કંકાવટી

જાન્યુઆરી : ૧૯૯૧

મકરન્દ દવે

મનોહર બંદોપાધ્યાય

અયપ્પા પણિક્કર

અર્નાલ્દો દોસ સાન્તોસ

પ્રાણજીવન મહેતા

બાલુભાઈ પટેલ

ટાફ્યૂસ ફાઇફર

ભગવત રાવત

સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

કાજુકો સિરાઇશી

રતિલાલ 'અનિલ'

તારિણીબહેન દેસાઈ

આર. કે. નારાયણ

સાંદીપનિ

બાબુ સુથાર

અલગારી

રાજેન્દ્ર ચોટપકર

કંડારવટી

જાન્યુઆરી ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૭૪ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂ. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ ,માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સૂરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન: ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ,]અમદાવાદ–૪]

કાળી રાતમાં / મકરન્દ દવે

નથી એ ઢેફું રહ્યું કે નથી એ ધૂળ રહી,
અહીં તો લીલી ધરાની તૃણેરી ઝૂલ રહી.

તને જે બિંદુ મળ્યાં બે'ક તે વિખેરી દે,
નદી તળાવ ભર્યાની કથા ફિજૂલ રહી.

હવાનો એક હિલોળો બની જે આવ્યો છે,
શું એને ફૂલપથારી રહી કે શૂલ રહી!

આ કાળી રાતમાં કકળાટ કર્યાથી શું વળે?
તિખારી એક જલાવી તો એ વસૂલ રહી.

ભવિષ્ય વાવી રહ્યો છું આ ભોળી આંખોમાં,
કદાચ ભૂલ ગણો તો ભલે એ ભૂલ રહી.

ઓ દોસ્ત, જીતી ગઈ તારી આ કલમબાજી,
લખી'તી લોહીથી એ વાત ના-કબૂલ રહી.

વડલો / મનોહર બંદ્યોપાધ્યાય

ખેતરની કિનારે
એક ઘરડું તળાવ
એ તળાવને માથે
એક આદિમ વડલો

સદીઓના વિધ્વંશનો અવશેષ
સીમાનો આરંભ કે અંત
જટાઓમાં જકડાયેલો
ઇતિહાસે ખોટું પાડેલું સત્ય

સમેટી લે છે વૃક્ષ
બધો જ થાક
ઢાંકી દે છે હાથની નીચે
તડકો હોય કે વરસાદ

દરેક સ્થાને નથી હોતું
એ વૃક્ષ
દરેક વૃક્ષ વડલો નથી હોતું
તે જ થઈ જાય છે એ વૃક્ષ
જે બધું જ સહન કરતું હોય
જેને સદીઓનો અનુભવ હોય
જે સૌ કરતાં ઉદાર હોય.

પાટા* / અયપ્પા પણિક્કર

તેં, મારી રાજકુમારી.
કેમ લૂંટી લીધી મારી વીંટી?
મારી વીંટી ઓસલીના ઘાસથી બની
પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા માટે
વિત્ર વીંટી, મારી રાજકુમારી
છુપાવી દીધી?

ામના સ્વપ્નામાં ચમકી
ટી
ળકોના વારસાની ચીજ
ાવી લીધી મારી રાજકુમારી?
હેટ,
મૂટ
ને સોનાનાં પાત્ર
કડાં છે

આ પત્તી
નદીના કાંઠે ફૂટી
તીય જડોની એ તાજી કળી
[illegible] નાખી મારી રાજકુમારી?

કેમ મારી રાજકુમારી, કેમ લૂંટી
તેં મારી વીંટી?

જોયો તમારામાંથી કોઈએ એ ગામડાના ખેડૂતને,
જે એમ જ ગાતો ચાલ્યો જતો હતો,
કે નહીં સાંભળી શકવાનું બહાનું કરતા રહ્યા?

---

* પિતૃનું શ્રાદ્ધ કરતી વખતે હાથમાં ઘાસની વીંટી પહેરવામાં આવે છે.

પાછા ફરતાં / અર્નાલ્દો દોસ સાન્તોસ

ઝંડા રંગવિહોણા
ફરફર ફરકે છે હવામાં

પસાર થાય છે એક લૉરી
જેમાં અવાજો ગાય છે.
એ પાછા ફરતા લોકો છે.

ગૂંજે છે સૂરીલું ગાન દૂર....દૂર....
સૂની ઝૂંપડીઓ સુધી
ત્યાં માતાઓ પ્રતીક્ષા કરે છે.

વાવટા, આકાંક્ષાઓ
ફરફર ફરકે છે હવામાં....

અવાજો છોડી જાય છે
કડક ચટાઈઓ પર
રસ્તાની ધૂળની સાથે
ગીત આત્મસમર્પણનાં

લગાતાર ફરકતા વાવટા રંગહીન
જગાડે છે આકાંક્ષાઓ

ગામોમાં ઊઠે છે અવાજો
નવજાત શિશુઓના રુદનના.

કાળ–વર્તમાન / પ્રાણજીવન મહેતા

આ કાગળમાં કંઈ નથી.
ના, કંઈ જ નથી.
લીટી નથી, હાંસિયો નથી, અક્ષર નથી.
નકરા નથીથી ભર્યો છે આ કાગળ.

આગળ કંઈ નથી, પાછળ પણ કંઈ નથી.
ઉપર તળે કંઈ નહીં.
કંઈ નહીં-નો પર્યાય કંઈ જ નહીં.

આંખ બિલોરી કાચ માફક
ખોડાઈ ખૂંતી ગઈ છે કાગળ વચ્ચોવચ્ચ,
અને આ કાગળમાં તો કંઈ નથી. ના કંઈ જ નહીં.

કાગળ સળગે છે ધુમાડો ફેલાય છે આંખ બળે છે
શ્વાસમાં ભળે છે કંઈ નહીં કાગળ

થીર થયેલ આંખમાં કાળું ધાબું તરે છે
કંઈ નહીં કાગળ.

કંઈ નહીં કાગળમાં ને કાળું ધાબું આંખમાં ફરે છે
આ કાગળમાં કંઈ નથી
ને કંઈ નહીં-નો પર્યાય કંઈ નહીં.

સમડી સમજણ ચૂંથે છે;
ઘુવડનાં નસ્કોરાં ફૂલે છે સંકોચાય છે ફૂલે છે.
શિયાળ લાળીને સીમ સુધી વિસ્તારવા મથે છે
કૂતરું મૂતરતાં અટકી કંઈ વિચારતું લાગે છે
બિલાડીની મૂછે બેઠેલી માખી હીંચકા ખાય છે
કાગડો ગોળ ફરતી આંખમાં ગળફો ગોઠવે છે
ચકલી ચણીબોર પર બે પગ મેલી દડમજલ આદરે છે
ચામાચીડિયું ઊંધે મસ્તક લટકી આકાશ ફંફોસે છે
મકોડો થડનો ઘેરાવો માપી ચકરાવો લઈ હેઠે ઊતરે છે
થંભી ગયેલા હુંની આંખમાં
કીડી ગોળગોળ ચક્કર ફરતી
કીકી વચ્ચોવચ્ચ અટકી ગઈ છે.

ગઝલ / બાલુભાઈ પટેલ

સાંજ પડે ને સૂનું લાગે
બળતી યાદો ભીતર જાગે.

હૈયા ભીતર ઢોલ ઢબૂકે,
દૂર કશે શરણાઈ વાગે.

છબછબિયાં કરનારા લોકો,
દરિયાનાં ઊંડાણો માપે.

ચારે બાજુ ફૂલ ખીલ્યાં છે,
ચારે બાજુ મન ક્યાં ભાગે.

બાલુ, સાંજ પડી ગઈ પાછી,
પાછું મન સથવારો માગે.

તોફાન પહેલાં / ટાઇયૂસ ફાઈફર

રાત્રે કોણ જાણે શેનાથીય આતંકિત
મેં મને રસ્તા પર છોડી દીધો
અને મને પછી, તારા ઘર સામે જોયો.

રસોડાની લાઈટ બળે છે
અને મને નીચેની બારી સુધીનાં
દાદરનાં પગથિયાં દેખાય છે.

તું મેજની પાસે બેઠી છે.

હું પાછો ફરું તે પહેલાં તું હાલે છે.
અચાનક ઊઠે છે
કોણ જાણે કયા ભયથી આતંકિત

ઘોડાતંત્ર / અયપ્પા પણિક્કર

ચાર ઘોડા ઉછળતા દોડ્યા
એક સફેદ હતો, એક કાળો, એક લાલ હતો એક ભૂરો
એકને ચાર પગ હતા, એકને ત્રણ, એકને બે અને
ચોથાને એક પગ

એક પગવાળા ઘોડાએ બીજાઓને કહ્યું,
'નાચવાનો સમય આવી ગયો છે વ્હાલા મિત્રો,
ચાલો એક ખરી પર નાચીએ !'
સૌને એ વાત ગમી ગઈ, નાચ શરૂ થયો.
ચાર પગવાળો ઘોડો તો અચેત જ થઈ ગયો,
ત્રણ પગવાળો ઘોડો લંગડાતો પડ્યો,
માત્ર એક પગવાળો ઘોડો નાચતો રહ્યો, નાચતો રહ્યો.

એટલા માટે / ભગવત રાવત

આ દેહ શું એટલા માટે ધારણ કર્યો હતો કે
એને હું કપાતો જોઉં ?

હું શું એટલા માટે ઊંચે ઊડયો હતો કે
મારું કદ ઘટચે જતું જોઉં ?

બાળપણ શું એટલા માટે પામ્યો હતો કે
બાળપણને તરસતું જોઉં ?

શું એટલા માટે મેં ઘર બનાવ્યું હતું કે,
એને ઉજ્જડ થતું જોઉં ?

એટલા માટે શું છાતીમાં હૃદય રાખ્યું હતું કે
એને હું સડક પર વહેતું જોઉં ?

શું એટલા માટે મેં કર્યો હતો પ્રેમ કે
આંખોમાં મરતો એને જોઉં ?

શું એટલા માટે મેં આગ પેટાવી હતી
કે ધુમાડો નીકળતો જોઉં ?

શબ્દોના ફટાકડા / સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

ખૂબ ફૂટે છે ચારેય બાજુ શબ્દોના ફટાકડા!
રૉકેટ જેવા, ખૂબ દૂર સુધી જનારા,
હવાઈ જેવા વાંકાચૂંકા ઘૂસી ઘરમાં આગ લગાડે તેવા,
થોડી નાની ટીકડીઓ, નાના છોકરાઓ માટે નુકસાનકારક નહીં.
કોઈ આપે આનંદ – કોઠી, તારામંડળ ને ચકરડી.
વર્તમાનપત્રોના મનપસંદ જોરદાર ધ્રુજાવનારા બૉંબ
  હચમચાવી નાખે લોકોને, નુકસાનકારક કાનના પડદા ફાડે.

ધુમાડાની ઍલર્જી થઈ જાય કોઈકોઈને
ને કાળજીથી ન ફોડે
  તો હાથમાંય ફૂટે ને મોં બળી જાય.

કોઈક હવાઈ ગયેલા શબ્દો જેવા
  ને અમુક સૂરસૂરિયાં થઈ જાય.
તો વળી કોઈકનું વિશાળ મેદાનમાં સુંદર ડેમોન્સ્ટ્રેશન કરી શકાય.

પણ મારે તો બેસવું છે દૂર
બોદા થઈ ગયેલા શબ્દોથી
અર્થોની સમાધિમાં.

ફૂટબૉલનો ખેલાડી / કાજુકો શિરાઈશી

એ ફૂટબૉલનો ખેલાડી છે
કીક મારે છે બૉલને, દરરોજ કીક મારે છે બૉલને.
એક દિવસ
કીક મારી એણે પ્રેમને આકાશે પહોંચાડી દીધી
તે ત્યાં જ રહી ગઈ

કેમ કે તે નીચે ન આવી
લોકોએ માન્યું સૂર્ય હોવો જોઈએ
અથવા ચન્દ્ર અથવા કાંઈ નવું નક્ષત્ર
ભીતરમાં મારા
એક બૉલ, જે નીચે આવતી જ નથી
લટકેલી રહે છે અધ્ધર આકાશમાં
તમે જોઈ શકો છો એને જવાળા બનતી
પ્રેમ બનતી
નક્ષત્ર બનતી.

સ્વયંભૂ શું છે? / રતિલાલ 'અનિલ'

કોઈ પણ તોફાનના ઉપકાર વિણ,
એક લહરી જો ઊઠે મુજ નદ મહીં,
મારે મન એ એક નાની શી લહર,
છે અધિકતર એક મહાસાગર થકી!
—ડૉ. ઇકબાલ
—અંજૂમ વાલોડી

વાતાવરણના આધારે થતાં સંચલનો નિર્જીવમાં હોય છે, તે ગતિ માટે પવન કે બીજાં કુદરતી, નૈસર્ગિક પરિબળો પર આધાર રાખે છે. તણખલું ઊડે છે હવાના આધારે, પણ કાંઈ ચિનગારી ફૂટે છે તો જેમાં ઊર્જા રહી છે તેમાંથી, પણ એ માટે પણ કોલસાને સળગાવવો તો પડે. દીવો કેવો જીવંત લાગે છે! એની જ્યોત સ્થિર હોય તોયે જીવંત લાગે છે. પણ એ દીવો તો પ્રથમ આપણે પેટાવવો પડે છે. આ જગતમાં જે બધું ગતિશીલ દેખાય છે એમાં પરપ્રેરિત, પરસંચલિત અને સ્વયંપ્રેરિત અને સ્વયંચાલિત કેટલું? ઘણુંબધું સ્વયં ચાલતું દેખાય એ પણ સ્વસંચાલિત નથી હોતું, કસમાં કસ એમાં અપેક્ષા તો હોય છે. અપેક્ષાએ ગતિ એ બહુ મોટું ચાલકબળ છે અને આપણી આસપાસ જે બધું ગતિમય દેખાય છે એમાં અપેક્ષા જ ચાલકબળ બનેલું દેખાશે. છતાં આ વિશ્વ માનવીની અપેક્ષાએ કેટલું ચાલે છે? આકાશ કેવું નિરપેક્ષ લાગે છે! જાણે એ નિરપેક્ષ છે એટલે જ એ ગતિ શું છે એ તે જાણતું નથી. ધરતી ફરતી રહે છે, પણ એમાં તો માનવીની અપેક્ષા ચાલકબળ બનતી નથી અને છતાં ચાલે છે! શું એની

પોતાની કોઈ અપેક્ષા એને ગતિ આપે છે? વિજ્ઞાની તો અવશ્ય ઘણાં કારણો આપશે. લોહચૂંબક નજીકમાં પડેલી લોખંડની ચીજનેયે પોતાની તરફ ખેંચશે, ગતિ આણશે, પણ એ ચૂંબકત્વ એમાં આવ્યું શી રીતે? શું એ એની પોતાની અપેક્ષા અને પ્રાપ્તિ છે? જડને શું અપેક્ષા અને કશું મેળવવાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન હોય છે ખરો?

જે નિરપેક્ષ લાગે છે તે સ્વયંભૂ છે. વિજ્ઞાનીઓ કહેશે કે આ પૃથ્વી, આ આકાશ, આ બ્રહ્માંડ કેમ ઉત્પન્ન થયાં એનાં જડવાદી કારણો આપશે, પણ એ જડતત્ત્વ કેમ ઉત્પન્ન થયું! જડને તો કોઈ ઇચ્છા કે અપેક્ષા નથી. પેલો પથરો નિરપેક્ષ છે, એને ઉપાડીને ફેંકો કે પછી સડકમાં જડો કે પડ્યો રહેવા દો—એ પડી રહેશે કેમકે એને કોઈ અપેક્ષા નથી, તો એની અપેક્ષાએ એ સર્જાયો નથી. એ કયાં તત્ત્વોનો બન્યો છે એ તો વૈજ્ઞાનિક કહેશે પણ તત્ત્વો કેમ બન્યાં અને કેમ ભેગાં મળ્યાં? એનાં યે કારણો ય વૈજ્ઞાનિક આપશે. પણ શું એથી આપણને છેવટનું સાંત્વન મળી જાય છે? તેઓ કહેશે કે બધું વાતાવરણનાં પરિબળોને આધારે રચાયું—એમ એ સ્વયંભૂ હોવાનું સૂચન કરી શકે—પણ આ સ્વયંભૂ શું છે? એ આ લોકમાં છે અને છતાં નથી. દર્શનો છેવટે એક અગમ્ય ચાલકબળ તરફ વળે છે. □

ઇકબાલી મુક્તકો

ઇકબાલી મુક્તકો: મુક્તક—સંગ્રહ : અંજુમ વાલોડી, પ્ર. રતિલાલ 'અનિલ', કંકાવટી પ્રકાશન, ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સુરત—૨, મુખ્ય વિક્રેતા : રન્નાદે પ્રકાશન, ૬૮, જૈનમંદિર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ—૩૮૦ ૦૦૧ મૂલ્ય : ૨૫ રૂપિયા.

સાઇકિયાટ્રીસ્ટ ડૉકટરમામા / તારિણીબહેન દેસાઈ

સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતાની મધ્યમાં ઊભેલી મૃણાલને માથે શિંગડાં નહોતાં ઊગી ગયાં—એ દરેક સ્ત્રીઓથી જુદું વિચારતી હોવા છતાં તેથી એ બંને દિશામાં એટલે કે એક બાજુ સ્વતંત્રતા છે તો બીજી બાજુ સ્વચ્છંદતા છે એ બંને દિશા બાજુ જોઈ શકે છે, અને સ્વતંત્રતાની દિશા બાજુ એનાથી આગળ પરતંત્રતાને પણ પારદર્શક કરી જોઈ શકે છે. એવી મૃણાલને લગ્ન કરવા બાબત વધારે સમજાવવા એના કાકા એને એનાં સાઇકિયાટ્રીસ્ટ મામા પાસે લઈ આવ્યા છે. ડૉકટરમામા એને સાનમાં સમજાવી દે છે કે સ્ત્રી માટે લગ્ન એટલે રોટલાનાં બોક્સ બનાવવાં અને બાળકોનાં પણ. . .અને પુરુષ માટે લગ્ન એટલે ફ્રીજ, ટેપરેકોર્ડર, એરકન્ડિશનર, વિડીયો અને ગાડી ખરીદવા માટે સવારથી રાત સુધી દોડવું અને સૂર્ય કે ચંદ્રનું અસ્તિત્વ જ મિટાવવું—દોડવું એ જ અસ્તિત્વ.

સાહેબ બનેલી મૃણાલને આમ તો ડૉક્ટર, એન્જિનિયર, વકીલ અને નૃત્યકાર બધા જ ગમે છે. દરેકમાં સારી સારી વસ્તુઓ તો છે જ. ભગવાને દરેકને સો માર્કસ આપ્યા છે પણ...જેમ ગણિતમાં પંચાવન મળતા હોય તો પછી સાયન્સમાં પિસ્તાલીસ પણ હોય. એમ જુદી જુદી રીતે સો માર્કસ તો થાય જ છે. પણ...કોના સો માર્કસને પસંદ કરવા? પસંદ તો એકને જ કરવાનો છે, વળી બહારથી સારો લાગતો મૂરતિયો અંદરથી શું વિચારે છે? ડૉક્ટર-મામા સાઈકિયાટ્રીસ્ટ છે એટલે કે મનોવિજ્ઞાનના ડૉક્ટર બહારના સૌંદર્યથી આગળ વધી આંતરિક સૌંદર્ય જોઈ શકે છે અને એને બહાર લાવી શકે છે. તેઓ મૃણાલને સમજાવે છે. 'બેટા મૃણાલ!

તું હાથમાં ફૂલનો હાર લઈને ઊભી રહેજે અને બધામાંથી તને જે વિશેષ ગમે તેને પહેરાવજે, હાં બેટા! તને તો ખબર છે ને બેટા કે હું સાઈકિયાટ્રીસ્ટ ડૉક્ટર છું. એ બધા જ મારા મિત્રો છે. તેઓ અંદરથી કેવા છે એ બધું હું તો જાણું જ છું પણ...તનેય હમણાં જ ખબર પડી જશે. જો હવે આપણી કમાલ...'

સાઈકિયાટ્રીસ્ટ ડૉક્ટરમામા વળી શી કમાલ કરવાના છે? એમ...સાહેબ બનેલી ભાણેજ વિચારતી હતી અને વકીલ નિલેશ, ડૉક્ટર મકરન્દ, એન્જિનિયર નરેન્દ્ર તેમજ નૃત્યકાર પ્રદીપકુમારનાં આંતરિક સૌંદર્યને જોવાની એને તાલાવેલી લાગી હતી. બધા જ વારાફરતી ડૉક્ટરમામા પાસે આવ્યા છે અને લગ્ન માટેના મૂરતિયા છે. સારી છોકરીની શોધમાં છે. સારી એટલે...પોતાના વિચાર પ્રમાણેની સારી. સો માર્ક્સ લાવતી હોય પણ પોતે distribute કરેલી રીતના સો માર્ક્સ. અને સાઈકિયાટ્રીસ્ટ ડૉક્ટરમામા સાહેબ બનેલી ભાણેજ મૃણાલને alert રહેવા કહે છે. અને પછી ડૉક્ટરમામા પોતાની કમાલ શરૂ કરે છે તેથી શરૂ થાય છે.

'ઓ બાપરે...ઓ બાપરે...ઓ બાપરે...'

સાત રંગોનો સમુદ્ર કે પછી તળાવ કે પછી નદી કે પછી ઝરણું! રંગોની સાથે હું પણ ફેલાઈ જાઉં. જુદા જુદા ફુગ્ગામાં જુદા જુદા રંગો પૂર્યા હોય અને ફુગ્ગા ઊડે–ઊંચે ને ઊંચે...પતંગોની માફક. જો...એમાં ઇન્દ્રધનુના સાતેસાત રંગ ભર્યા હોય તો...હા... હા...કેવી મઝા ભાઈ, કેવી મઝા! રંગોની ઉજાણી...મી લૉર્ડ–સત્ય જ બોલીશ, હું તો, સત્ય જ. કારણ હું સત્ય. જ છું. હું એક જ વસ્તુ જાણું છું અને તે છે સત્ય–દુનિયામાં અસત્ય જેવી વસ્તુ જ નથી. અંધારાનું અજવાળું ભઈ–અજવાળાનું અંધારું, કૉસ્મીક અંધારું કૉસ્મીક અજવાળું તા થૈ યા...થૈતા...ધીંતા...એ ઊડયો ફુગ્ગો... અંધારું ઝાકમઝોળ અરે...અરે...અરે...ઓ બાપરે...ઓ બાપરે... બાપરે...

શું થઈ ગયું આ બધું? બધી રંગોની ગરબડ. રંગો સાથે સ્તન અને નિતંબ તા થૈયા...થૈયા...થૈયા...તા...ઘરમાં આકાશ જેટલું અજવાળું એટલે ..ઘર તે જ આકાશ...અવકાશ...અંકાશ...ભલા ભાઈ! તારા મનમાં તો ભોંયરારૂપી અંધકાર ભર્યો છે.

'હેં...શું...બાપરે...શું...'

ઝનક ઝનક પાયલ બાજે. પૈંજનિયા...બાજે...હાલકડોલક... ગોળી ખાઓ...મી. લૉર્ડ – જીવન એ જ તો છે ફાંસીનો માંચડો. પછી એ માંચડાથી ગભરાવાનું શું...જન્મીએ ત્યારથી ફાંસીને માંચડે લટક્યા છીએ ને...જન્મીને...લગ્ન પણ ફાંસીને માંચડે ચઢાવે... રમતિયાળ રીટા કે પછી ચંચળ મોના કે પછી ચિબાવલી ચંદા... સ્તન નિતંબની જુગલબંદી ભાઈ! જામે રસની હેલી...રાત દિવસ ને દિવસ રાત આ જામે રમત તોડાની...મી. લૉર્ડ તડફડ, ફટફટ જંતર-મંતર...સબ કુછ જમા...નહીં...લૂટ ગયા...હા...હા...હી...હી... હા...હા...હી...હી...'

ઓ બાપરે...ઓ બાપરે...ઓ બાપરે...

'પ્લીઝ ડૉક્ટરમામા! આ બધું શું ચાલે છે? કાંઈ સમજાતું નથી. આ બધા શબ્દો અને વિચારોએ તો આતશબાજી કરી દીધી મારા મગજમાં. પ્લીઝ કાકા! મને કાંઈ સમજાતું નથી...આ બધું ચાલે છે તે...'

'જો...બેટા મૃણાલ! ધીરજ ધર...તને ધીમે ધીમે બધું સમજાશે.'

'બેટા મૃણાલ! તારા ડૉક્ટરમામા તો સાઈકિયાટ્રીસ્ટ છે તેથી બધું ઠેકાણે પાડી દેશે. તું નિરાંતે બધું ધ્યાન રાખીને સાંભળ્યા કર.'

'પણ...કાકા! આ બધા જુદા જુદા અવાજો આવ્યા કરે છે. વળી જુદી જુદી રીતનાં શબ્દો તેમજ વાક્યો પણ છે.'

'ધીરી બાપલીઆ...મૃણાલ! હવે તો બાજી ડૉક્ટરમામાના હાથમાં છે.

'હેં...બાજી...એટલે વળી શું?' મૃણાલ ગભરાઈને બોલી.

'જો...બેટા મૃણાલ! તારે જરાકે ગભરાવાની જરૂર નથી. હું તો તારો ડૉક્ટરમામો છું. તને જરાયે ગુંચવીશ નહીં. ધીરે ધીરે બધું તારા મગજમાં સ્પષ્ટ થઈ જશે. જો...સાંભળ...'

'અરે...અરે...પણ ડૉક્ટરમામા! આ બધા કોણ કોણ બોલે છે?'

'કેમ બેટા, ભૂલી ગઈ? મેં તને કહ્યું હતું ને કે ચાર મુરતિયા તારે માટે છે, તેમાંથી તારે કોને પસંદ કરવો તે તને આ બધાનું સંભળાવવાથી ખબર પડશે. જો...આમાંથી આંતરિક અવાજ આવ્યો બધાયનો. એટલે કે મારી કમાલ કરવાથી ઓ બાપરે...ઓ બાપરે... ઓ બાપરે....બધા બોલ્યાને એને લીધે બધાયનો અંદરનો વિચાર બહાર આવ્યો—ડૉક્ટરનો, ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયરનો, વકીલનો, અને નૃત્યકારનો.'

'હા. હા. એ તો મામા હું બધું સમજું છું: પણ આ બધા બોલે છે તેમાં કોણ કયું બોલે છે તે કાંઈ સમજ પડતી નથી તો કેમ ખબર પડે કે કોણ કયું બોલે છે? એ લોકોનું સાંભળવાથી મારું મગજ પણ હાલવા માંડ્યું છે: મામા, ખરેખર, મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. હું ખરેખર મુંઝાઈ ગઈ છું.'

'ઓ...હો...મારી મૃણાલ, ભાણેજ દીકરી! એટલામાં ગભરાઈ ગઈ તો લે. સાંભળ, હવે પહેલાં વકીલ સાહેબને. જો કમાલ કરવી શરૂ કરું છું.

'ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. જો શરૂ થયું ને હવે. લે હવે, બરાબર સાંભળ વકીલ સાહેબને.

'જજ બને તે નકામો ને
વકીલ બને તે સાચો
સાચાખોટા એવા કરું કે
પાકો થાતો કાચો

ગમે નહીં જો પહેલી બૈરી
ઝટપટ બીજી લાવું
કાયદેસર મારી નાખી
કાયદેસરની લાવું.'

કાન ઉપર હાથ મૂકી મૃણાલ બોલી–

'બસ. બસ. મામાજી ! હવે આગળ સાંભળવું નથી. હવે બીજો કોણ આવશે.'

'જો. બેટા ! હવે આવે છે ડૉક્ટર મકરન્દ સાહેબ. જો હવે મારી કમાલ. જો હવે બોલવા માંડશે સાહેબ. 'ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. ઓ બાપરે.

પતંગિયા સમ ઊડી રહે
કૈં કેટલીયે છોરી
દીવા ઉપર રોજ મરે પણ
પાટી મારી કોરી
ગોળી આપી દૂર કરું હું
નવા જીવને રોકું
મુક્ત પંખી હું ઊડયા કરું હું
બંધનથી હું ચોકું.'

'બસ. બસ. મામા ! હવે આગળ ચલાવો. કાકા સાંભળો છોને બધું !'

'અરે, બેટા મૃણાલ ! ખરું સાંભળવાનું તો તારે છે. અમારા જેવા ગામડિયાને શું સમજ પડે આ બધામાં.

'બેટા મૃણાલ ! લે સાંભળ બરાબર હવે આ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયર સાહેબને.

'મામા ! તમારી કમાલ તો જબરી છે. દંગ કરી દે એવી.'

'કેવું ઓકી દે છે ને બધું. જો હવે પાછી આપણી કમાલ, નરેન્દ્ર સાહેબ પણ બધું બાફશે. જોજે હોં બેટા !'

'ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. ઓ બાપરે.'
ઢંઢેરો હું પીટું જગતમાં
માથે મુગટ પહેરું
સત્તા મારી ના માને તો
જીભથી એને વહેરું
અગ્નિ જેવો ગુસ્સો મારો
બુદ્ધિનો હું રાજા
ગુલામ સરખા રહેતા ઘરમાં
મારાં ગીતો ગાતા.'

'બસ. બસ. ડૉક્ટરમામા બહુ થયું હવે. સાંભળી લીધા તમારા ઇલેક્ટ્રીકલ એન્જિનિયર નરેન્દ્ર સાહેબને.

'દીકરી ! હવે તો બસ, એક જ બાકી છે, તે છે નૃત્યકાર પ્રદીપકુમારજી. અંગોનાં હાલનડોલનથી મરેલાને પણ જીવતા કરી દે એવા.'

'તો પછી મામા ! ચાલો શરૂ કરો.'

'જો. મારી કમાલ શરૂ. અને તેને લીધે પ્રદીપજી પણ શરૂ.'

'ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. તા થૈયા. થૈયા. થૈયા. તા. તા થૈયા. થૈયા. થૈયા તા. તા થૈયા. થૈયા. થૈયા. તા તા થૈયા. થૈયા.'

'અરે. મામા ! આ તો નાચવા માંડચા.'

'બેટા ! હમણાં એ થોડો વખત નાચ્યા જ કરશે. કારણ નૃત્ય એમના મગજમાં સવાર થઈ ગયું છે. જરા ધીરા પડે એટલે આપણે એમને કહીએ.'

'નહીં તો...ડૉક્ટરસાહેબ ! ચાલોને આપણે પણ સાથે નાચવા માંડીએ એટલે એમનું ધ્યાન આપણા તરફ જશે જ.'

'પણ... આપણને નૃત્ય આવડવું જોઈએ ને.'

'અરે, એમાં શું આવડવાનું. ચાલો બધા. થા. થા. થા. તન થા. મન થા. ફન થા. ધન થા.'

બધાંના નાચવાથી તરત જ પ્રદીપકુમારનું ધ્યાન બધા તરફ ગયું એટલે ડૉક્ટરમામાએ કમાલ શરૂ કરી એટલે પાછું...

'ઓ બાપરે. ઓ બાપરે. ઓ બાપરે.' શરૂ થયું. પ્રદીપકુમારજી બોલવા માંડયા—

મા–બાપને વહુ–બચ્ચાંઓ
સુખની જિંદગી જીવે
રહે ગામડે મોજ કરે સૌ
શહેરોથી એ બીવે

શહેરમહીંની દુનિયા મારી
ખણણણ ખણણણ ખણકે
મણિપુરી કે મોહિનીઅટ્ટમ્
ભરતનાટયમ્ રણકે

કથ્થક સાથે કથ્થકલીથી
દિવસ આખો ધોઉં
કુચીપુડી કે ઓડિસી ભૈ
બોલો શું છે જોવું.

અંગભંગનાં લચકાં મોહક
ત્રિભંગનો શું લટકો
ચિત્ત થતું અહીં સત્ સદાયે
આનંદમાં જઈ ભટકો.'

'બસ. બસ. બહુ થયું હવે ડૉક્ટરમામા!'

'બેટા મૃણાલ! કંટાળી ગઈ! ચાલ ત્યારે બંધ કરું છું હવે. ...ાલ...તારે બધામાંથી હાર કોને પહેરાવવો છે?'

'બેટા મૃણાલ! આ તારા કાકાને તો બધું જ ગમશે...કારણ બહોત છને સો કંકર ખાય...મારી ભત્રીજી!'

'ના ..હોં કાકા...હું તો કંકર ના ખાઉં...ફૂલ ખાઉં.. ફૂલનો હાર ખાઉં. જનમને દરવાજે ઊભા રહી મારે મૃત્યુની માળા નથી પહેરવી. જવાનીના જોર ઉપર મારે તો આકાશમાં ઊડવું છે અને ઊંચે ને ઊંચે ઊડી નક્ષત્ર બનવું છે.'

એમ કહી હાથમાં પકડેલા હારને તોડી—ડૉક્ટર, એન્જિનિયર, વકીલ અને નૃત્યકાર બધાના ગળામાં થોડો થોડો નાંખ્યો અને પછી મૃણાલ તો ઉપર આકાશમાં અધવચ ઊભી રહી દૃષ્ટિથી હારને ચારેયના ગળામાં પડેલો જોતી. □

એ જ લિખિતંગ : કાવ્યસંગ્રહ : નિર્મિશ ઠાકર, પ્ર. નવભારત પ્રકાશન મંદિર, પતાસાપોળ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ–૧, રૂ. ૧૨–૫૦.

પુષ્પાંજલિ : કાવ્યસંગ્રહ : મનુભાઈ એમ. રાવલ, પ્ર. શારદાબહેન મ. રાવલ, મિહિર, ટાગોર રોડ, સાન્તાક્રુઝ (પશ્ચિમ), મુંબઈ–૫૪, મૂલ્ય જણાવ્યું નથી.

વિનાયક-વિષાદયોગ : વાર્તાસંગ્રહ : બહાદુરભાઈ વાંક, કુસુમ પ્રકાશન, ૬૧/એ નારાયણનગર, જયભિખ્ખુ માર્ગ, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૭, મૂલ્ય રૂ. ૧૬–૦૦

બીજી જાતિ / આર. કે. નારાયણ

અનુ૦ પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

આ વાર્તામાં હું નાત–જાતનો ઉલ્લેખ નથી કરવાનો. તાજે-તરનાં અખબારોમાં આવેલા સમાચારો આપણને હાથવગા છે—દા. ત. 'એક 'જાતિ' અને બીજી જાતિ' આ બાબતને લક્ષમાં રાખી મેં આ વાર્તાના નાયકને કોઈ નામ આપ્યું નથી. તે કઈ જાતિ કે જ્ઞાતિનો છે એ તમને ગમે તો તમે શોધી કાઢો એમ હું ઇચ્છું છું. જો કે મને ખાતરી છે કે તેના ખમીસ નીચે તેણે કયું ગંજી પહેર્યું છે એ કહી શકવા કરતાં આ અંગેની ધારણા સહેલી નહીં હોય. અને તે આપણા હેતુ માટે તુચ્છ છે. તે એક વીમા કંપની ઑફિસમાં કામ કરતો હતો. તે દરરોજ બપોરે અગિયારથી સાંજના પાંચ સુધી ટેબલ પર બેસતો, કાગળો ઉથલાવતો, આંકડા તપાસતો અને મહિનાના અંતે તેને સો રૂપિયાનું પરબીડિયું મળતું. તે હવે પ્રૌઢ થયો હતો પણ યૌવનમાંથી પ્રૌઢાવસ્થા તરફનું તેનું ઘણુંખરું સંક્રમણ ઑફિસની એ ખુરશી પર જ થયું હતું. ચાલીના બે રૂમ રસોડાવાળા નાનકડા ઘરમાં તે રહેતો હતો. પત્ની અને ચાર બાળકોના તેમના પરિવાર માટે તે પૂરતું હતું, પણ કોઈ મહેમાન-પરોણો આવી ચડતાં તે અગવડમાં મુકાતો. બજાર પાસે જ હતું, બાળકોની સ્કૂલ પણ નજીક હતી અને તેની પત્નીની સખીઓ આસપાસમાં જ રહેતી હતી. એકંદરે તેમનું જીવન શાંત, સુખી હતું. પરંતુ ૧૯૪૭ના ઑક્ટોબરમાં તેણે અનુભવ્યું કે આસપાસના માણસોએ જંગલીઓની જેમ બોલવાનું અને વર્તવાનું શરૂ કર્યું છે. કોઈ માનવદેહે હજાર માઈલ દૂર કોઈ માનવદેહને ખતમ કર્યો તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે તેમણે

અહીં તેનું પુનરાવર્તન કર્યું અને તેમની આસપાસના લોકો પર તેનું વેર ઉતાર્યું. એ બધું વિસંગત ઘટનાચક્ર હતું. સુદૂર થયેલાં કોઈ સત્કર્મનો સમુચિત પ્રતિભાવ સાંપડતો ન હતો, પણ દુષ્કૃત્યમાં એ શક્તિ હતી. આપણો મિત્ર જોતો કે પ્રતિદિન સમાચારપત્ર વાંચતાંની સાથે જ તેના પડોશીઓનો મિજાજ છટકતો. તેઓ બે-ફામપણે બોલતા, "જેઓ અહીં છે તેમને આપણે ખતમ કરી દેવા જોઈએ." તે લોકોને બોલતા સાંભળતો: "તેમણે સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુદ્ધાં નથી છોડચાં!" તે તેમનાં બૂમ-બરાડા સાંભળતો: "ઠીક છે, આપણે એ લોકોને બોધપાઠ શીખવશું. તે લોકો સાથે આપણે પણ અહીં એવું જ કરીશું. તેઓ માત્ર આ ભાષા જ સમજશે." પણ તે કહેવાં પ્રયાસ કરતો—"અહીં જુઓ–" ઓફિસમાં તેની જમણી બાજુ બેઠેલો તેનો સાથી કર્મચારી, તેનો ટપાલી, પાનના ગલ્લાવાળો માણસ અને બેન્કમાંનો તેનો મિત્ર તેની આંખો સામે તરવરી રહેતા—આ બધા બીજી જાતિના હતા. અત્યાર સુધી આ બાબતની તેણે દરકાર નહીં કરેલી: તેઓ બસ મિત્રો હતા—હસતા, ઉપકાર કરતા અને સુમેળભર્યું બોલતા. પણ હવે તેણે તેમની નવી દૃષ્ટિએ જોયા; તેઓ બીજી જાતિના હતા. હવે જ્યારે તે તેની જાતિના માણસોને ધમકીની ભાષામાં વાતો કરતાં સાંભળતો ત્યારે તેની આંખો આગળ એવું દૃશ્ય તરવરી રહેતું, જાણે તેના ટપાલી મિત્ર પર શેરીમાં ઘાતક હુમલો થઈ રહ્યો છે અથવા પેન્સીલ્સ તથા રબરથી ભરેલો કંપાસ લઈ સ્કૂલ જઈ રહેલી પોતાની સહકર્મીની બાળાનો તેની પોતાની જાતિના મવાલીઓ પીછો કરી રહ્યા છે! એ બાળાનો, જે પોતે જ્યારે તેમના ઘરે જતો ત્યારે પ્રેમપૂર્વક લીંબુનું સરબત લાવતી અને આવડતાં નાચ-ગાનની આછી ઝલક દર્શાવતી. આ દૃશ્ય તેને માટે અસહ્ય હતું અને તે નિસાસો મૂકતાં હમેશાં મનોમન કહેતો, 'ભગવાન બચાવે!' "તમે જુઓ છો...પણ અહીં એવું નહીં બને—" તેના પાડોશીઓને આમ કહી તે મામલો થાળે

પાડવા પ્રયાસ કરતો. પરંતુ તેને જાણ હતી કે એ મનોરથ માત્ર હતો. તેમની જાતિના માણસો છૂરીઓ અને લાકડીઓ એકઠી કરી રહ્યા હતા તેની તેને ખબર હતી. તે એ પણ જાણતો હતો કે આક્રમણના સુયોજિત વ્યૂહસર તેઓ કેવા સંગઠિત થઈ રહ્યા હતા. તેનું સંવેદનશીલ ચિત્તતંત્ર આથી ખળભળી ઊઠ્યું. તેના કાકાના ઘેર દોરવણી તથા ચુકવણી માટે એકઠા થયેલા આગ લગાડનારા તથા લૂંટફાટ કરનારા ગુંડાઓ અવારનવાર જાહેર કરતા, "આપણે હજી સુધી કંઈ કર્યું નથી, પણ હવે જો તેઓ ગરબડ કરશે તો તેમને ખતમ કરી દેવામાં આવશે. તેઓ જે એક માત્ર ભાષા સમજે છે એ ભાષામાં જ આપણે પણ વાત કરીશું." જીવન દિવસે દિવસે અસહિષ્ણુ બનવા લાગ્યું. જીવનની બધી સરળતા–સહજતા એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગઈ. તેને માણસો ભડકાવનારા અને ખંધા લાગવા માંડ્યા. માણસો એકબીજા સામે માંસાહારી પ્રાણીઓ તેમના શિકાર સામે જુએ તેથી રીતે જોવા લાગ્યા. શેરીમાંથી પસાર થતા એક માણસ પર બીજા માણસે સાવધાનીભરી, શંકાશીલ નજર રાખવી પડે એ તેને શરમજનક લાગ્યું. હવામાં ભય અને સંદેહ વ્યાપી ગયાં. ગુસપુસથી અને ભયાનક અફવાઓના ફેલાવાના ડરથી તો તે કોઈને મળવાનું પણ ટાળતો. કોઈ ને કોઈ સતત હેવાલ આપતું: "શું થયું એ જાણો છો? ગઈકાલે પેલી પોળમાં એક સાયકલસવારને છરો ભોંકવામાં આવ્યો. અલબત્ત પોલીસ આખો મામલો થાળે પાડી રહી છે." અથવા તે કોઈને કહેતાં સાંભળતો: "આજે એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો." અથવા "તેઓ ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ધસી ગયા હતા અને ચાર છોકરીઓ લાપત્તા છે, એની તમને ખબર છે? પોલીસ નકામી છે; આપણે જાતે જ આવાં તત્ત્વોને સીધાં કરવાં જોઈએ." આવી પ્રત્યેક વાત તેના હૃદયની ધડકન વધારી દેતી અને તેના ગળામાં બેચેની લાવી દેતી: તેના ભોજનનો સ્વાદ કટુ થઈ જતો. "ઓહ, મારાં વહાલાં, તમારા શિરે ભાઢૂતી ગુંડાઓનું કેવું

જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે! ભગવાન જાણે." પોતાની પત્ની અને બાળકો સામે જોતાં તે આવી લાગણીથી પીડાયા વિના રહી શકતો નહીં.

રાત્રે તે ભાગ્યે જ સૂઈ શકતો : રાત્રે એકાએક ફાટી નીકળતા કોઈ પણ અસામાન્ય અવાજને સાંભળવા તે કાન સરવા રાખતો. ધારો કે તેઓ તેમના પર તૂટી પડે અને એમનું બારણું તોડી નાંખે તો? તે તેની પત્ની અને નાની બેબીની ભયભીત ચીસો સાંભળી શકતો. આખી રાત આ બધું તેના મનમાં ઘોળાયા કરતું અને અડધી ઊંઘમાં જાગતો રહી તે હુલ્લડખોર ટોળાની ચિચિયારીઓની પ્રતીક્ષા કરતો. દૂર ભસતાં કૂતરાંનો અવાજ તેને ટોળાના અવાજ જેવો લાગવાથી બે-એક વાર તેણે ઊભા થઈને દૂર ક્યાંય આગની લપટો દેખાય છે કે નહીં તે જોવા બારી પાસે જઈ બહાર નજર કરી. તેની પત્નીએ ઊભી થઈને લગભગ ઊંઘમાં જ પૂછ્યું, "ત્યાં શું છે?" તેણે સહજપણે જવાબ આપ્યો, "કશું નહીં, તું તારે ઊંઘ" અને તે તેની પથારી પાસે ગયો. કશું અજુગતું થઈ રહ્યું ન હતું તેથી તેને શાંતિ વળી. તેણે મનોમન નક્કી કર્યું કે પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાની નોબત આવશે તો પોતે કોઠારમાંથી કુહાડી લાવી હાથવગી રાખશે. ક્યારેક રસ્તા પરથી જતા ખટારા કે ગાડીના અવાજથી તેની અડધીપડધી ઊંઘ પણ ઊડી જતી અને ઉપદ્રવગ્રસ્ત વિસ્તાર તરફ જતી પોલીસવાન તો નથી ને એ જોવા તે બારી પાસે ધસી જતો અને અંધારામાં ઊભો રહેતો. તે લગભગ બધી જ રાત્રિ આવી ચિંતાતુર, ઉદ્વિગ્ન હાલતમાં પસાર કરતો અને દિવસ ઊગતાં રાહત અનુભવતો.

બધા કહેતા કે આવનાર ર૯મી તારીખ ને બુધવારનો દિવસ કટોકટીપૂર્ણ હશે. તે દિવસે સંપૂર્ણ બંધ પળાશે. શા માટે એ જ દિવસ પસંદ કરવામાં આવ્યો તે સ્પષ્ટ ન હતું. પણ બધા તેનો ઉલ્લેખ કરતા. તેની ઑફિસમાં બધા માત્ર ર૯મીની જ વાત કરતા.

તેના કાકના ઘરમાં થઈ રહેલી પ્રવૃત્તિ તેની ચરમસીમાએ પહોંચી હતી. કાકાએ તેને કહ્યું. "મને ખુશી છે કે આપણે ૨૯મીની ચિંતા ખંખેરી નાંખીશું. આ ટેન્શન હંમેશ માટે ખતમ થઈ જશે. આપણે આ નગરની સાફસૂફી કરી નાંખીશું. આખરે નગરની વસતીમાં તેમની સંખ્યા માત્ર દોઢ લાખની છે, જ્યારે આપણે તો..." તેઓ ચકરાવી નાંખે એવી ગણતરી કરતા.

શૂન્યકાળ (ઝીરો અવર) આવી પહોંચ્યો. આ બધી ગણતરીઓની સર્વસામાન્ય પીડા વચ્ચે તે ઘણીવાર વિમસતો; ચીનગારી કેવી રીતે થશે? શું નિર્ધારિત પળે એક જાતિનો માણસ બીજી જાતિના માણસને વિધિવત રીતે ગાલ પર તમાચો મારશે? "ધારો કે કશું ન થયું તો?" તે પૂછતો અને તેના કાકા કહેતા, "કશું કેમ નહીં થાય? તેઓ શું કરી રહ્યા છે એની અમને જાણ છે, તેઓ દરરોજ રાતે છૂપી સભાઓ ભરી રહ્યા છે. શા માટે તેઓ મધરાતે ભેગા થાય છે?"

તેણે જવાબ આપ્યો, "તેઓ તે ઘડી સિવાય બધાને એકઠા કરવા સમર્થ ન પણ હોય."

"આપણે નથી ઇચ્છતા કે એ ઘડીએ બધા લોકો ભેગા થાય. આપણે આપદાને આમંત્રી નથી, પણ જો કંઈક થશે તો આપણે તેમનો સફાયો કરી દઈશું. એ થોડા કલાકનો ખેલ હશે. એ પુશ બટનની વ્યવસ્થા જેમ કામ કરશે. પણ શક્ય હશે ત્યાં સુધી આપણે આરંભ કરવાનું ટાળીશું."

૨૯મીએ સાવચેતીના પગલા રૂપે મોટા ભાગની દુકાનો બંધ રહી. છોકરાઓ સ્કૂલ ન ગયા અને ઉત્સાહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, "પપ્પા, આજે સ્કૂલ નહીં. તમે જાણો છો, કેમ નહીં? લાગે છે કે આજે લડાઈ થવાની છે." છોકરાઓએ જે ટાઢાશથી અનાસક્ત ભાવે લડાઈની વાત કરી તેનાથી આપણા મિત્રને તેમની ઈર્ષ્યા થઈ આવી. તે દિવસે ઓફિસ જવાનો વિચાર તેની પત્નીને રુચ્યો નહીં.

પાડોશીઓનો સંદર્ભ આપી તેણે કહ્યું, "લાગે છે કે તેઓ આજે ઑફિસ જવાના નથી. તમે શા સારુ જાઓ છો?" તે આ પ્રશ્ન હસી કાઢવા મથ્યો અને કંઈક ગડ બેઠી એટલે અડધી રમૂજમાં તેણે કહ્યું, "ઠીક, તને જો બીક લાગતી હોય તો તેને પસંદ પડે તો બારણાં અંદરથી બંધ કરી દેજે." તેની પત્નીને જવાબ આપ્યો, "કોઈ બીતું નથી. જ્યાં સુધી કાકાજી નજીક છે ત્યાં સુધી અમને કશો ડર નથી."

ઑફિસમાં અલબત્ત તેનો બૉસ હાજર હતો, પણ તેના મોટા ભાગના સહકર્મચારીઓ ગેરહાજર હતા: તેમણે બધાએ સી. એલ. માગી હતી. તેના સહકર્મીઓમાં એકાએક 'તાત્કાલિક અંગત કામ'નો રાફડો ફાટી નીકળ્યો હોય એમ જણાતું હતું. જે થોડાક કર્મચારીઓ આવ્યા હતા તેઓ તે દિવસે શું શું ભયાનક બની શકે તેની ચર્ચામાં સમય વેડફતા હતા. આપણા મિત્રનું મગજ અફવાઓ અને ભયોનો ચકરાતો સમૂહ બની ગયું. તેને તેમની વાતો સાંભળવાનો અણગમો થઈ આવ્યો. તે કામમાં ખૂંપી ગયો. તેણે એવી ઝડપથી અને સઘન રીતે કામ કરવા માંડ્યું કે તેને સતત કામ ખૂટી જતું અનુભવાવા લાગ્યું. માત્ર પોતાની જાતને કાર્યરત રાખવા માટે તેણે ચાર વર્ષ પહેલાંની ફાઈલો અને હિસાબો બહાર કાઢ્યાં અને ઝીણી તપાસ આરંભી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ કાગળિયાંને બાજુ પર મૂકી ખુરશી પરથી તેને ઊભા થતાં સાડા સાત થઈ ગયા.

તેને ઘરે પહોંચવાની એકાએક ભારે ચિંતા થઈ. "મારી પત્ની ચિંતા કરતી હશે. ભગવાન જાણે છોકરાઓને શું થતું હશે!" તેની ઑફિસના ટેબલ પરના આંકડાઓએ તેના મગજને જડ કરી નાંખ્યું હતું. એ બધું ચાલ્યું ત્યાં સુધી તેને નિરાંત હતી, પણ હવે તેને વિના વિલંબે ઘરે પહોંચવાની ઉતાવળ થઈ આવી. રોજિંદો રસ્તો તેને થકવનારો અને મુશ્કેલ લાગ્યો. તેના રુગ્ણ મનને લાગ્યું કે ત્યાંથી જતાં કલાકોના કલાકો થઈ જશે. તેને લાગ્યું કે શૉર્ટ

કટથી ઘરે જવા માટે તેની ઓફિસ સામેની ગલીમાં થઈ જવું એ ઉત્તમ માર્ગ છે. તેની સંકડાશ, ગટરો અને રખડતાં કૂતરાંને કારણે સામાન્ય સંજોગોમાં તે આ રસ્તો ટાળતો, પણ જ્યારે તે ઉતાવળમાં હોય ત્યારે તે આ રસ્તો પસંદ કરતો. ઘડિયાળ પર નજર નાંખી તે અંધારી ગલીમાં થઈ ઝડપભેર જવા લાગ્યો. તે થોડેક આગળ ગયો એટલામાં સામેથી આવતા એક સાયકલિસ્ટે તેની ગતિ અવરોધી. સાયકલિસ્ટ અને રાહદારીને એકમેકની ગતિનો અંદાજ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડવા લાગી અને તેઓ બંને એકીસાથે જમણી કે ડાબી બાજુ વળવા લાગ્યા. બંને કફોડી સ્થિતિમાં મુકાઈ ગયા. અંતે સાયકલિસ્ટે તેની સાયકલનું પૈડું આપણા મિત્રના બે પગ વચ્ચે ખોસી જ દીધું અને તેઓ બંને ધૂળભેગા થઈ ગયા. આપણા મિત્રનાં ભવાં તંગ થયાં અને તે બરાડી ઊઠ્યો, "બરાબર સાયકલ ચલાવતાં આવડે છે કે નહીં ?" પેલો ઘૂંટણભેર ઊભો થતાં ચિલ્લાયો, "તું આંધળો છે ? સાયકલ આવતી ભાળતો નથી ?"

"તારી બત્તી ક્યાં છે ?"

"મને પૂછવાવાળો તું કોણ ?" બીજાએ કહ્યું, અને હાથ ઉગામી આપણા મિત્રને થપ્પડ મારી. તેણે મગજ ગુમાવી પેલાના પેટ પર લાત મારી. ટોળું ભેગું થઈ ગયું. કોઈકે બૂમ પાડી, "તેની હિંમત તો જુઓ ! આપણી શેરીમાં જ આપણા પર હુમલો કરે છે ! એને તો બરાબર પદાર્થપાઠ ભણાવવો જોઈએ. શું તને એમ લાગે છે કે અમે બાયલા છીએ ?" કાન બહેરા કરી મૂકે એવી બૂમરાણ વધી ગઈ. આપણા મિત્રને કોઈએ હાથથી તો કોઈએ લાકડીથી ફટકાર્યો. તેણે ચકમકતી છરી જોઈ. આપણા મિત્રને લાગ્યું કે તેનો અંત નજીક છે. તેને એકાએક બેપરવાઈનો આવેશ આવ્યો. એ ક્ષણને સાવ નિરપેક્ષ રીતે મૂલવવા તે સક્ષમ હતો. ટોળાને એ સમગ્ર સંબંધની જડતા વિશે કહી તેમને તાત્કાલિક એ બધું અટકાવી

દેવા ભાષણ આપવા તેણે વિચાર્યું, પણ તેના કંઠમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહીં. તે ચારે બાજુથી ઘેરાઈ ગયો. દબાબ અસહ્ય હતો. ટોળાનો પ્રત્યેક માણસ તેના પર તૂટી પડી તેના શરીરના કોઈ ને કોઈ ભાગને ઊઝરડી રહ્યો હતો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તેણે હળવાશ અનુભવી. બાજુમાં રહેલા કોઈને તેણે ધીમેથી કહ્યું, "જે થયું છે તે હું મારા કાકાને ક્યારેય નહીં કહું. હુલ્લડના આરંભનું નિમિત્ત હું નહીં બનું. આ શહેરને બચાવવું જોઈએ. હું એવો એક પણ શબ્દ નહીં ઉચ્ચારું જેથી હુલ્લડ શરૂ થાય, ઉપદ્રવનો આરંભ થાય અથવા કહીએ કે બટન દબાઈ જાય. એ તમારો ને મારો, બધાનો નાશ કરશે. એ બધાનું મૂલ્ય શું? મારી કે તમારી જાતિ જેવું કશું નથી. આપણે બધા આ દેશના છીએ. હું અને મારી પત્ની અને બાળકો: તમે ને તમારી પત્ની ને બાળકો. આપણે એકમેકનાં ગળાં ન કાપીએ. કોણ કોનાં કાપે છે એ મહત્ત્વનું નથી. મારે મન એ બધું સરખું છે. પણ આપણે એમ ન કરવું જોઈએ, ન જ કરવું જોઈએ. હું મારા કાકાને કહીશ કે મારી ઑફિસની સીડી પરથી પડી જવાથી મને વાગ્યું છે. તેમને ક્યારેય ખબર નહીં પડે, તેમણે બટન ન જ દબાવવું જોઈએ.

પણ બટન તો દબાઈ ગયું. તે ગલીમાં બનેલી ઘટનાની જાણ એકાદ-બે કલાકમાં તો સમગ્ર શહેરમાં થઈ ગઈ. અને તેના કાકાએ તથા બીજા કાકાઓએ બટન દબાવી દીધું. તેનું શું પરિણામ આવ્યું એ અહીં વર્ણવવાની જરૂર નથી. ફરી વાર બોલી શક્યો હોત તો આપણો મિત્ર જૂઠું બોલીને પણ શહેરને બચાવી લેત; પણ દુર્ભાગ્યે એ જીવનપ્રદ અસત્ય ઉચ્ચરી શક્યું નહીં. બીજા દિવસે બપોરે એ જંગલી ગલીની ખાઈમાંથી પોલીસને તેનું શબ મળ્યું અને તેની છાતી આગળના ખીસામાંથી મળેલ કેરોસીનની રેશનકૂપન પરથી એ ઓળખાયું. □

ભિન્ન, અભિન્ન / સાંદીપનિ

અસ્તિત્વ એટલે પ્રત્યય વિનાનો શબ્દ. તેની સાથે કશું જ બાહ્ય રૂપે જોડાયેલું દેખાતું નથી, કારણ કે તેણે બધું આત્મસાત્ કરેલું છે. બિન્દુને સાગરનો પ્રત્યય શી રીતે હોઈ શકે? હોય તો બિન્દુ સ્વતંત્ર રૂપે દેખાય પણ ખરું? તે સ્વરૂપ જાળવીને વિશ્વરૂપનો અણસાર આપે છે. સાગર અને બિન્દુમાં જળ તો એક જ હોય છે. અસ્તિત્વ એ જુદાપણું નથી. તે સ્વતંત્ર દેખાય છે. પણ તે નિરપેક્ષ નથી કેમકે જે અપેક્ષિત છે તે તેનામાં છે. અપેક્ષા તો બહારના જગતની છે, જે હોય તેણે હોવાપણાની અપેક્ષા કરવાની હોય નહીં. શરીરવાદ એ સંબંધવાદ છે, અવયવોનું સ્થૂળ એકીકરણ એ એકતા નથી, સમ્બન્ધોનું સુગ્રથિત સ્વીકારાયેલું સ્વરૂપ છે. ક્રિયાપદો સમ્બન્ધ-વાચકને હોય છે, જે જોડાય છે, છૂટા પડે છે, ભેગા થાય છે—એક દુન્યવી સ્વરૂપ દેખાય છે. અનેક સંજ્ઞાઓને સમાવતું એક સંજ્ઞારૂપ હોય છે – પણ કહો, તમે આત્માને કયું સ્વરૂપ આપશો? ભાવને કયું સ્વરૂપ આપશો? હા, રાગોનાં ચિત્ર દોરાયાં છે, સ્વરૂપ કલ્પ-વામાં આવ્યાં છે, પણ ભાવ ચાક્ષુસ નથી, આત્મા ચાક્ષુસ નથી– એક અરીસો બીજા અરીસાને જુએ છતાં કશું ન જુએ, માત્ર અભિન્નતા જુએ એવું અ-દર્શન તે જ દર્શન છે.

અસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વલોપ—બે જુદાં મનાયાં છે. પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી, એ જ તો આપણે કરવાનું છે. સાગરમાં ભળી જતું બિન્દુ તો સૌ જુએ છે, એ અસ્તિત્વલોપ તો વેઢાંગણિત જેવો છે, પણ દર્શન તો એ છે કે તમે જેને અલગ જુઓ છો તે અભિન્ન પણ છે અને જે વિરાટ છે તેનો પણ પેલા નાના બિન્દુમાં લોપ

થયો છે. આધારો, સંબંધો ઊભા કરીને, પરસ્પરને જોડીને એક વિશાળ-વિરાટ સમ્બન્ધસ્વરૂપ ઊભું કરો તો જગત દેખાય, સમાજ દેખાય, એક વિરાટ લૅન્ડસ્કેપ રચાય, એમાં ઇજનેરી હોય, ડિઝાઇનરની યોજનાનું સ્વરૂપ હોય—પણ કહો જોઈએ, આખરે તો એક રેખા બીજી રેખા સાથે જોડાયેલી હોય છતાં છેટી લાગતી નથી? બંને રેખા સરખા પોઇંટની હોવા છતાં જુદી નથી લાગતી? તે પોતાને જોઈ શકે છે, પણ અનુભવી શકે છે ખરી? તે પોતાને અનુભવી શકે તો પેલી છેટી રેખાને પોતાના જેવી નહીં, તે પોતે છે એમ અનુભવે. એકતા માટે ભળી જવાની વાત ન કરે, કારણ કે એકતા અનુભવવાની હોય છે, તે જોવાની હોતી નથી. અને જે જુએ છે તે અલગતા જુએ છે, સમ્બન્ધો જુએ છે, પ્રત્યયો જુએ છે, વિભાજન રેખા અને સમાસ જુએ છે. એ વિશ્લેષણ થયું, પ્રયોગશાળાની સામગ્રી થઈ, આમેય એક હોય તેને અલગ અલગ પાડીને ઓળખવાની—પ્રમાણવાની વિધિ હોય, પછી વળી તે સર્વથી શું બને છે તેની વાત કરવાની હોય! આ આપણે વૈયાકરણીઓને સોંપીએ, અંગવિશારદ થયેલા શરીરવિજ્ઞાનીને સોંપીએ—સ્થપતિને સોંપીએ એમ ન કહું કેમકે જે જુદા જુદા પડેલા પદાર્થોમાં પણ એકરૂપ જોઈ શકે છે અને આત્મીયતાથી એકતા અનુભવે છે તેને માટે તો કોઈ સંજ્ઞાહીને સ્વરૂપ નિર્માણ કરેલું જ છે અને સર્વ વચ્ચે વિચ્છિન્નતા છે જ નહીં, એવું અનુભવે છે તે માત્ર એક જ સ્થપતિને ઓળખે છે—વ્યવહારનિર્માણ કરનારા સંબંધવાચક સ્થપતિને નહીં.

આપણે માત્ર શોક જ કેમ અનુભવીએ? હર્ષ જ કેમ અનુભવીએ? માનવભાવને એમ વસ્તુ કે ઘટના સાથે પ્રત્યય રૂપે કેમ જોડીએ? આત્મભાવ દ્વારા અભિન્ન એકને કેમ અનુભવીએ નહીં! અનુભવીએ તેમને ઓળખવા પડતા નથી—પછી તે પદાર્થો હોય કે માણસો હોય. 'આ મારો મિત્ર છે?' આ સંબંધવાચક વાક્ય છે, કારણ કે તમે જેને ઓળખાવો છો તેનો તે મિત્ર નથી, કારણ કે

મૈત્રીનો સ્થૂળ આધાર એણે ઊભો કર્યો નથી, અને માણસની અપૂર્ણતા એ છે કે તે સંબંધ દ્વારા બીજાને ઓળખે છે, પણ એમ થયા પછી પણ ખરેખર તેને અનુભવે છે ખરો? ભાષા તો કહે છે કે શત્રુ નથી તે આપણો મિત્ર છે. ગણી બતાવો જોઈએ, તમારા શત્રુ કેટલા? એક? બે? પાંચ-પંદર? પણ દુનિયામાં તો ચારેક અજબ માણસો—એ બધા જ સમ્બન્ધવાચક ભાષા વિના પણ તમારા મિત્ર નથી? હા, આ તો તર્ક થયો, શું થાય! આપણે જે અનુભવી શકતા નથી તેમને જ ભાષા દ્વારા ઓળખાવવા પડે છે. અપરિચયે, અનુભવહીનતાએ ભાષાનો કેટલો બધો વિસ્તાર કર્યો છે? આ ભાષા મને ઘણીવાર માણસોની અલગતા અને વિચ્છિન્નતાનો ઘેરો બોધ કરાવે છે અને હું ઉદાસ થઈ જાઉં છું અને એ રીતે અપેક્ષિતને અનુભવું છું. જે નથી તે અપેક્ષિત છે. અપેક્ષારહિત એ શબ્દ જ ખોટો છે—એ તો એકમાં સૌનું હોવું છે! હું આ જગતને, બહારના માણસોને અનુભવું છું, જેવા હોય તેવા અનુભવું છું. અને અપેક્ષા જે જન્મે છે તે મારી નથી, એકરૂપ સાથે જોડાયેલા હૃદયની છે—હોવું નથી એટલે કેટલું બધું અપેક્ષિત છે! આ હોવું છતાં ન હોવું એટલે જ ઘરની બહાર ગયેલો માણસ રાત્રે તો ઘરે આવે એના જેવું અપેક્ષિત છે, કેમ કે જે બહાર છે તે પણ મારું છે, મારાં છે—હા, હું બિન્દુ જ છું. પ્રત્યય વગરનો શબ્દ મારા અસ્તિત્વની વાત જ નથી, એક સમગ્ર અસ્તિત્વની અભિન્ન સમગ્રતાની વાત છે. 'હોવું જોઈએ' એ અપેક્ષાનો આધાર જોઈએ—મારો પ્રશ્ન, કેમ નથી—થી શરૂ થાય છે, છે તે અલગ અલગ કેમ છે? આ ભાવ છે, પ્રશ્ન નથી, સ્થૂળ વિભિન્નતાની વાત નથી, સૌ એક પ્રાણ કેમ નથી? હું કેમ એવું અનુભવતો નથી? હું વાંકદેખો છું! ના, અપેક્ષા અસ્તિત્વની છે, મારી નથી, નિરપેક્ષ પર તમે અપેક્ષાની સંજ્ઞા ન લાદો! એ પોતે જ એક અલગતાનું સ્થૂળ પ્રમાણ બની રહેશે. જે સમગ્રતામાં પોતાને ઓગળી ગયેલો

જુએ છે કે હું અને સમગ્ર અભિન્ન છે તે સમાજને નહીં પોતાને હૃદય દ્વારા, ભાવ દ્વારા અનુભવે છે ત્યારે હું અપૂર્ણ કેમ છું—એની ચિંતા એની પોતાની અંગત રહેતી નથી. સમાજને તપાસવાની પ્રવૃત્તિ જાતતપાસની હોઈ શકે છે. આ અલગ દેખાતો, અ-સામાજિક લાગતો માણસ સામાજિક છે એવું સમજી શક્યા વિના લોકો સહકાર નહીં કરે, પણ એવું જાણવું એ પોતાને જાણવું હોવાથી સહકારનો પ્રશ્ન જ નહીં રહે. □

શે'ર

અસ્તિત્વના પરાક્રમે આ શું કર્યું 'અનિલ ?'
દર્પણ બનાવવા જતાં ચહેરો ફૂટી ગયો.

શે'ર

આવો સમાનવાદની તમને કહીશ ગાથા,
મેચિસમાં ગોઠવ્યાં છે દીવાસળીનાં માથાં.

—**રતિલાલ 'અનિલ'**

બી. એફ. સ્કીનર : એક અંજલિ / બાબુ સુથાર

તાજેતરમાં જ આ સદીના મહાન મનોવિજ્ઞાનીઓમાંના એક બી. એફ. સ્કીનરનું છયાસી વર્ષની વયે અવસાન થયું. લગભગ મોટાભાગનાં અખબારોએ એમના જીવનના અંતને મનોવિજ્ઞાનમાં તેઓ જે વિચારધારાના પુરસ્કર્તા હતા તે વર્તનવાદના અંત તરીકે ઓળખાવ્યો—કેટલાકે આ સમીકરણનો વિરોધ પણ કર્યો—એમણે એવી દલીલ કરી કે વર્તનવાદ અને સ્કીનરને એકરૂપ ન ગણવા જોઈએ. મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે હજી ઘણા એવા વિદ્વાનો છે જે વર્તનવાદની પરંપરામાં જ રહીને સંશોધન કરી રહ્યા છે. સ્કીનરનું અવસાન થયું છે, વર્તનવાદનું નહીં. ગમે તે હોય, પણ, એક વાત નિશ્ચિત છે કે વર્તનવાદના છેલ્લા સમ્રાટ હવે રહ્યા નથી.

વર્તનવાદીઓ ચિત્ત અને શરીરની વચ્ચે દ્વૈતવાદી સંબંધ હોવાની દલીલ કરનારા ફિલસૂફોના વિરોધી છે. જ્યાં સુધી પશ્ચિમને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આ દ્વૈતવાદનાં મૂળ છેક પ્લેટો સુધી મળી આવે – પણ, એ અંગેની સૌ પ્રથમ શાસ્ત્રીય માંડણી તો ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ દકાર્તે (૧૫૯૬–૧૬૫૦) જ કરેલી. પશ્ચિમની ફિલસૂફીના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આધુનિક ફિલસૂફનું બિરુદ મેળવનાર દકાર્તે ચિત્ત અને શરીર બન્ને બે અલગ અલગ અને સ્વતંત્ર ઘટકો છે એવી દલીલ કરેલી, ચિત્તનો મહિમા કરતાં એણે કહેલું કે ચિત્ત માત્ર એક એવું ઘટક છે જેના અસ્તિત્વ વિષે કદી પણ શંકા સેવી શકાય નહિ. એનું અસ્તિત્વ છે જ. – આ એક પાયાનું ગૃહીત છે. કારણ એટલું જ કે શંકા સેવવાનું કામ પણ અંતિમે તો ચિત્ત જ કરે છે. ચિત્ત પોતે જ પોતાના અસ્તિત્વ વિષે શંકા સેવે તો એનાથી જ્ઞાન સુધી પહોંચ-

વામાં અવરોધક બની શકે એવો વિરોધાભાસ ઊભો થયો. ગૃહીતોના સ્તરે, વિરોધાભાસ ન હોવા જોઈએ. જો કે, દકાર્ત કહે છે કે, ચિત્ત ભલે પોતાના અસ્તિત્વ વિષે શંકાઓ ન સેવી શકે પણ પોતાનાથી ઇતર એવા પદાર્થોના અસ્તિત્વ અંગે તો એ શંકા સેવી, જ શકે – એ ઇતર પદાર્થોમાં શરીર પણ આવી જાય. સંશય સેવી, એનું ક્રમબદ્ધ નિવારણ કરી, સત્ય સુધી પહોંચવાની દકાર્તની દાર્શનિક પદ્ધતિનાં મૂળ પણ આમાં જ છે. આ પદ્ધતિ સંશયવાદ તરીકે ઓળખાય છે. દકાર્ત કહે છે ચિત્ત નિરાકાર છે જ્યારે શરીર સાકાર. એક અમૂર્ત છે, જ્યારે બીજુ મૂર્ત, એક શાશ્વત છે જ્યારે બીજું ક્ષણભંગુર. જે નિરાકાર છે, અમૂર્ત છે, શાશ્વત છે એ જ બીજા પર નિયંત્રણ રાખી શકે. આ અર્થમાં શરીરની ક્રિયા–પ્રક્રિયાઓનું નિયંત્રણ ચિત્ત દ્વારા થાય છે—જો કે, દકાર્ત ચિત્ત અને શરીર વચ્ચેના સંબંધને સ્પષ્ટ કરી શક્યો નથી. એને કારણે, એને સમજવા માટે એક પ્રકારના ગૂઢવાદ—અથવા તો રહસ્યવાદ–ની મદદ લેવી પડે એવી પરિસ્થિતિ આવી ગયેલી. આ રહસ્યમય સંબંધ વર્તનવાદીઓ માટે, ફ્રેન્ચ ફિલસૂફ બાશેલાના શબ્દોમાં કહીએ તો, એક epistemological અંતરાય બની ગયો.

આ બાજુ મનોવિજ્ઞાનમાં પણ લગભગ આવી જ પરિસ્થિતિ હતી. મોટા ભાગના મનોવિજ્ઞાનીઓ introspective પદ્ધતિને વરેલા હતા–એ જે કંઈ વિધાનો કરતા એને હકીકતોનો ટેકો ન હતો. એમના વિચારવિશ્વમાં ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિશ્વને સ્થાન જ ન હતું. તેઓ ચેતનાની વાત કરતા. પણ, એમની 'ચેતના' અને 'આત્મા' અંગેની વિભાવનાઓ એકબીજાની ભૂગોળ ભૂલી જતી. એમના હાથે મનોવિજ્ઞાન વધુ પડતું speculative બની ગયેલું. વર્તનવાદીઓએ આ epistemological અંતરાયને પણ ઓળખી કાઢેલો.

આ બેઉ અંતરાયોને ઓળખી એમને દૂર કરવાના પ્રયાસો

મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે થયા. અને, એમાંથી જે અલગ જ પ્રકારનું દર્શન ઊભું થયું તે વર્તનવાદ.

વર્તનવાદને સમજવા આ વિચારધારાના પિતા ગણાતા વૉટ્સનનાં બે વિધાનો ખૂબ જ મહત્ત્વનાં છે, જેમાંનું પ્રથમ વિધાન ૧૯૧૩માં બહાર પાડવામાં આવેલા વર્તનવાદના ઢંઢેરામાંથી અને બીજું વૉટ્સનના પુસ્તક 'Behaviourism'(૧૯૨૪)માંથી લેવામાં આવ્યું છે.

૧. "વર્તનવાદ મનોવિજ્ઞાનને એક વસ્તુનિષ્ઠ કુદરતી વિજ્ઞાન તરીકે જૂએ છે. એનું સૈદ્ધાન્તિક ધ્યેય વર્તન અંગે અગાઉથી ભવિષ્ય ભાખવાનું અને એને નિયંત્રિત કરવાનું છે? અંતઃસ્ફુરણાને વર્તનવાદી પદ્ધતિમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. એ ઉપરાંત વર્તનવાદ એવી કોઈ જ સામગ્રીની ચર્ચા કરવામાં નથી માનતું જેનું અર્થઘટન ચેતનાના સંદર્ભમાં જ કરવું પડતું હોય."

૨. વર્તનવાદ એવો દાવો કરે છે કે 'ચેતના' વ્યાખ્યાબદ્ધ કરી શકાય એવી, અથવા તો ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી વિભાવના પણ નથી. એ તો પ્રાચીનથી પણ 'પૂર્વે'ના સમયથી વપરાશમાં લેવાતા 'આત્મા' શબ્દ માટેનો એક બીજો પર્યાય શબ્દ જ છે. જૂનું મનોવિજ્ઞાન આમ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રીતે ધાર્મિક ફિલસૂફીના રંગે રંગાયેલું હતું."

વર્તનવાદ પૂર્વેના મનોવિજ્ઞાનીઓ 'ચેતના' અને આત્માની વચ્ચે ભેળસેળ કરી નાખતા હતા. વર્તનવાન આવ્યો, એ સાથે જ મનોવિજ્ઞાન પૂરતી 'ચેતના' અને 'આત્મા' બેઉ વિભાવનાઓ અર્થહીન બની ગઈ. અંતઃસ્ફુરણા(introspection)નું સ્થાન હકીકતલક્ષી સામગ્રી(data)એ લીધું. અને, એ રીતે 'ચિંતનની પ્રક્રિયા' માનસિક નહીં પરંતુ 'વર્તન' અને 'એની આસપાસના પરિવેશ'ની વચ્ચેના વ્યવહારની પ્રક્રિયા બની ગઈ. જે અમૂર્ત હતું

તે બધાનું સ્થાન મૂર્તે લીધું. આમ મનોવિજ્ઞાન વસ્તુનિષ્ઠ બન્યું, વિજ્ઞાન બન્યું. આ સમયગાળામાં લગભગ બધાં જ સમાજશાસ્ત્રો ભૌતિક વિજ્ઞાન અને જીવવિજ્ઞાનના જેટલી જ વસ્તુનિષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવાનો પરિશ્રમ કરી રહ્યાં હતાં. મનોવિજ્ઞાન પણ, ફૂકોની સંજ્ઞા વાપરીને કહીએ તો એ episteme માંથી બાકાત ન રહી શક્યું. એણે પણ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન બનવાનો પુરુષાર્થ આદરી દીધો. હવે એમાં માપવિદ્યા પ્રવેશી, speculation નું સ્થાન નિરીક્ષણોએ લીધું. આ સાથે 'ચિત્ત' જ્હોન લૉકે (૧૬૩૨ – ૧૭૦૪) કહ્યું છે તેવું એક 'કોરી પાટી' બની ગયું. Essay Concerning Human Understanding(૧૬૯૦)માં એણે કહેલું કે ઇન્દ્રિયાનુભવ વિના જ્ઞાન માત્ર શક્ય નથી. ચિત્ત તો ઇન્દ્રિયો જે આપે એના પર જ નભતું એક એકમ છે. એની 'આપ–કમાઈ' કંઈ જ નથી. આ અર્થમાં એ નમાયું છે. એ એક 'કોરા કાગળ' જેવું છે. ઇન્દ્રિયો અનુભવ કરી એના પર જે લખે તે જ તેની ઓળખ. તે જ તેનું જીવન.

આ અભિગમની અસર ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પર પણ પડી. વુન્ડ્ટને અનુસરી બ્લૂમફિલ્ડે ભાષાકીય વ્યવહારોને પણ વર્તનની કક્ષામાં મૂકી આપ્યાં. 'ઘંટડી વાગે' અને એનો અવાજ સાંભળી પાંજરામાં પુરાયેલું પ્રાણી ખોરાકની લાલચે દોડી આવે. બરાબર એમ જ 'શબ્દ ઉચ્ચારાય' અને એનો 'અર્થ દોડી આવે' એવાં સમીકરણો રચાયાં. રશિયન મનોવિજ્ઞાની પાવલોવે અપનાવેલી Conditioningની ટેકનિક વૉટ્સન પાસે થઈ, સ્કીનર સુધી આવી. નૃવંશવિજ્ઞાનીઓ પણ વર્તનવાદી બન્યા. આ સાથે 'ચિત્ત'ને કાળા ડગલે ને કાળા ઘોડે દેશવટો અપાઈ ગયો.

૨૦, માર્ચ ૧૯૦૪ના રોજ જન્મેલા બી. એફ. સ્કીનરે, ૧૯૩૧ માં હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાંથી reflexive વર્તન પર પીએચ. ડી. કરેલું. એમના પર એક બાજુથી પાવલોવનો પ્રભાવ હતો તો બીજી બાજુથી ફિલસૂફ બર્ન્ટ્રાન્ડ રસેલનો પણ. રસેલે પણ વર્તનવાદ

પર લખ્યું છે. રસેલ જે પ્રકારનો logical atomism ઊભો કરવા માગતા હતા એની અને વર્તનવાદની વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. ૧૯૩૧ થી ૧૯૩૬ સુધી સ્કીનર હાવર્ડમાં સંશોધન તરીકે રહ્યા હતા. પછી એમને મીનીઓસોટા યુનિવર્સિટીમાં નોકરી મળી, એટલે તેઓ ત્યાં ચાલ્યા ગયેલા. મીનીઓસોટામાં હતા ત્યારે જ તેમણે 'The Behaviour of Organism' પુસ્તક લખેલું. આ પુસ્તક ૧૯૩૮ માં પ્રગટ થયેલું. ૧૯૪૫ થી ૧૯૪૮ની વચ્ચે તેમણે ઇન્ડિયાના યુનિવર્સિટી બ્લૂમિંગન ખાતે મનોવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપેલી. અહીં રહી એમણે 'વૉલ્ડન ટુ' નામની નવલકથા લખેલી. '૪૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી આ નવલકથા ત્યારે ખૂબ જ વિવાદાસ્પદ બનેલી. એમાં એમણે એક એવા સમાજનું નિરૂપણ કરેલું જેના પ્રત્યેક સભ્યનું પ્રત્યેક વર્તન એની આસપાસના જગતથી નિયંત્રિત થયેલું હતું. ૧૯૪૮માં તેઓ પાછા હાવર્ડ યુનિવર્સિટીમાં આવ્યા. અને છેક ૧૯૭૫ સુધી તેઓ ત્યાં જ રહ્યા. એટલે જ તો, વર્તનવાદ માટે 'હાવર્ડ સ્કૂલ ઑફ સાયકોલૉજી' શબ્દો પણ વપરાય છે. ૧૯૬૮ માં સ્કીનરને વિજ્ઞાન માટેનો એક રાષ્ટ્રીય એવોર્ડ એનાયત કરાયેલો. મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈને વિજ્ઞાનનો એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો હોય તેવો આ બીજો બનાવ હતો,

સ્કીનરનો વર્તનવાદ, પ્રારંભે તો વિજ્ઞાનની સમાન્તરે ચાલતો હતો. પણ, પછી ધીમે ધીમે એ એક વિચારધારામાં ફેરવાઈ ગયો. જ્હોન્સન લૉઈડે કહ્યું છે: "What begun as an objective science became ideology.

સ્કીનરે, બાળકોને પ્રથમ બે વરસ દરમિયાન ઉછેરવા માટે એક air-crib બનાવેલી. આ air-crib કદમાં વિશાળ હતી. ધ્વનિપ્રતિરોધક હોવા ઉપરાંત એ જંતુ-પ્રતિરોધક પણ હતી. બાળકને અમુક પરિવેશમાં રાખી એના વર્તનને ચોક્કસ એવા ઢાંચામાં ઢાળવાના આશયથી જ એણે આ crib બનાવેલી.

'૪૮ પછીનો જીવનગાળો સ્કીનર માટે ખૂબ મહત્ત્વનો નીવ રહ્યો હતો. આ ગાળામાં, એક તો તેઓ હાવર્ડમાં હતા. હાવર્ડ યુનિવર્સિટી તેમને તમામ પ્રકારની સુવિધાઓ પૂરી પાડતી હતી. અહીં પ્રયોગશાળામાં તેમણે અવનવાં પ્રાણીઓને અવનવાં વર્તન શીખવાડેલાં.

કબૂતરોને ટેબલ ટેનિસ રમતાં તેમણે અહીં જ શીખવેલું. એમનો આ પ્રયોગ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યો હતો.

સ્કીનરે એક 'સ્કીનર બોક્સ' પણ વિકસાવેલી. અમેરિકાના ઔષધ ઉદ્યોગે આ બોક્સ અપનાવી લીધેલી. આ બોક્સના ઉપયોગ વડે ઔષધનો માનવવર્તન પર કેવી અસર પડે છે એનો અભ્યાસ સરળતાથી અને ચોકસાઈપૂર્વક કરી શકાતો.

બધા વર્તનવાદી મનોવિજ્ઞાનીઓમાં બન્યું છે એમ સ્કીનરમાં પણ 'પુરસ્કાર'ની વિભાવના કેન્દ્રસ્થાને હતી. જેના પર પ્રયોગ કરાતો એ પ્રાણીને ઇચ્છિત વર્તન કરતું તો તેને અમુક 'પુરસ્કાર' અપાતો. આ પુરસ્કાર, મહદ્અંશે ખાદ્ય પદાર્થના સ્વરૂપનો રહેતો. એ જ રીતે જે એ ઇચ્છાના વિરોધે વર્તન કરતું તો પણ એને 'પુરસ્કાર' અપાતો. જે દંડ સ્વરૂપે રહેતો. તેઓ માનતા કે બાળક કંઈ પણ શીખે છે તો એમાં પુરસ્કાર જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. ૧૯૫૭માં એમનું "Verbal Behaviour" નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું. એમાં એમણે ભાષાકીય વર્તનો પણ જે તે વ્યક્તિની આસ-પાસની સ્થિતિ–પરિસ્થિતિથી જ નિયંત્રિત હોવાની દલીલ કરેલી. ભાષાવિજ્ઞાની નોમ ચોમ્સ્કીએ આ પુસ્તકની ઉગ્ર ટીકા કરેલી. એવું મનાય છે કે ચોમ્સ્કીએ કરેલી આ પુસ્તકની સમીક્ષા પ્રગટ થઈ તે વેળાએ સ્કીનરનું અવસાન થઈ ગયું હતું.

સ્કીનરનો પ્રભાવ જેટલો શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન પર પડ્યો છે એટલો અન્ય શાસ્ત્રો પર પડ્યો નથી. સાહિત્ય અને અન્ય કળાના ક્ષેત્રે ભાગ્યે જ કોઈ વર્તનવાદની વાત કરે છે. બે વિશ્વયુદ્ધોની

વચ્ચે ખૂબ જ પ્રભાવક નીવડેલા વર્તનવાદની સામે ઘણા વિરોધો થયા છે. યુરોપના મનોવિજ્ઞાન પર તો એની નહીંવત્ અસર વરતાય છે. તેઓ મનોવિજ્ઞાનમાંથી 'ચિત્ત'ને દેશવટો આપવા તૈયાર ન હતા. જર્મનીમાં બુઝબર્ગ જૂથનો અંત આવ્યો. પછી, ગેસ્ટાલ્ટ મનોવિજ્ઞાનીઓ આવ્યા. એમણે perceptionમાં સંરચનાગત સંબંધોની વાત કરી. યુરોપમાં ભાષાવિજ્ઞાને પણ વર્તનવાદનો કોઈ ખાસ પ્રભાવ નથી ઝીલ્યો. સ્વીસ ભાષાવિજ્ઞાની સોસ્યુરે mentalistic અભિગમ અપનાવેલો. એણે કહેલું કે ભાષા સંકેતોની બનેલી છે અને, સંકેત બે ઘટકોનો બનેલો છે. એક તે 'સંકેતીત' અને બીજો 'સાંકેતિક'. આ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ યાદચ્છિક છે. એટલે કે, તેઓ કાર્યકારણના કે એવા કોઈ કુદરતી કારણથી જોડાયેલા, સાંકેતિકનું સ્થાન આપણા ઇન્દ્રિયજગતમાં છે, તો સંકેતીતનું આપણા મનોજગતમાં ફ્રેંચ નૃવંશવિજ્ઞાની લેવી સ્ટ્રાઉસે અને સ્વીસ મનોવિજ્ઞાની પિયાઝેએ પણ ચિત્તને જ કેન્દ્રમાં રાખેલું. સ્ટ્રાઉસે કહેલું કે મીથ, રીતરિવાજો અને સાંસ્કૃતિક પદાર્થો પણ અંતે તો માનસિક સંરચનાઓ જ પ્રગટ કરે છે. પિયાઝે મનોવિજ્ઞાનને એક બાજુ જ્ઞાનમીમાંસા તરફ તો બીજી બાજુ જીવવિજ્ઞાન તરફ લઈ જવા માગતો હતો. એ પોતાને 'ચિત્તના જીવવિજ્ઞાની' તરીકે ઓળખાવતા.

આ બાજુ અમેરિકામાં પણ વર્તનવાદનાં વળતાં પાણી થવા માંડ્યાં હતાં. છેક, ૧૯૫૧ની આસપાસ કાર્લ લાશલીએ વર્તનવાદની તથાકથિત સિદ્ધિઓ અંગે શંકા સેવેલી. તેમણે કહેલું કે 'પિયાનો વગાડવો' અને 'એકાએક બોલી પડવું.' જેવી ઘટનાઓને વર્તનવાદી અભિગમથી સમજાવી શકાય નહીં. કારણ કે, આ પ્રકારની આવડતો અંતિમે તો જે તે વ્યક્તિના ઇરાદાઓમાંથી તારવેલી નિયંત્રણોની ઉચ્ચવચ્ચતા પર આધારિત છે. ત્યાર પછી, ૧૯૫૯માં ચોમ્સ્કીએ સ્કીનરના 'Verbal Behaviour' પુસ્તકની સમીક્ષા કરેલી. સમીક્ષામાં ચોમ્સ્કીએ દલીલો કરતાં કહ્યું હતું કે સ્કીનરનો વ. ભાષામાં રહેલી સર્જનાત્મક શક્તિને ઓળખવામાં નિષ્ફળ

સંકલ્પ અને શોધ / अल्मारी

ડોસા હજુ એમના જમાનામાં જ જીવે છે! સંસ્કૃતના અધ્યાપકને આષાઢ શરૂ થાય તે પહેલાં એમને 'મેઘદૂત'ના શ્લોકો સાંભરવા માંડે તેમ ટેલિવિઝન દ્વારા હવામાન કચેરી મોનસૂનની જાહેરાત કરે તે પહેલાં જૂની છત્રી અત્યારે ક્યા એકાંતવાસમાં હશે એનો વિચાર કરે, તે પછી ધ્યાન ધરે અને ધારણા બાંધે; તે પાકકી થયા પછી હવે તો એની શોધ કરવી જ જોઈએ એવું એમને લાગે, પણ તે પછી સંકલ્પ કરવો પડે; કારણકે સંકલ્પપૂર્વક કરેલી શોધ જ સફળ નીવડે છે એ દલીલના ટેકામાં કોલંબસે અમેરિકાખંડ શોધ્યો અને માદામ ક્યુરીએ, પેલું શું કહેવાય છે? રેડિયમ! હા, તે જ! તે શોધ્યું. કામ નાનું હોય કે મોટું પણ તે માટે અફર એવું નિશ્ચયબળ, કામ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, સંકલ્પબળ અને કર્મયોગ જોઈએ. આ એમના જીવનમંત્ર છે. છત્રી શોધવી એટલે શોધવી–એ છેવટનું સત્ય છે, કારણ કે તે શોધને અંતે જ મળે છે–શરૂઆતે નહીં! અમેરિકાખંડ શોધવામાં મહિનાઓના મહિના લાગે એવો તો કોઈ નિયમ નથી જ! એમ તો ડોસાએ સુધરાઈના મિલકતવેરા, પાણીવેરાનું બિલ ચૂકવેલું. હવે એમ કે ઘરે બેઠાં ગજવામાં હાથ નાખ્યો હતો પેન્સીલનો કટકો શોધવા, કારણ કે ત્યારે એ ગયા વર્ષનો ચોપડો કોઈક વિગત શોધવા માટે લઈને બેઠા હતા, અને અંદરની નોંધ–આંકડો અને તારીખ ચિઠ્ઠી પર ઉતારી લેવાં હતાં, તે માટે પેન્સીલ જોઈએ, તે લેવા ગજવામાં હાથ નાખ્યો તો હાથમાં આવ્યું ભરણાનું બિલ! એ બિલ એમણે ચોપડાના છેલ્લે પાને પૂઠાની નજીક મૂકી દીધું, તે પછી પેન્સીલની

માણસ પૂર્વે ન બોલેલાં, ન સાંભળેલાં એવાં વાક્યો બોલી, સમજી શકે છે. આ સર્જનાત્મક શક્તિ પરિવેશથી નિયંત્રિત થયેલી નથી. એણે બીજી દલીલ પણ કરેલી. અને તે એ કે કબૂતરો, ઉંદરો પર સફળ થતા પ્રયોગો માણસ પર લાદી ન શકાય. માણસને કબૂતર–ઉંદરની કોટિમાં ન મૂકવા જોઈએ.

આ બધી ઘટનાઓને સમાન્તરે જ cognitive મનોવિજ્ઞાન વિચારધારા પણ શરૂ થઈ. એમણે ચિત્તની પુનઃસ્થાપના કરી. મનોવિજ્ઞાનમાંથી દેશવટો લઈ ગયેલું ચિત્ત પુનઃ પાછું આવ્યું. તે દરમિયાન, કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજી પણ ખૂબ જ આગળ વધી ગઈ હતી. મનોવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે 'કૃત્રિમ બુદ્ધિતત્ત્વ' (artificial intelligence)ની પણ બોલબોલા થઈ. એ કેવળ માણસ જ નહીં, વત્તે-ઓછે અંશે મશીન પણ વિચારતાં થઈ ગયાં હતાં. આ બધાની વચ્ચે વર્તનવાદનું તો કારજપાણી પણ થઈ ગયું હતું.

આ બધું છતાં પણ, સ્કીનર પોતાની વિચારધારા બદલવા માગતા ન હતા. મરણના ચાર–પાંચ માસ અગાઉ એક મુલાકાતમાં એમણે કહેલું કે હું cognitive મનોવિજ્ઞાનીઓને એક જડબાતોડ તો જવાબ આપવા માગું છું. મને ખબર છે કે તેમને મારા જવાબો નહીં જ ગમે – તેમ છતાં, હું એની પરવા કરતો નથી."

સ્કીનર કેવળ એક મનોવિજ્ઞાની ન હતા, એક દ્રષ્ટા પણ હતા. એમના વર્તનવાદના પાયામાં માનવકલ્યાણની એક વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવી ભાવના હતી. તેઓ માનતા હતા કે જો conditioning એક માત્ર કારણ હોય વર્તનનું તો આપણે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી શકીએ જેમાં માણસ કંઈ પણ અશુભ વર્તન ન કરે. અને જો, એમ થાય તો આપણે એક દિવસ આ જગતમાંથી અશુભને કાયમી વિદાય આપી શકીએ. એક અર્થમાં તો આ ખ્યાલ રામ-રાજ્યના ખ્યાલને મળતો આવે છે. જગતમાં થઈ ગયેલા લગભગ તમામ બુદ્ધિજીવીઓ અંતે તો રામરાજ્યની જ શોધમાં હતા. સ્કીનર પણ એમાંના એક હતા. □

ડોસા હજી એમના જમાનામાં જ જીવે છે। સંસ્કૃતના અધ્યાપકને આષાઢ શરૂ થાય તે પહેલાં એમને 'મેઘદૂત'ના શ્લોકો સાંભરવા માંડે તેમ ટેલિવિઝન દ્વારા હવામાન કચેરી મોનસૂનની જાહેરાત કરે તે પહેલાં જૂની છત્રી અત્યારે કયા એકાંતવાસમાં હશે એનો વિચાર કરે, તે પછી ધ્યાન ધરે અને ધારણા બાંધે; તે પાકી થયા પછી હવે તો એની શોધ કરવી જ જોઈએ એવું એમને લાગે, પણ તે પછી સંકલ્પ કરવો પડે; કારણ કે સંકલ્પપૂર્વક કરેલી શોધ જ સફળ નીવડે છે એ દલીલના ટેકામાં કોલંબસે અમેરિકાખંડ શોધ્યો અને માદામ ક્યુરીએ, પેલું શું કહેવાય છે? રેડિયમ। હા, તે જ। તે શોધ્યું. કામ નાનું હોય કે મોટું પણ તે માટે અફર એવું નિશ્ચયબળ, કામ પ્રત્યેની નિષ્ઠા, સંકલ્પબળ અને કર્મયોગ જોઈએ. આ એમના જીવનમંત્ર છે. છત્રી શોધવી એટલે શોધવી–એ છેવટનું સત્ય છે, કારણ કે તે શોધને અંતે જ મળે છે–શરૂઆતે નહીં। અમેરિકાખંડ શોધવામાં મહિનાઓના મહિના લાગે એવો તો કોઈ નિયમ નથી જ। એમ તો ડોસાએ સુધરાઈના મિલકતવેરા, પાણીવેરાનું બિલ ચૂકવેલું. હવે એમ કે ઘેરે બેઠાં ગજવામાં હાથ નાખ્યો હતો પેન્સીલનો કટકો શોધવા, કારણ કે ત્યારે એ ગયા વર્ષનો ચોપડો કોઈક વિગત શોધવા માટે લઈને બેઠા હતા, અને અંદરની નોંધ–આંકડો અને તારીખ ચિઠ્ઠી પર ઉતારી લેવાં હતાં, તે માટે પેન્સીલ જોઈએ, તે લેવા ગજવામાં હાથ નાખ્યો તો હાથમાં આવ્યું ભરણાનું બિલ। એ બિલ એમણે ચોપડાના છેલ્લે પાને પૂઠાની નજીક મૂકી દીધું, તે પછી પેન્સીલની

શોધ કરી. કોઈ પણ મહાન કામ મહાશ્રમ માગી લે છે, અથવા જે કામમાં પ્રખર પુરુષાર્થ, અવિરત મહાશ્રમ કરવો પડે તે જ મહાકાર્ય કહેવાય છે!

ગાંધીજી કહેતા કે કોઈ પણ કામ નાનું હોતું નથી! ડોસાએ ગાંધીજીનો પેલો કિસ્સો વાંચેલો. એમને એક છોકરાએ પેન્સીલનો ટુકડો આપેલો. ગાંધીજીને લાખ રૂપિયા આપો તે એ સ્વરાજ–ફંડના ખજાનચીને આપી દે! કોઈ સોનાનું ઘરેણું આપે તો તે ય, સ્વરાજ ફંડમાં આપી દે એવા એ અપરિગ્રહી, પણ પેલો પેન્સીલનો ટુકડો એમણે સ્વીકારી લીધો! કારણ કે સ્વરાજ ફંડમાં પેન્સીલનો ટુકડો સ્વીકારવાની કોઈ જ જોગવાઈ નહોતી! ગાંધીજી તો એ પેન્સીલના ટુકડાથી વૉયસરોયને પણ કાગળ લખે અને 'હરિજન–બંધુ' માટે લેખ પણ લખે! બાપુની પાસે સ્થૂળ એવું હોય શું કે તે ગુમ થાય? જે સૂક્ષ્મ સંપતિ હતી તે તો એમના હૃદય, મન અને ચિત્તમાં હતી! તે ગુમ થવાનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નહોતો! પેન્સીલનો પેલો ટુકડો કોણ જાણે કેમ તે ખોવાયો! તે સાવ નાનો હતો એટલે ખોવાયો એમ કહેવું એ પણ બરાબર નથી, સ્વરાજ કે આઝાદી તો આ ભારતીય ઉપખંડ જેટલી મોટી, વિશાળ, વ્યાપક હતી, તે શું ખોવાઈ ગઈ નહોતી? બાપુને માટે નાની કે મોટી ચીજ સૌની પ્રત્યે સમાન આદર હતો એટલે સ્વરાજની ખોજ જેટલી જ મહત્ત્વની શોધ એમણે પેન્સીલના ટુકડાની ગણી એટલું જ નહીં, જે બાળકે મને જે પ્રેમ અને વિશ્વાસથી પેન્સીલનો ટુકડો આપ્યો તેના વિશ્વાસનો ભંગ મારાથી થાય જ કેમ? એમણે શોધી, તે ન મળી, તો રહસ્યમંત્રી સહિત સેવકોને કહ્યું કે એ પેન્સીલનો ટુકડો તમારે શોધી કાઢવો જ રહ્યો! એમને એ માટે અપવાસ પર ઊતરવાની જરૂર ન જ પડે એવી ખાસ ચિંતાથી સૌએ પેન્સીલનો ટુકડો છેવટે શોધી જ કાઢ્યો! તે પછી બાપુએ એ જ પેન્સીલથી લખવા માંડ્યું! ડોસાને ગાંધા નામના 'ભવ્ય ડોસા'નો

એ કિસ્સો યાદ એટલે પેન્સીસનો એ ટુકડો જાય ક્યાં? જાય તો તે શા માટે? એને ખોટું લાગે, એ રીસાય એવું કોઈ વર્તન મેં એની સાથે કર્યું જ નથી! એને ઘા ન વાગે, એની અણી ભાંગી ન પડે એટલી કાળજી અને સાવચેતીથી એને છોલું છું. એની અણીને ઓછામાં ઓછો બોજ પડે એટલી હળવાશથી એનાથી લખું છું – પછી એને કૈકેયીની જેમ કોપભવનમાં જવું પડે એવા તો કોઈ સંજોગો જ ઉત્પન્ન થયા નહોતા! એને મેં રેઢો મૂક્યો જ નથી, તો બાર વર્ષના વનવાસનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી; તો પછી તેરમા વર્ષે પાણ્ડવોને અજ્ઞાતવાસ વેઠવો પડ્યો એવા અજ્ઞાતવાસનો તો પ્રશ્ન ઊભો જ થતો નથી! છતાં અત્યારે એ મને જ્ઞાત નથી, એટલે એ જ્યાં હોય ત્યાં એનો અજ્ઞાતવાસ જ છે! અને ડોસાએ ખંતીલી શોધ આદરી; ચોપડો, ચોપડાને ઠેકાણે રહ્યો. ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું અને એવી રીતે શોધ કરી કે તેમાં મૂકેલી ચીજ તેમને જરૂર પડે તો તેને ખંતપૂર્વક, ચીકણાશથી શોધવી પડે! છેવટે ખાતું બંધ કર્યું, ત્યારે ય એ 'દીસે હાર્યો જોદ્ધો' એવા એ દેખાયા નહીં! ઊભાં ઊભાં જ ધ્યાન ધર્યું, ધારણા બાંધી, કબાટ ખોલ્યો, દાગીનાનો દાબડો તો એમણે ન ખોલ્યો, કારણ કે મૂડીવાદી સમાજરચનામાં સામ્યવાદી તો હોઈ શકે છે, પરંતુ સોનાના દાગીના સાથે પેન્સીલ હોય જ નહીં! દલિતો જેમ મંદિરપ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ કરે છે એમ એ ગમે તેવી નાની હોય, અલ્પ મૂલ્યની હોય તે છતાં તેને પણ પોતાની અસ્મિતા છે, વ્યક્તિમત્તા છે, પોતાપણું છે! પેલા ગાલિબ હિન્દુ હોત તોયે, અસ્પૃશ્ય કહેવાતા હોત તો પણ એમણે મંદિર-પ્રવેશ–સત્યાગ્રહ કર્યો ન હોત! દલિતોએ 'ગાલિબ'ની શાયરીનું અધ્યયન કરવું જોઈએ! ખુદી અને બુલંદી માટે, અસ્મિતા અને ઓળખ માટે ડો. ઇકબાલના સમસ્ત કલામ(શાયરી)નો અભ્યાસ કરવો પડે એવું છે જ નહીં! માત્ર એક જ પંક્તિ વાંચે અને એ એવી તો સરળ અને સચોટ છે કે તે પ્રયત્ન વિના જ સ્મૃતિમાં રહી.

જાય! (શાયરી નંગ જેવી કીમતી હોય તોયે તેણે શા માટે 'જડાઈ' જવું જોઈએ?) પંક્તિ છે:

'બિના બુલાયે ન જાયે ખુદા કે ઘરકો હમ!'

એકવાર ડોસાએ પેન્સીલના ટુકડાથી એ શે'ર ખાસ કરીને ઘરમાંથી એમને કહેવામાં આવ્યું કે, 'દીકરાવહુ પંદર દિવસથી પિયેર ગઈ છે ને આવવાના વાવડ નથી; તે વેવાઈના ઘેર જઈ આવોને?' ત્યારે એમણે 'ગાલિબ'ની પેલી પંક્તિ સંભારી, વેવાઈના ઘેરે ગયા જ નહીં. પેલી પંક્તિ ભવિષ્યે ખપ લાગે એ માટે ડાયરીમાં નોંધી લીધી! દીકરો ભલે વહુ વિના હીજરાયા કરે તો હીજરાય, વગર બોલાવ્યે વેવાઈના ઘરે નહીં જાઉં તે નહીં જ! સંભવ છે કે પેલી પંક્તિનો અર્થબોધ, ભાવબોધ જ નહીં, ધ્વનિબોધ અને કાકુ પણ એની સમગ્ર ચેતનામાં, અણુઅણુમાં વ્યાપી ગયો હોય! તો, તો, એ દાગીનાના દાબડામાં જાય જ નહીં! શા માટે એ સુવર્ણમંદિરમાં જઈને પોતે દલિત બને! એમને વિચાર આવ્યો કે આ કોટ ગડી વાળીને મૂક્યો છે, એના ગજવામાં પેન્સિલનો ટુકડો શોધું! પછી એમને યાદ આવ્યું કે એકવાર ગજવામાં લવિંગ રહી ગયેલાં! લવિંગ મુખવાસ પણ છે અને હાલતા દાંતને તે મજબૂત ન કરે તોયે હાલતા દાંતને પેઢાને દુઃખ પહોંચાડવાથી દૂર રાખે છે, અને ટૂથ પેસ્ટને બદલે દાતણ કર્યું હોય તો પણ મોઢાને સુવાસિત રાખે છે. તુલસીનું પાન અને લવિંગ તીવ્રગંધી છે, મુખવાસ પણ છે, છતાં દરરોજ કંઈ સત્યનારાયણની કથા થોડી કરાવી શકાય છે! તુલસીનું પાન તો શિરાના પ્રસાદ સાથે જ આરોગી શકાય! લવિંગ સાથે એવો કોઈ અતિ પવિત્ર સંદર્ભ જોડાયો નથી, એની ડોસાને ભારે ખુશી થયેલી! બધું જ ધર્મ, પુણ્ય અને પૂજ્યતા સાથે જોડાઈ જાય તો માણસને રહેવાનું મુશ્કેલ બની જાય! એટલે એમણે માનવીયતા જળવાઈ રહે છે માટે મુખવાસ તરીકે સફેદ ડગલામાં ગજવામાં લવિંગ રાખેલાં! ડોશી દેખીતી રીતે જ આગલા જમાનાનાં જ હોય, એ તો

'ડોશી' શબ્દ જ સૂચવે છે, સંકેત કરે છે. આગલી પેઢીની પત્નીઓને પતિના ખમીસ અને ડગલાનાં ગજવાં તપાસવાનો મોહ જ નહીં, મોહ ન હોય તો લાલચ ન હોય અને લાલચ ન હોય તો દુઃસાહસ પણ ન જ હોય! અપરિગ્રહવ્રત રાખ્યા સિવાય પણ અપરિગ્રહ રહે છે! શું કેટલાક અપરિગ્રહવ્રત રાખ્યા વિના, ઘરના પરિગ્રહ વિના, ફૂટપાથ પર રહેતા નથી? રહે જ છે. એવું જ ડોશીના નિર્મોહનું હતું. વાસ્તવમાં તો તે 'તટસ્થભાવ' કહેવાય!

તો, બન્યું એવું કે ડોશીએ હતો તે જ હાલતમાં ડગલાને ખદખદતા પાણીમાં સોડાખાર નાખ્યા પછી, નાખ્યો! બે કલાકના બાષ્પસ્નાન પછી એ સફેદ ડગલાને ધોયો ત્યારે તે સુકાવા નાખ્યો અને એ સુકાઈને કડક થઈ ગયો ત્યારે ડોશીએ એને સૂચવ્યું કે હવામાં બહુ ઝૂલ્યો કે લફરફફર થયો, હવે ઘરમાં ઠરીને બેસ! એને ઊંચેથી હેઠે ઉતાર્યો, થોડો જ નીચે, ઠેઠ જમીન પર નહીં. કારણ કે ડોસા ડગલો પહેરે છે ત્યારે ય તે જમીન સુધી પહોંચે નહીં એ માટે એને છપ્પન ઈંચના માપનો જ રાખ્યો છે! ડગલો ઉતાર્યો ત્યાં મંદિરની ઝાલર વાગી, ડોશીએ ઝટ ડગલો લાવી ઘરમાં પલંગ પર મૂકી દીવો કરવા ગયાં. હવે ડગલો ડોસા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે ગજવે બફાયેલાં, છુદાયેલાં, ધોકાદલિત લવિંગના ડાઘ 'બાસ્તા જેવા' ડગલાના ગજવે પડી ગયેલા! બસ, ત્યારે જ ડોસાએ તાકીદ કરી કે ડગલાનાં ગજવાં તપાસી તે પછી જ ડગલો ધોવા નાખવો! અને ડોશી ગજવાં તપાસે છે કે નહીં, એની ખાતરી કરવા ડગલો ધોવા નાખે ત્યારે પોતે જ ચીવટપૂર્વક ગજવામાં લવિંગ હોય તે કાઢી લે, પણ જાતે થઈને ઓછામાં ઓછા એક ગજવામાં થોડું પરચુરણ અને અંદરના ગજવામાં એક રૂપિયાની નોટ રાખે. એ પાછાં મળે જ, કે મળ્યાની ખબર મળે જ, એટલે ડોસાને ખાતરી થઈ જ જાય કે ડોસીએ ગજવાં બરાબર તપાસ્યાં જ છે!

ના, ડગલાના ગજવામાં પેન્સીલનો ટુકડો નહીં જ હોય,

કારણ કે તે ધોવાયેલો છે! ડોસાએ થોડી પણ ચીવટપૂર્વકની શોધ કરીને કબાટ બંધ કર્યો. ખુરશી પર આવીને બેઠા. થયું કે થાક તો નથી લાગ્યો, પણ બીડી પીવાની વેળા થઈ છે, વેળા ન થઈ હોય તો પણ કેટલાંક તથ્યો બીડીનો કશ ખેંચ્યા પછી જ ચિત્તાકાશમાં, તેના પ્રકાશમાં પ્રગટ થાય છે. મેચિસ તો સામે જ હતી; એટલે બીડી લેવા માટે જમણા કાનની ખીંટી પર હાથ નાખ્યો ત્યાં એમના હાથમાં આવ્યો પેલો ગુમ થયેલો પેન્સીલનો ટુકડો!

ઈશ્વર અને પેન્સીલના ટુકડાની સરખામણી થઈ જ ન શકે! કવિ કાલિદાસના અપંગ નહીં, પણ અઠંગ અભ્યાસી કહેશે કે એ કુકવિ! આ તો 'હિનોપમા' કહેવાય! છતાં, શું બન્નેની વચ્ચે સામ્ય નથી? ઈશ્વર જે આપણી ચેતનામાં છે, તેને શેરીના મંદિરથી માંડીને તે ઠેઠ હરદ્વારના મંદિર સુધી શોધીએ છીએ! મંદિરનો માર્ગ ધર્મગ્રંથથી શરૂ થાય છે એવું સ્વીકારીને આગળ વધે છે અને પેલા કબીરજી (જયંત કોઠારીના શબ્દોમાં, જેમ 'અખાજી' તેમ કબીરજી જ હોય, તો અખાજી અખાજી જ હોય! ગુસ્સે થાય અને બોલી ઊઠે, 'પોથી પઢ પઢ પંડિત હુઆ!' છંદમાં એકાદ માત્રાને અવકાશ હોત તો પોતાના કાકુને કે ધ્વનિને વધારે તીવ્ર કરવા કબીરજીએ 'પંડિતા હુઆ' કહ્યું હોત! છંદના બંધનને કારણે ગાબડું પૂરવા માટે 'અરે' કહેવું હોય તો યે કલાપીની જેમ 'અરેરે...' કહેવું પડે છે અને જગ્યાના અભાવે 'પંડિતા' કહેવું હોય ત્યાં માનાર્થે 'પંડિત' કહેવું પડે છે! એ તો આડ વાત થઈ!

પ્રગતિશીલ દૃષ્ટિ વિશેનું આપણું જ્ઞાન અર્ધાંગના શબ્દ સૂચવે છે એવું હોવાનો સંભવ છે. જે આગળ જુએ તે જ પ્રગતિશીલ? તે જ દૂરદ્રષ્ટા? ભવિષ્ય દૂર હોય છે, તે શું ભૂતકાળ દૂર નથી હોતો? તે રીતે મોનસુન આગળ છે, છત્રી પાછળ છે, તો એની શોધ યરવી એ પણ 'દૂરદૃષ્ટિ' છે. આપણી ચેતના 'મોનસુન' સુધી

પહોંચી જાય અને અવળી દિશામાં છત્રીને જુએ કે તેને જોવા માટે, તેની શોધ કરે એ પણ 'દૂરદષ્ટિ' ગણાય.

ડોશીએ કહ્યું કે, 'છત્રી પડી હશે કાતરિયામાં...'

ડોસાને 'પડી' શબ્દ ન ગમ્યો! મારા આશ્રિત પડેલા ન હોય! પણ પછી મોહ પણ થયો કે ડોશીનું કહ્યું તે માની લઉં! મને 'પતિતઉદ્ધારક'નું પદ મળી જાય! પછી માણસ અને વસ્તુ તથા ઈશ્વર અને માણસ વચ્ચે રહેલા ભેદનો ખ્યાલ આવતાં મોહનું નિવારણ થયું. છતાં, પેન્સીલનો ટુકડો કાન પરથી જ મળેલો તેમ છત્રી પણ મારી નજીકમાં જ હશે!

એવામાં ટપાલી આવ્યો અને સુધરાઈનું માંગણાનું બિલ આપી ગયો! અલ્યા, પૈસા ભર્યાની પાવતી આપ્યા પછી કરવેરાની ઉઘરાણી માગે છે? આગલા વર્ષનો ચોપડો જોયા વિના જ કલાર્કો બિલ બનાવે છે? એમને પૈસા વસૂલ કર્યાની પાવતી બતલાવવી પડશે! હેં! પણ એ પાવતી ક્યાં? પેલો પેન્સીલનો ટુકડો મેં શોધેલો તે જ દિવસે પૈસા ભરેલા અને પાવતી મેળવેલી! હેં! તે ક્યાં? સાળું પેન્સીલનો ટુકડો શોધવામાં એને ફાઈલમાં મૂકવાનું ભૂલી જ ગયો! અને પેન્સીલ શોધતા હતા ત્યારે ય ગાંધીજીની પાસે હતા તે તેમના મંત્રી અને સેવકો મારી પાસે ન હતા અને આજે ય નથી...છત્રી શોધું તે પહેલાં મારે પેલી પાવતી શોધવી પડશે; સંકલ્પપૂર્વક! એ જાય ક્યાં! □

સંતાકુકડી / રાજેન્દ્ર ઘોડપકર

ચાર બાળકો સંતાવાની રમત રમે છે. એક છુપાય છે ઇંધનની ઓરડીમાં, બીજો ખાટલા નીચે, છાપરા પર છે ત્રીજો, અને ચોથો મૃત્યુની પાછળ.

વાંચકોને, સંસ્થાઓને—

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી-પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક ‘કંકાવટી’એ શુદ્ધ સાહિત્યમાસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન સાથે યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે.

આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને આ સાહિત્યિક બની રહેવાના ધ્યેય સાથે પ્રગટ થતા ‘કંકાવટી’ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

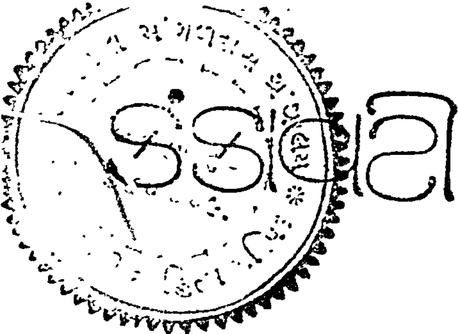
વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

૩, આનંદનગર, સગરામપરા, **સૂરત-૩૯૫૦૦૨**

ઇકબાલી મુકતકો

અંજુમ વાલોડી

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૯૧

વર્જિનિયા મોરેના

મંજીત ટિવાણા

હરિભજનસિંહ

દિલીપ ચિત્રે

કિસન સોસત

હરેશ તથાગત

આહમદ મકરાણી

રતિલાલ 'અનિલ'

જયન્ત પાઠક

'રેડા વ્હીલ'

વિલિયમ ટ્રેવર

શિરીષ પંચાલ

એલન ટેટ

ડાફ્રૂસ ફાઇફર

અલગારી

કંડાવટી

ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૯૫ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા ૭ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સુરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સુરત–૩૯૫૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

સુગંધપ્રાર્થના / વર્જિનિયા મોરેનો

ઘાવોને મટાડનારા ઓ દેવ!
સ્વીકાર કરો આ ભૂમિ સૈનિકનો ઠોકર ખાધેલો આત્મા
જે ભાગી રહ્યો છે સમસ્ત ધરતીનાં યુદ્ધોથી
કમમાં કમ એક વાર
બાકાયદા, શાનથી વીંટાળેલો ઇન્દ્રધનુષી ધ્વજ
તારી આ ધરતીને, જે કોઈના કબજામાં નથી
'ફર્સ્ટ ક્લાસ એક્સપ્રેસ'માંથી
ઘરની દિશામાં.
ઔષધીય વનસ્પતિના આ ઉદ્યાનમાં
જેમાં કોઈ દ્વાર નથી, પ્રવેશ કરવા દો એને
ઓ સુગંધોના દેવ!
ફૂંકો સુગંધ તમારાં મૂળિયાંની
અગરૂની, સોમરસની, મધની
સુગંધી રસ સુગંધિત પુષ્પોનો
એના મુખમાં, જીભ હલાવ્યા વિના
એના કાનમાં, પરદાને સ્પર્શ્યા વિના
માનવજાતિનાં તમામ સંગ્રામોનાં
સળગતાં શબોની ગંધ/રાખ
શ્વાસોમાં ભરતો એ જાગે
જાગે, મહેકતો, ગાતો, જાગે મુક્ત
પોતાના દુશ્મનોથી, ચપ્પુથી.

ત્રણ કવિતા / મંજીત ટિવાણા

બે કબર

મારામાં બે કબર છે, એમાંની એકમાં મારા પિતા છે અને બીજીમાં મારી મા. એ બંને કબરો શા માટે મારી સાથે ચાલે છે? રાત્રે જ્યારે હું એમની તરફ બારણું ખોલું છું, બે દીવા મારી આંખોમાંથી નીકળીને એ કબરો પર જાય છે.

હું કબરો ખોલું છું, લાશના સ્થાને બે યાદ છે, ઠંડી પશ્ચિમી હવાઓ જેવી, એવામાં જ દિવસ ઊગે છે, દીવા મારી આંખોમાં પાછા ફરે છે. પિતાની કબરમાંથી અવાજ આવે છે, ચાલતો જા, ચાલતો જા! માની કબરમાંથી અવાજ આવે છે, સમજી–વિચારીને ચાલ, સમજી–વિચારીને ચાલ.

એ બંને અવાજો ભૂતકાળમાંથી નીકળીને મને વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં શા માટે ઘસડે છે? પિતા હમેશાં ભવિષ્યની દિશામાં. એ અબોધોને ખબર નથી કે હું તો એમની પહેલાં જ ભૂતકાળ બની ચૂકી છું.

હવે તું

હવે સાગરની છાતી પર, હવાના હાથો એ મારો લખેલો પત્ર પણ જો વાંચે, તોયે તું આવીશ નહીં.

અગર ક્યારેક તારાઓ વચ્ચે ચૂપચાપ ક્યાંક મારી ચર્ચા સાંભળે, તું ત્યારે ય આવીશ નહીં.

રસ્તા પર ભટકતા પડછાયાઓ અગર કંઈ પણ ન કહે, તું તો પણ આવીશ નહીં.

મારી ભાણેજ, યાર-દોસ્તોએ અગર ક્યારેક મારી પ્રશંસા કરી, તું તો પણ, ત્યારે આવીશ નહીં.

અગર એ પ્રકારનાં વાદળ ફરી આકાશમાં છવાય, આપણે પ્રથમ વાર મળ્યાં હતાં ત્યારે છવાયાં હતાં એવાં, તું ત્યારેય આવીશ નહીં.

અગર કદી ભૂલથીયે તને મારી યાદ આવે પણ, તું ત્યારેય આવીશ નહીં.

અગર તને જાણ થાય કે હું છેલ્લા શ્વાસ ગણું છું, તું ત્યારેય આવીશ નહીં.

તું ક્યારેય પાછો ફરીને આવીશ નહીં, કેમકે હું તને ભૂલવા ચાહતી નથી.

આજકાલ

આજકાલ મારી નજરમાં તમે માત્ર મારી અણલખી કવિતાઓ વાંચી શકો છો.

આજકાલ મારા હાથોમાં તમે ક્રૂસના ખીલા ઠોકાયેલા જોઈ શકો છો.

આજકાલ મારા અવાજમાં તમે મરેલા વિખૂટા પડેલાઓના બોલ સાંભળી શકો છો.

આજકાલ મારી ખામોશીમાં તમે સમયની ધૂળ ચળાતી જોઈ શકો છો.

આજકાલ પક્ષીઓના માળામાં તમે મારું ઘર શોધી શકો છો.

આજકાલ આશાની આંખમાં તમે નિરાશા ઊભરેલી જોઈ શકો છો.

આજકાલ સાવકા હાથોએ તમે અમારી કબરોના દીવા સળગતા જોઈ શકો છો.

આજકાલ અમારાં ખેતરોમાં તમે વર્દી પહેરેલા મોર જોઈ શકો છો.

આજકાલ મારા મૂગા હોઠો નીચે દફનાયેલાં કેટલાંયે તોફાન તરતાં જોઈ શકો છો.

આજકાલ અમારા રસ્તાને તમે અમારી ચૂપકીદીઓ તરફ વળતા જોઈ શકો છો.

આજકાલ અમારાં સ્વપ્નાંમાં દૂર સુધી તમે મોંહે-જો-ડેરો-હડપ્પાનાં ખંડિયેર જોઈ શકો છો.

આજકાલ મારી માટીમાંથી જન્મેલાઓને તમે વૃક્ષોમાં પલટાઈ ગયેલા જોઈ શકો છો.

આજકાલ તમે અમને કાળા સૂર્યની કચેરીઓમાં કેસો પતાવતા જોઈ શકો છો.

આજકાલ અમારા નામમાં તમે મોતનો સંદેશ વાંચી શકો છો.

આજકાલ અમારાં વ્યક્તિત્વને તમે અણુઅણુએ વીંધાયેલું જોઈ શકો છો.

આજકાલ મારી કવિતાઓમાં તમે માત્ર મારી અણલખી કવિતાઓ વાંચી શકો છો.

હિજરત /હરિભજન સિંહ

હિજરત કરતી વખતે મારા શહેરે મને કહ્યું: મારા રસૂલ, જતાં પહેલાં મને એ તો કહો કે તમે પાછા ફરો ત્યાં સુધી હું સળગતું રહું કે બૂઝી જાઉં? વરસોથી હું ભેજનું માર્યું, ભીના લાકડાની કાયામાં લાલ જવાળા ભડકી હતી એક વાર, અને તું જાય છે!

તું મારી આગમાંથી પ્રગટેલો દહકતો સૂરજ, મારા રસૂલ! જતાં પહેલાં મને એ તો બતાવો, નદીપાર જઈને જીવતી આગ વહેંચી દેશો, અથવા આ કાંઠે મારી આગ ભંડારીને ફરી, પરત આવશો?

મારી સડક પર જે પિંજર પડ્યું છે, તે જીવતું છે, એ મારી બેટી છે. હાકેમોએ એનાં જીસ્મ પરથી કપડાં નથી ઉતાર્યાં, કપડાં સમેત આખું જિસ્મ ઉતારી દીધું છે, કઈ જગ્યા શરમ છે, કઈ બેશર્મ? આભાર ઈશ્વરનો, કોઈ જ પિછાન બાકી નથી રહી, બાકી છે હજી પીંજરમાં લજ્જા, નાની ખુલ્લી આંગળીએ વીંટી પહેરી રાખી છે.

મારા રસૂલ! જતાં પહેલાં મને એ તો બતાવો, તમે પાછા ફરો ત્યાં સુધી, એ વીંટી પહેરી રાખે કે ઉતારીને ફેંકી દે?

અર્ધસત્ય / દિલીપ ચિત્રે

રક્તમાં ફૂટે છે કુંપળ
ત્યારે શરૂઆત થાય છે પાનખરની

કોઈ પણ વૃક્ષ
જંગલથી અલગ નથી હોતું
અને બે વૃક્ષ વચ્ચે
જે હોય છે તે કહેવાય છે જંગલ

સાક્ષી હતો હું
તમારાં, સર્વ લોકોનાં પાપોનો
અને હું જ હતો
તમારાં પાપોનો ભાગીદાર

તમારા તમામ અપરાધોનો
ફરિયાદી પણ હું જ હતો
અને હું જ હતો ન્યાયાધીશ

હવે મને ઊભો કરી દો
સાક્ષીના પીંજરામાં
ભોગવવા દો મારી અલગતા

રક્તમાં ફૂટી રહી છે કુંપળ
અને શરૂઆત થઈ ગઈ છે પાનખરની.

ના છટક / આહમદ મકરાણી

પાદરે ઊભું કટક,
થૈ શકે તો તું છટક

કોઈ પણ ક્રમ ચાલશે
તર્જની આગળ અટક

ભાર લાગે ડાળનો
તું જરા જલદી બટક!

પૂરમાં કંઈ તાણ છે,
પૂછડું પકડી લટક.

ઝુલ્ફથી સપનાં ખરે,
વાળને હળવે ઝટક.

અજાણપણાની યે વળી શી જાણકારી છે!

/ રતિલાલ 'અનિલ'

ન કુછ ફનાકી ખબર હૈ, ન હૈ બકા માલૂમ,
બસ ઇક બેખબરી હૈ, સો વો ભી કયા માલૂમ!

—અસગર ગોંડવી

કવિ જ્યારેય સામાન્ય વિચારસપાટીથી ઊંચે જઈને ઉદ્‌ગાન કરે છે ત્યારે તેણે અપનાવેલો કાવ્યપ્રકાર ગમે તે હોય, તે અસ્તિત્વ વિશે વિચાર્યા વિના રહેતો નથી. આમ તો ભારતમાં જીવનના કાંઠે બેઠેલા પણ એક ટેવ કે પરંપરા અનુસાર અગમનિગમની પ્રતીતિ-વિહોણી વાતો કરે છે, એમ સામાન્ય સ્તરની કવિતામાં ક્યાંક અલપઝલપ અસ્તિત્વની વાત આવી જતી હોય, તેનો અહીં વિચાર નથી. પરંતુ કવિ કાન્ત 'સૌન્દર્ય શું, જગત શું, તપ એ જ સાથી' એવા ઉદ્‌ગાર કાઢે છે ત્યારે તે આંતરખોજની પ્રતીતિ કરાવે છે. વિચાર તો જગતનો છે પણ છેવટે વાત પોતા પર, તપ પર આવે છે. આખરે તો અસ્તિત્વનો અર્થ શો? તો કહે તપ! તે શા માટે? તો અસ્તિત્વની અનુભૂતિ, સાર્થતા માટે. અખ્તર નઝમી કહે છે:

નાવ કાગજકી છોડ દી મૈંને,
અબ સમંદરકી જિમ્મેદારી હૈ.

વાસ્તવમાં અહીં પણ અસ્તિત્વની વાત છે. મેં આ કાગળની નાવ જેવું જીવન સંસારસાગરમાં છોડી દીધું, હવે એને જાળવવાની જવાબદારી સંસારની છે. સપાટીના આ વિચારથી ઊંચે જઈએ તો

પેલી અદૃશ્ય શક્તિએ કાગળની નાવ જેવા માણસને દુનિયામાં મૂકી દીધો છે – અને વાસ્તવિકતા એ છે – કમમાં કમ વર્તમાનની વાસ્તવિકતા એ છે કે, કાગળની હોડીએ પોતે જ પોતાને સાચવવાની છે – આ દુનિયાને એની કંઈ જ પડી નથી! કાગળની હોડીએ મહાસાગરને પહોંચી વળવાનું છે!

આધુનિક કવિતામાં એકાદ દશકો તો અસ્તિત્વવાદનું ચિંતન ઘણું વ્યક્ત થયું, અને આપણને પરિચિત અસારવાદ પણ એમાં જુદી રીતે ધ્વનિત થયો. તુચ્છવાદ જેવું કંઈ છે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પણ અસારવાદ સાથે તુચ્છતાનો ભાવ આવી જ જાય છે. આ તુચ્છ, તે તુચ્છ – બધું તુચ્છ! એક આ દૃષ્ટિ છે, તે કંઈક કે વધુ અંશે સામાજિક સંદર્ભમાં માણસ, તેના કહેવાતા અસ્તિત્વની તુચ્છતાનો ભાવ છે, તો એક સૂફી દૃષ્ટિ એ પણ છે કે, ફના (અનિત્ય) અને બકા(નિત્ય)ની યે જાણ નથી, બસ બેખબરી છે. તે ય વળી માલૂમ છે એવું નથી! આમાં રોષ નથી, ગુસ્સો નથી, આક્રોશ નથી, કલ્પાંત નથી, મોઢું ફેરવી લેવાની વાત નથી. એક મસ્ત માણસ સહજપણે કહી દે છે – માત્ર વાસ્તવિકતા! એનું અર્થકરણ કરતો નથી, નીપજતા અર્થ વિશેનો પોતાનો પ્રતિભાવ નથી, કશું જ નથી! તો આ છે સૂફી સ્વભાવ!

જાના કિ ઇતના જાના,
કિ કુછ નહીં હૈ જાના,
ઔર વો ભી ઉમ્રભર મેં!

જાણ્યું તો એટલું જાણ્યું કે કંઈ જ જાણતો નથી, અને તે ય ક્યારે? જિંદગીના કિનારે બેઠો છું ત્યારે! આમાં યે કોઈ આક્રોશ, આઘાતજન્ય કલ્પાન્ત, રોષ, ગુસ્સો કશું જ નથી! એક મસ્ત માણસના પ્રતીતિજન્ય ઉદ્‌ગાર છે, આશ્ચર્યભાવ છે. અસગર ગોંડવીનો શે'ર પણ આ જ કક્ષાનો છે.

આધુનિક કવિતાના અસ્તિત્વના ધ્વનિ સાથે આ સૂફી શાયરના મિજાજને સરખાવવા જેવો છે. જયન્તભાઈ પાઠક જેવા વિચારક કવિ પણ ગઝલમાં 'મિજાજ'ની વાત સ્વીકારતા નથી, પણ અસ્તિત્વ વિશેનો આધુનિક કવિનો સ્વર, સાદ, ધ્વનિ સાંભળો પછી આ મસ્તમૌલા જેવા કવિ અસ્તિત્વની વાત જે સહજતાથી કશાયે પોતીકા આરોપણ વિના કરે છે – વાસ્તવમાં એ સૂફી મિજાજ છે. ફકીરી મિજાજ છે. એમાં નથી આક્રોશ, રોષ, તુચ્છભાવ – બસ વાસ્તવિકતા છે, અને તે પણ પ્રસન્નભાવે નહીં તોયે સહજભાવે કહેવાઈ છે – એમાં જ 'મિજાજ' વ્યક્ત થાય છે. કોઈ શે'રબજારિયો મોટી રકમ ગુમાવે અને સહજપણે કહે, 'હા, આજે સારી એવી રકમ ગુમાવી...' તો એને શું કહેશો? સામાન્ય માણસ તો એવી ખોટ માટે હાહાકાર કરી ઊઠે! તો ગઝલ સિદ્ધ થતી હોય ત્યારે એમાં મિજાજનો સ્પર્શ હોવાનો જ. ઇકબાલ ક્યાંક કહે છે, 'શાખ પે બૈઠા, ચહચહા, ઔર ઊડ ગયા' આ માણસની, તેના અસ્તિત્વની જ વાત છે. વિદાયની વાત 'ચહચહા ઔર ઊડ ગયા!' આટલી સહજતાથી આપણો કવિ આવી વાત કરી શકતો નથી. એનો એ સ્વભાવ, એ મિજાજ નથી. જે નશ્વરતાને જાણે તે ભગવો, વૈરાગી બની જાય, અસારવાદી ઉદાસી બાબા બની જાય એવી પરંપરા સામે સૂફી પરંપરા સાવ જુદી પડે છે. સૂફી ફકીર એના તોર મિજાજમાં ફના અને બકાની, નિત્ય/અનિત્ય, ઈશ્વર/નશ્વરની વાત કરવાનો. તેમાં પ્રતીતિનો રણકો વધારે હૃદયસ્પર્શી હોવાનો. 'હું છિન્નભિન્ન છું.' એવો હાહાકાર એમાં નહીં હોય. સૂફી, એ એક પરંપરા નહીં પણ રૂહાની મિજાજ છે. નાશવન્તની પ્રતીતિ થયે પણ એ મસ્ત હોય. 'ન અપની ખુશીસે આયે હમ, ન અપની ખુશીસે ચલે' આવી સાહજિકતા એ જીવન-મરણ વિશે પ્રગટ કરી શકે છે. એમાં તટસ્થભાવ છે, પણ માત્ર તે જ નથી. અસ્તિત્વ-

બોધમાંથી નીપજતું વલણ, વર્તન પણ છે—સાવ સહજ. શાદ અઝીમાબાદી એક શે'રમાં કહે છે:

સુનિ હિકાયતે હસ્તીતો દરમિયાં સે સુની,
ન ઇબ્તિદા કી ખબર હૈ, ન ઇન્તિહા માલૂમ!

માનવઅસ્તિત્વ ક્યાંથી શરૂ થયું, ક્યાં અંત આવશે એ માલૂમ નથી! (આવી ભૂંડી અવસ્થામાં નિયતિએ મને કેમ મૂક્યો? એવી કોઈ ફરિયાદ નથી—એ દર્શન ન હોય તોયે મિજાજ છે.) ગણતરી પર જીવતો ગુજરાતી અને એવા સ્વભાવનો ગુજરાતી વિવેચક આ વાત ન સમજે.

ગણત્રી જોઈ નથી મેં કદી કવિતામાં,
અનંત છું, અને મારો કશો હિસાબ નથી!

આમ જો ગુજરાતી ગઝલકાર પણ કહેતો હોય તો એમાં પણ પેલો સૂફી નહીં તો સૌન્દર્યરાગી સૂફીનો મિજાજ જ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભજનોમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રબળ આવેગ, મસ્તી, એવા ઉદ્ગાર જોવા-સાંભળવા મળે છે ત્યારે કવિનો આત્મા અમુક કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તેમાં એક મસ્તભાવ આવ્યાનું સમજાય છે. આધ્યાત્મિક વિચારણામાં તટસ્થભાવની વાત આવે છે એની ઝલક પણ શરૂઆતે આપેલા શે'રમાં જોઈ શકાય છે.

'કવિતા એ આત્માની કળા છે' એ સૂત્ર સૂફી મિજાજની કવિતા માટે વધારે સાચું લાગે છે.

જિંદગી માટે ઘણાં વર્ષો મળ્યાં,
મોતને માટે મળી એકાદ ક્ષણ!

આમાં બહુ તો અસમાનતામાંથી ઊપજતો આશ્ચર્યભાવ છે—એમાં અંગત આરોપણ નથી. કશું અસહજ ઉમેરણ નથી. બધું

જાણવું અને તે યથાતથ વ્યક્ત કરવું એ સૂફીનો સ્વભાવ નથી, એ કશીક પ્રતીતિ કરે છે તે સહજભાવે, તટસ્થભાવે વ્યક્ત કરે છે. એમાં ચિંતનની એક ઝલક કે ચમકારો હોય, છતાં એના પર ચિંતન કે વિચારનો બોજ/ભાર ન હોય. આને ગઝલનો સ્વભાવ કહો તો સ્વભાવ અને મિજાજ કહો તો મિજાજ છે. એમાં પ્રતીતિ મુખ્ય છે, અને એ સહજ ઉદ્‌ગાર બને એ એની કળા છે. વાસ્તવમાં એ કવિતાકળા પણ એવી સહજ જીવનકળામાંથી જ નીપજે! બધું ચીપી-ચીપીને, ગણીગણીને ગોઠવે, પછી ચોકકસ તાકીને બોલે – એ વ્યવસ્થા થઈ. એ દૃષ્ટિએ ગુજરાતી કવિ ઠીકઠીક વ્યવસ્થિત છે. વિચાર-વ્યવસ્થામાં પણ એ માને છે. પણ આ જગત, આ માનવજીવન એ પણ વ્યવસ્થા તો છે જ, પણ એને ગણિત કે તોલમાપનાં ઓજા-રોથી ગણી, માપી, તોલી શકાતાં નથી. એમાં જ ચમત્કારનું તત્ત્વ રહેલું છે. અસામર્થ્યની હતાશા નહીં. અપરિમેયને કંઈક તો જાણ્યાનો, તે અપરિમેય છે એટલું જાણ્યાનોયે, નિદાન પ્રસન્નકર ન આવતું હોય તોયે, એક તેજસ્વી ઉલ્લાસ હોય!

શિયાળાની અલસ સવારે તાજા ખીલેલા ફૂલ પર પડેલો કુમળો તડકો! કેવું સંમિલન! એનો શો હેતુ શોધવો? સાંજના ધૂળિયા ઝાંખા અજવાસમાં એ ખીલેલું ન દેખાય. તો, એમાંય શું આપણું ઉમેરણ કરવું! એ આરોપણ મિથ્યા છે. સવાર–સાંજનાં દર્શનની પ્રતીતિ એ જ પ્રાપ્તિ છે. એ દૃશ્યો તટસ્થ છે. આપણી તેની અભિવ્યક્તિ એવી જ તટસ્થ પણ સૌન્દર્યપૂરક હોય તો એટલી કવિતા પણ એક પ્રાપ્તિ છે.

કશુંયે જાણવાની હઠ નથી, ને,—
અજાણ્યે કેટલું જાણી ગયો હું.

૨૮-૧૨-'૯૦

□

શિયાળાનો હુંફાળો તડકો / બિન્દા કરંદીકર

શિયાળાનો હુંફાળો તડકો જ્યારે પડે છે
સ્થિતપ્રજ્ઞ કાળી ચટ્ટાન પર
મને લાગે છે, એ ક્ષણે એમાં પણ
ફૂટતા હશે ઇચ્છાના અંકુર.
શિયાળાનો હળદરિયો તડકો જ્યારે
પહેરાવે છે મુગટ વૃદ્ધ વડલાને,
–મને લાગે છે, તળાવમાં જોઈને
હાથ ફેરવતો હશે પોતાની દાઢી પર!
શિયાળાનો થરથરતો સૂર્ય જ્યારે
માથું ટેકવે છે ખીણની છાતીમાં,
મને લાગે છે એના વક્ષથી
ફૂટી પડતું હશે ઉષ્ણ ઝરણું.
શિયાળાનો હુંફાળો તડકો પસવારે જ્યારે
આજીની ખુલ્લી પીઠ,
–ભરમાઈને વિચારતી હશે એ
ઓઢી છે મેં જરિયાન ચાદર.
શિયાળાનો તડકો મોઢું ફુલાવીને
રિસાવાનો ઢોંગ કરી, બેસે છે ઘાસિયા મેદાન પર,
–મને લાગે છે એને પણ જરૂર
એવું જ કંઈ લાગતું હશે.

શિયાળાની શીતળતાની આ કવિતા નથી, શિયાળાના હુંફાળા તડકાની છે. અલબત્ત હુંફાળા તડકાનો ચમત્કાર ને મહિમા અહીં જે નિરૂપાયો છે તેનું કારણ તો શિયાળાની ઠંડી જ છે. અન્યથા જે અકળાવનારો ખેદકારક તડકો તે શિયાળાની ઠંડીમાં હુંફાળો લાગે ને એની હૂંફમાં સુખ ને આનંદ મળે. કવિએ મોટે ભાગે પ્રકૃતિ-પદાર્થોને શિશિરના હૂંફાળા તડકાથી થતા સુખના વર્ણન દ્વારા મનુષ્યની સુખની, આહ્લાદની અનુભૂતિઓ વ્યક્ત કરી છે.

પ્રથમ પંક્તિમાં જ હૂંફાળા તડકાની ને સ્થિતપ્રજ્ઞ ચટ્ટાનની સહોપસ્થિતિ દ્વારા કવિએ પ્રકૃતિચિત્ત સાથે મનુષ્યચિત્તનું સંવેદન પણ વર્ણવ્યું છે. હૂંફાળો તડકો સ્થિતપ્રજ્ઞ ચટ્ટાન પર પડે છે એમ કહે છે ત્યારે પેલા 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' શબ્દપ્રયોગમાં રહેલો સૌમ્ય કટાક્ષનો કાકુ પણ પ્રગટ થઈ જાય છે. ચટ્ટાન સ્થિતપ્રજ્ઞ છે એટલે અહીં તો જડ છે એવો જ અર્થ લગભગ થાય. ગીતાની પરિભાષામાં તો 'સ્થિત-પ્રજ્ઞ' એટલે જેને કોઈ અસર ન થાય એવો અવિચલિત, સ્થિર પ્રજ્ઞાવાળો. સ્થિર પ્રજ્ઞાવાળાને પણ ઇચ્છાઓ ફૂટે, આસક્તિઓ જન્મે એવો ચિત્તમાં ઊંડે સુધી ઊતરીને રાગ પ્રગટાવનારો તડકો. એવી જ રીતે વૃદ્ધ વડલામાં પણ વાસના પ્રેરનારો, આત્મરતિ પ્રેરનારો, યૌવન પ્રેરનારો તડકો. હળદર, મુગટ, દાઢી ઉપર હાથ ફેરવવાની ક્રિયા – આ બધું ય લગ્નોત્સુક યુવાનનું ચિત્ર ખડું કરીને યૌવનદાતા તડકાનો મહિમા કરે છે.

આગળ જતાં કવિ શિયાળાના હૂંફાળા તડકાને બદલે થરથરતા સૂર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે.-હવે જાણે સૂર્ય ખીણની છાતીમાં માથું મૂકીને પોતે હૂંફ મેળવવા મથે છે! સૂર્ય, ખીણ, છાતી આદિથી ભાવકને હૂંફાળી એવી પ્રણયાશ્લેષની સ્થિતિનો પણ અણસાર મળે છે. થરથરતો સૂર્ય ખીણની છાતીમાં છુપાઈને હૂંફ મેળવે છે; ખીણની છાતીમાંથી ઉષ્ણ ઝરણું ફૂટી નીકળે છે.—આ આખુંય ચિત્ર શૃંગારનો, રાગનો અનુભવ કરાવે છે. ગરીબ વૃદ્ધાની ખુલ્લી પીઠ પર પડતો

શિયાળાનો તડકો એવો તો મીઠો-મધુર લાગે છે બાઈને કે જાણે એણે જરિયાન ચાદર ના ઓઢી હોય!

છેલ્લે તડકાનો જાદુ ને મહિમા વર્ણવ્યા પછી કવિ ખુદ તડકાની લાગણીનું વર્ણન કરે છે. શિયાળાનો તડકો કોઈ ખોટુંખોટું રીસાતી પ્રણયિનીની જેમ મોઢું ફુલાવીને ઘાસમાં બેસે છે ત્યારે એને પોતાને પણ કંઈક એવી જ લાગણી થતી હશે એમ કવિ કહે છે. આ એવી જ લાગણી એટલે કેવી? મનગમતી ઇચ્છાઓ કરવાની, નવયૌવનપ્રાપ્તિની, સર્જકતાની, રસિકતાની – ટૂંકમાં કહીએ તો ભરપૂર ચેતના પામ્યાની, જીવન પામ્યાની. કવિએ શિયાળાના તડકાને જીવનચેતના આપનાર તત્ત્વરૂપે જોયું છે ને વર્ણવ્યું છે. □

આત્મા કંઈ મેળવવું હોય ત્યારે શાંત સ્થિર થઈ જાય છે, પ્રતીક્ષા કરે છે, પણ મન ખાનાબદોશ થઈને બેચેન ભટકે છે, રઝળે છે અને એક શબ્દ મળે ત્યારે ઠરીઠામ થઈને અંતરિક્ષમાં એના આકાર અને અર્થ જોયા કરે છે. પ્રાપ્તિના અહંકારથી અલગ બસ એકઅર્થ દર્શન...

એમ્બ્યુલન્સમાં એક શબ સાથે સફર કરતાંયે કેટલી વાર અટકવું પડયું: રસ્તા પરની લાલ લાઈટોએ વારંવાર અટકાવ્યો. મરેલાને શો ભય? મરેલા માણસ સામે કેવો રેડસિગ્નલ? કદાચ એકલા શબે એમ્બ્યુલન્સમાં સફર કરી હોત તો માર્ગમાં રેડસિગ્નલો ન હોત. શબ સાથે હતો એક જીવતો માણસ હું – માટે માટે હતાં રેડસિગ્નલો.

—રતિલાલ 'અનિલ'

સોલ્ઝે નિત્સિનની નવી નવલકથા : 'રેડ વ્હીલ'

અમેરિકાનું એક નાનકડું ગામ કર્યું ડીશ. વસ્તી તેરસો માણસની. એ ગામની વિશેષતા એ છે કે, ત્યાં નોબેલ પારિતોષિકવિજેતા રૂસી સાહિત્યકાર એલેક્ઝાન્ડર સોલ્ઝે નિત્સિન પત્ની નાતાલિયા સાથે રહે છે. ત્યાં એમનું પચાસ એકરનું ફાર્મ છે. પોતાના ચાર પુત્રો સાથે ૧૯૭૯ના ઉત્તરાર્ધથી તેઓ ત્યાં વસે છે. ૧૯૭૬માં એમના પર રૂસની ગદ્દારી કરવાનો આરોપ હતો તે પછી એમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા ત્યારથી તેઓ આ ગામમાં રહે છે—સાવ અજાણ્યા, એક નવલકથાના સર્જનમાં લીન. છેલ્લાં તેર વર્ષથી આ નવલકથાના સર્જનમાં તેઓ મંડેલા છે. હવે એ વિશાળ નવલકથા 'રેડ વ્હીલ' અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થઈ છે. મૂળ નવલકથા રૂસી ભાષામાં છે. એનું નામ છે 'ઑગસ્ટ ૧૯૧૯', પણ એનું પ્રકાશન અંગ્રેજીમાં 'રેડ વ્હીલ' નામે થયું છે. એનાં પાનાં છે બાર હજાર–તે નાની નાની નવલકથાઓનો એક અદ્દ્ભુત સંગ્રહ છે, બધું મળીને તે વિશાળ નવલકથા બને છે.

મૂળે તો રશિયામાં એ લખાઈ હતી, માત્ર ત્રણસો પાનાં એમણે અમેરિકામાં લખ્યાં. ઉમેરેલાં એ પાનાંમાં લેનિનની ભૂલોનું વર્ણન છે, જેને કારણે રશિયાને ઉતાવળે પહેલા યુદ્ધમાં ઝુકાવવું પડ્યું હતું. ત્યારે ઝાર નિકોલસ બીજાનું શાસન હતું. એના વડા પ્રધાન 'પીટર સ્ટાલીપેન'ની એમાં ભરપુર પ્રશંસા છે–૧૯૧૧માં એની હત્યા થઈ હતી.

નવાં પ્રકરણો ઉમેરવામાં સોલ્ઝે નિત્સિનની ધારણા એવી છે કે, વીતેલાં વર્ષોમાં ક્રાન્તિની અભિયોજના અને એનાં કારણોને માત્ર

૧૯૧૪ના યુદ્ધના સંદર્ભે ન સમજી શકાય, અન્યોની જેમ સોલ્ઝે નિત્સિન પણ પહેલાં માનતા હતા કે ઑકટોબર ક્રાન્તિ જ એક નિર્ણાયક ઉકેલ હતો પણ ઊંડા વિચારને અંતે એમને લાગ્યું કે વાસ્તવમાં એ ક્રાન્તિ હતી જ નહીં, કારણ કે ક્રાન્તિ એક મહાન અને અચાનક બનતી ઘટના હોય છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે સાચી ક્રાન્તિ તો ફેબ્રુઆરીમાં થઈ. ઑકટોબર ક્રાન્તિ તો માત્ર સિંહાસન પલટાવવાની ઘટના હતી. ૧૯૨૦ના ઉત્તરાર્ધમાં સ્વયં બોલશેવિક એને "અકતુબર ક્રાન્તિ" કહેતા હતા. રશિયાએ જાણીબૂઝીને ફેબ્રુઆરી ક્રાન્તિને ઑકટોબર ક્રાન્તિ કહેવા માંડી.

નવી નવલ વિશે લેખક કહે છે કે એ કારનું પૈડું નથી, બલકે એ મહાન સૃષ્ટિનું ચક્ર છે, કોઈ પેચદાર આકાશગંગાની જેમ એક વાર એ ફરવાનું શરૂ કરી દે તો એને ઘુમાવનારા સમેત પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પ્રત્યેક વસ્તુ નિઃસહાય અને અસમર્થ વ્યક્તિનું રૂપ લઈ લે છે. એ એક મહાન અને દારૂણ પ્રક્રિયા છે, તે શરૂ થયા પછી તેને રોકી શકાતી નથી.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં રશિયાના ત્યારના વડાપ્રધાન સ્ટાલિપીન પ્રત્યે લેખકને ઘણી સહાનુભૂતિ છે. જે યુગમાં સ્ટાલીપિન વડા પ્રધાન હતા. ત્યારે ત્યારની પ્રતિક્રિયાવાદી પરિબળો રશિયાના પતનના એક જવાબદાર એમને માનતાં હતાં. વાસ્તવિકતા એ હતી કે એ 'તટસ્થ' હતો. એ માનતા હતા કે નગર સંસ્કૃતિની સંરચના પૂર્વે નગરની સાચી રચના થવી જોઈએ. એક અભણ ખેડૂતને અધિકાર આપવા પહેલાં તેને આર્થિક રીતે મજબૂત કરવો જોઈએ. એ એક રચનાત્મક પગલું હતું. સોલ્ઝે નિત્સિન માને છે કે સ્ટાલીપિન નિઃસંદેહ રશિયાની વીસમી સદીના ઇતિહાસની મહત્ત્વની વ્યક્તિ હતી. ક્રાન્તિ આવી તો ૧૯૧૭માં સ્વતંત્ર સરકારે એની તમામ સુધારણા–યોજના રદ કરી અને શૂન્યથી શૂન્ય થતી ગઈ. લેખક કહે છે: 'અમે ૭૦ વર્ષોથી અમારા દેશમાં તમામ ચીજોને તબાહ કરી છે – સામાન્ય જીવનને,

આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અધિકારોની બુનિયાદોને...સ્વાભાવિકપણે હવે લોકો રચનાત્મક વિચાર માટે અતીત તરફ જુએ છે. છેવટે હવે લોકો સ્ટાલીપિનની યોજનાઓ સુધી અને ખેડૂતો માટે એમનાં કાર્યો સુધી પહોંચે છે.

સોલ્ઝે નિત્સિને લેનિન વિશે પોતાની સ્વતંત્ર વિચારણા પણ પ્રગટ કરી છે. એ લેનિનને ઇતિહાસનો અવગણી ન શકાય એવો નાયક તો માને છે, તે સ્વભાવે ખરાબ વ્યક્તિ હોવાનું યે કહે છે અને ખરાબ વ્યક્તિની એ વ્યાખ્યા કરે છે, એવી વ્યક્તિ જેની વાત ન મનાય, ન માનવામાં આવે, પછી તે જનતા યે હોય, તેના પ્રત્યે એ કોઈ પ્રકારે દયા કે માનવતા ન બતાવે.'

સોલ્ઝે નિત્સિને 'રેડ વ્હીલ' પર ૫૩ વર્ષ કામ કર્યું. એ એમના ઊંડા અભ્યાસ, પોતાના સમસ્ત અનુભવો અને શોધોનો દસ્તાવેજ છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં રશિયાના ત્યારના વડા પ્રધાન સ્ટાલીપિન પ્રત્યે લેખકની સહાનુભૂતિ દેખાય છે. એ વિશે લેખક કહે છે કે જે યુગમાં એ વડા પ્રધાન હતા, ત્યારની પ્રત્યાઘાતી શક્તિઓ એમને જ રશિયાના પતનનું કારણ માનતી હતી. સંવિધાની લોકશાહી જૂથ 'કેડેટ્સ' એક જૂથ થઈને એને પ્રત્યાઘાતી માનતું હતું. વાસ્તવિકતા એ છે કે એ તો 'તટસ્થ' હતો. એની વિચારણા નાગરિક સંસ્કૃતિની સંરચના પહેલાં નગરની સાચી રચના જરૂરી છે. એ રીતે એક અભણ ખેડૂતને પ્રત્યેક પ્રકારના અધિકાર આપતાં પહેલાં એને આર્થિકરૂપે સદ્ધર કરવો જોઈએ. એ એક રચનાત્મક પગલું હતું. સોલ્ઝે નિત્સિન માને છે કે સ્ટાલીપિન નિઃસંદેહ રૂસની વીસમી સદીની એક મહત્ત્વની વ્યક્તિ હતી. ક્રાન્તિ આવી ત્યારે ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭માં સ્વતંત્ર સરકારે એની તમામ સુધારા-યોજના સમાપ્ત કરી દીધી અને શૂન્યથી શૂન્ય થઈ ગઈ. લેખકના શબ્દોમાં 'અમે અમારા દેશમાં ૭૦ વર્ષોથી અમારા દેશની તમામ ચીજોને તબાહ કરી રહ્યા છીએ, સામાન્ય

જીવનને, એ અધિકારોને, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક બુનિયાદોને.... સ્વાભાવિક રૂપે હવે લોકો કોઈ મદદ, કોઈ રચનાત્મક વિચાર માટે ભૂતકાળ તરફ જુએ છે. આમતેમ જોવામાં જ લોકો સ્ટાલીપિનની યોજનાઓ સુધી અને કિસાનો માટે એમનાં કાર્યો સુધી જઈ પહોંચે છે.'

આ નવલ વિશે તેઓ કહે છે: 'મૌલિક ભાષામાં આ નવલ-કથા રૂસ ન પહોંચી કે એના પહેલાં હું રૂસ પહોંચ્યો તો હું મને ગૂંગો અનુભવીશ. કોઈને મારા ધોરણ અને જ્ઞાનનો પત્તો જ ન લાગે. હજી મારા પર મુકાયેલા દેશદ્રોહના આરોપો પાછા ખેંચાયા નથી. હું ત્યાં પહોંચું અને સરકાર મને પકડે એવું ય બને.

આ નવલ વિશે સોલ્ઝે નિત્સિત કહે છે: આપણે પોતાના ઇતિહાસથી પરિચિત ન થઈએ તો આપણે તમામ ભૂલો, બલિદાનો અને મૂર્ખાઈઓ નવેસરથી સહન કરવી પડશે. □

(સંકલિત)

*

શે'ર

પીંછા ઉપર રચે છે કબર એક પારધિ,
આપી શકાય આમ પણ મહૂંમને અંજલિ!

રતિલાલ 'અનિલ'

આવી મળે છે હાથને રેખાઓ કોઈની,
આપી શકું હું એમને જ એમનાં વચન!

રતિલાલ 'અનિલ'

એક સંકુલ ઘટના / વિલિયમ ટ્રેવર
અનુ. શિરીષ પંચાલ

કોઈ પાર્ટીમાં એટ્રિજ એક સ્ત્રીને બોલતાં સાંભળી ગયો હતો. એનાથી તો હું બહુ જ બીઉં છું. શ્રીમતી દ. પોલ નામની કોઈ સ્ત્રીએ એ શબ્દો વાપરેલા કે 'કુહાડા જેવી જીભ છે. બોલે એટલે તો જાણે કાળોતરો જ ડંખ્યો.'

એ વાત સાચી હતી. જરાય સંકોચ વિના એણે મનોમન એ વાત સ્વીકારી લીધી. એ સ્ત્રીએ જે લાક્ષણિકતા વર્ણવી હતી તેને માટે તેણે પોતે તો 'તીખી જીભ' શબ્દ પસંદ કર્યો હોત. તેની આંખે હમેશાં લોકોની દુર્ગુણો જ નજરે પડતા હતા અને સામાના સદ્ગુણો પારખવાની ચિંતા તે કરતો જ ન હતો. તે પોતાનો આ સ્વભાવ બદલી શકતો ન હતો.

બીજાઓ માટે આકરો હતો તો પોતાની જાત માટે પણ તે એવો જ આકરો હતો; પોતાની કુટેવો સ્વીકારતી વખતે તેને પોતાની સારી ટેવો તો ત્રાસદાયક જ લાગતી હતી; જેમને તે મિત્રો માનતો હતો તેમને માટે તે ઉદાર અને દયાળુ હતો. પોતે એવો છે એમ તેણે સ્વીકારી જ લીધું હતું. તે સુઘડ હતો પણ એ તો એનો સ્વભાવ હતો એટલે એ બદલ કશો ગર્વ અનુભવતો ન હતો. પોતાનાં કપડાંનો ખૂબ ખ્યાલ રાખતો હતો, તેની રુચિ ઊંચી હતી, ખાસ કરીને તો ઓપેરાનો તે શોખીન હતો; તેમાંય વિશેષ તો વેગનરના ઓપેરાનો. તેણે પોતે રુચિ ઉત્તમ રીતે કેળવી હતી અને એ બદલ તે ખાસ્સો ગર્વ લેતો હતો.

પચાસની ઉંમર, ધોળા વાળ, રંગ વિનાની સરસ ફ્રેમના ચશ્મા.

શરીર ફાલે નહીં તેની કાળજી તે લેતો હતો કારણ કે ચાળીસીમાં વધેલા વજનને કારણે ચહેરો ગોળમટોળ થઈ ગયો હતો અને તેનો રંગ જોઈએ એના કરતાં વધુ ગુલાબી થયો હતો; અભિમાની સ્વભાવ તેની નબળાઈ હતી.

એટ્રિજ એક જમાનામાં પરિણીત હતો. ૧૯૫૨માં તેનાં માબાપ મરણ પામ્યાં હતાં, તેના પિતાનું મરણ ફેબ્રુઆરીમાં અને માતું મરણ નવેમ્બરમાં થયું હતું. એટ્રિજ સિવાય તેમને કોઈ સંતાન ન હતું. તે હમેશાં તેમની સાથે જ રહ્યો હતો. તેમના મરણને કારણે આવી પડેલા એકાંતથી કંટાળી જઈને તેણે બનીસિ ગોલ્ડર નામની યુવતી સાથે ૧૯૫૩માં લગ્ન કર્યું હતું; પણ એ અત્યન્ત કમનસીબ સાબિત થયેલું લગ્નજીવન માત્ર ત્રણ જ મહિના સુધી ટક્યું. સિયેનામાં તેમણે મધુરજની ઉજવી ત્યારે તેની પત્નીએ તેની સામે બરાડો પાડીને કહેલું – 'સાવ નીરસ ઘરડો ખચ્ચર!' અને પોતે નીરસ હશે, હલકટ હશે પણ ઘરડો તો નથી જ એમ કહીને તેણે પત્નીને વધારે ગુસ્સે કરી હતી. જરા શાંત પડીને તે બોલી હતી, 'તું ક્યારેય યુવાન ન હતો. બાળપણમાં પણ તું ખખડધજ જ હોઈશ.' તેણે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એ વાત સાચી ન હતી, વાસ્તવમાં તે જરા અટપટા સ્વભાવનો હતો, પણ તેની વાત પેલીએ કાને ધરી જ ન હતી.

અત્યારે એટ્રિજ એકલો રહેતો હતો. તેનાં માબાપ વારસામાં જે શેર મૂકી ગયાં હતાં તેના નફામાંથી તે ગુજરાન તે ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે એક ફ્લેટમાં રહેતો હતો, જાતે જ રાંધતો હતો અને નાના પાયા ઉપર જે મિજબાનીઓ આપતો હતો તે બદલ ગર્વ અનુભવતો હતો. તેની રુચિને છાજે તેવો ફ્લેટ તેનો હતો. બાથરૂમમાં ભૂરા ઈટાલિયન ટાઈલ્સ હતા, તેનો શયનખંડ પુરુષનો છે એવી છાપવાળો હતો. હોલ હૂંફાળો અને બદામી રંગનો હતો. પોતાના બેઠકખંડ વિશે તે અંગત રીતે માનતો હતો કે જેવી રીતે

તેના વ્યક્તિત્વનો કેટલોક અંશ ગુપ્ત રહેતો હતો તેવી જ રીતે એ ખંડ પણ એવી જ રીતે કશુંક ગુપ્ત રાખતો હતો. એ રહસ્યમય અંશ વિશે તે પણ બહુ ઓછું જાણતો હતો અને તે માત્ર એ વિશે અનુમાન જ કરી શકતો હતો. તેણે જાંબલી, કાળા અને બદામી રંગના ઇજિપ્શીઅન ધાબળા ખરીદવા પૈસા બચાવ્યા હતા. તેણે પહેલો ધાબળો ૧૮૫૯માં ખરીદ્યો હતો અને ત્યાર પછી દર વર્ષે એંગ્લો અમેરિકન ટેલિગ્રાફના જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરી ડિવિડન્ડ બાજુ પર મૂકતો હતો. જ્યાં સુધી આખી ફરસ ઢંકાઈ ગઈ ત્યાં સુધી તેણે બચત કરે રાખી. છેલ્લો ધાબળો તેણે વરસ પહેલાં ખરીદ્યો હતો.

એ ઓરડાની દીવાલો પર ઝાંખું ભૂરું શણિયું કાપડ હતું, વેલાસ્કીઝનાં નાનકડાં ચાર ચિત્રો, ડેગાના અને બીજા એક ચિત્રકારનાં રેખાંકનો તથા માઇકેલેન્જેલો પરંપરાનાં બે કથ્થઇ રંગનાં રેખાંકનો માટેની પાર્શ્વભૂ એનાથી સારી રીતે ઉપસતી હતી. સોફા અને સોફા-ટેબલ ઉપરાંત આરસ પર સોનેરી કોતરણીવાળું એક ટેબલ પણ હતું. એ ટેબલ કાઢી નાખવાનો પાકો વિચાર કરી લીધો હતો; થોડી બીજી પ્રતિમાઓ પણ હતી. ઓરડાના સુશોભન અને આયોજનમાં એક પ્રકારની નાટયાત્મકતા હતી. એડ્રિજનને લાગતું કે એ નાટયાત્મકતા તેના વ્યક્તિત્વમાં નિગૂઢ એવા તત્ત્વ સાથે સંબંધ રાખતી હતી, એ એના અટપટા સ્વભાવ સાથે સુસંગત હતી.

એક બપોરે તે સફેદ ટેલિફોનના ભૂંગળામાં કશુંક ટાળતો હોય એવી કડવાશથી બોલ્યો 'કટોકટીની પળે તો હું જરાય કામ ન લાગું.' તેના ફ્લેટની ઉપર રહેતી શ્રીમતી માતારાએ તેની આ વાત કાને ધરી હોય એમ લાગ્યું નહીં. તેણે ચિંતાતુર અવાજમાં પોતાની વાત સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું. 'અહીં કંઈક દુર્ઘટના બની છે, મારે નીચે આવવું પડશે.' કહીને એકાએક તે સ્ત્રીએ રિસીવર નીચે મૂકી દીધું.

નવેમ્બરના આખરી દિવસોની એ ઢળતી બપોર હતી. વરસાદ પડતો હતો અને સાડાત્રણ વાગે તો જાણે સાંજ પડી ગઈ હતી. બેઠકખંડની બારીમાંથી એટ્રિજ જ્યારે આ બધું જોતો હતો ત્યારે ફોનની ઘંટડી વાગી. ભયાનક રીતે પડતા વરસાદને, બીજી બારીઓમાં દેખાતા દીવાઓના અજવાળાને અને પાંચ માળ નીચે એપાર્ટમેન્ટ બિલ્ડીંગની કોંક્રીટમઢી ફરસ પરથી ખરેલાં પાંદડાં વાળતા એક માણસને તે જોઈ રહ્યો હતો. ફોનની ઘંટડી વાગી ત્યારે તેને થયું કે કદાચ તેની જૂની મિત્ર શ્રીમતી હાર્કોટ એગનનો ફોન હશે. તે અને શ્રીમતી હાર્કોટ એગન પંદરેક દિવસ પછી પર્સીપોલિસ જવાનાં હતાં અને થોડી નાનીમોટી વ્યવસ્થા કરવાની બાકી હતી. જો કે જરૂરી રિઝર્વેશન વગેરે તો કેટલાય વખત પહેલાં થઈ ગયું હતું. એટલે નામ દઈને બોલાવતા અજાણ્યા અવાજને ઓળખી ન શક્યો ત્યારે તેને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું. તે એક-બે વખત શ્રીમતી માતારાને લિફ્ટમાં મળ્યો હતો એટલું જ. તે અને તેનો પતિ વરસ પહેલાં જ અહીં રહેવા આવ્યાં હતાં.

જ્યારે તેણે બારણું ખોલ્યું ત્યારે શ્રીમતી માતારાએ કહ્યું : 'હું ખરેખર દિલગીર છું.' અનિચ્છાએ તેણે તેમને હોલમાં આવકાર્યાં અને તેમના બંનેના ફ્લેટની ડીઝાઈન એકસરખી હતી એટલે શ્રીમતી માતારા જાતે જ બેઠકખંડ તરફ ચાલી. તે બોલી : 'અરે, મારું તો આવી જ બન્યું છે. કોની પાસે જવું એ જ સમજાતું નથી.' તે ઉતાવળી અને ઉત્તેજિત અવસ્થામાં વાત કરતી હતી. તેની પાછળ પાછળ જતાં તેણે નિસાસો નાખ્યો. તે જ્યારે પોતાની મુશ્કેલી જણાવશે ત્યારે ભાડુઆતોની એવી બધી મુશ્કેલીઓ માટે જેનીટર ચેમ્બરલેનને મળવાં જણાવી દઈશ એવું તેણે મનમાં નક્કી કર્યું. તમે આ સ્ત્રીને 'જોતાવેંત કહી શકો કે આ બાઈ નાનીનાની બાબતોમાં પડોશીનો જીવ ખાઈ જાય એવી છે. લિફ્ટમાં મળતી

ત્યારે જ એના વિશે કેમ અંદાજ આવી ન ગયો એનું તેને દુઃખ થયું.

તેણે અનુમાન કર્યું કે બાઈ છે તો મારા જેટલી જ ઉંમરની; પાતળી, ઠીંગણી; વાળ કાળા છે પણ રંગેલા હોવા જોઈએ. તેને થયું કે એ કદાચ યહૂદી હશે, તો જ તે આટલી બધી ઉત્તેજિત થઈ જાય. એનો દેખાવ યહૂદીનો હતો, નામ પરદેશી હતું. લિફ્ટમાં તેનો પતિ પણ ભટકાઈ જતો હતો, કાપડનો ધંધો કરતા હો ત્યારે જેવી આંખ પાવરધી બને તેવી આંખ તેની લાગતી હતી. તેણે કલ્પના દોડાવી—તે કદાચ ઑસ્ટ્રિયાનો હશે કે પછી પોલેંડનો હશે. શ્રીમતી માતરાની બોલવાની લઢણ જરા જુદી હતી, પણ એનું અંગ્રેજી પૂરેપૂરું સાચું હતું. તે કંઈ અત્યન્ત ઊંચા વર્ગની ન હતી; પણ યહૂદી જાતિના લોકો ભાગ્યે જ એવા મળે. તેની ભૂતપૂર્વ પત્ની પણ યહૂદી હતી.

પંદર વરસ પહેલાં નેવું ગિનીમાં ખરીદેલી ખુરશીની ધાર પર શ્રીમતી માતારા બેઠી હતી. તે શેરાટન પ્રકારની જ ખુરશી હતી, અખરોટના લાકડાના કોતરકામવાળી પાતળા હાથાવાળી એ ખુરશીની પીઠ ઊંચી હતી. તેણે એ ખુરશીની મરમ્મત કરાવી હતી, એની સ્પ્રીંગો નવી નખાવી હતી અને તેના પર ચાર જુદા જુદા રંગના પટ્ટાનું કવર ચઢાવેલું હતું.

શ્રીમતી માતારા બોલી: 'ખૂબ જ વિચિત્ર. મારા ફ્લેટમાં ભયાનક ઘટના બની ગઈ છે.'

તેણે આખા ફ્લેટનો ફ્યુઝ ઉડાડી મૂક્યો હશે, તે નળ બંધ કરી શકી નહીં હોય, કચરાનો નિકાલ કરવાનું યંત્ર બંધ પડી ગયું હશે; એક વખત તેની પત્નીએ પોતાની જ બાઘાઈને કારણે મધુરજનીના દિવસોમાં જ વાળ વાંકડિયા કરવાનું સાધન તોડી નાખ્યું હતું; માથાના વાળમાં પ્લાસ્ટિકની ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓથી તે ભયંકર દેખાતી હતી; એ સાધનો કામ કરતાં ન હતાં એ જાણીને તેણે રાહત અનુભવી હતી.

'મને કોઈ વસ્તુ સામી કરતાં આવડતું નથી. તમને તો ખબર છે કે એ બધા માટે ચેમ્બરલેઈનને સળાને!'

તેણે માથું હલાવ્યું. તે નાનકડા પંખી જેવી દેખાતી હતી, નાનકડી ચકલી જેવી તે બબડયો–યહૂદી ચકલી. પોતાની ઉપમાથી એને આનંદ થયો. આંગળીઓમાં રૂમાલ રમાડતી હતી. કશાક કકડા જેવું હતું, તેણે મોઢા પર એ ફેરવ્યો તેનાથી આંખોને વારાફરતી સ્પર્શ કર્યો. તેણે પછી કહ્યું: 'મારા ફ્લેટમાં એક જણ મરી ગયો છે.'

'અરે ભગવાન!'

શ્રીમતી માતારા બોલી. 'ભયંકર! હે ભગવાન!'

ત્રણ નાતાલ પહેલાં શ્રીમતી હાર્કોર્ટ એગન સાથે સિસિલીથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેમણે ભેટ આપેલ જ્યોર્જિયન મદિરાપાત્રમાંથી એટ્રિજે બ્રાન્ડી કાઢીને આપી. તેમણે બે નંગ આપ્યાં હતાં. એ પ્રવાસ દરમિયાન એટ્રિજે આપેલા સહકાર બદલ તેમણે એ ભેટ આપી હતી. આ ભેટ વધારે પડતી ઉદાર કહેવાય. એ વસ્તુઓ તો તેમને કૌટુમ્બિક વારસા તરીકે ગમી હતી, તેણે સિસિલીમાં તેમના માટે એવી અદ્દભુત કામગીરી બજાવી ન હતી. માત્ર તેમનું પેટ દુઃખતું હતું ત્યારે 'નોર્થેન્જર એબે' વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

તેણે માની લીધું કે મરનાર માણસ તેમનો પતિ નહીં હોય. કોઈ સ્ત્રી પોતાના પતિના માટે તો એમ ન જ કહે કે કોઈ માણસ મૃત્યુ પામ્યો છે. એટ્રિજે અનુમાન કર્યું કે બારી સાફ કરનાર નિસરણી પરથી પડી ગયો હશે. તેના મનોચક્ષુ આગળ બારી આગળ લટકાવેલી નિસરણી દેખાઈ અને જમીન પર સફેદ કપડાં પહેરેલ માણસનું શરીર નજરે પડયું. તેણે શ્રીમતી માતારાને એ માણસના શરીર આગળ નીચી નમીને ઝૂકતી અને તેની સ્થિતિનો તાગ કાઢવા મથતી પણ જોઈ.

શ્રીમતી માતારાના જમણા હાથમાં બ્રાન્ડીનો ગ્લાસ પકડાવતાં

તેણે કહ્યું : 'બધી પી જાઓ.' તે ગ્લાસ પાડી ન નાખે એટલે તેના હાથમાં જ પકડાવી દીધો.

તેણે એ ગ્લાસ પાડી નાખ્યો નહીં, બધી બ્રાન્ડી પી ગઈ અને એટ્રિજના આશ્ચર્ય વચ્ચે વધારે જોઈએ છે એમ સૂચવતો ગ્લાસ સામે ધર્યો.

'જો તમે આપી શકો તો.' એમ બોલતાં બોલતાં તેણે બ્રાન્ડી રેડી. તેને ખ્યાલ આવ્યો કે જ્યારે તે પહેલો ગ્લાસ રેડતો હતો ત્યારે તેનું મન સિસિલીમાં હતું અને એ ભેટ સળી ત્યારના સંજોગોને મનમાં મમળાવતો હતો, તે જ વખતે બીજી વાર બ્રાન્ડી મહેમાને માગી.

શ્રીમતી માતારા બોલી, 'એને મિત્ર કહી શકાય.'

તે બોલ્યે ગઈ. મરનારને હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો હતો. ફ્લેટમાં આવી રીતે શબ પડી રહે એ તો વિચિત્ર કહેવાય. તેણે ૭ વરસ પહેલાં શરૂ થયેલા પ્રેમપ્રકરણની વાત વીગતે કરી. કોઈ મોર્ટન દંપતીએ પાર્ટી આપી હતી ત્યાં એનો ભેટો થયો હતો. એ તો પરણેલો હતો. હવે એ મરનારની પત્નીનું હૃદય તોડવાનો કયો અર્થ ? મારા પતિને પણ શા માટે અસ્વસ્થ કરવો ? એને આ વાત જાણવાની જરૂર જ ન હતી. તે ઊભી થઈ અને બ્રાન્ડીના જગ પાસે ગઈ. તેણે ઉમેર્યું; એ માણસ મારા અને મારા પતિના પલંગ ઉપર મૃત્યુ પામ્યો છે.'

'જો મારી પરિસ્થિતિ આટલી બધી ખરાબ ન હોત તો હું અહીં આવત જ નહીં. હે ભગવાન, ખરું કહું છું, અહીં આવત જ નહીં.' તેનો અવાજ તીણી ચીસમાં ફેરવાયો. તે ખૂબ જ બેબાકળી બની ગઈ હતી. બ્રાન્ડીને કારણે તેના બંને ગાલ પર રતાશ છવાઈ ગઈ. તેની આંખોમાંથી ફરી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. પણ હવે તે રૂમાલ વડે આંસુ લૂછતી ન હતી. તેના ગાલની ગુલાબી ઝાંય પરથી, શૃંગાર–

પ્રસાધનના લપેડા પરથી વહેવા લાગ્યાં અને પાઉડરક્રીમ પણ આંસુ સાથે વહેવા લાગ્યાં.

તે રડવા માંડી: 'હું કલાકો સુધી બેસી રહી. એટલે કે મને એમ લાગ્યું. હું એને જોયા કરતી હતી. અને શ્રીમાન એડ્રિજ, અમારા બંનેનાં શરીર ઉપર સૂતરનો તાંતણો ય ન હતો.'

'અરેરે!'

'મારી તો સુધબુધ ચાલી ગયેલી. હું કંઈ એને ચાહતી ન હતી. મને માત્ર એટલું જ લાગ્યા કરે કે હે ભગવાન—આ શું બની ગયું!'

એડ્રિજને બ્રાન્ડીની જરૂર વરતાઈ એટલે ગ્લાસમાં રેડી. આ સ્ત્રી તેને પોતાની પત્નીની યાદ અપાવતી હતી; એ યહૂદી હતી એ કારણે કે અત્યારે આવી રીતે માથે પડી હતી એ કારણે નહીં પણ અમે બંને સૂતરના તાંતણા વિનાનાં હતાં એ વાત જે સહજતાથી તેણે કરી તેના પરથી એવું લાગ્યું હતું. તેઓ મધુરજની ઉજવવા સિયેના ગયા હતા ત્યારે તેની પત્ની આખો વખત પોતાની નગ્નતાની વાત શયનખંડમાં આંટા મારતાં કરતી હતી. તે બોલી હતી: 'તમને નગ્ન સ્ત્રીઓ માત્ર ચિત્રોમાં જ ગમે છે એ જ તમારી મોટી મુશ્કેલી છે.'

ફરી શ્રીમતી માતારાએ કહ્યું: 'એ મિત્ર જ કહી શકાય.' તે તેને પોતાના ફ્લેટમાં લઈ જવા માગતી હતી. મરનારને કપડાં પહેરાવવામાં મદદ કરવા માગતી હતી. તેણે સૂચન કર્યું: 'માનવતા ખાતર આપણે મરણનું સ્થળ બદલી નાખીએ તો!'

તેણે માથું ધુણાવ્યું, તે તો ગુસ્સે થઈ ગયો અને આ વાતની ખાસ્સી ચીઢ ચડી. તેના મનમાં ટોળે વળતી કલ્પનાઓ ખૂબ જ ત્રાસદાયક હતી. પુરુષનું નગ્ન શરીર અને તે પણ પલંગ ઉપર મૃત અવસ્થામાં! તે અને શ્રીમતી માતારા એ પુરુષને કપડાં પહેરાવી રહ્યાં

છે, રિગરમોટીંસ શરૂ થઈ ગયું હોવાને કારણે કપડાં પહેરાવતાં તેમને તકલીફ પડે છે.

'હે ભગવાન! હું શું કરું?' શ્રીમતી માતારા કકળી ઊઠી.

'તમારે કોઈ ડૉક્ટરને ફોન કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.'

'પણ ડૉક્ટર આવીને શું કરશે? એ માણસ તો મરી ગયો છે.'

'એમ જ થતું હોય છે—'

'જુઓ – અમે ભોજન લઈ રહ્યાં હતાં. આમલેટ, સેલડ વગેરે... અને બીજી જ પળે આ માણસ ખલાસ.'

'તમે તો એમ કહેતાં હતાં...'

'હા...હું જે કહેવા માગું છું તે સમજી ગયા ને!...તે બોલતો હતો. 'અરે પ્રિયે, અરે મારી માનીતી...' બસ અને એ ઢળી પડ્યો. દર વખતે જેમ ઢળી પડે છે એમ જ. સમાગમ પૂરો થાય એટલે...'

'મારે એ સાંભળવું નથી...'

'ઓહ! ઈસુની તો શરમ...' તે બરાડા પાડવા માંડી. ફરી તે દારૂની બાટલી પાસે જવા ઊભી થઈ. તેના વાળમાં પરોવેલી પીન નીકળી ગઈ એટલે હવે વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં. તેના હોઠ પરની લિપસ્ટીક ચેરાઈ ગઈ હતી અને તેની હડપચી પર પણ તેના ડાઘ પડી ગયા હતા. તેની નજરે આ બાઈ સાવ અનાકર્ષક લાગતી હતી.

શક્ય તેટલી મક્કમતાથી તે બોલ્યો: 'આ બાબતમાં હું તમને કશી જ મદદ કરી શકું એમ નથી. હા, હું કોઈ ડૉક્ટરને ફોન કરી શકું...'

'મહેરબાની કરીને તમે ડૉક્ટરની વાત ન કરો.'

'તમારા મિત્રને માટે તો હું તમને મદદ કરી નહીં શકું.'

'તમે માત્ર એને કપડાં પહેરાવવામાં મદદ કરો. એનું શરીર બહુ ભારે છે, હું મારી જાતે પહેરાવી નહીં શકું.'

'તો એને નીચે જ રવાના કરી દો. લિફ્ટ થોડે દૂર તો છે...'

'એ સાવ અશક્ય છે.'

ખાસ્સો એવો ભરેલો ગ્લાસ હાથમાં રાખીને તે એની પાસે ગઈ. પોતાનું મોં તેના મોં પાસે એવી રીતે લઈ ગઈ કે તેને હુમલો થતો લાગ્યો. તેણે શરીર પર છાંટેલા સેંટની વાસથી તો તે સભાન હતો જ અને સાથે જ બીજી પણ એક વાસ આવતી હતી, તે વાસ જાતીય સમાગમની જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન કર્યા વિના તે રહી ન શક્યો. અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેના કોઈ પુસ્તકમાં આ ગંધ વિશે તેણે વાંચ્યું હતું.

'હું અને મારા પતિ પ્રસન્ન, સુખી દાંપત્યજીવન જીવીએ છીએ.' તે બોલી. તેના હોઠ એડ્રિજના હોઠની એટલા બધા નજીક હતા કે તે અડુંઅડું થઈ રહ્યા હતા. ઉપર જે માણસ છે તેની પત્ની તો કશું જાણતી નથી. તદ્દન ભોળી છે. તમને આવી કશી વાતો સમજાય છે કે નહીં? મારા પતિના પલંગમાં મારા પ્રેમીનું શબ મળી આવે તો શી આફત સરજાશે એનો તમને ખ્યાલ કેમ નથી આવતો? એને કારણે જે યાતના જન્મશે એનો વિચાર કેમ નથી આવતો?'

તે દૂર સરક્યો. ખૂબ જ ગુસ્સો આવ્યો હોય અને છતાં ગુસ્સા ઉપર કાબૂ રાખ્યો હોય એ વાતને જમાનો વીતી ગયો હતો. સભ્ય વર્તાવ કોને કહેવાય તેની આ સ્ત્રીને કશી ખબર હોય એમ લાગતું જ નથી, નહીંતર આવી રીતે કોઈ અજાણ્યાના એકાંતનો ભંગ કરીને ઘૂસી ન જાત અને સાવ વાહિયાત અને ગેરકાનૂની સૂચનો ન કરત. તેને લાગ્યું કે આ સ્ત્રીનું ખસી ગયું લાગે છે.

સાવ ઉષ્માહીન અવાજે તે બોલ્યો.' હું દિલગીર છું. પણ મને એ સમજ પડતી નથી કે તમે અને તમારા પતિ સુખી, પ્રસન્ન દાંપત્યજીવન ગાળી કેવી રીતે શકો?'

'હું કહું છું ને કે અમે એવું જીવન જીવીએ છીએ. વળી મારો પ્રેમી પણ પ્રસન્ન દાંપત્યજીવન ગાળતો હતો. તમે મારી વાત જરા

ધ્યાનથી સાંભળો.' ફરી તે કોઈ પ્રાણીની જેમ એની નજીક જઈને તરાપ મારવા ઊભી રહી ગઈ. 'શ્રીમાન એટ્રિજ, સાંભળો. અમે અઠવાડિયામાં એક વખત ભોજનના સમયે શારીરિક કારણો માટે મળીએ છીએ. મોર્ટન દંપતીને ત્યાં પાર્ટી થઈ ત્યારથી એટલે કે પાંચ વરસથી અમે અઠવાડિયે એક વખત આમલેટ, સલાડ ખાવા અને વાસના સંતોષવા મળીએ છીએ. એને અમારા બંનેનાં લગ્ન સાથે કશો સંબંધ નથી. પણ હવે મુશ્કેલી ઊભી થશે. એની પત્ની પોતાના લગ્નજીવનને નિષ્ફળ માનતી થશે, એના પતિનો શોક મનાવવાને બદલે જિંદગીભર પોતાના નિષ્ફળ લગ્નજીવન ઉપર આંસુ સારતી રહેશે. મને છૂટાછેડા મળશે.'

'તમારે એનો વિચાર પહેલાં કરવો જોઈતો હતો.'

તેણે ડાબા હાથ વડે એટ્રિજને એક લગાવી દીધી; ગાલ પર લગાવી, તેનો હાથ ગુલાબી અને નરમ માંસને ચમચમાવી ગયો.

'શ્રીમતી માતારા!'

તે બરાડવા માગતો હતો, પણ એને બદલે તેના મોંમાંથી આછો ફફડાટ જ સંભળાયો. તેની મધુરજની પછી કોઈએ તેના પર હાથ ઉગામ્યો ન હતો. સિયેના ખાતે એ શયનખંડમાં તેના ઉપર જ્યારે હુમલો થયો ત્યારે અનુભવેલો ભય ફરી અત્યારે યાદ આવ્યો. તેની પત્ની બરાડી ઊઠેલી – 'તમને હું મારી નાખીશ. તમે જો પહેલેથી મરી ગયેલા ન હોત તો તમને મારી નાખત.'

તે ફરી આછા હોઠ ફફડાવીને બોલ્યો–'શ્રીમતી માતારા, હવે તમે રવાના જ થઈ જાઓ.' તેણે ગળું ખોંખાર્યું, 'હમણાં ને હમણાં જ...' અવાજમાં જરા વધુ દૃઢતા આણી.

તેણે માથું ધુણાવ્યું. 'મારે શું વિચારવું જોઈએ એ કહેવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી.' તે બોલી. 'બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓની જેમ હું પણ ઉદાસ થઈ ગઈ છું. બધા જ પ્રકારના સૌજન્ય અને માનવતાની દૃષ્ટિએ પણ તમારે કહેવું જોઈતું ન હતું કે એ બધાનો મારે

વિચાર કરવો જોઈતો હતો.' તે એના બેઠકખંડમાં મોટે મોટેથી રડવા માંડી. એટ્રિજને લાગ્યું કે તે પોતે કોઈ દુઃસ્વપ્નમાં ફસાઈ ગયો છે. દુઃસ્વપ્નની જેમ જ એ આખી પરિસ્થિતિ ભયાનક, હાસ્યાસ્પદ અને હિંસક હતી: સામે આંખોમાંથી આંસુ પાડતી, બીજાનો દારૂ પી રહેલી અને હુમલો કરતી સ્ત્રી.

ત્યાર પછી તે આક્રમક સૂરને બદલે નરમાશથી બોલી. ટબલ પર મઢેલા આરસપહાણ પર બ્રાન્ડીનો ગ્લાસ મૂકયો અને માથું નમાવીને ઊભી રહી. તેના મોં સામે જોયા વિના તેને ખ્યાલ આવ્યો કે હજુ પણ તે રડી રહી છે; તેને ડૂસકાંનો અવાજ પણ સંભળાતો ન હતો. તે બબડી–'હું દિલગીર છું.'

'મને માફ કરજો શ્રીમાન એટ્રિજ, હું ખૂબ જ દિલગીર છું.'

તેણે માથું હલાવ્યું અને સૂચવ્યું કે આ દિલગીરીની મેં નોંધ લીધી છે. એ આખી વાત બહુ જ ચિત્રવિચિત્ર હતી પણ એ સ્ત્રીને માટે તો અકળાઈ જવાય એવી પરિસ્થિતિ હતી. તેણે કલ્પના કરી. થોડો સમય વીતી જાય છે. પછી તે આ આખી ઘટના શ્રીમતી હાર્કોટ એગનને અને બીજાઓને સંભળાવી રહ્યો છે. 'અરે બધી રીતે અજાણી એક સ્ત્રીએ મને ફોન કર્યો કે મારે તમારી મદદ જોઈએ છે અને પછી એ તો પોતાની આ કરમકહાણી કહેવા નીચે આવી ગઈ.' તેણે ફરી કલ્પના કરી કે હવે તે શ્રીમતી માતારાનું વર્ણન કરી રહ્યો છે–શરૂઆતમાં તો તે ફક્કડ દેખાતી હતી, પછી ધીગે ધીમે લઘરવઘર થવા માંડી, અરે એ તો મારી બ્રાન્ડી જ પીવા બેસી ગઈ અને પછી એકાએક મને થપ્પડ ચોડી દીધી. એ સાંભળીને શ્રીમતી હાર્કોર્ટ એગન અને બીજાઓ કેવા સ્તબ્ધ થઈ જશે એની કલ્પના પણ તેણે કરી. 'એમાં જો કે એ સ્ત્રીનો વાંક કાઢી ન શકાય. એવી વાત કરતી વખતે પોતાના ચહેરા પર આવેલો મલકાટ પણ તે કલ્પી શકયો. તેણે પોતાનો અવાજ સાંભળ્યો–'છેવટે એ સ્ત્રી એમ જ ચાલી ગઈ.'

પણ વાસ્તવમાં શ્રીમતી માતારા ચાલી ગઈ ન હતી. તે ચૂપચાપ રડતી ઊભી રહી.

તે બોલ્યો. 'હું પણ દિલગીર છું.' તેને એમ કે છેવટે મારા આ શબ્દોથી તે બેઠકખંડના બારણા આગળ ચાલવા માંડશે.

'તમે મને માત્ર કપડાં પહેરાવવામાં મદદ કરો તો...' આ બોલતી વખતે તેણે માથું નમાવી જ રાખ્યું હતું.

તેણે જવાબ આપવા માંડ્યો. ગળું ખોંખાર્યું.

તે બોલી, 'હું એકલી તો આ કરી જ ન શકું.'

તેણે માથું ઊંચું કર્યું અને તેની સામે જોયું. તેનું આખું મોં આંસુથી અને ચેરાયેલા મેક-અપથી ખરડાઈ ગયેલું હતું. તેના વાળ હજુ વધારે નીચે સરી આવ્યા હતા. એમાંથી કાળા વાળની પાછળ ખાસ્સા ધોળા વાળ દેખાયા. તેની ગરદન પર લાલાશ કે એવું કંઈ દેખાયું હતું.

'જો હું એકલે હાથે કરી શકતી હોત તો તમને જરાય તકલીફ ન આપત. હા, હું કોઈ મિત્રને ફોન કરી શકી હોત પણ એના ફ્લેટ સુધી જઈ પહોંચાય એટલો સમય ન હતો. કેટલો બધો ઓછો સમય હતો?'

તેના આ શબ્દો બોલાતા હતા ત્યારે એડ્રિજે ઉત્તેજનાનો પહેલો કંપ અનુભવ્યો. ઉફીજીમાં પણ તેણે આવો કંપ અનુભવ્યો હતો. શ્રીમતી માતારા અનાકર્ષક, તિરસ્કારપાત્ર સ્ત્રી હતી. તે છાનાંછપનાં કરી બેઠી હતી અને હવે તેને મળતો હતો. એવી સ્ત્રી માટે દિલગીરી અનુભવવી એ ખૂબ મુશ્કેલ હતું અને કોઈક કારણસર દિલગીરી ન અનુભવવી પણ મુશ્કેલ હતું. મરનાર માણસ તો છૂટી ગયો અને હવે આ સ્ત્રીએ એકલા રહીને આ ઘોર આપત્તિનો સામનો કરવાનો આવ્યો. સિયેનામાં તેની પત્નીએ કહ્યું હતું, 'તમે પ્રેમ કરવાને અશક્ત છો. પ્રેમ તો શું દયા કે બીજું કંઈ પણ દાખવી

ન શકો.' ટોણા મારતી તેની સામે ઊભી હતી ત્યારે તેના શરીર પર માત્ર અંદર પહેરવાનાં વસ્ત્ર હતાં.

બારણા તરફ જતાં માતારાએ કહ્યું : 'હું પ્રયત્ન કરીશ.'

તે ત્યાંથી ખસ્યો નહીં. સિયેનામાં તે આખો વખત અસ્વસ્થ રહ્યા કરતી હતી. તે ચોકમાં બેસીને જતાઆવતા લોકો સામે પણ જોવા માગતી ન હતી. દેવળમાં જવાની પણ તેને આળસ આવતી હતી. તે માત્ર સૂઈ રહેવા માગતી હતી. 'તમને સ્ત્રીઓ ગમતી નથી.' સિગારેટ પીતાપીતાં હાથમાં બ્રોલિયોનો ગ્લાસ રાખીને તે બોલી હતી.

તે શ્રીમતી માતારાની પાછળ પાછળ હોલમાં આવ્યો; તેની આંખો આગળ મરનાર માણસની પત્ની દેખાઈ. શ્રીમતી માતારાએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે તેની છબિ દેખાઈ, એ પોતાના પતિને વફાદાર માનીને જીવતી હતી. સરસ વાળ ઓળીને, સાદાં કપડાં પહેરેલી તે બાગમાં ઊભી હતી. અત્યારે કઢંગી હાલતમાં મરનાર પુરુષનાં બાળકોને તેણે જન્મ આપ્યો હતો, તે પુરુષ માટે તેણે ઘર ઊભું કર્યું હતું અને તેના સાવ કંટાળાજનક, ધંધાદારી મિત્રોની સરભરા કરી હતી અને હવે તેના ભાગ્યમાં યાતના લખાઈ હતી. સ્ત્રીઓ ગમતી ન હતી એ તો એક જૂઠાણું હતું, મારામાં દયા નથી એવું કહેવું પણ મને કેટલું બધું વિચિત્ર હતું.

ફરી એક વખત તેનામાં ઉત્તેજન વ્યાપી; અત્યારે એ લાગણી જરા ગૂંચવાયેલી હતી, થોડી શારીરિક – થોડી માનસિક. ખૂબ જ ઝાંખીપાંખી રીતે ફરી પાછો તે આ આખી ઘટના શ્રીમતી હાર્કોટ એગનને કે બીજા કોઈને કહી રહ્યો હતો. વાત કહેતી વખતે એનો અવાજ સ્વસ્થ હતો. આ અનાકર્ષક યહૂદી સ્ત્રી માટે અને અત્યાર સુધી ક્યારેય ન જોયેલી બીજી એક સ્ત્રી માટે એકાએક તેના મનમાં ઉમટી આવેલી દયાની લાગણીની તે વાત કરી રહ્યો હતો. તે શ્રીમતી હાર્કોટ એગનને અને બીજાઓને સમજાવી રહ્યો હતો. એમની વાતમાં સચ્ચાઈ હતી. એ સ્ત્રીઓની હું ઉપેક્ષા કરી ન શક્યો.'

એ વાત સાચી હતી તેની તેને ખબર હતી. તેણે અનુભવેલી ઉત્તેજના સહાનુભૂતિ અને તેમાંથી જન્મેલ દયા સાથે સંકળાયેલી હતી. એની સંકુલ પ્રકૃતિ એ જ રીતે વર્તતી હતી; કશુંક નાટયાત્મક હોવું જોઈએ. પથારીમાં મરી ગયેલા માણસના જેવું નાટયાત્મક અને આ સ્ત્રીઓને વટાવી જવાની અશક્તિની સુંદરતા પણ મીડોની મેડોનાના જેવી જ હતી. સિગરેટ ફૂંકતી અને દારૂ પીતી તેની ભૂતપૂર્વ પત્ની લાખો વરસમાં પણ આ વાત સમજી શકવાની ન હતી. સિયેના ખાતેના તેમના શયનખંડમાં તેની પત્ની કશું સાવ સામાન્યની અપેક્ષા રાખી બેઠી હતી – ઉંદરડાઓ ભેગાં થાય એના જેવી સામાન્ય ઘટનાની અપેક્ષા.

એડ્રિજે પોતાના જીવનમાં અત્યાર સુધી ક્યારેય ન અનુભવી હોય એવી લાગણીઓ તો અનુભવી રહ્યો હતો. એ અત્યન્ત અસામાન્ય ઘટના હતી. એના જીવનનો ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગ હતો. તે જાણે નાટક જોઈ રહ્યો હોય તેમ જ તેણે દૃશ્ય કલ્પ્યું – તે મરી ગયેલા નગ્ન પુરુષને કપડાં પહેરાવી રહ્યો છે. માત્ર કપડાં પહેરાવીએ તો જ બસ. એના શબને એક ફ્લેટમાંથી બીજા ફ્લેટમાં ખસેડવાની જરૂર નથી; માત્ર શયનખંડમાંથી બહાર કાઢી લાવવાની જરૂર હતી. તે જાણે હજુ આ ઘટના કોઈને સંભળાવી રહ્યો હોય તેમ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળ્યો: 'આપણે એને લિફ્ટમાં મૂકી દઈશું; ત્યાં જ રાખીશું.' મેં એને કહ્યું: 'ના, ના. મારા ફ્લેટમાં એ બધું કરવાની જરૂર નથી.' તે સંમત થઈ – એની પાસે બીજો વિકલ્પ પણ ન હતો. એટલે એ પુરુષને જાણે કે લિફ્ટમાં જ હાર્ટએટેક આવ્યો એમ માનવાનું. કદાચ એ મુસાફરીએ નીકળેલો સેલ્સમેન હશે. અથવા ભગવાન જાણે કોણ હશે.'

આખી વાર્તા મજાની હતી. આમ મૂર્ખાઈભરી, ભભકાદાર અને બધી જ સારી કળા જેમ અસંભવિત લાગતી હોય છે તેમ આ વાર્તા અસંભવિત પણ હતી. મીડોની મેડોનાને કોણ સાચી

માને છે? બેલીનીની પ્રતિભાએ એને જીવંત કરી આપી માટે બધા સાચી માનતા થયા છે? એ તો 'ધ મેજિક ફ્લુટ' અશક્ય ઘટના હતી પણ મોઝાર્ટે વિદ્યુત પ્રવાહની જેમ તમને એનાથી સ્તબ્ધ કરી દીધા ને!

'હાં તો શ્રીમાન એટ્રિજ!'

તે તેની પાસે સર્યો. તેને બીક લાગી કે રખે ને પહેલાંની જેમ એના મોંમાંથી અત્યારે પણ આછો ફફડાટ જ બહાર આવશે. તેણે શ્રીમતી માતારા સામે જોઈને માથું હલાવ્યું – તે તેને મદદ કરવા તૈયાર થયો.

તે હોલમાંથી ઝડપભેર પસાર થયો, દાદર ચઢીને ઉપર ગયો. કારણ કે એક જ માળ ઉપર જવામાં લિફ્ટ કરતાં દાદર વધુ ઝડપી કહેવાય; તેના શરીરમાં હજુ પણ ઉત્તેજના વ્યાપેલી જ હતી. વાસ્તવમાં તો શ્રીમતી હાર્કોર્ટ એગનને કે બીજા કોઈને પણ તે આ વાત તો મહિનાઓ પછી કરવાનો હતો. અત્યારે તો આ વાત સાવ ખાનગી જ હતી.

તેણે દાદર ચઢતાં ચઢતાં સાવ ધીરેથી પૂછ્યું: 'એ સજ્જન કોણ હતા?'

'એટલે?'

'એટલે શો ધંધો કરતા હતા?' તે હવે વધુ અધીરો બન્યો હતો, એ સ્ત્રી કરતાં પણ વધુ. 'સેલ્સમેન હતા કે બીજું કંઈ?'

તેણે માથું હલાવ્યું: 'એ તો પ્રાચીન ચીજવસ્તુઓનો ધંધો કરતો હતો.' તે બોલી.

એ પણ યહૂદી જ હશે એમ તેણે માન્યું. પણ એ સાંભળીને તેને આનંદ થયો. પ્રાચીન ચીજવસ્તુઓનો ધંધો કરનારા કેટલાક તેને મળવા પણ આવતા હતા એટલે એ માણસ તેને મળવા પણ આવી ચઢયા હોત. મોર્ટન દંપતીએ કે બીજા કોઈએ પાર્ટી આપી હોય ત્યારે શ્રીમતી માતારાએ વાત કાઢી પણ હોય, 'આ અમારી નીચે રહેતા એટ્રિજ પણ ચિત્રોના અને એવી બધી વસ્તુઓના

સંગ્રાહક છે.' તેણે એટ્રિજને પણ કહ્યું હોત. 'હું એક માણસને ઓળખું છું. તેની પાસે કેટલીક વસ્તુઓ છે અને તમને ગમે પણ ખરી.' એ માણસે તેને ટેલિફોન કર્યો હોત અને મેં એકાદ બપોરે મળવા તેને બોલાવ્યો પણ હોત. અને એ માણસ લિફ્ટમાં જ ગબડી પડ્યો અને મરી ગયો.

તે સ્ત્રીના હાથમાં ચાવી હતી, ફ્લેટના તાળામાં એ ચાવી નાખવા જ જતી હતી. તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. એટ્રિજે તેનો હાથ પકડી રાખ્યો, તેને પણ નવાઈ લાગી. તાળું ખોલતાં અટકાવીને તેણે પૂછ્યું : 'તમે મને એક વચન આપશો ? તમે આ ફ્લેટ ખાલી કરી નાખશો ? જેટલો બને તેટલો જલદી.'

'હા હા વળી ? અહીં હું રહી જ કેવી રીતે શકું ?'

'શ્રીમતી માતારા, અહીં તમારો ભેટો અવારનવાર થાય એ મને બહુ વિચિત્ર લાગે. એ વાત પાકી ને ?'

'હા—હા.'

તેણે ચાવી ફેરવી. એટ્રિજના ફ્લેટમાં જેવો હોલ હતો તેવા જ હોલમાં તેઓ દાખલ થયાં. એ હોલ બીજી રીતે જુદો હતો. તેને લાગ્યું કે એ હોલ બહુ અવ્યવસ્થિત હતો. ડારખેલ હતો. કોઈ નવા આફ્રિકન ચિત્રકારોનાં બે ચિત્ર હતાં. એકમાં રાતી રેતીમાં રમતાં નીગ્રો બાળકો હતાં અને બીજામાં નીગ્રો છોકરી બાળકને ધવડાવતી હતી.

એકાએક શ્રીમતી માતારાએ ચીસ પાડી—'હે ભગવાન !' તેઓ આગળ જઈ ન શક્યાં. તે એટ્રિજને ભટકાઈ પડી, તેની છાતીમાં તેનું અણિયાળું માથું ગોઠવાઈ ગયું, તેના ગ્રે સૂટના જાકીટને તેના હાથ વળગી પડ્યા.

રાતી રેતીમાં રમતાં બાળકોના ચિત્ર સામેથી નજરને વાળી લેતાં તે બોલ્યો : 'ચિંતા ન કરતાં.' એ સ્ત્રીનો એક હાથ જાકીટ પરથી સરી ગયો અને એટ્રિજના હાથમાં જકડાઈ ગયો. તે સાવ ઠંડો હતો અને જાણે એમાં કશું માંસ જ ન હતું.

તે બોલ્યો : 'આપણે એ કામ કરવું તો પડશે જ.'

ફરી તેણે પોતાની જાત ને એક ક્ષણ માટે કલ્પી જોઈ—તે આ યહૂદી સ્ત્રી સાથે એ સ્ત્રીના હોલમાં ઊભો છે અને તેને હિંમત આપવા તેનો હાથ પકડી રાખ્યો છે.

તેઓ હજુ તો ત્યાં જ ઊભાં હતાં અને એટ્રિજ તેને જરા આગળ કરવા માગતો જ હતો એટલામાં કશોક અવાજ આવ્યો.

શ્રીમતી માતારા બબડી—'બાપ રે!'

તેનો પતિ ઘેર આવી પહોંચ્યો હશે એમ તે વિચારતી હોવી જોઈએ એની તેને ખબર હતી, અને તે પણ એવું જ માનતો હોવો જોઈએ. તેનો પતિ નિયત સમય કરતાં વહેલો આવી ગયો લાગે છે. તેની નજરે પેલું શબ પડયું હશે અને તેની પત્ની કોઈ પડોશીનો હાથ પકડીને હોલમાં ઊભી છે એ દૃશ્ય હવે તે જોશે.

કોઈ બોલ્યું—'અરે!'

શ્રીમતી માતારાએ ચીસ જ પાડી—'ના...ના...' તે એક ઓરડામાં ધસી ગઈ. એ બેઠકખંડ હતો તેની જાણ એટ્રિજને હતી.

બીજો કશોક અવાજ આવ્યો અને પછી શ્રીમતી માતારાનાં ડૂસકાંનો અવાજ આવ્યો. એક અવાજ કોઈ પુરુષનો હતો પણ એ તેનો પતિ ન હતો. એ વાતાવરણ જરાય એ પ્રકારનું લાગતું ન હતું.

બેઠકખંડમાંથી અવાજ આવતો હતો. 'બસ હવે...બસ...બસ.'

માતારાના રડવાનો અવાજ તો ચાલુ જ રહ્યો અને પેલો પુરુષ બેઠકખંડ બારણા આગળ ડોકાયો. તેણે પૂરેપૂરાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેનો ચહેરો ફિક્કો હતો. વાળ કાળા હતા અને દાઢી હતી. તે બોલ્યો. 'મને ખ્યાલ આવી ગયો કે શું બન્યું હશે. મેં જેવા અવાજો સાંભળ્યા એટલે ખાત્રી થઈ ગઈ કે માતારા કોઈની મદદ લેવા ગઈ હશે.' તેણે સાવ સહજ રીતે કહ્યું. 'મારી તબિયત બિલકુલ સારી છે. માત્ર જરા વાર માટે હું બેહોશ થઈ ગયો હતો એટલું જ. શ્રીમતી માતારા મારી ગ્રાહક છે. હું પ્રાચીન ચીજવસ્તુઓની

લેવડદેવડ કરું છું. હું માત્ર બેહોશ થઈ ગયો હતો.' એટ્રિજની સામે જોઈને હસ્યો. 'હમણાંહમણાં આમ અવારનવાર બેહોશ થઈ જાઉં છું. ડૉકટરે તો કશી ચિંતા કરવાની ના પાડી છે પણ હવે મારી રીતે કાળજી રાખવી પડશે. આમ કોઈ ગ્રાહકના બેઠકખંડમાં જ તમે બેહોશ થઈ જાઓ એ કેવું વિચિત્ર લાગે.'

શ્રીમતી માતારા બેઠકખંડના ઉંબરા પાસે આવી. તે બારણાને અઢેલીને ઊભી રહી. જાણે કે એના ટેકાની તેને જરૂર હતી. આંસુ સારતાં સારતાં પણ તે ખી–ખી હસવા લાગી. એ સ્ત્રી તો પોતાની ગ્રાહક જ છે એ વાત ભૂલી જઈને પેલો ઠપકો આપવા બેઠો. આમ આવેશમાં નહીં આવી જવાની ચેતવણી આપી.

શ્રીમતી માતારા બોલી. 'સાચું કહું છું. જો તમે આખી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થયા હોત તો તમે આવેશમાં આવી જાઓ.

'બસ...બસ...'

'ભગવાનના સોગંદ – બસ, મને એમ જ લાગ્યું કે તમે ઉપર પહોંચી ગયા, નહીં?' તેણે એટ્રિજની સામે જોયા વિના એટ્રિજને પૂછ્યું. એના ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જ બોલ્યો, 'હું તો નીચે આ સજ્જન પાસે દોડી ગઈ. હું બહુ વિચિત્ર સ્થિતિમાં હતી.'

'હા.'

'અમે તમને કપડાં પહેરાવવાનાં હતાં અને તેમના ફ્લેટમાં ધકેલી દેત.'

એટ્રિજે ડોકું હલાવ્યું. 'એ વાત સાચી ન હતી, હું મારો ફ્લેટ આ વાપરવા દેવા જરાય તૈયાર ન હતો.' આ વાત તે કહેવા માગતો હતો. માટે પણ બેમાંથી એકે તેની વાત પર ધ્યાન આપતું ન હતું. પેલો પુરુષ જરા મુંઝાઈ ગયો હતો. શ્રીમતી માતારા કઠોર લાગતી હતી.

'તમારે મને પહેલેથી કહી દેવું હતું કે આવી રીતે અવારનવાર બેહોશ થઈ જાઓ છો.'

પેલાએ કહ્યું : 'હું દિલગીર છું. તમને મુશ્કેલી પડી એ બદલ હું દિલગીર છું.'

તેણે એટ્રિજને કહ્યું : 'તમે શ્રીમતી માતારાને માફ કરી દેજો.

તે બોલી : 'તમને માફ કરવાના. આવા ગમારવેડા કરવા બદલ તમને માફ કરવાના.'

'મરિયમ, જરા સ્વસ્થ થા.'

'મેં કહ્યું ને, તમને મેં મરી ગયેલા જ માન્યા હતા.'

'હા, પણ હું મરી ગયો ન હતો – હું માત્ર બેહોશ થયેલો.'

'બસ...બસ. આ બેહોશીની વાત હવે બંધ કરી દો.'

તે જે રીતે આ વાત બોલતી હતી તેનાથી એટ્રિજને પોતાની પત્ની યાદ આવી. તેને યાદ આવ્યું. એક વખત તેનું માથું દુઃખતું હતું. ત્યારે તેની પત્નીએ પણ આવી જ રીતે તેનો વિરોધ કર્યો હતો – એવી જ અધીરાઈભર્યા સૂરે અને લગભગ આ જ શબ્દોમાં. જો કે તે તો ફરી પરણી ગઈ હતી. આઈ.સી. આઈ.માં સોન્ડર્સ કરીને કોઈ પુરુષ સાથે.

પેલાએ શ્રીમતી માતારાને કહ્યું, 'થોડી સભ્યતા તો દાખવ.'

એટ્રિજને હજુ સુધી સુધી આવી સાવ કંટાળાજનક વ્યક્તિઓનો ભેટો થયો ન હતો. આ માણસ મરી ગયો ન હતો એ ભારે દુઃખની ઘટના ગણાય. એ કેટલો બધો જાડો હતો, ચરબીથી લથપથ. તેના જૅકેટ પર તો ખોડા જેવો કચરો હતો. તેનું ખમીસ પેટને કારણે ફાટફાટ થતું હતું, એક બટન તો તૂટી પણ ગયું હતું.

શ્રીમતી માતારાએ પોતાનો જમણો હાથ એટ્રિજ આગળ ધરીને કહ્યું, 'ચાલો, આભાર. તેણે માત્ર ફરજના ભાગ રૂપે આ વાત જરાય ઉષ્મા વિના કરી. આ જ હાથ વડે તેના ગાલે લપડાક પડી હતી અને પાછળથી આ જ હાથ તેના હાથમાં આશ્રય મેળવવા આવી

ચઢ્યો હતો-પહેલાંની જેમ અત્યારે પણ એવો જ નિર્જીવ લાગતો હતો. શ્રીમતી માતારા બોલી: 'હજુ આપણું રહસ્ય તો એવું જ છે.' ફરજના ભાગ રૂપે તે હસી. એનામાં હવે જરાય રસ તેણે બતાવ્યો નહીં.

પેલાએ હોલનું બારણું ઉઘાડ્યું અને પોતે હસતાં હસતાં બારણા આગળ ઊભો રહ્યો. એડ્રિજ જાય તેની તે રાહ જોતો હતો.

'એ તો બપોરનું રહસ્ય.' શ્રીમતી માતારા બબડી. નાનકડી છોકરીની જેમ આંખો ઢાળી દીધી. પોતાના મિત્ર તરફ ઇશારો કરીને તે બોલી, 'આ બધા માટે મેં તમને લપડાક મારી એ બદલ દિલગીર છું.'

'લપડાક!'

'અમે જરા ઝઘડી પડેલાં. નીચે હતાં ત્યારે મેં એમને થપ્પડ મારી દીધી.' તે બોલતી વખતે હસવું ખાળી ન શકી.

પેલો પણ હસ્યો. 'અરે કમાલ છે!'

એડ્રિજે કહ્યું: 'એનો વાંધો નહિ.'

પણ વાંધો હતો. જે રહસ્યની વાત તે કરતી હતી તે તો સાવ સામાન્ય હતું. જુગુપ્સાકારક હતું. એના ઉપર એકાંતમાં વિચાર કરી શકાય એવું ન હતું અને શ્રીમતી હાર્કોટ-એગનને કે બીજા કોઈને પણ કહી શકાય એવું તો જરાય ન હતું. આમ છતાં બીજી વાત તેની જૂની પત્ની સુધી પહોંચી શકે. એ કંઈ અશક્ય નહોતું. તેની પત્ની એ વાત સાંભળી રહી છે એવી કલ્પના તે કરવા માંડ્યો; એ સાંભળીને તેની પત્નીને આશ્ચર્ય થાય છે કે એક વખત જે પુરુષને સાવ નકામો માનતી હતી તે પુરુષ સહાનુભૂતિથી પ્રેરાઈને મૃત્યુના સંજોગો બદલી નાખવા તૈયાર થયો હતો.

તેની પત્ની પાછળથી જે પુરુષને પરણી હતી તે પુરુષ આવું કશું કરે તેની કલ્પના પણ એ કરી શકતો ન હતો; શ્રીમતી માતારાના પતિ કે આ ફ્લેટના દરવાજા આગળ ઊભા રહેલા ખોડાવાળા માણસે

પણ આવું કર્યું ન હોત. આવા માણસોના હાંજાં જ ગગડી જાય.

તે બોલી: 'આવજો.'

બારણા પાસે ઊભા રહેલા પેલાએ હસીને કહ્યું: 'આવજો.'

એડ્રિજ કશુંક કહેવા માગતો હતો. તે ત્યાં વધુ રોકાવા માગતો હતો અને તેની ભૂતપૂર્વ પત્નીની વાત કાઢવા માગતો હતો. બીજા કોઈને ય ન કહેલી એક વાત તે કહેવા માગતો હતો; તેની પત્નીએ ગુજારેલા જુલમોની વાત તે કરવા માગતો હતો કે મારી પત્નીને કારણે અને તેનામાં કશી સૂઝ ન હતી એ કારણે મને કોઈ યહૂદી ગમતો જ નથી. તેના જ કારણે મને લગ્ન પ્રત્યે તિરસ્કાર આવ્યો છે. મારી જીભ કુહાડા જેવી એના કારણે જ બની. એના કારણે જ હું ખારીલો બની ગયો છું.

તેણે બંનેના મોં સામે વારાફરતી જોયા કર્યું. તેઓ કશું સમજી શકે એમ ન લાગ્યું નહીં અને આ સ્ત્રીની આફત વખતે મેં જેવો પ્રયત્ન કર્યો તેવો કશો પ્રયત્ન આ લોકો કરે નહીં. હા, હું જરા ઠંડા સ્વભાવનો ખરો. પણ મારી એ પત્ની મારા સ્વભાવનાં બીજાં લક્ષણો ઉપર ધ્યાન આપીને મારા આ ઠંડા સ્વભાવની ઉપેક્ષા કરી શકી હોત. આજે જેવી રીતે એનામાં સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા પ્રગટ્યાં તેવી જ રીતે એને જેવો પ્રેમ જોઈતો હતો તે પ્રેમ પણ સમય જતાં પ્રગટી શક્યો હોત. આ બે માણસોને તે કહેવા માગતો હતો કે કેટલીક વ્યક્તિઓમાં ઉષ્મા તેમના હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે દટાયેલી હોય છે; પણ તેની પત્નીની જેમ આ બે માણસો પણ તેની વાત સમજી શક્યાં ન હોત.

જતાં જતાં તેણે બારણાનો અવાજ સાંભળ્યો અને હોલમાં હાસ્યનો અવાજ કલ્પ્યો. જો તે માણસ ખરેખર મરી ગયો હોત તો આજે તે રાજપાટમાં હોત.* □

---

* 'ધ સ્ટોરીઝ આવ્ વિલિયમ ટ્રેવર' (વાઈકીંગ પેંગ્વિન પ્રકાશન).

આધુનિક સમયમાં સાહિત્યકાર / એલન ટેટ

જે સમાજમાં લક્ષ્ય વિના સાધનોનું વિપુલ સર્જન થતું હોય તે સમાજમાં આંતરિક કટોકટી ખૂબ જ ઘેરી બને છે. છેવટે તો માનવ નામે ઓળખાતા પ્રાણીએ જ્ઞાન પામવા માટે શ્રદ્ધા કેળવવી જ પડશે અને કાર્ય કરવા માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જ પડશે. જ્ઞાન વિના કર્મ કરવું એ તો યાંત્રિક વર્તણૂક, સંકુચિત અને ગુલામી માનસ સૂચવે છે; સાથે જ માનવીની વિશિષ્ટ નિયતિ સાથે ખરેખરો સંબંધ નહીં ધરાવતા ભૌતિકવાદને સૂચવે છે. હું માની લઉં છું કે માનવી સંપૂર્ણપણે અને કાયમીપણે કદી પરતંત્ર નહીં બને. પેઢી દર પેઢીઓના ઇતિહાસો જુઓ, ખાતરી થશે. તે આવી કોઈ પણ ભૂમિકા સામે પોતાનો વિદ્રોહ પ્રગટ કરશે. જો તેની માનવીય પ્રકૃતિને એમ લાગશે તો સમાજ દ્વારા પુરસ્કૃત થતી નીતિઓથી દૂર જશે; તે પોતે પોતાના પ્રત્યે પાછો વળશે. તે બોલી ઊઠશે: 'કાં તો મને સ્વતંત્રતા આપો, કાં તો મૃત્યુ.' માનવી પોતાનો વિનાશ વહોરી લેશે પણ પોતાની માનવીય ઉપસ્થિતિથી ઓછું કશું સ્વીકારશે નહીં. આપણી પરિસ્થિતિની ભયાવહતા વિશે તો અનેક ચિંતકોએ ચર્ચા કરી છે. માનવીય સંદર્ભો સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતા જગતમાંથી આણવામાં આવતા ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષો આપણને હતાશાની ગર્તામાં લઈ જશે. બ્લેક, રિમ્બો, એલન પો, એલિયટ — કેટલા બધા કવિઓએ આવી હતાશાથી ઊભરાતા નગરની વાત કરી છે.

શું માત્ર સાહિત્યકારની નિયતિમાં જ આવા નગરવાસી બનવાનું નિર્માયેલું છે? ના, આપણે બધા એ નગરના વાસી છીએ. એને જે પ્રતીતિ થઈ છે તે બીજાઓને પણ થઈ છે. તે માત્ર બીજાઓની નાટકીય પરિસ્થિતિની વાત કરતો નથી. પોતાની વાત પણ કરે છે. જોકે તેણે પોતાની આ કરુણ પરિસ્થિતિની વાત કરીને બીજા માનવીઓને એવો ભ્રમ સેવતા કરી મૂક્યા કે તેમની પાસે નરકની વાત કરવા માટે ભાષા નથી એટલે તેમને તેમનું નરક જ નથી...પરંતુ સાહિત્યકારનું કર્તવ્ય છે કે પોતે જે જે જોઈ શકે છે તેની વાત બીજાઓને કરવી. અત્યાર સુધી અજ્ઞાત રહેલા પ્રદેશોને જ્ઞાત બનાવવા અને પોતાના જમાનામાં માનવની જે છબિ પ્રગટ થાય છે તેને વાચા આપવી. આધુનિક સાહિત્ય આપણને એક મહત્ત્વનો બોધપાઠ આપ્યો છે; માત્ર સાહિત્યકારે જ સમાજમાં સંપૂર્ણ રીતે ભાગ ભજવ્યો નથી એ વાત ખોટી છે, બીજા કોઈએ પણ આવો ભાગ ભજવ્યો નથી. આ બોધપાઠ ખૂબ જ ભયાનક પુરવાર થયો છે.'

('ધ મેન ઑવ લેટર્સ ઇન મોડર્ન વર્લ્ડ'ના એક અંશનો મુક્ત અનુવાદ)

*

યાત્રાગીત / ટાડ્યૂસ ફ્રાઈફર

આપણે ચાલીએ છીએ વરસાદની વચ્ચે
તડકાની વચ્ચે
આપણે ચાલીએ છીએ સમયની વચ્ચે
અથવા સમય આપણી વચ્ચેથી પસાર થાય છે?
હવે વધારે નથી ચાલવું, વધારે નથી લખવું
ચૂપ. વરસાદ
તડકાથી
ઇન્દ્રધનુષ્ય રચે છે.

અદ્ભુત માણસો / अलगारी

એ માણસો અદ્ભુત છે. એમને જોતાં પ્રસન્ન થઈ જવાય એવા રોબદાર, સોહામણી ડિઝાઈનના આકાર દેખાવના. એપ્રુવ્ડ શેઈપના. એમને જોઈને આનંદ થવો જોઈએ. તેઓ જે ખંડ, કેબિનમાં બેઠા હોય, એનો શાલીન પ્રભાવ ભારઝલ્લો ભાવ પ્રેરે, જુઓ તે સારું જ લાગે! પણ અંદર ગયેલો માણસ ભયયુક્ત પ્રસન્ન મુદ્રાએ દાખલ થાય, અને થોડી વાર પછી સામે જોવું પડે તો થાકની નજરે જુએ, કાઢી નાખેલા ધુમાડાનું એક ઠસકું અંદર રહી ગયું હોય અને ઓચિંતું નીકળે એમ, એકાદ બળવાન પણ કંટાળાસૂચક શબ્દ નીકળે!

એ અદ્ભુત પુરુષોની આસપાસ ખુશ થવા ને રહેવા જેવું અભરેભર્યું હોય છે, તે જાણે બીજાને જોવા માટે હોય તેમ, તે બધાંની વચ્ચે રહેવા છતાં વારંવાર એઓ કંટાળી જાય છે. એમની પ્રસન્નતાની નહીં, કંટાળાની દરકાર રાખે છે, છતાં પોતે પણ એમના કંટાળાનું નાનું કારણ બને છે, એ જાણે છે એટલે નાછૂટકે જ એમની પાસે જાય છે.

સાહેબ છે એટલે પ્યુન છે. પટાવાળો નહીં! આમ તો—તે સર્વાંગ હોવા છતાં તેને મુખ્યત્વે કાન, ઝડપથી જવાના પગ અને યાંત્રિક નમ્ર પ્રસન્નતાનો ચહેરો જ હોવાનું માની શકાય. ચીઢ અને કંટાળાનો ક્રમ એને માટે છે, બીજા આવનારા માટે કંટાળો પહેલો અને ચીઢ તે પછી હોય છે. ચીઢ પ્યુનનું જ સરનામું જાણતી હોય અને પોતે ડિલિવરીમેન હોય એમ વારંવાર એની પાસે પહોંચી જાય છે. કંટાળો દૂર કરવા સિગારેટ પીએ છે, પછી પોતે ધુમાડાના

ઉપાયો કરવા પડે છે. ઊંચામાં ઊંચું પસંદ કરીને તેની સુખ આપવાની શક્તિની મર્યાદા જાણી કંટાળી ફરી પ્રસન્ન થવા બીજી ચીજ, વ્યક્તિ, સાધનનો ઉપયોગ એવી સ્થિતપ્રજ્ઞતાથી કરે છે કે આ બધું પરિચિત, મર્યાદિત છે. છતાં એમની વચ્ચે જ એમના દિવસો પસાર થાય છે. એમને ચિરંતન આનંદ ન જ ગમે, તેઓ છે જ સુખવાદી! સુખની સમયમર્યાદા પૂર્ણપણે અનુભવવાની તૈયારી તજવીજ રાખો તો યે મર્યાદિત હોય છે, એટલે તેઓ સુખની સામગ્રી જ પસંદ કરે છે, એમની ખર્ચ કરવાની શક્તિને એથી મોભો મળે છે, ભૂખી નજરોનો આદર પણ મળે છે. અને ઉપભોક્તા સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે ટી.વી. સુંદરીઓ જેની જેની ભલામણો કરે તે તે ચીજોના ઉદ્યોગો પણ ચાલે છે. આપણે ઉપભોક્તા સભ્યતા અને લક્ઝરી ઉદ્યોગવાદ વિસ્તારવા હશે તો આ અદ્‌ભુત, વાતવાતમાં કંટાળનારા અને ખીજ કરનારા માણસોનો યે વિસ્તાર થવો જતો જોઈએ. આનંદ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિને મદદરૂપ નથી અને ચિરંતન આનંદ તો બેકારી જ વધારી મૂકે! □

ઇકબાલી મુકતકો

અંજુમ વાલોડી

કંકાવટી

માર્ચ ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૭૬ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂ. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સુરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સુરત–૩૯૫૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

ગૂંગાપણું / બેલ્લા અખ્માદૂલીના

કોનામાં હતી એટલી શક્તિ અને વિવેક
કોણ છીનવી ગયું મારા ગળાનો અવાજ?
રડી નથી શકતા એને માટે
મારા ગળાના કાળા જખ્મો.

ઓ માર્ચ, સમ્માનોચિત છે તારી પ્રશંસા, તારો પ્રેમ,
સરળ, સહજ છે તારી હરેક કૃતિ.
પણ શ્વાસ તોડી ચૂક્યું છે મારા શબ્દોનું બુલબુલ
હવે શબ્દકોશ જ એકમાત્ર ઉદ્યાન છે.

બરફ, પહાડ અને ઝાડી
ઇચ્છે છે કે હું એમને ગાતી રહું
કોશિશ કરું છું કંઈક બોલવાની
પણ હોઠ પર વ્યાપી જાય છે ગૂંગાપણું

ગૂંગા મનની પ્રત્યેક ક્ષણ
હોય છે વધારે પ્રેરણાપ્રદ,
એમને ચાહે છે સાચવીને રાખવા
જ્યાં સુધી સંભવ હોય મારા શબ્દ.

દાબી દઈશ ગળું, મરી જઈશ, કહીશ જૂઠું
કે હવે રહેશે નહીં કોઈના યે મારા પર અહેસાન
પરંતુ બરફનાં ભારે ઝૂકેલાં વૃક્ષોનાં તો
થઈ શક્યાં નથી વખાણ હજી સુધી

બસ, કોઈ પણ રીતે રાહત મળે
તંગ તણાયેલી આ નસો ને
બધું જ રટી નાખીશ હું
જે ગાવાનો આગ્રહ મને કરવામાં આવશે.

એટલા માટે કે ગૂંગી હતી હું
અને પસંદ હતાં મને શબ્દોમાં નામ
અને અચાનક થાકી ગઈ, મરી ગઈ હું,
હવે તમે પોતે મને ગાતા રહેશો.

રોટલો / રતિલાલ 'અનિલ'

તાવડી પર પડેલા કાચા રોટલાના લોટમાં રહેલી ભીનાશ સોડમસભર વરાળ થઈ જાય તે પહેલાં રોટલો ગર્વથી ફુલાઈને પછી શાંત થઈ જાય છે. પેટમાં પહોંચનારા રોટલાની વરાળી સોડમ તો હૃદય સુધી પહોંચે છે. રોટલો યે પડખાં ફેરવે છે, સમાન હૂંફ સિવાય સમગ્રની પરિપક્વતા શક્ય નથી. ગર્ભ એ પણ શું એક પક્વતાનો જ તબક્કો નથી? રોટલાનો ગર્ભ એવો જ હૂંફાળો હોય છે, પણ તેને મોટા ભાગના લોકો 'બફાયેલો લોટ' માણતા હશે...પડખાં ફરતાં ફરતાં રોટલો શેકાય છે અને એટલાથી અટકવું જોઈએ, પણ અતિ પક્વતાની આગ્રહી ગૃહિણી એને ફેરવી ફેરવીને શેકવાના પ્રયત્ને ઠેકઠેકાણે દઝાડે છે...એ દાઝયાની પણ એક ગંધ હોય છે...જે ઠેકઠેકાણેથી દાઝેલું છે તે પક્વ છે. અસત્ય સમજાતું નથી. જે દાઝેલો ભાગ છે તે તો જમતી વેળા ત્યજી દેવામાં આવે છે, પણ અતિપક્વ કહેવાતા વ્યક્તિત્વના દાઝેલા બળેલા ભાગને આપણે ત્યાગી શકીએ ખરા? રોટલા પર ઉછરતું વ્યક્તિત્વ રોટલા જેવું સરળ, વ્યવહારુ, ખપજોગું બની શકતું નથી. □

એણે હોવું જોઈએ / ગુંટર કુનેટ

નિરુદ્દેશ અને સારગર્ભિત
હોવું જોઈએ એણે
નિરુદ્દેશ અને સારગર્ભિત
એણે નીકળવું જોઈએ માટીમાંથી
માટી, જેનાથી ભવ્ય મહેલોની ઈંટો
બને છે—પછી એક સારા દિવસે ધસી જઈને
એણે માટીમાં મળી જવું જોઈએ

નિરુદ્દેશ અને સારગર્ભિત
હોવું જોઈએ એણે,
અજાણ થવા જેવું કામ
હશે એ
ન આતંકના હેતુનું
ન આતંકમાં બદલવા લાયક
એટલે નિરુદ્દેશ
એટલે સારગર્ભિત
—જેમ કવિતા.

પ્ર-પંચતંત્ર / પ્રાણજીવન મહેતા

જ્ઞાની ગધેડો નતમસ્તક
કશું વિચારતો ઊકરડા નજીક ઊભો હતો.
એવામાં ઊકરડો સૂંઘી એ અતિ હરખાયો.
શોધ–સંશોધન–નિબંધ–વિષય શું રાખવો
તે ત્યાં ઊભેઊભ નિર્ણય લીધો.
: ઉકરડો–અર્થ–અનર્થ–વ્યર્થ :
હરખમાં ને હરખમાં હોંચી જવાયું.

આ હોંચીહરખોલ્લાસથી આસપાસ ભમતાભટકતા
સહુ ગર્દભ એની કને એકઠા થઈ ઊભા.
લઘુગુરુ બંધુજનોને સ્વસમક્ષ ઊભેલાં ભાળી
જ્ઞાની ગધેડાથી ફરી એક વાર હોંચી જવાયું.

આ હરખહોંચીનો અરથ પૂછતાં
સહુ વારાફરતે પૂંછડી માથું હલાવતાં ઊભાં.
ગધેડાએ ફોડ પાડી કહ્યું :
અત્રે એકઠા થયેલા મારા મિત્રો;
મારું વિદ્યાસત્ર તો ક્યારનુંય પૂરું થયું.
આજ, બલ્કે હમણે જ આ ઉકરડો સૂંઘતાં
વધુ વિચાર સૂઝ્યો.
મિત્રો, આ ઉકરડા પર
એક શોધનિબંધ તૈયાર કરવા હું તત્પર થયો છું.
: ઉકરડો–અર્થ–અનર્થ–વ્યર્થ :
આ શોધનિબંધ સંદર્ભે

હું ઉકરડાનો ભૂત-વર્ત-ભાવિ તપાસવા ઇચ્છું છું.
ઉકરડાનો ઉદ્‌ભવ વિકાસ અને...
આટલું બોલી અટક્યો.
અન્ય ગધેડાગણની સમજમાં
આમાંનું કેટલું ઊતર્યું તે જોતો ઊભો.
ન હુંકાર ન પડકાર સાંભળી
સઘળું સઘળાને સમજાયું છે એમ સમજી
સમજણપૂર્વક આગળ ધપાવ્યું.
આ ઉકરડાના અર્થથી માંડી
અનર્થ સુધીના, તેમજ આગળ જતાં
વ્યર્થ લગીનાં સહુ પાસાં તપાસી
મારે આ ઉકરડાને તેના અસ્સલ ઉજાસમાં
તમારી સહુ સમક્ષ મૂકવો છે.
સઘળું સૂણીસાંભળી
જ્ઞાની ગધેડાની કક્ષાથી થોડું ઊતરતો એવો એક ગર્દભ
સહુ વતી વદ્યો :
આપની પ્રજ્ઞા પ્રજ્વલિત થાઓ
એવી અમારી સહુની શુભેચ્છાઓ.
વળી પાછા સહુ હરખમાં હોંચ્યા.
આ હોંચીહરખનાદથી ઉકરડા હેઠે ઊંઘતા ઉંદરો
એકાએક જાગી ગયા.
દરમાંથી બહાર ડોકિયું કરી
સઘળો તાલતમાશો પામી ગયા.
અંદરોઅંદર પૂછગાછ કરતાં વધુ માહિતગાર થયા.
ઉંદરગણને થયું; આ તો જાત ગધેડાની.
ધરી પર જરી આડી ફરતી ધરણીને

અલ્યા શિયાળ, ગાઢ જંગલમાં તે શું ગુડાયું છે
—તે ત્યાં જવાની જીદ માંડી છે વળી?
એલા શિયાળ, તું નથી જાણતો ત્યાં તો—
શિયાળ બન્નેને વચ્ચે વારી બોલ્યું :
જાણું, સમડી સસલા સઘળું જાણું.
સાંભળો, અહીં સીમમાં આપણે દિ આખો ભટકીએ,
શિકાર તો ક્યારેક મળે ન ય મળે; વળી.
સાંસાફાંફા પડે પેટ પૂરતું ભરવાને.
તમે બન્ને ક્યારેક કાંઈ માંડ શિકાર શોધી લાવો.
તેમાં આપણું ત્રણેયનું પૂરું ન થાય.
હું વિચારું, ગાઢ જંગલભ્રમણ કરી
જ્ઞાનીપશુઓની શિકારપ્રક્રિયા જાણું. જરી અભ્યાસું.
એ અભ્યાસના પીઠબળે
આપણે પણ આ સીમમાં પેટપૂરતું પામી શકીશું.
સ્વવચનઅસર પારખતું શિયાળ બન્નેને તાકી રહ્યું ઘડીભર.
થોડું અટકી આગળ ઉમેર્યું.
આ સમડી, આખો દિ ઊડઊડ કરી માંડ કશું મેળવે.
સસલા, તું પણ કેટલું કૂદકૂદ કરે? આખર તો સસલું.
આપણા સહુનો આધાર આખર તો મારી પર જ રહ્યો.
એટલે...
શિયાળ બોલતું અટક્યું.
સમડી-સસલાને શિયાળની વાત સાચી તો જણાઈ
પણ પેલા જ્ઞાની પશુઓનો ભય
યથાવત મનમાં ઘૂમી રહ્યો.

શિયાળકથન સાંભળી
થોડી વળે ત્રણે ગૂમસૂમ બેસી રહ્યાં.

/

છેવટ સસલું બોલ્યું :
ઠીક છે, કંઈક ગોઠવીએ.
એવું વિચારી ત્રણે છૂટાં પડ્યાં.
શિયાળ પાછું સીમ ભણી વંકાયું.
સસલું કેકલુંઠ વાડમાં પેઠું.
સમડી ત્યાં જ ખોડાઈ રહી.

શિયાળને દૂર જતું ભાળી
સમડી પાંખ વીંઝતી સસલા પાસે આવી ઊભી,
એકબીજા સામે જોઈ ફેર શિયાળપ્રશ્ન ઉખેડ્યો.
શિયાળને ગાઢવનજંગલ જતું રોકવા
ઉપાયશોધ વિચારવા લાગ્યાં.
છેવટ સસલાએ સમડીને કહ્યું.
જો, સાંભળ. હું ઢોંગોપચાર આદરું છું.
તું જાણ કે મને લોહી-વા થયો. અત્તરઘડી.
લોહીભ્રમણ શરીરશિરાઓમાં અટકી ચાલ્યું.
આનો ઉપચાર એકમાત્ર,
તાજી વીઆએલ સિંહણની કૂખ સૂંઘવી તે.
અથવા તો મૂવા ગીધના નખનો તાપ શરીરે કરવો.
જા સમડી, ઊડ. શોધી કાઢ પેલા વનઘેલા શિયાળને.
માંડીને બધી વાત કે' મેં કહી તે. જો તાલ-તમાશો.
શિયાળ શું બકે તે જાણ.

સમડી સસલાવાત સુણીસાંભળી
વળી સમજીય ખરી ને ઊડતી પાંખ વીંઝતી
શિયાળની શોધમાં ઉપડી.

શિયાળ ઝાડછાંયે વનવિચાર કરતું
અરધી આંખો મીંચી બેઠેલું.

સમડીએ સસલાએ કથેલ વાત શિયાળને કહી.
શિયાળ તો મિત્ર સસલાની
વ્યાધિ–ઉપાધિ વાત સાંભળી બેબાકળું બની ગયું.
ઉપચાર–આદેશ સાંભળી હોશહોશ ઊડી ગયા.
જીવતી જાગતી ને વળી તાજી વિયાએલ સિંહણને શોધવી—
—એ વિચારે જ ગાત્ર ગળી ગયાં.
ગૂઢ જંગલની વાત પર અંધારપિછોડી પથરાઈ.
સમડીની નજીક સરકી કહ્યું :
સમડી, મિત્ર સસલાને કોઈ પણ ભાગે બચાવવો રહ્યો.
સિંહણને ક્યાં શોધવી આ ઉપાધિ–વ્યાધિમાં?
ગાઢ જંગલને મેલ હમણાં ઉભડક.
હાલ, મૂવા ગીધની શોધ આદરીએ.
કર આંખ જરી ઝીણી ને ઊડ ઊંચે.
હું તારી પછવાડે આ હાલ્યો આવું.

શિયાળશબ્દ સાંભળી સમડી મનોમન હરખાતી
હળવે પાંખ પસારી ઊંચે ઊડી.
શિયાળ પણ આકાશમેર આંખ માંડતું
સમડી દિશામાં સરક્યું. □

નવાં પ્રકાશનો

રન્નાદે પ્રકાશન : (૫૮/૨, બીજે માળે, મહાવીર સ્વામીના દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૦૧)નાં નવાં પ્રકાશનો.

રઝિયા બેગમ : નવલકથા : ડૉ. રફીક ઝકરિયા, અનુ. મેઘનાદ ભટ્ટ, મૂલ્ય રૂ. ૨૨–૫૦.

બાળપણનો વિસ્મયલોક / રતિલાલ 'અનિલ'

કોઈ પીંછું સફરને સંભારે,
ક્યાંક એવી ખબર મળે તમને!

—અ.

શ્રીકૃષ્ણના માથે મુગટ સોહે એ કરતાં બાળકનૈયાને માથે મોરપીચ્છનું છોગું હોય તે વધારે ગમે. એ મોરપીચ્છની આંખ પણ ઘનશ્યામની ત્રીજી આંખ જ લાગે! બાળપણમાં આપણી આંખે મુગટ તો નજરે ચઢેલો ખરો, મંદિરમાં બાલાજીની મૂર્તિ પર, પણ તેનું કોઈ આકર્ષણ થયેલું નહીં. એમ લાગે કે એ આપણી આત્મીયતાની દુનિયાની બહારની ચીજ છે. ત્યારે દેવ પણ દૂરના લાગે અને એમના શણગાર પણ દૂરના લાગે. આજે પણ મંદિરના એ દેવ નજીક લાગતા નથી. પણ બાળકનૈયાની છબિમાં એમના માથે સોહતું મોરપીચ્છ દેખાય તેનું આકર્ષણ રહેતું, આજેય છે.

આ શહેરમાં મોર હોય તો વળી એનાં માર્ગમાં ક્યારેક તો મોરપીચ્છ પડેલું મળી આવે. બાળપણમાં મોરપીચ્છનાં દર્શન પ્રથમ ક્યારે કરેલાં તે કહું? (ભાઈ, હસવાની ગંધી છે!) નવરાત્રી આવે એટલે ગામડાના ઘેરૈયા શહેરમાં ગરબે રમવા આવે. એમનાં ભાતીગળ કપડાં, મોઢે મૂછ હોય પણ શરીરે કપડાં હોય સ્ત્રીનાં! (માતાના ભગત ખરા ને!) બહુ વિસ્મય ઊપજે! ગરબે ઘૂમે ત્યારે ધરતી ધ્રૂજે અને દિશાઓ એમના ગાનથી અને બિલાડીની ચીસોથી સભર થઈ જાય! ગરબાની વચ્ચે ગરબો ગવડાવનાર મોરપીચ્છના ઝુડાની પીંછી લઈને નાચે—બાળપણમાં મોરપીચ્છના એ પ્રથમ સંસ્કાર! હવે તો ગામડાના ઘેરૈયા શહેરમાં ગરબો રમવા આવતા નથી,

શહેરમાં રહેતા મૂળ ગામડાના લોકો પણ ઘેર રમતા એ પ્રથા પણ સાવ પાંખી પડી ગઈ છે. એમનો એકમાત્ર જાણીતો અને પોતીકો ઉત્સવ 'દિવાસો'. તે દિવસે ઢીંગલા–ઢીંગલીનાં લગ્ન એ પણ ગયા વર્ષના દિવાસાએ જોવા મળ્યો નહીં. બજારુ આનંદોએ આપણા સાહજિક, આપણામાંથી જ સર્જાતા આનંદો અસ્ત કરી નાખ્યા છે અને જીવતા તહેવારોને બદલે મમી તહેવારોમાં બજારુ મોજમજા વ્યાપી ગયાં છે. મોરપીચ્છની પીંછી જમણા હાથમાં લઈ ગરબા ગવડાવનાર નાચતો. હાથની હીંચે હીંચે મોરપીચ્છની પીંછી તાલ દેતી હોય—એ દૃશ્ય તો હવે કલ્પનામાં જ શક્ય રહ્યું છે.

કોઈવાર કોઈ આદિવાસી મોરપીચ્છનો પંખો અને પીંછી વેચવા આવતો ત્યારે એ દુનિયાનો ખૂબ શ્રીમંત ભાગ્યશાળી માણસ લાગતો! આવો કીમતી ખજાનો તે થોડા પૈસા માટે વેચે એ માન્યામાં આવે નહીં, છતાં પાસે પૈસા હોય તો તે લેવાનો લોભ પણ ખરો. પણ 'શ્રીકૃષ્ણ શરણમ્ મમઃ' એવો ગુરુમંત્ર મળેલો તે છતાં ઘરમાં કોઈએ મોરપીચ્છનો પંખો દેરાસરના કૃષ્ણને હવા નાખવા વસાવ્યો નહીં. વસાવ્યો હોત તો તેમાંનાં કેટલાંક પીચ્છ મેં અવશ્ય ચોરી લીધાં હોત! તાવતરિયો આવે ને તેને ગંગલી ઘાંચણને ત્યાં મોકલી આપવાનો ઇજારો લઈ બેઠેલા ભુવા–ભગતને ત્યાં લઈ જવામાં આવે તેણે મોરપીચ્છની પીંછીથી માથે નાખેલી હવા અત્યારે પણ અનુભવું છું! ત્યારે થતું કે એકાદ મિનિટ માટે પણ હાથમાં એ પીંછી આવે તો સારું! પણ આપણે થોડા ભુવા ભગત હતા કે આપણા હાથમાં એ પીંછી આવે! મોર તો આ શહેરમાં ત્યારે અઠવા લાઈન્સ બાજુએ હતા એવું અત્યારે લાગે છે. પાર્લે પોઈન્ટની આજની જગ્યાએ એક મોરને વર્ષો પહેલાં ચાલ્યો જતો જોયાનું સાંભરે છે. ઘરમાં સરસ્વતીની છબી હતી. મોરના વાહન પર સરસ્વતી બેઠેલાં – એવી. બસ મોર માત્ર એ છબિમાં દીઠેલો. ત્યારે લોકો પોપટ પાળતા, પેલા કલગીવાળા કાકાકૌઆને પણ શહેરમાં પાળતા,

પણ મોર થોડો પિંજરે પુરાય? એટલે શહેરમાં મોર ન દેખાય તે ન જ દેખાય!

મોરનો સાક્ષાત્કાર તો થયો ગિરનારના જંગલમાં – તે ય પૂરાં પાંચ વર્ષ સુધી! એને એકલો ફરતો જોયો, ઢેલ સાથે જોયો, હવામાં મોટો હલારો ઉપજાવીને ઊડીને આંબાડાળે બેસતો જોયો અને ટેહુક ...ટેહુક તો દરરોજ ગમે ત્યારે સાંભળવા મળે. જંગલમાં આંટો મારવા નીકળું અને રસ્તે મોરપીચ્છ પડેલું દેખાય કે પગ અટકી જાય, હાથ તે લેવા લંબાય જ! કેટલાંયે પીંછાં ભેગાં કર્યાં હતાં, ચોપડીનાં પાનાં વચ્ચે રાખ્યાં હતાં. દૂધ આપવા આવતો ભરવાડ મોરને 'દેવ' કહે, કુળદેવ! ઈશ્વરમાં જેટલી આસ્થા એટલી જ આસ્થા જીવતા મોરમાં! મને એ ભાવિક કરતાં યે સૌન્દર્યનિષ્ઠ કવિનો કુટુંબી લાગે.

ગઝલ તો લખી પણ આધુનિક ગઝલમાં ત્વચા, સ્પર્શ, ટેરવાં ને ટકોરા શબ્દો આવે છે–આગંતુક તરીકે, તે ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા! પણ આ મોરપીચ્છના સ્મરણે વળ્યો છું ત્યારે ટચલી આંગળીનું ટેરવું જાણે સ્વરવે છે! જીવનમાં 'સ્પર્શ' શબ્દ મને આપ્યો હોય કે સમજાવ્યો હોય તો પ્રથમ મોરપીચ્છે! તે પછી કેસૂડાના ફૂલે! હા, તે પહેલાં સૂરતમાં બાળકોને જરકસભી નકશી કાઢી હોય એવી મખમલની ટોપી તહેવારે કે લગનના અવસર વખતે પહેરવા મળતી. એ ટોપી પહેરવાનો કોઈ જ આનંદ આજે તો સાંભરતો નથી, પણ ટોપીના મખમલ પર આંગળાંનાં ટેરવાં ફેરવેલાં તે યાદ છે! 'સ્પર્શ' શબ્દનો પહેલો અનુભવ જરિયાન ટોપીના મખમલે કરાવેલો! ટેરવાંને પણ એ દ્વારા ઓળખેલાં! શરીરે ઘા પડે અને લાલ લાલ સુંવાળી નવી ચામડી આવે ત્યારે આંગળાંનાં ટેરવાં તે પર ફેરવવાનું ચુકાય નહીં – વડીલો વારે તોય! એમાં ઘાને પંપાળવાની લાલસા કે લોભ નહોતાં. ગુલાબની પાંદડી પર આંગળીનાં

ટેરવાં ફર્યાં છે અને કેળના ગર્ભમાં જે અતિશય પાતળાં પડ આવે છે તે પર પણ નાનપણમાં આંગળીનાં ટેરવાં ફર્યાં છે, અને એની સુંવાળપ માણી છે. એવો નાજુક સ્પર્શ માણનારો હિંસક થઈ શકે એવો વિશ્વાસ પણ મનમાં બેસતો નથી. ચોર-આંબળાનું ફળ જોયું છે? સૂકાં ફળ પર આંગળી ફેરવી છે? એ પણ મખમલ પર આંગળી ફેરવ્યા જેવો જ અનુભવ કરાવે! મોરપીચ્છ પર આંગળીનાં ટેરવાં ફરે એ અધૂરું લાગે! એ મોરપીચ્છ મોઢા પર ફેરવીએ ત્યારે રોમેન્ટિક અનુભવ થાય! મને લાગે છે કે વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણ ઘડીચપકો આંખ મીંચતા હશે ત્યારે રાધા એમને જગાડવા માટે એમના ગાલે અને કપાળે હળવેશથી મોરપીચ્છ ફેરવતાં હશે! આપણામાં એવો કોઈ સદ્ભાગી ખરો? 'એઈ ઊઠો, મોડું થઈ ગયું...ઘડિયાળમાં સાત થયા...' એવા સાદમાં કોઈ કવિતા હોવાનું અનુભવાતું નથી. પતિને જગાડવા માટે કોઈ સેવા સંસ્થાએ પ્રત્યેક ગૃહિણીને એકેક મોરપીચ્છ આપવું જોઈએ!

મેં ગિરનારમાં ચણોઠીઓ અને મોરપીચ્છનો ભરપુર અનુભવ કર્યો! ચણોઠીનાં પાન તો તોડીને મોઢામાં નાંખ્યા વિના રહેવાય નહીં, પણ મેં ચણોઠીમાં રણચણ્ડીની આંખ અને મોરપીચ્છની આંખમાં ઘનસ્યામને જોયા! મોરપીચ્છનાં દર્શન વિના ઘનસ્યામનાં દર્શન મને તો નર્યાં કાલ્પનિક લાગે છે!

તુલસી અને મોરપીચ્છમાં એક સમાનતા જોઈ! હા, એની સાથે પણ સ્પર્શનો સંદર્ભ જોડાયેલો છે! તુલસીનો પંદરેક દિવસ કે મહિના માસનો લીલો છોડ નજીકથી જોયો છે? એના ઊભા દંડ પર સુંવાળી રૂવાટી ઊગેલી હોય છે! રૂંવાટી શબ્દ અપર્યાપ્ત લાગે છે, પણ હું થોડો કવિ કાલિદાસ છું કે મને યોગ્ય શબ્દ મળે! મોરપીચ્છ લ્યો, તો એની ઊભી સળી કે દંડ પર પણ એવી જ ઝીણી રૂંવાટી દેખાશે. તુળસીને અને મોરપીચ્છને હાનિ ન પહોંચે

એ રીતે આંગળીના ટેરવાને ફેરવો—સમાન અનુભવ થશે. મોરપીચ્છની કલમ તો હું જન્મ્યો તે પહેલાંની બંધ પડી ગઈ હતી, બરૂના કત્તા અને તે પછી કલમ, પેન્સીલ અને પેન આવ્યાં! કાલિદાસે મોર-પીચ્છ વિશેનો લેખ પણ મોરપીચ્છની કલમે જ લખ્યો હોત!

બાળપણ માટે આ લોક જ વિસ્મયલોક હોય છે! માણસ માટે વિસ્મયલોક હોય ત્યાં સુધી તેનામાં નાનકડો કવિ કે કવિનો નાનકડો અંશ પણ જીવતો હોય છે. વિસ્મયલોક હોય ત્યાં નાનામાં નાની ચીજ આનંદ આપે છે. નાનપણમાં સંઘરેલી કોડી, છીપલાં, પેનના ટુકડા, પેન્સીલના ટુકડા, અબરખ, આંબલીના કચૂકા, સોડાની તૂટેલી બાટલીની કાચની ગોળી, ડિઝાઈનદાર કાચના કટકા, બાટલીના કાઉન બૂચ...મોટા થયા પછી વિસ્મયભાવ રહ્યો નહીં, તેણે આપણને નીરસ કરી નાખ્યા...આનંદ મોંઘી ચીજોમાં નહીં, વિસ્મય ફોરેઇન ચીજોમાં નહીં, આપણા પોતામાં રહેલો હોવો જોઈએ. જ્ઞાન આપણી સામે આખા જગતને તેના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી દે ત્યારે ય આપણો વિસ્મયભાવ ટકવો જોઈએ. 'હું જાણું છું' એ અહંકાર આપણને નીરસ કરી દે છે, 'જાણું છું તે વિશે પણ અપરંપાર જાણવાનું છે' એ જે સ્વીકારે છે તે જ્ઞાની છે. જાણવું એ પામવું નથી. નહીં ટકતું સુખ તો ખરીદી શકાય છે, આનંદ ખરીદી શકાતો નથી, આનંદનો મૂળ આધાર તો આપણે છીએ. સામાજિક મૂલ્યોએ આપણા આંતરિક આનંદનાં મૂલ્યોને દબાવી દીધાં હોય છે, એ જ ખોટ આપણને બજારુ કમાણી અને બજારુ આનંદો તરફ ધકેલે છે...આપણને માટે કૃષ્ણનું/બાલકનૈયાનું કંઈ મૂલ્ય હોય તો મોરપીચ્છનું મૂલ્ય પણ હોવું ઘટે.

□

૨૩–૧૨–'૯૦

ટેરવાં ફર્યાં છે અને કેળના ગર્ભમાં જે અતિશય પાતળાં પડ આવે છે તે પર પણ નાનપણમાં આંગળીનાં ટેરવાં ફર્યાં છે, અને એની સુંવાળપ માણી છે. એવો નાજુક સ્પર્શ માણનારો હિંસક થઈ શકે એવો વિશ્વાસ પણ મનમાં બેસતો નથી. ચોર-આંબળાનું ફળ જોયું છે? સૂકાં ફળ પર આંગળી ફેરવી છે? એ પણ મખમલ પર આંગળી ફેરવ્યા જેવો જ અનુભવ કરાવે! મોરપીચ્છ પર આંગળીનાં ટેરવાં ફરે એ અધૂરું લાગે! એ મોરપીચ્છ મોઢા પર ફેરવીએ ત્યારે રોમેન્ટિક અનુભવ થાય! મને લાગે છે કે વૃંદાવનમાં શ્રીકૃષ્ણ ઘડીચપકો આંખ મીંચતા હશે ત્યારે રાધા એમને જગાડવા માટે એમના ગાલે અને કપાળે હળવેશથી મોરપીચ્છ ફેરવતાં હશે! આપણામાં એવો કોઈ સદ્ભાગી ખરો? 'એઈ ઊઠો, મોડું થઈ ગયું...ઘડિયાળમાં સાત થયા...' એવા સાદમાં કોઈ કવિતા હોવાનું અનુભવાતું નથી. પતિને જગાડવા માટે કોઈ સેવા સંસ્થાએ પ્રત્યેક ગૃહિણીને એકેક મોરપીચ્છ આપવું જોઈએ!

મેં ગિરનારમાં ચણોઠીઓ અને મોરપીચ્છનો ભરપુર અનુભવ કર્યો! ચણોઠીનાં પાન તો તોડીને મોઢામા નાંખ્યા વિના રહેવાય નહીં, પણ મેં ચણોઠીમાં રણચણ્ડીની આંખ અને મોરપીચ્છની આંખમાં ઘનશ્યામને જોયા! મોરપીચ્છનાં દર્શન વિના ઘનશ્યામનાં દર્શન મને તો નર્યાં કાલ્પનિક લાગે છે!

તુલસી અને મોરપીચ્છમાં એક સમાનતા જોઈ! હા, એની સાથે પણ સ્પર્શનો સંદર્ભ જોડાયેલો છે! તુલસીનો પંદરેક દિવસ કે મહિના માસનો લીલો છોડ નજીકથી જોયો છે? એના ઊભા દંડ પર સુંવાળી રૂવાટી ઊગેલી હોય છે! રૂંવાટી શબ્દ અપર્યાપ્ત લાગે છે, પણ હું થોડો કવિ કાલિદાસ છું કે મને યોગ્ય શબ્દ મળે! મોરપીચ્છ લ્યો, તો એની ઊભી સળી કે દંડ પર પણ એવી જ ઝીણી રૂંવાટી દેખાશે. તુળસીને અને મોરપીચ્છને હાનિ ન પહોંચે

એ રીતે આંગળીના ટેરવાને ફેરવો–સમાન અનુભવ થશે. મોરપીચ્છની કલમ તો હું જન્મ્યો તે પહેલાંની બંધ પડી ગઈ હતી, બરૂના કત્તા અને તે પછી કલમ, પેન્સીલ અને પેન આવ્યાં! કાલિદાસે મોરપીચ્છ વિશેનો લેખ પણ મોરપીચ્છની કલમે જ લખ્યો હોત!

બાળપણ માટે આ લોક જ વિસ્મયલોક હોય છે! માણસ માટે વિસ્મયલોક હોય ત્યાં સુધી તેનામાં નાનકડો કવિ કે કવિનો નાનકડો અંશ પણ જીવતો હોય છે. વિસ્મયલોક હોય ત્યાં નાનામાં નાની ચીજ આનંદ આપે છે. નાનપણમાં સંઘરેલી કોડી, છીપલાં, પેનના ટુકડા, પેન્સીલના ટુકડા, અબરખ, આંબલીના કચૂકા, સોડાની તૂટેલી બાટલીની કાચની ગોળી, ડિઝાઈનદાર કાચના કટકા, બાટલીના ક્રાઉન બૂચ...મોટા થયા પછી વિસ્મયભાવ રહ્યો નહીં, તેણે આપણને નીરસ કરી નાખ્યા...આનંદ મોંઘી ચીજોમાં નહીં, વિસ્મય ફોરેઇન ચીજોમાં નહીં, આપણા પોતામાં રહેલો હોવો જોઈએ. જ્ઞાન આપણી સામે આખા જગતને તેના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી દે ત્યારે ય આપણો વિસ્મયભાવ ટકવો જોઈએ. 'હું જાણું છું' એ અહંકાર આપણને નીરસ કરી દે છે, 'જાણું છું તે વિશે પણ અપરંપાર જાણવાનું છે' એ જે સ્વીકારે છે તે જ્ઞાની છે. જાણવું એ પામવું નથી. નહીં ટકતું સુખ તો ખરીદી શકાય છે, આનંદ ખરીદી શકાતો નથી, આનંદનો મૂળ આધાર તો આપણે છીએ. સામાજિક મૂલ્યોએ આપણા આંતરિક આનંદનાં મૂલ્યોને દબાવી દીધાં હોય છે, એ જ ખોટ આપણને બજારુ કમાણી અને બજારુ આનંદો તરફ ધકેલે છે...આપણને માટે કૃષ્ણનું/બાલકનૈયાનું કંઈ મૂલ્ય હોય તો મોરપીચ્છનું મૂલ્ય પણ હોવું ઘટે.

□

૨૩-૧૨-'૯૦

શાળા અધિકારીઓનું બહુ જ માન થતું હોય, તેમાં એ મારા ઘરે આવે એ મારા કુટુંબ માટે મોટાઈ લેવા જેવી વાત ગણાવી જોઈતી હતી. પણ, આવા મોંઘેરા મહેમાનની સરભરા કેવી રીતે કરવી એ કમનસીબે મને કે મારી પત્નીને ખબર ન હતી. મને લાગ્યું કે એ મારાં વખાણ કરવા આવ્યા હતા. એમણે વખાણ કર્યાં. પણ, થોડી વાર પછી એમણે મને જણાવ્યું કે મારી શાળાના અધિકારીઓએ એવી ભલામણ કરી હતી કે બે વરસના ગાળા માટે 'ક' પરગણાનો મદદનીશ વડો બનાવવામાં આવે, અને પ્રાંતીય સરકારે એના ઉપર મંજૂરીની મહોર મારી હતી. પછી એણે ઉમેર્યું: 'નસીબ એકલું નથી આવતું.'

હું છક થઈ ગયો. મારી સાથે આવું કેવી રીતે થઈ શકે? હું એક સરકારી અધિકારી બની શકું એવો તો મને સપનામાં પણ ખ્યાલ ન હતો. મારા વિચારોને વાંચી લીધા હોય તેમ એમણે કહ્યું કે આ આપણી રાજકીય સુધારણાનો એક ભાગ છે. સરકારે વધુ ને વધુ શિક્ષકોને પરગણાંમાં મોખરાની જગ્યાઓએ ગોઠવવા માગે છે. મારા મોં ઉપરના ગભરામણના ભાવો જોઈને એમણે મને પ્રોત્સાહિત કરવા કહ્યું: 'અરે, તમે તો શુદ્ધ સોના જેવા છો, એટલે તમે બહુ સારું કામ કરી શકશો.' જતાં જતાં એમણે મને કહ્યું: 'તમે આના ઉપર પૂરતો વિચાર કરી લો અને મને વસંતોત્સવ પહેલાં જવાબ આપી દેજો.' મેં એમનો આભાર માન્યો.

ત્યાર પછી મેં મારી પત્ની સાથે એ વિશે અનેક વાર ચર્ચા કરી. પણ, અમે કંઈ નક્કી કરી શક્યાં નહીં. એણે સૂચવ્યું કે મારે મારા મિત્ર વાન્ગ પિન્ગની સલાહ લેવી કારણ કે આરોગ્યને લગતા કામની તપાસ કરવા એ અવારનવાર ગામડે જતો-આવતો રહેતો હતો.

મને એ વિચાર ગમ્યો. એને હું કાલે સવારે મળીશ.

એક શિક્ષકની નોંધપોથી / યુ. અનફાઈ

અનુ૦ પવનકુમાર જૈન

જાન્યુઆરી ૨૦, શુક્રવાર

હવામાન : ખુશનુમા, વાયરો નથી, ૮ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

છાપામાં આવેલો લેખ વાંચ્યા પછી હું વધુ ને વધુ બેચેન થતો જાઉં છું.

બીજો લાઈ ફેન્ગ

શ્રી યુ મિન્ગને પૈસાની એક ઘણી મોટી રકમ મળી હતી. પણ, એ એમણે એના માલિકને પાછી વાળી દીધી. એ લાઈ ફેન્ગ જેવા માણસ છે. શાળાના અધિકારીઓ બધા શિક્ષકોને એમની પાસેથી પ્રેરણા લેવાની સલાહ આપે છે.

આ મથાળાના સમાચાર વાંચીને હું આભો બની ગયો. મારા જેવા એક સાધારણ શિક્ષકનાં જાહેરમાં ક્યારેય વખાણ થયાં ન હતાં, અને હવે અચાનક જાણે કે હું રાતોરાત એક પૂજનીય દેવ બની ગયો. એ તો અકસ્માત જ આવું બની ગયું, અને મારા જીવનમાં ફરી આનો મોકો નથી આવવાનો. જો કે મારી પત્ની ઝાન્ગા ફાન્ગનો મત જુદો છે. એ માને છે કે હું નિરાશાવાદી છું. આ એક સારો બનાવ છે, અને ગમે તેમ તોય એ વરસની સારી શરૂઆત સૂચવે છે, એવો એનો ચોક્કસ મત છે. કદાચ એની વાત ખરી છે.

જાન્યુઆરી ૨૧, શનિવાર

હવામાન : વાદળિયું, વાયરો નથી, ૬ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

આજનો દિવસ અસાધારણ હતો. મેં નાસ્તો કર્યો એ પછી પ્રમુખ ચેન મને મારા ઘરે મળવા આવ્યા. જે સમાજમાં શક્તિ-

શાળા અધિકારીઓનું બહુ જ માન થતું હોય, તેમાં એ મારા ઘરે આવે એ મારા કુટુંબ માટે મોટાઈ લેવા જેવી વાત ગણાવી જોઈતી હતી. પણ, આવા મોંઘેરા મહેમાનની સરભરા કેવી રીતે કરવી એ કમનસીબે મને કે મારી પત્નીને ખબર ન હતી. મને લાગ્યું કે એ મારાં વખાણ કરવા આવ્યા હતા. એમણે વખાણ કર્યાં. પણ, થોડી વાર પછી એમણે મને જણાવ્યું કે મારી શાળાના અધિકારીઓએ એવી ભલામણ કરી હતી કે બે વરસના ગાળા માટે 'ક' પરગણાનો મદદનીશ વડો બનાવવામાં આવે, અને પ્રાંતીય સરકારે એના ઉપર મંજૂરીની મહોર મારી હતી. પછી એણે ઉમેર્યું: 'નસીબ એકલું નથી આવતું.'

હું છક થઈ ગયો. મારી સાથે આવું કેવી રીતે થઈ શકે? હું એક સરકારી અધિકારી બની શકું એવો તો મને સપનામાં પણ ખ્યાલ ન હતો. મારા વિચારોને વાંચી લીધા હોય તેમ એમણે કહ્યું કે આ આપણી રાજકીય સુધારણાનો એક ભાગ છે. સરકારે વધુ ને વધુ શિક્ષકોને પરગણાંમાં મોખરાની જગ્યાઓએ ગોઠવવા માગે છે. મારા મોં ઉપરના ગભરામણના ભાવો જોઈને એમણે મને પ્રોત્સાહિત કરવા કહ્યું: 'અરે, તમે તો શુદ્ધ સોના જેવા છો, એટલે તમે બહુ સારું કામ કરી શકશો.' જતાં જતાં એમણે મને કહ્યું: 'તમે આના ઉપર પૂરતો વિચાર કરી લો અને મને વસંતોત્સવ પહેલાં જવાબ આપી દેજો.' મેં એમનો આભાર માન્યો.

ત્યાર પછી મેં મારી પત્ની સાથે એ વિશે અનેક વાર ચર્ચા કરી. પણ, અમે કંઈ નક્કી કરી શક્યાં નહીં. એણે સૂચવ્યું કે મારે મારા મિત્ર વાન્ગ પિન્ગની સલાહ લેવી કારણ કે આરોગ્યને લગતા કામની તપાસ કરવા એ અવારનવાર ગામડે જતો-આવતો રહેતો હતો.

મને એ વિચાર ગમ્યો. એને હું કાલે સવારે મળીશ.

જાન્યુઆરી ૨૨, રવિવાર

હવામાન : વાદળિયું, વાયરો નથી, ૩ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

સવારે નવ વાગ્યે હું વાન્ગ પિન્ગને ઘરે પહોંચ્યો. મહિનાઓથી અમે એકબીજાને મળ્યા ન હતા, એટલે મને મળીને એ બહુ રાજી થયો. પણ, મેં એને મારી વાત જણાવી ત્યારે એણે ભવાં ચડાવ્યાં. એનો મત એવો હતો કે મારા જેવા એક શિક્ષક માટે એક પરગણાના વડા થવાનું સરળ ન હતું. એની ધારણા એવી હતી કે મને વૈજ્ઞાનિક રીતે જરદાળુ અને નાસપાતી ઉગાડતાં આવડતાં હતાં, પણ, સામાજિક સંબંધોની અટપટી ગૂંથણી સાથે કેવી રીતે પાર પાડવું તે મને ન પણ ફાવે.

એણે મને જે કહ્યું તેથી મારી ચિંતા વધી ગઈ. મને એની વાત સાચી લાગતી હતી. પણ, હું શાળાના અધિકારીઓની વાતને પણ અવગણવા નહોતો માગતો.

એને મારી મુશ્કેલી સમજાઈ. થોડો વિચાર કરીને એણે મને કહ્યું કે થોડા સમય પછી એ 'ક' પરગણામાં આરોગ્યની તપાસ કરવા જવાનો હતો. હું કંઈ નક્કી કરતાં પહેલાં એની સાથે 'ક' પરગણાની મુલાકાતે જઈ શકું તેમ હતો. મેં એની સલાહ માની લીધી.

અમે મંગળવારે જવાનું નક્કી કર્યું. હું મંગળવારની રાહ જોઉં છું. એણે મને આવતી કાલે કરવાનાં બે કામ સોંપ્યાં છે. મારી ગાડીની બે ટિકિટો ખરીદવી અને નાહી લેવું. આવતી કાલે મારે આ બે કામ સહુથી પહેલાં કરવાનાં છે.

જાન્યુઆરી ૨૩, સોમવાર

હવામાન : વાદળિયું, વાયરો નથી, ૩ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

બે ટિકિટો ખરીદ્યા પછી હું ફિવંગ્લાઓના જાહેર સ્નાનાગારમાં ગયો. કમનસીબે સ્નાનાગાર ચિક્કાર હતું. એટલે એ રસ્તા

પર હું થોડું આગળ ચાલ્યો. ત્યાં એક સ્નાનાગાર ખાલી હતું અને સસ્તું પણ હતું. નળ નીચે નહાવાના એંસી સેન્ટ. નહાવાની ઓરડી તરફ ધીમે ધીમે આગળ વધતી એક હરોળમાં હું ગોઠવાઈ ગયો. મને એ જોઈને નવાઈ લાગી કે બધાના હાથમાં નળ ખોલવાનું એક-એક પાનું હતું. શું એ બધા પ્લમ્બરો હતા? એવું ન બની શકે. મારો વારો ન આવ્યો ત્યાં સુધી મને ખબર ન પડી કે એ શું હતું. ગરમ પાણીને વેડફાતું અટકાવવા માટે સ્નાનાગારના મેનેજરને મોટો નળ કાઢીને ત્યાં ત્રણ બહુ નાના નળ ગોઠવવાની સૂચના અપાઈ હતી. એ નળને ચકલીઓ ન હતી એટલે નળ ખોલવા માટે નહાવા આવનારાઓ પોતપોતાનાં પાનાં સાથે લઈને આવ્યા હતા. પાનું ખસેડતાં જ નળ જાતે બંધ થઈ જતા હતા. હરોળમાંના કેટલાક લોકો ફરિયાદ કરતા હતા કે આ દેશમાં કેટલાક લોકોને તરવાનો શોખ છે એટલે એમણે મોટા હોજ બનાવડાવ્યા છે અને એમાં તેઓ રોજ તરે છે. જનતાને ખર્ચે એ લોકો એક-એક વાર તર્યા પછી એ હોજનાં પાણી બદલે છે. મને થયું કે આ એક અફવા જ હોય તો સારું.

મારી પાસે પાનું ન હતું એટલે મારે નળ નીચે નહાવાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. જોડા, મોજાં અને કપડાં ઉતારીને હું હોજમાં નહાવા ઊપડ્યો. એ બાર ચોરસ મીટરના હોજમાં ચાળીસ જેટલા નાનામોટા નાગા માણસો નહાતા હતા એ જોઈને મને દુઃખ થયું. બીજા દસ-બાર જણા હોજની પાળ પર બેસીને શરીર ચોળતા હતા, શરીર ઉપર પાણી રેડતા હતા, વાતો કરતા હતા અને હસતા હતા. હોજ પાસે પહોંચતાં મને દેખાયું કે હોજનું પાણી ગંદા તપકીરી રંગનું થઈ ગયું હતું અને એની સપાટી ઉપર ફીણનું એક પાતળું પડ તરી રહ્યું હતું. એ હોજમાં ઝંપલાવતાં હું અચકાઈ રહ્યો હતો ત્યારે એક યુવાન અને ડોસા વચ્ચેની બોલાચાલી મારે કાને પડી. ડોસાએ આરોપ મૂક્યો હતો કે યુવાન

ત્યાંથી પાછો વળ્યો. ટિકિટબારી ઉપર એક ઢળતી ઉંમરની ભલી અને મૃદુ અવાજવાળી સ્ત્રી બેઠી હતી.

'કૉમરેડ, મનેય દુ:ખ થાય છે. પણ, અમે લાચાર છીએ. અહીં રોજ હજારેક જેટલા લોકો નહાવા આવે છે. પણ, અમારી પાસે ફક્ત એક હોજ અને એક નહાવાની ઓરડી છે. તમે જાણતા હશો કે આપણા શહેરમાં ૦.૧ લોકો પાસે જ ઘરમાં ગરમ પાણીથી નહાવાની ઓરડી છે...'

એને મેં જે ફરિયાદ કરી હતી તે બદલ મને પસ્તાવો થયો. એની માફી માગી.

જાન્યુઆરી ૨૪, મંગળવાર

હવામાન: વરસાદી, વાયરો નથી, ૪ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

વાન્ગ પિન્ગ સાથે હું સ્ટેશને પહોંચ્યો. પોણા આઠ વાગ્યા હતા. અમને થયું કે આઠ વાગ્યે આવતી અને આઠ ને વીસે રવાના થતી ગાડી માટે અમે સમયસર પહોંચ્યા હતા. પણ પ્લૅટફૉર્મ ઉપરનું દૃશ્ય જોઈને હું છળી મર્યો. ત્યાં મુસાફરોનો દરિયો લહેરાતો હતો. થેલા, ટોપલા કે બાળકોને લઈને લોકો ઊભા હતા. ગાડીની રાહ જોતાં તેઓ એકબીજા સાથે ધક્કામુક્કી, રાડારાડ અને ગાળાગાળ કરતાં હતાં. શું કરવું તેની મને કંઈ ગતાગમ પડતી ન હતી. પણ, વાન્ગ પિન્ગે મને એની સાથે આગળ ધપવા કહ્યું. અમે ટોળાની વચ્ચે પહોંચ્યા ત્યારે રાહતની એક ગર્જના સંભળાઈ. તદ્દન ધીમે ધીમે ગાડી આવતી દેખાઈ. બધા ડબ્બાઓનાં બારણાં પાસે કેટલાક ઊતરનારા મુસાફરો ઊભા હતા. ગાડી ઊભી રહી. બધા ઊતરનારાઓ ઊતરી શકે એ પહેલાં તો ટોળું ડબ્બાઓમાં ઘૂસવા માટે ધસી ગયું. લોકો બારણાંમાં અટવાઈ ગયા હતા અને ભારે ધમાલ મચી ગઈ હતી. ટોળા સાથે અમે પણ બારણા તરફ ધકેલાઈ રહ્યા હતા

તેથી અમને રાહત થઈ. વીસ મિનિટ પૂરી થઈ હતી તે સૂચવવા અચાનક સીટી વાગી ઊઠી. હું, વાન્ગ પિન્ગ, અને બીજા અનેક લોકો બારણાથી હજી ઘણા મીટર દૂર હતા. બીજી અને ત્રીજી વાર પણ સીટી વાગી ગઈ. અમને મૂકીને ગાડી ચાલવા લાગી. ઘણો ચિંતિત થયેલો ગાડીનો એક કર્મચારી પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊતર્યો. બારણા વચ્ચે ઊભેલા લોકોને એણે ધમકાવ્યા અને અમને એ અંદર ધકેલવા લાગ્યો. છેવટે અમે ગાડીના પગથિયા ઉપર પહોંચી ગયા. ગાડી ઝડપ પકડી રહી હતી, છતાં બારણાં બંધ નહોતાં થઈ રહ્યાં. જોખમ સમજતાં મારી પાછળના ત્રણ મુસાફરોએ ચીસો પાડી. સદ્ભાગ્યે બે યુવાન સૈનિકોએ બારણાં બંધ કરવામાં મદદ કરી. એ એક અગવડભરી મુસાફરી હતી. ગાડીમાં એટલી તો ગીરદી હતી કે અમે જરાય ચસી શકતા ન હતા. બેસવા મળવાનો તો સવાલ જ નહોતો આવતો. હકીકતમાં ડબ્બામાં પેક કરેલી સાર્ડીન માછલીની જેમ મોટા ભાગના મુસાફરોને સિગરેટના ધુમાડામાં પાંચ કલાક સુધી ઊભા રહેવાનું હતું.

અમને ઊતરવામાં બહુ ઓછો સમય લાગ્યો, એટલે અમે ખુશ થયા. બહાર એક યુવતી અમારી રાહ જોતી ઊભી હતી. એણે એક મોટું પાટિયું પકડી રાખ્યું હતું જેના ઉપર મારા મિત્રનું નામ લખેલું હતું. અમે ઉતાવળે એની પાસે પહોંચ્યા. વાન્ગ પિન્ગે એને પોતાની ઓળખ આપી. પછી પોતાના મદદનીશ તરીકે મારી ઓળખાણ કરાવી. અમારું અભિવાદન કરીને એણે જણાવ્યું કે એ પરગણાના સુખાકારી વિભાગની સેક્રેટરી હતી. અમારા માટે ભાડે રખાયેલા ઓરડાઓમાં અમને પહોંચાડવા માટે આવેલી જીપમાં બેસવા એણે કહ્યું.

પાંચ મિનિટમાં અમે હોટેલ ઉપર પહોંચી ગયા. જતાં પહેલાં એણે અમને અમારો કાર્યક્રમ સમજાવ્યો : આજે આરામ. આવતી કાલે પૂર્વના ગામની તપાસ. પરમ દિવસે પશ્ચિમના ગામની તપાસ.

હોટેલ સાહેબીવાળી હતી. મને નવાઈ લાગી કે એણે અમારો ઉતારો અહીં રાખ્યો હતો. અહીં એક રાત માટે રોકાવાનો વીસ યુઆન જેટલો ખર્ચ આવતો હશે. શું અમારે ખજાનચીની કચેરીમાં એનો હિસાબ આપવાનો હતો? મારા ભોળાપણા ઉપર દયા ખાતાં વાન્ગ પિન્ગે સમજાવ્યું કે 'ક' પરગણાનો સુખાકારી વિભાગ એ હિસાબ પતાવી લેશે. કેમ? કેમ કે અમે તપાસ–અધિકારીઓ હતા અને અહીંનું આરોગ્યને લગતું કામ કેવું હતું એ ઠરાવવાની અમને સત્તા હતી.

ટૂંકમાં આવું છે.

જાન્યુઆરી ૨૫, બુધવાર
હવામાન: આછી ઝરમર, વાયરો નથી,
૪ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

સેક્રેટરી કાબેલ સ્ત્રી પુરવાર થઈ. એણે બધું વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી દીધું હતું. સવારે અમે પૂર્વના ગામના વડાઓને મળ્યા. બપોરે અમે ગામડાનું નિરીક્ષણ કર્યું. એ ગરીબીમાં ખૂંપેલું હતું. મને એવું લાગ્યું કે ત્યાં સુખાકારીની સગવડો બરાબર ન હતી, પણ વાન્ગ પિન્ગે સેક્રેટરીને કહ્યું કે બધું સંતોષકારક હતું. ચાર વાગ્યે અમે પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે ગામના મુખીએ અમને ત્રણેને સાંજે ત્યાં જમવા રોકાવા કહ્યું. વાન્ગ પિન્ગ એ નોતરાને પાછું ઠેલવા બહાનાં શોધવા લાગ્યો, પણ, સેક્રેટરીએ નોતરું સ્વીકારવાની સલાહ આપી. એ અચકાયો. પછી, એણે હા પાડી દીધી. એણે મુખીને સાદું, તદ્દન સાદું જમણ ગોઠવવા કહ્યું. મુખીએ હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું.

ગામનો મુખી અને એનો મદદનીશ જ્યારે અમને જમવાના ઓરડામાં લઈ ગયા ત્યારે ત્યાં બીજા ત્રણ જણ અમારી રાહ જોતા બેઠા હતા. એણે એમની ઓળખ ગામના પ્રમુખ અને બે ઉપપ્રમુખો તરીકે કરાવી. મોટા ગોળ ટેબલ ઉપરની સામગ્રી જોઈને હું હચમચી ઊઠ્યો. એ સાદું ભાણું ન હતું. એ તો ભાતભાતની

વાનગીઓ અને ઉત્તમ દ્રાક્ષના દારૂવાળું ભવ્ય ચીની ભોજન હતું. પહેલાં તો હું એવો છોભીલો પડી ગયો કે ભૂખ લાગી હોવા છતાં મને જમતાં સંકોચ થયો. પણ, એમની પરોણાગત એવી તો સારી હતી કે છેવટે હું ધરાઈને જમ્યો. જ્યારે છેલ્લી વાનગી પીરસાઈ ત્યારે મને બિલ ચૂકવવા બાબત ચિંતા થવા માંડી. વાન્ગ પિન્ગ અને હું સાથે વધારે પૈસા લઈને નહોતા નીકળ્યા. જો અમે બિલ ન ચૂકવી શકીએ તો શું થાય? મેં વાન્ગ પિન્ગને ઘુસપુસ કરીને પૂછ્યું કે: આપણે કેટલા પૈસા આપવા પડશે? એણે મને મારા ડાબા પગની એડી ઉપર લાત મારી અને મેં કહ્યું તે સાંભળ્યું ન હોવાનો ઢોંગ કર્યો. મારી જમણી બાજુએ બેઠેલા ઉપપ્રમુખે એના વતી જવાબ આપ્યો: 'તમારે આ જમણના પૈસા ચૂકવવાની જરૂર નથી.' શરમાઈને મેં કહ્યું કે: 'ના, એ ન ચાલે,' અને હું મારું પાકિટ ફંફોસવા લાગ્યો. એણે માથું ઝટકાર્યું, મને ઉપરથી નીચે સુધી જોયો, અને હળવું સ્મિત કરતાં કહ્યું: 'સરકારે એક ભાણાનો જે ભાવ ઠરાવ્યો છે એ મુજબ પૈસા આપી દો. એક ભાણાના એંસી સેન્ટ્સ્ છે ને?' નવાઈ પામતાં મેં એને અમારા ત્રણે વતી ત્રણ યુઆન આપ્યા. એણે એ લઈને બહુ આભાર માનતાં માનતાં મને સાઠ સેન્ટ્સનું પરચૂરણ પાછું આપ્યું.

ગામના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખોએ કહ્યું કે એ પોતાની સાથે પૈસા લાવવાનું ભૂલી ગયા હતા, એટલે એ પોતાનાં ભાણાંના પૈસા પછી ચૂકવી દેશે. અમે હોટેલ ઉપર પાછા વળ્યા ત્યારે વાન્ગ પિન્ગે મને કહ્યું કે દરેક ભાણા દીઠ ઓછામાં ઓછો ચારસો યુઆનનો ખર્ચ થયો હશે.

'તો, બાકીના પૈસા કોણ ભરશે?'
મેં પૂછ્યું.

'એ ગામની સરકાર ભરશે,' એણે ટૂંકમાં કહ્યું.

જે ભાણાની કિંમત મારા ત્રણ મહિનાના પગાર જેટલી થાય, તેવું ભાણું જમવા હું એમની સાથે ગયો તેનું મને ઊંડું દુઃખ થયું.

જાન્યુઆરી ૨૬, ગુરુવાર
હવામાન : ઉઘાડવાળું, વાયરો છે,
૫ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ

આજે અમે પશ્ચિમના ગામમાં ગયા. ત્યાં પણ એવું જ બન્યું : ગામના વડાઓને મળ્યા. સુખાકારીનું કામ તપાસ્યું અને ત્રણ મોટા માણસો સાથે ભવ્ય ભોજન કર્યું. મેં જમવાની ના પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ, વાન્ગ પિન્ગે મને સમજાવ્યો : 'આપણે જમવું જ પડે, નહીં તો આપણે કરેલી તપાસ બાબત ગામના વડાઓને ચિંતા થાય. વળી સેક્રેટરી પણ આપણો સાથ આપવાનું છોડી દેશે...'

કમને હું એમની સાથે જમવા બેઠો. જનતાને ખર્ચે ભવ્ય ભોજનો ગોઠવનારાઓને મન તપાસની પદ્ધતિની શું કિંમત હોય?

જાન્યુઆરી ૨૭, શુક્રવાર
હવામાન : ઝીણી ઝરમર, વાયરો છે,
૩ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેટ

વાન્ગ પિન્ગનું કામ પૂરું થઈ ગયું. વહેલી સવારે હોટલમાંથી નીકળીને અમે ઘરે જતી ગાડી પકડવા સ્ટેશન તરફ રવાના થયા. સેક્રેટરીએ અમને જીપમાં બેસીને સ્ટેશને જવા કહ્યું, પણ, અમે ના પાડી.

નદીની લગોલગ આવેલા રસ્તા ઉપર ચાલતાં અમે 'ક' પરગણામાં જે બન્યું એની વાતો કરી રહ્યા હતા. અચાનક અમને એક છોકરાનો ઉત્તેજિત સ્વર સંભળાયો : 'બચાવો, બચાવો.' એ અમારાથી વીસેક મીટર જેટલો દૂર હતો. અમે એની પાસે દોડ્યા. એણે પોતાનો પોકાર વધુ ચોક્કસ બનાવ્યો : 'કાકા, સાથીઓ, બચાવો. એને બચાવો.' પાણીની ઉપર રહેવા હવાતિયાં મારતી એક છોકરીને અમે નદીમાં જોઈ. એ ડૂબી, ઝઝૂમી, ઉપર આવી,

પાછી ડૂબી, તરફડી અને પાછી ઉપર આવી.

અમારે એને ડૂબતી બચાવવાની હતી. પણ, હું સારો તરવૈયો નથી અને વાન્ગ પિન્ગને જરાય તરતાં નથી આવડતું. હું મારો કોટ, જૅકેટ વગેરે ઉતારવા લાગ્યો...એટલામાં મેં એક ધબાકો સાંભળ્યો. એક ડોસાએ નદીમાં ઝંપલાવ્યું હતું અને મુશ્કેલીથી તરતો તરતો એ ડૂબતી છોકરી તરફ ધપી રહ્યો હતો. હું પણ કપડાં ઉતારીને એને સાથ આપવા નદીમાં કૂદી પડ્યો. થોડી વારમાં અમે એ છોકરીને કિનારે લઈ આવ્યા. છોકરી તદ્દન સ્વસ્થ હતી. છોકરાએ અમારો આભાર માન્યો અને છોકરીને ઘરે પહોંચાડવા એ એની સાથે ગયો. ડોસો બહુ ધ્રૂજતો હતો અને માંડ માંડ ચાલી શકતો હતો. મારો મિત્ર એને મદદ કરવા ગયો. ડોસાએ અમને કહ્યું કે એ ત્યાંથી એકાદ માઈલ દૂર આવેલા એક માળના એક મકાનમાં એની પત્ની સાથે રહેતો હતો. એણે અમને કપડાં બદલાવવા એને ઘરે આવવા આમંત્રણ આપ્યું. અમે એનું આમંત્રણ આનંદથી સ્વીકારી લીધું. મારો ઓવરકોટ અને પેન્ટ પહેરીને હું એમની સાથે જોડાઈ ગયો.

અમને મળીને એની પત્ની રાજી થઈ. વાતચીત કરતાં અમને ખબર પડી કે એ બન્ને રિટાયર થયેલાં મજૂરો હતાં. એમને ત્યાં રાત ગાળવાનો એમણે અમને આગ્રહ કર્યો. અમે એમને જણાવ્યું કે અમારે એ જ દિવસે ઘરે પાછા વળવાનું હતું. એ લોકો અમને સ્ટેશન સુધી વળાવવા આવ્યાં. નદીકિનારાના રસ્તા ઉપર થઈને જ અમે સ્ટેશને ગયા. મારું માથું શરમથી ઝૂકેલું હતું: એ વૃદ્ધ હતો અને હું યુવાન; એણે નદીમાં ઝંપલાવી દીધું અને હું અચકાતો હતો. પ્લૅટફૉર્મ ઉપર એમણે કહ્યું કે તેઓ ક્યારેક અમને ચોક્કસ મળવા આવશે. આવા સારા દિલના મિત્રો મેળવવા બદલ મેં ગૌરવ અનુભવ્યું.

હવે હું 'ક' પરગણાથી વધારે પરિચિત છું, છતાં શાળાના અધિકારીઓએ આપેલું કામ સ્વીકારવું કે નહીં તે હું નક્કી નથી કરી શકતો. કદાચ, વધારે સમય મળે તો હું આ બાબતમાં કંઈ નિર્ણય લઈ શકું, પણ, વસંતોત્સવને હવે બે જ અઠવાડિયાંની વાર છે. મને ત્યાં તપાસ માટે પ્રવાસ કરવાની તક મળે તો બહુ સારું થાય.

(ચીની વાર્તા) □

સભ્ય સમાજનો અંત

'અર્થહીનતા', જીવંત શ્રદ્ધાનો અભાવ, શિથિલ ચારિત્ર્ય તરફનો વધતો જતો ઝોક, લોભી વપરાશવૃત્તિ, નાણાકીય બેજવાબદારી અને અસંયમિત કુ–સ્વભાવ; સ્વમતાગ્રહી અને જિદ્દી વ્યક્તિવાદ; હિંસા, વધ્યતા તથા જીવન અને સમૃદ્ધિ (પોતાનાં સુદ્ધાં) પ્રત્યેનો અનાદર; જાતીય વૃત્તિઓનો અતિરેક; વિજ્ઞાપન અને પ્રચાર દ્વારા ભાષાને વિકૃત, કુત્સિત બનાવવાના પ્રયત્નો, સામૂહિક હિસ્ટીરીઆ અને બધા જ પ્રકારના સ્થૂળ અદ્ભુત રસના નિદર્શન દ્વારા ધર્મનું વ્યવસાયીકરણ, અંધશ્રદ્ધાનો પ્રસાર, લોકોના મનને યાંત્રિક બનવવાની પ્રક્રિયા; જાહેર જીવનમાં ભ્રષ્ટાચાર અને એકબીજાના પગ ખેંચવાના પ્રયોગો; ભૌતિક સ્તરે અપ્રામાણિકતા, બૌદ્ધિક અપ્રામાણિકતા, વિગ્રહોને ઉત્તેજન (વર્ગવિગ્રહ, દેશ દેશ વચ્ચેના વિગ્રહ); બધા જ પ્રકારનાં સંક્રમણનાં સાધનોનાં વિનાશ અને વિકૃતીકરણ; સાવ હીન અને તુચ્છ લોકલાગણીઓને બહેકાવવાના પ્રયત્નો; છેતરપિંડી – સ્વજનો પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે, મિત્રો પ્રત્યે અને વફાદારીના સોગંદ જેમની સાથે લીધા હતા તેમના પ્રત્યે – આ અને આવી બધી પારખી શકાય એવી લાક્ષણિકતાઓ આપણા સમાજને ધીમે ધીમે કોરી ખાશે અને બધા જ પ્રકારના સભ્ય સંબંધોનો ખાત્મો બોલાવશે.'

(દાન્તેની 'ડીવાઈન કૉમેડી'ની અનુવાદિકા ડોરોથી સેયર્સે ૧૯૫૪માં લખેલા લેખનો એક અંશ) □

બારી / મુક્ત રૂપાન્તર : સતીશ વ્યાસ

દૃશ્ય પહેલું : (કોઈ દવાખાનાના સેમી–સ્પેશ્યલ રૂમનું દૃશ્ય. રૂમની વચ્ચે એક બારી. બારી પાસેના ખાટલા પર વિશાલ અકળાતો બેઠો છે. બીજો એક ખાટલો, ત્યાંથી થોડે દૂર, ખાલી પડયો છે. દવાખાનાની નર્સ વિશાલના ખભા પર હાથ ફેરવી રહી છે.)

વિશાલ : ના, મારે હવે નથી જીવવું. પ્લીઝ, મને અહીંથી જવા દો.

નર્સ : આમ અકળાઓ નહીં, જુઓ, તમારે માટે ખાસ આ બારી પાસે જ ખાટલો મુકાવડાવ્યો છે. એમાંથી આવતી હવા તમને રાહત આપશે.

વિશાલ : નથી જોઈતી હવે મારે કોઈ રાહત! હું તો કંટાળી ગયો છું આ મારા વાઈના દર્દથી, આ દવાઓથી ને આ ઇન્જેક્શનોથી! મોત, હા, મોત જ હવે તો મને ઉગારી શકે એમ છે.

નર્સ : આમ હતાશ ન થાઓ. હજી તો તમે યુવાન છો. કાલ સાજા થઈ જશો. ડૉક્ટર સાહેબની દવા અને અહીંની હવાથી તમે ઘોડા જેવા થઈ જશો, ઘોડા જેવા.

વિશાલ : થયા ઘોડા જેવા! આ વાઈના હુમલા વખતે હું તો લાકડા જેવો થઈ જતો હોઈશ. હવે તો લાકડા ભેગો થાઉં તો સારું જેથી આમાંથી તો છૂટું.

નર્સ : જુઓ પાછા! (દવા આપતાં) આ દવા પી લો ને કંઈક મૂંઝવણ જેવું લાગે તો પલંગ પાસેનો આ બેલ દબાવજો.

એટલે અમે આવી જઈશું. (જાય)

(વિશાલ ઊભો થઈ બારીની બહાર જુએ. પલંગ પાસેના સ્ટૂલ પર બેસે. એવામાં નર્સ અને ડૉક્ટર બીજા દર્દી–આંગિક–ને લઈને દાખલ થાય.)

ડૉક્ટર : વિશાલબાબુ, કેમ છો? જુઓ હવે તો તમને યે આ કંપની મળી. તમને આ વૉર્ડમાં એકલું નહીં લાગે. આ છે આંગિક. બિચારાનો એક પગ અકસ્માતમાં ઘવાયો છે. ચાલવામાં મુશ્કેલી પડે છે. એનો ખાટલો અહીં તમારા વૉર્ડમાં જ રાખીએ છીએ.

(આંગિક ડૉક્ટરનો ખભો પકડી, ઘસડાતો–ખેંચાતો ખાટલા પર ગોઠવાય.)

ડૉક્ટર : તમારે બિલકુલ ચાલવાનો પ્રયાસ સુદ્ધાં કરવાનો નથી સમજ્યા આંગિક! જો ભૂલેચૂકે ય ચાલ્યા તો સમજો કે તમારી સારવારમાં મહિનાઓ ઉમેરાઈ જશે. માટે તમારે શાંતિથી આ એક જ સ્થળે સૂઈ રહેવાનું. હા, જરૂર લાગે તો આ ખુરશી કે સ્ટૂલ પર થોડી વાર બેસી શકશો પણ વધારે નહીં ને તમે તો પાછા હાર્ટના પેશન્ટ છો એ ભૂલતા નહીં.

આંગિક : ભલે ડૉક્ટર. અમે તો તમારે ચરણે અને તમારે શરણે છીએ.

ડૉક્ટર : ધેટ્સ નાઈસ. ચાલો સિસ્ટર.

(જતાં અટકી, પાછા ફરી)

ડૉક્ટર : (આંગિકને) અને હા. જુઓ આ વિશાલ. વાઈના દર્દી છે. એમનું દર્દ અત્યન્ત નાજુક તબક્કામાં છે. જો ભૂલેચૂકેય એમને વાઈનો હુમલો આવે તો તમારે આ પલંગ પાસેનો બેલ દબાવી દેવાનો જેથી અમે તરત જ એમને ઇન્જેક્શન

આપવા આવી જઈએ. ક્ષણનો યે વિલંબ એમનો જીવ લઈ શકે એમ છે.

આંગિક : ઓ.કે., ડૉક્ટર. હું જરૂર ધ્યાન રાખીશ.

(ડૉક્ટર–નર્સ જાય)

આંગિક : વિશાલ! કેટલું સરસ નામ છે તમારું! કામ શું કરો છો?

વિશાલ : મોતની રાહ જોવાનું!

આંગિક : બહુ દુઃખી લાગો છો.

વિશાલ : દુઃખ તે કંઈ એક વાતનું છે. એક તો આ વાઈનો ત્રાસદાયક રોગ અને...

આંગિક : અને?

વિશાલ : જવા દો ને! મારી રામકહાણી વળી તમને ક્યાં સંભળાવું?

આંગિક : કહો ને! કહેવાથી, કદાચ, ભાર હળવો થાય.

વિશાલ : ના, ના. આપણો બોજ આપણે જ ઉઠાવવો રહ્યો. ને તમે યે ક્યાં નરવા દેખાઓ છો? તમને કહેવાથી શું?

આંગિક : તમારી સાથે તમારાં કોઈ સગાંવહાલાં નથી?

વિશાલ : ના. મારે નથી કોઈ સગું કે નથી કોઈ વહાલું?

આંગિક : એકલા જ છો?

વિશાલ : હા.

આંગિક : આવ ભાઈ હરખા, આપણે બે સરખા. મારે યે કોઈ કરતાં કોઈ નથી.

વિશાલ : માતાપિતા? પત્ની? મિત્રો?

આંગિક : હતાં ત્યારે બધાં હતાં. માતાપિતા તો એમના વિખવાદમાં છૂટાં પડી ગયાં. પત્ની અપંગ એવા મને છોડીને એના પ્રેમી સાથે ભાગી ગઈ ને પંગુને તે વળી મિત્રો શેના હોય? અધૂરામાં પૂરું આ આઘાતોએ અને એકલતાએ મારા હૃદય પર ગોબો પાડી દીધો છે. મને પણ આ દુનિયા જીવવા

જેવી લાગતી નથી. બસ ઇચ્છા થાય છે કે એક જ થડકારો આ હૃદય બેધ્યાન બનીને ચૂકી જાય ને...પણ બેરહમ દિલ એવી મહેર વરસાવે ત્યારે ને? ખેર, જવા દો એ વાત. તમારે કોઈક તો સગાંવહાલાં હશે. કંઈ પ્રેમબેમ કર્યો છે કે નહીં જિંદગીમાં?

વિશાલ : પ્રેમ! કર્યો તો હતો એક કાચી ઉંમરે, એવી જ એક કાચી કળી જેવી કન્યા જોડે.

આંગિક : યે હૂઇ ન બાત! અચ્છા, પછી? પરણ્યા કે નહીં એની જોડે?

વિશાલ : ના.

આંગિક : કેમ?

વિશાલ : બસ, એમ જ.

આંગિક : પણ માંડીને વાત તો કરો. ક્યાં અટક્યું બધું?

વિશાલ : બસ, સામાન્ય પ્રેમકથાઓમાં બને છે એમ એનાં માબાપ નડયાં. મારી સ્થિતિ તો હતી સામાન્ય અને એ હતી શ્રીમંત કુટુમ્બની!

આંગિક : પણ એ છોકરીને તમારા પ્રત્યે કંઈ લાગણી નહોતી?

વિશાલ : ના. એ યે સરેરાશ શ્રીમંત કુટુમ્બની હોય એવી ગણતરીબાજ જ નીકળી. મારો પ્રેમ એને માટે હતું સમય પસાર કરવાનું સાધન. મેં મારું સર્વસ્વ જેની ખાતર ન્યોછાવર કરવાનું નક્કી કર્યું હતું એ આમ ક્ષણમાં જ મારા બધા સ્વપ્નમહેલ કડડભૂસ કરતાંકને ભાગી ગઈ. બસ ત્યારથી કમબખ્ત આ વાઈનું દર્દ...

(એકાએક વાઈનો હુમલો. આંગિક બટન દબાવે એટલે ડૉક્ટર-નર્સ આવીને એને ઇન્જેકશન આપે. થોડી શાન્તિ.)

'દૃશ્ય બીજું'

આંગિક: દોસ્ત, આ બેત્રણ દિવસમાં તો જાણે આપણે વર્ષોથી એકબીજાને ઓળખતા હોઈએ એટલા નજીક આવી ગયા નહીં! મને પણ જાણે ઘણી રાહત થાય છે. કોઈક પોતાનું મળી ગયું હોય એવી લાગણી થાય છે.

વિશાલ: મને પણ લાગે છે કે જાણે આપણી વચ્ચે પૂર્વજન્મનો કોઈ નાતો હશે. હવે મારી મોતની ઇચ્છા જાણે દૂર ધકેલાઈ ગઈ છે.

આંગિક: મારી પણ. હવે તો ઇચ્છા છે કે થોડું ચાલી શકું ને બહારની દુનિયા જોઈ શકું તો કેટલું સારું. આ બંધ ઓરડામાં તો હવે ગૂંગળામણ થાય છે. મારા પગ જાણે સદીઓથી ચાલવાનું વીસરી ગયા છે. મારે જોવી છે બહારની દુનિયા.

વિશાલ: કંઈ મઝા નથી આ બહારની દુનિયામાં. એના કરતાં તો આ કોટડી સારી.

આંગિક: તું તો થોડો યે નસીબદાર છે! તને આ બારી તો મળી છે બહાર જોવા માટે! એય, જરા કહે તો ખરો, બહાર શું અને કેવું દેખાય છે?

વિશાલ: બહાર! હા, સામે ઝૂમી રહ્યું છે એક ગરમાળાનું વૃક્ષ. તને ખબર છે આ ગરમાળો એટલે જ આપણું સંસ્કૃત નામ ધરાવતું કર્ણિકાર? એની આસપાસ લીલું લીલું નાજુક ઘાસ પથરાયેલું છે. ત્યાંથી થોડે દૂર એક ઘટાદાર આંબો છે અને હા, એ આંબાની નીચે એની છાંયમાં બેઠી છે એક અહીંની આદિવાસી યુવતી.

આંગિક: યુવતી? કેવી દેખાય છે?

વિશાલ: કાચા આમ્રફળ શી ઘાટીલી! સવારના કુમળા તડકા જેવી કાંતિમય!

આંગિક: કાશ, મારો ખાટલો પણ બારી પાસે હોત...ખેર, બીજું શું દેખાય છે?

વિશાલ: દૂર ક્ષિતિજ અવરોધતી દેખાય છે ડુંગરોની એક હારમાળા!

આંગિક: (થોડો બેઠો થઈ) એમ? ડુંગરો દેખાય છે? મને ડુંગરો બહુ ગમે. એક વાર તો...કહું?

વિશાલ: હા, હા. કહે ને!

આંગિક: એક વાર હું ને નીલુ...

વિશાલ: નીલુ?

આંગિક: નીલુ...ભણતી મારી સાથે કૉલેજમાં. રોજ સાંજે નીકળી પડતાં અમે દરિયાકાંઠાની રેતીમાં ઘૂમવા. માઈલોના માઈલો સુધી અમે ચાલતાં રહેતાં ને સાંજ ક્યાં ઢળી જતી એનું ભાન સુદ્ધાં રહેતું નહીં. ઘરે પાછાં ફરીએ ત્યારે ધરતી પર અંધારાં ઊતરી ચૂક્યાં હોય.

વિશાલ: તે આ નીલુ?

આંગિક: એક વાર તો હું ને નીલુ પહોંચી ગયાં ગિરનાર. એક પછી એક ટૂંક દોડતાં ચઢતાં જઈએ. વલસાડનો પારનેરા, પાલિતાણાનો શેત્રુંજો, વડોદરાનો પાવાગઢ ને રાજસ્થાનનો આબુ. દરિયા જેટલા જ વહાલા લાગતા ડુંગરા. બસ પણ એ ગિરનાર ચઢ્યાં તો ખરાં ચાલતાં ચાલતાં, દોડતાં દોડતાં પણ...

વિશાલ: પણ શું? અટકી કેમ ગયો?

આંગિક: ગિરનાર ચઢ્યો તો ખરો ચાલતાં ચાલતાં પણ ચાલતાં ચાલતાં ઊતરી શક્યો નહીં.

વિશાલ: એટલે?

આંગિક: કમોસમી માવઠું થયું એ દિવસે. હું ને નીલા ગાંડાંતુર બની ચોમાસું મ્હાલ્યાં. ગિરનારની ભીની ભૂમિમાં ને મત્ત

મોસમમાં અમે પણ મત્ત બનીને દોડવા માંડ્યાં ને ક્યારે, અચાનક, પગ લપસ્યો એનું મને ભાન ન રહ્યું: ભાનમાં આવ્યો ત્યારે...

વિશાલ: ત્યારે?

આંગિક: ત્યારે નહોતો ગિરનાર, નહોતી નીલા ને નહોતો...

વિશાલ: ન્હોતો?

આંગિક: ન્હોતો રહ્યો સાજો મારો આ પગ...ને...

વિશાલ: પછી નીલાનું શું થયું?

આંગિક: ને ન્હોતી રહી પછી નીલા યે!

વિશાલ: શું?

આંગિક: હા, ગિરનાર અને એનું માવઠું અમને છેતરી ગયું, ફસાવી ગયું.

વિશાલ: ઓહ! દોસ્ત! હવે લાગે છે કે તું કેમ ઘેરો વિષાદયોગ અનુભવે છે! પણ પછી...તો...તારાં લગ્ન?

આંગિક: થયાં. માબાપની ઇચ્છાથી થયાં. એકનો એક વારસદાર હતો હું એમનો. પરણાવ્યો. પણ નસીબમાં નિરાંત નહીં તે મેં કહ્યું એમ પત્ની એના પ્રેમી સાથે ભાગી ગઈ. માતા-પિતા તો છૂટાં પડી જ ગયાં હતાં એમના ઝઘડાને લીધે ને હું ગિરનારની ખીણમાં ઊભેલા કોઈ ખીજડા જેવો રહ્યો એકાકી, સંગીહીન.

વિશાલ: (બારી તરફ જોઈ) ચાલ, જવા દે એ વાત. ભૂતકાળનું કામ જ પીડવાનું. ભૂતકાળ પીડા છે ને ભવિષ્ય આશા. જો આ બારીની પેલે પારની દુનિયા કેટલી રંગીન છે?

આંગિક: ચાલ, તું જરા બતાવ, બહાર શું શું બીજું દેખાય છે એ.

વિશાલ: પેલી આદિવાસી કન્યાના હાથમાં ફૂલોનો ગુચ્છો છે. શકુન્તલાની જેમ એણે એના કાનમાં કર્ણિકારનાં ફૂલો ગૂંથ્યાં છે. પાસે જ એક તળાવ છે નાનું. એનાં જળ પર લીલી લીલી

ઝાંય પડે છે. પોયણાં બપોરી નિદ્રા લઈ રહ્યાં છે. એ ય. આંગિક, એય, જો...Sorry...તું તો ક્યાંથી જોવાનો? પણ હવે પેલી કન્યા...

આંગિક: નિર્વસ્ત્ર થઈ રહી છે ને?

વિશાલ: તને ક્યાંથી ખબર?

આંગિક: બિન્ધાસ્ત રીતે તળાવમાં ઊતરી રહી છે ને?

વિશાલ: પણ તને ક્યાંથી...?

આંગિક: સૂતેલાં પોયણાંની વચ્ચે કસમયે ઊઘડી ગયેલા પૂર્ણ પ્રફુલ્લિત નીલકમલ જેવી ગુલાબી ગુલાબી લાગે છે ને?

વિશાલ: પણ કહું છું તને કયાંથી ખબર?

આંગિક: વિશાલ, મને આ બધું દેખાય છે તારી આંખોના આયનામાં. જાણે તું નહીં, પણ હું જોઈ રહ્યો ન હોઉં એને! જો હવે એ ચત્તીપાટ સૂરજને આહ્વાન કરતી કુન્તીની જેમ ઊર્ધ્વ-બાહુ બની તરી રહી છે જળ-સપાટી પર, સરી રહી છે કોઈ સાક્ષાત્ મત્સ્યકન્યા શી!

વિશાલ: અરે વાહ, તું તો જાણે કોઈ કવિની જેમ...

આંગિક: એય વિશાલ, આ તો રોજ આમ આવા સમયે આ નિર્જન સ્થળે આવતી હશે ને?

વિશાલ: કાલે જોઈશું આપણે! જો કાલે પણ આ સમયે આવે તો માનવું કે એ રોજ આવતી હશે.

આંગિક: આસપાસ બીજી કોઈ વસ્તી દેખાય છે?

વિશાલ: હા, દૂર થોડાં ઝૂંપડાં છે. ડાબી બાજુ લહેરાય છે બાજરી-ઊગ્યું લીલું ખેતર! ખેતરમાં કોઈની અવરજવર હોય એમ લાગે છે ખરું. પણ દોસ્ત! ક્ષિતિજની ધારે જે વાદળાંની રંગોળી છે એ તો અનુપમ છે. પેલા ડુંગરાઓની ટોચને સ્પર્શવા ન આવતાં હોય આ વાદળો જાણે! જાણે કોઈ

કોડભરી મુગ્ધાની નવી ફૂટી રહેલી છાતી-ઉપર પહેલી વાર રચાતું કોઈ અંતઃવસ્ત્રનું આવરણ!

આંગિક : કેમ થઈ ગયોને તુંયે કવિ? અનાઘ્રાત, નિર્વ્યાજ સૌન્દર્ય કોઈપણ સંવેદનશીલને કવિ બનાવ્યા વિના રહે જ નહીં. દોસ્ત, મને અદેખાઈ થાય છે તારી. સંભાળજે જરા હું મારા આ દ્વેષથી. ક્યાંક એ તારા લ્હાવાને મારા બદઇરાદાની નજર ન લાગી જાય! ક્યાંક છીનવાઈ ન જાય આ તારું સુખ મારાથી.

વિશાલ : અરે મિત્ર, એ શું બોલ્યો? મિત્રોએ છીનવેલું તો લહાણું કહેવાય, ને લઈ લઈને યે તું લેવાનો છે શું?—હું? હલાતું-ચલાતું તો છે નહીં તારાથી?

આંગિક : ધાર કે આમ આપણે વાતોમાં હોઈએ ને અચાનક યમદૂતો આવી ચઢે તો?

(બે યમદૂતોનું—કાલ્પનિક—આગમન)

યમદૂત—૧ : ચાલો જીવ, જવાનો સમય થયો.

વિશાલ : પણ ક્યાં?

યમદૂત—૨ : કેમ? હવે તમારે અમારી સાથે આવવાનું છે.

યમદૂત—૧ : તમારો મૃત્યુલોક પરનો ફેરો પૂરો થયો.

વિશાલ : પણ મને આમ મારા મિત્રથી...પ્લીઝ, મારી એક છેલ્લી ઇચ્છા છે. સાંભળો.

યમદૂત—૨ : બોલો.

વિશાલ : મને મારા આ મિત્ર સાથે પેલા સામેના ડુંગરની ટૂંકે એક વાર ચઢી લેવા દો. બસ પછી મને લઈ જજો.

યમદૂત—૧ : તથાસ્તુ.

(યમદૂતો હવે આંગિક પાસે જાય)

યમદૂત—૧ : ચાલો જીવ, જવાનો સમય થયો.

આંગિક : પણ ક્યાં?

યમદૂત–૨ : કેમ ? હવે તમારે અમારી સાથે આવવાનું છે. તમારો મૃત્યુલોક પરનો ફેરો પૂરો થયો.

આંગિક : પણ મારે ચાલતા આવવાનું છે ? મારાથી તો...

યમદૂત–૧ : ના, તમારે ચાલવું નહીં પડે. અમે તો તમને ઊંચકીને લઈ જઈશું.

આંગિક : ક્યાં ? પેલી ટેકરીઓ પર ?

યમદૂત–૨ : ના, એનાથી યે પાર !

યમદૂત–૧ : એ પહેલાં તમારી કોઈ ઇચ્છા છે ?

આંગિક : મારી ? (ધીમેથી) હા, તમે...તમે મને આ બારી પાસેની જગા ન અપાવો ? મારાથી મિત્રને કહેવાતું નથી. એ જુએ છે એ હું જોઈ શકતો નથી. મારે એ બારી પાસેનો ખાટલો જોઈએ છે. પ્લીઝ તમે મને...

(યમદૂતો પરસ્પરની સામે જુએ ને એકાએક નતમસ્તકે ત્યાંથી બહાર નીકળી જાય. આંગિકને હૃદય પર દુખાવો ઊપડે. એ મોટેમોટેથી કણસે. વિશાલ ઊઠીને પાસે આવે. બેલ દબાવે. ડૉક્ટર-નર્સ આવે. મસાજ–ઇન્જેક્શનની સારવાર)

દૃશ્ય ત્રીજું : (રાત્રિ)

વિશાલ : દોસ્ત, બપોરે તો એમ જ લાગ્યું કે હવે તું મને છોડીને ગયો. માંડ આ ક્ષણનું સખ્ય લાધ્યું હતું એ યે જાણે કે છીનવાઈ ગયું. દોસ્ત, એક વિનંતી કરું ? મારા પહેલાં ન જતો તું આ દુનિયામાંથી, નહીંતર હું એ અભાવ કોઈ જન્મારે પૂરો નહીં કરી શકું !

આંગિક : મરવું–જીવવું ક્યાં આપણા હાથમાં છે ભલાભાઈ ? અરે વિશાલ ! જોને આ બારીમાંથી ચાંદની અંદર આવી રહી છે. તું કહે તો ખરો, બહાર કેવું દૃશ્ય છે એ ?

વિશાલ : ચન્દ્ર અત્યારે કોઈ અતિ પ્રગલ્ભ નારીની જેમ પોતાનું મુખ ખુલ્લું કરીને પ્રકાશી રહ્યો છે. એનું પ્રતિબિમ્બ પેલા તળાવ પર પડે છે ત્યારે કોઈએ તળાવ પર રૂપેરી અબરખી કિનખાબ પાથરી દીધું હોય એમ લાગે છે. પોયણાં પણ હવે તો બધાં જ ખીલી ચૂક્યાં છે. દૂર ઝૂંપડામાં દીવાઓ ટમટમે છે ને ટેકરીઓ પણ જાણે હળવા હળવા શ્વાસ ભરતી લહેરાતી હોય એમ લાગે છે.

આંગિક : હં ! (નિસાસો)

વિશાલ : કેમ નિસાસો નાખ્યો ?

આંગિક : કંઈ નહીં અમસ્તો જ...(વિશાલની નજર બારી બહાર. આંગિકની નજર દ્વેષપૂર્ણ)

વિશાલ : ના, ના. કંઈક તો છે. તારો ચહેરો જ કહી આપે છે. કહે જોઈએ.

આંગિક : મને, બસ એક વાર આ બારીની બહાર જોવા મળે તો... દોસ્ત તું મને એક વાર જોવા દેને ત્યાંથી...(ઊભો થવા મથે)

વિશાલ : હં, હં. ઊઠીશ નહીં ત્યાંથી. તારે જરાયે હલનચલન કરવાનું નથી, એ યાદ છે ને ?

આંગિક : તો હું સિસ્ટરને બોલાવું. એ મને ત્યાં આવવામાં મદદ કરશે.

વિશાલ : પણ તેં એમ કેમ માની લીધું કે હું તને આ બારી પાસે આવવા દઈશ ?

આંગિક : મારે ક્યાં કાયમ માટે જોઈએ છે ? મારે તો એક વખત જ.

વિશાલ : ને હું એટલી વાર બારીથી દૂર રહું ને એવામાં જ મારો શ્વાસ...ના, હોં. તું યે ખરો છે. હું જલદી મરું એમ તું ઇચ્છે છે.

આંગિક : એવું તે હોય, પણ આ બારી મને જાણે એના તરફ ખેંચે છે. તું નહીં માને પણ મને બારી એટલી બધી ગમે છે ને !

નાનપણમાં જ્યારે રેલવે ટ્રેઈનમાં જવાનું થતું ત્યારે હું મારા પિતા સાથે ઝઘડીને પણ બારી પાસે જ બેસતો. અરે, ભર શિયાળામાં પણ બારી ખુલ્લી રાખીને જ સૂતો હું. રાત્રે મારી માતા કોઈકવાર બારી બંધ કરી ગઈ હોય અને મને બીજે દિવસે ખબર પડે તો હું એની સાથે યે ઝઘડતો. પ્લીઝ, તું મને એક વાર...

વિશાલ : ના, એ મારા ભાગમાં આવી છે. એના પર મારો અધિકાર છે. એ તો હું તને ન જ આપું.

આંગિક : પણ હું ક્યાં હંમેશને માટે...?...હું તો એક જ વાર...

વિશાલ : એક વાર પણ નહીં. નહીં એટલે નહીં વળી. ને હા, જો રાત ઘણી વીતી ગઈ છે. માટે સૂઈ જા.

આંગિક : તું જોજે ને, તું ઘસઘસાટ ઊંઘતો હશે ને ત્યારે તને ખબર સુદ્ધાં ન પડે એમ હું બારી પાસે આવીને બહાર જોઈ લઈશ.

વિશાલ : ખબરદાર જો એમ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તો, મારા જેવો બૂરો કોઈ નથી હોં. તું શા માટે એમ ચાલવાનું જોખમ લેવા માગે છે હેં ?–જો તને મારા સોગંદ છે તું તારી જગા પરથી ઊઠે તો, આ તને કહી દીધું.

આંગિક : સારું ભાઈ, તું કહે એમ, બસ ?

વિશાલ : હા, બસ, એમ જ. ચાલ, હવે સૂઈ જઈએ.

આંગિક : હા, ચાલો સૂઈ જઈએ.

સ્વપ્નદૃશ્ય :

(આંગિક પથારીમાંથી ઊભો થાય છે સ્લોમોશનમાં. બહાર જાણે જવા માગતો હોય એમ નીકળે. ર[illegible] પાછળના ભાગમાં [illegible] પર ચઢતો [illegible] ચાલે. સાથે એક મ[illegible] તો નસ[illegible] [illegible] કરવો] છે).

આંગિક : નીલા, જોયું? કેવું સરસ દશ્ય છે આ નહીં. આ મધરાતે ડુંગરાઓની ધાર પરથી ચન્દ્ર કેટલો નજીક લાગે છે નહીં? જાણે કૂદીને અડકી લઈએ. (કૂદે) પકડી લઈએ આપણા આ હાથના ઘેરાવમાં, સમાવી લઈએ આપણી આ છાતીમાં. નીલા, જો અહીંથી પેલાં ખીણનાં વૃક્ષો કેટલાં રમણીય લાગે છે, નહીં? ને પેલું આપણા ઘર પાછળનું પોયણાંભર્યું તળાવ... જાણે રાત્રે સૂઈ રહેલી કોઈ પદ્મિનીના કપાળ પરનું એક પ્રસ્વેદબિન્દુ! વાહ! અદ્ભુત! ભવ્ય! (થોડી વાર પછી) ચાલ, આ છેલ્લી ટૂક પણ ચઢી લઈએ. જો દૂર ક્ષિતિજ પર વાદળો ઘેરાવા માંડયાં છે. ક્યાંક વરસાદ પડશે તો પલળી જઈશું. એ પહેલાં આપણે આ છેલ્લી ટૂક ચઢી લઈએ. (આ દરમ્યાન અચાનક આંગિકનો પગ લપસે અને એક મોટી ચીસ ...આંગિક હવે સ્વપ્નદશ્યમાંથી જાગે. એની ચીસ સાંભળી નર્સ આવી ચઢે)

નર્સ : શું થયું આંગિક તમને?

આંગિક : હં...કંઈ નહીં, કંઈ નહીં.

નર્સ : તમે ચીસ પાડીને?

આંગિક : મેં...હા, એક દુઃસ્વપ્ન જોયું. સારું થયું વિશાલ જાગ્યો નથી.

નર્સ : એ તો ઊંઘે પછી જાગતા જ નથી, દવાનું ઘેન એમને ઘણું રહે છે.

આંગિક : સિસ્ટર, એક ઇચ્છા છે. તમે, પ્લીઝ, મારો ખાટલો આ આ બારી પાસે કરી દોને!

નર્સ : પણ ત્યાં તો વિશાલ...એમને ત્યાં જ રાખવા પડે એમ છે જો એમને ત્યાંથી હટાવીએ તો તો...

આંગિક : પણ તમારે વધારે બારીઓવાળો રૂમ રાખવો જોઈએ ને? આમ કોઈ એકને એનો લાભ મળે એ કેવું? ડોકટરસાહેબને કહી એક બીજી બારી પડાવી દો આ દીવાલમાં...પ્લીઝ!

નાનપણમાં જ્યારે રેલવે ટ્રેઈનમાં જવાનું થતું ત્યારે હું મારા પિતા સાથે ઝઘડીને પણ બારી પાસે જ બેસતો. અરે, ભર શિયાળામાં પણ બારી ખુલ્લી રાખીને જ સૂતો હું. રાત્રે મારી માતા કોઈકવાર બારી બંધ કરી ગઈ હોય અને મને બીજે દિવસે ખબર પડે તો હું એની સાથે યે ઝઘડતો. પ્લીઝ, તું મને એક વાર...

વિશાલ: ના, એ મારા ભાગમાં આવી છે. એના પર મારો અધિકાર છે. એ તો હું તને ન જ આપું.

આંગિક: પણ હું ક્યાં હંમેશને માટે...?...હું તો એક જ વાર...

વિશાલ: એક વાર પણ નહીં. નહીં એટલે નહીં વળી. ને હા, જો રાત ઘણી વીતી ગઈ છે. માટે સૂઈ જા.

આંગિક: તું જોજે ને, તું ઘસઘસાટ ઊંઘતો હશે ને ત્યારે તને ખબર સુદ્ધાં ન પડે એમ હું બારી પાસે આવીને બહાર જોઈ લઈશ.

વિશાલ: ખબરદાર જો એમ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે તો, મારા જેવો બૂરો કોઈ નથી હોં. તું શા માટે એમ ચાલવાનું જોખમ લેવા માગે છે હેં?–જો તને મારા સોગંદ છે તું તારી જગા પરથી ઊઠે તો, આ તને કહી દીધું.

આંગિક: સારું ભાઈ, તું કહે એમ, બસ?

વિશાલ: હા, બસ, એમ જ. ચાલ, હવે સૂઈ જઈએ.

આંગિક: હા, ચાલો સૂઈ જઈએ.

સ્વપ્નદૃશ્ય:

(આંગિક પથારીમાંથી ઊભો થાય છે સ્લોમોશનમાં. બારીની બહાર જાણે જવા માગતો હોય એમ નીકળે. રંગભૂમિના પાછળના ભાગમાં જાણે એ ટેકરીઓ પર ચઢતો હોય એમ ચાલે. સાથે એક મુગ્ધા–નીલા પણ [અહીં તો નર્સનો ઉપયોગ કરવો] છે).

આંગિક : નીલા, જોયું ? કેવું સરસ દૃશ્ય છે આ નહીં. આ મધરાતે ડુંગરાઓની ધાર પરથી ચન્દ્ર કેટલો નજીક લાગે છે નહીં ? જાણે કૂદીને અડકી લઈએ. (કૂદે) પકડી લઈએ આપણા આ હાથના ઘેરાવમાં, સમાવી લઈએ આપણી આ છાતીમાં. નીલા, જો અહીંથી પેલાં ખીણનાં વૃક્ષો કેટલાં રમણીય લાગે છે, નહીં ? ને પેલું આપણા ઘર પાછળનું પોયણાંભર્યું તળાવ... જાણે રાત્રે સૂઈ રહેલી કોઈ પદ્મિનીના કપાળ પરનું એક પ્રસ્વેદબિન્દુ ! વાહ ! અદ્ભુત ! ભવ્ય ! (થોડી વાર પછી) ચાલ, આ છેલ્લી ટૂક પણ ચઢી લઈએ. જો દૂર ક્ષિતિજ પર વાદળો ઘેરાવા માંડ્યાં છે. ક્યાંક વરસાદ પડશે તો પલળી જઈશું. એ પહેલાં આપણે આ છેલ્લી ટૂક ચઢી લઈએ. (આ દરમ્યાન અચાનક આંગિકનો પગ લપસે અને એક મોટી ચીસ ...આંગિક હવે સ્વપ્નદશ્યમાંથી જાગે. એની ચીસ સાંભળી નર્સ આવી ચઢે)

નર્સ : શું થયું આંગિક તમને ?

આંગિક : હં...કંઈ નહીં, કંઈ નહીં.

નર્સ : તમે ચીસ પાડીને ?

આંગિક : મેં...હા, એક દુઃસ્વપ્ન જોયું. સારું થયું વિશાલ જાગ્યો નથી.

નર્સ : એ તો ઊંઘે પછી જાગતા જ નથી, દવાનું ઘેન એમને ઘણું રહે છે.

આંગિક : સિસ્ટર, એક ઇચ્છા છે. તમે, પ્લીઝ, મારો ખાટલો આ આ બારી પાસે ફરી દોને !

નર્સ : પણ ત્યાં તો વિશાલ...એમને ત્યાં જ રાખવા પડે એમ છે જો એમને ત્યાંથી હટાવીએ તો તો...

આંગિક : પણ તમારે વધારે બારીઓવાળો રૂમ રાખવો જોઈએ ને ? આમ કોઈ એકને એનો લાભ મળે એ કેવું ? ડૉક્ટરસાહેબને કહી એક બીજી બારી પડાવી દો આ દીવાલમાં...પ્લીઝ !

નર્સ : હા, હા, કહીશું ને કરીશું. તમે હવે સૂઈ જાઓ નિરાંતે.

આંગિક : ક્યાંથી સૂએ? તમે બારી તો આપી નથી સૂવા મને... જાણો છો, મારા ઘરમાં તો હું શિયાળામાં પણ ખુલ્લી બારી પાસે ખાટલો રાખીને જ સૂતો...ને...તમે...અહીં...અહીં... તમે...આ...

નર્સ : હવે આ અડધી રાત્રે ઘરને યાદ કરી દુઃખી થવાને બદલે, ભગવાનનું નામ લઈ શાંતિથી સૂઈ જાઓ. ઘેનની ટીકડી આપી દઉં?

આંગિક : ના, ના. એમ જ સૂઈ જ જઈશ.

નર્સ : ને હા, પાછા ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જો વિશાલને વાઈ ઊપડે તો આ બેલ દબાવવાનું ન ભૂલતા હોં...

આંગિક : બેલ? હા...હા! બેલ...

(નર્સ જાય આંગિક બેલ પર હાથ ફેરવ્યા કરે)

દૃશ્ય ચોથું :

(વિશાલને વાઈનું દર્દ ઊપડ્યું છે. એ કણસતો તરફડે છે. આંગિક બેલ પર હાથ દબાવવા જાય છે પણ બારી તરફ નજર નાખી ક્રૂર, ખંધું હસીને બેલથી હાથ દૂર રાખે. વિશાલનો તરફડાટ પહેલાં વધે, આંગિકનું હાસ્ય વિકૃત થતું જાય. ધીમે ધીમે વિશાલની તરફડાટ શમે. એને મૃત્યુ પામેલો જોઈ આંગિક હસે, ખડખડાટ.)

દૃશ્ય પાંચમું :

નર્સ : તે દિવસે બારી પાસે સ્થાન ન મળ્યાનો અફસોસ કરતા હતા ને? લો, હવે આજથી અહીં! (આંગિકને બારી પાસેના ખાટલા પર ગોઠવવામાં આવી રહ્યો છે. ડૉક્ટર અને નર્સ એને બેસાડે છે. એને ગોઠવીને નર્સ એના ટેબલ તરફ જાય છે.)

ડૉક્ટર : થોડી વાર બેસો. પછી બારીની પાસે ઊભા રહી જોજો. નહીં તો પાછા થાકથી ક્યાંક બ્લડપ્રેશર હાર્ટ...

આંગિક : ના, ના, ડૉક્ટર મને જરા જોઈ લેવા દો ને બહાર, પ્લીઝ મને કંઈ નહીં થાય.

(ઊભો થાય, થોડો લડખડે)

ડૉક્ટર : તમે ધ્રૂજો છો આંગિક. હમણાં ઊભા ન થાઓ. પછી જોજો.

આંગિક : પ્લીઝ, ડૉક્ટર, મને થોડીવાર પકડી રાખો પણ મારે જોવું તો છે બારી બહાર. મારી અનંતકાળની ઇચ્છા હતી આ બારીમાંથી જોવાની. પ્લીઝ મને રોકતા નહીં.

(નર્સ-ડૉક્ટર પકડી રાખે)

આંગિક : સિસ્ટર, ડૉક્ટર...આ બારીની બહાર તો બધે આંધી જ ફેલાયેલી દેખાય છે. આમ કેમ?

નર્સ : અહીં તો આવી આંધી વારંવાર ચઢે છે. ધૂળની ડમરીઓ અહીં કલાકો સુધી ઊડ્યા કરે છે.

આંગિક : એ ક્યારે શમશે?

ડૉક્ટર : કેમ, તમારે શું જોવું છે?

આંગિક : આ શમે તો મારે પેલાં કર્ણિકાર, તળાવ અને ટેકરીઓ જોવાં છે.

નર્સ : કર્ણિકાર? તળાવ? ટેકરીઓ?

આંગિક : કેમ આમ પૂછો છો?

નર્સ : અહીં વળી કર્ણિકાર કેવાં ને કેવાં તળાવ–ટેકરીઓ?

આંગિક : એટલે?

નર્સ : અરે અહીં તો છે વિશાળ રણ. અહીં રેતના ઢગલા સિવાય કશું નથી. નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી બસ કેવળ રણ રણ ને રણ.

આંગિક : હેં સાચ્ચે જ?

મગનલાલ / ઇલા નાયક

અસાધારણ માનવીની સાધારણમાં રૂપાન્તરની મનીપાની કથા

આધુનિક વાર્તાકારોમાં પ્રચલિત આકૃતિના નિર્માણ માટેની ટેકનિકની પ્રયોગખોરી કે એને અંગેનો કેવળ કસબ : આ બેથી અનુઆધુનિક વાર્તાકારોએ મોં ફેરવવા માંડ્યું છે છતાં તેઓ પ્રયોગશીલ તો રહ્યા જ છે, એની પ્રતીતિ રમેશ ર. દવેની 'મગનલાલ' વાર્તા (પરબ–ડિસે. ૧૯૯૦) કરાવે છે. આ વાર્તા સ્થિતિગ્રસ્ત આધુનિક માનવીની વાત કહે છે ત્યારે વસ્તુ પરત્વે આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ તો અનુભવાય જ છે, એ સાથે સમાંતરતાથી બે સ્તરે ચાલતી વાર્તામાં ટેકનિકની પ્રયોગશીલતાનો પરિચય પણ થાય છે. માત્ર અભિધાસ્તરે જોઈએ તો પણ વાર્તા સુરેખ ઊતરી છે. અહીં આધુનિકતાનો શોરબકોર નથી કે હેતુપૂર્વકની ક્લિષ્ટતા નથી, પણ દેખાતી સાદગી નીચે કલાત્મક સંકુલતા જોવાય છે.

નર્સ : હા, હા, સાચ્ચે જ.

આંગિક : તો પછી...તો પછી વિશાલ જે કહેતો હતો...નહીં, નહીં...નહી...

(એક દર્દનાક ચીસ અને હૃદયરોગનો હુમલો. ડૉક્ટર–નર્સના પ્રયાસો નિષ્ફળ. ડૉક્ટર એના પર અંતિમ ચાદર ઓઢાડે.) *

---

* (સેમ્યુઅલ બેકેટના 'ધ એન્ડ ગેઇમ'ના વિચારને આધારે)

રજૂઆતની સંમતિ લેવાનું સ્થળ :
૧૧, રવિકિરણ સોસાયટી, જીવરાજ પાર્ક,
અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૫૧

'કંકાવટી' માસિક માટે નિયમ (ફોર્મ જ મુજબ)

૧ પ્રકાશનસ્થાન : ૩, આનંદનગર સોસાયટી, સગરામપરા, આનંદનગર, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨.

૨ મુદ્રકનું નામ : રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'
નાગરિકત્વ : ભારતીય.

૩ પ્રકાશકનું નામ : નાગરિકતા : સરનામું : નં. ૨ મુજબ

૪ સંપાદકનું નામ : રતિલાલ 'અનિલ'.
નાગરિકતા : ભારતીય
સરનામું : ૩, આનંદનગર સોસાયટી, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨.

૫ માલિકનું નામ : રજનીકાન્ત રતિલાલ રૂપાવાલા.
૩, આનંદનગર સોસાયટી, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨.

હું, રતિલાલ મૂ. 'અનિલ' જાહેર કરું છું કે ઉપરની વિગત મારી જાણ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

સહી : **રતિલાલ મૂ. 'અનિલ' પ્રકાશક**

મગનલાલ / ઈલા નાયક

અસાધારણ માનવીની સાધારણમાં રૂપાન્તરની મનીષાની કથા

આધુનિક વાર્તાકારોમાં પ્રચલિત આકૃતિના નિર્માણ માટેની ટેકનિકની પ્રયોગખોરી કે એને અંગેનો કેવળ કસબ: આ બેથી અનુઆધુનિક વાર્તાકારોએ મોં ફેરવવા માંડ્યું છે છતાં તેઓ પ્રયોગ-શીલ તો રહ્યા જ છે, એની પ્રતીતિ રમેશ ર. દવેની 'મગનલાલ' વાર્તા (પરબ–ડિસે. ૧૯૯૦) કરાવે છે. આ વાર્તા સ્થિતિગ્રસ્ત આધુનિક માનવીની વાત કહે છે ત્યારે વસ્તુ પરત્વે આધુનિકતાનો સંસ્પર્શ તો અનુભવાય જ છે, એ સાથે સમાંતરતાથી બે સ્તરે ચાલતી વાર્તામાં ટેકનિકની પ્રયોગશીલતાનો પરિચય પણ થાય છે. માત્ર અભિધાસ્તરે જોઈએ તો પણ વાર્તા સુરેખ ઊતરી છે. અહીં આધુનિકતાનો શોરબકોર નથી કે હેતુપૂર્વકની ક્લિષ્ટતા નથી, પણ દેખાતી સાદગી નીચે કલાત્મક સંકુલતા જોવાય છે.

ઉપલા સ્તરે વાર્તા મુખ્યપ્રધાન અને મગનલાલની મુલાકાતની જ કથા છે. મુખ્યમંત્રી અને એક અદના માનવી મગનલાલની મુલાકાતની લાક્ષણિક ક્ષણો અહીં અનાયાસ સજીવ બની છે. અનેક પ્રકારની મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિથી વીંટળાયેલા મુખ્યમંત્રીને કોઈ પણ રેફરન્સ વિના, જેની આગળપાછળ કંઈ જ નથી એવા મગનલાલ માત્ર મગનલાલ, કોઈ પણ કામ વિના, લહેરથી વાતો કરવા માટે જ મળવા આવે છે અને તેમની સાથે ઇધરઉધરની વાતો સહજ રીતે અને રસપૂર્વક કરે છે પછી ચાલ્યા જાય છે. આ અકલ્પ્ય ઘટનાથી મુખ્યમંત્રીને થાય છે; "દુનિયા, શું હજુ આવી ભલી–ભોળી રહી છે?" મગનલાલની સર્વિસ–ટી અંગેની, સચીન તેંડુલકરના છક્કાની, ટી.વી. સીરિયલમાં આવતી ગિનેસ રેકોર્ડની, એક

જ પ્લાન્ટ ઉપર થતાં વિવિધરંગી ગુલાબોની, લીલીછમ સુંવાળી લોનની, એવી સીધીસાદી વાતો સાંભળીને મુખ્યમંત્રી પણ તેમના અતીતના દિવસોના નિર્દોષ આનંદમાં ડૂબે છે. મગનલાલની આ મુલાકાતે તેમને તળે-ઉપર કરી નાંખ્યા છે. અનેક કામો વચ્ચે પણ તેમની સમક્ષ મગનલાલનો ભલોભોળો ચહેરો તરવરી રહે છે. કપાળે કામ લખીને આવતા અનેક ચહેરાઓ વચ્ચે મગનલાલનો કામ વગરનો હળવોફૂલ ચહેરો તેમના મનમાં કોતરાઈ ગયો છે. આ ઘટના તેમના માટે ઉત્તેજનાભરી બની જાય છે. તેમના વર્તમાન જીવનની વ્યસ્તતા અને જટિલતાને લીધે જીવનના સહજ અને નિકટ અનુભવથી તેઓ દૂર ચાલ્યા ગયા છે એવા સમયે તેમને આવી સહજક્ષણો મળે છે તેથી તેઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે. પણ પોતે મગનલાલનું પૂરું નામઠામ પૂછવાનું પણ ભૂલી ગયા તેનો અફસોસ અનુભવે છે. અને કહ્યા વિના જ આવ્યા હતા તેમ ફરી ક્યારેક આવી ચડશે એવી તેમની આશા સાથે વાર્તા દેખીતી રીતે પૂરી થાય છે, પણ વાસ્તવમાં વાર્તા અહીંથી આગળ ચાલે છે અને ભાવકનો વાચ્યપ્રદેશમાંથી અન્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ થાય છે. 'એમ જ ફરી નહીં આવી ચડે કોઈ વાર?' વાર્તાના આ અંતિમ વાક્યમાં મુખ્યમંત્રીની ઝંખનાનું ઇંગિત પડેલું જોઈ શકાય છે. આ આધારતંતુએ વાર્તાના અંદરના સ્તરે પહોંચી શકાય એમ છે. અને એ રીતે વાર્તાને ફરીથી આરંભથી જોવામાં આવે તો એમાંથી આંતરવાર્તા ઊપસે છે.

મુખ્યમંત્રીના સ્મરણકથનરૂપે પ્રગટેલી આ વાર્તાની આવી નિરૂપણરીતિમાં 'વાર્તામાં મુખ્યમંત્રી જ માત્ર સંડોવાયેલા છે, અન્ય કોઈ નહીં'નો સૂક્ષ્મ તંતુ જોઈ શકાય છે. મગનલાલની ક્રિકેટની વાતો સાંભળીને મુખ્યમંત્રીને આટલાં વર્ષ પછી પોતે સેવાદળમાં હતા ત્યારે ક્રિકેટકોમેન્ટરી સાંભળ્યા કરતા એ દિવસો યાદ આવે છે, ત્યાં મગનલાલ એ મુખ્યમંત્રીની કિશોરાવસ્થાનું જ વિકસિત રૂપ છે એનો અણસાર મળે છે. એક જ પાત્ર અહીં ત્રણ

સ્તરે ત્રણ સ્વરૂપે જોવાય છે. એક મુખ્યમંત્રી, બીજું એમનું કિશોર-રૂપ અને ત્રીજું એનું વિકસિત રૂપ મગનલાલ. મગનલાલ દ્વારા તેઓ પાછે પગે કિશોરાવસ્થામાં જાય છે. આમ અહીં મુખ્યમંત્રીની મગનલાલ સાથેની મુલાકાતને વાર્તાકારે સ્પ્રિંગબોર્ડ–સામગ્રી તરીકે પ્રયોજીને વાર્તા નિપજાવી છે. મગનલાલ મુખ્યમંત્રીના ઇપ્સિતનું જ પ્રતીક છે. આ દૃષ્ટિએ મગનલાલ શીર્ષક પણ સૂચક બને છે.

વાર્તાકારના અભિપ્રેતને વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા પણ નોંધપાત્ર છે. મુખ્યમંત્રી અદીઠ ભાવક સમક્ષ માંડીને વાત કહે છે તે ભાષા, અને કથાંતર્ગત મુખ્યમંત્રી અને મગનલાલના સંવાદની ભાષા. આમ ત્રિવિધ પરિમાણે ભાષાવિનિયોગ છે. મુખ્યમંત્રી અને મગનલાલની ભાષા વચ્ચે નજરે તરી આવે એવો તફાવત નથી. બન્નેની ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દોયુક્ત આધુનિક બોલચાલની લઢણ જોવા મળે છે. મુખ્યમંત્રીનાં વાક્યો જુઓ : 'બાકી કંઈ જબરી ઓરેટરી તો ન જ કહેવાય.' 'કોણ એટલે આઈ મીન મગનલાલ શાહ, પટેલ, ઠાકોર કે દેસાઈ?' 'સચીન વિશે વાત કરતાં એના મોઢા પર કંઈ એક્સાઈટ-મેન્ટ હતું.' આ સાથે મગનલાલનાં વિધાનો જુઓ : 'વન ટાઈપ ઑફ સર્જરી જ ને?' 'પેલા ખૂણામાં એક ગુલાબનો છોડ જોયો, બાકી વન્ડરફુલ.' બન્નેની ભાષામાં બીજું પણ સામ્ય છે. મુખ્યમંત્રી મગનલાલ સાથેની મુલાકાતની વાત કહે છે તે વાક્યો અને મગન-લાલ સચીન તેંડુલકરના છક્કાની કે લાકડું ખાતા માણસની વાત કહે છે એ વાક્યોની તરેહ એકસરખી છે. આ ભાષાસામ્ય બન્નેની એકરૂપતા સૂચિત કરે છે. આમ છતાં કેટલોક સૂક્ષ્મ તફાવત પણ ધ્યાનપાત્ર છે. મગનલાલની ભાષા એક કિશોરના સંવિદ્‌ની ઉત્તેજનાને સૂચિત કરે છે. જ્યારે મુખ્યપ્રધાનની ભાષાઉત્તેજનામાં એક પ્રૌઢની સ્વસ્થતાની છાંટ વર્તાય છે. સચીન તેંડુલકરના છક્કા વિશે મગન-લાલ વાત કરે છે કે, 'અરે વાત ન પૂછો, સાહેબ! સચીન તેંડુલકર-વાળો લેખ તો અફલાતૂન છે. બેટમજી છે તો આવડો અમથો

'આપણી પાસે તો ફળ આવી ચૂક્યું છે.' એણે કહ્યું હતું.

'આવી ચૂક્યું ?'

'હંઅ...'

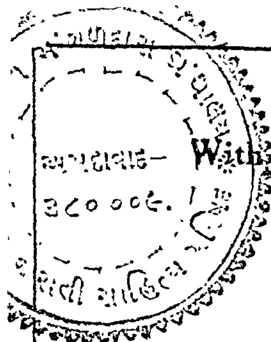
એને એનો અર્થ સમજાયો ત્યારે એના પર પાણીની બોછાર વરસાવી હતી.

પરંતુ, આ ત્રણ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. એ નોકરી માટે ગામથી ઊપડયો એ સવાર યાદ આવી. ગામલોકોએ કહ્યું હતું. 'હવે કસબાની નોકરીમાં માળો બનાવવા જાય છે. પણ અહીં પાછા ફરવાનું ભૂલતો નહીં. સમય મળતાં વહુને મળવા આવતો રહેજે.' ગામના લોકો મોંફટ હોય છે. પણ એ એવો નહોતો, એને ગામ પ્રત્યે સાચે જ પ્રેમ હતો પત્રમાં એની એ ખૂબી તરી આવતી હતી અને ભીંત પરની છબીમાં એ જોડા પહેરતો દેખાતો હતો.

સૂર્ય હજી આથમ્યો નહોતો, પણ બીજનો ચન્દ્ર એના સ્મિત પર ફિદા હતો. એણે ચિંગચિંગને હલબલાવ્યો, 'તું કોને વધારે ચાહે છે. પપ્પાને કે મમ્મીને ?'

'મમ્મીને !' પોતાની મોટી, પારદર્શી આંખો પલકારતા એ બોલ્યો.

'મતલબ કે પપ્પા !' એ બોલી અને સફરજન જેવા એના ગાલે એણે ચુંબન ચોઢ્યું. □

With Best Compliments From

Hiralal Manchharam & Sons Ltd

Hiralal Colony.
A. K. Road,
SURAT-395 006
Tele. No. : 24935/36/37/

સંસ્કૃતિ

એપ્રિલ : ૧૯૯૧

રાધેશ્યામ શર્મા

બાહુભાઈ પટેલ

આહમદ મકરાણી

જયન્ત પાઠક

રતિલાલ 'અનિલ'

શિરીષ પંચાલ

રતિલાલ 'અનિલ'

લુઈજી પિરાંદેલો

અઝીઝ ઉલ્-અઝરી

કલ્કી

જયન્ત પાઠક

કેદારનાથસિંહ

કંકાવટી

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

એપ્રિલ ૧૯૯૧

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૦૭ : મૂલ્ય : [illegible] રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સુરત—૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી—મુદ્રક—પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

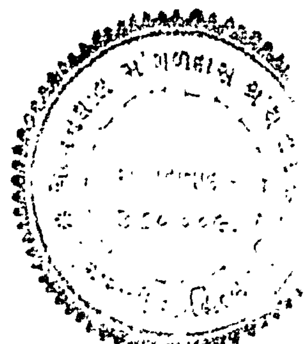
માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત—૩૯૫૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ—૪

શરીફ઼બાણાને—

કવિ : ડો. એન. એસ. લક્ષ્મીનારાયણ ભટ્ટ

(૧)

ભલે એક ધર્મમાં અંકુરિત અન્ય ધર્મે થાય ફળીભૂત
આપે ઘોષણા કરી કે સર્વનો સાર માત્ર એક છે;

જેમ બિન્દુ થઈ એકત્ર ગતિ કરે સિન્ધુમાં
ગગને પહોંચવાને આપ બન્યા વાદળ

ઉદ્યાનમાં આ વિહરતાં અને વિપુલ પુષ્પો પર
ભ્રમણ કરી આપે રચી દીધો એક મધપૂડો.

અહો શરીફ઼! કહો મને, કયો ભમતો ધરમનો
દેવીપુત્ર ગાયક છે આપ સમાન
જે રહસ્યોને કવિતામાં સાકાર કરે?

સર્જન દ્વારા પ્રચ્છન્ન જે માર્મિક રહસ્યો
સાત સૂરોની પાર રહેલી એ તરજો
આપે બોલાતા શબ્દને, વાણીને અર્થથી મઢી
ગાયાં આપે જ્યારે વ્યથાગીતો

અહો શરીફ! કહો મને, આપ સરીખો
કોઈ મઝહબી ખલીફા છે જે સુવર્ણ મેરુ પર
પહોંચી શબ્દોની ટેકરીને ઝૂડી આપે?

શો હોઈ શકે જીવનસિદ્ધાન્ત, શું હોય સૃષ્ટિનું રહસ્ય
શું-ક્યાં-કેમને પહોંચવા આવ!

આપે ટેકરીઓને હલબલાવી સાગરોને મથી મેલ્યા
અને જીવનના પ્રત્યેક સ્રોતમાંથી હીંચ લીધા

અહો શરીફ! કહો મને કયો પુરાકાલીન યોદ્ધો
છે આપ સમો જે કથનીકરણીમાં પાકો હોય
અને કિનારાની પારના તારા સાથે હોય પ્રતિબદ્ધ?

રોટી, ધરતી, બોલી અને મતપંથ અથવા
જે કાંઈ હતું એને પ્રેમમાં ભેળવી દીધું આપે

ઇન્દ્રધનુષ્યી ઉલ્લાસમાં, સાતે રંગોને
ભેળવી, આપે જિન્દગી જોગવી

નિર્બન્ધ, શિષ્ટાચરણોથી મુક્ત આપે ભરી છલાંગ
અને આકાશ-ઊંચેરા પવનોમાં ચગાવ્યો જીવન-પતંગ

અહો શરીફ! કહો મને, કયા સિદ્ધાન્ત-સૂત્રથી
મુક્તિને આપે કરી સાકાર અને અમથા
જળબુંદને તીર્થસલિલમાં પલટી દીધું?

અનુ૦ રાધેશ્યામ શર્મા

ગઝલ / બાલુભાઈ પટેલ

ચાળખાના સોરડા ટૂંકા પડ્યા,
સૌને લાગ્યું કોરડા ટૂંકા પડ્યા.

કરવાં'તાં પાથરણાં આખા ગામનાં,
ઘરવચાળે ઓરડા ટૂંકા પડ્યા.

પ્રશ્ન, કૂવાના નથી ઊંડાણનો,
વાત એ છે, દોરડાં ટૂંકાં પડ્યાં.

આંગણું સાજનતણું આંખે ચડ્યું,
માવતરનાં ખોરડાં ટૂંકા પડ્યાં.

મન અચાનક ઠેકીને ચાલ્યું ગયું,
'બાલુ', વાડે થોરડા, ટૂંકાં પડ્યા.

હશે / આહમદ મકરાણી

હોઠ પર 'હેલો' હશે,
પગ તળે રેલો હશે.

આવડે ના કોઈને,
દાખલો સ્હેલો હશે.

આ સંબંધો એટલે–
વાડનો વેલો હશે.

હું પચાવું ઝેરને,
ઘૂંટડો છેલ્લો હશે.

પત્ર જેવી વેદના,
વ્હેંચવા થેલો હશે.

સ્મૃતિને અજવાળે / જયન્ત પાઠક

સ્મૃતિ એ જ તો જીવન છે. (ઉમાશંકર)

અંગ્રેજી બીજી–ત્રીજીમાં ભણતો હતો ત્યારે 'ન્યૂ મેથડ રીડર'ના અમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં એક કવિતા વાંચેલી, મોંઢે કરેલી. એનું શીર્ષક હતું : 'The Miller of The Lee.' કવિનું નામ યાદ નથી. અમારા સરે (શિક્ષકે) કહેલું કે 'ડી' નામની નદી; એને કાંઠે એક મિલ છે. આ મિલ શેની હશે તે તો કોણ જાણે પણ એક ગોળ ચીમની જેવા આકારનું બાંધકામ ને પંખાવાળી ચકરડી દેખાય છે. કદાચ પવનચક્કી હશે, કે પછી જળચક્કી હશે.

જે હોય તે; વાત તો કવિતાની કરવાની છે. એ કૃતિ ત્યારે તો મોંઢે, પણ આજે લગભગ સાઠ વર્ષ પછી તો એની, ઘણું કરીને અંતની, બે પંક્તિઓ જ સ્મૃતિમાં બચી છે. મિલર, કાવ્યનો નાયક કહે છે :

I envy nobody, no, not I
And nobody envies me.

પેલો નાનકડી 'ડી' નદીને કાંઠે નાનકડી ચક્કીનો માલિક નાનકડો ધંધો કરતો હશે, ખાવાપીવા પૂરતું રળતો હશે ને સંતોષથી રહેતો હશે. નથી તો એને ધનવાન થવાની ઇચ્છા કે નથી તો એનામાં ધનવાનો ભણી ઈર્ષ્યા. એને તો વળી એવી ય ખાતરી છે કે એની પણ કોઈ ઈર્ષ્યા કરતું નથી. પોતે હરીફાઈ કે અદેખાઈ કરતો નથી એટલે બીજા પણ એને વિશે એવું ન કરે એવો એનો ખ્યાલ છે.

કાવ્ય શીખવે એટલે એમાંથી મધ્યવર્તી વિચાર તો કાઢવો ને કહેવો જ પડે ને! સાહેબે કહેલું કે Contentment is the best happiness (સંતોષી નર સદા સુખી.)

વારુ; આ તો થઈ મધ્યવર્તી વિચારની વાત. પણ એનાથી તો કેટલીક આકર્ષક ને આહ્લાદક વાત મારે માટે તો બીજી જ હતી. સાહેબે વિલાયતમાં 'ડી' નામની નાનકડી નદી છે એમ કહ્યું એટલે મારી આંખ આગળ એક નદી વહેવા લાગી—આપણે હાલ તો કાવ્ય વાંચતા જઈએ ને નદીને કાંઠે ટહેલતા રહીએ! મિલ તો ત્યારે જોયેલી જ નહીં. એટલે સ્મૃતિચિત્રમાંથી એની તો બાદબાકી જ થઈ ગઈ. રહી ગઈ તે માત્ર નદી. પેલી ડી નદીમાં ધોળીફૂલ રેતી છે; વચ્ચેથી શ્વેત-ભૂરાં પાણીની સેર વહે છે; નદીના પુલિન-પ્રાન્તે નાનકડા બેટ ઉપર દરુંગડાના છોડ ઊગ્યા છે; એક છોકરો એવો છોડ ઉખાડીને એનાં મૂળમાંથી સ્ફુરતી પ્રસન્નકર મંદ સુગંધને માણી રહ્યો છે! નદીને આરા છે—ગંગાજી આરો, સામેનો આરો, ખળખળિયો આરો, હાથિયો ધરો, ભાંણી ધરો, બે કાંઠે કણઝીનાં ઝાડ છે. ઝાડને ઘેરાં લીલાં પાન છે; શ્વેત, જાંબલી રંગની છાંટ-વાળાં તિક્ત વાસવાળાં ફૂલ છે; પાપડી જેવાં ફળ છે; ચપટાં ગોળ બી છે. કિશોર-કિશોરીઓ નદીના ધરામાં ઘુબાકા મારે છે. ગોવા-ળિયા બપોરે પાસેના જંગલમાંથી ઢોરને પાણી પાવા લઈ આવે છે, પાણી પીને ઢોર કાંઠાનાં ઝાડ હેઠે અધનિંદરમાં ઢળ્યાં છે. કોઈ ઘોડો પાવા આવનારો સિસોટીઓ વગાડીને ઘોડાને પાણી પીવા પ્રેરે છે. તો કોઈ વળી ઢોરને 'પોહે પોહે' કહીને. લો, આ તો ડી નદીને બદલે મારા ગામની કરડ નદીનું વર્ણન થઈ ગયું! કરડ ને ડી વચ્ચે તો હજારો માઈલનું અંતર! પણ હવે તો, કરડ, એટલે ડી ને ડી એટલે કરડ.

પહાડોમાં વરસાદ પડ્યો છે; નદી બે-કાંઠે જાય છે, ને...લો, આ ઋષિ વિશ્વમિત્ર પધાર્યા! બે હાથ જોડી તેઓ નદીમાતાને

પ્રાર્થના કરે છે: "કૃપા કરી, માતા બાળકને ધવરાવતાં નીચી નમે તેમ તમે જરા નીચાં નમો, તમારું પૂર હળવું કરો, તો હું આ કવિ, વિશ્વામિત્ર મારા સાથીઓ ને સામાન લઈ પેલે કાંઠે જઈ શકું." ×

વિશ્વામિત્ર ને એમનો રસાલો સામે કાંઠે ભલે પહોંચે; એમને તો આગળ જવું છે, દૂર જવું છે. મારે તો બાની ઊંચીનીચી થતી છાતીને વળગી રહેવું છે; પાણીનું બેડું માથે લઈને નદીનું ધડકું ચઢતી બાની કેડે ચઢીને ઘેર પહોંચવું છે. આવજો મિલરભાઈ! આવજો મારા પૂર્વજ ઋષિ વિશ્વામિત્ર, તમારો ગોત્રી તો આ ચાલ્યો ઘેર;—મેં તો મેરે જાતે, ચલો કોઈ આતે...

શાળાનો ઘંટ વાગે છે; અંગ્રેજીનો પીરિયડ—કવિતાનો સમય પૂરો થાય છે. નદીમાં રખડતું મન પાછું પાટલી ઉપર આવીને બેસી જાય છે; ગણિતની ગૂંચવણમાં પડી જાય છે. □

૧૩–૩–૧૯૯૧

× અવતરણચિહ્નમાંનું વાક્ય શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીનું છે.

જિંદગી

આપણું છે આ જગતમાં એ જ મૂલ,
શબ્દના પ્રત્યય વિના સઘળું જ ડૂલ!
બારણાની બહાર એ બેસી રહી,
જિંદગી છે જાણે ચપરાશીનું સ્ટૂલ!

—રતિલાલ 'અનિલ'

કવિ સુન્દરમ્ / રતિલાલ 'અનિલ'

ના, આ સૂર્યને આકાશમાંથી ઉપાડી કોઈ ભવ્ય સોનેરી મંદિરમાં લઈ જઈને સ્થાપો તો એ મને નહીં ગમે. આપણે દર-રોજ સૂર્યના સંપર્કમાં રહીએ એ માટે એ આકાશમાં જ હોવો જોઈએ. આપણે તો એની સામે આંખ માંડી શકીએ નહીં, પણ એ પોતે તો પોતાના પ્રકાશમાં આપણને જોતો રહે, અને આપણે એની સામે આંખ માંડવાની યે શી જરૂર? એના પ્રકાશ દ્વારા આપણે એને સતત અનુભવીએ એ જ સૂર્યનો સાક્ષાત્કાર છે. એનો તાપ કોઈ વાર અકળાવે, સતત અકળાવે એ પણ સાક્ષાત્કાર છે અને કોઈ વાર એનો પ્રકાશ, તડકો હૂંફ આપે એય સાક્ષાત્કાર જ છે. એના સાક્ષાત્કારમાં કેટલું બધું વૈવિધ્ય છે! શિયાળે માત્ર એને મોઢું જ બતાવીએ, બાકી આખા અંગને જાડામસ કપડાથી ઢાંકી દીધું હોય! છતાં શિયાળે તડકે બેસવું જ ગમે! આપણને સૂર્ય વિના ન ચાલે, એ આપણને પક્વ બનાવે છે.

કવિશ્રી સુંદરમ્‌નો વિચાર આવે છે અને મને પેલો સૂર્ય જ સાંભરે છે!

આમ તો એમની નિકટ આવવાનો નહીં પણ સ્થૂળ રીતે પણ નિકટ રહેવાનો પ્રસંગ જીવનમાં એક જ વાર આવ્યો! હું ગિરનારમાં હતો. એક સુખી સ્થિતિના શ્રી અરવિંદભક્ત, જૂનાગઢમાં એમને ત્યાં એ આવેલા, મહેમાન થયેલા. વકીલ યજમાન એમને લઈને રૂપાયતન, ગિરીતળેટીમાં આવ્યા. ત્યાં હું બેઠેલો, પરિચય થયો.

કવિ છું એવું જાણ્યું અને એમણે સ્થિર નજરે જોયું. કેટલીક વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો કહ્યું કે, 'જૂનાગઢ ચાલો, પછી આવતા રહેજો.' એક પ્રશ્ન એમણે પૂછેલો : 'અહીં બેઠા તો છો, કંઈ પુરસ્કાર મળે છે?' મેં કહ્યું : 'સો રૂપિયા મહિને.' એ કંઈ બોલ્યા નહીં. ગાંધીજી અમદાવાદ કોચરબ આશ્રમમાં રહેલા. રામનારાયણ પાઠક તો વિદ્યાપીઠમાંયે હતા. એમણે 'ધમ્મપદ'નો કરેલો અનુવાદ હમણાં બીજી વાર અનાયાસ જોવા મળ્યો અને એ રસિક પંડિત વિશે વિચારે ચઢ્યો ત્યારે મને સુન્દરમ્ અનાયાસ યાદ આવેલા! કારણ, નવલકથાને બાદ કરતાં એ બંનેએ ખાસ કરીને કવિતા, વિવેચન અને નવલિકા – ત્રણમાં એકસરખું સામર્થ્ય પુરવાર કરેલું, સુન્દરમે મર્માળી નિબંધિકા ન લખી, પણ લખી શક્યા હોત. ગાંધીયુગમાં ધૂમકેતુની વાર્તાનો દોર ચાલતો હતો. મારી વય તો વિદ્યાર્થીની યે નહીં, તે છતાં એ અવસ્થાએ મને નવલિકાકાર તરીકે પાઠક સાહેબ અને સુન્દરમ્ વધારે સમર્થ, યાદ રહી જાય એવા લાગેલા નહીં, 'અનુભવેલા!' આજે પણ નવલિકાકાર રૂપે એમના સમયના એ શ્રેષ્ઠ નવલિકાકાર. તે સાથે 'અર્વાચીન કવિતા' વિવેચન વાંચતાં એ સમયના વિવેચકો અને વિવેચનો કરતાં સાવ જુદા, પોતીકા સામર્થ્યથી નિર્ભિક ચોકસાઈ અને સ્પષ્ટતાથી સાવ જુદા પડે છે. સુન્દરમ્‌ના વ્યક્તિત્વનું એક તરી આવતું પાસું એ કે એ જેને સ્પર્શ્યા તેને ઊંડી સહજતાથી લાગ્યું તે, સ્વીકાર્યું તે, પોતાની મુદ્રાથી અંકિત કર્યું, યાદ રહી જાય એ રીતે! જેમાં પોતાની મુદ્રા પાડી એ સાહિત્ય-પ્રકારનું દોહન એમણે ન કર્યું. કોઈ લાઈન, કોઈ કારકિર્દીના લોભે એમણે જેમાં નામ કાઢ્યું એ સાહિત્યપ્રકારને પોતાને માટે લંબાવ્યો નહીં! એ અલગારી વ્યક્તિત્વ એમનું બહુ આકર્ષક પાસું મારી નજરે તો છે. 'અર્વાચીન કવિતા'ના વિવેચને આપેલી કીર્તિ એમણે સતત વિવેચન કરતાં રાખે એવી, તે છતાં છોડ્યું! નવલિકાકાર તરીકેની એમની ઊંચી મુદ્રા એમને છેવટ સુધી નવલિકાકાર રાખે

એવી, છતાં તેનું ય વળગણ નહીં! એમણે કશાનું દોહન ન કર્યું! ગદ્યકાર રૂપે પણ સુન્દરમ્‌નો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. એમણે ક્યાંય એક અરવિંદભક્ત સિવાય અડ્ડો દ્વારિકા કહીને બેસવાનું રાખ્યું નહીં! બસ, બધું એક વારની પુરવાર થયેલી પ્રાપ્તિને ત્યાં જ છોડી અલગારીપણે આગળ વધી ગયા! આવા સાહિત્યકારો ગુજરાતમાં તો વિરલ જ! મારો વિષાદ એટલો જ કે આકાશનો સૂર્ય મંદિરમાં જઈને બેઠો. એમાં એમને તો આંતરિક એવું બહુ મળ્યું હશે, પણ એમના દ્વારા આપણને, સમાજને, સાહિત્યને જે મળવાનું હતું તે ન મળ્યું. કેટલાયે અધ્યાત્મ પુરુષો આત્માના કલ્યાણના માર્ગે હતા જ પણ એમણે સમાજના હિતમાં, સમાજની ઉન્નતિ અને વિકાસ માટે લોકો વચ્ચે જ રહેવાનું રાખ્યું. એમ કહો કે એમણે સમાજના માણસોને પોતાનો પ્રકાશ આપતા રહીને એ રીતે ઈશ્વરનો પરમ પ્રકાશ વધારે ને વધારે મેળવી છેવટે પોતે આકાશમાં ભળી ગયા! સુન્દરમ્ આપણા માણસ હતા ત્યારે યે ઈશ્વરના માણસ હતા જ, પણ એમણે તો છેવટે મંદિરે બેસી જવાનું કર્યું! સાહિત્યિક કારકિર્દીનો લોભ નહીં, એ ઊજળું પાસું. પણ એમાંથી પ્રગટ થાય છે એ જુદી વાત, એમણે કારકિર્દીનું દોહન ન કર્યું એ પણ સ્મરણમાં રહી જાય એવો એમના જીવનનો વિશેષ. નહિતર શ્રી ઉમાશંકર કરતાં એમનું સાહિત્યિક પ્રદાન વિપુલતાની દૃષ્ટિએ ઓછું ન હોત! ઉમાશંકરભાઈ સમગ્ર પ્રદાને સાહિત્યમાં વધારે માર્ક લઈ જાય છે, પરંતુ જેટલું ય સુન્દરમે કવિતા, વાર્તા, વિવેચનમાં કર્યું છે તે ઉમાશંકરભાઈ કરતાં વધારે ઊંચા મૂલ્યનું છે. ગુજરાતમાં રહ્યા ત્યાં સુધી ઉમાશંકર—સુન્દરમ્ સાથે સાથે હોવા છતાં મૂઠી ઊંચેરા સાહિત્યકાર હતા. મારો વિષાદ એટલે જ છે: આપણને પ્રકાશ આપતો તેજપુંજ મંદિરનો દીવો થઈ ગયો! એમાં એમની ધન્યતા હશે, પણ આપણાથી એ છેટે થઈ ગયા એ વિષાદ મને એમના વિશે સતત રહ્યો છે.

એમ તો અંગ્રેજી કવિતા વિશે શ્રી અરવિંદે સમર્થ વિવેચન આપ્યું છે અંગ્રેજીમાં, તેના ગુજરાતી અનુવાદનો ગ્રન્થ પણ વાંચ્યો છે પણ એ જાણે એક જુદી કક્ષાની માગણી કરે છે. શ્રી અરવિંદ કવિ યે ખરા એટલે યે કવિ સુન્દરમ્ પોંડિચેરી જઈ બેઠા. આકર્ષણનું એ એક તત્ત્વ પણ હશે જ! પણ કહેવું જોઈએ કે અરવિંદ સૂર્ય ખરા, પણ તે બીજા લોકના, અલબત્ત, એમની પ્રકાશઆભા આપણા લોક સુધી પહોંચે છે ખરી, પણ પૂર્ણ પ્રકાશ કદાચ નહીં. તેઓ આપણા સુધી આવે તે નહીં, આપણે એમની પાસે જઈએ એ અપેક્ષિત હતું.

સુન્દરમને જ્યારે જે યોગ્ય લાગ્યું તે કર્યું—એમના વ્યક્તિત્વના એ પાસાની નોંધ લેવી જ રહી. એમણે કારકિર્દીનો ચતુરાઈભર્યો દીર્ઘ વિચાર કરી જેમ કશાનું દોહન નથી કર્યું, તેમ વિકાસની યાત્રામાં વચ્ચે આવ્યું તેની ઉપેક્ષા યે નથી કરી। 'તને મેં ઝંખી છે, યુગોથી ધીખેલા પ્રખર સહરાની તરસથી' એમ એ કહે છે તેની પ્રતીતિ એમના જીવનમાં મળે છે.

આપણા સાહિત્યપુરુષો ચતુર અને કેટલેક અંશે કારકિર્દીની બાબતમાં ચાલાક પણ છે. સુન્દરમ્‌માં એનો અભાવ છે!

જયન્તી દલાલ 'રેખા' માસિક પ્રગટ કરે છે. એ ગાળામાં સુન્દરમ્ અને ઉમાશંકર જે ચીલાબહારની વાર્તા, કવિતા લખે છે, ખાસ તો સુન્દરમ્ , તેની સાથે જયન્તી દલાલ અને 'રેખા'નો સંદર્ભ અવશ્ય જોડાયેલો છે. સુન્દરમ્‌ની ઉત્તમ વાર્તા 'રેખા'માં આવે છે. 'કોયા ભગતની વાણી' કે 'ખોલકી ને નાગરિકા' વાર્તાસંગ્રહ એમાં પ્રાકટતરી રીતે કે મિત્રરૂપે 'રેખા' અને જયન્તી દલાલ સંકળાયેલા . વિદ્રોહનો એ સ્વર ઊંચે ઊઠે છે, એક પ્રભાવ છોડે છે, અને સ સાધુએ જ્યાં ચાતુર્માસ ગાળ્યા તે ગામમાં એમની કાયમી સુવાસ રી ગઈ—એવું સુન્દરમ્ વિશે બન્યું. સુન્દરમ્ ઉમાશંકરની જેમ

શિક્ષણાચાર્ય પણ નહીં, એટલે એમને રોકી રાખતું કોઈ કારકિર્દી-ક્ષેત્ર પણ નહીં...

સંપાદક અને અરવિંદ-વાણીના ગુજરાતી અનુવાદક રૂપે 'દક્ષિણા'માં સુન્દરમ્ પ્રગટ થાય છે. એક જુદા જ પ્રકારનું ગદ્ય આપણને મળે છે. એમના એ પાસાની સગવડિયા સાહિત્યિક વિવેચન કરનારાઓએ તપાસ જ કરી નથી! યુનિવર્સિટીમાં જે કંઈ ચાલે છે, પુછાય છે એમાં એ આવવાનું નહીં, તો પછી વૃથા શ્રમ શા માટે?

સંદિર, મઠ, સમ્પ્રદાય બહારની એવી યે અધ્યાત્મિકતા હોય છે, તે સમાજ વચ્ચે રહે છે, સમાજનાં સુખ-દુઃખ સાથે સંલગ્ન રહે છે, પોતાને, પોતાના લક્ષ્યને ભૂલી જાય છે એમ નહીં, પણ લોકોના ઉત્થાન માટે, એ જોડાય છે અને પોતાના અધ્યાત્મભાવને ઓર વિસ્તારે છે, સઘન કરે છે અને સક્રિયપણે સમાજને અનાયાસ જ, હોય ત્યાંથી ઊંચે લઈ જાય છે, ગાંધીયુગના સુન્દરમે એ કામ સાહિત્યમાં કર્યું છે. સમાજચિંતનમાં આત્મચિંતન આવી જાય છે, લોકસંવેદનામાં જ આત્મા વધારે ને વધારે વિકસતો જાય છે—અધ્યાત્મનું સાધારણીકરણ થતું જાય છે—એવું કબીર, અખા જેવા ઘણા અધ્યાત્મપુરુષોનાં ઉદાહરણોમાં જોવા નહીં, અનુભવવા મળે છે. સુન્દરમ્‌માં એ શકયતા હતી, પણ તેઓ પ્રકાશ મેળવવા દીવો મંદિરમાં જાય એવું બન્યું. પોતે સ્વયં પ્રકાશ છે, પોતાના સ્વરૂપ અને કદનો અને ખુલ્લામાં, સમાજમાં રહીને તેનો પ્રકાશ અને કદ વધતાં જાય છે—આ પણ એક સત્ય છે. સુન્દરમ્‌ના ઉદાહરણમાં એમ બની શક્યું હોત. અલબત્ત, એ આપણો લોભ બોલે છે. પોંડિચેરીમાં જઈને રહેતાં થયેલો આત્મવિકાસ એ એમની પ્રતીતિ હશે જ, પણ સાહિત્યકૃતિએ ઊંચાં શિખર સર કરવા સાથે સાધારણીકરણ સાધવાનું લક્ષ્ય પણ રાખવાનું હોય, તેવું પ્રતિભાઓ માટે પણ નહીં હોય તો, ગ્લાનિ પ્રવર્તે ત્યારે ઈશ્વર શા માટે

'માણસ' થયા વિના રહેતા નથી? 'માણસ થયા વિના હું રહીશ નહીં' એવું વચન શા માટે આપે છે?

'યાત્રા' સંગ્રહનું પેલું એક જ ગીત, એ મીરાંની કોટિએ પહોંચી ગયાની પ્રતીતિ કરાવે છે!

મેરે પિયા મેં કછુ નહીં જાનું,
મેં તો ચૂપ ચૂપ ચાહ રહી.
મેરે પિયા તુમ કિતને સુહાવન.
તુમ બરસો જિમ મેહા સાવન,
મેં તો ચૂપ ચૂપ નાહ રહી.

અદ્‌ભુત છે આ ગીત! આ કોઈ 'શબ્દના સ્વામી'નું સર્જન નથી, નથી જ! ચરમ પ્રતીતિ કે સાક્ષાત્કાર વિના આ 'વાણી' સંભવે નહીં! મીરાં–સુન્દરમ્, સુન્દરમ્–મીરાં એવા રટણ આવર્તન એ ગીતનો આસ્વાદ કરતાં અનાયાસ મનમાં થતાં રહે છે.

ગિરિ તળેટીથી એ જૂનાગઢ સાથે લઈ ગયા. છ-આઠ કલાક સાથે રહ્યા. 'ડમરો–તુલસી'ના બધા ફરમા આવેલા, જોયા, ઝૂલણા છંદમાં લખેલી બે કવિતા આગળ રોકાયા, થોભ્યા. ઠીક સમય લીધો. કહે: "આવી કવિતા લખો.' ગઝલો વિશે બોલ્યા નહીં' પણ પેલી બે કવિતા જેવી કવિતા તે પછી મેં લખી જ નહીં! □

૨–૩–'૯૧

*

પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ વિશે* / શિરીષ પંચાલ

વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં ધૂમકેતુ દ્વારા સાચા અર્થમાં ટૂંકી વાર્તા ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ અને બહુ થોડાં જ વર્ષોમાં એ પરિપક્વ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ. આ વાર્તાને ત્રીસી-ચાળીસીના ગાળામાં નવું પરિમાણ અર્પવામાં ઉમાશંકર જોશી અને સુંદરમ્‌ની વાર્તાકલાએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ઉમાશંકર જોશીએ જે સ્થાનિક પરિવેશ ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકીમાં પ્રગટાવ્યો એ જ પરિવેશ પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. માત્ર કોઠાસૂઝ દ્વારા વિરલ સાહિત્યિક પ્રતિભા દાખવનારા સર્જકોમાં સહજ રીતે પન્નાલાલ પટેલનો સમાવેશ કરી શકાય. પરંપરાગત ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ તેમને ભાગ્યે જ નડયો છે. આમ છતાં એમના સમગ્ર સર્જનના સંદર્ભે કહી શકાય કે આરંભની કૃતિઓમાં જોવા મળેલું વિત્ત ધીમે ધીમે ઓછું થવા માંડે છે. કેટલાક સર્જકોમાં ઉત્કર્ષની ભૂમિકાઓ ધીમે ધીમે પ્રગટે; આરંભના ગાળાની મર્યાદાઓ ધીમે ધીમે દૂર થવા માંડે; પરંતુ પન્નાલાલ પટેલ જેવાની બાબતે ઊંધું જોવા મળ્યું. તેમને કવિતાએ યારી ન આપી, ટૂંકી વાર્તાના આલેખનમાં સફળતા મળી અને નવલકથા સ્વરૂપમાં તેમની પ્રતિભા પૂર્ણરૂપે પ્રગટ થઈ. આપણે એમ ન કહી શકીએ કે પન્નાલાલ પટેલ ટૂંકી વાર્તામાંથી કથા સાહિત્યના જે પાઠ શીખ્યા તેનો ઉપયોગ

* ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૭માં ઈડર મુકામે યોજાયેલા સર્જકસત્ર નિમિત્તે લખાયેલો નિબંધ.

નવલકથાઓમાં કર્યો, તેમ છતાં આ ટૂંકી વાર્તાઓ નવલકથાઓની પૂર્વભૂમિકા તો બની જ રહી.

સપાટી પરથી તો એમ લાગે કે 'ગોવિંદનું ખેતર', 'કંકુડી ને કાનિયો', 'ખેમી' જેવી વાર્તાઓનો વિસ્તાર પન્નાલાલ પટેલમાં જોવા મળે છે. પણ ધ્યાનપૂર્વક જોતાં આવાં વિધાનોમાં રહેલી ભ્રાન્તિ તરત ઉઘાડી પડી જાય છે. ધૂમકેતુની વાર્તાઓનો પ્રગટ અને અપ્રગટ આશાવાદ તેમની વાર્તાઓને વણસાડી મૂકે છે જ્યારે પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ પરથી આવા આશાવાદના મોહક વાઘા ઉતારી નાખવામાં આવ્યા છે. દા.ત., ધૂમકેતુની 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ' જેવી વાર્તાને ધરી શકાય. અહીં સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પરના પતનની વાત કૃત્રિમ રોમેન્ટિક શૈલીમાં કરવામાં આવી છે અને પછી એની સાથે નિરાશા, હતાશા, વેદના પણ આલેખાય છે. પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓમાં આવા કોઈ સ્વર્ગની વાત આવતી નથી, એટલે પછી હતાશા-વેદનાનો એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી.

ધૂમકેતુ પછી આટલી મોટી સંખ્યામાં ટૂંકી વાર્તાઓ લખનારા એક માત્ર લેખક પન્નાલાલ પટેલ છે. અનેક વાર્તાસંગ્રહોમાંથી એમની ઉત્તમ વાર્તાઓનાં ત્રણેક સંકલનો 'પન્નાલાલનો વાર્તાવૈભવ', 'પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ', 'વીણેલી નવલિકાઓ' જોઈએ ત્યારે આપણને એક અચરજ થાય છે. આપણા જમાનાની પ્રતિનિધિરૂપ કહી શકાય એવી કેટલી ઓછી વાર્તાઓ અહીં જોવા મળે છે. 'સાચાં સમણાં', 'સાચી ગજિયાણીનું કપડું', 'વાત્રકને કાંઠે', 'મા', 'પીઠીનું પડીકું', 'કંકુ', 'મોરલીના મૂગા સૂર', 'ધરતી આભનાં છેટાં', 'ઓરતા', 'એળે નહિ તો બેળે'...બસ, આપણે અટકી જવું પડે છે. 'વળામણાં', માનવીની ભવાઈ', 'મળેલા જીવ' જેવી દીર્ઘ-રચનાઓ કોઈ પણ જમાનાની કસોટીઓ સામે ટકી રહેશે એમ જેટલી પ્રતીતિથી કહી શકીએ તેટલી પ્રતીતિથી આ વાર્તાઓ વિશે ન પણ કહી શકાય. તળપદી ગુજરાતી ભાષાએ જે ગજું નવલ-

કથામાં કાઢ્યું છે તે ટૂંકી રચનાઓમાં જોવા મળતું નથી. સામાન્ય પ્રજા નવલકથાની સરખામણીમાં ટૂંકી વાર્તાઓ ઓછી વાંચે છે એટલે પન્નાલાલ પટેલ નવલકથાકાર તરીકે વધારે લોકપ્રિય થયા, ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે સામાન્ય પ્રજામાં જાણીતા ન થયા એમાં આંશિક તથ્ય છે પણ એનું બીજું સાચું કારણ એ છે કે તેમને નાના પરિમાણવાળી રચનાઓ ઝાઝી ફાવતી નથી. એની સામે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બહુ ઓછી વાર્તાઓ લખનારા ઉમાશંકર જોશીની વાર્તાઓ એવો જ પરિવેશ ધરાવતી પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાઓ કરતાં નિઃશંક ચઢિયાતી સાબિત થાય છે. ટૂંકી વાર્તાઓમાં તળપદી ભાષાનું જોમ પ્રમાણમાં વધારે દાખવનાર ઉમાશંકર જોશી નવલકથાના સ્વરૂપમાં નિષ્ફળ ગયા જ્યારે પન્નાલાલ પટેલે ટૂંકી વાર્તામાં રહી ગયેલી ઊણપોનું સાટું નવલકથા દ્વારા વાળી આપ્યું. આ ઘટના પાછળ રહેલાં સંભવિત કારણોની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત નથી એટલે એ મુદ્દાને બાજુ પર રાખીએ.

પન્નાલાલ પટેલને કેટલીક વાર્તાઓમાં આંતરમનનો સંઘર્ષ નિરૂપવામાં ભારે સફળતા મળી છે. આવી કૃતિઓમાં 'મા', 'સાચાં સમણાં', 'વાત્રકને ખોળે', 'સાચી ગજિયાણીનું કપડું' જેવી ઉત્તમ કૃતિઓનો; 'ઓરતા', મોરલીના મૂગા સૂર' જેવી મધ્યમ કક્ષાની કૃતિઓનો સમાવેશ કરી શકાય. પણ જે અર્થમાં આપણે 'કોદર', 'બુદ્ધિવિજય', 'છેલ્લો દાંડકયભોજ' જેવી વાર્તાઓને કે ફ્રોઈડનો પ્રભાવ ઝીલીને લખાયેલી આધુનિક વાર્તાઓને મનોવૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓ કહીએ છીએ તે અર્થમાં આ વાર્તાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક નથી. આધુનિકતાની દીક્ષા પામેલા લેખકે આ વાર્તાઓને આંતરચેતના પ્રવાહની ટેકનિકથી આલેખીને આધુનિકો દ્વારા પુરસ્કૃત સાહિત્યજગતમાં બહુ ઊંચું સ્થાન મેળવી લીધું હોત. પરંતુ પન્નાલાલ પટેલ આધુનિકતાની એવી કોઈ દીક્ષાભિક્ષા વિના જ, મનોવૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓમાં પ્રગટતા સામર્થ્યથી પણ વધારે માત્રાવાળું વિશ્વ ઊભું કરે છે અને એનો

કોઈ ભાર આપણને વરતાતો નથી – સાવ સહજ રીતે, ધરતીમાંથી ફોરતી માટીની ગંધની જેમ માનવમનની લીલા પ્રગટી ઊઠે છે. આ નૈસર્ગિકતા નબળી વાર્તાઓને પણ થોડેઘણે અંશે તારી લે છે.

આના સમર્થન માટે 'મા' વાર્તા લો. ગરીબીનો ભોગ બનેલા અને ગાભણી ભેંસ વિયાય ક્યારે, એનું દૂધ પીવા ક્યારે મળે તેની આતુરતાથી રાહ જોતા બચરવાળ કુટુંબની કારમી વ્યથાનું નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે ખરું પણ આ પરિસ્થિતિને કોઈ સામાજિક વિષમતા, વર્ગભેદ સાથે સાંકળીને વાચકોની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન અહીં નથી તેમ જ બીજે પણ નથી. 'આ બિચારી માને તો ભેંસના ચાર આંચળ પર ઘરના આઠ આઠ માનવીઓનાં જીવન વણવાં હતાં'—ની વાત કેન્દ્રસ્થાને હોવા છતાં લેખક એ દરિદ્રતાની વાત કરવાને બદલે માના હૃદયની ભીતર લઈ જાય છે. જાલમ ખાંટના ઘરમાં ગયા વર્ષે પણ પાડો જન્મ્યો હતો, થોડા દિવસોમાં જ એ મરી ગયો અને ભેંસ દૂધ આપતી બંધ થઈ ગઈ. આ વર્ષે પણ પાડો આવે તો એ પરિસ્થિતિનું પુનરાવર્તન જ થાય. પણ હવે બીજું વરસ કોઈ રીતે કાઢી શકાય એમ નથી, આ પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે અને તે પાડાને ઉકરડે નાખી આવવાનો, બધા સૂઈ જાય ત્યારે. એટલે મા બધાને વહેલા સુવડાવી દે છે પણ પોતાના મનને તો છેતરી શકાતું નથી. 'અરે ભગવાન! શા માટે હું બધાયને જ પાડી દઉં છું!' નેરેટર દ્વારા આપણને જાણ થાય છે કે મા પોતે જ પોતાનામાં ચાલતા કોઈ ભયંકર તરકટથી અજાણી બની પોતાને પૂછી રહી. આ જાણ નેરેટર દ્વારા આપણને ન થઈ હોત તો પણ એ આપણા ધ્યાનબહાર ન જ રહેત. ઊલટું, એ જાણ ન થઈ હોત તો ટૂંકી વાર્તાની વ્યન્જનાત્મકતા વધારે પ્રગટત. આ નિર્દયતા, આ ઘાતકીપણું પાત્રના વ્યક્તિત્વનું વિરોધી છે કે પાત્ર સાથે, એ જે પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે તેની સાથે સુસંગત છે એનો ઉત્તર શોધવા માટે વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી

વિગતો મદદરૂપ થઈ પડે એમ છે. જાલમ ખાંટના ઘરની અન્નપૂર્ણા એવી મા ભેંસના દૂધ વડે જ આઠ જણને જીવતા રાખી શકે એમ છે. એના જીવનમાં પસંદગી કરવાની વિકટ સમસ્યા ઊભી થઈ. મા હોવાને નાતે કોઈની હત્યા પણ ન થાય અને એ જ નાતે એને આઠ જીવને બચાવવા પણ છે. મા જ આવો નિર્ણય લઈ શકે–'પણ પેલી અડધો ડઝન છોકરાંની મા તો પ્રતિક્ષણે એના માનવહૈયા પર જાણે મક્કમતાનો કાળમીંઢ પથરો એક ઉપર બીજો ચઢાવી રહી હતી.' પણ ઘરની બિનઅનુભવી વહુને આ ન સમજાય. કેમ કરીને પેટના લોચા ઉછેરાય, રાજના વેરા ભરાય ને વાણિયાના વે'વાર થાય એની સમજ એ અબુધને હોય કેવી રીતે? વાર્તા ત્રીજા પુરુષમાં કહેવાઈ છે અને છતાં માના કથનકેન્દ્ર દ્વારા પ્રથમ પુરુષમાં કહેવાતી હોય એવો આભાસ ઊભો થાય છે. આ બે કેન્દ્રો ક્યાંક જુદાં પડે છે. ક્યાંક મળી જાય છે અને છતાં એવો સાંધો અહીં વરતાતો નથી.

પણ આવો સાંધો બે વખત પતિ ગુમાવી બેઠેલી નવલને કેન્દ્રમાં રાખતી 'વાત્રકને કાંઠે' વાર્તામાં વરતાયા કરે છે. આઠ વરસ પર રિસાઈને ચાલ્યો ગયેલો પતિ અને ત્રણ વરસ પર મુખીના દીકરાનું ખૂન કરીને ભાગી ગયેલો પતિ–આ બંનેના વિરહે સોરાતી, ઝૂરતી નવલની વેદનાને અત્યંત સંયત રીતે અહીં આલેખાઈ છે. વજનદાર ઘટનાઓની સ્થૂળતાને ગાળી નાખવા નવલના મનોજગતને અને તેની દ્વિધાને આલેખવામાં આવી છે. આ વાર્તામાં બનનાર ઘટનાઓ બની ચૂકી છે, અને આ બંને પતિ એક દિવસ નવલને ઘેર આવી ચઢે છે અને વાર્તા ઉકેલાવા માંડે છે. સાધુ થઈ ગયેલો પતિ અને ખૂન કર્યા પછી ભાગવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં પગ ગુમાવી બેઠેલો પતિ બંને ગુનો કબૂલી લેવા તૈયાર થાય છે પણ ખૂનીની કબૂલાત કોઈ માનતું નથી અને નિર્દોષને જન્મટીપ થાય છે; છેવટે પેલો લંગડો નવલ પાસે આવે છે. આ ઘટના વાત્રકને

કાંઠે બને છે એટલું જ નહીં પણ વાત્રક તથા નવલ એકાકાર થઈ જાય છે. 'પરંતુ નવલને – વાત્રકને એના ડાબા જમણા કાંઠા માટે પક્ષપાત હોય તો આ બેમાંથી એકના પર હોય! એને તો ડાબી ફૂટે તોય ને જમણી ફૂટે તોય, આંખ તો પોતાની જ હતી ને!' નવલ લંગડો પતિ ઘેર આવ્યો ત્યારે એને આવકારી ન શકી એનું કારણ એ ન હતું કે તે ખૂની હતો. આમ તો પેલા નિર્દોષ અને સાધુ થઈ ગયેલા પતિ માટે પક્ષપાત હોય એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ ધારો કે લંગડો જનમટીપ પામ્યો હોત અને નિર્દોષ ઘેર આવી ચઢચો હોત તો પણ નવલ એનો સ્વીકાર કરી શકી ન હોત. પણ ટૂંકી વાર્તાને અનિવાર્ય એવી શિસ્ત પન્નાલાલ પટેલ જાળવી શકતા નથી એટલે વાર્તાને અંતે સાવ અપ્રસ્તુત ભૂમિકા ઉપર તેઓ જઈ ચઢે છે. નવલ નથી તો લંગડાને રોકી શકતી, નથી તો સામે દોડીને ભેટી પડતી કે નથી સામે ચાલીને એનો હાથ પકડીને ઘરમાં લઈ આવતી અને છતાં 'એક જ આશા હતી: ઢોર ચરાવવા ગયેલા માસા સામા મળે ને એને સમજાવીને પાછો લાવે!'

નવલ બે પુરુષોમાં વહેંચાયેલી છે અને એની જાણ પાછળથી થાય છે–જ્યારે 'સાચાં સમણાં' વાર્તાનો મથુર ધીમે ધીમે બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે વહેંચાય છે. એની પત્ની રતન ઘરરખુ, વ્યવહારકુશળ અને બુદ્ધિશાળી છે, તેની સુવાવડ પર આવેલી નાની બહેન મણિ મથુરના હૃદયને વલોવવા માંડે છે. કાકતાલીયતા કે કૃત્રિમ પ્રસંગોની હારમાળા વિના આગળ વધતી વાર્તા મથુરના ચિત્તમાં મણિ સાથેના લગનની ઇચ્છા કઈ રીતે જાગવા માંડે છે તેની વાત માંડીને કહે છે. 'અરે રામ રામ! આપણાથી એવું થાય? એનું નામ જ નહિ ને!'થી શરૂ થઈને મણિ વિના રહી જ ન શકાય સુધીની ભૂમિકા ઉત્ક્રાન્ત થતી બતાવવામાં પન્નાલાલ પટેલને ખૂબ સફળતા મળી છે. મથુરના ચિત્તમાં જાગેલો ઉન્માદ અફીણ ખાવાથી જાગ્યો હોય એવો ભ્રમ થાય છે પણ એનું નિરસન મથુર પોતે કરી આપે છે. 'કોણ જાણે

આ તો અફીણ બધા ચાળા કરાવે છે કે પછી હું જ ઢોંગ કરું છું કે—આ તો સાચું છે બધું કે પછી સમણાં તો નથી!' મથુરના મનમાં ચાલતા આંતરસંઘર્ષને વાચા આપવા માટે ટૂંપિયાનો સમર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાના આરંભે ખાધેપીધે સુખી બનેલો મથુર સાત તોલાનો ટૂંપિયો વસાવે છે અને એની સાથે જ મથુરના મનમાં મણિ માટે આસક્તિ જાગવા માંડે છે. આરંભમાં વણઓળખાયેલી રહેલી આ આસક્તિ ધીમે ધીમે ભૂતાવળની જેમ પીછો પકડે છે. ટૂંપિયો સ્વપ્નમાં મથુર સાથે વાર્તાલાપ કરે છે તે જુઓ—જે રતન માટે એને ભારોભાર લાગતું હતું એ રતન માટે એનું મન શું કહે છે તે જુઓ. હૃદયના ઊંડે ખૂણે ધરબાઈ રહેલી લાગણીઓ એકાએક પ્રગટ થઈ ઊઠે છે. રૂપ ને જોવનાઈ, મારકણી આંખો ને પાતળી ડોક એ બધું ય ભૂલી જા ને જેમ હું રૂપ માણવાની મરજી ને જોવનાઈ રમાડવાના ઓરતાને મનમાં જ ધરબી રાખું છું તેમ તું ય પેલા ખૂંટા આગળ ધરબાઈ રે!...મારે તો...આ જૂનીના જીવની ખાતર હવે તો આવતે ભવે જ.' મથુરના હૃદયની આ દ્વિધા મણિ માટેનું તીવ્ર આકર્ષણ છેવટે આભાસી તિરસ્કારમાં પરિણમે છે એ રીતે તિરસ્કાર પણ પ્રેમનું જ એક રૂપ બની જાય છે. માનવ-મનની આ અકળ લીલા પ્રગટાવવા માટે કોઈ ગૂઢ આંટીઘૂંટીઓથી ભરેલાં મનોવૈજ્ઞાનિક સત્યો રૂપી તારણ ઉપર પહોંચવાની લેખકને ક્યાંય જરૂર વરતાઈ નથી. જો એવી જરૂર વરતાઈ હોત તો વાર્તા એટલી ઊણી ઊતરત. ગામડાના સામાન્ય માનવી પાસે કહેવડાવેલી વાત વધારે સોંસરવી છે. 'અરે મારા રામ! માનવીના મનના કોણ જાણે કેટલા મોટા કોઠા છે ને એમાંય પાછા કેટલાય ખરા ને કોણ જાણે કેટલા ખોટા!' આ જ માનવમનનું બીજું એક રહસ્યમય પાસું મણિ સાથે લગનનું નક્કી થયા પછી પ્રગટ થાય છે. 'અત્યાર સુધી છેલછબીલી લાગતી મણિ એને ડાકણ સરખી' જ લાગવા માંડી. મથુરનો આત્મતિરસ્કાર રતનને અન્યાય કર્યાની વેદનાના તિખારા

આ રીતે પ્રગટી ઊઠે છે. 'વળામણાં'ની હરોળમાં ઊભી રહી શકે એવી આ વાર્તા સારું એવું કાઠું દાખવી શકી છે.

પન્નાલાલ પટેલ સામાજિક પરિસ્થિતિઓને જ્યારે વાર્તાનો વિષય બનાવે છે ત્યારે પણ એમનું ધ્યાન પાત્રના ભીતરી વ્યક્તિત્વ ઉપર અને મનોજગતમાં ઉદ્‌ભવતા વિવર્તો ઉપર જ જાય છે. આને પરિણામે વાર્તાઓ સામાજિક પરિવેશના દસ્તાવેજી નિરૂપણ આગળ અટકી જવાને બદલે આગળ વધે છે. હા, એ સામાજિક પરિવેશ કેન્દ્રમાં છે, એની નીપજ રૂપે જ આ બધું આવે છે. આ પ્રકારની બે વાર્તાઓ છે–'સાચી ગજિયાણીનું કપડું' અને 'કંકુ.' આ બંને વાર્તાઓમાં અવૈધ સંબંધ અને એને પરિણામે જન્મેલા અનૌરસ સંતાનની કથા આવે છે ખરી, પણ બીજી વાર્તાઓમાં બને છે તેમ લેખકનું ધ્યાન એના પર નથી. લેખકે ધાર્યું હોત તો હરિજનોને થતા અન્યાયની કે ગામના શાહુકારો દ્વારા થતા ગરીબોના શોષણની વાતો કેન્દ્રસ્થાને રહી શકી હોત પણ લેખક એ દિશાએ જવા માગતા નથી, આવી પરિસ્થિતિઓને નિમિત્ત બનાવીને બીજી જ વાત કરવા માગે છે. લખુડો શા માટે ફળિયાની છોકરી માટે મોંઘી ગજિયાણીનું કાપડ લેવા તૈયાર થયો એની વાત સ્પષ્ટ સ્વરૂપે આવતી નથી. શેઠની ઘોડી માટે એ છોકરીની મા જમની ચોમાસામાં ઘાસ વાઢી લાવતી હતી એ વાતથી શેઠ ચોંકી ઊઠ્યા અને ચતુર વાચક શેઠ અને એ છોકરી વચ્ચેનો સંબંધ જાણી જાય છે અને એ રહસ્ય પામી લીધા પછી પણ વાર્તાનો રસ જળવાઈ રહે છે. શિવલાલ શેઠે જમની ઉપર કેવી રીતે બળાત્કાર કર્યો એની વાત અહીં આવતી નથી પણ આ જ વાર્તાની પૂરક એવી 'કંકુ' વાર્તામાં જોવા મળે છે. આમ જોવા જાઓ તો 'કંકુ'નો વિસ્તાર 'સાચી ગજિયાણીનું કપડું'માં છે. બંને વાર્તાઓમાં એકસરખી પરિસ્થિતિ છે, બંનેમાં વિધવાઓ શાહુકારોની વાસનાનો ભોગ બનીને મા બને છે. બંને સ્ત્રીઓ પોતાનાં સંતાનોને માટે જવાબ-

-દાર પુરુષનું નામ દેતી નથી. પણ એક વાર્તા અન્યાયનો ભોગ બનનારની છે અને બીજી વાર્તા અન્યાય ગુજારનારની છે. 'કંકુ' કરતાં 'સાચી ગજિયાણીનું કપડું' વધારે સમૃદ્ધ બને છે કારણ કે એનો ધ્વનિ અપ્રગટ અને છતાં પ્રગટ રાખવામાં લેખકને ધારી સફળતા મળે છે, તે ઉપરાંત એ વાર્તા માત્ર શિવલાલકાકાની બની રહેવાને બદલે લખુડાની પણ બનવા માંડે છે – 'તો લખુડાને ય જાણે કલ્પનાની પાંખો ફૂટી હોય તેમ પેલાં અલ્લડ અંગોમાં થનગની રહેલી જોવનાઈનાં તાન ભેગાં સુંવાળાં એ બાવડાં પરના આ પોપટ અને હૈયે ટાંકેલા મોર પણ જાણે તાલ પુરાવતા આબેહૂબ લાગવા માંડ્યા. 'કંકુ' વાર્તામાં આરંભથી જ વાર્તાની ગતિ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ વાર્તાની એક વિશિષ્ટતા મલકચંદના આલેખનમાં છે. વાસનાનો ભોગ બનેલો મલકચંદ પહેલી વાર કંકુ ગોળ તોળાવવા વખારમાં આવી ચઢે છે ત્યારે જ તેના પર બળાત્કાર કરી શક્યો હોત. પણ એ પરિસ્થિતિમાંથી પાત્ર બચી જાય છે અને તોફાન શમી ગયાની લાગણી અનુભવે છે પણ બીજી વખત શમી ગયેલું તોફાન ફરી બમણા વેગે પ્રસરી જાય છે અને કંકુ માટે 'વર્ષો પહેલાંની માઝમ રાત જાગતાના સ્વપ્ન શી બની રહી.' આ એક જ વાક્યમાં આ પ્રસંગની સમગ્ર સંકુલતા પન્નાલાલ પટેલ ભારે સામર્થ્યથી પ્રગટાવી આપે છે; કશી સ્પષ્ટતા કર્યા વિના આખી ઘટનામાં કંકુની સંડોવણી પણ એક જ લસરકાથી આલેખી બતાવવામાં આવી.

'સાચી ગજિયાણીનું કપડું'ની નિરૂપણરીતિથી જરા જુદા પ્રકારની નિરૂપણરીતિ 'પીઠીનું પડીકું' વાર્તામાં છે. આર્થિક વિષમતાઓ, સામાજિક કુરિવાજોને પરિણામે જન્મતી પરિસ્થિતિ કેન્દ્રમાં છે પણ ત્રીજા પુરુષ અને પ્રથમ પુરુષની મિશ્ર નિરૂપણરીતિ વાર્તાને સમસ્યાપ્રધાન બનાવતાં અટકાવે છે. 'મોરલીના મૂગા સૂર' જેવી વાર્તાના કેન્દ્રમાં કજોડાનું વસ્તુ છે. નાયિકાને પતિ દીઠો ગમતો નથી,

સાસુનો ત્રાસ વેઠાતો નથી, એટલે પ્રિયતમ સાથે નાસી જવાની યોજના ઘડે છે પણ પેલો નાયિકાને તેના પતિનો વિશ્વાસ સંપાદિત કરવા કહે છે અને શરૂ થાય છે એક બનાવટી રમત. આ બનાવટ ક્યારે સત્યના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ તેની ખબર સુદ્ધાં રહેતી નથી. નાયિકાનું પરિવર્તન સંપૂર્ણ અકૃત્રિમ લાગે, એ રીતની નિરૂપણરીતિ આસ્વાદ્ય નીવડી છે.

પરંતુ આવી વાર્તાઓને બાદ કરી નાખો તો શું જોવા મળશે? આમાંની કેટલીક વાર્તાઓ શહેરી પરિવેશની છે, ગ્રામ્ય પરિવેશ સિવાયની વાર્તાઓમાં પન્નાલાલ પટેલને સફળતા મળતી નથી. એમાં કૃત્રિમતા પ્રવેશી જાય છે. પછી એ કૃત્રિમતાને નર્મ-મર્મ, હાસ્ય-કટાક્ષ કોઈ પણ રીતે બચાવી શકતાં નથી.

આ બધું આલેખવા માટે જુદા જ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈએ અને એ વ્યક્તિત્વ પન્નાલાલ પટેલમાં નથી. જે ન હોય તેને પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન વાર્તાઓને કુંઠિત કરે છે.

એમની નબળી વાર્તાઓનો સમાવેશ પણ આ સંપાદનોમાં કરવામાં આવ્યો છે. ક્યારેક એ વાર્તાઓ ટુચકા જેવી તો ક્યારેક માત્ર રેખાંકનો જેવી છે. ક્યાંક તમને પન્નાલાલ પટેલની વાર્તાકલાના લસરકાઓ જોવા મળે, પણ એથી વિશેષ કશું નહીં. તેમની સમગ્ર કથાસૃષ્ટિમાં ધૂમકેતુની ટૂંકી વાર્તાઓમાં જોવા મળતું વિષયવૈવિધ્ય, પાત્રવૈવિધ્ય, સ્થળવૈવિધ્ય નથી. આ સંપાદનોની એક પણ વાર્તા આપણને ભૂતકાળમાં લઈ જતી નથી. પાછળથી લખાયેલી તેમની નવલકથાઓમાં પુરાણકાળ સ્થાન પામ્યો છે પણ ટૂંકી વાર્તાઓમાં તો એ દિશાને ટાળવામાં આવી છે. જે પ્રદેશમાં ઉછેર થયો તેની સંવેદના આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. એમની વાર્તાઓમાં સ્થાન પામેલાં નગરવાસી પાત્રો આગંતુક બની રહે છે. જો એ પાત્રો ગ્રામ્ય પરિવેશ ત્યજીને આવ્યાં હોત અને શહેરી વાતાવરણ સાથે એમની સંવેદનાનો તાર ગૂંથી ન શકાયાની વેદના વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં હોત તો એવી વાર્તાઓની કૃત્રિમતા ઓછી થાત એટલું જ નહિ પણ એક નવું પરિમાણ એમની વાર્તાઓને સાંપડી શક્યું હોત.

પન્નાલાલ પટેલનો ગ્રામ્ય સમાજ ભદ્ર સમાજની મર્યાદાઓને ચાતરીને ચાલે છે. આ જનસમાજે સ્થળકાળ વિશેની અભિજ્ઞતાને, રીતરિવાજોને માન્યતાઓને ફગાવી દીધી નથી. એમ લાગે કે આ પરિવેશને વીસમી સદીનો સ્પર્શ થયો નથી, આ જગત જૂના રીત-રિવાજો, શ્રદ્ધા, વહેમ, રૂઢિઓ; અત્યન્ત સરલ કાયદા-કાનૂનોવાળું જગત છે. તેમ છતાં આ પાત્રો કશીક આવી પડેલી ઇષ્ટ–આપત્તિ, ભાવિ પ્રત્યેની ચિંતાથી પ્રેરાઈને રીતરિવાજોને કે માન્યતાઓને વળગી રહ્યાં હોય એમ લાગતું નથી. કોઈ સંઘર્ષ વિના કે એવી કશી સભાનતા વિના આ ગ્રામ્ય પરિવેશને તેઓ ટકાવી રાખે છે. 'માળો' જેવી નબળી વાર્તામાં ભમતો શહેર છોડી પોતાને વતન પાછો જઈ ચઢે છે ત્યારે પણ શહેરી જીવન ત્યજી ગ્રામ્ય જીવન જીવવાની રોમેન્ટિક વૃત્તિ તેમાં નથી. અહીં કૂડકપટ, ઈર્ષ્યા–લોભ પણ છે અને સાથે સાથે ભદ્ર સમાજની જડતા કે દંભ નથી. નહીંતર 'કંકુ' વાર્તાની વિધવા કંકુને તેની સગર્ભાવસ્થામાં ડોશી-ઓનો સહકાર કે ન્યાતીલાઓનો સમભાવ સાંપડ્યો ન હોત. વળી, પન્નાલાલ પટેલ સામાજિક, નૈતિક સમસ્યાઓના આલેખનને વાર્તા-ઓનો વિષય બનાવતા ન હોવાને કારણે એની સમસ્યાઓથી મુંઝાઈ મરતાં પાત્રો નથી. અમુક પ્રકારના પ્રચારવેડામાંથી આ વાર્તાઓ બચી ગઈ છે એમ પણ લાગે.

પન્નાલાલ પટેલની આ અને બીજી વાર્તાઓની એક મર્યાદા પણ ઊડીને આંખે વળગે છે. એમની વાર્તાઓનો ધ્વનિ મર્યાદિત છે. બધી જ વાર્તાઓને આવરીને રહેલું કોઈ તત્ત્વ નથી અને એના અભાવે એ વાર્તાઓ અમુક હદ ત્યજીને આગળ વધવાની જાણે ના પાડી દે છે. જો વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં અમુક પ્રકારનાં જીવનમૂલ્યો પ્રગટાવવાનો અને એ પ્રગટાવવા માટે કરવા પડતા સંઘર્ષની વાત હોત તો આ વાર્તાઓને વધારે સંકુલ પરિમાણ સાંપડી શક્યું હોત.

૧૫ : ૨ : ૮૭

વાંચતાં–વાંચતાં / રતિલાલ 'અનિલ'

નજરે પડતી છપાયેલી બહુધા ગઝલો પરથી એવું લાગે છે કે શે'રરચનાની કેટલીયે રીતિઓ વિશે આજનો ગઝલકાર વિચારતો નથી. એક વિચાર છંદમાપની બે પંક્તિમાં મૂકી દીધો કે શે'ર થઈ ગયો એવી સામાન્ય સમજ પ્રવર્તતી દેખાય છે. શે'ર એક મુક્તક પણ છે, તો મુક્તકને સ્મરણીય બનાવી દેતા ગુણ એમાં આવે છે? આવો વિચાર થતો હોય એવી પ્રતીતિ બહુધા થતી નથી. પૂર્ણ શે'ર અને અધૂરા શે'રનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. તે પછી ગઝલમાં એની પ્રસ્તુતતાનો પ્રશ્ન પણ આવે છે. એ શે'ર કે તેમાંનો વિચાર 'આગંતુક' ન લાગવો જોઈએ. ગઝલની મૂળ વ્યાખ્યાને અનુસરતી ગઝલનાં વિરહના શોક–વિષાદ સાથે અન્ય શે'રમાં મિલનનો આભા–ઉલ્લાસ પણ હોઈ શકે, તે આગંતુક નથી હોતો, કેમ કે આતુર, વિહ્વળ પ્રેમીની એ અવસ્થા જ નિશ્ચય, અનિશ્ચયની હોય છે. એ મનઃસ્થિતિ પ્રતીતિ અને શંકા, વિશ્વાસ અને વળી દ્વિધાનીયે હોઈ શકે છે. આથી ગઝલની મૂળ વ્યાખ્યાને અનુસરતી ગઝલમાં દ્વિધાભરી આતુર ક્ષણોના વિવિધ પડઘા પડે એ પરસ્પર વિરોધી ભાવ નથી, પણ મનઃસ્થિતિની ક્ષણિક ચંચળ અનુભૂતિનું ભાવાલેખન હોય છે પરંતુ 'આદિલ'ની ગઝલમાં એક શે'ર છે

મીણ થૈ ઓગળે છે જંજિરો,
ને સમય ઇન્કિલાબ માગે છે.

એમાં એક આવેગ છે, બળ છે, ઉત્સાહ છે. 'ને' છે ત્યાં

'ટ' હોય તો ઠેવું, એવો વિચાર પણ આવે, કારણ કે એક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. પોલાદ મીણ થઈ રહ્યું છે, ઇન્કિલાબની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે, એનો અર્થ એ કે સમયની માગ ઇન્કિલાબ, ક્રાન્તિ છે. વાસ્તવમાં માગ નથી, તે અમલમાં આવેલી પ્રક્રિયા છે. ત્યાં 'અને' – કહીને આખી વાતના બે ભાગલા પાડવાની કાંઈ જરૂર ખરી? પોલાદ મીણ થઈ રહ્યું છે એટલે કે સમય ઇન્કિલાબ માગે છે – 'અને' કહીને બે વાત જુદી છે એવું સૂચવવાની કોઈ જરૂર ખરી? હવે એ જ શે'ર પછી બીજો શે'ર આવે છે.

યાતના જીવવાની ક્યાં કમ છે?
કે તું એનો હિસાબ માગે છે!

આગલા શે'રના મિજાજ કે ધ્વનિ સાથે પછી તરત આવેલા આ શે'રનો પડઘો મનમાં કેવો પડે છે? કોઈ સામાન્ય માણસને, વ્યસ્ત માણસને પૂછીએ, તે કામની કે જવાની ઉતાવળમાં હોય અને તેને કોઈ પ્રશ્ન કરીએ ત્યારે તે સાવ સપાટ ઉત્તર આપે, હવે જવા દે ને એ વાત!' એવા સપાટ વિચારનો આ શે'ર છે. ગઝલના તમામ શે'ર સ્વતંત્ર હોય છે એ સ્વીકારીએ જ, આમ છતાં કશુંક અણલખ્યું સામંજસ્ય પણ સંભવે છે. પ્રેમાવસ્થાની ભાવલસ્તી અને ક્ષણિક ભાવઓટ આપણે સમજી શકીએ પણ ઇન્કિલાબનાં એંધાણ આપનારો તરત જ કહે કે, હવે જવા દે ને એ વાત, જીવનની યાતના શી ઓછી છે કે તું એનો હિસાબ માગવા બેઠો? એવો ચીઢ-કંટાળાના ધ્વનિનો જવાબ આપે ત્યારે પેલી ક્રાન્તિ 'ઇન્કિલાબ' કાફિયાને કારણે આવી, એ કારણે એવો જુસ્સો, મિજાજ આવ્યો અને પછીના શે'રમાં 'હિસાબ' પ્રાસ આવતાં આખો મિજાજ બદલાયો? આવા પ્રશ્ન થવા સહજ છે. સ્વસ્થ સહજ લાગતી ગઝલમાં પછી ટેવવશ પ્રવેશી જતી ગઝલકારની કાફિયા-પરસ્તી અનાયાસ છતી થઈ જતી હોય છે.

'જીવવાની યાતના ક્યાં ઓછી છે કે તું એનો હિસાબ માગે

છે?' આ વિચાર કે પ્રશ્નની અહીં પ્રસ્તુતતા શી છે? પૂર્ણ લાગતો એ શે'ર પ્રસ્તુતતાની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ લાગવો જોઈએ. જે કાંઈ વિચાર આવ્યો તે બે પંક્તિમાં મૂકી દેવાથી શે'ર બને ખરો? પેલો 'તું' કોણ? સ્વગતવચન હોય તો પોતે જ. પોતાને જ પ્રશ્ન થાય અને પોતે જ પતાવવા ખાતર જવાબ આપે એવું જીવનમાં બને છે. પણ તેનો કોઈ સંદર્ભ હોય છે. અહીં ટૂંકા ઉત્તરથી વાત પતાવી દેવાનો સંદર્ભ શો છે! એ પ્રશ્નમાંથી જવાબ એટલો જ મળે કે આ સંપૂર્ણ લાગતો શે'ર માત્ર સપાટ જ નથી, અધૂરો પણ છે. ગઝલની ચર્ચા નીવડેલા, સ્વીકારાયેલા શાયરની કોઈ કૃતિ સામે આવે છે ત્યારે સહજ બને છે. કારણ કે અનાયાસપણે પણ બીજા સર્જકો પર એના રચનાસંસ્કાર પડી શકે છે. પરસ્પર વિરોધી એવું ભાવ-પરિવર્તન પ્રેમની, વિરહની ઉત્કટ ક્ષણોમાં સંભવિત છે અને ઘણી બધી નીવડેલી ગઝલોમાં એ અનુભવી શકાય છે. પરંતુ એથી જુદી એવી ગઝલમાં સાવ સામસામેના છેડેની વાત કે જુસ્સો અને 'જવા દો ને' એવા મનોભાવ સહ્ય બનતા નથી. ગઝલનો પ્રત્યેક શે'ર સ્વતંત્ર હોવા છતાં તે એક સાથે હોય ત્યારે કવિએ એક શે'ર લખ્યા પછી જુદા જ સમયે જુદી જ મનઃસ્થિતિમાં બીજો શે'ર લખ્યો ભલે હોય, વાંચક કે ભાવકને એવું સાવ જુદાપણું લાગવું ન જોઈએ. જે વિચાર આવ્યો, તે વળી કાફિયા–પ્રાસની આંગળી પકડીને પણ આવ્યો હોય એટલે બે પંક્તિમાં મૂકી દેવો એવો આયાસ હવે પુષ્કળ લખાતી–છપાતી ગઝલોમાં જોવાય છે, ત્યારે આપણા નીવડેલા, સ્વીકારાયેલા શાયરની રચનાની એ નિમિત્તે ચર્ચા થવી ઘટે.

કેટલાક શે'ર સમગ્ર ગઝલના ધ્વનિ કે અભિવ્યક્તિરીતિએ અપૂર્ણ છતાં સુસંગત હોઈ શકે. કેમકે એમાં એક પ્રકારનું સાતત્ય હોય છે, એટલે કે એક વાત જુદીજુદી રીતે જુદાંજુદાં ઉદાહરણે કહી હોય ત્યારે શે'ર તરીકેની અપૂર્ણતા પણ સમગ્રતાએ સહ્ય બને

છે. પણ જ્યાં એવું નથી હોતું ત્યાં શે'ર 'આગંતુક' બની રહે છે.

એક પ્રશ્નોત્તરી સમયે એક સામયિક પડયું હતું તેમાં મુશાયરાનો અહેવાલ અને શે'ર આપેલા હતા. હાજર તે હજૂર એ ન્યાયે એ શે'ર લઈને વાત કરી.

બૂડ બૂડ થતાં અવાજ ઘડાને નચાવતો,
ઝીલી કો' માછલીને 'ઘટસ્ફોટ' લાગશે.

—ભગવતીકુમાર શર્મા

બૂડ બૂડ થતો અવાજ ઘડાને નચાવે છે (કે ડોલાવે?) તે. ઝીલની માછલીને 'ઘટસ્ફોટ' (થતો હોવાનું) લાગશે. આમ વિચાર છે, પણ અહીં આ વિચારની પ્રસ્તુતતા શી છે, એ પ્રશ્ન થવાનો જ! પ્રસ્તુતતા ન અનુભવાય ત્યારે એ શે'રને 'અપૂર્ણ' કહેવો રહ્યો. કોઈ ઘટના બને એનો પ્રભાવ ત્યાં કોઈ જીવ હોય તેના પર પડે. પણ અહીં એ વિચારની, ગઝલમાં પ્રસ્તુતતા શી છે? ગઝલમાં પ્રત્યેક શે'ર જુદો, સ્વતંત્ર હોય પણ એથી જ એ સ્વયં પર્યાપ્ત, પૂર્ણ હોવો જોઈએ—એ એની પ્રસ્તુતતા બને છે. લૅન્ડસ્કેપનો કોઈ દૃશ્યભાગ અલગ છબિ રૂપે મૂકી શકાય, ત્યારેય તે 'પૂર્ણ છબિ' લાગવી જોઈએ, આ કોઈ વિશાળ દૃશ્યનો ભાગ છે કે હશે એવું ન લાગવું જોઈએ.

વિષ્ણુભાઈએ કદાચ આવી અપ્રસ્તુતતાના સંદર્ભમાં 'તરંગ' શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. સાદો વિચાર પણ પૂર્ણ શે'ર હોઈ શકે છે, પણ કેવળ સંદર્ભ વિના આવેલો સારો વિચાર, માત્ર રચનારીતિના અભાવે, બે પંક્તિમાં આવી જાય ત્યારે તે પ્રસ્તુત કે અનિવાર્ય હોય એવું અનુભવાતું નથી. પૂરી કવિતાના વિષયનો કોઈ ભાગ આવ્યો હોય અને લખાતી હોય ગઝલ, ત્યારે તેનું મુક્તક સ્વરૂપ વિચારવું ઘટે. સમયને ક્ષણમાં સંગોપી લેવાની એ કળા હોય છે, કવિતાના અંગભાગને એમ જ મૂકી દેવાથી તેની પ્રસ્તુતતા રહેતી નથી.

૨૬-૬-૯૧ □

યુદ્ધ / લૂઈજી પિરાંદેલો

રાતની એક્સપ્રેસમાં રોમથી આવેલા પેસેન્જરોને સવાર સુધી ફાબ્રિઆનો નામના નાના સ્ટેશને રોકાવું પડ્યું. મેઈન લાઈન સાથે સુલમોનાને જોડતી લોકલમાં એમને આગળ જવાનું હતું.

સવારના સમયે આકારહીન પોટલા જેવી એક જાડી અજાણી સ્ત્રીને સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ચઢાવવામાં આવી. આગલી રાતથી પાંચ જણ તેમાં અગાઉથી બેઠેલા હતા. એની પાછળ પીડાભર્યા શ્વાસો લેતો એનો પતિ રડમસ ચહેરે ચઢયો. એની નાની શરમાળ વ્યાકુળ આંખ ચમકતી હતી.

સીટ પર સારી પેઠે બેસી એણે તમામ પેસેન્જરોને ધન્યવાદ આપ્યા—પોતાની પત્નીને ડબ્બામાં ચઢવામાં મદદ કરી બેસવાની જગ્યા કરી આપવા માટે. પછી પેલી જાડી સ્ત્રી તરફ વળી, એના કોટનો કોલર ખેંચી ધીમેથી પૂછ્યું, 'હવે તો તને ઠીક છે ને?'

પત્નીએ કશો જવાબ આપ્યો નહીં, કોલર પોતાના તરફ ખેંચી એણે ચહેરો ઢાંકી દીધો.

'આ દુનિયા બહુ ખરાબ છે' પતિએ દુઃખભર્યું સ્મિત કરીને કહ્યું. એને લાગ્યું કે મારી પત્નીની સ્થિતિ ખરેખર દુઃખદ છે, એ મારે આ લોકોને જણાવવું જોઈએ; કારણ કે એના એકમાત્ર પુત્રને મોરચેથી તેડું આવ્યું છે. વીસ વર્ષનો પુત્ર એને માટે સર્વ કંઈ છે. એ સુલમોના છોડીને રોમ ભણવા ગયો તો એ પણ રોમ ગઈ. પછી ૭ મહિના એને મોરચે મોકલવામાં નહીં આવે એવું આશ્વા-

સન મળતાં એને વૉલેંટિયર થવાની રજા આપી, પછી એને અચાનક તાર મળ્યો કે હું ત્રણ દિવસમાં મોરચે જવાનો છું, તમે આવીને મને વિદાય આપજો.'

ભારે કોટમાં દબાયેલી એ સ્ત્રીનું શરીર રહીરહીને ઉછળતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે એ તડપતી કોઈ જાનવરની જેમ ઘૂરકતી હતી. આ લોકોને મારા પ્રત્યે જરાયે સહાનુભૂતિ નહીં હોય, કારણ કે ખુદ એમની હાલત મારા જેવી જ હશે. એક માણસ ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતો હતો તે બોલ્યો, 'ઈશ્વરનો આભાર માનો કે તમારો દીકરો હવે મોરચે જાય છે. મારો દીકરો તો યુદ્ધના પહેલા દિવસથી જ મોરચે ગયો છે. એ દરમ્યાન એ બે વાર જખમી થઈને પાછો ફર્યો અને સાજો થઈને મોરચે ગયો.'

'મારી વાત પણ સાંભળો, મારા બે પુત્ર અને ત્રણ ભત્રીજા મોરચા પર છે' એક બીજા પેસેન્જરે કહ્યું.

'ઠીક છે, પણ અમારે તો એક જ પુત્ર છે.' પતિએ ભાર-પૂર્વક કહ્યું.

'એથી શો ફેર પડે છે? એકના એક દીકરાને તમે વધારે લાડ–વ્હાલથી બગાડી શકો છો, પણ તમને બીજાં બાળકો પણ હોત તો એમને ઓછાં લાડ-વહાલ કરવાનાં નહોતાં! મા-બાપનો પ્રેમ એ કંઈ રોટી તો નથી હોતો કે, બાળકોમાં સરખે ભાગે વહેંચી આપો. પિતા ભેદભાવ વિના બધાં બાળકોને ચાહે છે—પછી એક હોય કે વધારે. બે પુત્ર વિશે મને જેટલી તકલીફ થઈ રહી છે, તે દરેકને માટે અડધી નહીં, બલકે બેવડી જ હોય...'

'ઠીક છે...ઠીક છે...' પતિએ ભોંઠા પડતાં કહ્યું. લાંબો શ્વાસ લીધો, 'પણ જુઓ (મને આશા છે કે તમારી સાથે એવું નહીં બને.) એક પિતાને બે પુત્ર હોય મોરચા પર, તેમાંનો એક માર્યો ગયો, તોયે એમને સાંત્વન આપવા માટે એક તો બાકી રહે...પણ...'

'વાહ ભાઈ!' બીજી વ્યક્તિએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, 'એક તો

[illegible] માટે રહો જરા...હજી અને રહો ગયેલા પુત્ર માટે જીવતા રહેવું પડશે...એકનો એક પુત્ર મરી જાય તો બાપ પોતે મરીને દુઃખમાંથી છૂટી શકે...કઈ પરિસ્થિતિ ખરાબ છે? તમે જ કહો, મારી હાલત તમારા કરતાં બદતર છે કે નહીં?'

'આ શો બકવાદ છે!' લોહિયાળ છતાં સાવ કાળી આંખવાળો લાલ ચહેરો, એક જાડો આદમી એકાએક બોલી ઊઠયો. એને શ્વાસ ચઢી ગયો હતો. એની મોટી આંખોમાંથી કોઈ બેકાબૂ તાકાત, આંતરિક આક્રોશ ઉભરાતો હતો, એનું કમજોર શરીર એ સહન કરી શકતું નથી.

'બકવાદ!' સામેના બે તૂટેલા દાંતને છુપાવવા માટે હાથથી મોઢું ઢાંકતો એ ફરી બોલ્યો, 'આ તે કેવો બકવાદ છે...શું આપણે પોતાના ફાયદા માટે જ બાળકો પેદા કરીએ છીએ?'

બીજો ઉતારુ દુઃખી થઈને એની તરફ તાકવા લાગ્યો. યુદ્ધના પહેલા જ દિવસે મોરચે પહોંચેલા પુત્રના બાપે ઊંડો શ્વાસ લઈને કહ્યું, સાચું છે. આપણાં બાળકો આપણને માટે નથી હોતાં, તેઓ આપણા દેશનાં સંતાન છે...'

'જવા દો સાહેબ' જાડા પેસેન્જરે ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો, 'શું આપણે બાળકો પેદા કરતી વખતે દેશનો ખ્યાલ કરીએ છીએ? આપણા પુત્રોનો જન્મ...હા, એમનો જન્મ એટલા માટે હોય છે કે, તે તો થવાનો જ હતો, અને જીવન મળતાં જ આપણી જિંદગી એમની જિંદગી બની જાય છે. આપણે તેમના હોઈએ છીએ, પણ તેઓ આપણા નથી હોતા અને વીસ વરસની ઉંમરે આપણે હતા તેવા જ તેઓ હોય છે. આપણાં યે મા-બાપ હતાં, પણ બીજી બાબતો યે હતી આપણી જિંદગીમાં...છોકરીઓ, સિગારેટ, કલ્પનાઓ, નવા સંબંધો...અને હા, વતન પણ, જેને માટે વીસ વર્ષની વયે આપણે પોતાને દેશને માટે ન્યોછાવર કરવાને તૈયાર હતા, આપણાં મા-બાપની મનાઈ છતાં, આજની ઉંમરે પણ, વતન પ્રત્યેનો આપણો

પ્રેમ વધે છે ખરો, પણ એથીયે વધારે આપણે પોતાનાં બાળકોને ચાહીએ છીએ. આપણામાંનું કોઈ એવું નહીં હોય, જે બેધડક પુત્રની જગ્યાએ પોતે મોરચે જવા માટે તૈયાર હોય.'

ચારે તરફ લોકો ચુપચાપ માથું હલાવીને સંમતિ પ્રગટ કરતા હતા.

'તો પછી—' જાડો માણસ બોલતો રહ્યો, વીસ વર્ષની ઉંમરના આપણા બેટાઓ આપણી ભાવનાઓની કદર કેમ કરતા નથી? એ તો સ્વાભાવિક છે જ, કે એ ઉંમરે (હું માત્ર સારા પુત્રોની વાત કરું છું) તેઓ આપણા કરતાં દેશને વધારે ચાહે. એમ તો બને જ, કેમકે એમની દૃષ્ટિએ આપણે તો પંગુ જ છીએ, ઘરે પડી રહેવાને માટે લાચાર છીએ. આખર વતન છે. અગર રોટી-પાણીની જેમ એક દેશની પણ બુનિયાદી જરૂર છે, તો એના રક્ષણ માટે સૌએ લડવું જ જોઈએ. અને એટલા માટે આપણા બેટાઓ લડવા ગયા છે, આપણે એમને માટે આંસુ ન સારવાં જોઈએ, કેમ કે તેઓ જો મરી ખપી જાય છે તો સુખની પરાકાષ્ઠામાં જ તેઓ ખપી જાય છે (હા, માત્ર સારા બેટાઓની જ આ વાત છે), અગર કોઈ જીવનની પરેશાનીઓથી કંટાળીને, તુચ્છતા અને હતાશાજનિત દ્વેષથી બચીને સુખપૂર્વક સ્વર્ગે જાય, તો એથી વધારે આપણે શું ઇચ્છીએ? લોકોએ જરાયે રડવું ન જોઈએ...બલકે તમે બધાં મુસ્કુરાઓ, મારી જેમ...ઓછામાં ઓછું ઈશ્વર પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરીએ, મારી જેમ; કેમકે મારા બેટાએ મરવા પહેલાં મને આ સંદેશો પાઠવ્યો હતો કે મારી કલ્પના સૌથી સારા મૃત્યુના સંતોષ સાથે હું જઈ રહ્યો છું. એ જ કારણથી, જેમ કે તમે જુઓ છો, મેં શોકનાં કપડાં પહેર્યાં નથી.'

બતાવવા માટે એણે પોતાનો આછા પીળા રંગનો કોટ હલાવ્યો, તૂટેલા દાંત પર એના જીવન્ત હોઠ હાલતા હતા, એની આંખો

ગતિહીન છલકાતી હતી અને એક તીખા હાસ્ય સાથે એણે વાત પૂરી કરી, કદાચ રડવાને કારણે પણ હોય.

'હા, સાચી વાત છે...સાચી છે...' બીજાઓએ સંમતિ દર્શાવી.

કોટમાં ઢબૂરાયેલી, ખૂણે પોટલાની જેમ પડેલી પેલી સ્ત્રી છેલ્લા ત્રણ માસથી પોતાના પતિ અને મિત્રોના મોઢે પોતાના ઊંડા દુઃખને કમ કરવા માટે કશુંક સાંભળવાની રાહ જોતી હતી—એવું કંઈક જેથી એ સમજી શકે કે કેવી રીતે એક મા પોતાના પુત્રને, એ જરૂરી નથી કે તે મરી જ જાય, જીવનહાનિના ભય સુધી મોકલવા તૈયાર થાય છે. પણ એ બધી વાતોમાં એક શબ્દ પણ એને કામ લાગ્યો નહીં...અને એને એ જાણીને પણ તકલીફ થઈ કે—એણે વિચાર્યું હતું તેમ – કોઈ મારી ભાવનાઓને સમજી શકતું નથી.

પણ એ ઉતારુની વાતોથી એ આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. અચાનક એને એ વાત સમજાઈ ગઈ કે બીજા લોકોની એ કમજોરી નહોતી કે તેઓ એને સમજી ન શકે; બલકે એ પોતે પેલાં મા-બાપની ઊંચાઈ સુધી પહોંચી શકતી નહોતી. જેમણે રડચા વિના પોતાના બેટાને મોરચે જવા દીધા, એટલું જ નહીં તેમનું મોત પણ સ્વીકારી લીધું.

એણે માથું ઊંચુ કર્યું, પેલે ખૂણે થતી વાત સાંભળવા એણે ડોક લંબાવી. હવે તે સહયાત્રીઓને કહેતો હતો કે કઈ રીતે પોતાના દેશ અને રાજાને માટે એનો એક પુત્ર એક મહાનાયકની જેમ યુદ્ધભૂમિમાં સુખપૂર્વક અને કશાયે અફસોસ વિના ઢળી પડચો. એ સ્ત્રીને લાગ્યું કે પોતે એક અજાણી દુનિયામાં પોતે જે સ્વપ્નમાંયે જોઈ નહોતી, આવી ગઈ છે, અને એ જોઈને ખુશી થઈ કે બધા લોકો પોતાના પુત્રને વિશે બેધડક કહેનારા બહાદુર પિતાને શાબાશી આપે છે.

પછી અચાનક જ અત્યાર સુધી થયેલી કોઈ વાત સાંભળી

જ ન હોય, પોતે જાણે સ્વપ્નામાંથી જાગી ઊઠી હોય, એમ એ, તે માણસ તરફ વળી અને પૂછ્યું, 'તો...ખરેખર, તમારો પુત્ર મરી ગયો ?'

સૌએ એની તરફ જોયું. પેલા વૃદ્ધ માણસ પણ એને જોવા વળ્યો. આંસુથી ઊભરાતી એની મોટી આંખો એ સ્ત્રી પર મંડાઈ. થોડી વાર સુધી એણે કંઈક કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહીં. એ એની તરફ જોતો રહ્યો. જાણે ત્યારે જ એ પ્રશ્નથી જ, એને અચાનક એવો અહેસાસ થયો કે મારો પુત્ર ખરેખર મરી ચૂક્યો છે...હંમેશને માટે જઈ ચૂક્યો છે...એનો ચહેરો સંકોચાયો, ખરાબ રીતે બગડ્યો, અને એણે ઝડપથી ગજવામાંથી રૂમાલ કાઢ્યો અને સૌને અચંબામાં નાખતી, હૃદય હચમચાવી નાખતી ચીસો પાડીને રડવા લાગ્યો. □

મુક્તક

તૂટતી નથી દીવાલ, અહીં જર્મની નથી,
'આઝાદી' નામની કોઈ દીવાનગી નથી;
કિલ્લાને સાચવી રહ્યાં ચૂંટણીનાં પોસ્ટરો,
શિવાજી કે પ્રતાપની પહેરેગીરી નથી.

સોહામણા હતા તે ઍક્ટર બની ગયા,
દેખાવડા ન'તા તે મિનિસ્ટર બની ગયા;
લૉકેટમાં એ કોઈને રહેવું ગમ્યું નહીં,
મારા નગરની ભીંતનાં પોસ્ટર બની ગયાં !

—રતિલાલ 'અનિલ'

પાછા ફરવાની મોસમ / અઝીઝ ઉલ્‌-અઝરી

અલાઇ અલ્‌-કાલીને આજે જ સમજાયું કે સફેદ અને શ્યામ વચ્ચે કેટલું અંતર છે. એ જાણી ગયો કે કેટલી સહેલાઈથી માણસ-માણસાઈ છોડીને તુચ્છ જાનવર બની જાય છે. એણે જાણી લીધું કે પશ્ચિમના આ દેશમાં કોઈ પણ અપરાધ કર્યા વિના પોતે કેટલો અપમાનિત અને મૂલ્યહીન છે. કોઈ તુચ્છ પ્રાણી, કૂતરા જેવો એને અહીંની ભૂરી આંખો પ્રત્યે નફરત થઈ ગઈ.

એને યાદ આવ્યું કે પોતે કેટલા આદર સાથે સિમ મોડલિન સામે ઊભો રહેતો અને એ કેવી દુષ્ટતાથી એને જોઈને સ્મિત કરતી.. પછી તે કેવી રીતે પોતાના પ્રિય ડબ્બા તરફ સંકેત કરતો. તે એને પેલો ડબ્બો આપતી અને સ્મિત કરતી. જવાબમાં એ પણ હસતો અને ડબ્બો લઈને ઘેર આવતો. પછી ડબ્બો ખોલતો, પેટ ભરીને ખાતો અને બિછાને પડી પોતાના વતન, પોતાની આઈશા તથા પોતાનાં વહાલાં બાળકોને સંભારતો. એમ વિચાર કરતાં, હસતાં એને ઊંઘ આવી જતી. પછી સવારે જાગતો અને કામે લાગી જતો.

પોતે ક્યાં આવી પડ્યો છે અને ગોરાઓનો આ દેશ કેવો છે. એ વિચારતો હતો. અહીંના લોકો અમને જોઈને હસે છે, પણ અમારે માટે એમનાં હૃદય બંધ છે. એમની ચામડી જેટલી ધોળી અને નિર્દોષ છે, એની અંદરની દુનિયા એટલી જ કાળી અને ઉપેક્ષાભરી છે. એઓ અમને માણસ મટાડી કૂતરાની કક્ષાએ ઉતારી મૂકે છે. એ લોકો ઉપરથી ચમકદાર પરંતુ અંદરના પદાર્થ જેવા જ બદસૂરત અને ધૃણાસ્પદ છે. હવે તો વતન પાછા ફરવું અનિવાર્ય બની ગયું છે.

ધુમ્મસ અને ભારે ઠંડી હોવા છતાં એ દિવસની શરૂઆત બહુ સુંદર હતી. એ રજાનો દિવસ હતો. એ દિવસે અલાલ આખા અઠવાડિયાનો થાક ઉતારવા આરામ કરતો. રજાના દિવસે સવારે જ એ ઘરેથી નીકળી પડતો. એકલતા અને પરદેશમાં હોવાનું દુઃખ ભૂલવા ચહેરના માર્ગો પર આંટા મારતો, ખૂબ થાકી જતો ત્યારે સાગરકાંઠે જતો, ત્યાં એ સાગર સામે જોતો વિચારમાં ડૂબકી મારતો. પછી પોતાનાં સ્વપ્નોની દુનિયામાં સહેલ કરવા માંડતો. એ વિચારતો—આ ભૂરા, શાંત સાગરના દક્ષિણ કિનારે પેલી ધરતી છે, જેનો રંગ પોતાની ચામડીના રંગ જેવો છે. પછી એને ઘોડેસ્વાર દેખાતો—મેદાન જીત્યા પછી પોતાનાં ગજવાં સિક્કાઓથી ભરી પોતાના વતને પાછો ફરતો ઘોડેસ્વાર. પછી એ અનુભવતો કે એ ઘોડેસ્વાર હાજી અલાલ ઉલૂ-ફાલી સિવાય બીજો કોઈ નથી. એ ગામના રસ્તેથી પસાર થતો ત્યારે રસ્તે રમતાં બાળકો રમત છોડી આદરપૂર્વક નીચી નજરે એને જોતાં. આંગળી ચીંધી ઇશારાથી સૂચવતાં કે, જુઓ પેલો હાજી અલાલ ઉલૂ-ફાલી જાય...એ ગોરાઓના દેશમાં ગયો હતો, ત્યાં એક વર્ષ વીતાવી હવે વતનમાં પાછો ફર્યો છે. હવે એમની ગણના અહીંના અમીરોમાં થાય છે.

સૂર્ય ડૂબતાં સુધી એ આવા ખ્યાલોમાં સાગરકાંઠે બેસી રહેતો. ઘડિયાળ સામે જોતો અને વિચારતો: અત્યારે મારી આયશા

પાછા ફરવાની મોસમ / અઝીઝ ઉલૂ-અઝરી

અલાલ અલ્-કાલીને આજે જ સમજાયું કે સફેદ અને શ્યામ વચ્ચે કેટલું અંતર છે. એ જાણી ગયો કે કેટલી સહેલાઈથી માણસ માણસાઈ છોડીને તુચ્છ જાનવર બની જાય છે. એણે જાણી લીધું કે પશ્ચિમના આ દેશમાં કોઈ પણ અપરાધ કર્યા વિના પોતે કેટલો અપમાનિત અને મૂલ્યહીન છે. કોઈ તુચ્છ પ્રાણી, કૂતરા જેવો એને અહીંની ભૂરી આંખો પ્રત્યે નફરત થઈ ગઈ.

એને યાદ આવ્યું કે પોતે કેટલા આદર સાથે સિસ મોડલિન સામે ઊભો રહેતો અને એ કેવી દુષ્ટતાથી એને જોઈને સ્મિત કરતી. પછી તે કેવી રીતે પોતાના પ્રિય ડબ્બા તરફ સંકેત કરતો. તે એને પેલો ડબ્બો આપતી અને સ્મિત કરતી. જવાબમાં એ પણ હસતો અને ડબ્બો લઈને ઘેર આવતો. પછી ડબ્બો ખોલતો, પેટ ભરીને ખાતો અને બિછાને પડી પોતાના વતન, પોતાની આઈશા તથા પોતાનાં વહાલાં બાળકોને સંભારતો. એમ વિચાર કરતાં, હસતાં એને ઊંઘ આવી જતી. પછી સવારે જાગતો અને કામે લાગી જતો.

એ સારી રીતે જાણતો હતો કે અહીં કરકસરથી રહેવું કેટલું જરૂરી છે. અહીં કરકસર કરીને પૈસા બચાવીને વતન પાછો ફરે તો જ ત્યાં તે જમીન ખરીદી શકે, હાજી અલાલ ઉલૂ-કાલી બની શકે. કરકસર જ વતનમાં પાછા ફરવાનો આધાર હતો. તે કાયમ આ જ ધોરણે વિચારતો પરંતુ આજે...આજે જ એને ખ્યાલ આવ્યો કે

પોતે ક્યાં આવી પડ્યો છે અને ગોરાઓનો આ દેશ કેવો છે. એ વિચારતો હતો. અહીંના લોકો અમને જોઈને હસે છે, પણ અમારે માટે એમનાં હૃદય બંધ છે. એમની ચામડી જેટલી ધોળી અને નિર્દોષ છે, એની અંદરની દુનિયા એટલી જ કાળી અને ઉપેક્ષાભરી છે. એઓ અમને માણસ મટાડી કૂતરાની કક્ષાએ ઉતારી મૂકે છે. એ લોકો ઉપરથી ચમકદાર પરંતુ અંદરના પદાર્થ જેવા જ બદસૂરત અને ઘૃણાસ્પદ છે. હવે તો વતન પાછા ફરવું અનિવાર્ય બની ગયું છે.

ધુમ્મસ અને ભારે ઠંડી હોવા છતાં એ દિવસની શરૂઆત બહુ સુંદર હતી. એ રજાનો દિવસ હતો. એ દિવસે અલાલ આખા અઠવાડિયાનો થાક ઉતારવા આરામ કરતો. રજાના દિવસે સવારે જ એ ઘરેથી નીકળી પડતો. એકલતા અને પરદેશમાં હોવાનું દુઃખ ભૂલવા ચહેરના માર્ગો પર આંટા મારતો, ખૂબ થાકી જતો ત્યારે સાગરકાંઠે જતો, ત્યાં એ સાગર સામે જોતો વિચારમાં ડૂબકી મારતો. પછી પોતાનાં સ્વપ્નોની દુનિયામાં સહેલ કરવા માંડતો. એ વિચારતો—આ ભૂરા, શાંત સાગરના દક્ષિણ કિનારે પેલી ધરતી છે, જેનો રંગ પોતાની ચામડીના રંગ જેવો છે. પછી એને ઘોડે-સ્વાર દેખાતો—મેદાન જીત્યા પછી પોતાનાં ગજવાં સિક્કાઓથી ભરી પોતાના વતને પાછો ફરતો ઘોડેસ્વાર. પછી એ અનુભવતો કે એ ઘોડેસ્વાર હાજી અલાલ ઉલૂ-ફાલી સિવાય બીજો કોઈ નથી. એ ગામના રસ્તેથી પસાર થતો ત્યારે રસ્તે રમતાં બાળકો રમત છોડી આદરપૂર્વક નીચી નજરે એને જોતાં. આંગળી ચીંધી ઇશારાથી સૂચવતાં કે, જુઓ પેલો હાજી અલાલ ઉલૂ-ફાલી જાય...એ ગોરાઓના દેશમાં ગયો હતો, ત્યાં એક વર્ષ વીતાવી હવે વતનમાં પાછો ફર્યો છે. હવે એમની ગણના અહીંના અમીરોમાં થાય છે.

સૂર્ય ડૂબતાં સુધી એ આવા ખ્યાલોમાં સાગરકાંઠે બેસી રહેતો. ઘડિયાળ સામે જોતો અને વિચારતો: અત્યારે મારી આયશા

જંગલેથી લાકડાંનો ભારો માથે ઉપાડીને ધીમાં પગલે ઘરે પાછી ફરતી હશે. પછી એ સ્વગત બોલતો: 'આઈશા, તું ચિંતા ન કર, થોડી ધીરજ રાખ. મને પાછો ફરવા દે. પછી તારે શરીરના ધૂળના રજકણનો બોજ પણ ઉપાડવો નહીં પડે!

સાંજના સમયે એ ઘરે જવા પહેલાં શરીરની બધી શક્તિ નાકમાં કેન્દ્રિત કરતો, દક્ષિણ તરફ મોઢું કરીને પોતાના દેશની ખુશ્બૂ ફેફસામાં ભરવાનો પ્રયત્ન કરતો પરંતુ પાણી, લીલ અને તેલની ગંધ સિવાય કશું જ અનુભવતો નહીં. એને થતું, પાછા ફરવું બહુ જરૂરી છે.

પરંતુ આજનો દિવસ બીજા દિવસો કરતાં સાવ ભિન્ન હતો. હવે અલાલ ઉલૂ-કાલીને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર નહોતી રહી. આજે એ અહીંના ગાઢ ધુમ્મસ અને સખ્ત ઠંડી છતાં પોતાને પોતાના દેશની નજીક અનુભવતો હતો. આજે એણે પોતાના દેશને પોતાના હાથે સ્પર્શ્યો હતો. આજે એણે પોતાના દેશ સાથે ઘણી વાતો કરી હતી.

આજે સવારે એ ઘરેથી નીકળ્યો તો, એણે પેલાને દૂરથી જોઈ લીધો. અલાલની નજરો એના પરિચિત ચહેરા પર મંડાઈ. એ તો કસમ ખાઈને કહેવા તૈયાર હતો કે આ ઘઉંલા રંગનો માણસ મારા જ દેશનો છે. પછી નજરો મળી ત્યારે અલાલે ભરપુર પ્રસન્નતા અનુભવી. એનું વ્યાકુળ હૃદય નિર્મમતાથી ધડકવા લાગ્યું. બંને એકબીજા તરફ ખેંચાયા. અલાલે મધ જેવા મીઠા શબ્દો પોતાના કાનોમાં પડતા અનુભવ્યા.

અલાલ ઉલૂ-કાલીએ હર્ષાતિરેકમાં લાંબો શ્વાસ લીધો અને પ્રાર્થના કરતો હોય એમ ગણગણવા લાગ્યો, 'હમવતન! મારો હમવતન!' પછી બંને એકબીજાને ભેટ્યા.

'તમે અહીં શું કરો છો?' એણે અલાલને પૂછ્યું.

'હું અહીં મજૂરી કરું છું.' અલાલે કહ્યું.

'અને તું ?' અલાલે પૂછ્યું.

'હું અહીં ભણવા આવ્યો છું.' એણે જવાબ આપ્યો. બંને એકબીજાના હાથ પકડી વાત કરવા લાગ્યા. 'દેશમાંથી ક્યારે આવ્યા ?' અલાલે બેચેનીથી પૂછ્યું.

'બે દિવસ પહેલાં.'

'તો તો વતનનો પરસેવો હજી તારા શરીર પરથી સુકાયો નહીં હોય! તારી સાથે વતનની ઘણી વાતો થશે.' પછી એ વતન વિશે આતુરતાથી પ્રશ્નો કરવા લાગ્યો.

'વતનનું આકાશ કેવું છે? જમીન કેવી છે? ડુંગર અને રણના શા હાલ છે? સૂરજ અને વરસાદની શી સ્થિતિ છે? લોકો કેમ છે?' પછી પૂછ્યું, 'શું અહીંનું શિક્ષણ વધારે સારું છે?'

'હા, અહીંનું શિક્ષણ વધારે સારું છે.' હવે પ્રશ્ન પૂછવાનો વારો એનો હતો. એણે અલ્લાલને પૂછ્યું, 'અહીં રોજગારની સ્થિતિ કેવી છે?'

'થકવી નાખે છે, પણ ઠીક છે.' અલાલે કહ્યું.

અલાલે ખૂબ ઉત્સાહથી કહ્યું, 'આજે તારે મારા મહેમાન થવાનું છે.'

'અહીં તો સખાવત અને મહેમાનદારીની કલ્પના જુદી છે. તમે વતનની વાતો અહીં પણ ભૂલ્યા નથી. એ બધું વતનમાં જ વધારે સારું લાગે છે. અહીં તો ભોજન બહુ મોંઘું છે.' એણે કહ્યું.

'એની ચિંતા ન કર. મને ખોરાકના એવા ડબ્બાની જાણ છે, જેનો સ્વાદ સારો, પણ કિંમત ઓછી હોય છે. તું પોતે જ જોજે !' અલાલ બોલ્યો.

પછી બંને એકસાથે હસ્યા. મોડલીનના કૃત્રિમ હાસ્ય કરતાં એ હાસ્ય જુદું, કુદરતી હતું. મોડલીન સામે તો એને શિસ્તબદ્ધ રીતે ઊભા રહેવું પડતું હતું.

બંને હાથમાં હાથ લઈ ઘેર પહોંચ્યા. વાત તો ચાલ્યા જ

કરતી હતી. વતનની બહાર રહેવા વિશે પેલાએ પૂછ્યું તો અલાલે કહ્યું કે એ ઘણું અઘરું છે, પણ શું થાય? આજીવિકા માટે એમ કરવું પડે છે.'

ઘેર પહોંચતાં બંનેએ એકસાથે ભૂખ અનુભવી. પેલાએ પૂછ્યું, 'તમારો પેલો સ્વાદિષ્ટ ખોરાકનો ડબ્બો ક્યાં છે?' એને તો એવી ચીજ અહીં મળે એવો વિશ્વાસ પણ નહોતો. અલાલે બહાર જતાં કહ્યું, 'હમણાં જ આવું છું.'

અલાલ મિસ મોડલીનની દુકાને જતો હતો પણ ખુશીમાં એના પગ જાણે જમીન પર પડતા નહોતા. અહીં આવ્યા પછી એ પ્રથમ વાર ગણગણતો હતો. આજે એણે અનુભવ્યું કે પરદેશમાં એકલા હોવું કેટલું યાતનાભર્યું હોય છે. આપણે અહીંના લોકોની ભાષા સુદ્ધાં જાણીએ નહીં! પણ હવે વાંધો નહીં. મારા વતનનો માણસ મને મળી ગયો છે.

અલાલ મિસ મોડલીનની દુકાનમાં ગયો. એને જોઈને મોડલીન અર્થપૂર્ણ હસી અને એની સામે એનો માનીતો ડબ્બો મૂકી દીધો. અલાલે એને ઇશારાથી કહ્યું કે આજે એક નહીં, બે ડબ્બા જોઈશે. એ ખુશાથી બબડ્યો: આજે મારે ત્યાં એક મહેમાન પણ છે— મારો દેશવાસી. મિસ મોડલીન ઇશારો સમજી ગઈ. બીજો ડબ્બો એની સામે મૂકીને એ હસી. અલાલે કિંમત ચૂકવી. ડબ્બા લઈને એ હસતો ઉત્સાહભેર બહાર આવ્યો ત્યારે એ ગણગણતો હતો.

ઘેર પહોંચી એક ડબ્બો પોતાની સામે અને બીજો ડબ્બો મહેમાનની સામે મૂક્યો, 'લ્યો, ખાવ! ઓછા મૂલ્યનો છતાં સ્વાદિષ્ટ છે!'

મહેમાને વિસ્મયથી ડબ્બાની સામે જોયું. તે હાથમાં લીધો. અને એના પરનું લખાણ વાંચવા લાગ્યો. એણે એકાએક ચીસ પાડી: 'અલાલ, આ શું? આ તો કૂતરાના ખોરાકનો ડબ્બો છે!'

અલાલ પર તો જાણે વીજળી પડી. એને સમજ ન પડી કે

આ હમવતની શું કહે છે. એ માંડ બોલી શકયો, 'હેં! કૂતરાનો ખોરાક?' એ તો કલ્પનામાં યે વિચારી શકતો નહોતો.

મહેમાન હજી એને અજબ જેવી નજરે જોતો હતો, અલાલને લાગતું હતું કે મારા પગ નીચેથી જમીન સરકી રહી છે. એને બધું ચકરવકર ફરતું લાગ્યું. એને થયું કે હું માણસ નહીં, તુચ્છ જાનવર છું, કૂતરો, પણ ભસવાની શક્તિ વગરનો.

એનાં તમામ સ્વપ્નાં તૂટી પડયાં—એકલો પડતો એને સાગર-કિનારે બેસીને જોતો તે. એ પોતાને ખૂબ જ તુચ્છ અનુભવી રહ્યો. ભારે શરદી હોવા છતાં એના શરીરે પરસેવો વળ્યો. એ ફરી બબડયો, કૂતરાનો ખોરાક? છિછડાં?'

પોતે મિસ મોડલીન સામે ઊભો છે એવી એણે કલ્પના કરી, પણ ચિત્ર બહુ ધૂંધળું હતું. એનું માથું ચકરાવા લાગ્યું. વતનના વિદ્યાર્થીએ એને બંને હાથે ઝાલી ન લીધો હોત તો એ ફસડાઈ પડત.

મહેમાને એને તસલ્લી આપી. એના તીખા, કડવા અહેસાસને નરમ કરવાનો એ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો હતો. 'જવા દો યાર, એમાં શું! અહીંના લોકો જાય ચૂલામાં! આપણને કયાં કોઈની પરવાહ છે. આ લો, આજે આપણે આ જ ખોરાક જમીએ. કોઈ વાત નથી.' અને એ ડબ્બો ખોલવા લાગ્યો. અલાલને કહ્યું, 'છોડો એ વાત, આવો જમીએ!'

પણ અલાલ એ સાંભળી ન શકયો. એ તો વિચારતો હતો: 'આ મનહુસ દેશ છોડીને હું મારા દેશમાં ચાલ્યો જઈશ. મારી આઈશા, મારાં બાળકો પાસે!' એ રૂંધાયેલા સાદે બોલ્યો, 'હું વતન ચાલ્યો જઈશ.'

'શા માટે?' એના હમવતનીએ પૂછ્યું.

પણ અલાલે એ સાંભળ્યું જ નહીં હોય તેમ ફરી બોલ્યો, 'હું વતન પાછો જાઉં છું.'

એના દેશના પેલા વિદ્યાર્થીએ એને અહીં રહેવાની જરૂર વિશે બહુ સમજાવ્યો. પણ એ તો બોલતો હતો: 'અલાલ, તને ધિક્કાર છે.' હવે તારી ગયેલી ઇજ્જત તને પાછી નહીં મળે, હવે તારા જખ્મ કદી ન રૂઝાય. અહીં રહેશે ત્યાં સુધી તારી ઇન્સાનિયત તને પાછી નહીં મળે. તું અહીં એક તુચ્છ જાનવર જ રહેશે.'

પછી એણે વિચાર્યું: 'ના, અહીં હું જાનવર થઈને નહીં રહું, હું ઇન્સાન બનીને રહીશ. આ ડબ્બા પર લખેલા શબ્દોનો અર્થ સમજી શકે એવો ઇન્સાન બનીશ.'

હમવતની મહેમાને એને ફરી સમજાવ્યો: 'અલાલ, ભાવુક ન થાઓ. તમારે અહીં જ રહેવું જોઈએ. બરાબર વિચારી લો. ઘરે પાછા ફરીને તમારાં બીબી–બચ્ચાંને શું કહેશો?'

'ના, ના! હવે હું કોઈ રીતેય અહીં રહી શકું નહીં. તું અહીં રહે. તું અહીં તારા દિમાગ માટે આવ્યો છે. મેં તો માત્ર પેટ ભરવા માટે સાગર ઓળંગ્યો છે, અને મારું આ પેટ કૂતરાના ખોરાકથી ભરેલું છે...અલાલ બબડ્યો.

પછી અલાલ કશું ખાધાપીધા વિના જ બિછાને આડો પડ્યો. એને વિચાર આવવા લાગ્યો કે પોતે સફેદ ઘોડા પર સવાર થયો છે. ઘોડો તીર વેગે દોડે છે, અને જમીન અને આસમાન જ્યાં એક થઈ ગયાં છે ત્યાં પહોંચવા દોડે છે. પછી એ ક્યારેય ન હસ્યો હોય એવું હસ્યો અને બોલ્યો, 'કાલે હું મારા દેશમાં પાછો ફરીશ.' ☐

(મોરોક્કોની નવલિકા)

જીવન

આલબમમાં એમ છે ચિત્રો ઘણાં,
ને વળી એન્લાર્જની મોંઘી કળા!
વાસ્તવમાં છે જીવન એવી છબિ:
અણપ્રીછ્યું એક સ્મિત ને મોનાલિસા.

—રતિલાલ 'અનિલ'

ચૂકી જવું... / કઙકી

કોઈ વાર ચૂકી જવું છેવટે સારું લાગે છે. કોણ જાણે કેમ બહાર, દૂર દૂર જવાનો ઉમળકો હોવા છતાં શરીર આળસુ રહે છે. કલ્પના દૂરના સ્થાને પહોંચી જાય છે. કશું આછું આછું સ્વપ્નિલ જુએ છે, આનંદ થાય છે, ત્યાં જવાનું છે, આ આછું આછું દેખાય છે તે સ્પષ્ટ દેખાશે, જોઈશ ત્યાં સુધી દેખાશે, સગવડે આંખ બંધ કરી, ફરી ઉઘાડીશ તો દેખાશે, ત્યાં ફરીશ, આ કોણથી, પેલા કોણથી નિરખીશ, એક દૃશ્યને ય કેટલાં પાસાં છે એનો સાશ્ચર્ય અનુભવ કરીશ. ખરબચડા અસબાબ પર પણ આંગળી ફેરવી જોઈશ, અને ત્યાં આંખે ઠંડા પાણીની છાલક માર્યા વિના યે આંખોમાં અજબ જેવી રાહત અનુભવીશ...અને એવા કલ્પાનાસુખમાં મોડું થાય છે. ઘરના કહે છે જવું જ છે, તો વહેલો થા, ઝડપ કર, મોડું થશે, ટ્રેન ચૂકી જઈશ, શહેર કેટલું વિસ્તરી ગયું છે, મોડો નહીં પડે તોયે ટ્રેનના ડબ્બામાં તારી જગ્યા મેળવવામાં મોડો પડશે, આવી ચેતવણી છતાં પગમાં ગતિ નથી આવતી, કાર્યમાં ઝડપ નથી આવતી, જવાનું સુખ અને લાલસા નથી હોતી ત્યારે એવું જ બને છે, સુખ આપણી ગતિને મંદ કરે છે, ગતિ કદાચ સુખમાં અંતરાય બનતી, વિક્ષેપ પડતી હોય એમ સુખ અલસ રાખે છે. સવારની ટ્રેન બધી ટ્રેનથી જુદી હોય છે. રસ્તા હજી જાગ્યા હોતા નથી. ઘરોની બારીઓ ખૂલી નથી હોતા, કોઈ ઘરની બંધ કાચની બારીમાંથી અંદર લાઇટ સળગતી દેખાય છે. ધૂંધળી સવારે સળગતી લાઇટ પણ અધમીંચી આંખે આસપાસ જોતી હોય એવી લાગે છે.

એના દેશના પેલા વિદ્યાર્થીએ એને અહીં રહેવાની જરૂર વિશે બહુ સમજાવ્યો પણ એ તો બોલતો હતો: 'અલાલ, તને ધિક્કાર છે.' હવે તારી ગયેલી ઇજ્જત તને પાછી નહીં મળે, હવે તારા જખ્મ કદી ન રૂઝાય. અહીં રહેશે ત્યાં સુધી તારી ઇન્સાનિયત તને પાછી નહીં મળે. તું અહીં એક તુચ્છ જાનવર જ રહેશે.'

પછી એણે વિચાર્યું: 'ના, અહીં હું જાનવર થઈને નહીં રહું, હું ઇન્સાન બનીને રહીશ. આ ડબ્બા પર લખેલા શબ્દોનો અર્થ સમજી શકે એવો ઇન્સાન બનીશ.'

હમવતની મહેમાને એને ફરી સમજાવ્યો: 'અલાલ, ભાવુક ન થાઓ. તમારે અહીં જ રહેવું જોઈએ. બરાબર વિચારી લો. ઘરે પાછા ફરીને તમારાં બીબી–બચ્ચાંને શું કહેશો?'

'ના, ના! હવે હું કોઈ રીતેય અહીં રહી શકું નહીં. તું અહીં રહે. તું અહીં તારા દિમાગ માટે આવ્યો છે. મેં તો માત્ર પેટ ભરવા માટે સાગર ઓળંગ્યો છે, અને મારું આ પેટ કૂતરાના ખોરાકથી ભરેલું છે...અલાલ બબડ્યો.

પછી અલાલ કશું ખાધાપીધા વિના જ બિછાને આડો પડ્યો. એને વિચાર આવવા લાગ્યો કે પોતે સફેદ ઘોડા પર સવાર થયો છે. ઘોડો તીર વેગે દોડે છે, અને જમીન અને આસમાન જ્યાં એક થઈ ગયાં છે ત્યાં પહોંચવા દોડે છે. પછી એ ક્યારેય ન હસ્યો હોય એવું હસ્યો અને બોલ્યો, 'કાલે હું મારા દેશમાં પાછો ફરીશ.' □

(મોરોક્કોની નવલિકા)

જીવન

આલબમમાં એમ છે ચિત્રો ઘણાં,
ને વળી એન્લાર્જની મોંઘી કળા!
વાસ્તવમાં છે જીવન એવી છબિ:
અણપ્રીછ્યું એક સ્મિત ને મોનાલિસા.

—રતિલાલ 'અનિલ'

ચૂકી જવું... / કડકી

કોઈ વાર ચૂકી જવું છેવટે સારું લાગે છે. કોણ જાણે કેમ બહાર, દૂર દૂર જવાનો ઉમળકો હોવા છતાં શરીર આળસુ રહે છે. કલ્પના દૂરના સ્થાને પહોંચી જાય છે. કશું આછું આછું સ્વપ્નિલ જુએ છે, આનંદ થાય છે, ત્યાં જવાનું છે, આ આછું આછું દેખાય છે તે સ્પષ્ટ દેખાશે, જોઈશ ત્યાં સુધી દેખાશે, સગવડે આંખ બંધ કરી, ફરી ઉઘાડીશ તો દેખાશે, ત્યાં ફરીશ, આ કોણથી, પેલા કોણથી નિરખીશ, એક દશ્યને ય કેટલાં પાસાં છે એનો સાશ્ચર્ય અનુભવ કરીશ. ખરબચડા અસબાબ પર પણ આંગળી ફેરવી જોઈશ, અને ત્યાં આંખે ઠંડા પાણીની છાલક માર્યા વિના યે આંખોમાં અજબ જેવી રાહત અનુભવીશ...અને એવા કલ્પાનાસુખમાં મોડું થાય છે. ઘરના કહે છે જવું જ છે, તો વહેલો થા, ઝડપ કર, મોડું થશે, ટ્રેન ચૂકી જઈશ, શહેર કેટલું વિસ્તરી ગયું છે, મોડો નહીં પડે તોયે ટ્રેનના ડબ્બામાં તારી જગ્યા મેળવવામાં મોડો પડશે, આવી ચેતવણી છતાં પગમાં ગતિ નથી આવતી, કાર્યમાં ઝડપ નથી આવતી, જવાનું સુખ અને લાલસા નથી હોતી ત્યારે એવું જ બને છે, સુખ આપણી ગતિને મંદ કરે છે, ગતિ કદાચ સુખમાં અંતરાય બનતી, વિક્ષેપ પડતી હોય એમ સુખ અલસ રાખે છે. સવારની ટ્રેન બધી ટ્રેનથી જુદી હોય છે. રસ્તા હજી જાગ્યા હોતા નથી. ઘરોની બારીઓ ખૂલી નથી હોતા, કોઈ ઘરની બંધ કાચની બારી-માંથી અંદર લાઇટ સળગતી દેખાય છે. ધૂંધળી સવારે સળગતી લાઇટ પણ અધમીંચી આંખે આસપાસ જોતી હોય એવી લાગે છે.

વાહનની ગતિ, ઘરઘરાટ, વચ્ચે વાહન રોકાય છે છતાં ભાઈ ઝટ કર એવી તાકીદ થતી નથી, રૂખડ લાગતી કાળી સડક અત્યારે સે'જ ઓસભીની છે...વાહનોએ તેલનો સ્પર્શ કરાવેલો સડકને તેની ગંધ છે...અહીં સુખને, ગંધને પણ વિચિત્ર કરી મૂકવામાં આવી હોવાનું અનુભવાય છે. અટકેલું વાહન ફરી ઘર્‌ર્‌ર્‌...ઘર્‌ર્‌ર્‌...કરે છે...પાસેથી ઓર સ્પીડમાં વહી ગયેલા વાહનનો અદીઠ સપાટો વાગ્યો...તંદ્રાભંગ જેવું લાગ્યું...ઊંઘ ઉડાડવા આ શહેરમાં કોઈ ટાઢા પાણીની છાલક મારતું નથી, હવાનો સપાટો મારે છે...ગતિનો શ્લોક બનતો નથી, કાંઈ નાટકી ખેત બને છે...અને આંચકાભેર વાહન અટકે છે. પૈસા માટે ગજવું ફંફોસું છું...ટિકિટબારી સાવ સૂની છે. 'ટ્રેન ગઈ...' વાહનવાળો ચોંકાવે છે...ગજવું ફંફોસતો હાથ અટકી જાય છે...જાણે અત્યાર સુધીની બધી તન્દ્રા એકઝાટકે તૂટી જાય છે... કહું છું, 'બારીએ પૂછી આવ, ટ્રેન ખરેખર ગઈ!' મારે બીજો નહીં શોધવો પડે એવા વિચારેય હોઈ શકે, તેણે એક પગથિયા ઊતરતાને જ પૂછ્યું. 'ટ્રેન ગઈ?' 'હા, દૂર નીકળી ગઈ હશે...' અને એ ચાલ્યો ગયો. વાહનવાળાએ સામે જોયું...તરતમાં જવાની દિશામાં જતી કોઈ ટ્રેન આવતી નહોતી...'તો પાછી લે રિક્ષા...' કહ્યું, કંઈક શરમ જેવું અનુભવ્યું, ક્ષોભ થયો. ક્ષોભની દશામાં આપણે જે જોઈએ તે જુદું લાગે છે. રિક્ષાવાળાના મોઢા પર આછો પ્રગટેલો હાસ્યનો ઉજાસ...જાણે એનો અપ્રગટ અંશ આછો આછો પ્રગટ થયો હોય એવું લાગ્યું, તેણે વાહન સ્ટાર્ટ કર્યું અને જે આવતી વખતે જોયું હતું તે પાછા ફરતાં ફરી જોવા લાગ્યો...એક તો ક્ષોભને કારણે કંઈક જુદું લાગતું હતું...સડકે તંદ્રા છોડી હોય એવું પણ વધેલી ચહલપહલથી લાગતું હતું તો સવારનો આછો પ્રવાસ પણ સહેજ ખુલ્લો થયો હતો...તંદ્રામાં જોયેલાં દશ્યો ક્ષોભ કે ભોંઠપની દશામાં જુઓ તો જુદાં લાગે છે...જાણે મૂગાં દશ્યોના મોઢે પણ હોઠખીડચું ફૂટું ફૂટું થતું આછું હાસ્ય ન હોય—એવું

લાગે. હવે કાંઈ ઠેકાણે રસ્તે, વચ્ચોવચ બેઠેલું પેલું કૂતરું નથી દેખાતું. એ જાણે શાંતિની ચોકી કરતું હતું તે શાંતિ જ નથી રહી તો ચોકી શું કરવી કે પછી' 'મારી ડ્યૂટી પુરી થઈ' એવા ભાવથી એ ચાલ્યું ગયું હોય...લારીમાં સૂતેલો દેખાતો પેલો માણસ બેઠો થઈ ગયો છે...સારું થયું કે હજી સડક પર અને આસપાસ જોવાનું રહ્યું, નહિતર ધોયેલા મૂળા જેવો પાછો ફર્યો જોઈ ઘરમાં કોઈ ગુસ્સા કે ચીડથી તો કોઈ ટિખળી પ્રસન્નતાથી, વ્યંગથી જોશે, તો કોઈ બસ જોઈ જ રહેશે.. .એવી કલ્પનાથી વધારે ભોંઠપ અનુભવીને ખાસ્સો સંકોચાઈ ગયો હોત I જવાના ઉલ્લાસમાં હું ખીલ્યો જ નહોતો તો પછી પાછા ફરતાં સંકોચાઉં શા માટે? એવા વિચારે હસ્યો...સડક પરની બત્તી ઓલવાઈ જવી જોઈતી હતી, છતાં તે હજી બળતી હતી, કદાચ હું પાછા ફરતાં ઓલવાઈ નહોતો ગયો એટલેયે એમ હોય! □

શે'ર

હોય ફળ કે પાંદડાં તો એની જુદી વાત છે
વૃક્ષ પરથી પાનખરને કોણ ઝંઝેડી શકે?

મળવા ગઈ ભીનાશ કદી ખંડિયરને,
ઝાકળને લાગ્યું એમ હું પ્રસ્વેદ થઈ ગઈ!

—રતિલાલ 'અનિલ'

થાકેલા પડખે

મારી અર્ધશતાબ્દીના થાકેલા પડખે
તાજા શ્વાસોચ્છ્વાસે જંપી રહ્યું છે
એકવીસમી સદીનું કૈશોર્ય...
એના નાનકડા મુખ પર
મારી સદીનાં અંધારાં–અજવાળાં ઝિલમિલાય છે...
અનાથ
વિચારતી ફૂટપાથ :
દૂર નદી–કાંઠાની માટીમાં
ક્યાંય ઊગતી હશે ઈંટો એના ઘરની ?
કયા જંગલના એ કયા વૃક્ષના થડમાંથી
નીકળશે દાદર, બારી...
ખુલ્લી હવાની ?
કયા બ્લેક બોર્ડ પર એનો સૂરજ ઊગશે ?
શું ક્યારેય એ પુષ્પો સુધી પૂગશે ?
આકાશી ઘંટ પરનો ખરશે કાટ ?
ફિલહાલ
પ્રશ્નાર્થના આંકડે ભેરવાયેલો હું
મારી સદીના દુ:સ્વપ્નમાં તો

કપરકાબીના કાળા ખખડાટે
ખાંસી રહ્યો છે બાળમજૂર...

—કિસન સોસા

કવિતા આગળ પ્રયોજાતા 'દલિત' શબ્દમાં ઘણુંખરું તો કવિતાના વિષયવિશેષનો નિર્દેશ થાય છે, તેના કોઈ તંત્રવિશેષનો (ટેક્નિકનો, રીતિનો, તરેહનો) નહીં એમ સમજું છું. સમાજમાં જ્યાં સુધી અસમતા હશે, અન્યાય હશે, વર્ગભેદ, વર્ણભેદ હશે, ગરીબધનિકના ભેદ નિપજાવતી અર્થ–વ્યવસ્થા હશે ત્યાં સુધી 'દલિત' કવિતા હશે, કારણ માણસ સમતા ઝંખે છે, ન્યાય ઝંખે છે, સામાજિક–આર્થિક સમાનતા ને એકતા ઝંખે છે. સાહિત્યમાં અવારનવાર ભેદની સામે અવાજો ઊઠતા રહ્યા છે, પણ એકંદરે એ અરણ્યરુદન ઠર્યા છે. એટલે જ હવે કવિ તારસ્વરે, આક્રમક રીતે એ વિશે સમાજને ઢંઢોળવા તરફ વળ્યો છે. 'દલિત' સાહિત્યનાં મૂળ આજના સમાજની જીવનની વ્યવસ્થામાં (એટલે કે અવ્યવસ્થામાં) રહ્યાં છે એટલું સમજાશે તો એના ભણી જોવાનો સાચો દષ્ટિકોણ જડશે.

ભાઈ કિસન સોસાની આ કૃતિના ઉદ્ગારો અંગતતાને પટંતરે આપણા સાંપ્રત જીવનની ને ભાવિની વિરોધરેખાઓ આંકે છે ને એમ વર્તમાનની વિષમતાના ધુમ્મસમાં ભાવિના દીપ્ત સૂરજની સાશંક ઝંખના સેવે છે. પોતાની પેઢી તો થાકેલી, હારેલી, અન્યાય–અપમાન સહન કરીને નિર્જીવ જેવી જીવે છે, ભાવિના ગર્ભમાં સેવાતી પેઢીનું ભાગ્ય ફરશે કે કેમ, એનો સૂરજ આજના સૂરજથી વધારે પ્રકાશમાન હશે કે કેમ એ એનો શંકાપ્રશ્ન છે. કવિનો છે એટલે આપણો સૌનો છે. પડખામાં સૂતેલું શિશુ–એકવીસમી સદીનું કૈશોર્ય–ઊંઘે છે. એના મુખ પર વર્તમાનનાં અંધારાં–અજવાળાં છે, એટલે કે એના ઉજ્જવળ ભાવિની સ્પષ્ટ રેખાઓ દેખાતી નથી. અત્યારે તો એ અનાથ જેવું છે, ને જાણે ફૂટપાથ નિવાસી છે. કવિ વિચારે છે એના ભાવિને, આંકે છે એના ભાવિની સુવર્ણ-

રેખાઓ–અલબત્ત વર્તમાનના અનુભવે એની કલ્પનાને ખિન્ન કરી છે. એની આશામાં શંકાની છાયા ઢાળી છે.

અસહાય, ઉપેક્ષા–અપમાનના દુઃખમાં ઊછરી રહેલું આ બાળક ભવિષ્યમાં રહેવા માટે છાપરું પામશે કે? શક્યતા ને શંકાની મિશ્ર લાગણી કવિને પ્રશ્નાર્થનો પ્રયોગ કરાવે છે એ નોંધવું જોઈએ. આવા શંકા પ્રશ્નમાં આશા–નિરાશાનો ભાવ એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે. એને માટે બારી–બારણાં, દાદર વગેરે કયા વૃક્ષમાંથી મળશે? 'ખુલ્લી હવા' એટલે મુક્તિ શરીર–મનની કાવ્યનાયકની પેઢીમાં તો આ વર્ગે પાટી પર અક્ષર પાડ્યા નથી, જ્ઞાનના સૂર્યનો પ્રકાશ જોયો નથી. ભાવ પેઢી એ જોશે કે? બ્લેક બોર્ડ પરના સૂરજની ઉલ્લેખથી કવિ જ્ઞાનની તક તરફ, પ્રતિની સમાનતા તરફ નિર્દેશ કરતા સમજાય છે. બાળકની વાત લીધી છે એટલે બ્લેક બોર્ડથી નિશાળ, બાળ-કેળવણીનું સચિત્ત ભાન જાગે છે. એવી જ રીતે પુષ્પ અને આકાશી ઘંટના ઉલ્લેખો પણ અર્થગર્ભ, અર્થપૂર્ણ છે. આ જગત, આ વિશ્વ સુંદર છે ને વિશાળ છે. એમાં હરવા–ફરવાની, ગતિ કરવાની મુક્તિ ને શક્તિ ભાવિ પેઢીનો આ પ્રતિનિધિ પામશે કે? 'આકાશી ઘંટ પરનો ખરશ કાટ?' જેવી પંક્તિઓ કવિશક્તિની દ્યોતક બની રહે છે. એવી પંક્તિઓ વધારે હોત તો કેવું સારું એવી ઇચ્છા પણ જગાડે છે. કાવ્યનાયકના મનમાં આવા પ્રશ્નો છે ને પ્રશ્નોની પીડા વેદના પણ છે. એ પીડાને, વેદનાને કવિ 'પ્રશ્નાર્થના આંકડે ભેર-વાયેલો હું' કહીને ભાવને કેવો અણીદાર કરે છે! આંકડામાં ભેરવાયેલી માછલીનો તરફડાટ પણ જોઈ શકાય છે. અંતની પંક્તિઓ કંઈક મુખર ને વળી અનાવશ્યક પણ લાગે છે. પૂર્વેની પંક્તિઓમાં આવતાં કલ્પનો, વર્ણનો અંતમાં જે કહેવાયું છે તેની વેદના વ્યક્ત કરે જ છે, સંવેદનશીલ, કાવ્યરસિક ભાવક માટે તો, વર્તમાન બાળમજૂરના વર્ણનથી એક વિરોધ પ્રગટ થાય છે. પણ તે અનિવાર્ય કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ લાગતો નથી. □

ઘંટડી / કેદારનાથસિંહ

ફરી ઘંટડી વાગી, ફરી કોઈ આવ્યું છે, 'કોણ?' પૂછું છું– -'કોઈ નહીં' કહે છે ઘંટડી, પણ ઘંટડીનું શું? એ તો સમયે, કસમયે વાગતી જ રહે છે. કોઈ આવે છે કે બજી ઊઠે છે, જાય છે તો ઢગલો થઈ જાય છે એવી કે ક્યાંય સુધી એ બોલતી જ નથી, પણ કંઈ વાર, જ્યારે કોઈ આવતું નથી કલાકો સુધી તો ઘરમાં સાંભળી શકાય છે. લોખંડના અજબ જેવાં ડૂસકાં. આખર દુઃખ તો લોખંડને પણ થાય છે.

હવે જુઓને બે દિવસ પહેલાં જ ગભરાઈને રાત્રે દોઢ વાગ્યે બજી ઊઠી હતી, હું ગભરાઈને ઊઠ્યો, દોડતો બારણા સુધી ગયો, જોયું – કોઈ નહોતું! મને ગુસ્સો આવ્યો, હું ક્યાં સુધી ઘંટડી વિશે ફાવે તે બોલતો રહ્યો. પછી થયું, જવા દો, ઘંટડી તો છે જડ લોખંડની, અને ફાંસી પર લટકાવો તો ત્યાં પણ બજી ઊઠશે.

હવે કહું તોયે, અહીં કોણ માનશે કે બજી ઊઠતી ઘંટડી એક નાનકડો પુલ છે ઘર અને દુનિયાની વચ્ચે, કોણ કરશે વિશ્વાસ કે મારા સમયની સૌથી મોટી ખબર ચૂપચાપ બંધ છે એક નાનકડી નામુરાદ ઘંટડીના હૃદયમાં. □

વાંચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્યમાસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને આ સાહિત્યિક બની રહેવાના ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી: ૩, આનંદનગર, સમરામપરા, સૂરત-૩૯૫ ૦૦૨

ઈડગાલી મૂડલો

અંજુમ વાલોડી

કંકાવટી

મે ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૭૮ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સૂરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

જેમની ભાષા છે / એરિશ ફ્રીડ

જેમની ભાષા ભવ્ય હોય છે
તેમની મને ઈર્ષ્યા થાય છે
તેઓ લોકોની વાત કરે છે
એવી કે જાણે લોકો હોય છે.
તેઓ માતૃભૂમિની વાત કરે છે
એવી કે જાણે કોઈ માતૃભૂમિ હોય છે
અને પ્રેમની, હિંમતની અને કાયરતાની
અને તેઓ વાત કરે છે કિસ્મતની
એવી કે જાણે કિસ્મત હોય છે

મને આશ્ચર્ય થાય છે,
જેમની ભાષા જોરદાર હોય છે
તેઓ લોકોની વાત કરે છે
એવી કે જાણે, કે તે હોતા જ નથી
અને માતૃભૂમિની
એવી કે જાણે માતૃભૂમિ જ ન હોય
અને પ્રેમની, હિમ્મતની અને કાયરતાની વાત
જાણે કે એ નક્કી હોય

કે એ બધું હોતું જ નથી
અને વાત કરે છે કિસ્મતની
એવી રીતે કે કિસ્મત જ ન હોય

અને કદી કદી મને જાણ જ નથી હોતી
મને કોની ઈર્ષ્યા છે, કોના પર આશ્ચર્ય
અથવા માત્ર અચરજ હોય, ઈર્ષ્યા નહીં
અથવા માત્ર ભવ્ય હોય, જોરદાર નહીં
અથવા માત્ર જોરદાર હોય, ભવ્ય નહીં
અને પછી મને ખબર જ રહેતી નથી
કે બોલવા કે જાણવા જેવું પણ કંઈ હોય છે
અથવા આપવા જેવું, અથવા મારા જેવું
પણ માત્ર એટલું કે એવું ચાલી શકે નહીં.

નવી રાહત / રતિલાલ 'અનિલ'

'નવી રાહત'ને નામે એક 'જૂનો ત્રાસ' બદલે છે,
વિલન બદલીને આ ભોળી પ્રજા 'ઇતિહાસ' બદલે છે!
ચમનમાં ઘાસ ઊગે કે ગુલાબો, શો ફરક પડશે?
સડેલાં ફેફસાં રાખીને દર્દી શ્વાસ બદલે છે....!

પ્રતિબદ્ધ કવિતા / એરિશ ફ્રીડ

હું યાદ કરું છું મારા ગુસ્સાને
અને મારા ગુસ્સાને માટે
યોગ્ય શબ્દોને માટેની મારી શોધને
અંતિમ રૂપ આપવા માટે કરેલા સુધારાને
માત્ર પોતાને માટે નીકળેલા મારા અવાજને
અને મારા નિરાંતને પણ—
જેને કારણે મારો ગુસ્સો શેકાઈ રહ્યો

અને હું ભૂલી શકું છું
કેવી રીતે હું વ્યર્થ જ ફંફોસતો રહ્યો
સફેદ પાનાંઓને, અને ડરતો રહ્યો
કેમકે મારી આંગળીઓ
નકામી જેવી બનતી ગઈ
અને કેમ કે, મારો કાર્બન પેપર
જમીન પર પડી ગયો—
છેલ્લું સ્વરૂપ આપું તે પહેલાં
અને મારું માથું ચકરાઈ ગયું
જ્યારે એ પેપર મેં ઉપાડયો.

પાંચ મુક્તક / રતિલાલ 'અનિલ'

હોય અંધાર, પણ નવો તાજો !
ઉત્સવો ચોજી પાપ બદલે છે;
હોય દુર્વાસા પણ જવાન 'અનિલ',
શી ખુમારી છે, શાપ બદલે છે !

*

પાંચ હજાર વર્ષ બાળક છે,
ને હજી બાળકો શિખાઉ છે !
રોજ આયાત છે રમકડાંની,
સભ્યતાઓ વળી બિકાઉ છે !

*

પૂર્વ દિશામાં તો નહીં યારબ,
મંચ પર આફતાબ આવે છે !
દર્શકો હોય ડીમ અંધારે,
રંગલો ઇન્કિલાબ આવે છે !

*

કોયડાનો જવાબ તો જુઓ !
એમનો આ હિસાબ તો જુઓ !
કબ્ર માટીની ? હોય આરસની !
દીર્ઘાયુનો લિબાશ તો જુઓ !

*

મોત આવે છે કોઈ ઘરમાં તો
કંઈ એ ઘડપણને લઈ નથી જાતું !
હોય છે બાળકો ય એ ઘરમાં
એમનું વય વધેલું દેખાતું !

મોજું / અલી અહમદ સઈદ 'એડોનિસ'

આલિદા,
તમે એક ડાળ છો
લીલાં પાંદડાંઓથી ઘેરાયેલી ડાળ
તમે એક એવી સફર છો, જેનો દિવસ
તમારી આંખોના સરોવરના પાણીમાં ડૂબે છે
તે મોજું છો, એક એવું મોજું
જેણે બતાવ્યો તારાનો પ્રકાશ
વાદળોનો ચહેરો અને બતાવ્યું
કે ગુણારની આહો પણ ફૂલ છે.

મોત / અલી અહમદ સઈદ 'એડોનિસ'

અમારા મિલનની થોડી ક્ષણો પછી
સમય પાછો ફરે છે
નાનો જમાનો આવી જાય છે
પગોનો રવ અને
એ જ જૂના પાછા ફરવાના રસ્તા આવી જાય છે
ઘર ઘરડું થઈ જાય છે,
પલંગ બિછાવી દે છે જમાનાની આગ
મરી જાય છે
તકિયો, ખાલી તકિયો રહી જાય છે.

ઢંઢોળતું વાત્સલ્ય / રતિલાલ 'અનિલ'

જેને હું આમતેમ ફરી ખોળતો હતો,
દિલમાં જ બેઠો એ મને ઢંઢોળતો હતો!

— અમીન આઝાદ

'મને કોઈ બોલાવે દૂરથી' એ ગીતપંક્તિ સાંભળીને કોઈને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાંભરે, કેમ કે વાસ્તવમાં દૂરનો સૂર શાંતિનિકેતનથી જ આવ્યો હતો. પણ મારા જેવાને થતું; માણસ છે ત્યાંથી ભાગવા તો નથી માગતો? જે કંઈ છે તે બધું દૂર દૂર છે, સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, કૈલાસ, ગોલોક...બધું જ દૂર છે...આ માન્યતાએ માણસને ભાગેડુ તો નહીં બનાવ્યો હોય? જીવન અને મૃત્યુ જુદાં છે એટલે ઈસ્લામ પણ 'દો જહાં'ની વાત કરે છે અને અલ્લાહને 'દોનો જહાં કે માલિક' કહે છે! એક જગત જીવન માટે છે, બીજું જગત મૃત્યુ માણસને દૂર બીજી જહાંમાં લઈ જાય છે, તે છે! શાશ્વત જીવન નથી એટલે જ કદાચ, બે જગત છે.

આ ગ્રીષ્મની સવારે કોયલનો સૂર તો સાવ નજીકથી આવે છે! ચહેકીને ફર્‌ર્‌ર્...કરતી ઊડી ગયેલી ચકલી તો આંખ સામે હતી! પેલા ગુલમહોરનાં પુષ્પો આખા વૃક્ષ પર છવાઈ ગયાં છે તે પણ કંઈ દૂર નથી, પેલું શિશુ કિલકારી કરે છે, એની આંખમાં ઉત્સાહની ચમક છે તેય આંખ સામે છે...ફૂલની સુગંધ લઈ આવતો પવન એ પણ નજીકનો જ એક સૂર છે. બધા જ સૂરો કાન સુધી પહોંચવાને બંધાયેલા નથી. સુગંધ એ પણ પુષ્પનો સૂર છે, તેય દૂર દૂર સુધી

ફેલાય છે, ક્યારેક એ કાને પડે છે પરંતુ સહસા તો એ સ્પર્શે છે તે પવન પણ અનહદ અનંતનો સૂર જ સમજાય છે. પવન ક્યારેય મરતો નથી, એ થાક ખાતો હશે, કદાચ મોટી છલાંગ મારવાની કે દોડી પડવાની એ પૂર્વતૈયારી યે હોય. એ આપણો સૌનો શ્વાસ છે અને આપણે શ્વાસ છોડીએ તે પછી યે એ હોવાનો. એ બંસરીમાં વહીને સૂર થાય છે, બંધ બારીના બાકોરામાંથી વહીને પણ એક જુદો સૂર થાય છે, સરુના વૃક્ષમાંથી પસાર થઈને સાગરનો સૂર થાય છે, મારા શરીરને દુલાર કરી, માથાને પસવારીને ચાલ્યો જાય છે – તે રહે છે તો પણ, આગળ દોડી જઈને પણ એ આપણી પાસે પણ શાંત રહે છે! મોજું કિનારે દોડી જાય ત્યારે ય, પાણી તો સાગરમાં રહે જ છે ને! — બસ, પવનનું પણ એવું જ છે.

જીવનના સૂર કેટલા નજીકથી આવે છે! વૃક્ષેથી ખરી પડેલું પાંદડું પવન ખોળામાં નાખી ગયો, હવામાં એક સૂકો લસરકો દોરીને. એનો પણ એક સૂર હતો. તે વૃક્ષેથી વહીને ખોળા સુધી આવ્યો હતો. પાંદડાંથી ભર્યાભર્યા વૃક્ષમાંથી આવતો પવનનો સૂર, અને પાનખરમાં કેવળ સૂની શાખા-પ્રશાખામાંથી આવતો પવનનો સૂર! 'જીવનનું સંગીત એકસૂરીલું' નથી, એના અનેક લય છે. આ બધાંમાં હું ખોવાઈ જતો નથી, તેને કંઈક અંશે પામું છું. રાત્રીના તારા બહુ દૂર દૂર છે, પણ આંખે ચઢે એટલા નજીક પણ છે. કાળા મખમલ પર જરીની ટપકીઓ જેવા એ લાગે છે. એમાંથી ફૂટતું કે ફૂટતાં કિરણ એ પણ 'ઉજળા સૂર' છે! સુગંધ એ સૂર છે, કિરણ એ જુદો સૂર છે, પણ એ બધા શાશ્વતી સિમ્ફનીના જ સૂર છે. ઝુલ્ફાંની જેમ ફરફરી ઊડવાનો અભિનય કરીને ફરી પોતાના સ્થાને શાંત થઈ જતાં ભીંત પરના કેલેન્ડરનાં પાનાં, ખખડી ઊઠતી બારી, ઉપર મૂકેલું ડોલી ઊઠતું વાસણ, વહાણનો સઢ થઈ ફરી શાંત થઈ જતો બારીનો પરદો, એમાંથી ચળાઈને આવતી હવા...શાશ્વતી બંસરીને કેટલા છંદ છે એ કોમ્પ્યુટર પણ ગણી શકે એમ નથી.

અને મને સાંભરે છે લિયો ટોલ્સ્ટૉયના શબ્દો : 'તારું વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં જ છે!' મર્યા પછીના વૈકુંઠ પામવાનો લોભ મને થતો નથી. 'વ્રજ વ્હાલું રે વૈકુંઠે નહીં જાઉં" કહેનારે વાસ્તવમાં કહ્યું કે આ વ્રજ એ જ મારું વૈકુંઠ છે, જેને તમે ઈશ્વર કહો છો તે કૃષ્ણ તો અહીં જ ઠીક છે, આપણે ભક્તિની ભાષામાં વાત નહીં કરીએ! સૌન્દર્ય, સુવાસ, સૂરની અનેક શાખા–પ્રશાખાઓમાં જાણે હજાર હજાર બાહુ ફેલાવીને શાશ્વત આપણને આલિંગન કરે છે. આપણે આપણી જ આસપાસ અનાયાસ ચાલી રહેલી નિસર્ગ-લીલા તરફથી નજર વાળી લીધી છે, દેખાય છે, યશ, પ્રતિષ્ઠા, કારકિર્દી, માણસ, માણસોનો સમાજ, જીવન માટેનો અભરે ભર્યો વિપુલ અસબાબ! અને એમાં ખોવાઈ ગયેલાને ક્યારેક દૂરનો સૂર, સ્મશાન વૈરાગ્યની જેમ. ક્યારેક શાશ્વત સાંભરે! માણસની આયાશી લીલા અને નિસર્ગની અનાયાસ લીલા વચ્ચેનો તફાવત હોય તો તે આ છે: એક તક તમને વિવિધ પ્રપંચોમાં વહેંચીને ગુમ કરે છે, વહેંચી નાખે છે. બીજી પોતા પ્રત્યે આકર્ષીને માણસને તેની પાસે પહોંચાડે છે, એટલે કે આંતરબાહ્ય એકાકાર કરે છે. એકાકાર થયો પછી શું આ કાંઠેના પાણીને પેલા કાંઠેની છાલક સાદ પાડીને બોલાવે છે કે એ પોતે કિનારે છાલક બનીને ઉછળે છે? આનંદ તો આપણે હોઈએ ત્યાં હોય છે, જીવન હોય છે ત્યાં શાશ્વતી સૂર હોય છે.

'સાંભળી તારા મુખની વાણી,
વીંટળાશે વન–વનનાં પ્રાણી!'

આ પણ રવીન્દ્રનાથે ગાયું. દૂરનો સૂર સાંભળીને દોડવાને બદલે આપણા અંતરનો એવો સૂર છેડીએ કે આસપાસનું પરમસુંદર આપણને વીંટળાઈ વળવા માટે દોડી આવે! આપણા હૃદયનો સૂર નથી, આંગળાંઓ પાસે ચિત્રરેખા, આકૃતિ દોરવાની રેખા નથી, અને કાન પાસે અરવને સાંભળવાની આરત નથી, અને જેનાં

આકાશમાં સૌન્દર્ય સાકાર થઈ ઊઠે, વડનાં સૂકાં પાંદડાંની રેખાઓમાં સૂતેલા બાલમુકુંદની છબિ જોતા નેત્રદીવા નથી. આપણે આસપાસના પદાર્થોમાં, અપરંપાર વ્યવહારપ્રપંચોમાં, મકાન, ખુરશી, ચલણ, ડિગ્રી, ચન્દ્રક, હોદ્દો, ઉપાધિ, પ્રતિષ્ઠા, મોભો, કારકિર્દીમાં પોતાને વહેંચી, વિખેરી નાખીએ છીએ, પછી ખોવાયેલાને શોધવા માટે ક્ષણેક ઝંખીએ છીએ અને ફરી વિખેરાવા માટે બાહ્ય પ્રપંચોમાં મંડી પડીએ છીએ। પછી ઘડપણે 'કોઈ મને બોલાવે દૂરથી' એવું ક્યારેક બોલીએ એ અસહાયપણું ન હોય તો રિવાજી શબ્દો હોય છે. માત્ર કોઈકને જ લાગે છે કે અરે હું જેને વલખું છું તે તો મારામાં જ છે! હું આમતેમ જાગતો રહ્યો આનંદ માટે તે તો 'મોજની લીલા' હતી, અબળખા હતી, આનંદને તો મેં ઓળખ્યો, અનુભવ્યો જ નહીં। અને એ રીતે ઢંઢોળનાર પણ કોણ છે? દિલમાં જે બેઠો છે તે જ! મન અને હૃદયનો આ જ તો જુદો સ્વભાવ છે। મન આસપાસની મરિચિકામાં દોડાવે છે ત્યારે હૃદય જ ક્યારેક એને ઢંઢોળે છે, દશે દિશા તારી જ છે, તારે બધી દિશામાં દોડવાનું છે જ નહીં!

ધન્ય છે તે, જેને નિંદમાં, તે મોહની, લોભની કે લાલસાની, કીર્તિલોભ કે બાહ્ય પ્રશંસાની હોય, તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર ઢંઢોળનારું હૃદય જેને મળ્યું છે. માણસ ક્યારેક ક્યારેક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તેમ કોઈ કોઈ વાર અનાયાસ જ પોતામાં પાછો ફરે છે, એ સમયાવધિ ટૂંકી હોય, તો પણ, તે એક બાંહેધરી છે, પોતાને પામવાની, શાશ્વતના સૂર સાંભળવાની અને શાશ્વતના સૂરમાં લોપ થઈ જવાની, એકસૂર થઈ જવાની.

ઢંઢોળનારો, વાત્સલ્યનો અદૃશ્ય હાથ હોવો એ એક વિશ્વાસ છે, પોતામાં પાછા ફરવાનો, પોતાને મળવાનો અને જે સર્વત્ર પ્રાપ્ત છે તેમાં એકાકાર, વૈશ્વિક સૂરમાં સૂર થઈને ભળી જવાનો.

શેરનો સૂચક અર્થ તો એ છે કે તમે જેને મંદિરો અને તીર્થોમાં, દેવસ્થાનોમાં, મસ્જિદોમાં શોધો છો, તે તો તમારા અંતરમાં જ બેઠો છે અને તે જ ક્યારેક તમને ઢંઢોળે છે, બહાર તું જેને શોધે છે એતો તારામાં જ બેઠો છે. ગઝલનો સૂર ઊંચે પહોંચે છે, દુન્યવી રાગ વૈશ્વપ્રેમ કે પરમપ્રેમ બને છે ત્યારે ગઝલ અને ગઝલકાર મર્યાદાની વાડો, દીવાલો દૂર કરીને અનંતે પહોંચતો નથી, પણ અનંતના ભાગલા પાડતી વાડે, દીવાલોને તોડી અનંતને પોતાના સુધી વિસ્તારી શાશ્વત સૂર સાંભળે છે, સંભળાવે છે.

૨૩-૩-'૯૧

સાભાર સ્વીકાર

નયા માર્ગ : ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જન્મશતાબ્દી વિશેષાંક : ડૉ. આંબેડકર વિશેના લેખો, જીવન અને મિશન અંગે વિગતપ્રચુર અને વિચારણાની ભરપૂર સામગ્રી વિવિધ લેખકો દ્વારા આપવામાં આવી છે. 'નયા માર્ગ' કાર્યાલય, ખેત ભવન, અમદાવાદ–૩૮૦ ૦૨૭, મૂલ્ય રૂ. ૩૦.

દયારામની ગરબીઓ : સમીક્ષાત્મક અધ્યયન; પ્રા. મનોજ એચ. જોશી, 'માતૃદીપ', પંચવટીનગર, નાના મવામાર્ગ, રાજકોટ–૩૬૦ ૦૦૪, મૂલ્ય. રૂ. ૨૦.

સૌન્દર્યવંતી : કાવ્યસંગ્રહ : અરુણ વામદત્ત, પ્ર. પોતે, ૪૭, કિરણદીપ સોસાયટી, ઇચ્છાનાથ, સુરત – ૩૯૫ ૦૦૭ મૂલ્ય જણાવ્યું નથી.

ભૂરા શ્વાનની આંખો / ગેબ્રિયલ ગાર્સિયા માર્કેવેઝ

ત્યારે એણે મને જોયો. મને લાગ્યું કે એ મને પ્રથમ વાર જુએ છે, પણ એ જ્યારે લેમ્પ તરફ વળી ત્યારે પણ એની પ્રાસાદિક સરકતી દૃષ્ટિ મારા સ્કંધ પર મેં અનુભવી, ત્યારે મેં જાણ્યું કે હું એને પ્રથમ વાર જોઈ રહ્યો છું. મે એક સિગારેટ સળગાવી અને ખુરશી પર ફરવા પહેલાં, ખુરશી પર ફરીને, એને પગ પર સમતોલ કરીને મેં તીખો, કડવો ધુમાડાનો કશ ખેંચ્યો. એ પછી મેં એને જોઈ; ત્યાં, જાણે એ લેમ્પ પાસે ઊભી હોય, જોતી રહી હોય આખી રાત. કેટલીયે મિનિટો સુધી અમે બસ એકબીજાને જોતાં રહ્યાં. મેં પાછલા પગે ખુરશી સમતોલ કરી. એ ઊભી થઈ, એક હાથ લાંબો સ્થિર લેમ્પ પર. મારી સામે જોતી. મેં એનાં પાંપણ જોયાં, પ્રત્યેક રાતની જેમ પ્રકાશિત, અને ત્યારે મને હમેશાંની વાત યાદ આવી. મેં એને કહ્યું, 'ભૂરા શ્વાનની આંખો.' લેમ્પ પરથી પોતાનો હાથ ખસેડ્યા વિના એણે મને કહ્યું, 'એ! એ આપણે કદી નહીં ભૂલીએ.' એ પ્રકાશના વર્તુળની બહાર આવી, લાંબો શ્વાસ લઈને એણે કહ્યું, 'ભૂરા શ્વાનની આંખો મેં દરેક સ્થાને લખી દીધું છે.'

મેં એને ડ્રેસિંગ ટેબલ તરફ જતી જોઈ. મેં એને ગોળ અરીસામાં ઊભરતી મારી સામે જોતી જોઈ. એક ચોક્કસ ગતિએ આગળપાછળ થતા પ્રકારના છેડે. મેં એને જોઈ અંગારા જેવી આંખે મારી તરફ જોતી. મારી તરફ જોતાં જ્યારે એણે ગુલાબી સીપીઓથી ઢાંકેલો નાનો ડબ્બો ખોલ્યો. મેં એને નાક પર પાઉડર

લગાડતી જોઈ, પછી એણે ડબ્બો બંધ કર્યો, એ ફરી ઊભી થઈ, ફરી ચાલીને લેમ્પ પાસે ગઈ. એણે કહ્યું, 'મને ડર છે, અત્યારે કોઈ આ ઓરડા વિશે સ્વપ્ન જોઈ મારાં તમામ રહસ્યો પ્રગટ કરે છે.' અને એ જ લાંબો કમ્પતો હાથ, અરીસા સામે બેસવા પહેલાં દીવાની આંચ પર શેકતી હતી તે લેમ્પ પર મૂકી દીધો. 'તમને શરદી નથી લાગતી ?' એણે કહ્યું. 'કદી કદી' મેં જવાબ આપ્યો. 'અત્યારે તમને લાગવી જોઈએ' એણે કહ્યું. અને ત્યારે હું સમજ્યો, હું મારી જગ્યાએ એકલો કેમ હોઈ શકતો નથી. આ શરદી મને મારા એકાકી-પણાની નિશ્ચિતતા આપતી હતી. 'હવે મને લાગી રહી છે' મેં કહ્યું, 'અને આ અજબ થવા જેવું છે, કેમ કે રાત્રી શાંત છે, કદાચ કોઈ ચાદર પડી ગઈ છે.' એણે જવાબ ન આપ્યો. એ ફરી અરીસા તરફ આગળ વધી અને હું ફરી ખુરશી તરફ વળ્યો, મારી પીઠ એની તરફ કરીને. એને જોયા વિના હું જાણતો હતો કે એ શું કરે છે. હું જાણતો હતો, એ ફરી, અરીસાની સામે બેઠી છે, મારી પીઠ જોતી, જેની પાસે સમય હતો કે એ અરીસાની ગહેરાઈઓ સુધી પહોંચીને એની દૃષ્ટિ સાથે ગૂંચવાય, જેની પાસે એ માટે કેવળ એને માટે ઘણો સમય હતો કે ગહેરાઈઓમાં પહોંચી પાછા ફરી શકાય, એ પહેલાં કે હાથને પોતાનો વારો શરૂ કરવાનો સમય મળે અને એટલો સમય જેટલો અરીસાની સામે એના હાથના પહેલા ઘુમાવથી પોતાના હોઠને હવે લાલ ઘેરો રંગ લગાડવા માટે મળે. મેં મારી સામેની ચોખ્ખી દીવાલ જોઈ, તે એક અલગ, આંધળા અરીસા જેવી હતી, જેમાં હું જોઈ શકતો નહોતો, મારી પાછળ બેઠેલી, પણ એની કલ્પના કરી શકતો હતો, ત્યાં જ્યાં એ હતી, માનો ભીંતની જગ્યાએ અરીસો ન હોય. 'હું તને જોઈ રહ્યો છું' મેં એને કહ્યું. અને મેં દીવાલે જોયું તો એવું લાગ્યું, જાણે એણે આંખ ઉઠાવીને જોયું, મારી પીઠ એની તરફ ખુરશી પર, અરીસાની ગહેરાઈમાં, ચહેરો દીવાલ તરફ. પછી મેં એને પોતાની આંખ-

ઝુકાવીને, એને હમેશાં પોતાની બ્રેસિયર પર જ ઝૂકેલી જોતો! વિના કંઈ કહે. મેં એને ફરી કહ્યું, 'હું તને જોઈ રહ્યો છું', અને એણે ફરી પોતાની આંખ બ્રેસિયર પરથી ઉઠાવી. એણે કહ્યું, 'એ શક્ય નથી.' 'શું?' મેં પૂછ્યું. 'કેમ કે તારો ચહેરો દીવાલ તરફ છે.' શાંત અને બ્રેસિયર પર મંડાયેલી આંખો સાથે એણે કહ્યું. ત્યારે મેં ખુરશીને ઘુમાવી. મારા મોઢામાં સિગારેટ હતી. ત્યારે હું અરીસા તરફ મોઢું કરીને બેઠો હતો ત્યારે એ ફરી લેમ્પ પાસે આવી ગઈ હતી. હવે એના બંને હાથ લેમ્પની આંચ પર ખુલ્લા હતા, મરઘીની પાંખની જેમ. એના ચહેરા પર એનાં જ આંગળાંના પડછાયાનું અંધારું હતું. 'મને લાગે છે કે મને શરદી થઈ જશે, એ બરફનું શહેર હશે.' એણે કહ્યું. એણે પોતાનો ચહેરો એવો ફેરવી લીધો કે માત્ર એક જ તરફથી દેખાય અને એની ત્વચા તાંબઈ રંગની લાલ, અચાનક ઉદાસ થઈ ગઈ. 'એને માટે કંઈ કરો' એણે કહ્યું. એ બ્રેસિયર પછી એક પછી એક પોતાનાં વસ્ત્ર ઉતારવા લાગી. 'હું મારું મોઢું દીવાલ તરફ કરું છું,' મેં એને કહ્યું. 'નહીં', કેમ કે એમ પણ તમે મને જોઈ જ લેશો, તમારી તરફ હતી તેમ જ.' અને એણે એમ કહેતાં એ લગભગ અવસ્ત્ર થઈ ચૂકી હતી. દીવાની આંચ એની તાંબઈ ત્વચાને ચૂમી રહી હતી. 'મેં હમેશાં તને આમ જ જોવા ચાહ્યું છે કે તારા પેટ પર ઊંડા ખાડા હોય, એક વાસણની તરહ પીટીને ગોબા પાડ્યા હોય.' અને મારા શબ્દો એની અવસ્ત્રતા સામે મને અસહજ અને ભદ્દા લાગે એ પહેલાં એ સ્થિર થઈ ગઈ લેમ્પને તાપતી. 'કદી કદી મને એવું લાગે છે કે હું ધાતુની બની છું.' એણે કહ્યું. એક ક્ષણ માટે એ ચૂપ હતી, લેમ્પ પરનો એનો હાથ સહેજ હાલ્યો. 'કદી કદી બીજાં સ્વપ્નાંમાં હું તને કોઈ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલી કાંસાની બનેલી નાની મૂર્તિ જેવી જોઉં છું. કદાચ એટલા માટે તું આટલી ઠંડી છે,' મેં કહ્યું. 'કદી કદી જ્યારે હું ડાબી બાજુના પડખે દિલ તરફ પથારી પર પડું છું, મને મારો

દેહ પોલો થતો અને ત્વચા એક તસ્તરી જેવી અનુભવું છું, ત્યારે, જ્યારે મારા હૃદયમાં ધડકન હોય છે ત્યારે એવું લાગે છે કે કોઈ મને પેટ પર ટકોરા મારીને બોલાવે છે, હું મારો પોતાનો તાંબાનો ધ્વનિ બિછાના પર સાંભળી શકું છું—એ એના જેવો છે – એને શું કહે છે?—પડવાળી ધાતુ.' એ લેમ્પની પાસે આવી ગઈ. 'હું તને સાંભળવાનું પસંદ કરતે' મેં કહ્યું. 'અગર આપણે એકબીજાને પામી શકીએ, તો હું જ્યારે ડાબે પડખે હોઉં ત્યારે તમે તમારા કાન મારી પાંસળીઓ પાસે માંડજો અને તમે મારી ગુંજ સાંભળી શકશો, મારી હમેશાં એ ઇચ્છા રહી છે કે તમે ક્યારેક એમ કરો.' એણે કહ્યું. બોલતી વખતે ઊંડો શ્વાસ લેતી મેં એને સાંભળી. એણે કહ્યું કે વર્ષોથી એણે મને બીજું કંઈ કહ્યું નથી, મારું સમસ્ત જીવન ખરેખર 'મને' પેલા એક બીજવાક્ય 'ભૂરા શ્વાનની આંખો'ની મદદથી શોધવા માટે સમર્પિત હતું. એ ગલીમાંથી જોરજોરથી એ વાક્ય પોકારતી નીકળતી, કેવળ એક વ્યક્તિ માટે—જે એને સમજી શકે.

'તે હું છું, જે પ્રત્યેક રાતે તારા સ્વપ્નમાં આવીને તને કહું છું—ભૂરા શ્વાનની આંખો—' મેં કહ્યું. એણે કહ્યું, હું રેસ્ટોરાં જતી અને બેરાને ઓર્ડર આપતા પહેલાં કહેતી, 'ભૂરા શ્વાનની આંખો' પણ તે કદી પણ પોતાના સ્વપ્નામાં એવું કંઈ કહ્યાની સ્મૃતિ વિના ગંભીરતાથી માથું ઝુકાવી દેતો. અને એ મેજના નેપકીન પર લખી દેતી, મેજના રંગ પર ચપ્પુની અણીથી કોતરતી 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' સરાઈઓની ધૂંધળી બારી પર, સ્ટેશનો પર, તમામ સાર્વજનિક ઇમારતો પર પોતાની આંગળીથી એ લખી દેતી 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' એણે કહ્યું, એ એકવાર દવાની દુકાને ગઈ, ત્યાં એણે એવી જ ગંધ અનુભવી, જે એક રાત્રે એણે પોતાના ઓરડામાં મારું સ્વપ્ન જોયા પછી પણ અનુભવી હતી. 'એ પાસે જ હશે' દુકાનની સ્વચ્છતા જોઈને એણે વિચાર્યું' ત્યારે તે ત્યાંના ક્લાર્કની પાસે

ગઈ અને એણે તેને કહ્યું, 'હું હમેશાં એક એવા આદમીનું સ્વપ્ન જોઉં છું જે મને કહે છે, 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' અને એણે કહ્યું કે, કલાર્કે મારી આંખોમાં જોઈને કહ્યું હતું, 'સાચું કહું તો તમારી આંખો છે પણ એવી જ,' અને એણે એને કહ્યું, મારે એ આદમીને શોધવો છે કે જેણે આ જ શબ્દો મારા સ્વપ્નમાં મને કહ્યા હતા.' ક્લાર્ક ત્યારે હસવા લાગ્યો હતો અને કાઉન્ટરના બીજા ખૂણે ચાલ્યો ગયો હતો. એ પેલી ગંધને સૂંઘતી અને સ્વચ્છ ફર્શને જોતી ઊભી રહી હતી. એણે પોતાની પર્સ ખોલી અને પોતાના ઘેરા લાલ લીપસ્ટિકથી લાલ અક્ષરે ફર્શ પર લખ્યું: 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' કલાર્ક પાછો એની તરફ આવ્યો અને કહ્યું, 'મેડમ તમે ફર્શ ગંદી કરી નાખી.' એક ભીનું કપડું આપીને કહ્યું, 'સાફ કરી નાખો.' એ હજી લેમ્પ પાસે ઊભી હતી. એણે કહ્યું, બપોર સુધી ઘૂંટણિયે પડી મેં ફર્શ ચોખ્ખી કરતાં 'ભૂરા શ્વાનની આંખો' બોલતાં વીતાવી – બારણે ભેગા થયેલા લોકો મને પાગલ ન કહે ત્યાં સુધી.

એણે બોલવું બંધ કર્યું. હું ખૂણે ખુરશી પર ઝૂલતો બેસી રહ્યો. હું દરરોજ એ વાકય યાદ કરવાની કોશિશ કરું છું, એના દ્વારા મારે તને પામવી છે.' મેં કહ્યું. 'હવે હું નથી વિચારતો કે એને કાલે ભૂલી જઈશ. પણ મેં હમેશાં એ જ વાત કહી છે અને જયારે હું ઊભો થાઉં છું ત્યારે ભૂલી જાઉં છું કે એ કયા શબ્દ છે જેનાથી હું તને પામી શકું.' 'તમે જ પહેલા દિવસે એ બોલ્યા હતા,' એણે કહ્યું. 'હું એ બોલ્યો કેમકે મેં તારી રાખની આંખો જોઈ પણ બીજી સવારે એ શબ્દો મને યાદ રહ્યા નહીં.' મેં એને કહ્યું. એના હાથની મુઠ્ઠી વળેલી હતી, લેમ્પ પાસે ઊભેલી એણે ઊંડો શ્વાસ લીધો અને કહ્યું, 'તમને માત્ર એટલું જ યાદ રહે કે કયા શહેરમાં હું એ લખતી રહી છું.'

એના ભીંસેલા દાંત દીવાની આંચ પર ચમકયા. 'હું તને હમણાં સ્પર્શવા માગું છું.' મેં કહ્યું. એણે પ્રકાશ તરફ જોતાં

દેહ પોલો થતો અને ત્વચા એક તસ્તરી જેવી અનુભવું છું, ત્યારે, જ્યારે મારા હૃદયમાં ધડકન હોય છે ત્યારે એવું લાગે છે કે કોઈ મને પેટ પર ટકોરા મારીને બોલાવે છે, હું મારો પોતાનો તાંબાનો ધ્વનિ બિછાના પર સાંભળી શકું છું—એ એના જેવો છે – એને શું કહે છે?—પડવાળી ધાતુ.' એ લેમ્પની પાસે આવી ગઈ. 'હું તને સાંભળવાનું પસંદ કરતે' મેં કહ્યું. 'અગર આપણે એકબીજાને પામી શકીએ, તો હું જ્યારે ડાબે પડખે હોઉં ત્યારે તમે તમારા કાન મારી પાંસળીઓ પાસે માંડજો અને તમે મારી ગુંજ સાંભળી શકશો, મારી હમેશાં એ ઇચ્છા રહી છે કે તમે ક્યારેક એમ કરો.' એણે કહ્યું. બોલતી વખતે ઊંડો શ્વાસ લેતી મેં એને સાંભળી. એણે કહ્યું કે વર્ષોથી એણે મને બીજું કંઈ કહ્યું નથી, મારું સમસ્ત જીવન ખરેખર 'મને' પેલા એક બીજવાક્ય 'ભૂરા શ્વાનની આંખો'ની મદદથી શોધવા માટે સમર્પિત હતું. એ ગલીમાંથી જોરજોરથી એ વાક્ય પોકારતી નીકળતી, કેવળ એક વ્યક્તિ માટે—જે એને સમજી શકે.

'તે હું છું, જે પ્રત્યેક રાતે તારા સ્વપ્નમાં આવીને તને કહું છું—ભૂરા શ્વાનની આંખો—' મેં કહ્યું. એણે કહ્યું, હું રેસ્ટોરાં જતી અને બેરાને ઓર્ડર આપતા પહેલાં કહેતી, 'ભૂરા શ્વાનની આંખો' પણ તે કદી પણ પોતાના સ્વપ્નામાં એવું કંઈ કહ્યાની સ્મૃતિ વિના ગંભીરતાથી માથું ઝુકાવી દેતો. અને એ મેજના નેપકીન પર લખી દેતી, મેજના રંગ પર ચપ્પુની અણીથી કોતરતી 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' સરાઈઓની ધૂંધળી બારી પર, સ્ટેશનો પર, તમામ સાર્વજનિક ઇમારતો પર પોતાની આંગળીથી એ લખી દેતી 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' એણે કહ્યું, એ એકવાર દવાની દુકાને ગઈ, ત્યાં એણે એવી જ ગંધ અનુભવી, જે એક રાત્રે એણે પોતાના ઓરડામાં મારું સ્વપ્ન જોયા પછી પણ અનુભવી હતી. 'એ પાસે જ હશે' દુકાનની સ્વચ્છતા જોઈને એણે વિચાર્યું ત્યારે તે ત્યાંના ક્લાર્કની પાસે

ગઈ અને એણે તેને કહ્યું, 'હું હમેશાં એક એવા આદમીનું સ્વપ્ન જોઉં છું જે મને કહે છે, 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' અને એણે કહ્યું કે, કયાંક મારી આંખોમાં જોઈને કહ્યું હતું, 'સાચું કહું તો તમારી આંખો છે પણ એવી જ,' અને એણે એને કહ્યું, મારે એ આદમીને શોધવો છે કે જેણે આ જ શબ્દો મારા સ્વપ્નમાં મને કહ્યા હતા.' કલાર્ક ત્યારે હસવા લાગ્યો હતો અને કાઉન્ટરના બીજા ખૂણે ચાલ્યો ગયો હતો. એ પેલી ગંધને સૂંઘતી અને સ્વચ્છ ફર્શને જોતી ઊભી રહી હતી. એણે પોતાની પર્સ ખોલી અને પોતાના ઘેરા લાલ લીપસ્ટિકથી લાલ અક્ષરે ફર્શ પર લખ્યું: 'ભૂરા શ્વાનની આંખ.' કલાર્ક પાછો એની તરફ આવ્યો અને કહ્યું, 'મેડમ તમે ફર્શ ગંદી કરી નાખી.' એક ભીનું કપડું આપીને કહ્યું, 'સાફ કરી નાખો.' એ હજી લેમ્પ પાસે ઊભી હતી. એણે કહ્યું, બપોર સુધી ઘૂંટણિયે પડી મેં ફર્શ ચોખ્ખી કરતાં 'ભૂરા શ્વાનની આંખો' બોલતાં વીતાવી – બારણે ભેગા થયેલા લોકો મને પાગલ ન કહે ત્યાં સુધી.

એણે બોલવું બંધ કર્યું. હું ખૂણે ખુરશી પર ઝૂલતો બેસી રહ્યો. હું દરરોજ એ વાકચ યાદ કરવાની કોશિશ કરું છું, એના દ્વારા મારે તને પામવી છે.' મેં કહ્યું. 'હવે હું નથી વિચારતો કે એને કાલે ભૂલી જઈશ. પણ મેં હમેશાં એ જ વાત કહી છે અને જયારે હું ઊભો થાઉં છું ત્યારે ભૂલી જાઉં છું કે એ કયા શબ્દ છે જેનાથી હું તને પામી શકું.' 'તમે જ પહેલા દિવસે એ બોલ્યા હતા,' એણે કહ્યું. 'હું એ બોલ્યો કેમકે મેં તારી રાખની આંખો જોઈ પણ બીજી સવારે એ શબ્દો મને યાદ રહ્યા નહીં.' મેં એને કહ્યું. એના હાથની મુઠ્ઠી વળેલી હતી, લેમ્પ પાસે ઊભેલી એણે ઊંડો શ્વાસ લીધો અને કહ્યું, 'તમને માત્ર એટલું જ યાદ રહે કે કયા શહેરમાં હું એ લખતી રહી છું.'

એના ભીંસેલા દાંત દીવાની આંચ પર ચમકયા. 'હું તને હમણાં સ્પર્શવા માગું છું.' મેં કહ્યું. એણે પ્રકાશ તરફ જોતાં

ચહેરો ઊંચો કર્યો, નજર ઊંચે કરી સળગતી, બિલકુલ એના હાથની જેમ. મને લાગ્યું કે એણે મને ખુરશી પર ઝૂલતો જોયો. 'તમે આ અગાઉ આમ કદી કહ્યું નહોતું. એણે કહ્યું. 'હવે હું એ કહું છું અને એ સત્ય છે,' મેં કહ્યું. લેમ્પની પેલી બાજુએથી એણે એક સિગારેટ માગી. મારી આંગળીમાં સિગારેટ નહોતી. હું ભૂલી ગયો હતો કે હું સિગારેટ પી રહ્યો છું. 'ખબર નહીં', મને યાદ નથી કે મેં એ ક્યાં લખ્યું છે,' મેં કહ્યું. 'કદાચ જે કારણે હું એ શબ્દ યાદ નહીં શકું એ જ કારણે.' 'ના, હું તો એમ જ કોઈ કોઈ વાર વિચારું છું કે મેં એનું પણ સ્વપ્ન જોયું છે.' હું ઊઠ્યો અને લેમ્પ પાસે ગયો. એ થોડી દૂર હતી, હું હાથમાં માચીસ અને સિગારેટ લઈને ગયો. મારો હાથ લેમ્પની પેલી બાજુએ નહીં પહોંચ્યો. મેં એને સિગારેટ આપી. એણે હોઠ વચ્ચે દબાવી અને હું દીવાસળી સળગાવું તે પહેલાં એ ઝૂકી. 'દુનિયાના કોઈ શહેરમાં, પ્રત્યેક ભીંત પર લખેલા એ શબ્દ ઉભરશે—ભૂરા શ્વાનની આંખો'—મેં કહ્યું. 'હું એને જો આવતી કાલ સુધી યાદ રાખું તો હું તને શોધી શકીશ.' એણે માથું ઊંચું કર્યું, હવે જલતો અંગારો એના હોઠ વચ્ચે હતો, એક આંખ અધખૂલી, સિગારેટ મોઢામાં ઝૂલતી, 'ભૂરા શ્વાનની આંખો' એ યાદ કરી એણે શ્વાસ લીધો. સિગારેટનો કશ લીધો અને વિસ્મયથી કહ્યું, 'હવે આ કંઈ બીજું જ છે, મને ગરમ લાગે છે.' એણે ગણગણતી હોય એવા સાદે કહ્યું, જાણે એણે એ કહ્યું જ નહીં હોય એ રીતે એક કાગળના ટુકડા પર લખી હું વાંચું એ માટે લેમ્પની આંચ પાસે ધરી. મેં વાંચ્યું 'મને ગરમ લાગી…' ત્યારે એ કાગળને પોતાના અંગૂઠા અને આંગળી વચ્ચે રાખી આંચ પર એને ફેરવવા લાગી, કાગળ સળગતો હતો, મેં હમણાં જ વાંચ્યું હતું…'રહ્યો છે…' ત્યાં કાગળ પૂરો સળગીને જ઼મીન પર પડી ગયો—પ્રકાશ, ધૂળ અને રાખ઼માં પલટાયેલો. 'આ બહેતર છે.' મેં કહ્યું, 'કદી કદી તને લેમ્પની પાસે કમ્પતી જોઈને

મને ડર લાગે છે.'

વર્ષોથી અમે એકબીજાને મળીએ છીએ. કદી કદી અમે સાથે હોઈએ ત્યારે બહાર કોઈ ચમચી જમીન પર પાડી નાખતું અને અમે જાગી જતાં. ધીરે ધીરે અમને એ સમજાવા લાગ્યું હતું કે અમારી મુલાકાતો એવી ચીજોની, સાધારણ જેવી ઘટનાઓની અંતર્ગત હતી. અમારી મુલાકાતો હમેશાં એમ જ પૂરી થતી—સવારના પહેલા અજવાસમાં ચમચી પડવા સાથે.

લેમ્પ પાસે ઊભી રહીને એ મને જોતી હતી. મને યાદ આવ્યું કે પહેલાં પણ એ મને આ જ રીતે જોઈ ચૂકી છે, બહુ પહેલાંના સ્વપ્નમાં, જ્યારે હું ખુરશી ઘુમાવી એને પાછલા પગે સમતોલ કરી રાખની આંખોવાળી એક અજાણી સ્ત્રીને સામે જોઈ રહ્યો હતો. એ જ સ્વપ્નમાં મેં એને પ્રથમ વાર પૂછ્યું હતું, 'તું કોણ છે.' 'મને યાદ નથી' એણે કહ્યું. 'પણ આપણે આ અગાઉ એકબીજાને જોઈ ચૂક્યાં છીએ,' મેં કહ્યું. 'મારા વિચાર પ્રમાણે મેં તમારે વિશે એક સ્વપ્ન જોયું હતું. આ જ ઓરડા વિશે.' એણે કશા ભાવ વિના કહ્યું. 'હા, હવે મને યાદ આવે છે.' મેં કહ્યું, 'કેટલું અજબ છે; આપણે ચોક્કસ જ બીજા સ્વપ્નમાં મળ્યાં છીએ' એણે કહ્યું. એણે બે વાર સિગારેટનો કશ લીધો. હું હજી લેમ્પની પાસે ઊભો હતો, હું એને જોતો જ રહ્યો, ઉપરથી નીચે સુધી, એ હજી સુધી તાંબું જ હતી, કઠોર અને ઠંડું નહીં, બલ્કે પીળું, લચીલું તાંબું. 'મારે તને સ્પર્શવી છે' મેં ફરી કહ્યું. 'તમે બધું નષ્ટ કરી નાખશો' એણે કહ્યું. 'હવે 'એનાથી કશો ફરક નથી પડતો, આપણે ફરી મળવા માટે માત્ર તકિયાને જ ઊલટાવી દેવાનો છે' મેં કહ્યું. મેં મારો હાથ લેમ્પની ઉપર ઊંચો કર્યો. એ સ્થિર રહી. 'તમે બધું નષ્ટ કરી નાખશો,' હું એને સ્પર્શું તે પહેલાં એ બોલી, 'તમે ફરીને લેમ્પની પાછળ આવી જાઓ તો ખબર નહીં, આપણે સંસારના ક્યા ખૂણે ગભરાઈને બેસીશું.' મેં માન્યું નહીં. 'કશો ફરક પડતો

નથી. આપણે પડખું ફરીએ તો આપણે ફરી મળી શકીએ.' મેં કહ્યું. 'પણ જ્યારે તમે સૂઈને ઊઠશો, તમે બધું ભૂલી ચૂક્યા હશો,' એણે કહ્યું. હું ખૂણા તરફ આગળ વધ્યો, એ સ્થિર રહી, લેમ્પની આંચ પર પોતાનો હાથ તાપતી. એણે હવે પાછળથી કહ્યું, 'હું મધરાતે જાગી જાઉં છું. તકિયાની ઝાલર મારા ઘૂંટણ બાળી નાખે છે, હું બિછાના પર પડખાં બદલતી રહું છું અને સવાર સુધી દોહરાવું છું 'ભૂરા શ્વાનની આંખો.'—ત્યારે પણ હું ખુરશીની પાસે નહોતો. મેં મારો ચહેરો ભીંત તરફ રાખ્યો. એની તરફ જોયા વિના જ કહ્યું, 'સવાર પડવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. બે વાગ્યા ત્યારે હું જાગ્યો હતો અને એ બહુ પહેલાંની વાત હતી. હું બારણા સુધી ગયો. મારો હાથ સાંકળ પર હતો, મેં એનો સાદ સાંભળ્યો, પહેલા જેવો જ. 'એ બારણું ન ખોલો,' એણે કહ્યું, 'પરસાળ કઠણ સ્વપ્નોથી ભરી છે.' 'તને શી રીતે જાણ થઈ ?' મેં પૂછ્યું. 'એક ક્ષણ પહેલાં હું ત્યાં હતી, મારે પાછા ફરવું પડ્યું, જ્યારે મને લાગ્યું કે હું ડાબા પડખે સૂતી છું.' મેં બારણું અડધું ખોલ્યું. મેં સહેજ વધારે ખોલ્યું અને આછી ઠંડી હવા અંદર આવી. મને શાકભાજીની વાડી અને ભીનાં ખેતરોની ગંધ આવી. હું વળ્યો, બારણાને સહેજ વધારે ખોલતો. મેં કહ્યું, 'મને નથી લાગતું કે અહીં આંગણ છે, મને તો ગામડાંની ગંધ આવે છે.' મેં એને કહ્યું. થોડે દૂરથી એણે કહ્યું, 'એ હું તમારા કરતાં વધારે સારી રીતે જાણું છું. બન્યું છે એવું કે બહાર એક સ્ત્રી છે, તે ગામડાનું સ્વપ્ન જુએ છે.' એણે દીવાની આંચ ઉપર એક હાથ હતો તે પર બીજો હાથ મૂક્યો. 'તે પેલી સ્ત્રી છે, જે હમેશાં ગામડામાં એક ઘર ઇચ્છતી હતી પણ શહેર કદી છોડી શકી નહીં.' મને યાદ આવ્યું કે કોઈ આગલા સ્વપ્નમાં હું એ સ્ત્રીને જોઈ ચૂક્યો છું, પણ હું જાણતો હતો કે બારણું ખુલ્લું છે અને અડધા કલાકમાં મારે નાસ્તા માટે નીચે જવું પડશે. મેં કહ્યું, 'ખેર, જાગવા માટે

મારે અહીંથી જવું પડશે.'

એક ક્ષણ બહાર ઝડપભેર પવન વહ્યો, પછી તે શાંત થઈ ગયો ત્યારે એના શ્વાસ સાંભળી શકાતા હતા જેણે સૂતાં સૂતાં બિછાને પડખું ફેરવ્યું હતું. ખેતરોની હવા આવતી બંધ થઈ ગઈ હતી. હવે કોઈ ગંધ નહોતી. 'કાલે હું તને એનાથી પિછાની લઈશ.' મેં કહ્યું. 'જ્યારે કોઈ સ્ત્રીને ગલીમાં ભીંતો પર—'ભૂરા શ્વાનની આંખો' લખતી જોઈશ, તો હું તને પિછાની લઈશ.' એણે એક ઉદાસ સ્મિત સાથે, એવું સ્મિત જે પહેલાંથી જ અસંભવની સામે સમર્પણને અગત્યની સામે સમર્પણનું સ્મિત હતું, કહ્યું, 'ત્યારે પણ આવતી કાલે તમને કંઈ યાદ નહીં રહે.' અને એણે ફરી પોતાનો હાથ લેમ્પ પર મૂક્યો. એનો ચહેરો એક કાળા વાદળની છાયામાં ઝાંખો થઈ ગયો. એણે કહ્યું, 'તમે એવા એકલા માણસ છો, જેમને જાગ્યા પછી પોતાનાં સ્વપ્નો વિશે કંઈ પણ યાદ નથી રહેતું.'

રસ્તો / રતિલાલ 'અનિલ'

લખે છે વીજળીના હાથ કંઈ આકાશમાં જ્યારે
ઘણીએ તેજરેખામાં બહુ વળ ખાય છે રસ્તો;
ઊભું છે પાનખરમાં વૃક્ષ ડાળીઓની રેખા લઈ,
હથેળીઓની રેખાઓનો એ દેખાય છે રસ્તો!

'સમાજમાં ક્યાંક આશા હોય તો કળામાં'

—ગુલામ મોહંમદ શેખ

વિખ્યાત ચિત્રકાર અને કવિ ગુલામ મોહંમદ શેખનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન દિલ્હીની સી.એમ. કળાદીર્ઘામાં યોજાયું હતું. શેખનાં ચિત્રો વર્ણનાત્મક છે, એ વાર્તા અને સ્વપ્નનો ચિત્રમાં વિનિયોગ કરે છે. એમનાં ચિત્રોમાં ભરપુર આકૃતિઓ હોય છે. તે કોઈ પણ સ્તરે પોતાના પૂર્ણ કદ અને કાવ્યાત્મક સૌન્દર્ય સાથે ઉભરે છે. કળાનું હોવું જીવનમાં જરૂરી હોવાનું શેખ માને છે, અને જીવનના વિસ્તારને સમય સાથે જોડીને એને સજગ અને સમગ્રતાએ જોઈ શકે છે. વિનમ્ર સ્વભાવના અને ધીમા સાદે વાત કરનાર શેખ, શબ્દોને ચૂંટીને, પસંદ કરીને બોલે છે. ચિત્રકાર હોવા સાથે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં લલિત કળા સંકાયમાં ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપે છે. સંસારની તમામ કળાઓ સાથે એમને ગાઢ સંબંધ છે.

શેખનાં ચિત્રો વર્ણનાત્મક હોવા છતાં સીધેસીધું કશું કહેતાં નથી. એમની સૂક્ષ્મ, વેધક દૃષ્ટિ સમાજ, સંસાર અને સમયની વિસંગતિઓને જેવી રીતે જોઈ શકે છે એવી જ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે. પ્રદર્શન દરમ્યાન થયેલી વાતચીત અહીં આપી છે.

—તમારાં ચિત્રોનો તાણોવાણો મિનિયેચર જેવો લાગે છે.

—હું મિનિયેચર નથી બનાવતો. મેં કદી નાનાં પેન્ટિંગ અને જળરંગોનો ઉપયોગ મિનિયેચર ચિત્રકારોએ કર્યો છે તેવો કર્યો નથી.

—મારો પ્રશ્ન મિનિયેચરનો વણાટ અને સંયોજન અંગે છે, શું તમારા પર એનો પ્રભાવ નથી?

—હું માત્ર મિનિયેચરથી જ પ્રભાવિત નથી, સંસારની બધી સર્જનાત્મક કળાઓથી પ્રભાવિત છું. ચિત્ર હોય કે વાસ્તુકલા—એ તમામમાં કંઈક એવું છે, જે પ્રભાવિત કરે છે. વળી મિનિયેચરની પોતાની પકડ છે. એનો તાણોવાણો આજના સંદર્ભમાં પણ જોઈ શકું છું...મિનિયેચર શબ્દ પણ ઠીક નથી. વાસ્તવમાં એ પુસ્તકોનાં ચિત્ર છે. મિનિયેચરમાં કેટલીયે જાતના પરસ્પેક્ટિવ એકસાથે એક ચિત્રમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ યુક્તિ છે પોતાના ભ્રમ અને સ્મૃતિઓને જાગૃત કરવાની.

—ભ્રમ કહેવા પાછળનો તમારો આશય શો છે?

—ભ્રમને પરસ્પેક્ટિવ સાથે જોડીને બોલું છું. પરસ્પેક્ટિવ શું છે? કોઈ ચીજ ચોક્કસ અંતરેથી દૂરથી કેટલા અંશે કેવી લાગે. કોઈ પણ ચીજ આ જગતમાં નાની નથી. તે નાની જરૂર દેખાય છે, પણ તે નાની નથી. આંખોથી દૂર જવું એ નાનું હોવું નથી અને એ પ્રકારના ભ્રમને સમજીને આપણે ત્યાં વસ્તુઓને એક ધરાતલ પર રાખવામાં આવી.

—એ જરા વિસ્તારથી કહેશો?

—આંખ એકલી શું જોઈ શકે છે? એની પોતાની મર્યાદા છે. એનાથી પેદા થયેલા ભ્રમને અલગ અલગ પરસ્પેક્ટિવમાં રાખવાની કોશિશ આપણી કળાઓમાં થઈ છે. જોવા માટે માત્ર આંખ સક્ષમ નથી. સમસ્ત જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઇન્દ્રિયો એની પાછળ કામ કરે છે, ત્યારે જાણેલી અને અજાણી સ્મૃતિઓ આંખને નિમિત્તે જાગે છે... ક્યાંક હવા ચાલે છે, તો આંખને માટે હવા, હવા છે. પણ શરીરનું રોમેરોમ એ બતાવી શકે છે કે હવા કયા વૃક્ષની છે, એની ખુશ્બૂ કેવી છે અને એની ચાલ શું શું સમજાવી રહી છે. આંખની પાછળ

જે ઇન્દ્રિયો છે એના કારણે આંખ, આંખ છે, નહીં તો એ યંત્ર-વત્ હોય.

—તમે કહ્યું કે મિનિયેચરના તાણાવાણાને વર્તમાનના સંદર્ભમાં જોઈ શકીએ છીએ તે કેવી રીતે?

—મિનિયેચરમાં આપણે એક બિન્દુ પર ઊભા રહીને ક્યાંય પણ જઈ શકીએ છીએ. એ પ્રકારનું પરસ્પેક્ટિવ આપણા દેશમાં જ સંભવ છે, આપણે ત્યાં આપણે એક સાથે અતીત અને વર્તમાનમાં જીવી લઈએ છીએ. આજે પણ પ્રાગૈતિહાસિક, મધ્યયુગ અને વીસમી સદીમાં લોકો એકસાથે જીવે છે અને જીવી શકાય છે. બસ્તર અથવા છોટા ઉદેપુર જાવ, તો ત્યાં તમે જોશો કે લોકો પોતાની પરંપરા જાળવીને આ યુગમાં રહીને પણ તે યુગમાં જીવી રહ્યા છે પશ્ચિમમાં વીતેલો સમય સંગ્રહસ્થાન, અજાયબઘર, અને પુસ્તકોમાં કેદ થયેલો જોશો. વર્તમાન એમની સાથે હશે, આપણે ત્યા બધું સંયુક્ત છે; વર્તમાન, અતીત અને પરંપરાના હોવા સાથે ભવિષ્ય.

—એવું આપણા દેશમાં જ કેમ શક્ય બન્યું?

—મને લાગે છે કે અહીં પેઢીઓ વચ્ચે તણાવ નથી. આપણે ઘર છોડીને ચાલ્યા જઈએ, ભણીને વીસ વરસ પછી પાછા ફરીએ તો ઘર હતું તેવું જ ફરી મળશે. એ જ સંસ્કારો અને પરિપાટીઓથી ઘેરાયેલું, પણ વીસ વર્ષના સમયગાળામાં આપણે હતા તેવા રહી શક્યા હોતા નથી. તે છતાં તેઓ આપણને એવા સ્વરૂપે જ સ્વીકાર કરી લે છે અને આપણે પણ એમ જ માનીએ છીએ. અહીં બે પેઢીઓ અને બે સમય વચ્ચે આપણે સેતુ રચી લઈએ છીએ. અહીં એ સંભવ છે કે કોઈ પણ પરિસ્થિતિઓમાં આપણે અહીં સંવાદ કરી શકીએ છીએ. આ જે ભિન્નભિન્ન સમયના જીવનના તાણાવાણા છે, તે અહીં સંયુક્ત છે અને તે આપણી અભિવ્યક્તિમાં આવશે જ.

—તમારા વિચારે કળા શું છે, સમાજનું દર્પણ કે ઇતિહાસનો દસ્તાવેજ ?

—ના, ના, હું એમ કહી શકું નહીં. ન તો એ દર્પણ છે, ન તો દસ્તાવેજ. કળા સામે માણસના શ્વાસો છે, એના હૃદયના ધબકારા છે. રંગ, કેનવાસ, ઘટનાઓ અને સ્મૃતિઓ એકલી ચિત્ર બનાવતી નથી, રંગ ત્યારે જ અર્થપૂર્ણ થઈ શકે છે, જ્યારે એની પાછળ શ્વાસો, સંવેદનશીલતા, સંસ્કાર, જીવનના આયામ અને ભાવદશા હોય, એમની વચ્ચે તાલમેલ હોય. કળા ઇતિહાસ નથી, મૂર્દા ચીજ નથી, એ તે હોઈ શકતી નથી અને થઈ ગઈ તો તે કળા નથી. કળા આપણને અવર્ણનીય સ્મૃતિઓમાં અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ભાવદશામાં લઈ જાય છે. એ જીવતી ચીજ છે. એક સમયથી બીજા સમયમાં વહાવી લઈ જાય છે. તે આપણને સફરમાં રાખે છે. એમાં રોમેન્ટિક હોવાની જરૂર નથી. એટલે, રંગ અને કેનવાસ એકલાં કંઈ કરતાં નથી. એમની સાથે કંઈક જોડાયેલું હોય છે અગર આપણે 'રેડ' કે 'યલો' કહીએ તો ક્યાં બિમ્બ ઊઠે છે? કયા રંગ સામે આવે છે? એ જ, જે બોલ્યા તે; પણ એમાં જ્યારે હળદર અને રાઈના ગુણધર્મ પણ સામેલ થઈ જાય છે, એમની સ્મૃતિ અને ખુશ્બૂ પણ એમાં ઊતરી આવે છે. એટલે મને લાગે છે કે કળાને દસ્તાવેજ રૂપે જોઈ ન શકાય.

—કળા સમયની સાથે જીવન્ત રાખવા ઉપરાન્ત બીજું શું કરી શકે છે?

—કળા સંસ્કારો ઘડે છે, અનુભવોની સરહદ ઓળંગી જવી, વધારવી, નવા આયામોને જાગૃત કરવા, એ ચિત્રનું કામ છે. આપણા શિક્ષણનો તરીકો યોગ્ય નથી. આપણે વિષય અલગ કરી દીધા, સ્પેશિયાલાઇઝેશનને મહત્ત્વ આપ્યું...તમામ વિષય એકસાથે જોડાયા છે...હું 'વન ટૂ વન રિલેશન'ને ગલત માનું છું.

—તમારું શિક્ષણ કેવા વાતાવરણમાં થયું?

—બાળપણથી જ કવિતા અને ચિત્રો પ્રત્યે રુચિ–સંબંધ હતો. મોટાભાઈ કાચ પર ચિત્રો બનાવતા હતા, પિતા ધાર્મિક હતા, દિવસમાં પાંચ વાર નમાજ પઢતા. હું ઘરે કુરાનની આયતો પઢતો; બહાર ગુજરાતી, સંસ્કૃત. અમારા ગામમાં એક લાયબ્રેરી હતી, ત્યાં જતો રહેતો. ગુજરાતના કળાગુરુ રવિશંકર રાવળ કોઈક કારણસર અમારા શહેરમાં આવેલા. એમણે મને પ્રેર્યો. પિતાની આર્થિક હાલત સારી નહોતી. એમણે જ મને સૌરાષ્ટ્ર સરકારની છાત્રવૃત્તિ અપાવી. પછી વડોદરા જવાનું થયું. પછી ઇંગ્લૅન્ડ ગયો – દૂરથી ચીજો બરાબર દેખાય છે. ત્યાં રહીને ભારતીય કળાને જોઈ, પારખી.

—ત્યારે યુરોપની કળા કઈ દશામાં હતી?

—ત્યાં કળા એવા વળાંકે પહોંચી ગઈ હતી કે ચિત્ર નામનો પદાર્થ કળામાં મહત્ત્વ ધરાવતો નહોતો. ત્યાં લોકોએ બીજો માર્ગ પકડ્યો હતો. કળાને જીવનમાંથી કાઢવા લાગ્યા, અને એ કોઈ નાની વાત નહોતી કે આપણે આપણી સર્જનાત્મકતાનો પોતે જ નાશ કરીએ. એના કરતાં ભયાનક વાત બીજી કઈ હોઈ શકે? મને કળામાં વિશ્વાસ હતો. ભારતીય કળા જોઈને એ વિશ્વાસ ઓર સઘન થયો કે જીવનમાં ચિત્રકાર થવું જરૂરી છે. મને લાગે છે કે, સમાજમાં અગર કોઈ આશા છે, તો તે કળામાં જ છે.

—પ્રમોદ ગણપત્યે

મુક્તકો / રતિલાલ 'અનિલ'

પાદરનું સૂનું ધામ, તને યાદ તો હશે!
એ સાંજનો મુકામ, તને યાદ તો હશે!
કે પ્રેમથી પ્રદેશ એ 'ગોકુલ' બની જતો,
ને પાત્ર રાધે, શ્યામ, તને યાદ તો હશે!

એક ગામનો માણસ છું'

—તકષી શિવશંકર પિલ્લે

હું કોઈ ભાષાનો વિદ્વાન નથી, તેમ કોઈ કોઈ વિષયનો ખાસ જ્ઞાતા યે નથી. હું માત્ર એક ગામડિયો છું, એનું પાલણપોષણ કેરળના કટ્ટનાડ વિસ્તારમાં દૂર આવેલા ગામમાં થયું છે. એ ગામ માત્ર પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં વાહન ચાલી શકે એવો રસ્તો બનતાં સુગમ બન્યું છે. હું અનુભવું છું કે હું કળા, સાહિત્ય, કાવ્યાત્મક અનુભૂતિઓ તથા એ પ્રકારના અન્ય મહાન વિષયોમાં વાત ન કરું. હું મારા સાહિત્યિક કાર્યનાં પંચાવન વર્ષના અનુભવો વિશે બોલીશ. હું મારા જીવનને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં પસાર થયેલું નહીં કહું. હું પરંપરાએ ખેડૂત છું. હું આજે પણ ખેતી કરું છું. મારા પગ સામે જુઓ તો એના પર માટીના ડાઘ દેખાશે. સાફ ન કરી શકાય એવા થોડા સમય માટે હું વકીલ પણ બનેલો.

અમારા પ્રદેશના હિન્દુ પરિવારોમાં રાત્રે જમ્યા પછી 'રામાયણ', 'મહાભારત' કે એવા જ કોઈ મહાકાવ્યને પાઠ કરવાની પરંપરા રહી છે, ધનવાન કુટુંબોમાં એ માટે વિદ્વાનોને પણ રાખવામાં આવે છે. અમારા પરિવારમાં એ કામ મારી પિતાજી કરતા હતા. પરિવારના માણસો અને કેટલાક પાડોશીઓ એ પાઠ સાંભળવા માટે ભેગા થતા. મને યાદ છે કે, બાળપણમાં હું પિતાજી જે પાઠ કરતા તે દરરોજ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો. એક-બે વાર નહીં, કેટલીયે વાર મેં સંપૂર્ણ મહાભારતનો પાઠ સાંભળ્યો છે. દૈનિક

રહ્યો છું. મેં એમની આશાઓને દુલાર કર્યો છે, અને એમની ચિંતાઓમાં ભાગીદારી કરી છે. એને ચિંતાતુર જોયો ત્યારે હું યે ચિંતાતુર થયો. સંકટની ક્ષણે ઉત્કર્ષના શિખર પર ચઢવાને માટે હું એમની સાથે હતો. હું એમની સાથે ખુશ થયો અને રડયો ય ખરો, હું વિવાદગ્રસ્ત અને ઉદાર હતો પણ મેં કદી એમનો સાથ ન છોડયો. એવા પ્રસંગો ય આવ્યા, જ્યારે મેં એમની જેમ જ ઉપહાસાત્મક વ્યવહાર કર્યો છે, હું એમનો મિત્ર હતો, ક્યારેય એમનો શત્રુ બન્યો નથી. જ્યારે કોઈ વાર હું નારાજ થયો, મેં મોઢું ખોલી દીધું, એણે પણ એ જ રીતે મને જવાબ આપ્યો.

મેં મારાં વ્યાવસાયિક રહસ્યો પ્રગટ કરી દીધાં છે. હું એવો અણસાર પણ આપવા ચાહીશ, જેથી મારા સાહિત્યિક યોગદાનનું મૂલ્યાંકન કરવામાં મદદ મળે. મેં કોઈ કરોડપતિના ભવ્યભવન, કોઈ મોટા ધંધાદારીની બેઠક, કોઈ મહાન ઉદ્યોગપતિના બંગલા અથવા કોઈ રાજ્યપ્રાસાદનું ચિત્રણ કર્યું નથી. ગામડાનો એક માણસ એ નિર્માણ પર માત્ર આશ્ચર્ય અને વિસ્મયથી એકીટસે માત્ર જોઈ શકે છે કે ત્યાં જે લોકો રહે છે તે કયા પ્રકારના હશે. એને જો ભીતર લઈ જવામાં આવે તો તે લીસી સ્વચ્છ ફર્શ પર અથવા એના પર બિછાવેલી કીમતી કાલીનો પર ચાલવામાં ક્ષોભસંકોચ અનુભવશે. કેમકે એના ખુલ્લા પગે ધૂળ અને માટી વળગેલાં છે. એને ભય થશે કે ક્યાંક મારો પગ લપસે અને હું પડી નહીં જાઉં. એ ભોજનના મેજ પર ગુમસુમ થઈ જશે અને પોતાને દયનીય સમજશે.

એનો પક્ષ કરનારા કહેશે કે ભવન, બંગલા અને પ્રાસાદ જીવનનાં અભિન્ન અંગ છે. એ ઉપલબ્ધિઓ છે. મેં મારા લેખનમાં એમને પડતાં મૂક્યાં છે. ત્યાં માણસ રહે છે. એમની પણ આશાઓ, નિરાશાઓ, વ્યથાઓ, ચિંતાઓ, હર્ષ તથા નિયતિની ભરતીઓટ છે, તે એમને પાર કરવાનાં છે. એ દીવાલોની ભીતર શોક અને

કષ્ટ, ખુશી અને અભિશાપ છે. સરેરાશ આક્રોશી ક્રાંતિકારી ઘાંટા પાડીને એ કહી શકે છે કે ક્રૂર શોષણની અભિશપ્ત યોજનાઓ એ ભવનની ચાર ભીંતોની અંદર જ તૈયાર કરવામાં આવે છે, પણ ત્યાં રહેનારા પણ માણસ જ છે.

શોષણને પ્રગટ કરવા માટે એ પૃષ્ઠભૂમિના રૂપમાં એ ભિન્ન સંસારની જાણકારી જરૂરી છે. હું એ જીવનથી પરિચિત રહ્યો નથી. તથાપિ મેં એ જીવનને સન્માનિત અતિથિ રૂપે જોયું છે. એક કળાકાર તરીકે મને એ જીવનના પરિચયનો અભાવ છે, એ એક ઊણપ છે.

ભારતી કથાલેખકોને એક વાત કહીશ. આધુનિક કહાણી તથા નવલકથા પશ્ચિમની દેન છે. તે ત્યાંના જીવનમાંથી વિકસ્યાં છે. આપણે એમનાથી ભિન્ન તથા અતીતમાં કહાણી કહેવાની આપણી પોતાની એક ટેકનિક છે. તે પદ્યમાં હતી, જેમકે રામાયણ, મહાભારત તથા બીજાં મહાકાવ્યો. આપણે પોતીકું જ કોઈ સ્વરૂપ વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કેમ કરતા નથી? મેં મારી નવી નવલકથા 'કયર'માં એવું કરવાનો વિનમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. એ નવલકથામાં છેલ્લાં અઢીસો વર્ષ દરમ્યાન કેરળના જીવનને એની સમસ્ત અવસ્થાઓ સાથે વિકસિત કર્યું છે, એ કથાવસ્તુને કોઈ પશ્ચિમી રૂપમાં સમાવી શકાય જ નહીં. કદાચ એ નવલકથાની નાયિકા માણસની ભૂમિ પ્રતિ ભૂખ છે અને એનો નાયક છે સમાજ. મેં એ લખવા માંડી અને મેં અનુભવ્યું કે 'મહાભારત'નો પ્રભાવ જ છેવટે મારા બચાવમાં કામ લાગ્યો. એનાં પાત્રો અતિમાનવ નથી. એ આપણા મહાન પૂર્વજ છે. તેઓ જીવન જીવ્યા, સંઘર્ષ કર્યો અને મરી ગયા. એ માનવીની કથા છે. મેં એ સમયનું આલેખન આઠ પેઢીઓના માધ્યમે કર્યું છે.

પશ્ચિમનો પ્રભાવ અત્યંત પ્રબળ હતો. મને સંદેહ થયો કે વ્યાસ જેવા વિશ્વના મહાન આચાર્ય કથાકાર પણ મેં અપનાવેલા

માર્ગે ચાલી સફળ થઈ શકતા હતા.

કોઈ ગ્રામજન ક્યારેક વિદૂષક રૂપે ઉપસ્થિત થઈ શકે છે, તે મૂર્ખ દેખાય એવું બની શકે, તે ચંચળ લાગી શકે છે; પણ એની નિષ્ઠા પર કોઈ પ્રકારનું પ્રશ્નચિહ્ન મૂકી શકાય નહીં. તમારી સામે એવો જ ગ્રામજન ઊભો છે.

[લેખકે જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર સ્વીકારતાં આપેલા વક્તવ્યનો અંશ]

એ બે / એલન ગિન્સબર્ગ

એ વૃક્ષે કહ્યું—
મારી નીચે ઊભેલી આ સફેદ કારને
હું પસંદ કરતું નથી
બદબૂ આવે છે એમાંથી પેટ્રોલની
પાસેના બીજા વૃક્ષે કહ્યું—
તારા મગજમાં જ ગરબડ છે
એક રીતે વિચારે તો ખુદ જાણી જાય
કે ક્યાં જડાઈ ગયું છે તું.

મોત્સાર્ટ / વિનોદ ભારદ્વાજ

બસેં વર્ષ પહેલાં પશ્ચિમી સંગીતનો જીનિયસ પાંત્રીસ વર્ષની વયે રહસ્યમય રીતે અવસાન પામ્યો ત્યારે તેના અંતિમસંસ્કાર એક સામાન્ય માણસની જેમ થયા. એની કબર પર કોઈ નામ નહોતું. થોડા લોકો ભેગા થયા હતા તેમને ભારે તોફાને ભાગી જવાને લાચાર કર્યા. એ વાતાવરણમાં સંગીતની દુનિયાના સૌથી અનોખા જીનિયસે દુનિયાથી વિદાય લીધી. એમ તો ઇતિહાસકારોનું કહેવું છે કે વિયેનામાં એ દિવસોમાં અંતિમસંસ્કાર વખતે ભીડ ન કરવાની પરંપરા હતી, અને મોસમની જાણકારીના ધોરણે કહી શકાય કે તે દિવસે તોફાન આવ્યું જ નહોતું.

એ જીનિયસનું નામ છે વોલ્ફગેંગ આમાદેઉસ મોત્સાર્ટ. બાખના મૃત્યુના છ વર્ષ પછી મોત્સાર્ટનો જન્મ ૧૭૫૬માં થયો હતો. ત્રણ વર્ષની વયે એ વિલક્ષણ બાળક હાર્પસ્કીકોર્ડ બજાવતો હતો. પાંચ–છ વર્ષની વયે સંગીત રચતો હતો. જિંદગીભર એ સંગીત એક તોફાનની ગતિએ રચતો રહ્યો. જાણે મારે ઝાઝું જીવવાનું નથી એ તે જાણતો હતો. મૃત્યુના એક વર્ષ પહેલાં મોત્સાર્ટે પોતાની પત્નીને એક પત્રમાં લખ્યું હતું, 'લોકો મારા દિલમાં ડોકિયું કરે તો, હું ખૂબ જ શરમ અનુભવીશ. મારે માટે બધી ચીજ ઠંડી છે — બરફ જેવી ઠંડી.

મોત્સાર્ટનું સંગીત એક અદ્ભુત ગ્રેસ સાથે જોડાયેલું છે. એમાં લાલિત્ય, ચારુતા, ભવ્યતા છે. પણ એક વ્યક્તિરૂપે મોત્સાર્ટમાં એ ગુણોનો અભાવ હતો. ક્રીડા કૌતુકમાં એની દિલચસ્પી વધારે

હતી, બલકે એ જીનિયસની મજાક ફુવડ પણ લાગતી. લોકોને કોઈ કોઈ વાર આશ્ચર્ય થતું કે આટલો પરિષ્કૃત, સુરુચિપૂર્ણ, લલિત સંગીતનો રચયિતા આટલો અશિષ્ટ, ફુવડ હોઈ શકે!

મોત્સાર્ટના વ્યક્તિત્વના આ પક્ષ પર એક બહુચર્ચિત ફિલ્મ છે — 'આમાદેઉસ.' એક ફિલ્મકાર મિલોશ ફોરમાને એ હોલીવુડમાં ૧૯૮૪માં ઉતારી હતી. એ ફિલ્મનો નાયક મોત્સાર્ટ હતો પણ પૂરી ફિલ્મ સંગીતની ત્રીજી શ્રેણીની લગભગ અપરિચિત પ્રતિભા એન્ટોનિયો સાલિયેરીની ઈર્ષ્યા પર કેન્દ્રિત હતી. એમ કહેવાય છે કે સાલિયેરી મોત્સાર્ટની વિલક્ષણ પ્રતિભાથી ચમત્કૃત હતો, એનો પ્રશંસક હતો અને એની ભારે ઈર્ષ્યા યે અનુભવતો હતો.

આજે આપણે ઇતિહાસને ફિલ્મની આંખે જોવા લાગ્યા છીએ. રિચાર્ડ એટનબરોની ફિલ્મ 'ગાંધી' કદી કદી વાસ્તવિક ઇતિહાસનો ભ્રમ પેદા કરે છે. 'આમાદેઉસ'માં બતાવાયું છે કે સાલિયેરીએ જ ઈર્ષ્યાની આગમાં જલતા મોત્સાર્ટને ઝેર દીધું હતું. વાસ્તવમાં ઇતિહાસમાં એનું પ્રમાણ મળતું નથી. પરંતુ આમાદેઉસમાં નાયક કદી કદી ખલનાયક હોવાનો ભ્રમ પેદા કરે છે. સાલિયેરી માટે એ સ્વીકારવું જાણે અસહ્ય હતું કે એ ઠીંગણો, પાતળિયો, બીમાર, અભદ્ર માણસ ઈશ્વરીય સંગીત રચી શકે છે.

જિંદગીના છેલ્લા વર્ષમાં મોત્સાર્ટનું સ્વાસ્થ્ય બહુ ખરાબ હતું, એની હાલત એટલી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે એની પ્રિય ચકલી કેનેરીનો અવાજ સાંભળવો પણ તેને માટે અસહ્ય થઈ ગયો હતો. મહાન સંગીતકાર લુડવીગ બીથોવનની વિખ્યાત નવી સિમ્ફની પ્રથમ વાર રજૂ થઈ ત્યારે કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે એટલી બધી તાલીઓ પડી કે તે બીથોવન સાંભળી શકતો નહોતો. એ બહેરા થઈ ગયા હતા.

સાલિયેરીની પીડા સમજી શકાય છે. મોત્સાર્ટે જિંદગીનાં પાંત્રીસ વર્ષોમાં ૧૮ ઓપેરા, એક બેલે, ઓછામાં ઓછી ૪૧

સિમ્ફની, ૨૬ સ્ટ્રિંગ ક્વાર્ટેટ્સ; ૨૫ પિયાનો ક્યેર્ટો, ૧૯ પિયાનો સોનેટા, ૧૦ વાદ્યતંત્ર ક્વિટ્ટેસ, અને સંખ્યાબંધ અન્ય સંગીત-રચના કરી હતી. ઑપેરા ઉપરાંત ગાવા માટે અન્ય રચનાઓ પણ કરી હતી. મોત્સાર્ટની રચનાઓનું કૅટલૉગ ૧૯૬૨માં લુડવિગ ફૉન કોખેલે તૈયાર કર્યું હતું એટલે એની રચનાઓનો ક્રમ 'કેમ્કનું' અથવા 'કેપન્ન' સંજ્ઞાએ ઓળખાય છે.

મોત્સાર્ટનો સૌથી વિખ્યાત ઑપેરા 'દૉન જોવાન્ની' છે. દુનિયાની મહાન રચનાઓમાં એનો સહેજે સમાવેશ થાય. 'ધ મેજિક ફ્લયૂટ' મોત્સાર્ટની એક બીજી વિખ્યાત રચના છે. સિમ્ફનીમાં નંબર ૪૦ અને ૪૧નું વિશેષ સ્થાન છે. નંબર ૧ 'જ્યુપીટર' સિમ્ફની નામે વિખ્યાત છે. એ માત્ર સુંદર જ નહીં, વિચાર અને અંતર્દષ્ટિ પણ એમાં અદ્વિતીય રીતે સમાવિષ્ટ થયેલી છે. 'રાગી-સંગીત' નામનું સાંધ્યગીત મોત્સાર્ટની ખૂબ જ પરિચિત સંગીત-રચના છે. મોત્સાર્ટના એક મિત્ર બહુ સુંદર હોર્ન બજાવતા હતા. એને ખ્યાલમાં રાખીને રચેલી હોર્ન કમેર્ટો સંગીતમાં અલગ સ્થાન ધરાવે છે. ક્લેરિયોનેટ કંચર્ટો મોત્સાર્ટની અંતિમ રચનાઓમાંની રચના છે. જાણીતા ફ્રેન્ચ ફિલ્મકાર ગોદારે પોતાની પહેલી ફિલ્મ 'બ્રેથલેસ'માં એનો અવિસ્મરણીય ઉપયોગ કર્યો છે. સંગીતના જાણકારો માને છે કે મોત્સાર્ટે નવા સંગીતને જન્મ આપ્યો નથી, પણ પોતાના સમયના સંગીત સાથે એનો અદ્વિતીય રચનાત્મક સંવાદ હતો. એક રીતે પોતાના સમયના સર્વશ્રેષ્ઠ સંગીતનો પૂરો નિચોડ મોત્સાર્ટની 'જાદુઈ બંસરી' સંગીતરચનામાં છે.

આજે પણ ક્યાંક મોત્સાર્ટનું હોર્ન અથવા ક્લેરિયાનેટ કંચર્ટો વાગે છે તો જાણે દેવ જાગી જાય છે, જીવનનો નિખાર ચારે તરફ વિખેરાઈ જાય છે, સુંદરતા વિશેનો આપણો વિશ્વાસ ઓર દઢ થાય છે. દોસ્તાયેવસ્કીએ ક્યાંક કહ્યું છે: 'આ દુનિયાને સુંદરતા બચાવશે.'

'બાયું': સ્ત્રીજીવનની ઉપેક્ષામાંથી જન્મતા રોષની કથા / જયેશ ભોગાયતા

શ્રી કિરીટ દૂધાતની 'બાયું' નામની ટૂંકી વાર્તા ગદ્યપર્વના સળંગ અંક ૭, મે ૧૯૮૯માં પ્રગટ થઈ છે. શ્રી કિરીટ દૂધાતની વાર્તાઓ સામાજિક પરિવેશ અને પ્રાદેશિક બોલીની વિવિધ છટાઓ લઈને ભાવકને આકર્ષી શકે છે. વિષયવસ્તુ અને રજૂઆતની નવીનતાને કારણે તેમની વાર્તાઓ અભ્યાસક્ષમ બની શકી છે.

'બાયું' આદિ, મધ્ય અને અંતવાળી પરંપરાગત વસ્તુ-સંકલના વડે રચવામાં આવી છે. તેમ છતાં ચોંકાવનારી ઘટનાવાળો અંત અહીં વાર્તાનો મુખ્ય વિષય નથી, પરંતુ વ્યવહારજગતમાં ઊભી થયેલી એક સમસ્યા નિમિત્તે જે વલણો, પ્રતિભાવો જન્મે છે તેની સમભાવયુક્ત સમીક્ષા વાર્તાના કેન્દ્રસ્થાને છે. આ સમસ્યા નિમિત્તે સ્ત્રીનો સામાજિક દરજ્જો તેના સ્વમાન અંગેના આપણા બંધિયાર ખ્યાલો પર સૂક્ષ્મ પ્રહાર, પણ છે. સાથોસાથ રોષ વ્યક્ત કરીને રહી જતી સ્ત્રીની નિઃસહાય દશાનું ચિત્ર પણ ઊપસે છે.

શ્રી કિરીટ દૂધાતની વાર્તાઓમાં વાર્તાનો કથક (Narrator) વાર્તામાં પાત્ર તરીકે પણ આવે છે. વાર્તામાં ભાણાભાઈ દરેક ઘટનાના સાક્ષી છે. નિવેદક પણ છે. નિવેદક તરીકે તટસ્થ રહીને વાર્તામાં આવતાં પાત્રોની લાક્ષણિકતાઓને સહજ રીતે ઉપસાવે છે. પાત્રોનાં મનોવલણો, બોલચાલની રીતભાત, બોલીના વિશિષ્ટ લહેકાઓ તેમ જ સંવાદમાં પ્રગટતો કાકુ અને તેના પ્રતિધ્વનિરૂપ નર્મ–

મર્મની અભિવ્યક્તિ વાર્તાને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. બોલીનો અહીં સર્જનાત્મક વિનિયોગ થયો છે. માત્ર પ્રાદેશિકતા ઉપસાવવા માટે જ બોલીનો ઉપયોગ કર્યો નથી. બોલીના લહેકાઓ, તળપદી છટાને કારણે પાત્રો જીવંત અને સ્પર્શક્ષમ લાગે છે. બોલી અહીં વાર્તાનું ઘટકતત્ત્વ બનીને અન્ય ઘટકતત્ત્વો સાથે સંવાદી બની રહે છે.

મંજુનું સગપણ નાનપણથી મેડીના સરપંચ રતિભાઈ વિરાણીના છોકરા દિનેશ સાથે થયેલું છે. દિનેશની મા નાનપણથી ગુજરી ગયેલી છે. રતિભાઈ દિનેશની કોઈ વાતને ટાળતા નથી. ટૂંકમાં દિનેશ મોંએ ચડાવેલો છોકરો છે. લગ્નને હવે બે-ત્રણ મહિના બાકી હતા ત્યારે દિનેશને કોઈએ ઠસાવેલું કે મંજુને સાથળ પર કોઢ છે. ભવિષ્યમાં ભવાડો ન થાય એવા હેતુથી દિનેશ અગાઉથી ચકાસણી કરી લેવા માગતો હતો.

મંજુને સાથળ પર કોઢ છે કે નહિ તેની ચકાસણી દિનેશને કરવા દેવી કે નહિ તે સમસ્યા વાર્તાનું બીજ છે. આ સમસ્યા નિમિત્તે દિનેશની માગણી પ્રત્યે ઘરના પુરુષો અને બાયુંનાં જે વલણ પ્રગટે છે તે વાર્તાનું કેન્દ્ર છે. એક તરફ પુરુષોનું વલણ છે. બીજી બાજુ બાયુંનું અને સમસ્યાના પ્રતિભાવોના સાક્ષી ભાણાભાઈ સમીક્ષક તરીકે આખી વાર્તા દરમ્યાન હાજર છે.

ચાર ભાઈઓનો પરિવાર (પટેલ) છે. ચાર ભાયું વચ્ચે મંજુ એકની એક છોકરી. મંજુના સગા બાપુજી વાઘજી આતા છે. 'પણ એને બહુ રસ નહીં કે આ એમની સગી દીકરીની જ વાત ચાલે છે. એમનો એક જ સિદ્ધાંત હતો કે વહેવારનું કામ સવજીભાઈનું છે, તે ફૂટી લેશે.' મંજુના સગા બાપુજીનું આ વલણ તેની સ્વભાવગત જડતામાંથી આવે છે. વાઘજી આતા અને 'ભગત' બની બેઠેલા ભાઈનું વલણ પણ આ પ્રકારનું છે. કહેવાતા ભગત સંસારનાં તમામ કાર્યોથી નિર્લેપ બનીને 'ભગવાન' સાથે વાતો કરે છે. ગામના લોકોનો ભગત વિશેનો અભિપ્રાય આક્રોશયુક્ત છે. "ભગત, ભગત

થયા પહેલાં ગામના દાડિયાઓની વહવાયાઓની બીડીઓ માગીને પીતા એટલે દાડિયાઓનું કહેવું હતું કે ભગતના મગજમાં મફતની બીડીનો ધુમાડો ચડી ગયો છે. ભક્તિનું તો સાવ તૂત છે.'' ભગત વિશેનો આ અભિપ્રાય વાર્તાને ઉપકારક છે. મંજુની સમસ્યા પ્રત્યે પુરુષવર્ગનું જે વલણ છે તેમાં ભગત પણ સામેલ છે. મંજુને જ્યારે પરાણે અમરેલી મોકલે છે ત્યારે ભગતના પ્રતિભાવમાંથી તેની કેળ-વેલી જડતા અને શુષ્કતા પ્રગટે છે: 'બેન, મંજુ તો અણસમજુ છે એટલે રડે. બાકી સૌ સૌનાં કરમ સૌને ભોગવવાનાં છે, કાં ભગવાન?' કર્મયોગની ખોટી સમજ કે નિષ્ક્રિય અને નિર્જીવ બની ગયેલા ભગતની સામે રુંવેરુંવેથી જીવતાં ચંચળબાના પ્રતિભાવો તેની જીવંતતાના સાક્ષી છે.

બીજા પુરુષોમાં સવજી આતા, રામજી આતા, જાદુમામા અને મથુરમામાનાં વલણો બાયુંનાં વલણોને બરાબર ઝાટકે છે, તેની ટીખળ કરે છે.

સવજી આતાનો પ્રતિભાવ 'હાળાં ડોબાંનાં ડોબાં રયાં, કીધું કે હવે ખોટી લપ મેલો તોય માનતાં નથી. નૈ સમજે તો કયાંક ઘઘલાવવાં પડશે.'

અહીં 'ડોબાં' (ઢોર) 'ખોટી લપ' અને 'ઘઘલાવવાં' જેવા શબ્દોમાં સવજી આતાનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું મનોવલણ તો પ્રગટે છે સાથો-સાથ પુરુષ તરીકેની આપખુદશાહી પણ પ્રગટે છે.

જાદવમામાએ રામજી આતાને કહ્યું. 'મારી બા કે'ય છે કે પૂળો મૂકો આ હગપણમાં...'

રામજી આતાનો પ્રતિભાવ: 'તારી મા તો ભિરકિની છે. આ કોઈ કોળી વાઘરીનું ઘર છે કે નખ જેવી વાતમાં હગપણ તોડી નખાય? કાંઈ મંજુ આપડને વાલી નથી?...વિરાણીની એક આખી ઓયડી આપડી મંજુના કરિયાવરથી ભરાઈ રેવી જોઈ, આપડા ચાર ભાયું વચ્ચે એકની એક જ છોડી છે ને બચ્ચાડી!'

મંજુના સાથળમાં કોઢ છે કે નહિ તેની ચકાસણી દિનેશ કરે

તે વાત રામજી આતાને મન નખ જેવી નાની લાગે છે. તુચ્છ લાગે છે. વિરાણીના ઘરની ઓયડી કરિયાવરથી ભરી દેવા માગે છે—વૈભવ દ્વારા. પરંતુ મંજુની લાગણીની કદર કરવાની નહિ 'બચ્ચાડી' શબ્દ સૂચક છે.

વાર્તામાં સજીવ પાત્ર છે ચંચળમા. સવજી આતા એને દાડિયાની દીકરી ગણે છે. બીજાં દેરાણી—જેઠાણી જેટલાં સંસ્કારી ન ગણાતાં અસંસ્કારી ખરાં. બોલવામાં કોઈની સાડીબાર ન રાખે (આ વિશેષ ગુણને કારણે જ અસંસ્કારી ગણાતાં હશે) જૂના અસંસ્કાર જોર કરી જાય તો મોઢામાંથી ભૂંડી ગાળ પણ નીકળી જાય. આવી પ્રકૃતિનાં ચંચળમાને દિનેશની માગણીની વાત જાણતાં 'બબ્બે કટકા ગાળો' બોલેલાં અને 'દિનેશનો અને એના બાપાનો નહિયો દબાવી દેવાની' ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી.

ઘરની બાયું પર સવાર થઈને મરદાનગી બતાવતા પુરુષો દિનેશની માગણી સામે નરમ ઘેંશ બની માત્ર 'વ્યવહાર તરીકે ઘટાવીને' સગપણ તોડવા માગતા નથી. જ્યારે ચંચળમા બાયુંના સબળ વિરોધનો પ્રતિનિધિરૂપ અવાજ છે. દિનેશનો અને બાપાનો નહિયો દબાવી દેવાની ઇચ્છાની પાછળ મંજુનું એક સ્ત્રી તરીકે સ્વમાન જાળવવાની ખેવના છે. પુરુષની સામે પોતાની જાતને ખુલ્લી કરવી એ સ્ત્રી માટે કષ્ટસાધ્ય હોય છે. પરંતુ સ્ત્રીઓને લાચાર, નિઃસહાય અને નજીવી ગણતા પુરુષો તેમની આ મનોવેદનાને સમજી શકે તેવી સંવેદનશીલતા ધરાવતા નથી.

યુદ્ધની ભૂમિકા તૈયાર થઈ. મથુરમામા સ્વભાવે રોનકી તેથી ટીખળ કરીને આખી સ્થિતિ વિશે જે પ્રતિભાવ આપે છે તે સૂચક છે. 'શું કરે છે કામરુદેશના સેનાનીઓ ?'

એક તરફ પુરુષો એક થયા. બીજી બાજુ બાયું એક થઈ. કોઠાડાહી જકલમા ટાણે જ રોઈને બેસી રહ્યાં ને લાચાર બનીને 'પ્રાગડવાહયે' મંજુને તૈયાર કરી દેવાની લાચારી બતાવી પરંતુ

ચંચળમાની જેમ ઊકળતો વિરોધ ન કર્યો. ચંચળમાની ભીતર સતત કશુંક ખદબદતું રહે છે કે ઉકળાટને શાંત પાડવા માટે જ પેટ બળી જાય એવી ફળફળતી ચા ઢીંચતાં હશે. ચંચળમાના નિર્ણયને ટેકો આપતી બાયુંએ કહ્યું કે 'ભલે સંબંધ તૂટી જાય પણ આપણે મંજુનાં પારખાં નથી કરાવવાં.' અહીં વાર્તાને સ્થૂળ સંઘર્ષમાં ખેંચી જવાની પૂરી શક્યતા હતી પરંતુ વાર્તાકારને પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષ થાય, બોલાચાલી થાય, મારફૂટ થાય અને અંતે બધું શાંત પડે તેવો ધજાગરો કરવાનો હેતુ નથી પરંતુ ગર્ભિત રીતે વાર્તાના ધ્વનિને જે રીતે અર્થપૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરવો છે તે દિશામાં વાર્તા ગતિ કરે છે. સમગ્ર પરિસ્થિતિનો જન્મદાતા પુરુષ છે તેમ નિયામક પણ પુરુષો છે. સંબંધ તોડી નાખવાની બાયુંની વાતથી સવજી આતાને આશ્ચર્ય થાય છે, તે આશ્ચર્યને વાર્તાકાર સૂચક રીતે પ્રગટ કરે છે. 'આટલી નવાઈ તો સવજી બાપાને દિનેશની વાતથી પણ નહોતી લાગી.'

સંબંધ તોડી નાખવાના બાયુંના નિર્ણયની ગંભીરતાને સમજવાને બદલે ઠેકડી ઉડાડતા, ટીખળ કરતા પુરુષોની જડતા, આપખુદશાહી અહીં પ્રગટ થાય છે.

'વાઘજી આતાના મોં પર મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજીનું તેજ છવાઈ ગયું. એ બોલ્યા, 'જાદુ, જોડચ ગાડું અને તારી કાકીને મૂકી આવ્ય એના બાપાને ઘેર્યે.'

'મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રનું તેજ' એવા વિશેષણ દ્વારા વાર્તાકારે વાઘજી આતાના દંભની ઠેકડી ઉડાવી છે. રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ વાઘજી આતા પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરવા તૈયાર છે. ત્યાગની ભાવનાની વિડંબના કરવામાં આવી છે.

સવજી આતાએ કહ્યું, 'ઘાઘરા પલટણ કીધે એટલે થઈ ર્યું'.' સ્ત્રીઓને ઘાઘરા પલટણ કહીએ ત્યારે તેમની પ્રત્યેનું આપણું વલણ કેટલું બીભત્સ છે!

જાદવમામા કહે છે: બાયુંની અક્કલનો એક જગ્યાએ એન્ડ આવી જાય છે.

નિંદા, ટીખળ કરીને 'પછી બધાય ઊંડો શ્વાસ લઈને જોરથી હસ્યા.' હસવા દ્વારા જે આનંદ થયો તેને વાર્તાકારે ભવાયાના ખેલ વખતે સવજી આતાની, ચતુરાઈથી જે રીતે ગાળ આપીને ઠેકડી ઉડાડવામાં આવે તેના કરતાં પણ વિશેષ માત્રામાં થયો તેવું બતાવ્યું છે. ભવાયા કરતાં પણ નીચલી કક્ષાએ જઈને બાયુંની ટીખળ કરતા પુરુષોની ભવાઈ ભૂંડી છે. પુરુષોની આ ભૂંડી, બીભત્સ ભવાઈ સામે સ્ત્રીઓ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહી.

મંજુને ગાડામાં બેસાડીને જાદવમામા અમરેલી લઈ ગયા. ભાણાભાઈ 'જેસલ-તોરલ' જોવા માટે સાથે ગયા. વાર્તાકારે હેતુપૂર્વક અહીં પ્રસંગની ગંભીરતાને ઉપસાવી નથી. મંજુને દવાખાને લઈ જવી તે જાદવમામા માટે કંઈ ગંભીર વાત નથી. ભાણાભાઈને મંજુ સાથે મૈત્રીભાવ ખરો તેથી દવાખાનામાં સાથે પણ જાય છે અને મંજુનો માનસિક આધાર પણ બને છે.

દિનેશ મંજુને દવાખાનાની ઓરડામાં દોરી ગયો અને એકાદ મિનિટ પછી સીટી વગાડતો બહાર આવ્યો અને મંજુ રડયા જ કરી. દિનેશની સીટી વગાડવાની ક્રિયા અને મંજુનું સતત રોયા કરવું બંનેનું Juxtaposition ઘટનાની ગંભીરતા પ્રત્યે બંને વચ્ચે રહેલા અંતરને સ્પષ્ટ કરે છે. દિનેશનો પ્રતિભાવ Romantic છે. મંજુના શરીરને જોયાનો રોમાંચ પણ હોઈ, શકે જ્યારે મંજુનું વલણ, પ્રતિભાવ ચંચળમા સાથે જોડાય છે. ચંચળમાએ બબ્બે કટકા ગાળો બોલીને રોષ વ્યક્ત કર્યો. મંજુ આંસુ સાર્યા સિવાય શું કરી શકે? સૂક્ષ્મ રીતે નર્મ, મર્મ, ટીખળ અને કટાક્ષના વાતાવરણમાં કરુણનો દબાયેલો સૂર સળવળે છે જે વાર્તાના અંતે ચંચળમા છૂટા સાદે રોઈ પડયા ત્યાં મુખરિત બને છે.

બીજે દિવસે રતિભાઈએ શ્રીફળ અને પેંડાનું પડીકું મોકલાવ્યું.

વાતનો, સમસ્યાનો સુખદ અંત (પુરુષોના પક્ષે) આવ્યો કે મંજુને કોઢ નથી અને દિનેશ લગ્ન કરવા તૈયાર છે. જાદવમામાનો પ્રતિભાવ:

"લાવો, આ નાળિયેર મંજુના માથામાં ફોડીએ. આમ તો બધી ય બાયુંના માથામાં ફોડવું જોઈ, માળાં ભેગાં થઈને રીડિયા-રમણ કરતાં હતાં.'

સવજી આતાએ ઠપકો આપતાં કહ્યું: કાંકય પ્રશ્ન ઊભો થાય એટલે અક્કલથી કામ લેવાય, કાંય પાની સામું જોઈને ગાળ્યું બોલવા નો મંડાય, સમજ્યા કે નૈ? પણ તમારી આગળ ડા'પણની વાતું કરીએ તોય શું અને નો કરીએ તોય શું? સાવ પથ્થર ઉપર પાણી જ છે, મા'ળા હારાં બૈરાં.'

સ્ત્રીની સ્વમાનની લાગણીને સમભાવથી અનુભવવાને બદલે. તેને 'રીડિયારમણ' કહીને વગોવે છે. સવજી આતા પથ્થર ગણે છે. સ્ત્રીના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરીએ તો તેની કુમાશનો, મૃદુતાનો સ્પર્શ થાય.

મંજુને સાથળમાં કોઢ નથી તેથી હવે મંજુનાં લગ્ન થશે. સગપણ તૂટશે નહિ એવું આશ્વાસન લઈને બાયું રાજી નથી થતી, પરંતુ સવજી આતાની ડહાપણની વાતો સાંભળવી અસહ્ય થઈ પડી હશે તેથી 'હજી અરધે જ માંડ પૂગ્યા હશે' ત્યાં ચંચળમા રોટલા ઘડતાં હતાં તે ચૂલામાંથી એક ઈંધણું લઈને ઊભાં થઈ ગયાં ને રાડય નાખી 'તમારી માઉંના ધણી (આ ગાળ પુરુષોને માટે યોગ્ય છે) હવે આવ્યાં છો ડાયા થાવા, તમારા બેય કુલે ડામ દેવા જોઈ, મારી રતન જેવી દીકરી'–કહીને ચંચળમાએ જોરથી ઈંધણું ગાર્ય કર્યા વગરની કાળી પોપડીવાળી દીવાલ પર પછાડયું. ચારે બાજુ તેના કોલસા ઊડયા, પછી નીચે બેસીને ચંચળમા છૂટા સાદે રોઈ પડયાં.'

ચંચળમાનો રોષ, ઉકળાટ તેની જાતને જ બાળી નાખે છે. સળગતા ઈંધણમાંથી ઊડેલા કોલસાનો ડામ પુરુષના શરીર પર કયાં પડયો છે! સવજી આતા પર સળગતું ઈંધણું ફેંકીને સ્ત્રીની દાહક

સ્થિતિનો અનુભવ કરાવી શકે તેટલી હદે સ્ત્રીમાં નૈતિક હિંમત નથી. માત્ર વર્ષોથી ચણાયેલી કાળી પોપડીવાળી દીવાલ પર વંધ્ય વિરોધ નોંધાવીને અંતે આંસુ સાર્યા સિવાય શું કરી શકાય છે? પુરુષોના આધિપત્યની દીવાલોને ભસ્મીભૂત કરી શકે તેટલો અગ્નિ કદાચ સ્ત્રીઓમાં નથી. તેમ છતાં પુરુષો કરતાં તે વધુ જીવંત છે. પોતાનું હોવું ગાળો દઈને, રોષ કાઢીને પણ સિદ્ધ કરે છે જ્યારે બહાદુરીના કૃતક આવરણ પાછળ પોતાનો કાયર ચહેરો ઢાંકીને પુરુષો દંભ કરે છે.

'તાવડીનો રોટલો બળીને કોલસો થઈ ગયો હતો.' અહીં વાર્તાનો વ્યંજનાગર્ભ અંત છે. રોટલાનું કોલસામાં રૂપાંતર થવાની પ્રક્રિયા પ્રતીકાત્મક છે. ચંચળમાના રોષની પરાકાષ્ઠાનું સૂચન રોટલો બળીને કોલસો થઈ ગયો તેમાં છે. વધુ પડતા તાપને કારણે રોટલો સળગી ગયો. ભીતરના અગ્નિની અતિમાત્રાથી સ્ત્રીઓની પણ અવદશા થતી રહી છે. એ અગ્નિ કશુંક નક્કર પરિણામ લાવી શકે તે રીતે પ્રગટ થવાનો અવકાશ નથી મળતો તેથી ભીતરમાં, પોતાની જાતને દઝાડ્યા સિવાય શું કરી શકે?

પાત્રોની ભાષા, તેના આરોહ, અવરોહ, લ્હેકાઓ અને તેમાંથી પ્રગટતું તેનું વ્યક્તિત્વ, વાર્તાનિવેદક ભાણાભાઈની વાર્તા-નિવેદક તરીકેની ભૂમિકા અને તેમાં ઉમેરાતો સર્જકનો અવાજ, સૂચક ક્રિયાઓ અને પ્રતીકાત્મક અંત — આ બધી રચનાપ્રયુક્તિઓ વડે વાર્તાના કરુણને આસ્વાદ્ય રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. પાત્રોની ભાષા અને સંવાદમાંથી વાર્તામાં બાહ્ય રીતે હળવાશનો Tone સંભળાય પરંતુ તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતાં તેમાંથી અણીદાર પ્રહારોનો ધ્વનિ પણ સાંભળી શકાય છે. વાર્તાના ધ્વનિતંત્રને મુખર કર્યા સિવાય Theme ને વિકસવાની સહજ ભૂમિકા મળી છે.

સ્ત્રી એ 'સ્ત્રી' તરીકે નથી જોવાતી પણ 'બાયું' તરીકે જ જોવાતી રહી છે, એ અર્થમાં વાર્તાનું શીર્ષક 'બાયું' સૂચક છે. □

૧૨–૪–'૯૧

માનવ અને વિશ્વનું બજારીકરણ

નોર્મન સ્વાઝો : હાયડેગર

'પ્રચલિત જાગતિક વ્યવસ્થાને બદલી એ વ્યવસ્થા માટેના બીજા વિકલ્પો-વૈકલ્પિક મોડેલો-વિચારવાના કાર્યમાં અત્યારે પ્રત્યેક દેશના વધુ ને વધુ વિચારકો ભાગ લઈ રહ્યા છે અને તે એક વૈચારિક આંદોલનનું રૂપ ધરતું જાય છે. આ વિષયમાં હાયડેગરની વિચારણા ઘણી પ્રસ્તુત છે. તે આ અંગે આપણે શું કરવું જોઈએ?' એવા પ્રશ્નને બદલે 'આપણે કઈ રીતે વિચારવું જોઈએ?' એ પ્રશ્ન સાથે કામ પાડે છે.

સાતમા દાયકામાં પૃથ્વીવ્યાપી કટોકટીની અભિજ્ઞતા અને સમજ વધવા લાગી. યુદ્ધ, સામાજિક ને રાજકીય અન્યાય, પર્યાવરણનો ભય અને આ બધાનાં ફલિત રૂપ જીવનના નૈસર્ગિક સામૂહિક વિનાશ, ગરીબી, રોગ, ભૂખ, નગરોની ગૂંગળામણવાળી ભીડ, ત્રાસવાદ, વિપ્લવ, પ્રત્યાઘાતી હિંસાચાર, દમન, કારાગાર-બંધન, ગુલામી, દુર્વ્યયને લીધે નિઃશેષ બનતી જતી સાધનસામગ્રી, હવા ને પાણીનું પ્રદૂષણ વગેરે સમસ્યાઓ વિકટ બનવા લાગી હતી. આને પરિણામે પૃથ્વીવ્યાપી ભાવિ વ્યવસ્થાના આંદોલનનો ઉદય થયો.

હાયડેગર કહે છે તેમ જગત પર સ્વને-જાતને આરોપિત કે સ્થાપિત કરવાના સંકલ્પને લીધે માણસ ઉત્પાદ્ય ચીજોના જથ્થા કે વસ્તુજાત તરીકે જુએ છે. આવા સંકલ્પ આગળ પ્રત્યેક વસ્તુ અનિવાર્યપણે આત્મસ્થાપન માટેના ઉત્પાદનની સામગ્રી બની જાય

છે. પૃથ્વી અને તેનું વાતાવરણ કાચો માલ, તો મનુષ્ય માનવીય દ્રવ્ય કે કાચો માલ બની જાય છે. જેનો નિર્ધારિત લક્ષ્યો સાધવા નિકાલ કરાય છે.

બધી વસ્તુને માત્ર સામે રહેલી તરીકે જ જોવાનો ટેકનોલોજીના સામ્રાજ્યનો સ્વભાવ આખી પૃથ્વી પર વધુ ને વધુ ઝડપથી નિર્દયતાથી અને સંપૂર્ણપણે વ્યાપી ગયો. છે. એ બધી વસ્તુઓને ઉત્પાદન-વ્યાપારમાં ઉત્પાદ્ય તરીકે સ્થાપે છે, એટલું જ નહીં પણ તે બજાર મારફત ઉત્પાદનને ઉપલબ્ધ કરી આપે છે. આ ઉત્પાદનમાં માણસની માણસાઈ ને વસ્તુઓનું વસ્તુપણું બજારમાં પ્રવર્તતા બજારભાવમાં ઓગળી જાય છે; એ બજાર વિશ્વબજાર લેખે આખી પૃથ્વી પર છવાઈ ગયું છે. એટલું જ નહીં, તે સત્તાનો પણ વેપાર ચલાવે છે અને એમ ભૂતમાત્રને સર્વગ્રાહી ગણતરીબાજીવાળા વેપારને વશવર્તી બનાવી દે છે.'

અનુ. હરિવલ્લભ ભાયાણી

ચાંદનીનો મુકામ / રતિલાલ 'અનિલ'

ઉત્સાહમાં કે થાકમાં ફરતો નથી અનિલ,
સંબંધની ગલીઓ બધી સૂમસામ છે;
પડછાયા એકમેકને વળગી રહ્યા અહીં,
આંખો કહે છે, ચાંદનીનો આ મુકામ છે!

વિકલ્પ / અશોક બાજપેયી

કોઈ દિવસ પથ્થરને લાગે આ મારું પથ્થર હોવું સારું નથી, તો તે શું હોઈ શકે છે? પહેલી આપત્તિ તો એ હશે, બંધારણીય ધોરણની કે પથ્થરને પથ્થર તો આપણે માનીએ છીએ, પથ્થર થોડો જ પોતાને પથ્થર માનતો હશે? બનવાજોગ છે કે પોતાને ચકલી માનતો હોય — જે પહાડની ટોચે જઈને તળેટીમાં આવે છે, ભલે એક ઉડ્ડયનમાં એકાદ સદી વહી જાય. (આપણા સમયમાં પથ્થરનો સમય જુદો હોય છે.) અગર તર્કના આધારે અથવા આ કવિતા માટે જ સહી, આ આપત્તિ પર વિચાર ન કરીએ (જે કવિતા આપત્તિ કે વિપત્તિ પર વિચાર નથી કરતી, એને માટે વધારે જગ્યા કે સમય આમ પણ, બચ્યો નથી.) તો કયો વિકલ્પ હોઈ શકે છે પથ્થર સામે?

શુદ્ધ દાર્શનિક તો એક એ જ છે કે પથ્થર ન હોવાની ચાહના જ પથ્થર ન હોવું છે.

હવે પથ્થર ઇચ્છે તો હર્યુંભર્યું વૃક્ષ પણ થઈ શકે છે, જેનાં ફળોને બાળકો પથ્થર મારીને તોડશે અને જેનાં મૂળિયાં ધરતીના અંધકારમાં ચટ્ટાનો અને પથ્થરો સાથે ટકરાશે.

અગર એને પક્ષી થવું યોગ્ય લાગે તો તો એ એક રંગબેરંગી ચકલી બનીને ડાળેડાળે કૂદી શકે છે. પોતાનાં મિત્ર પથ્થરો પર બેસીને એને પોતાનો અનુભવ કહી શકે.

ખતરો અલબત્ત, એ છે કે એક દિવસ કોઈ અણિયાળા પથ્થરથી કોઈ છોકરો એને મારી ન નાખે.

અગર પથ્થર આકાશ થવા ચાહે તો એને બહુ ઉપર જવું પડશે, પણ જ્યારે ચાહે એ કાંઈ સરોવરના પાણીમાં ઝૂકી શકે છે અને પોતાની પ્રિયાને છકાવી શકે છે.

જે પણ હોય, પથ્થરે એ બરાબર નક્કી કરવું પડશે કે પોતે શું બનવા ચાહે છે, કેમ કે તે જ કંઈ બને – પથ્થરથી છૂટકારો નહીં થાય. બીજું, પથ્થર મરતા જ નથી, નહિતર વૃક્ષ હોય, પક્ષી હોય કે આકાશ, આજકાલ બધાં ધીરે ધીરે મરી રહ્યાં છે. હવે જો દુનિયાની સાથે જ મરી જવાનું નક્કી કર્યું હોય તો વાત જુદી છે, બાકી બધું ગયા પછી પથ્થર જ બચવાના છે.

એ ઉપરાન્ત, કોણ જાણે છે કે એની અક્કલમાં ખરેખર જ પથ્થર પડી ગયો હોય અને પથ્થર કંઈ ઓર જ થવા ચાહે.

પથ્થર સામે અનેક વિકલ્પ છે.

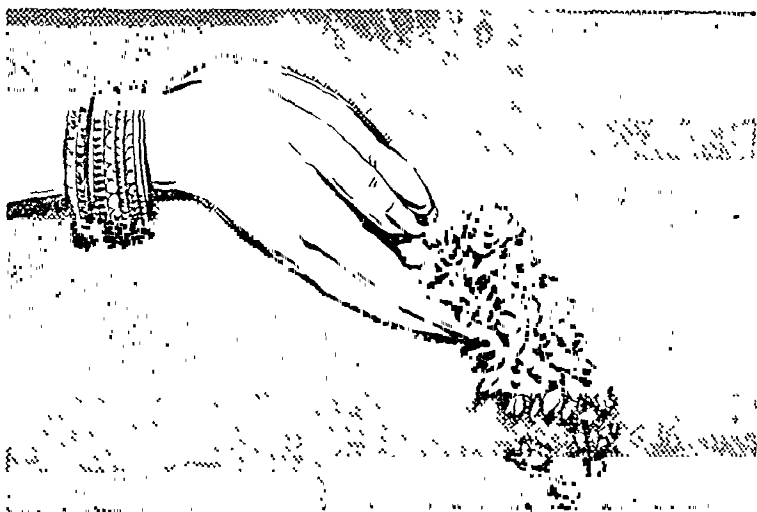
ખંડેર પર ઊગેલ લીલું ઘાસ,
ઊંચે ઊભું, ફરફર કરે ઉલ્લાસ.
આદિ રાજાના શિરે કલગી સુહાવે,
'ઊપડો પવન' એવી લીલી ઝંડી બતાવે,
ઊપડ્યો પવન, નીચે ઝૂલી હીંચાય,
ખંડેરને એ વીંઝણો શો વાય!

—'અનિલ'

મુખ્ય મંત્રી શ્રી ચીમનભાઇ પટેલ અને રાજ્યનું મંત્રીમંડળ

ગુજરાત રાજ્યના સ્થાપના દિનના મંગળ અવસરે

હાર્દિક શુભકામના પાઠવે છે.

નકારાત્મક પરિબળોની પરવા કર્યા વગર ગુજરાતના વિકાસને જ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને રાજ્ય સરકાર લોકહિતના પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જે દૃઢતાથી હિંમતભર્યો અભિગમ અપનાવ્યો છે તેને ગુજરાતના લોકોએ પૂરેપૂરું સમર્થન અને પીઠબળ પૂરું પાડ્યું છે

કેન્દ્ર સરકારે ગુજરાતની સમસ્યાઓ અને આર્થિક વિકાસની બાબતો અંગે હવે વિધાયક વલણ અપનાવ્યું છે વાજબી રજૂઆતોને સાંભળવાની અને સ્વીકારવાની તત્પરતા બતાવી છે અને કેન્દ્રે ગુજરાતની ઉપેક્ષા કરવાનું વલણ હવે બદલાયું છે

ગુજરાતના લોકોમાં ખમીર અને ખુમારી પેદા થયા છે મિજાજમાં પરિવર્તન આવ્યું છે અનેક પડકારો અને કસોટીઓનો સામનો કરતા રહીને પણ પ્રગતિના પથ અવિરત આગળ વધવાનું સામર્થ્ય ગુજરાતની પ્રજાએ પ્રાપ્ત કર્યું છે

ગુજરાતને સમૃદ્ધ અને આબાદ બનાવવાનું આપણું ધ્યેય છે રાજ્યના સમાજજીવનમાં સંવાદિતા અને એખલાસ પ્રવર્તે રહે ભૌતિક વિકાસની સાથોસાથ માનવસંપત્તિના વિકાસ થાય અને ગુજરાતની અસ્મિતાનું ગૌરવ પ્રસ્થાપિત થાય તે માટે કર્તવ્યરત રહી આપણું યોગદાન આપીએ

— ચીમનભાઇ પટેલ
મુખ્ય મંત્રી ગુજરાત રાજ્ય

જય જય ગરવી ગુજરાત

વાંચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્યમાસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને આ સાહિત્યિક બની રહેવાના ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી : ૩, આનંદનગર, સમરામપરા, સૂરત-૩૯૫ ૦૦૨

ઈકબાલી મુક્તકો

અંજુમ વાલોડી

મહાકવિ ઈકબાલનાં મૂળ ફારસી મુક્તકોનો કત્અ-મુક્તક રૂપે સાર્થ પ્રવાહી છંદગતિમાં થયેલો કાવ્યાનુવાદ : ૨૧૫ ગુજરાતી મુક્તકો.

મૂલ્ય : રૂ. ૨૫

કંકાવટી પ્રકાશન

૩, આનંદનગર, સગરામપરા સુરત-૨

કંકાવટી

જૂન ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૭૯ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સુરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

કાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨

દ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

રવીન્દ્રનાથ / અબૂ મહમૂદ

કેવો નિબિડ અંધકાર !
શિથિલ છે બંગ દેશ, ઊઠવાની શક્તિ નથી
સન્નાટાના સંમોહનમાં બંધાયેલી
ચકલીઓ પણ વૃક્ષો પર બેસવા આવતી નથી
નદીઓ ભરેલી છે દુઃખથી
બસ કુકરમુત્તા ઊગે છે ધરતી પર
એટલી, હા, એટલી હરિયાળી બચી છે ચારે તરફ
સમજાતું નથી કે રવીન્દ્રનાથે
બંગાળમાં પુનર્જન્મ લેવાની વિચિત્ર ઇચ્છા કેમ કરી ?
અહીં ન તો વૃક્ષો છે, નદીઓ,
વહે છે સમય માત્ર પુષ્પહીન
કોઈ પુનર્જન્મ નથી લેતું હવે
બધા, બધા જ અહીં જન્મ લેવાની વિરુદ્ધ છે
સાંભળો રવીન્દ્રનાથ,
આજે હું જો વાવી દઉં તમારી સમસ્ત કવિતા
અને એને સીંચું રાતદિવસ
કાંઈ ફણગો નહીં ફૂટે, હું સચ્ચાઈ જાણું છું.
તમારો બંગલાદેશ, વ્હાલા ટાગોર, થઈ ગયો છે એવો વાંઝિયો
વહે છે કેવળ હવાઓ અવિશ્વસનીય
શબ્દોનું ફળદાયી મિલન હવે સ્વપ્ન છે
સૂના વૈશાખના નિર્જળ કૃષ્ણપંચમીના દિને
એકલદોકલ પક્ષી જ બેસે છે વડલાની ડાળે
વાતો કરે છે ડરતાં ડરતાં સંગીતના સૂરમાં. □

ઝંઝાવાતનું ફીણ / અલ્ મહમૂદ

કશું જ બચતું નથી; જુઓ પાંદડાં અને ફૂલ, ગામના બુઝુર્ગ, નાચતું નદીનું શરીર, પિત્તળના ઘડા, અને શોરગુલમાં ધધકતી જીવનની જ્વાળ, યુવાન છોકરીઓનાં ઝુંડ—બધું નાશ પામે છે—

હિલસાની ક્ષયવાન ઋતુની જેમ સર્ સર્ ઝરે છે પીળાં પાન વર્ષહીન સૂકી ધરતી પર અને અજાણ્યા દેશોથી આવેલાં અજાણ્યાં બતકો, કરોડો બુલબુલોની જેમ એમનાં શરીર લુપ્ત થઈ જાય છે આકાશના ભૂરા કટોરામાં, કોઈ ચીજ બચતી કેમ નથી.

વાંસિયા ઝૂંપડી, ઘાસફૂસનાં છાપરાં કે ગારમાટીની ભીંતો, ગામનો અભેદ્ય વડલો—બધું ચાલ્યું જાય છે ચટગાંવના ભીષણ ચક્રવાત સાથે—મકાનોનું પ્લાસ્ટર ખરે કે ઊખડે તે પહેલાં છેવટે મંદિર, મસ્જિદ પણ ધબ્બ કરતાં ઢળી પડે છે આપણી મજબૂત આસ્થાની જેમ, ચકલીના માળા, પ્રેમ, લતાઓ અને કિતાબોની જિલ્દ તૂટતી છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, અંતરિક્ષ-ક્ષિતિજ સુધી લીલા ધાન્યનું ખિલખિલ હાસ્ય બગડીને સૂઈ જાય છે, મેઘનાના જળમાં વાસણ ઘડા, ગાગર, તરતી ઝૂંપડીઓ, મોટી બહેનની મમતા જેવા કોમળ વેલબુટ્ટા ભરેલા તકિયા —બધું જ વહી જાય છે, છેવટે ઘરનું કશું બચતું નથી. પ્રાણી સાથે પ્રેમ કરતી કેટલીક ચકલીઓ માત્ર ઊડે છે ઉપર, લૂછતી પોતાની ચાંચથી ઝંઝાવાતનો ઝાગ, ફીણ. □

ગોદાવરી / દિલીપ ચિત્રે

હોશ : તટસ્થ ઘાટ પર : ભરી બપોર
નાનકડા વૃક્ષ પર ન સમાતાં પોપટોનું ઝુંડ
પગથિયાં : ઊંઘ-શાં : માપસરનાં : પાણી સુધી
મંદિર : અક્ષર : બળદ : પિત્તળનો ઘંટ, કેટલુંયે
બિછાયેલી જાજમો, ખુલ્લી પોથીઓ
જર્જરી મઠની માત્ર બે જ ખુલ્લી બારી
દૂર વૃક્ષ નીચે બેઠેલા બળદ
ધૂળમાંથી પસાર થતાં ગધેડાં
    વ્યાકરણશૂન્ય ગલીકૂંચી
ડૉંગરેનું બાલામૃત, જીવદયા નેત્રપ્રભા
ભીંતો સાથે અડેલી ભીંતો, છાપરાં, સાયકલો
પેશાબની ગંધ, ઘરઘરમાં
    બારીબારણાં બંધ
લીલી સાડીઓ, સૂકી પિંડલીઓ, સપાટ છાતીઓ
ઢીલાં મેલાં કૂરતાં, પાયજામા, બીડીઓનો ધુમાડો
આખું ગામ પાછળ છોડીને હવે અહીં
ઘાટ પર તટસ્થ : હોશ : હોશની તાણ
તાણની પાછળ તટસ્થ પિછાન
એકાગ્રતાની પાછળ આખો પટ
હશે જો ઇતિહાસ તો દેખાઈ જશે
એનાં અસ્થિપિંજર-ચિહ્ન

આમ તો આ વર્તમાનનું અસ્થિપિંજર જ બસ છે
બસ છે આ અખબારનું બંડલ, આ શાક-પૂરી
આ ગામમાં ખીચોખીચ વસી છે સદીઓ
આ તરફનો સુન્નતનો ચામડીનો ટુકડો
અહીંની તૂટેલી જનોઈનો ધાગો
અહીંની મરેલી ભેંસનું માંસ
બસ, બસ, બસ, – હું થોડો જ સંત
અથવા ઠીક અંગૂલિચીંધતો કવિ
ગોવર્ધન ગિરધારી ?
માત્ર હું જાણું છું નદીનું નામ
એને કહે છે ગોદાવરી

અર્ધસત્ય / દીલિપ ચિત્રે

લોહીમાં ફૂટે છે કૂંપળ ત્યારે થાય છે શરૂઆત પાનખરની
 કોઈપણ વૃક્ષ અલગ નથી હોતું જંગલથી
અને બે વૃક્ષો વચ્ચે જે છે, તે જ કહેવાય જંગલ
 સાક્ષી હતો હું, તમે, તમામ લોકોનો અને હું જ
હતો તમારા પાપોનો સાથીદાર
 તમારા તમામ અપરાધોનો ફરિયાદી પણ હું હતો
અને હું જ હતો ન્યાયાધીશ
 હવે પિંજરામાં ઊભો કરી દો મને, ભોગવવા દો મારી
અલગતા
 લોહીમાં ફૂટી રહી છે કૂંપળ અને થઈ રહી છે
શરૂઆત પાનખરની.

ગઝલ / અંજુમ વાલોડી

જોઈ લઉં છું સ્વપ્નને સાકાર ભીંત પર,
હો એટલો તો મારો અખત્યાર ભીંત પર.

ખાલી કરી ગયા છે વસાહત કરોળિયા,
જાળાની રહી ગઈ છે ફક્ત હાર ભીંત પર.

હળવે રહીને મૂકજો ચિત્રો ભવિષ્યનાં,
વીતી ગયેલ કાળનો છે ભાર ભીંત પર.

માન્યું હતું, પ્રલયમાં સહારો તો જોઈશે,
દોરી'તી એટલે તો મેં પતવાર ભીંત પર.

વસવાટ આપણો છે અહીં એક છત નીચે,
છે તોય કેમ દ્વેષની તલવાર ભીંત પર?

જેને મળી શક્યું નહીં કોઈ સ્થાન પત્રમાં,
જોવા મળે છે એવા સમાચાર ભીંત પર.

માનવી / રતિલાલ 'અનિલ'

અંધારમાં નથી અને અજવાસમાં નથી,
આ માનવી તો કોઈના સહવાસમાં નથી!
બંનેની સરહદે એ સતત આવતો જતો,
કોણે કહ્યું કે બેઉના આભાસમાં નથી?

અલવિદા – એક અલગારી આદમીને

રમેશ ઘ. ઓઝા.

સ્વ. ઉમાશંકર જોષીએ ચન્દ્રવદન મહેતા જેવી વિલક્ષણ પ્રતિભાનો વિલક્ષણ પરિચય આપતું જે કાવ્ય લખ્યું એમાં એમના વ્યક્તિત્વને એવું સર્વગ્રાહી રીતે એમણે પ્રતિબિંબિત કર્યું છે કે ચં. ચી. વિષે બીજા કોઈ પરિચયાત્મક લેખ રૂપે ન લખે તો પણ ચાલે. હા, એમનું કવિ, નાટચકાર, અનુવાદક, સંશોધક, આત્મકથાનકના રચયિતા એવાં એવાં પાસાંઓ વિષે વિવેચકો ઘણું લખી શકે. જે હજી એમણે લખ્યું નથી. અહીં એમને નિવાપાંજલિ રૂપે એમની બહુમુખી વ્યક્તિતાનો પરિચય આપવાથી વિશેષ કોઈ હેતુ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ ઉમાશંકર જોષીએ એ કામ સદાકાળ માટે એટલું સરસ કર્યું છે કે આ વધુ એક લેખની જરૂર શી? એમ જાતને પ્રશ્ન કરતાં જવાબ મળે છે કે અંજલિમાં સદ્‌ગત વ્યક્તિનો પરિચય હૃદયભાવ વ્યક્ત કરવાની એક રીત રૂપે આવતો હોય છે.

આપણે આપણા સાહિત્ય દ્વારા જગતના ચોકમાં ઊભા રહેવું હોય તો ત્યાં કોને સ્થાપીશું? એવા પ્રશ્નનો જવાબ એટલો હોઈ શકે કે ગોવર્ધનરામ, ઉમાશંકર અને ચંદ્રવદન. ઉમાશંકરે જ ચં. ચી.ના અમૃતમહોત્સવ પ્રસંગે કહેલું કે ચંદ્રવદન સંસ્કારક્ષેત્રે ગુજરાતની અને દેશની અસ્કામત છે. એમાં ઉમેરો કરીને એમ કહી શકાય કે દુનિયા આગળ ગુજરાત દ્વારા ધરી શકાય એવી એ એક સાહિત્યિક પ્રતિભા છે.

ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ એ ચંદ્રવદન મહેતાની જીવન-સાધનાનાં આરાધ્ય તત્ત્વો. એમના વિકાસ માટે એ જીવનભર ઝૂઝયા, મથ્યા, ઝઘડયા, રડયા, રોષે ભરાયા, રઝળ્યા અને અધૂરા અભિલાષે અવસાન પામ્યા. કવિ તરીકે સાહિત્યક્ષેત્રમાં ૧૯૨૬માં એમનો પ્રવેશ થયો 'યમલ' દ્વારા. અને તેના બીજા જ વર્ષે 'અખો' નામનું ચરિત્રલક્ષી નાટક તેમ જ 'મૂગી સ્ત્રી' રૂપાંતરિત નાટક એમ બે નાટયકૃતિઓ દ્વારા નાટયક્ષેત્રે પ્રવેશ કર્યો. તે સાથે જ એમની સુદીર્ઘ નાટયયાત્રા આરંભાઈ. અલબત્ત, તખ્તાના જીવ તો તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી હતા જ. અને એ એક મહત્ત્વની બાબત હતી. ગુજરાતી નાટક પછાત રહી ગયું છે તેનાં ઘણાં કારણોમાંનું આ પણ એક ખરું કે ગુજરાતમાં નાટકને મહદંશે શુદ્ધ સાહિત્યકૃતિ રૂપે જોવા–મૂલવવાનું વલણ પ્રબળ રહ્યું એટલે એની તખ્તાલાયકી અવગણના પામી. ચન્દ્રવદન અને તેમના પછી આવેલા આપણા કેટલાક ગુજરાતી નાટયકારોએ આ અભિગમ બદલવા ઘણો સક્રિય ફાળો આપ્યો. એટલું જ નહિ, ચંદ્રવદને નાટકની આપણી લોકપરંપરામાંથી આધુનિક રંગભૂમિ પર રજૂ કરી શકાય તેવાં સક્ષમ નાટય-તત્ત્વો, શૈલીઓ વગેરેનો એમનાં નાટકોમાં વિનિયોગ કરીને ગુજરાતી નાટકની દિશાઓ વિસ્તારી આપી. ૨૭ વર્ષની યુવાન ઉંમરે, નાટયક્ષેત્રે પ્રવેશટાણે જ રંગભૂમિ માટે એમના મનમાં કેવા ઓરતા હતા તે 'અખો'ની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી સમજાય છે. ત્યાં જ એ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે, 'રંગભૂમિનું સ્વપ્નું સાચું થવાને હજી બીજા વધારે દાયકાઓની રાહ જોવી પડશે એમ લાગે છે...ઘણું, ઘણું, ઘણું નથી...પણ થશે.' એમણે સામાજિક સમસ્યા–નાટકો લખ્યાં, ચરિત્ર–નાટકો લખ્યાં, ભવાઈશૈલીનાં નાટકો લખ્યાં, અભિનવ પ્રયોગલક્ષી નાટકો લખ્યાં, હાસ્ય–કટાક્ષસભર નાટકો લખ્યાં અને ગંભીર – લગભગ ટ્રેજેડી બનતાં નાટકો લખ્યાં; મોટેરાં માટે નાટક લખ્યાં તેમ બાળકોને માટે પણ લખ્યાં—નાટકકાર તરીકેની આ

એમની રેન્જ, નાટ્યવિદ્ તરીકેના એમના કદને માપવું મુશ્કેલ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ નાટકને પાંગરવા માટે રંગભૂમિ જોઈએ. તે જ રીતે રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ નાટ્યકલાની સર્વાંગી તાલીમ, તેના શિક્ષણ–પ્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા વિના શક્ય નથી. આ વિષયમાં પશ્ચિમના દેશો ઘણું કરી ચૂક્યા છે, અને ઘણું થઈ રહ્યું છે. ચં. ચી.ને ગુજરાત પૂરતા જ નહિ, બલ્કે સમગ્ર ભારતના સંદર્ભમાં નાટ્ય પ્રશિક્ષણના પ્રસ્થાતા–પ્રવર્તક કહીએ તો કદાચ અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના આશ્રયે નાટ્ય-પ્રશિક્ષણની સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવામાં ચં.ચી.ના જીવનનું એક લક્ષ્ય પૂરું થયું એમ કહી શકાય. મ. સ. યુનિવર્સિટીનો નાટ્ય-શિક્ષણ વિભાગ ચં.ચી.નું જ માનસસંતાન. આ એક ઘટનાનો સંદર્ભ સમજીએ તો એ નાટ્યાચાર્ય કેમ કહેવાયા તે વાતનો તાળો મળે. એ સંસ્થાને તેઓ આજીવન સમર્પિત રહ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ એમાં કામ કરતાં કરતાં જ એમણે સર્વકાલીન મહત્ત્વનો સંશોધન–પુરુષાર્થ કર્યો. જેને પરિણામે એમની પાસેથી આપણને 'બિબ્લિઓગ્રાફી ઓફ સ્ટેજેબલ પ્લેઝ ઇન ઇન્ડિયન લેન્ગ્વેજિઝ'ના બે ભાગ તેમ જ બીજા બે ભાગમાં 'બિબ્લિઓગ્રાફી ઓફ ઇન્ગ્લિશ પ્લેઝ રિટન બાય ઇન્ડિયન ઓથર્સ'ના બહુમૂલ્ય સંદર્ભગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા.

મ. સ. યુનિવર્સિટીનો નાટ્યવિભાગ ભલી રીતે પાંગર્યો પણ ચં.ચી.નાં બીજાં બે માનસસંતાનો એમના આયુષ્યકાળ દરમ્યાન તો અસ્તિત્વમાં ન આવ્યાં. તે છતાં જો એ હવે મરણોત્તર રૂપે ગુજરાતની પ્રજાના પુરુષાર્થ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવી શકે તો આપણો પ્રજાધર્મ ગૌરવાન્વિત થશે. એમને ગુજરાતમાં ઓછામાં ઓછી એક એવી સર્વાંગસંપૂર્ણ રંગભૂમિ નિર્માણ કરવી હતી જ્યાં નટની તાલીમ, નાટકનું પુસ્તકાલય, કાર્યશાળા, રંગમંચનાં વિવિધ અંગોની સુવિધા—એમ બધું એક જ જગ્યાએ ઉપલબ્ધ હોય. એમની

આ સંકલ્પનાને એમણે એકાધિક લખાણોમાં અને વક્તવ્યોમાં વ્યક્ત કરી છે. વડોદરા એમની કર્મભૂમિ હતી અને વડોદરાએ એમનું આ સ્વપ્ન સાકાર કરવાનો સંકલ્પ એમની શોકાંજલિ આપવા નિમિત્તે કર્યો છે એ સમાચાર ઉત્સાહવર્ધક છે. એક બીજનિક્ષેપ થયો છે. વૃક્ષ પાંગરે તેવી અભિલાષા સેવીએ.

એવું જ એક સ્વપ્ન હતું બાળ-રંગભૂમિનું. દુનિયાનો ખૂણે-ખૂણો ખૂંદી વળેલા આ નાટ્યમહર્ષિએ દેશદેશાવરમાં જે અનુકરણીય જોયું તે ગુજરાતમાં – ભારતમાં પણ હોય એવો મનોરથ સેવ્યો હતો, અને એમાં જ એમનો વતનપ્રેમ – ક્યારેક વ્યંગ્યમાં, ક્યારેક આક્રોશપૂર્વક પણ હમેશાં દર્દપૂર્વક વ્યક્ત થતો રહેતો.

ગુજરાતમાં અર્વાચીન ગદ્યની કેડી આંકનાર નર્મદ. તેમની સાથે ચં. ચી.ને સ્વભાવનું ઘણું સામ્ય તો ખરું જ. પણ તે ઉપરાંત એમણે જે આગવી ગદ્યશૈલીમાં લખાણો કર્યાં છે તે આપણા સાહિત્યની મહામૂલી વસ જેવાં છે. ભાષા – શબ્દ એ મૂળભૂત રીતે વાણીનો વિષય છે, લિપિનો નહિ. એટલે બોલાતા શબ્દનું માહાત્મ્ય છે. એના લિખિત રૂપમાંથી પણ બોલાતા શબ્દની લઢણો, છટાઓ, કાકુઓ, આરોહ–અવરોહો આપોઆપ વ્યક્ત થતા આવે ત્યારે શૈલી સિદ્ધ થઈ કહેવાય. એમાં પછી વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો આવી ભળે એટલે શૈલીવૈવિધ્ય જોવા મળે. નાટકની સ્ક્રિપ્ટનો સંવાદ રંગભૂમિ પર નટના મુખે કેમ ચેતનવંતો થઈને પ્રેક્ષક પર પ્રભાવ જમાવે છે તેનું આ રહસ્ય છે. એટલે બોલાતા શબ્દનું માહાત્મ્ય નટને સમજાય કે રેડિયો–પ્રસારણની કલા સાથે કામ પાડનારને સમજાય. ચં. ચી. નટવર તો હતા જ અને રેડિયો સાથે વર્ષો સુધી સંકળાયેલા રહ્યા, એટલે શબ્દનો જાદુ એમને સિદ્ધ હતો. ઉત્તરાવસ્થાની એમની કાવ્યકૃતિઓમાં પણ એની ઝલક પમાય છે. નાટકમાં સંવાદ-રચનામાં તો એની જરૂર રહે જ રહે. પણ ચં. ચી.એ આ જાદુ જો ક્યાંય વધુમાં વધુ પ્રયોજ્યો હોય તો તે તેમની 'ગઠરિયાં'ઓમાં અને એમના અનુવાદોમાં.

બાળકોને પ્રિય 'એક બિલાડી જાડી, એણે પહેરી સાડી'માં એ જાદુ બાળમાનસને જેટલો મોહક છે તેટલો જ 'ઓ ન્યૂયોર્ક'માં—

ન્યૂયોર્ક, ઓ ન્યૂયોર્ક, ઓ ન્યૂયોર્ક, ન્યુયોર્ક !
બોટલ ઑફ સ્કોચ: કોન્યેગ એન્ડ ગ્રોક
માર્ટિન ડ્રાઈ – વિથ આઈસ ઈફ યુ ટ્રાઈ
વિથ મેક્સિકન રમ, એન્ડ બૂરબોન ઓન રોક
લાખ લાખ એ બોટલના ઊઘડતા કોર્ક.

ચં. ચી.ની આ જકડજાદુવાળી શૈલી 'ડૉન કિહોટે'ના અનુવાદમાં, તેમ જ બીજા અનુવાદોમાં અને 'ગઠરિયાં' ગ્રંથોમાં સોળે કળાએ ખીલી. ભાષાંતરમાંથી કોઈ પરભાષાની કૃતિને અનુસર્જનની કક્ષાએ કેમ પહોંચાડી શકાય તેનાં ઉદાહરણો આપણી ભાષામાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે. એમાં ચં. ચી. તો ખરા જ. 'ડૉન કિહોટે' જેવી અમર કૃતિ એમણે ૫૫૦ પાનાંના અનુવાદગ્રંથ તરીકે આપણને ઉપલબ્ધ કરાવી. એમ કરવામાં એના મૂળ લેખક સર્વાન્ટિસ સાથે તેઓ એકતાર થયા છે. એની પ્રસ્તાવનાના અનુવાદથી તે ગ્રંથના પાને પાને અનુવાદ કેવો હોય તેના નિદર્શનરૂપ પરિચ્છેદો આપણને રસતરબોળ કરી દે છે. પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ આમ આરંભાય છે:

'કડકાબાલુસ ઘોડી રોઝીનાન્ટ ઉપર કાટ ખાઈ ગયેલું બખ્તર સજી ફાનસ જેવા લટકતા જડબાવાળા અને દુણાયેલા દીદારના ડૉન કિહોટે અસવારી પર ચડે છે. સાથે દુંદાળા કારભારી સાંકો પાન્ઝા છે. એણે પોતાના હાથમાં ભાલો બરાબર જકડેલો છે. આમ આપણા જીવન-પગથારમાં આ સરનાઈટ પંથ પલાણી રહ્યા છે.'

સરનાઈટ સમશેરબહાદુર ડૉન કિહોટેના ઘોડાનું વર્ણન જોઈએ:

'... એનાં હાડકાંપાંસળાં ખાસ્સાં સ્પેનના પેલા ચોખંડા સિક્કાના ખૂણાઓ જેવાં ઊપસી આવ્યાં હતાં. દમ વગરના ઘોડાઓની હરોળમાં એ સૌથી આખર ગણતરીનું ઘોડું હતું. એનામાં માંસ જોવા જાય તેને હાડકું ન જડે અને હાડકું ગણવા જાય એને માંસ

ન મળે...ટ્રંકમાં, દુનિયામાં કંઈક કજાત ઘોડાએ પાકયા હશે એમાં આવું જાનવર, એમની અગાઉ કે એમના કરતાં વધારે સારું નહિ જ પાકયું હોય એમ કહીએ તો ચાલે.'

લેડી ડલશીનિયા વિષે સાંકો પાંઝાએ જરા અણગમતો અભિપ્રાય આપ્યો તો સરનાઈટ કેવા ઉકળી ઊઠે છે તેનો નમૂનો:

'અલ્યા, ગમાર, રોંચા! તું તારા મનમાં સમજે છે શું?... અલ્યા સેતાન, કમજાત, માનવજાતમાંથી તું બાદ, જેની કોઈ બરોબરી નહિ કરી શકે એવી લેડી ડલશીનિયા માટે આવા હીણા શબ્દો વાપરનાર! કમજાત શબ્દ પણ તને લગાડતાં તે શરમાય છે, એવો તું નીચ! અધમ! દુષ્ટ! દગાખોર! ભૂંડા! ભામટા! ચાંડાલ!' પાને પાને આવા અનુવાદગદ્યમાંથી આપણી પોતાની ભાષાનું જેમ, એનું કૌવત ઊભરાતું જોવા મળે છે.

એ જ રીતે ગઠરિયાં ગ્રંથશ્રેણીમાં એમના ગદ્યની વર્ણનશળતા, રેખાચિત્રો દોરવાની શક્તિ, રસવતી વાતચીતની ઉષ્માનો પર્શ, હાસ્ય, વ્યંગ્ય જેવી અનેક છટાઓ સ્વાભાવિકપણે પ્રગટતી ાવે છે. આ ગ્રંથશ્રેણીમાં આત્મકથા છે, આત્મકથા નિમિત્તે ટચકથા છે અને નાટયનિમિત્તે પ્રાપ્ત થયેલ વિશ્વભ્રમણની પ્રવાસ઼ા પણ છે. એક જ ગ્રંથમાળામાં આપણે આખેઆખા ચંદ્રવદનનો મના બાહ્યાંતરમાં નિઃશેષ પરિચય કરવો હોય તો ગઠરિયાઓ ચવાથી એ હેતુ સરે. યશવંત શુક્લે એમના અમૃતમહોત્સવ ગ્રંથમાં રિયાનું ગૌરવ આ રીતે કર્યું છે:

'ગુજરાતી ગદ્યની ગુંજાયેશ પ્રમાણવા માટે તમે – એમનાં ?કોમાં એ વેરાઈ ગયેલ છે, અને કવિતાને પોતાનો સંયમ હોય ..આ બધી ગઠરિયાઓ જે એમણે બાંધી છે બહુ પ્રેમથી, એની રના ગદ્યની લિજ્જત માણો. એ વાંચીને હું તો ધન્ય થયો છું...'

બહુ ઓછા લોકો માટે 'સ્ટાઈલ ઇઝ ધ મેન' એ વાકય પૂરી સાર્થક રીતે પ્રયોજી શકાય. ગુજરાતના એવા અલ્પસંખ્ય

શૈલીકારોમાં ચં. ચી. એવા છે જેમની શૈલીમાં એમનું વ્યક્તિત્વ ઓતપ્રોત થયેલું છે. એમના કોઈ પણ ગદ્યલખાણનાં પાંચ-સાત વાક્યો વાંચીએ ત્યાં સુધીમાં તો એ શૈલીમાં ઓતપ્રોત વ્યક્તિ ચં. ચી. 'હલ્લો !' કરીને આપણી સામે ખડા થઈ જતા પ્રતીત થાય.

દુર્ભાગ્ય એ વાતનું છે કે ચં. ચી.નું થવું જોઈએ તેવું અને તેટલું સાહિત્યિક-વિવેચકીય મૂલ્યાંકન એમના જીવનકાળમાં થયું નથી. એ થવું જોઈતું હતું. નથી થયું તો હવે થવું જોઈએ. એમને અંજલિ અર્પવાની આ પણ એક રીત બની શકે.

સાભાર સ્વીકાર

પ્રત્યક્ષ : પુસ્તકાવલોકન અને વિવેચનનું ત્રૈમાસિક : સંપાદકો રમણ સોની, નીતિન મહેતા, જયદેવ શુક્લ, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫૦, રમણ સોની, ઇ/૨, તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ, પોલિટેકનિક, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૨.

ગઝલ વિશે રતિલાલ 'અનિલ' : અજિત ઠાકોર, અદમ ટંકારવી; પરિષ્કૃતિ પ્રકાશન, વલ્લભવિદ્યાનગર, મૂલ્ય રૂ. ૨.

દાખલા તરીકે તું : ગઝલસંગ્રહ : દિલીપ મોદી, પ્ર. પોતે, ૧૦, નવનિર્માણ સોસાયટી, ટિમલિયાવાડ, નાનપરા, સૂરત-૩૯૫ ૦૦૧, મૂલ્ય રૂ. ૫૧.

પ્રથમ આધુનિક કવિ : ચાર્લ્સ બોદલેર

વિશે **'સુરેશ જોષી સાહિત્યવિચાર ફોરમ'**ના ઉપક્રમે હઠીસિંહ વિઝ્યુઅલ આર્ટ સેન્ટર અમદાવાદ ખાતે **જુલાઈ ૧૯૯૨ની ૬-૭ તારીખોએ** એક, બે-દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું છે. પરિસંવાદમાં બોદલેરનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિદ્વાનો વક્તવ્યો રજૂ કરશે. **સૌ સાહિત્યરસિકોને પધારવા નિમન્ત્રણ છે.** વધુ વીગતો માટે ૯, મુકુન્દ મનોરમા કોમ્પ્લેક્સ, પોલિટેકનિક, અમદાવાદ-૧૫ સરનામે સંયોજકનો સમ્પર્ક સાધવા વિનંતી છે.

વરસાદ, મુશળધાર / તારિણીબહેન દેસાઈ

રાત તો ક્યારનીયે પડી ગઈ છે. એના ટુકડાઓ અહીંતહીં વેરાઈ પણ ગયા છે, અને તોયે હજી તો વરસાદ પડે જ છે ધોધમાર. મુશળધાર વરસાદમાં તો માણસો પણ દેખાતાં નથી, તો આ ...રાત ક્યાંથી...

ધોધમાર વરસાદને લીધે રાત પર ધુમ્મસે પોતાનો પડદો નાંખ્યો છે કે પછી ધુમ્મસે જ રચી દીધી છે દીવાલો – તે જ ખબર પડતી નથી. અને એટલે દૂર સુધી પહોંચેલા છૂટાછવાયા ઝાડમાં પણ જંગલો વર્તાય છે. અને જંગલ એટલે જ જાનવરોનો મેળો. વરસાદનાં કરા જેવાં મોટાં ટીપાંમાં ચમકે છે કેટલીક આંખો. ભયાનક તોયે તેજસ્વી. સોંસરવી ઊતરી જાય તમારી ભીતર અને તોયે વરસાદ તો પડે જ છે મુશળધાર.

વરસાદી ક્ષણોને સાચવવા સોનું પોતાના પલંગ પર બિછાવેલ ચાદરના સળને લગરીક ભાંગી નાંખી અને પછી લંબાવી દે છે વિચાર્યા વગર કે વિચારીને. વરસાદ પડતો હોય કે ન પડતો હોય, શું ફરક પડે છે પલંગ ઉપર સૂવામાં, સળવાળી ચાદરને બરાબર કરીને? કદાચ વાતાવરણ પણ વધારે ચુસ્ત છે હવાને બહેલાવવામાં, પછી ભલેને વરસાદે પવનને દબાવી દીધો હોય. તોયે પવન એ તો પવન. એ બની જાય છે વિશેષણ પહેરીને – ભેજાળુ પવન.

અને એટલે જ સોનુને ગમે છે સળ વિનાની ચાદર ઉપર સૂવાનું. ધીરે ધીરે નસકોરાં પણ બોલવા જ માંડે છે દિવસની–

સવાર–સાંજ પાડવાની પ્રવૃત્તિને લીધે. પ્રવૃત્તિ તો ગમે જ, કોઈ પણ હોય. ફક્ત એકલા ખાવાપીવાની અને ઊંઘવા સિવાયની. પણ ઊંઘ તો અત્યારે ગમે છે અને નસકોરાં પણ બોલે જ છે ઘરઘરાટ. દિવસની – સવાર–સાંજ બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ થાય છે જ, અને એટલે સવાર–સાંજનું ખાણું પણ થાય જ, ચોવીસ કલાક પણ બરાબર વાપરવા જોઈએ ને?

પણ...સોનુ હવે તો સાવ જ સૂઈ ગઈ ઘસઘસાટ. નસકોરાં પણ બોલે જ...વરસાદ ધોધમાર પડે છે તોયે.

ધુમ્મસિયાં ઝાડ પણ જંગલ બનીને ઊભાં રહી ગયાં છે સામે જ, અને એ ધુમ્મસના પડદાને પણ ખસેડ્યા વગર જ બે આંખો સીધી આવી તાકતી રહી હતી સોનુ સામે...ઠીક છે એ બધું તો વરસાદને લીધે. પણ ના...બે આંખો સતત તાકતી જ રહી એની સામે અને સોનુ તોયે હજી એ જ સ્થિતિમાં સૂતી છે ઘસઘસાટ.

બે બેટરી જેવો પ્રકાશ ફેંકાયો જ સોનુ પર અને તોયે સોનુની આંખો હજી બંધ જ છે. એ પ્રકાશ ઝીલવાની એણે પરવા પણ કરી નહીં અને છતાંયે પેલા બે બેટરી જેવા પ્રકાશને સોનુની પરવા ન હતી.

સોનુ થોડુંક સળવળી. અને તોયે હજીયે એનાં નસકોરાં બોલે જ છે ઘરઘરાટ અને હજી પણ એ ઊંઘે જ છે ઘસઘસાટ. અને તોયે વરસાદ હજીયે પડે જ છે મુશળધાર.

એ તો ખરું જ કે વરસાદથી તો ખેતરો લહેરાય, રસ્તાઓ ભીંજાય, ખેડૂતો હરખાય, લીલીછમ વનરાજી ડોલતી જાય, નદીનાળાં ઊભરાય...એવું ઘણુંબધું થાય.

પણ...આ મુશળધાર વરસાદથી ધુમ્મસ છવાઈ જાય ને ધુમ્મસનો પડદો હાલવા જ માંડે. ધુમ્મસની દીવાલો ઊભી થઈ જ જાય માણસ માણસ વચ્ચે અને તોયે વરસાદ તો પડે જ ને ધોધમાર–ચોમાસાની ઋતુમાં?

વરસાદ પડતો હોય ધોધમાર અને તોયે સોનુ ય ઊંઘે અને અને રૂપુંયે ઊંઘે. સોનુ–રૂપું બંનેય ઊંઘે.

બે આંખો તાકતી તાકતી આવી ગઈ સોનુ પાસે. સોનુએ પાસું બદલ્યું અને પછી તરત જ ઊંઘી ગઈ પાસું ફેરવીને. અને તોયે આંખોએ પણ દિશા બદલી અને સાથે ઘર્રર્ ઘર્રર્ અવાજ પણ સંભળાયો. સોનુએ સહેજ પગ ઊંચા કર્યા. અને પાછી એ એમ જ સૂઈ ગઈ. પછી બે કાન બંધ કર્યા અને હોઠ ફફડાવ્યા અને પાછી એ એમ જ સૂઈ ગઈ, સળ વિખેલી ચાદર ઉપર પલંગમાં.

ઘસઘસાટ ઊંઘતી જ હતી સોનુ. કાન ઉપર હાથ પણ હતો હોઠ એના ફફડતા જ હતા ક્યારેક. હોઠ ફફડતાંની સાથે જ સામેથી એક વાળનો ગુચ્છો સોનુ તરફ જ આવતો દેખાયો. બે આંખો અને વાળના ગુચ્છા વચ્ચે વરસાદ મુશળધાર વરસતો જ હતો. સોનુ હજી ઊંઘતી જ હતી ઘસઘસાટ. હા...ક્યારેક પાસું બદલતી હતી અને હોઠ થોડા ફફડાવતી હતી...એટલું જ.

એટલું તો ચલાવી જ શકાય ઊંઘવા માટે. ઊંઘ અને તે પણ કેવી...'Sound Sleep.' બે આંખોનો પ્રકાશ હજી એમ જ હતો. વાળનો ગુચ્છો નજીક આવી ગયો હતો સોનુ પાસે જ અને સોનુ પાછી સીધી સૂઈ ગઈ પાસું બદલીને. બે પગ એકદમ લાંબા કરી દીધા, હાથને સીધા રાખીને. કાન ઉપરથી હાથ ઉપાડી લીધા તોયે એ ઘસઘસાટ ઊંઘતી જ હતી. વાળના ગુચ્છામાં પેલી બે હીરા જેવી આંખો વિંટળાઈ ગઈ.

એ બે આંખોને સૂરજ-ચંદ્ર પણ કહી શકાય, અમાસની રાતના. કારણ અત્યારે બંને આંખો વાળનાં ગુચ્છામાં છુપાઈ ગઈ છે કે ભરાઈ ગઈ છે કે અટવાઈ ગઈ છે, કોણ જાણે...

બાજુના ઓરડામાં સમીહા સૂતી જ છે અને એની બાજુના ઓરડામાં એનાં મમ્મી–પપ્પા પણ...મુશળધાર વરસાદ પથરાઈ ગયો

છે આ નગરની નીચે, ઉપર અને ભીતર. અને એટલે જ વરસાદનો પર્યાય છે ધુમ્મસ. આ નગરની નીચે, ઉપર અને ભીતર છવાઈ ગયુ છે ધુમ્મસ. અને તોયે આ બે આંખો એટલે બે હીરા એટલે સૂરજ-ચંદ્ર પણ અહીં આ અધ્ધર જ ઊભા છે કે લટકે છે સોનુ સામે અને એ ધુમ્મસમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે આ વાળનો ગુચ્છો. જો કે બે આંખો તો હવે બંધાઈ ગઈ છે વાળના ગુચ્છામાં અને સોનુ હજી ઊંઘે છે ઘસઘસાટ પલંગમાં સળ વગરની ચાદર ઉપર. ચાદર સફેદ છે એટલે મજાની ઊંઘ આવે છે.

પણ થોડી જ વારમાં બે આંખો સરકવા માંડી એક બાજુ અને વાળનો ગુચ્છો પણ સરવા માંડયો બીજી બાજુ. દિશાઓ ભૂલી ગયા હશે કદાચ અને એટલે જ ઈશાન-નૈર્ઋત્ય, ઈશાન-નૈર્ઋત્ય કર્યા કરે છે બંને. અને એને લીધે જ વલયો પણ ઊઠવા માંડયાં-સોનુના સૂવાના ઓરડાની અંદર, તોયે વાતાવરણ તો એ જ છે ઠંડું; ભીનું, મુશળધાર.

સોનુ-સમીહા મમ્મી-પપ્પા પણ ઊંઘે છે સરસ રીતે અને ગંગુબાઈ પણ. વલયો ઊઠયા કરે છે પલંગની આસપાસ – આંખો અને વાળના ગુચ્છાની વચ્ચે. હા...એટલું ખરું જ કે વરસાદ પડે છે ધોધમાર. વરસાદ છે પણ માણસ નથી, ઝાડ છે પણ પક્ષી નથી, નદી છે પણ ખાબોચિયાં નથી. બાકી વરસાદ છે તો બધું જ છે એ પણ સાચું જ છે.

બાકી વરસાદ પડે કે ન પડે તો પણ રાત પડે જ પડે. સોનાલી પણ સૂઈ જ જાય. ઉનાળે, શિયાળે કે ચોમાસે. બાકી પ્હો તો કયારનો ફાટી જ ગયો છે રાત પહેલાં. કારણ વરસાદ તો કયારનો પડે છે મુશળધાર. આકાશ પણ ટુકડેટુકડે ફાટી ગયું છે, આ પડયો છે વરસાદ મુશળધાર એટલે.

સોનુ હજી સૂતી છે ઘસઘસાટ. વલયો રચાઈ જ ગયાં હતાં ઓરડામાં, અને પછી એ પણ વિલાઈ ગયાં. જોકે સોનુ હવે થોડી

સળવળે છે. પાસું પણ બદલે છે, મોઢા ઉપર હાથ પણ ફેરવે છે, કપડાં પણ થોડાં સરખાં કરે છે, આળસ ખાવા પ્રયત્ન કરે છે. ગમી ગઈ છે એને ગઈકાલની ઊંઘ, પણ સમીહા તો ક્યારનીયે ઊઠી ગઈ છે અને દૂધ પણ પી લીધું છે. મમ્મી–પપ્પા પણ દાતણપાણી કરી પરવારી ગયાં છે. સમીહા સોનુને ઉઠાડવા ગઈ ત્યાર પહેલાં સોનુ તો ઊઠી જ ગઈ હતી. ઊઠીને સમીહાની સામે જોતાં પહેલાં જ દીવાલ પરની બે ફ્રેમ તરફ નજર નાંખી દીધી અને પછી સમીહા પર. વરસાદ તો હજી પડે જ છે. હા...પણ રાત જેવો મુશળધાર નહીં પણ ટપકે છે ટપ ટપ અને સોનુ પલંગમાંથી ઊઠી દોડવા માંડી બાથરૂમ તરફ, દીવાલ પરની બે ફ્રેમને જોઈને. □

નોંધ / હેલમૂટ ત્સેંકટ

હું મારા બાગની દેખભાળ કરું છું
(મારી પાસે નથી એક પણ)
અને ફૂલ ચૂંટું છું
(જે મને આપવાનાં હતાં)
હું મધમાખી પાળું છું
(મારા એ જ બાગમાં)
અને વેચું છું મધ
(બહુ પહેલાં મરી ગયેલા લોકોને).

કર્નલની પત્ની / સમરસેટ મોમ

અનુ૦ શરીફા વીજળીવાળા

બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યાનાં બે-ત્રણ વર્ષ પહેલાં આ બધું બનેલું.

પેરેગ્રીન દંપતી સવારે નાસ્તો કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ એકલાં જ હતાં અને ટેબલ ખાસ્સું લાંબું હોવા છતાં તેઓ બંને સામસામે છેડે બેઠાં હતાં. એ જમાનાના પ્રખ્યાત ચિત્રકારોએ ચિતરેલા જ્યોર્જ પેરેગ્રીનનાં પૂર્વજો દીવાલ પરથી નીચે, તેમની તરફ તાકી રહ્યાં હતાં. રસોઈયો સવારની ટપાલ લઈ અંદર આવ્યો. કર્નલ માટે ઘણાબધા પત્રો હતા, જેમાં ધંધાકીય પત્રોની સાથે 'ટાઇમ્સ' હતું, તો એમની પત્ની ઈવી માટે એક નાનકડું પાર્સલ હતું. કર્નલે પોતાના પત્રો જોયા પછી 'ટાઇમ્સ' ખોલીને વાંચવાનું શરૂ કર્યું. નાસ્તો પતાવી તેઓ ટેબલ પરથી ઊભાં થયાં. તેની પત્નીએ હજુ પાર્સલ ખોલ્યું નથી તે વાત કર્નલના ધ્યાનમાં આવી.

"આ શું છે?" તેણે પૂછ્યું.

"થોડાંક પુસ્તકો છે."

"હું પારસલ ખોલી આપું તને?"

"હા, તારી ઇચ્છા હોય તો."

તેને દોરી કાપવાનું ગમતું જ નહીં એટલે થોડીક તકલીફ વેઠીને તેણે ગાંઠ છોડી.

"પણ આ તો બધી એકની એક જ છે." પાર્સલ ખોલીને તેણે કહ્યું. "એક જ પુસ્તકની છ નકલ લઈ તું કરીશ શું?"

તેણે એક પુસ્તક લઈને ખોલ્યું. "કવિતા." પછી તેણે મુખપૃષ્ઠ પર દૃષ્ટિ ફેંકી. 'બહેન પિરામિડ ડિકલે. ઈ. કે. હેમિલ્ટન.' ઈવા કેથેરીન હેમિલ્ટન. આ તો તેની પત્નીનું પરણ્યા પહેલાંનું નામ હતું. તેણે પત્ની સામે આશ્ચર્યભર્યા સ્મિતથી જોયું. "ઈવી, તેં આ પુસ્તક લખ્યું છે? બહુ ચાલાક છે તું."

"તને એમાં રસ પડશે એમ મેં માન્યું ન હતું. તને એક નકલ આપું?"

"હંઅ...સારું, તને તો ખબર છે કે મને કવિતામાં બહુ ગતાગમ નથી પડતી. પણ તોય મને એક નકલ મળશે તો ગમશે. તે નકલ હું મારા અભ્યાસખંડમાં રાખીશ. આજે સવારે મારે ઘણાં કામો પતાવવાનાં છે."

જ્યોર્જ 'ટાઇમ્સ', તેના પત્રો અને પુસ્તક ભેગાં કર્યાં અને બહાર ગયો. તેનો અભ્યાસખંડ વિશાળ અને આરામદાયક હતો. આ ખંડમાં મોટી પાટલીઓ, ચામડાની હાથાવાળી ખુરશીઓ તથા દીવાલ પર ટ્રોફીઓ હતી, જેને તે 'વિજયચિહ્નો' કહેતો. પુસ્તકોના ઘોડામાં સંદર્ભગ્રંથો, ખેતી, બાગબાની, માછલી પકડવાનાં તથા નિશાનબાજીને લગતાં પુસ્તકો તથા છેલ્લા યુદ્ધને લગતાં પુસ્તકો હતાં. આ યુદ્ધમાં જ જ્યોર્જે એમ.સી. તથા ડી.એસ.એ.ના ઇલ્કાબ જીતેલા. લગ્ન પહેલાં તે વેલ્શ ગાર્ડ્સમાં હતો. યુદ્ધ પૂરું થતાં, નિવૃત્તિ લઈ ગામડાની શાંત જિંદગી ગાળવા રેફિલ્ડથી વીસેક માઇલ દૂર, જ્યોર્જ ત્રીજાના શાસનકાળ દરમિયાન તેના એક પૂર્વજે બંધાવેલા વિશાળ ઘરમાં તે સ્થાયી થયો. જ્યોર્જ પેરેગ્રીન પાસે લગભગ પાંચસો એકરની જાગીર હતી અને તે કુશળતાથી એ જાગીર સંભાળતો હતો. તે માનદ મેજિસ્ટ્રેટ પણ હતો, અને તે પોતાની ફરજ નિષ્ઠાથી નિભાવતો હતો. શિકારની મોસમ વખતે અઠવાડિયામાં બે દિવસ તે શિકાર કરવા નીકળી પડતો. તે અચ્છો નિશાનબાજ હતો, ગોલ્ફ સારું રમતો અને ૫૦ વર્ષ વટાવી જવા છતાં આજે પણ ટેનિસ

જેવી સખ્ત શ્રમ આપતી રમત રમી શકતો.

છેલ્લા થોડા વખતથી તેનું વજન વધ્યું હતું, છતાં હજી તેનું શરીર કસાયેલું હતું. તે ઊંચો હતો, ભૂખરા વાંકડિયા વાળ—જેની હવે માથાની વચ્ચેથી પાંખા થવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, નિખાલસ ભૂરી આંખો, નમણાં નાકનકશી અને ચમકતા રંગવાળો માણસ હતો. તેને જાહેર કામો કરવાં ગમતાં. કેટલીયે સ્થાનિક સંસ્થાઓનો તે અધ્યક્ષ હતો, અને રૂઢિવાદી પક્ષનો નિષ્ઠાવાન સભ્ય હતો. અને પછી તો પક્ષ જ એનું સર્વેસર્વા અને ગંતવ્યવસ્થાન બન્યું. તેની જાગીરના લોકોનું કલ્યાણ જાણે કે તેની ફરજ હોય એવું તે માનતો. અને તેને એક વાતનો સંતોષ હતો કે ગરીબ અને કચડાયેલાની મદદ કરવામાં ઈશ્વર પર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખી શકાય, તે આમાં વિરોધ ન જ કરે. તેણે ગામની બહાર એક કોટેજ હોસ્પિટલ બંધાવેલી. ત્યાંની નર્સોના પગાર પણ તે પોતાના ખિસ્સામાંથી આપતો. તેની ઉદારતાનો લાભ મેળવનાર પાસે બદલામાં તેની એક જ અપેક્ષા રહેતી – ગામની કે સામાન્ય ચૂંટણીમાં લોકોએ તેના મનગમતા ઉમેદવારને જ મત આપવો જોઈએ. તેના મૈત્રીપૂર્ણ સ્વભાવથી તે પોતાની નીચલી કક્ષાના લોકો સાથે હળતોમળતો, તેના ખેતરમાં કામ કરતા લોકોની કાળજી લેતો અને ઉચ્ચ વર્ગના પડોશીઓમાં પણ તે લોકપ્રિય હતો. કોઈ જો તેને કહેતું કે તે એક સરસ, ખુશમિજાજ માણસ છે તો તે ખુશ થઈ જતો અને જરાક શરમાઈ પણ જતો. આવા જ બનવાની તો તેની ઇચ્છા હતી. આથી વધારે વખાણની તે અપેક્ષા પણ ન રાખતો.

કમનસીબે તેને એક પણ બાળક ન હતું. જો તેને બાળક હોત તો તે એક શ્રેષ્ઠ પિતા હોત, પ્રેમાળ પણ કડક. એક સજ્જનના દીકરાનો જે રીતે ઊછેર થવો જોઈએ તે જ રીતે તેણે તેના દીકરાને ઊછેર્યો હોત. તેને એટન મોકલ્યો હોત. શું કામ, ખબર છે? માછલી પકડવા, નિશાનબાજી અને ઘોડેસવારી શીખવા. મોટર–અકસ્માતમાં

મારી ગયેલો તેનો વારસદાર જત્રીજો કંઈ ખરાબ છોકરો ન હતો, પણ સાથે સાથે એવો ગમી જાય એવો પણ ન હતો. ના મહેરબાન, જરા પણ નહીં, અને તમે માનશો? તેની બેવકૂફ મા તેને સહ-શિક્ષણ આપતી શાળામાં મોકલતી. ઈવી તેનાથી ઘણી નિરાશ થયેલી. અલબત્ત, તે સ્ત્રી હતી. તેની પાસે પોતાના કહી શકાય એવા થોડાક પૈસા હતા. તે ઘરને અદ્ભુત રીતે વ્યવસ્થિત રાખતી અને એક સરસ યજમાન હતી. ગામના લોકો તેને ખૂબ ચાહતા. તે જ્યારે ઈવીને પરણ્યો ત્યારે તે નાનકડી ઢીંગલી જેવી સુંદર હતી. એ અરસામાં તે સુંવાળી ચામડીવાળી, આ કથ્થાઈ વાળ અને ચુસ્ત બાંધાવાળી તંદુરસ્ત સ્ત્રી હતી. અને ટેનિસની રમત પણ ઠીક ઠીક રમી જાણતી. તેને એ જ સમજ નથી પડતી કે ઈવીને બાળકો કેમ ન થયાં? અલબત્ત, હવે તે નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. આમ પણ તે ૪૫ વર્ષની તો થવા આવી હશે. હવે તેની ચામડી ભૂખરી પડી ગઈ હતી. તેના વાળે ચમક ગુમાવી દીધી હતી અને સુકાઈને સોટી જેવી તે થઈ ગઈ હતી. તે હમેશાં સાફસૂથરી રહેતી, વ્યવસ્થિત કપડાં પહેરતી, પણ પોતે કેવી દેખાય છે તેની ક્યારેય દરકાર ન કરતી. ક્યારેય મેકઅપ ન કરતી. અરે, લિપસ્ટિક પણ ન લગાવતી. ક્યારેક રાત્રે પાર્ટીમાં જવા તે પોતાની જાતને ઢીંગલીની જેમ સજાવતી ત્યારે તમે કહી શકો કે એક જમાનામાં તે અત્યંત આકર્ષક દેખાતી હશે. પણ સામાન્ય રીતે ..જવા દો ને...કોઈ નોંધ...કોઈ નોંધ પણ ન લે તેવી સ્ત્રી લાગતી. અલબત્ત તે એક સરસ સ્ત્રી, સારી પત્ની હતી એમાં તો બે મત નથી. અને એને બાળક ન થયું એમાં એનો પણ શું વાંક? એ તો જ્યોર્જની જિદ્દ હતી કે તેને પોતાના લોહીનો જ વારસ જોઈએ. ઈવીએ જીવંતતા બિલકુલ જ ગુમાવી દીધી હતી એ જ તેની સામેનો મોટો વાંધો હતો. જ્યોર્જનું માનવું છે કે તેણે ઈવીને લગ્ન માટે પૂછેલું ત્યારે તે તેના પ્રેમમાં હતો. પરણીને સ્થાયી થવા ઇચ્છતા માણસને હોવો જોઈએ તેટલો પ્રેમ તો તેને હતો જ

ઈવી પ્રત્યે. પણ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ તેને મહેસૂસ થતું ગયું કે તેમના બંનેના રસના વિષયો જરા પણ સરખા નથી. ઈવીને શિકારની પડી નહોતી, અને માછલી પકડવામાં તેને કંટાળો આવતો હતો. એટલે પછી સ્વાભાવિક રીતે જ બંને એકબીજાથી દૂર સરતાં ગયાં. જોકે ઈવીને ન્યાય કરવા માટે પણ તેણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે આ બધાની ક્યારેય દરકાર કરતી નહીં. તેણે ક્યારેય કોઈ તમાશો નહોતો કર્યો. તેમની વચ્ચે કદી પણ ઝઘડા નથી થયા. ઈવીએ એક વાત સ્વીકારી લીધી હતી કે તેના પતિને પોતાની રીતે જીવવા દેવો જોઈએ એ વાત દેખાઈ આવતી હતી. છાશવારે તે લંડન જતો પણ તે ક્યારેય સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરતી નહીં. લંડનમાં તેને એક છોકરી સાથે સંબંધ હતો; જોકે તેને છોકરી ભાગ્યે જ કહી શકાય કારણ કે તે ૩૫ વર્ષની હતી. પણ તે સોનેરી વાળવાળી સુંદર સ્ત્રી હતી. અને આમેય જ્યોર્જને પોતાને સમય પસાર કરવાનો પ્રશ્ન હતો આથી બંને સાથે જમતાં, સિનેમા જોતાં અને રાત્રિ પણ સાથે જ પસાર કરતાં. પણ મહેરબાન, એક માણસ – તંદુરસ્ત માણસને જિંદગીમાં થોડીક મોજ તો જોઈએ જ ને? ક્યારેક તેના મગજમાં એક વિચાર ઝબકી જતો કે જો ઈવી આટલી હદે સારી સ્ત્રી ન હોત તો જરૂર તે એક સારી પત્ની હોત પણ આ વિચારને તે આવકારી શકતો નહીં, એટલે તરત કોરાણે મૂકી દેતો.

જ્યોર્જે પેરેગ્રીને 'ટાઈમ્સ' વાંચી લીધું એટલે એક કાળજી લેતા પતિની માફક ઘંટડી મારી રસોઈયાને બોલાવ્યો અને છાપું ઈવીને આપવા કહ્યું. પછી તેણે પોતાની ઘડિયાળમાં નજર કરી. અત્યારે સાડાદસ થયા હતા અને અગિયાર વાગ્યે તેણે તેના એક ખેતમજૂરને મળવાનું હતું, એટલે તેની પાસે અર્ધો કલાક ફાજલ પડ્યો હતો.

"મારે ઈવીના પુસ્તક પર એક નજર ફેરવી લેવી જોઈએ." તે મનમાં બબડયો.

એક સ્મિત સાથે તેણે પુસ્તક હાથમાં લીધું. ઈવીના બેડક-ખંડમાં ઢગલોએક વિદ્વત્તાભર્યા ગ્રંથો હતા. જોકે તેને રસ પડે તેવાં પુસ્તકો નહોતાં, પણ જો આ પુસ્તકોનું વાંચન ઈવીને આનંદ આપતું હોય તો જ્યોર્જને એમાં કશો વાંધો નહોતો. તેણે નોંધ્યું કે તેના હાથમાં અત્યારે જે પુસ્તક હતું તે ૯૦ પાનાંથી વધારે મોટું ન હતું. અને એ સારું જ હતું. જ્યોર્જ, એડગર એલન પોના મંતવ્ય સાથે સંપૂર્ણ સહમત હતો કે કવિતાઓ ટૂંકી જ હોવી જોઈએ. તેણે પાનું ફેરવતાંની સાથે જ નોંધ્યું કે ઈવીની કેટલીયે કવિતાઓમાં અનિયમિત લંબાઈની લાંબી પંક્તિઓ હતી અને તે અછાંદસ હતી. જ્યોર્જને આ ગમ્યું નહીં. તેને યાદ આવ્યું કે જ્યારે તે નાનો છોકરો હતો અને નિશાળે જતો ત્યારે એક કવિતા ભણવામાં આવતી જે આ રીતે શરૂ થતી, "સળગતા તૂતક પર ઊભો હતો છોકરો" અને પછી તે જ્યારે એટનમાં ભણતો ત્યારે એક કવિતા આ રીતે શરૂ થતી "હે નિર્દય રાજા, તારું સત્યાનાશ જજો..." પછી હેનરી પાંચમા વિશે નાટક આવતું જે તેઓ અર્ધો જ ભાગ ભણતા. ઈવીના પુસ્તકનાં પાનાંઓને તે એકાગ્રતાથી તાકી રહ્યો. "હું જેને કવિતા કહું છું તે આ નથી." તે બોલ્યો.

સદ્દનસીબે બધી જ કવિતાઓ એવી નહોતી. ત્રણથી ચાર અક્ષરની પંક્તિઓ અને દસથી પંદર અક્ષરની પંક્તિઓના ટુકડાઓ જોડી અલંકૃત કરેલી પંક્તિઓ એટલી તો વિચિત્ર લાગતી હતી કે વાત ન પૂછો. હાશ! આમાં કેટલીક ટૂંકી, છંદોબદ્ધ કવિતાઓ પણ હતી, જેમાં બધી જ પંક્તિઓ એકસરખી લંબાઈની હતી. કેટલાં બધાં પાનાં પર શીર્ષકની જગ્યાએ માત્ર 'સોનેટ' લખેલ હતું. ઉત્સુકતાવશ થઈ તેણે પંક્તિઓ ગણી જોઈ તો ચૌદ હતી. તેણે તે વાંચી. આમ તો તે બરાબર લાગી, પણ શાના વિશે હતી તેની

જ્યોર્જને સમજ ન પડી. તેણે વળી પોતાની જાત સાથે બોલવાનું શરૂ કર્યું, "હે! નિર્દય રાજા, તારું સત્યાનાશ જાજો." "બિચારી ઈવી" કહેતાં તેણે ઊંડો શ્વાસ લીધો.

આ જ ક્ષણે તે જેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે ખેડૂત તેના અભ્યાસખંડમાં પ્રવેશ્યો એટલે પુસ્તક એક બાજુ મૂકી તેણે તેને આવકાર આપ્યો. તેઓ બંને પોતાના ધંધાની વાતે લાગી પડ્યા.

બપોરે જમવા બેઠા ત્યારે તેણે કહ્યું, "મેં તારી ચોપડી વાંચી ઈવી, સરસ છે. તેને છપાવવામાં ઘણો ખર્ચ થયો ને?"

"ના, એ બાબતે હું નસીબદાર હતી. મારું પુસ્તક મેં એક પ્રકાશકને મોકલેલ અને તેણે તે સ્વીકારી લીધું."

"પણ ઈવી, કવિતાઓમાં પૈસા ક્યાં મળે છે?" સ્નેહથી, હૃદયપૂર્વક તે બોલ્યો.

"ના, હું પણ નથી ધારતી કે એમાં કંઈ મળતું હોય. આજે સવારે બેનોક તને કેમ મળવા આવેલો?"

બેનોક એટલે પેલો ખેડૂત, તેણે તો ઈવીની કવિતાઓ વાંચવામાં દખલ કરી હતી.

"તેને એક ઊંચી ઓલાદનો આખલો ખરીદવો છે. આથી પૈસા ઉધાર લેવા આવેલ. તે સારો માણસ છે એટલે પૈસા આપવાનો મારો અધોપધો ઇરાદો તો છે જ."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીને જોયું કે ઈવી પોતાના પુસ્તક વિશે વાત કરવા નથી માગતી અને તેને વાતનો વિષય બદલવામાં કંઈ વાંધો પણ ન હતો. ઈવીએ અવિવાહિત હતી ત્યારનું નામ મુખપૃષ્ઠ પર રાખ્યું તેનો જ્યોર્જને આનંદ હતો. તે ધારતો નહોતો કે ક્યારેય, કોઈના કાને ઈવીના પુસ્તકની વાત પડશે. પણ તેને પોતાના અસામાન્ય નામનું ગૌરવ હતું અને જો કોઈ મામૂલી વ્યક્તિએ ઈવીના પ્રયત્નોની કોઈ પણ છાપામાં મજાક ઉડાવી હોત તો એ વાત તેને ગમી ન જ હોત.

પછીનાં થોડાં અઠવાડિયાં દરમિયાન તેણે વિચાર્યું કે ઈવીને તેણે પદ્યમાં ખેડેલા સાહસ વિશે કશું ન પૂછવામાં જ ડહાપણ હતું. અને તેણે પોતે પણ એનો ઉલ્લેખ ક્યારેય કર્યો ન હતો. એ જાણે કે શરમજનક ઘટના હોય તેમ તેની વિશે ચર્ચા ન કરવી એવું બંને પક્ષે મનોમન જ જાણે કે સ્વીકારી લીધું. પણ પછી એક વિચિત્ર ઘટના બની. તેને વેપારના કામે લંડન જવું જ પડ્યું. રાત્રે ભોજન માટે તેણે ડેફ્નેને સાથે લીધી. ડેફ્ને એ પેલી છોકરી એટલે કે સ્ત્રીનું નામ હતું. એની સાથે, જ્યારે પણ તે શહેરમાં આવતો ત્યારે અમુક ઠરાવેલ કલાકો પસાર કરવાની જ્યોર્જને આદત હતી.

"અરે જ્યોર્જ, બધાં જ જે પુસ્તકની વાતો કરે છે તે તારી પત્નીએ લખ્યું છે?"

"તું શું કહેવા માગે છે?"

"એક વિવેચક મારો ઓળખીતો છે. એક રાત્રે તે મને જમવા લઈ ગયેલો ત્યારે આ પુસ્તક તેની પાસે હતું. 'આ શું છે? મારા માટે કંઈ વાંચવાનું લાવ્યો છે?' મેં તેને પૂછ્યું. 'ઓહ...હું નથી માનતો કે તને આમાં રસ પડે. આ કવિતાઓ છે. હમણાં જ મેં તેની સમીક્ષા કરી છે.' તેણે કહ્યું.

'ના, ભાઈ, કવિતા મારું કામ નહીં.' મેં કહ્યું.

'અત્યાર સુધીમાં મેં વાંચેલી કવિતામાં આ સૌથી ઉત્તેજનાપૂર્ણ છે. ગરમાગરમ કચોરી માફક તે વેચાઈ રહી છે. અને એ છે પણ અફલાતુન.' તેણે કહેલું."

"કોણે લખી છે તે ચોપડી?" જ્યોર્જે પૂછ્યું.

"હેમિલ્ટન નામની કોઈ સ્ત્રીએ. મારા મિત્રે મને કહેલું કે આ તેનું સાચું નામ નથી. તે કહેતો હતો કે તેનું સાચું નામ પેરેગ્રીન છે. 'આ તો મજાની વાત. હું પણ પેરેગ્રીન નામના માણસને ઓળખું છું.' મેં કહ્યું. તેણે તરત કહ્યું, 'જે લશ્કરમાં કર્નલ હતો અને શેફિલ્ડ નજીક રહે છે.'"

"મેં તને કેટલી વાર કહ્યું છે કે તારા મિત્રો પાસે મારી વાત ન કરવી?" જ્યોર્જ ધૂંધવાઈને બોલ્યો.

"મગજ ઠેકાણે રાખ. તું મને શું માને છે? મેં તરત જ કહ્યું કે 'આપણે જેની વાત કરીએ છીએ તે નથી' હી...હી કરીને હસતાં ઉફને બોલી. મારા મિત્રે કહ્યુ કે તે ખરેખર કર્લન બ્લીસ્પ છે."

જ્યોર્જને જરા રમૂજ પડી.

તે હસતાં હસતાં બોલ્યો, "એના કરતાં પણ વધુ સારી રીતે તું તેને કહી શકી હોત. જો મારી પત્નીએ પુસ્તક લખ્યું હોય તો સૌપ્રથમ તેની જાણ મને થાય કે નહીં?"

"હું ધારું છું, તને જ સૌપ્રથમ જાણ થવી જોઈએ."

ગમેતેમ હોય પણ આ બાબતમાં તેને કંઈ વધુ રસ ન હતો આથી જેવી કર્નલે બીજી વાતો શરૂ કરી કે તે આ વિષય ભૂલી ગઈ. અને કર્નલે પણ તેને પોતાના મગજમાંથી કાઢી નાખી. તેણે વિચાર્યું "એમાં કશું છે નહીં, નાહકનો પેલો મૂરખ વિવેચક ઉફનેને છેતરી રહ્યો છે." આમાં તો સનસનાટી મચાવે એવો મસાલો છે એ વાત આ છોકરીને કરવામાં આવી છે એનો વિચાર કરતાં જ તેને જરા રમૂજ થતી હતી. તમે વાંચવા બેસો ત્યારે એ મસાલો તમને અનિયમિત પંક્તિઓમાં કપાયેલો મળે.

તે ઘણીબધી કલબનો સભ્ય હતો. બીજે દિવસે તેણે સેન્ટ જેમ્સની શેરીમાં આવેલ ક્લબમાં બપોરનું ભોજન લેવા વિચાર્યું. શેફિલ્ડ જવા તે બપોર પછી ગાડી પકડતો. ભોજનખંડમાં જતા પહેલાં એક આરામદાયક ખુરશીમાં બેસી તે શેરીનો ગ્લાસ પી રહ્યો હતો, ત્યારે તેનો એક જૂનો મિત્ર આવી ચડયો.

"કેમ છે બુઢ્ઢા? જિંદગી કેવી ચાલે છે? વિખ્યાત વ્યક્તિત્વના પતિ બનવું કેવું લાગે છે?" તેણે કહ્યું.

જ્યોર્જે પેરેગ્રીને તેના મિત્ર સામે જોયું. તેને લાગ્યું કે રમૂજથી તેની આંખ ચમકી રહી છે.

"હું સમજ્યો નહીં, તું શાના વિશે વાત કરી રહ્યો છે?" જ્યોર્જે જવાબ આપ્યો.

"હવે છોડ યાર, દુનિયા આખી જાણે છે કે ઈ. કે. હેમિલ્ટન તારી પત્ની છે. પદ્યમાં લખાતી ચોપડીને જવલ્લે જ આટલી સફળતા મળે છે. હવે સાંભળ, હેન્રી ડેશવૂડ મારી સાથે જમવાના છે. તને મળવાનું એમને ગમશે."

"કોણ છે તે શેતાન હેન્રી ડેશવૂડ? અને તે મને કઈ ખુશીમાં મળવા માગે છે?"

"અરે મારા મહેરબાન, આખો દિવસ ગામડામાં જ બેઠાં બેઠાં તેં તારી જાતના શું હાલ કર્યા છે? હેન્રી આપણો ઉત્તમ વિવેચક છે. ઈવીના પુસ્તક વિશે તેણે સુંદર સમીક્ષા લખી છે. તારા કહેવાનો એ મતલબ તો નથી ને કે ઈવીએ તને એ લેખ બતાવ્યો જ નથી?"

જ્યોર્જ કંઈ જવાબ આપી શકે તે પહેલાં જ તેના મિત્રે એક માણસને નજીક બોલાવ્યો. ઊંચો, પાતળો, ઉપસેલા કપાળવાળો, દાઢી અને લાંબા નાકવાળો તે માણસ જરાક ખૂંધવાળો હતો. જેમના પ્રત્યે જ્યોર્જને પહેલી જ નજરે અણગમો થાય એ પ્રકારનો એ માણસ હતો. એકબીજા સાથે ઓળખાણ થયા પછી હેન્રી ડેશવૂડ બેઠા.

"મિસિસ પેરેગ્રીન લંડનમાં હોય એવી કોઈ શક્યતા ખરી? તેમને મળીને મને બહુ જ આનંદ થયો હોત." તેણે કહ્યું.

"ના, મારી પત્નીને લંડન નથી ગમતું. તેને ગામડે રહેવું જ વધારે ગમે છે." જ્યોર્જે સખ્તાઈથી કહ્યું.

"મારી સમીક્ષા વિશે તેણે મને અત્યંત સુંદર કાગળ લખેલો. હું ખુશખુશાલ થઈ ગયેલો. તમને તો ખબર જ હશે કે અમને વિવેચકોને વખાણ બહુ ઓછાં સાંભળવા મળે, વધુ તો ગાળો જ ખાવી પડે. તેના પુસ્તકથી હું એકદમ પ્રભાવિત થઈ ગયો છું. તેની કવિતાઓ એટલી બધી તાજગીભરી અને મૌલિક છે, દુર્બોધ બન્યા

વગર એકદમ આધુનિક છે. તે એકસરખી સરળતાથી મુક્ત પદ્ય કે પરંપરાગત છંદોમાં લખી શકે છે." અને પછી વિવેચક હોવાના નાતે તેણે ટીકા કરવી જોઈએ એવું લાગતાં તેણે કહ્યું, "ક્યાંક તેનો ટોન કાચો લાગે છે, પણ એવું તો તમે અમિલી ડિકીન્સનમાં પણ જોઈ શકો. તેનાં કેટલાંયે ટૂંકા ઊર્મિકાવ્યો લેન્ડરે લખેલ છે એવું જ તમને લાગે."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન માટે આ બધો નર્યો બકવાસ હતો. આ માણસ તેને તિરસ્કાર આવે તેવો ઉન્નતભ્રૂ વિવેચક લાગતો હતો. પણ કર્નલ સજ્જન માણસ હતો. એટલે તેણે સારી રીતે જવાબો આપ્યા. તે એક પણ અક્ષર બોલ્યો ન હોય એમ હેનરી ડેશવૂડ બોલ્યે જ ગયો.

"પંક્તિએ પંક્તિએ ધબકતો ભાવાવેશ આ પુસ્તકને અસામાન્ય બનાવે છે. મોટા ભાગના યુવાન કવિઓ કેવા નિસ્તેજ, ઠંડાગાર, નિર્જીવ, મંદબુદ્ધિના હોય છે. પણ અહીં ઈવીના પુસ્તકમાં તમને નર્યો કુદરતી ભાવાવેગ જોવા મળશે. અલબત્ત, આ લાગણીઓ ઊંડી, ગંભીર, જેને 'ટ્રેજિક' કહી શકાય તેવી છે. મહેરબાન કર્નલ, હેઈને સાચું જ કહ્યું છે – કવિ પોતાના દુઃખોના ઢગલામાંથી નાનકડાં ગીતો બનાવે છે. તમને ખબર છે, જ્યારે પણ હું આ હૃદયવિદારક કવિતાઓ ફરી ફરી વાંચું છું ત્યારે મને સારો યાદ આવે છે."

હવે જ્યોર્જ પેરેગ્રીનને આ વધારે પડતું લાગતું હતું. એટલે તે ઊભો થઈ ગયો.

"મારી પત્નીના નાનકડા પુસ્તક માટે આટલી સરસ વાતો કહેવી એ તમારી સજ્જનતા છે. મને ખાતરી છે કે મારી પત્ની આ સાંભળીને આનંદિત થઈ જશે. ચાલો ત્યારે, મારે હવે ભાગવું જ પડશે. કારણ કે મારે હજુ ગાડી પકડવાની છે, અને મારી ઇચ્છા એ પહેલાં થોડો નાસ્તો કરવાની છે."

"સાલ્લો, મહામૂરખ છે" ઉપર ભોજનખંડ તરફ જતાં તેણે ચિડાઈને મનોમન કહ્યું.

તે સમયસર ઘરે પહોંચી ગયો અને રાત્રિભોજન પછી જ્યારે ઇવી પોતાના શયનખંડમાં ગઈ ત્યારે તે પોતાના અભ્યાસખંડમાં જઈ તેનું પુસ્તક શોધવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે પોતાની જાત માટે પણ ફરી એકવાર તે પુસ્તક પર નજર ફેરવી લેવી જોઈએ જેથી ખબર તો પડે કે બધા શાના માટે વાતનું વતેસર કરી રહ્યા છે. પણ તેને પુસ્તક મળ્યું નહીં. ઇવીએ ચોક્કસ લઈ લીધું હશે.

"બેવકૂફ" તે બબડ્યો.

તેણે વિચાર્યું કે 'પુસ્તક સરસ છે' એવું તો તેણે ઇવીને કહી દીધું છે. એક માણસ આથી વધારે કહી પણ શું શકે? ચાલો હવે, એનો કંઈ વાંધો નહીં. પાઈપ સળગાવીને તેણે 'Field' વાંચવું શરૂ કર્યું. આંખો ઘેરાઈ ત્યાં સુધી તેણે વાંચ્યું, એકાદ અઠવાડિયા પછી તેને એક દિવસ માટે શેફિલ્ડ જવાનું થયું. તેણે પોતાની ક્લબમાં બપોરનું ભોજન લીધું, તે લગભગ ખાઈ રહેવા આવ્યો હતો કે હેવેરેલના ડ્યુકનું આગમન થયું. તે અહીંની સૌથી મહત્ત્વની વ્યક્તિ હતી અને કર્નલ તેમને 'કેમ છો?' કહેવા પૂરતા ઓળખતા હતા. પણ જ્યારે ડ્યુક તેના ટેબલ પાસે આવીને ઊભા રહ્યા ત્યારે કર્નલને આશ્ચર્ય થયું.

તેણે સંકોચભર્યા સ્નેહાળ અવાજે કહ્યું, "તમારાં પત્ની શનિ–રવિ અમારે ત્યાં ન આવી શક્યાં એટલે અમે બહુ ઉદાસ થઈ ગયેલાં. અમે ઘણા બધા લોકોની અપેક્ષા રાખેલી."

જ્યોર્જ દિગ્મૂઢ થઈ ગયો. તેણે અનુમાન કર્યું કે હેવેરેલ્સે તેને અને ઇવીને શનિ-રવિ બોલાવ્યાં હશે, અને ઇવીએ તેને એક પણ શબ્દ કહ્યા વગર જ ઇન્કાર કરી દીધો. 'હું પોતે પણ એ માટે એટલો જ દિલગીર છું.' એવું કહેવા જેટલી ત્વરિત બુદ્ધિ તો તેની પાસે હતી જ.

"હવે પછી ફરી મળીશું જ" આનંદિત અવાજે બોલતા ડ્યુક ચાલતા થયા.

કર્નલ પેરેગ્રીન ગુસ્સાથી ધમધમતા ઘરે આવ્યા અને તરત જ પત્નીને કહ્યું, "સાંભળ તો, હેવેરેલના ઘરે આપણને બોલાવેલા તેની તો તેં વાત જ કરી ન હતી. અમે નહીં આવીએ એવું તારે શા માટે કહેવું પડયું ? આ પહેલાં આપણને ક્યારેય બોલાવવામાં નથી આવ્યાં, અને સમગ્ર વિસ્તારમાં શિકારનું તે સૌથી સારું સ્થળ છે."

"મેં એવું વિચારેલું જ નહીં. તને ત્યાં કંટાળો જ આવશે એવું મેં માનેલું."

"જવા દે એ વાત હવે, પણ મારી જવાની ઇચ્છા છે કે નહીં એ તો તારે પૂછવું હતું."

"હું દિલગીર છું."

જ્યોર્જે ધ્યાનથી પત્ની સામે જોયું. તેની મુખમુદ્રા કંઈક એવી હતી કે તે બરાબર સમજી ન શક્યો. તે ધૂંધવાયો.

"હું માની લઉં છું કે મને આમંત્રણ હતું ?" તેણે વડચકું ભર્યું.

ઈવીના ચહેરા પરનો ભાવ જરાક બદલાયો.

"ખરેખર તો, તને બોલાવવામાં નહોતો આવ્યો."

"મારે એ લોકોને ગમાર જ કહેવા પડે,...તને બોલાવે છે અને મારો ભાવ પણ પૂછતા નથી."

"તને રસ પડે એવી પાર્ટી નથી એવું તેમણે વિચાર્યું હોય એમ મને લાગે છે. તેની પત્ની, લેખકો અને તેની જેવા બીજા લોકોની ચાહક છે. હેન્રી ડેશવૂડ પણ તેમને ત્યાં આવવાનો હતો અને કોઈક કારણસર તે મને મળવા માગે છે."

"તું ખરેખર બહુજ સારી છે ઈવી કે તેં ના પાડી દીધી."

તેણે સ્મિત સાથે કહ્યું. "હું આ સિવાય બીજું કરી પણ

શું શકું ?"

પછી એકાદ ક્ષણ ખંચકાઈને તેણે કહ્યું, "જ્યોર્જ, આ મહિનાના અંતમાં મારો પ્રકાશક મારા માટે એક નાનકડો ભોજન-સમારંભ રાખવા ઇચ્છે છે. અને સ્વાભાવિક છે કે તેઓની ઇચ્છા તું પણ એ ભોજન-સમારંભમાં આવે એવી હોય."

"ઓહ, મને નથી લાગતું કે મને એમાં કંઈ મજા પડે. પણ જો તારી બહુ ઇચ્છા હશે તો હું તારી સાથે લંડન આવીશ, અને પછી મારી સાથે જમનાર શોધી કાઢીશ."

ડેફ્ને.

"હું ધારું છું કે તે નીરસ જ હશે પણ તે લોકો આગ્રહ કરી રહ્યા છે. તેના એક દિવસ પછી મારા પુસ્તકનો અમેરિકન પ્રકાશક કલેરિજમાં એક કોકટેઈલ પાર્ટી આપી રહ્યો છે. જો તને વાંધો ન હોય તો ત્યાં મારી સાથે આવીશ ? ગમને એ ચોક્કસ મશે."

"લાગે છે કે પેટ ભરીને કંટાળીશ. પણ તું ખરેખર મારી હાજરી ઇચ્છતી હોય તો જ...હું આવીશ."

"તું કેટલો સારો છે."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન કોકટેઈલ પાર્ટીથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પાર્ટીમાં ઘણાં બધાં લોકો આવેલાં. એમાંનાં કેટલાંક એટલાં બધાં ખરાબ નહોતાં દેખાતાં. સ્ત્રીઓમાંની થોડીક તો ખરેખર સારી હતી, પણ પુરુષો તેને જરા વિચિત્ર લાગ્યા. અને તમને ખબર છે, દરેક જણની સાથે તેની ઓળખાણ કર્નલ પેરેગ્રીન – ઈ. કે. હેમિલ્ટનના પતિ તરીકે જ અપાઈ. પુરુષોને તો કંઈ કહેવાનું હોય એવું લાગ્યું નહીં પણ સ્ત્રીઓ ટોળે વળી ગઈ.

"તમને તમારી પત્ની માટે ગૌરવ હશે, ખરું ને ? આ ખરેખર અદ્ભુત છે, નહીં ? તમે જાણો છો, હું તેમનું પુસ્તક એકીબેઠકે જ વાંચી ગયેલી. હું નીચે મૂકી જ ન શકી. અને જ્યારે મેં પુસ્તક પૂરું કર્યું કે તરત જ ફરીથી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. અને બીજી વાર

પણ એકીબેઠકે જ આખું પુસ્તક વાંચી ગઈ. હું ખરેખર ભાવ-વિહ્વળ થઈ ઊઠી."

અંગ્રેજ પ્રકાશકે તેને કહ્યું, "છેલ્લાં વીશ વર્ષમાં પદ્યમાં લખાયેલા કોઈ પુસ્તકમાં અમને આવી સફળતા મળી નથી. અને મેં ક્યારેય આવી સમીક્ષાઓ પણ જોઈ નથી."

અમેરિકન પ્રકાશકે તેને કહ્યું, "ચારે બાજુ આ પુસ્તકની જ બોલબાલા છે. આખા અમેરિકાને તળેઉપર કરી નાખતા ઝંઝાવાત જેવું તે સાબિત થશે. તમે બસ જોતા જ રહેજો."

અમેરિકન પ્રકાશકે છીવીને ઓર્કિડનું અત્તર મોકલી આપ્યું.

સાલ્લા વિચિત્ર લોકો...જ્યોર્જ વિચારતો હતો. જેવા તેઓ અંદર આવ્યા કે લોકો છીવી તરફ ધસી ગયા. એ દેખીતું જ હતું કે લોકો તેને મસકા મારી રહ્યા હતા. અને તે સ્મિત સાથે એકાદ–બે આભારના શબ્દો કહેતી હતી. ઉત્તેજનાને કારણે તે જરાક લાલ થઈ ગઈ હતી. પણ બાકી તો રોજ માફક એકદમ સહજ લાગતી હતી. જ્યોર્જના વિચારવા પ્રમાણે તો આ આખો પ્રસંગ જ સાવ વાહિયાત હતો. પણ તેણે ખાસ નોંધ્યું કે તેની પત્ની આખી ઘટનાને સરળતાથી લઈ રહી હતી.

તેણે પોતાની જાતને કહ્યું, તે જરા જાજરમાન સ્ત્રી તો છે જ. અને અહીં એકઠી થયેલી સ્ત્રીઓમાં તો તે સૌથી સારી હતી જ."

તેણે ઘણો બધો દારૂ પીધો, પણ એક વાત તેને પરેશાન કરી રહી હતી. તેને એવું લાગતું હતું કે જે લોકો સાથે તેનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો તેમાંના કેટલાક તેની સામે કંઈક વિચિત્ર નજરે જોતા હતા. તે સમજી ન શક્યો કે આવું શા માટે હશે. અને એક વાર તો સોફા પર બેઠેલી બે સ્ત્રીઓ પાસેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેને લાગેલું કે તેઓ બંને તેની જ વાત કરી રહી હતી, અને તેને ચોક્કસપણે ખાતરી છે કે તેના પસાર થઈ ગયા

પછી તેઓ દાબેલા હોઠે હી...હી...કરી રહી હતી. પાર્ટી પૂરી થતાં જ તે ખુશ થઈ ઊઠ્યો.

હૉટલ પર પાછા ફરતાં ટેક્સીમાં ઈવીએ તેને કહ્યું, "તેં ખરેખર કમાલ કરી. આજે તેં ઘણી માર્મિક ચોટ મારી. છોકરીઓ તો તારી પાછળ ગાંડી થયેલી. તેઓને તું બહુ રૂપાળો લાગતો હઈશ."

"છોકરીઓ" જ્યોર્જે કડવાશથી કહ્યું, "ઘરડી ડાકણો".

"તું કંટાળી ગયેલો ને?"

"પુષ્કળ."

ઈવીએ તેનો હાથ સહાનુભૂતિથી દબાવ્યો.

"હું આશા રાખું છું કે અત્યારે રોકાઈને આપણે બપોર પછીની ગાડીમાં ઘરે જઈએ તો તને કંઈ વાંધો નહીં હોય." ઈવીએ કહ્યું.

"ના, મને કંઈ વાંધો નથી. તારે ખરીદી કરવી છે?"

"એકાદ–બે ચીજ ખરીદવાની છે એ તો ઠીક જાણે, પણ મારે ફોટો પડાવવા જવું પડશે. મને ફોટા પડાવવા જરા પણ નથી ગમતા, પણ તેઓ માને છે કે મારે પડાવવા જ જોઈએ, ખાસ તો અમેરિકા માટે".

તે કંઈ ન બોલ્યો. પણ તે વિચારતો હતો કે જ્યારે અમેરિકાની જનતા આવી ઘરરખ્ખુ, સુકલી, નાનકડી સ્ત્રી – કે જે તેની પત્ની છે– તેનું ચિત્ર જોશે ત્યારે તેમને આઘાત લાગશે. તે એવી જ માન્યતા ધરાવતો કે અમેરિકામાં ઝાકમઝાળનું જ ચલણ છે.

તે વિચારતો જ રહ્યો અને બીજી સવારે જ્યારે ઈવી બહાર ગઈ કે તરત જ તે ક્લબની લાયબ્રેરી પર જઈ ચડ્યો. લાયબ્રેરીમાં છેલ્લા થોડા દિવસના 'ટાઈમ્સ'ની સાહિત્યપૂર્તિ, ન્યુ સ્ટેઈટમેન અને સ્પેક્ટેટર વગેરે તે જોઈ ગયો, ઈવીના પુસ્તકની સમીક્ષાઓ તેણે જોઈ. તેણે તેને ધ્યાનથી ન વાંચી પણ એટલું જોઈ લીધું કે તે બધી જ પુસ્તકનાં અતિશય વખાણ કરતી સમીક્ષાઓ હતી. પછી

તે જ્યાંથી અવારનવાર પુસ્તકો ખરીદતો એવા પિકાડિલી સર્કસના પુસ્તકવિક્રેતા પાસે ગયો. તેણે હવે મનોમન નક્કી કરી લીધું હતું કે ગમે તે થાય પણ ઈવીનું આ થોથું હવે ધ્યાનથી વાંચવવું જ પડશે. પણ તે ઈવીને પૂછવા નહોતો માંગતો કે તેણે જે નકલ તેને આપેલી તેનું શું થયું? તે પોતા માટે એક ખરીદી લેશે. દુકાનમાં અંદર જતાં પહેલાં તેણે બહાર રાખેલાં પુસ્તકો પર એક નજર ફેરવી અને પહેલી જ નજરે તેને 'વ્હેન પિરામિડ્સ ડિકે' દેખાઈ. ખરું બેવકૂફ જેવું શીર્ષક છે! તે અંદર ગયો. એક યુવાને આગળ આવીને પૂછ્યું, 'તમને કંઈ મદદ કરી શકું?'

"ના, હું ખાલી આમતેમ નજર નાખું છું. ઈવીનું પુસ્તક માગતાં તેને સંકોચ થતો હતો. તેણે વિચાર્યું કે તે પોતાની જાતે જ પુસ્તક શોધી કાઢશે અને વિક્રેતાને આપશે. પણ તેને ક્યાંય પુસ્તક નજરે ન ચઢ્યું. અંતે પાસે ઊભેલા યુવાનને તેણે ધીરેથી, અચકાતા સ્વરે પૂછ્યુ. "તમારી પાસે 'વ્હેન પિરામિડ્સ ડિકે' હશે કે?"

"આજે સવારે જ નવી આવૃત્તિ બહાર પડી છે. હું તમારા માટે એક નકલ લઈ આવું".

એક જ ક્ષણમાં જ તે યુવાન પુસ્તક લઈ પાછો ફર્યો. તે નીચો, જરા તગડો, ગાજર જેવા રંગના અસ્તવ્યસ્ત વાળ તથા ચશ્માવાળો યુવાન હતો. જ્યોર્જ પેરેગ્રીન ઊંચો, કદાવર, લશ્કરી બાંધાવાળો આદમી હતો. પેલા યુવાન પાસે તે ટાવર જેવો લાગતો હતો.

"તો, આ નવી આવૃત્તિ છે એમ?" તેણે પૂછ્યું.

"અરે હા સાહેબ, પાંચમી આવૃત્તિ છે. નવલકથાની માફક આ પુસ્તક વેચાઈ રહ્યું છે."

એકાદ ક્ષણ ખચકાઈને જ્યોર્જ પેરેગ્રીને પૂછ્યું, "આવી ભવ્ય સફળતા પાછળ તમને શું કારણ લાગે છે? મને તો હંમેશાં

એવું જ કહેવામાં આવેલ કે કવિતાઓ તો કોઈ વાંચતું જ નથી.'

"ઓહ, આ પુસ્તક બહુ સારું છે એટલે. હું પણ વાંચી ગયો છું." યુવાન સંસ્કારી દેખાતો હતો, પણ જરાક લંડનની બોલીના લહેકાવાળું તેનું ઉચ્ચારણ હતું. અને જ્યોર્જે સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રોત્સાહક રવૈયો અપનાવેલ એટલે પેલો બોલી ગયો, "આ વાર્તા લોકોને ગમી જાય એમાંની છે મહેરબાન, સેક્સી પણ કરુણ. જ્યોર્જ જરાક ગુસ્સે થયો. યુવાન જરાક ધૃષ્ટ છે એવા નિર્ણય પર તે આવી રહ્યો હતો. આ ચોપડીમાં શાની વાર્તા છે એની તો કોઈએ તેને વાત જ નહીં કરેલી. અને તે પોતે સમીક્ષાઓમાંથી કંઈ તારવી શકેલો નહીં. પેલો યુવાન બોલે જતો હતો :

"અલબત્ત, આ તો માત્ર ઇશારો છે. તમે સમજો છો ને મારા કહેવાનો મતલબ? હું જે રીતે સમજ્યો છું તે રીતે આ કવયિત્રીને અંગત અનુભવ દ્વારા પ્રેરણા મળી છે. જેવી રીતે હાઉસમેને 'ધી શોપશાયર લેડ' લખેલું. આ પુસ્તક સિવાય તેણે ક્યારેય કશું પણ લખ્યું નથી."

તેના બકવાસને બંધ કરવા જ્યોર્જે ઠંડકથી પૂછ્યું, "પુસ્તકની કિંમત શું છે? તમારે એને બાંધી આપવાની જરૂર નથી. હું તેને મારા ખિસ્સામાં જ સરકાવી દઈશ." નવેમ્બરની ઠંડી સવારને કારણે તેણે લાંબો કોટ પહેરેલો હતો.

સ્ટેશન પરથી તેણે સાંજનાં વર્તમાનપત્રો અને બીજાં સામયિકો ખરીદ્યાં અને તે અને ઈવી પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં સામ-સામે ખૂણે આરામથી બેસી વાંચવા લાગ્યાં. પાંચ વાગે રેસ્ટોરન્ટ કારમાં જઈ ચા પી, થોડી ગપસપ કરી. સ્ટેશન પર તેમની રાહ જોઈને ઊભેલી કારમાં બેસી તેઓ ઘરે આવી પહોંચ્યાં. નાહી, ધોઈ, રાત્રિભોજનનાં કપડાં પહેરી તેઓ જમ્યાં. પછી ઈવીએ કહ્યું કે તે થાકી ગઈ હોવાથી સૂવા જઈ રહી છે. રોજની આદત હોય એમ ઈવીએ તેના કપાળ પર ચુંબન કર્યું. ઈવીના ગયા પછી તે

મુખ્યખંડમાં જઈ કોટના ખિસ્સામાંથી ચોપડી કાઢીને આવ્યો. અને અભ્યાસખંડમાં જઈ વાંચવા બેસી ગયો. તે પદ્ય આસાનીથી વાંચી શકતો નહીં. જોકે અત્યારે તે એકેએક શબ્દ ધ્યાનથી વાંચી રહ્યો હતો. છતાં પણ તે એમાંથી જે તારવતો હતો તે જરાપણ સ્પષ્ટ નહોતું. પછી તેણે ફરી વાર પહેલેથી વાંચવાનું શરૂ કર્યું. વધતી જતી વ્યાકુળતા સાથે તે વાંચતો હતો. તે બેવકૂફ તો હતો જ નહીં. જ્યારે તેણે પુસ્તક પૂરું કર્યું ત્યારે તે શાના વિશે હતું તેની તદ્દન જુદી જ સમજ તેણે મેળવી હતી. પુસ્તકનો અર્ધો ભાગ મુક્ત પદ્યમાં હતો જ્યારે બાકીનો અર્ધો પરંપરાગત છંદમાં હતો. પણ તેના દ્વારા રજૂ થતી વાર્તા બુદ્ધુને પણ સમજાઈ જાય તેવી સરળ હતી. એક મોટી ઉંમરની, પરણેલી સ્ત્રી અને એક યુવાન વચ્ચેના ઉત્કટ પ્રેમસંબંધની આ વાર્તા હતી. જ્યોર્જ પેરેગ્રીને કોઈ સાદો સરવાળો કરતો હોય તેટલી સરળતાથી આખી વાતનો તાળો બેસાડી દીધો.

પ્રથમ પુરુષમાં લખાયેલી આ કવિતાઓ સ્ત્રીના ભીરુ આશ્ચર્યથી શરૂ થતી હતી. તેના યૌવનના સંધ્યાકાળે તેને ખબર પડે છે કે એક યુવાન તેના પ્રેમમાં હતો. તે આ માનવા ખંચકાતી હતી. તેણે વિચાર્યું કે તે પોતાની જાતને જ છેતરી રહી હતી, અને અચાનક એક દિવસ તે ભયથી કાંપી ઊઠી, જ્યારે તેને ખબર પડી કે તે પોતે પણ પેલા યુવાનના ઉત્કટ પ્રેમમાં હતી. તેણે પોતાની જાતને કહ્યું કે આ વાહિયાત છે; જો તે પોતાની લાગણીઓ સામે માથું ટેકવી દેશે તો તેમની વચ્ચેના ઉંમરના તફાવતને કારણે તેણે પોતે તો દુઃખી જ થવું પડશે. તેણે તેની સાથે બોલવું જ ન પડે તેવા પ્રયત્નો આદર્યા, પણ એક દિવસ એવો આવ્યો કે પેલાએ તેને કહી દીધું કે તે તેને ચાહે છે. એટલું જ નહીં, તેની પાસે પણ પરાણે બોલાવડાવ્યું કે તે પણ પેલાને ચાહે છે. તેણે પોતાની સાથે ભાગી છૂટવા તેને વિનવણી કરી જોઈ. તે પોતાના પતિને, ઘરને છોડી

શકે એમ જ નહોતી. અને આમેય તેની જેવી મોટી ઉંમરની સ્ત્રી આવા યુવાન સાથે કયા ઉજ્જ્વળ ભાવિ જીવનની આશાએ જાય? પેલાનો પ્રેમ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે તેની પણ કેવી રીતે ખબર પડે? તેણે પોતા પર દયા કરવા પેલા પાસે ભીખ માગી. પણ તેનો પ્રેમ જડ હતો. તે તેને ઇચ્છતો હતો અને છેલ્લે ધ્રૂજતી, ડરતી, વાંછતી તે પેલાને સમર્પિત થઈ. પછીનો થોડો ગાળો આનંદથી ભરપૂર રહ્યો. દુનિયા – રોજની ચુસ્ત, નીરસ એવી દુનિયા નવા જ રંગે ચમકી રહી હતી. તેની કલમમાંથી પ્રેમગીતો વહી નીકળ્યાં. સ્ત્રી પોતાના પ્રેમીના યુવાન, પૌરુષથી ભરેલા શરીરને પૂજતી હતી. જ્યારે તેણે પેલાની પહોળી છાતી, પાતળી પીઠ, સુંદર પગ અને તેના ચપ્પટ પેટનાં વખાણ કર્યાં ત્યારે જ્યોર્જના મોંનો રંગ ઊડી ગયો.

"ઉત્તેજનાપૂર્ણ મસાલો" એવું ડેફનેના મિત્રે કહેલું. એ ખરેખર સાચું હતું. આ તો જુગુપ્સક કહેવાય,

તેમાં થોડાક નાના કરુણ ખંડો હતા. જેમાં પેલો તેને છોડી ગયા પછીની જિંદગીના ખાલીપા બદલ શોક વ્યક્ત કર્યો હતો પણ આ બધાં શોકગીતોનો અંત એવો જ આવતો હતો કે થોડીક ક્ષણો પૂરતા મળેલા પરમાનંદ સામે આ યાતના તુચ્છ હતી. તેમણે સાથે વિતાવેલ લાંબી, રોમાંચક રાત્રિ વિશે તેણે લખ્યું હતું. તે રાત્રે પ્રેમની વિહ્વળતાએ બંનેને એકમેકના બાહુમાં જ પોઢાડી દીધેલાં. બધાં જ ભયસ્થાનોને ફગાવીને તેમનો ભાવાવેશ ઉત્કટ બન્યો હતો ત્યારની ચોરી લીધેલી થોડીક લાંબી ક્ષણોની ભાવસમાધિ વિશે તેણે લખ્યું હતું.

તેણે વિચારેલું કે આ સંબંધ માત્ર થોડાંક અઠવાડિયાં ચાલશે. પણ ચમત્કારિક રીતે તે ટકી ગયો. ત્રણ વર્ષ પસાર થઈ ગયા પછી પણ તેમના હૃદયને છલકાવી દેતો પ્રેમ જરાપણ ઓછો થયો ન હતો. તે વિશે એક કવિતા હતી. કવિતાઓ પરથી એવું લાગતું હતું કે

પેલો સતત તેને પોતાની સાથે દૂર દૂર ઈટાલીના કોઈ પર્વતીય શહેરમાં કે કોઈ ગ્રીક ટાપુ પર, ટ્યુનિસિયાના કોઈ શહેરમાં જતા રહેવા દબાણ કરી રહ્યો હતો, જેથી તેઓ હંમેશ માટે સાથે રહી શકે. બીજા એક કાવ્યમાં તે પેલાને જેમ ચાલે છે તેમ યથાવત્ રાખવા માટે વિનવતી હતી. તેમનો આનંદ અલ્પજીવી હતો. તેમને સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ અને મહામહેનતે થતી તેમની મુલાકાતોને કારણે જ કદાચ તેમનો પ્રેમ તેની પ્રારંભિક મુગ્ધતા અને ઉત્સાહ સાથે જળવાઈ રહ્યો હતો. અને અચાનક પેલો યુવાન મૃત્યુ પામ્યો. ક્યાં, ક્યારે, કેવી રીતે તે જ્યોર્જ સમજી ન શક્યો. કારમા દુઃખની હૃદય ચીરી નાખતી ચીસ તેને અંદર જ સંતાડી રાખવી પડતી. તે દુઃખમાં ડૂબી ન શકી, તેણે દુઃખને ગોપવીને જ રહેવું પડતું. તેના જીવનની જ્યોતિ અંધકારમાં ડૂબી ગઈ હોવા છતાં, પણ તેણે આનંદિત દેખાવું પડતું, ભોજનસમારંભ યોજવા પડતા અને ભોજનસમારંભમાં જવું પણ પડતું, હંમેશની માફક જ વર્તવું પડતું. સંગ્રહનું છેલ્લું કાવ્ય ચાર કંડિકાઓનું જૂથ હતું. જેમાં કવયિત્રી પોતાને પડેલી ખોટને દુઃખ સાથે સ્વીકારી લે છે, માણસના તકદીરની દોર જેના હાથમાં છે એવી અજ્ઞાત સત્તાનો આભાર માને છે. એ સત્તાએ આ રાંક માનવજાત હમેશાં જેની આશા રાખે છે તેવા તીવ્ર સુખને ભોગવવાનો વિશેષાધિકાર ભલેને થોડી વાર માટે પણ તેને આપ્યો કેમ ન હોય!

જ્યોર્જ પેરેગ્રીને જ્યારે પુસ્તક નીચે મૂક્યું ત્યારે સવારના ત્રણ વાગવા આવ્યા હતા. તેને એવું મહેસૂસ થતું હતું કે દરેકે દરેક પંક્તિમાંથી ઈવીનો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો. અવારનવાર ઈવી જે વાક્યપ્રયોગ પ્રયોજતી તે તેને અહીં સંભળાઈ રહ્યા હતા. આમાંની વિગતો જેટલી ઈવીને પરિચિત હતી એટલી જ તેને પણ હતી. એમાં કોઈ શંકા નહોતી કે ઈવીએ આમાં પોતાની જ કથા કહી છે. અને એ પણ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે તેને કોઈ પ્રેમી

હતો, જે હવે મૃત્યુ પામ્યો છે. તે જે અનુભવી રહ્યો હતો તે ગુસ્સો ન હતો, ઘૃણા કે વ્યાકુળતા પણ ન હતાં. અલબત્ત તે વ્યાકુળ હતો, વ્યથિત હતો પણ તે અચંબાના કારણે પોતાના અભ્યાસખંડમાં અત્યાર સુધીમાં પકડેલી માછલીઓમાં સારામાં સારી માછલી ધૂમાડિયા પાસેના કાચના શો-કેસમાં બેસાડેલી હોય અને એકાએક તેની પૂંછડી પટપટાવા માંડે એ જેટલી અકલ્પ્ય ઘટના કહી શકાય તેટલી જ અકલ્પ્ય ઘટના ઈવી કોઈના પ્રેમમાં પડે અને તે પણ આટલી બધી ઉત્કટતાથી! ક્લબમાં જેની સાથે વાત કરેલી તે માણસની આંખમાં દેખાયેલી રમૂજની ચમકતો અર્થ હવે તેને સમજાઈ ગયો.

તે સમજી ગયો કે શા માટે ડેફને પુસ્તકની વાત કરતી વખતે કોઈ ખાનગી ટૂચકો કહેતી હોય તેવો આનંદ અનુભવતી હતી. અને જ્યોર્જ એ પણ સમજી ગયો કે શા માટે કોકટેઈલ પાર્ટીમાં પેલી બે સ્ત્રીઓ તેની પર હી...હી...કરીને હસી પડેલી.

તે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો. અને પછી અચાનક ગુસ્સાથી ધખી ઊઠ્યો, કૂદકો મારી ઊભો થઈ ગયો અને ઈવીને જગાડી તેને સખ્તાઈથી બધું પૂછવા તૈયાર થયો. પણ બારણે પહોંચતાં જ તે થંભી ગયો. આખરે એની પાસે પુરાવો શો છે? માત્ર એક ચોપડી? એને યાદ આવ્યું કે તેણે તો ઈવીને એવું કહેલું કે આ પુસ્તક વાંચેલું નહીં, છતાં વાંચ્યું છે એવો ખોટો દાવો કરેલો. જો હવે તે આ કબૂલે તો મૂરખના સરદાર જેવો લાગશે. 'મારે સમજી વિચારીને પગલાં ભરવાં પડશે.'' તે બબડ્યો.

તેણે મનોમન બે-ત્રણ દિવસ રાહ જોઈ બરાબર વિચાર કરવાનું નક્કી કર્યું. બે-ત્રણ દિવસ વિચારીને પછી જ શું કરવું? તે અંગે નિર્ણય લેવાનું નક્કી કર્યું. તે પથારીમાં પડ્યો પણ કેટલી બધી વાર સુધી તેને ઊંઘ ન આવી.

''ઈવી'' તે સતત પોતાની જાતને કહી રહ્યો હતો, ''બીજું કોઈ નહીં ને ઈવી જ...''

સંદિગ્ધ નજરે જોતાં પેરેગ્રીને કહ્યું, "તેં એની ચોપડી વાંચી?"

છેલ્લા થોડા દિવસોના તંગ વિચારોથી તેની સંવેદનાની ધાર એટલી તેજ થઈ ગઈ હતી કે વકીલના ચહેરા પરના હાવભાવમાં થતા મામૂલી ફેરફારને નોંધવા માટે પણ તે આતુર હતો. અચાનક જ જાણે તે વકીલની ચોકી કરી રહ્યો હોય એવું તેને લાગતું હતું.

"હા, મેં વાંચી, અદ્દ્ભુત સફળતા મળી, નહીં? તરંગી ઈવી અચાનક જ કવયિત્રી બની ગઈ. ચમત્કારો આજે પણ બને જ છે."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન મગજ ગુમાવવાની તૈયારીમાં હતો.

"આ ચોપડી મને સૌથી મોટો બેવકૂફ સાબિત કરે છે."

"અરે, આ શું બેવકૂફી છે જ્યોર્જ? ઈવીએ પુસ્તક લખ્યું એમાં તને શું નુકસાન થયું? તારે તો ઊલટાનું ગૌરવ લેવું જોઈએ."

"આવું બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. તે એની પોતાની જ વાત છે. તને એ ખબર છે અને આખી દુનિયાને પણ એ ખબર છે. મને લાગે છે કે મને એકલાને જ તેનો પ્રેમી કોણ હતો તે ખબર નથી."

"અરે ભાઈ, આ તો બધી કલ્પનાઓ હોય. આ આખી જ વાત માત્ર ઘડી કાઢેલી ન હોય એવું માનવાને કોઈ કારણ નથી."

"સાંભળ હેન્રી, આપણે બંને એકબીજાને પહેલેથી જ ઓળખીએ છીએ જિંદગીનો સર્વોત્તમ સમય આપણે સાથે વિતાવ્યો છે એટલે મારી સાથે પેટછૂટી વાત કર. તું મારી સામે જોઈને, મારી આંખમાં જોઈને કહી શકે છે કે આ ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા છે?"

હેન્રી બ્લાને તેની ખુરશીમાં બેચેનીથી જરાક હલ્યો. જ્યોર્જના અવાજમાં રહેલી વ્યથાથી તે અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો.

"મને આ પ્રકારનો કોઈ પ્રશ્ન પૂછવાનો તને કોઈ હક્ક નથી. ઈવીને જ પૂછ ને."

"મારી હિંમત નથી ચાલતી." થોડી વાર થોભી તીવ્ર વ્યથા

બીજી સવારે રોજની માફક તેઓ નાસ્તાના ટેબલ પર મળ્યાં. ઈવી હંમેશની માફક શાંત, ધીરગંભીર અને જાતમાં પરોવાયેલી હતી. પ્રૌઢ ઉંમરની આ સ્ત્રી – છે તેનાથી નાની દેખાવાનો કોઈ જ પ્રયત્ન નથી કરતી. જેને તમે સ્ત્રી કહી શકો એવું કશું જ તેનામાં ન હોય એવી સ્ત્રી જાણે વર્ષોથી તેને જોઈ ન હોય તેમ જ્યોર્જ તેને તાકી રહ્યો. તે હંમેશની માફક શાંત અને સૌમ્ય હતી. તેની ઝાંખી ભૂરી આંખો શાંત હતી. તેના નિષ્કપટ ચહેરા પર કોઈ અપરાધભાવ દેખાતો નહોતો. હંમેશની માફક જ થોડી વાર તેણે આડીઅવળી વાતો કરી.

"લંડનના બે ધમાલિયા દિવસો પછી પાછાં અહીં ગામડે આવવું કેટલું સારું લાગે છે, આજે સવારે તારો શો કાર્યક્રમ છે?"

આ બધું કંઈ સમજાય નહીં એવું હતું.

ત્રણ દિવસ પછી તે તેના વકીલને મળવા ગયો. હેન્રી બ્લાને તેનો જૂનો દોસ્ત હતો અને તેનો વકીલ પણ હતો. તેનું ઘર પેરેગ્રીનના ઘરથી વધારે દૂર પણ નહોતું અને વર્ષો સુધી તેઓ બંને એકબીજા સાથે બેસી દારૂ પીતા હતા. અઠવાડિયાના બે દિવસ તે અસલ ગામડિયો બની જતો અને બાકીના પાંચ દિવસ શેફિલ્ડનો વ્યસ્ત વકીલ બની રહેતો. તે સારી રીતભાત ધરાવતો, હસમુખો, ઊંચો, કદાવર માણસ હતો, જે સૂચવતા હતા કે પ્રસંગોપાત્ત જ તે વકીલ જેવો દેખાતો, બાકી તેને એક સજ્જન માણસ અને એક રમતવીર તરીકે ઓળખાવું વધુ ગમતું. પણ તે એક બુદ્ધિશાળી અને દુનિયાદારીને સમજતો માણસ હતો.

"ઓહો, જ્યોર્જ, આજે કેમ અત્યાર–અત્યારમાં?" કર્નલ જેવો તેની ઑફિસમાં દેખાયો કે તરત જ એ બૂમ પાડી ઊઠ્યો. "લંડનમાં મજા પડી? આવતા અઠવાડિયે હું પણ મારી પત્ની સાથે થોડા દિવસ લંડન જવાનો છું. ઈવી કેમ છે?"

"હું તને ઈવી માટે જ મળવા આવ્યો છું." તેની તરફ

સંદિગ્ધ નજરે જોતાં પેરેગ્રીને કહ્યું, "તેં એની ચોપડી વાંચી?"

છેલ્લા થોડા દિવસોના તંગ વિચારોથી તેની સંવેદનાની ધાર એટલી તેજ થઈ ગઈ હતી કે વકીલના ચહેરા પરના હાવભાવમાં થતા મામૂલી ફેરફારને નોંધવા માટે પણ તે આતુર હતો. અચાનક જ જાણે તે વકીલની ચોકી કરી રહ્યો હોય એવું તેને લાગતું હતું.

"હા, મેં વાંચી, અદ્ભુત સફળતા મળી, નહીં? તરંગી ઈવી અચાનક જ કવયિત્રી બની ગઈ. ચમત્કારો આજે પણ બને જ છે."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન મગજ ગુમાવવાની તૈયારીમાં હતો.

"આ ચોપડી મને સૌથી મોટો બેવકૂફ સાબિત કરે છે."

"અરે, આ શું બેવકૂફી છે જ્યોર્જ? ઈવીએ પુસ્તક લખ્યું એમાં તને શું નુકસાન થયું? તારે તો ઊલટાનું ગૌરવ લેવું જોઈએ."

"આવું બોલવાની કંઈ જરૂર નથી. તે એની પોતાની જ વાત છે. તને એ ખબર છે અને આખી દુનિયાને પણ એ ખબર છે. મને લાગે છે કે મને એકલાને જ તેનો પ્રેમી કોણ હતો તે ખબર નથી."

"અરે ભાઈ, આ તો બધી કલ્પનાઓ હોય. આ આખી જ વાત માત્ર ઘડી કાઢેલી ન હોય એવું માનવાને કોઈ કારણ નથી."

"સાંભળ હેન્રી, આપણે બંને એકબીજાને પહેલેથી જ ઓળખીએ છીએ જિંદગીનો સર્વોત્તમ સમય આપણે સાથે વિતાવ્યો છે એટલે મારી સાથે પેટછૂટી વાત કર. તું મારી સામે જોઈને, મારી આંખમાં જોઈને કહી શકે છે કે આ ઉપજાવી કાઢેલી વાર્તા છે?"

હેન્રી બ્લાને તેની ખુરશીમાં બેચેનીથી જરાક હલ્યો. જ્યોર્જના અવાજમાં રહેલી વ્યથાથી તે અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો.

"મને આ પ્રકારનો કોઈ પ્રશ્ન પૂછવાનો તને કોઈ હક્ક નથી. ઈવીને જ પૂછ ને."

"મારી હિંમત નથી ચાલતી." થોડી વાર થોભી તીવ્ર વ્યથા

સાથે જ્યોર્જે કહ્યું. "મને ડર લાગે છે કે તે મને સત્ય કહી દેશે."

થોડી વાર અકળાવી નાખતી શાંતિ પ્રસરી ગઈ.

"એ માણસ કોણ હતો?"

હેન્રી બ્લાનેએ સીધું જ તેની આંખમાં જોયું.

"મને ખબર નથી અને જો કદાચ ખબર હોત તો પણ મેં તને કહ્યું ન હોત."

"સાલ્લા સૂવર, તું જોતો નથી કે કેવી કફોડી હાલતમાં હું મુકાયો છું? આ રીતે હાસ્યાસ્પદ અવસ્થામાં મુકાવાની મને બહુ મજા પડતી હશે એમ તને લાગે છે?

વકીલે સિગારેટ સળગાવી અને થોડીવાર સુધી શાંતિથી કશ લીધા કર્યા. અંતે તે બોલ્યો, "આમાં તારા માટે હું શું કરી શકું; તે મને નથી સમજાતું."

"હું ધારું છું ત્યાં સુધી તું ખાનગી જાસૂસો રાખે છે. હું ઇચ્છું છું, તું એમને બધું જ શોધી કાઢવા માટે કામે લગાવી દે."

"કોઈની પત્ની પર જાસૂસી કરવી એ કંઈ સારું ન કહેવાય. અને ચાલ, એકાદ ક્ષણ માટે માની પણ લે કે ઈવીને આવો કોઈ પ્રેમસંબંધ હતો. તો એને પણ વર્ષોનાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. અને હું નથી માનતો કે હવે કંઈ શોધી કાઢવું શક્ય હોય. તેઓએ આ વાત કોઈને ખબર ન પડે એની કાળજી તો લીધી જ હશે ને!"

"મને એની કશી પરવા નથી. તું તારે જાસૂસ રોક. મારે માત્ર સત્ય જાણવું છે."

"હું તો એ નહીં જ કરું જ્યોર્જ. જો તું આવું કરવાનું નક્કી જ કરી બેઠો હો તો પછી તારા માટે એ જ સારું છે કે તું કોઈ બીજા પાસે જા. અને બીજી એક વાત પણ સાંભળ, ધારી લે કે તને ઇવીની બેવફાઈના પુરાવા મળી ગયા, તો પણ તું શું કરી લેવાનો છે? તારી પત્ની દસ વર્ષ પહેલાં બેવફા હતી એ વાત પર તું આજે એને છૂટાછેડા આપીશ તો મૂરખ તો તું જ ઠરીશ."

"ગમે તે થાય, પણ હું તેની પાસેથી સાચી વાત કઢાવીને જ જંપીશ."

"એ તો તું અત્યારે પણ કરી શકે છે. પણ મારી માફક તું. પણ એ જાણે જ છે કે જો તું એવું કરીશ તો તે તને છોડી દેશે. ઇવી તને છોડીને જતી રહે એવું ઇચ્છે છે?"

જયોર્જ કતરાતી નજરે તેને જોઈ રહ્યો.

"મને કંઈ જ સમજાતું નથી. હું હમેશાં એવું જ માનતો કે મારી પત્ની બહુ જ સારી છે. તે કુશળતાથી ઘર ચલાવતી. અમને ક્યારેય નોકરની કોઈ તકલીફ નથી પડી. બગીચામાં તો તેણે ચમત્કાર જ સર્જેલો. અને ગામના લોકો સાથે પણ તેનો વ્યવહાર બહુ સારો હતો. પણ એ બધું જાય જહન્નમમાં, મારે પણ કંઈ આત્મસન્માન જેવું હશે કે નહીં? જ્યારે મને ખબર હોય કે તે મને આટલી હદે બેવફા નીવડેલ છે ત્યારે પણ હું કેવી રીતે એની સાથે જીવ્યે જાઉં?"

"તું હમેશાં તેને વફાદાર રહ્યો છે?"

"આમ જોઈએ તો...વત્તાઓછા અંશે હા. અને અમારા લગ્નને લગભગ ૨૪ વર્ષ થવા આવ્યાં. ઇવી પથારીમાં ક્યારેય પણ સંતોષ ન આપી શકતી."

વકીલે જરાક ભવાં ઉછાળ્યાં. પણ જયોર્જ પોતાની વાતમાં એટલો મશગુલ હતો કે તેણે નોંધ ન લીધી.

"હું અહીંતહીં મજા કરી લેતો તેનો ઇન્કાર નથી કરતો. પણ પુરુષને એટલું તો જોઈએ જ ને? સ્ત્રીઓની વાત જ અલગ છે."

"પણ એ તો આપણે પુરુષો એવું માનીએ છીએ ને?"

હેન્રી બ્લાનેએ ફિક્કા હાસ્ય સાથે કહ્યું.

"ઇવી આવું કરે એ વાત જ હું માની નથી શકતો. આવું થોથું લખવા માટે તેને કોણે ભૂસું ભેરવેલું?"

"હું ધારું છું કે તેના માટે આ અનુભવ હૃદયવિદારક હતો.

અને એટલે કદાચ આ રીતે હૈયું ઠાલવી દેવાથી તેને રાહત મળી હોય."

"ઠીક છે હવે એ બધું. તેને લખવું જ હતું તો બીજા કોઈ કાલ્પનિક નામે લખતાં શું કાંટા વાગતા હતા?"

"તેણે લગ્ન પહેલાંનું નામ તો વાપર્યું છે. હું ધારું છું કે તેણે આટલું પૂરતું થઈ જશે એમ માન્યું હશે. અને એ પૂરતું જ થઈ પડયું હોત, જો આ પુસ્તક વિશે આટલો ઊહાપોહ ન થયો હોત."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન અને વકીલ બંને એકબીજાની સામે બેઠા હતા અને તેમની વચ્ચે એક પાટલી પડેલી હતી. જ્યોર્જ પાટલી પર કોણી મૂકી તેના પર ગાલ ટેકવીને બેઠો હતો. તે વકીલના આવા વિચારોથી ગુસ્સે થયો.

"પેલો કેવા પ્રકારનો માણસ હતો એ જ ખબર ન પડે એથી કેટલો ગુસ્સો આવે? એવું પણ કઈ રીતે કહી શકાય કે તે સજ્જન હશે. હું એટલું જરૂર કહી શકું કે કાં તો એ ખેતરમાં મજૂર હશે અથવા તો કોઈ વકીલની ઑફિસમાં કારકુન હશે."

હેન્રી બ્લાનેએ હોઠ પર આવતા સ્મિતને પરાણે રોક્યું. અને જ્યારે જવાબ આપ્યો ત્યારે માયાળુ, સહિષ્ણુ આંખે તેની સામે જોઈને આપ્યો.

"ઇવીને આટલી સારી રીતે ઓળખું છું આથી માનું છું કે તે માણસ સારો જ હશે. ગમે તે હોય દોસ્ત, એક વાત ચોક્કસ કે તે મારી ઑફિસમાં તો કારકુન નહોતો જ."

"મારા માટે આ મોટો આઘાત છે." કર્નલે નિઃશ્વાસ નાખતાં કહ્યું, "હું તો માનતો હતો કે તેને મારા પર બહુ વહાલ છે. તે મને ધિક્કારતી ન હોત તો તેણે આ થોથું લખ્યું જ ન હોત."

"ના, ના, હું એવું નથી માનતો. તે કોઈને ધિક્કારી શકે એવું જ હું નથી માનતો."

"તું એવા ભ્રમમાં તો નહીં જ હોય કે તે મને ચાહે છે?"

"ના."

"તે મારા માટે કેવી લાગણી ધરાવતી હશે?"

હેન્રી બ્લાને તેની ઘૂમતી ખુરશીમાં જરા ઢળીને બેઠો અને વિચારમાં ડૂબી તેણે જ્યોર્જ તરફ જોયું.

"ઉદાસીન, એવું જ મારે કહેવું જોઈએ."

કર્નલ જરા ખળભળી ઊઠ્યો:

"એમ જોઈએ તો તું પણ એને ચાહતો નથી, ખરું ને?"

જ્યોર્જ પેરેગ્રીને સીધો જવાબ ન આપ્યો.

"એકપણ બાળક ન હોવું એ મારા માટે સૌથી મોટો આઘાત હતો. પણ બાળક નહીં થવા બદલ મેં ક્યારેય એને દોષિત ઠેરાવી નથી. હું હમેશાં તેના પ્રત્યે માયાળુ રહ્યો છું. મારાથી શક્ય તેટલી તેના પ્રત્યેની ફરજ મેં બજાવી છે."

વકીલે પોતાના હોઠ પર ફરકતા સ્મિતને છુપાવવા મોઢા આડો હાથ ધર્યો.

"આ તો મારા માટે ભયાનક આઘાત ગણાય." પેરેગ્રીને બોલવાનું ચાલુ જ રાખ્યું, "અરે, દસ વર્ષ પહેલાં પણ ઈવી આકર્ષક તો હતી જ નહીં; અરે, જોવી ગમે એવી પણ નહોતી. આ બધું એટલું ખરાબ લાગે છે." તેણે નિઃસાસો નાખતાં કહ્યું, "તું મારી જગ્યાએ હોત તો તેં શું કર્યું હોત?"

"કંઈ જ નહીં."

જ્યોર્જ પેરેગ્રીન ખુરશીમાં ટટ્ટાર થઈ બેસી ગયો અને કઠોર મોં અને કતરાતી નજરે હેન્રી તરફ તાકી રહ્યો. આવું મોં તે જ્યારે લશ્કરમાં તેની ટુકડીઓનું નિરીક્ષણ કરતો હશે ત્યારે બનાવતો હશે.

"હું આવી વાતને આસાનીથી નજરઅંદાજ ન કરી

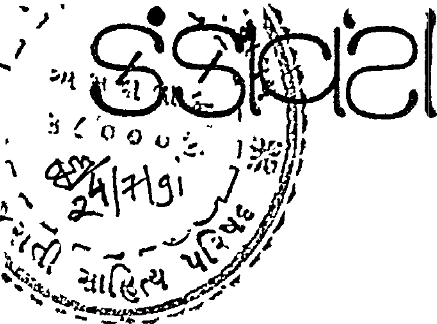
? / રતિલાલ 'અનિલ'

(ખંડિત ગાલગા)

લોક મંદિરમાં બહુ ઊંચે ચઢેલા
આપણા નેતાઓ છે ગુંબદ સમા
આવતી કાલે રચાશે એમની
રણકાર કરતી ધાતુ કાંસાની પ્રતિમા.

લોક પોકારે છે ઊંચા સાદથી
એનો પડઘો ઘુમ્મટે પડતો નથી....
લોકમંદિર આપણે બાંધ્યું ખરું,
એવું મંદિર બાંધવાનું છળ કરી
આપણે તાબૂત મોહર્રમનાં રચ્યાં?
હોય છે એ તાબૂતોને ગુંબદો
–કાગદી પોલાણવાળા ગુંબદો
થરથરે છે માત્ર એ પડઘા રૂપે
સાવ એ મૂંગા રહે છે....

બોદા પોલા લોકની
રણકાર કરતી ધાતુની
રચવી કાંસાની પ્રતિમા
એને કહો છો દેશપ્રેમ?

જુલાઈ : ૧૯૯૧

જયન્ત પાઠક

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

મફત ઓઝા

બીંદા કરંદીકર

અફઝલ અ. સૈયદ

નવનીત મિશ્ર

રતિલાલ 'અનિલ'

નરેશ વેદ

દીપક રાવલ

નરોત્તમ પલાણ

જેન, એન. ફિલિપ્સ

મહાત્મા જોરો

કંકાવટી

જુલાઈ ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૮૦ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા ૭ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ', ૩, આનંદનગર, સગરામપરા સૂરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ સૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

...ાનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨

...ાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

✓

મૂલાધાર / જયન્ત પાઠક

વહેલી સવારે
પથારીમાં પડ્યો પડ્યો સાંભળ્યા કરું છું
વાડમાં ચાલતી વાતો ખુલખુલની;

દિન આખો પછી મન
તરબતર, વિચાર્યા કરે કલરવને વન!

વહેલી સવારે
આંગણામાં ઊભો ઊભો જોયા કરું છું
ઊઘડતું ફૂલ
લો, ક્યાંથી આ આવ્યું પતંગિયું
બેઠું ના-બેઠું
આંખમાં છવાઈ રહી રંગબેરંગી ઝૂલ
દિન આખો પછી મન
એક સુગંધી રંગઉપવન!

સુજ્ઞ શંકરાચાર્યજી, ક્ષમા કરો—
મિથ્યા કહો, માયા કહો, કહો લીલા ક્ષણની
મારે તો એ મૂલાધાર કવિ-સંજીવની....

સં....હા...ર / મેઘનાદ હ ભટ્ટ

યુદ્ધગ્રસ્ત વિસ્તારોમાંથી હિજરત કરી જતાં નગરજનો
કઈ આશાએ તમે આવતી કાલને વધાવશો ?
કાલું કાલું બોલતાં શિશુઓના શૈશવને સંભ્રાંત કરવા કોણે બાંધી દીધા છે
આ ખોફનાક પિરામિડો ?
કોના કોના હાથો વ્યસ્ત છે ટેંકોના ટંકારવથી ?
યુવાન યુદ્ધકેદીઓને કોની બુભુક્ષાની ઢાલ બનાવી કોની વિજિગીષાની ગાથા રચાશે ?
કોના હુંફાળા સ્તનો કોના ઉષ્માસભર સ્પર્શ વિના ક્યાં સુધી, ક્યાં હિજરાયા કરશે ?
કોનાં આંસુ ક્યાં સુધી વહ્યાં કરશે – વણપ્રીછ્યાં, વણલૂછ્યાં ?
બોમ્બ અને બેયોનેટની બેબુનિયાદ બિછાત બિછાવી
કોણે ફેલાવી છે આ યુદ્ધની વિભિષિકા ?
કોણે ભુંજી નાખ્યાં કેટકેટલાં પુષ્પોને, પલ્લવોને, વૃક્ષોને ?
ખુવારીની ખુમારીથી કોણ કેટલાં ડગ ભરી શકશે
જ્યારે સમગ્ર દ્યૌપૃથ્વી યુદ્ધની દુંદુભિથી પડઘાઈ પડઘાઈને રઘવાયા કરશે !
ક્યાંક કશુંક ખૂટે છે ?
ક્યાંક અવશ્ય ખૂટે છે

તેર સાંધો ત્યાં એક તૂટે છે
તેર તેર સાંધો – તોય, કોઈને ના કશો વાંધો ?
શું વાંધો ? સાંધો સાંધો
સાંધો, તૂટયાં તન મન સાંધો.
કોણ કોને સાંધે ? કોણ ક્યારે તૂટે ?
કોણ, કોને, કેમ ક્યારે લૂંટે ?
બધું જ લૂંટે, બધું જ ખૂટે, બધું જ તૂટે તોય શું ?
મન મોતી ને ધાગો
સાંધો ન સંધાય
જાગો; જાગો સાંધો !
ચક્રગતિમાં ચકરાય ધરા, પૃથ્વી, આકાશ ?
કાશ, કશુંક વકાઈ વકાઈને ચકરાય – ચકરાતાં ચકરાતાં તૂટે
નથી હાશ, નથી રાસ, નથી પ્રાસ
છે માત્ર સંહાર સં....હા....ર
એ જ માત્ર આહાર, એ જ માત્ર વ્હેવાર એ જ માત્ર તહેવાર ?
૩ વ્હેવાર આજનો એ જ માત્ર તહેવાર આવતી કાલનો ?

પરિવર્તન / મફત ઓઝા

આખ્ખા નગરની
કાળઝાળ છાયામાં કર્કોટકની જેમ દહતો
ભાગી આવ્યો છું દૂર....દૂર....
બામણવેલની સીમમાં અમર ફૂવોરી વર્ક્સમાં.

આમ તો અહીં
ચારે બાજુ ટેકરીઓ છે
શિયાળવાંએ ફોલી ખાધેલાં શબ જેવી–
ક્યાંક મિલ–મજૂરના શ્વાસ જેવો શ્વાસ
લે છે ફૂવોરીઓ
ને કફ જામી ગયેલા દર્દીની છાતીની જેમ
ખખડે છે એય–

આ પથ્થરિયાળ ધરતી પર
હાથ લંબાવી બેઠેલાં જંગલો સડકે સડકે
મને મળવા આવ્યાં છે અહીં
યુગો જૂની ઓળખ લઈને
છતાં અમે અપરિચિત—

હું
એક વૃક્ષની છાયા નીચે
મારાં ભડ ભડ વસ્ત્રો ઉતારી બેઠો છું
મારી પાછળ આવેલું મારું નગર
એની પીઠ પર પડેલા ઘાને લાંબી જીભથી ચાટ્યા કરે છે
ને
હું ઘાસ થઈ પથરાઈ ગયો છું....

બોર્ડ રૂમમાં.... * / મફત ઓઝા

દાંત કચકચાવી
બારણું ખૂલે—
પાંચ-સાત પશુ ભૂખ્યાંડાંસ
ભરખી જવા મથે આવતા પશુને....

અજાણ્યા જનાવરને
પીંખી-ફદોળી લોહી-લુહાણ કરી
એ લોહીભીના દાંતને ખોતરે છે
ટચલી આંગળીના વધતા નખથી—

સાવ લોહીફૂટ્યા શ્વાસ
પીઠ ફેરવી નીકળી જાય છે બહાર ત્યાં
ઉઝરડાયેલી ક્ષણ
ખાલી ખુરશીમાં આવી બેસે છે
પછી ઝીણું ઝીણું કણસે છે ફરી ફરી જવાના ભયથી—

હવે
આ બોર્ડ રૂમમાં
લોહીના થીજી ગયેલા ખાબોચિયામાં
એના તૂટી ગયેલા તારથી
કરોળિયો જાળું બાંધે છે ને તૂટે વારંવાર....

---

* ઇન્ટરવ્યૂ લેવાની જગ્યા

એ જ, એ જ / બાંદા કરંદીકર

સવારથી રાત સુધી
એ જ એ જ! એ જ એ જ!
વાંદરા છાપ દંતમંજન,
એ જ ચા, એ જ મનોરંજન,
એ જ ગીત, એ જ તરાના,
એ જ મૂરખ, એ જ શાણા,
સવારથી રાત સુધી
એ જ એ જ! એ જ એ જ!

લોજ બદલવાનો પ્રયત્ન કર્યો
(જીભ બદલી ન શક્યો)
'કાકુ'ની રસોઈથી 'તાજમહાલ'
બધે જ એ જ હાલ
નરમ મસાલા, ગરમ મસાલા;
એના એ જ ભાજીપાલા;
એની એ ગંધાતી ચટણી
એનું એ આમલીનું પાણી;
સુખ વિરલ, દુઃખ ઘણું.

સંસારના વડલા પર
સ્વપ્નનાં ચામાચીડિયાં;

એ સ્વપ્નના શિલ્પી
તુકબાજ વધારે, કવિ ઓછા,
પરદા પર ભૂતિયા નાચ;
વાસી શોક, સડેલી મજાક;
ભ્રષ્ટ કથા, નષ્ટ ખયાલ;
નવ ધાગા, એક જ રંગ,
વ્યભિચારોના બધા રંગ.
ફરી ફરીને એ જ ભોગ
અનુરાગોના એ જ રોગ
એ જ મંદિર, એ જ મૂર્તિ;
એ જ ફૂલ, એ જ સ્ફૂર્તિ;
એ જ અધર, આંખ એની એ.

ઢંગ એ જ, એ જ મુદ્રાઓ
પલકારા એ જ, એ જ નારી;
—નહીં સિતાર, તે એકતારી.

વિચાર્યું: આત્મહત્યા કરું
રોમિયો જેવી આત્મહત્યા
દધિચી જેવી આત્મહત્યા;
આત્મહત્યા પણ એની એ જ!

આત્મા પણ એનો એ જ
હત્યા પણ એની એ જ
કેમ કે જીવન છે એવું ને એવું!
અને, મૃત્યુ પણ એવું ને એવું!

હું ડરું છું / અફઝલ અહમદ સૈયદ

હું ડરું છું
મારી પાસેની ચીજોને
સ્પર્શી શાયરી બનાવી દેતાં.

રોટીને હું સ્પર્શ્યો
અને ભૂખ શાયરી બની ગઈ
ચપ્પુથી આંગળી કપાઈ ગઈ
લોહી શાયરી બની ગયું
ગ્લાસ હાથમાંથી પડીને તૂટી ગયો
અને ઘણી કવિતા બની ગઈ

હું ડરું છું
પોતાથી થોડે દૂરની ચીજોને જોઈને શાયરી બનાવી દેતાં
વૃક્ષ મેં જોયું.
અને છાંયડો શાયરી બની ગઈ.
છત પરથી મેં જોયું
અને સીડીઓ શાયરી થઈ ગઈ
ઇબાદતગાહ પર મેં નજર નાખી
અને ખુદા શાયરી બની ગયા.
હું ડરું છું પોતાથી દૂર આવેલી ચીજોને
વિચારી શાયરી બનાવી દેતાં
હું ડરું છું
તને વિચારી,
જોઈને, સ્પર્શીને શાયરી બનાવી દેતાં.

તારે ક્યાં જવું હતું દક્ષા પટેલ? / નવનીત મિશ્ર

ભાવનગરમાં છેલ્લા ત્રણ દિવસ ક્યાં પસાર થઈ ગયા એનો ખ્યાલ પ્રો. આત્મારામને રહ્યો નહીં. એમની વિદાયના દિવસે ટ્રેન પર જાણે વિદાય સમારંભ જ યોજાઈ ગયો. એમણે તો એવી આશા યે રાખી નહોતી. શિક્ષિત લોકોમાં એક જાણીતું નામ છે, એ પણ ઠીક છે કે એમનું એક પુસ્તક હજી સાહિત્યચર્ચાનો વિષય બની રહ્યું છે, પણ આ નાના શહેરના એક મહાવિદ્યાલયના લોકો પોતાને શિરમાથે રાખે એવું એમણે વિચાર્યું પણ નહોતું.

મહાસ્થળી મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સેંકડો માઈલનું અંતર કાપીને એમને આમંત્રણ આપવા આવ્યા ત્યારે એમણે એમની ઉપેક્ષાથી મોં બગાડ્યું હતું. કૂતરાના કાનની જેમ ઊગી નીકળતાં મહાવિદ્યાલય અને એમના વિદ્યાર્થીઓ મને શું સમજે છે એવો વિચાર એમને આવી ગયો. એમને વિશ્વાસ હતો કે પોતે હવે ચિંતન અને સૃજનની એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયા છે કે સામાન્ય વૈચારિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંવાદ શક્ય જ નથી. આથી એમણે ટાળવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ વિદ્યાર્થીઓએ માન્યું કે મોટા માણસો માન માગે, એમણે આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો અને છેવટે હા પડાવી જ.

એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવનારા સાહિત્યેર વિષયના વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા એમ એમને કહેવામાં આવ્યું. વ્યાખ્યાન દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓ નોટબુક અને ડાયરીઓમાં નોંધ કરતા હતા.

એમની સાથે ચર્ચા કરવાને ઉત્સુક સાહિત્યપ્રેમીઓ પણ એમને મળ્યા.

અને આજે આવકાર અને સન્માનથી મનમસ્તક પ્રો. આત્મારામની ટ્રેન પર વિદાય આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ્સું ટોળું ભેગું થયું હતું. એમની બર્થ ઉપર હતી. ત્યાં એમનું બિસ્તર પાથરી દેવામાં આવ્યું હતું. વૉટરબૅગ પણ ભરીને છેડે ખીંટી પર લટકાવી દેવામાં આવી હતી. કોઈ એમને ચા માટે આગ્રહ કરતું હતું, તો કોઈ પૂછતું હતું, હવે ફરી ક્યારે આવશો? પ્રો. આત્મારામે એમનામાં મુગ્ધભાવ જોયો. જાણે એમનું મહાવિદ્યાલય, એમનું નગર, એમનું છાત્રજીવન ખુલ્લી આંખે કાંઈ સ્વપ્ન જોતું હતું – ત્રણ દિવસ.

'અમારાં સાધનો બહુ મર્યાદિત છે સર, અમે તમારે યોગ્ય કંઈ કરી શક્યા નહીં...છતાં અમે આશા રાખીએ કે અમારું વિદ્યાલય ફરી આપને બોલાવે ત્યારે આવશો? ના નહીં પાડો?' એક વિદ્યાર્થીએ સંકોચસહ કહ્યું અને ઉત્તરની રાહ જોવા લાગ્યો.

'તમે એવું કેમ માનો છો? હું ન આવ્યો હોત તો મને અફસોસ થતે...' એમણે ગદ્‌ગદ્ થઈને કહ્યું.

ત્યાં એમને ખ્યાલ આવ્યો કે માગ હાથમાં એક વિદ્યાર્થીની કવિતાની નોટબુક છે. તેણે એમનું માર્ગદર્શન માગ્યું હતું. એમણે નોટબુક બર્થ પર મૂકી અને બર્થ તરફ આગળ વધ્યા.

'તમે મહાસ્થળી આવ્યા હતા?' એમણે પ્રશ્ન સાંભળ્યો.

'જી હા...' એમણે ફરીને જવાબ આપ્યો. કંઈક ઉતાવળ કર્યા જેવું પણ લાગ્યું.

'તમે?' પ્રશ્ન.

'હું આત્મારામ...' પ્રોફેસરે હાથ જોડ્યા.

'અહીં ઇતિહાસ ચુપ છે'ના લેખક આત્મારામ?' એણે એમના ચર્ચિત પુસ્તકનું નામ લીધું. એમને મળવાનો ઉલ્લાસ એના ચહેરા પર ઝળકતો હતો. 'મેં સામયિકોમાં તમારી છબિ જોઈ

છે...હું ક્યારનીયે તમને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી...મને વિશ્વાસ નહોતો પડતો કે તમારી જેવા અમારી કૉલેજમાં પધારશો ...' એણે વાત અધૂરી છોડી અને લગભગ દોડીને ડબ્બાની બારી પાસે ગઈ, દૂર સુધી નજર નાખી અને પાછી ફરી.

'તો તમે એ પુસ્તક વાંચ્યું છે?' એમના સાદમાં પ્રસન્નતા હતી.

'હા...' એણે સહેજ ચોંકતાં કહ્યું, પછી પૂછ્યું, સાહિત્ય પરિષદના સમારંભમાં તમે આવ્યા હતા ને?'

'હા, પણ તમે...?' પ્રોફેસરને પુસ્તકની વાત બાજુએ રહી ગઈ એથી સહેજ ખિન્ન થઈ ગયા.

'તમને અમારી કૉલેજ કેવી લાગી? આવવું હતું પણ નીકળી શકી નહીં. હું સાહિત્ય પરિષદની મંત્રી પણ રહી ચૂકી છું. કૉલેજમાં 'ધ્રુવસ્વામિની'નું નાટક ભજવાયું હતું એમાં મેં 'ધ્રુવસ્વામિની'ની ભૂમિકા ભજવી હતી, ડિબેટમાં પણ મને ઘણાં ઇનામ મળ્યાં. હું કૉલેજની બેડમિન્ટન ચેમ્પિયન પણ હતી ..ગયે વર્ષે મેં ટૉપ કર્યું હતું. પ્રિન્સિપાલના ઓરડામાં ગયા હશો તો ત્યાં ટૉપર્સના બોર્ડ પર મારું નામ જોયું હશે!'

'મને તો તમારું નામ જ હજી જાણવા મળ્યું નથી!' પ્રોફેસરે કહ્યું.

'ઓહ, હું દક્ષા...દક્ષા પટેલ!' એણે ક્ષોભ પામતાં હાથ જોડ્યા.

'તો હવે તમે શું કરો છો?' પ્રો. આત્મારામ એની સાથે વાત કરવા માગતા હતા.

'હવે તો –' શ્વાસ મૂકતાં દક્ષા બોલી. જાણે કોઈ રંગીન ફૂલ-ઝડીને પાણીમાં ફેંકી દીધી ન હોય.

પછી કોણ જાણે શું થયું કે દક્ષા પટેલ ઓલવાઈ ગઈ. ઝડપથી બારીની પાસે બેસી ગઈ, અને બારી બહાર જોવા લાગી, જાણે એ

ક્યારની એ રીતે બેસીને બહાર જોતી હોય.

પ્રો. આત્મારામ એને કંઈ પૂછવા માગતા હતા, પણ એમને તક આપ્યા વિના એ ઝડપથી ઊઠી અને સામે આવી ઊભેલા આદમી પાસેથી પેકેટ લેતાં પૂછવા લાગી. 'બહુ વાર લગાડી, ક્યા હતા?'

'તું યે કેવી છે...શું ટ્રેન ચૂકી ગયો?' એણે ધમકાવતા લહેજામાં કહ્યું અને મેદભર્યા પેટ નીચે સરકી ગયેલા પેન્ટને ઊંચું કર્યું. એના ઉભરેલા ચહેરે સોનેરી ફ્રેમના ચશ્મા હતા. ગાઢ કાળી ભમર પર પરસેવાનાં ટીપાં જામ્યાં હતાં અને ચશ્માના કાચ પર પણ ઊતરી આવ્યાં હતાં, પણ એથી જાણે એને કશી મુશ્કેલી પડતી નહોતી.

પ્રોફેસર આત્મારામે ઝડપભેર આ બધું બની ગયા પછી દક્ષા પટેલ સામે જોયું. એમને લાગ્યું કે દક્ષા પટેલના ચહેરે 'હવે તો—' નું અધૂરું વાક્ય પૂરું લખાઈ ગયું છે, તે સહેલાઈથી વાંચી શકાય છે.

ત્યાં તો પાટા પર ટ્રેન ધીરે ધીરે સરકવા લાગી. વિદ્યાર્થી-ઓના હાલતા હાથ અને રૂમાલ પાછળ જતા રહીને દેખાતા બંધ થયા.

સામે બેઠી દક્ષા પટેલે પ્રો. આત્મારામને ડબ્બામાં આવતાં જ જોઈ લીધા હતા. ડબ્બાના એ ભાગમાં સારો ઉજાસ હતો. વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતી વખતે પણ એક બે-વાર વળીને એના તરફ જોયા વિના એ રહી શક્યા નહોતા, કેમકે દક્ષા પટેલ પણ એકધારી જોતી હતી...અને જ્યારે એણે એમને મહાસ્થળી આવવા વિશે પૂછ્યું હતું ત્યારે એની બેહદ વાતોડિયણ આંખોને ખૂબ નજીક જોઈને સહેજ ગભરાયા પણ હતા. પણ હવે દક્ષા પટેલ સાથે વાત કર્યા પછી આત્મારામને લાગ્યું કે શરદચન્દ્ર ચટ્ટોપા-ધ્યાયની કોઈ નાયિકા સામે આવીને બેઠી છે અને કહે છે, 'જુઓ, ઉદાસીનતા મને ઓર સુંદર બનાવે છે.' 'હવે તો –' વાક્યનો

અધૂરો ભાગ એને અડીને બેઠો હતો અને હીરાજડિત વીંટીવાળી પોતાની જાડી આંગળી નાકમાં નાખીને લીંટ કાઢી નીચેના રેક્ઝીન સાથે ચોંટાડતો હતો.

સાંજ થવા આવી હતી. દક્ષા પટેલ બારી પાસે બેસી ડૂબતો સૂરજ જોતી હતી. હવા એના શિરકેશ ઉડાડતી હતી અને એ વારંવાર આંગળીઓથી એને સરખા કરતી હતી. સૂરજની આગ જેવી આભા એના ચહેરે પડતી હતી. પ્રો. આત્મારામે એ જોયું તો એમને યાદ આવ્યું.

દિવસના અવસાનનો સમય
મેઘમય આકાશથી ઊતરતી હતી.
એ સંધ્યાસુંદરી પરી જેવી
ધીરે...ધીરે...ધીરે...

પ્રો. આત્મારામે એક પુસ્તક ખોલ્યું, પણ એમને પાના પર છેલ્લા ત્રણ દિવસ દરમ્યાન મળેલા સન્માનના અક્ષરો છપાયેલા દેખાતા હતા. સાહિત્યપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓની યાદ આવતી હતી. એ ભીડમાં તેઓ દક્ષા પટેલની ઉપસ્થિતિનું ચિત્ર બનાવતા હતા. એ વિચારતા હતા કે દક્ષા પટેલ અગર એ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ વચ્ચે હોત તો એ જ સૌથી વધારે પ્રશ્નો પૂછતે. એમને કૉલેજની જગ્યા, ક્લાસીઝ અને સમારંભોમાં દક્ષા પટેલ હરતી-ફરતી દેખાતી હતી.

'અરે ભાઈ, આ બર્થ ઊંચે લેવાની છે. તમે ઊભા થઈ જાઓ! એણે પેન્ટની બંને બાજુએ લાગેલી લુપમાં આંગળી નાખી પેન્ટને પેટ પર ઊંચે લેતાં કહ્યું.

'હા, હા.' પ્રો. આત્મારામ ડબ્બામાં ઊભા થઈ ગયા.

'તારે કંઈ ખાવું છે?' પેલાએ દક્ષા પટેલની સામે જોયા વિના જ પૂછ્યું.

'ના.' દક્ષા પટેલે કહ્યું.

'તારી મા સામે તો કહેતી હતી કે બહુ ભૂખ લાગી છે,' એણે 'તારી મા સામે' શબ્દો એટલો જોરથી અને તાણીને કહ્યા કે દક્ષાનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો.

'મારે ક્યાં સૂવાનું છે?' દક્ષાએ સંયત સાદે પૂછ્યું.

'તું ઉપર જા, હું નીચે સૂઈશ, સામાન પણ જોવાનો છે.'

એણે પેન્ટ પર લૂંગી ચઢાવી દીધી હતી, અને ઉપરની ખુલ્લી જગ્યામાં હાથ નાખીને પેન્ટની જિપ ખોલતો હતો.

'ખસો, રસ્તો કરો' એના ગાઢ સ્પર્શથી પોતાને બચાવની દક્ષા પટેલ આગળ જઈ સૌથી ઉપરની બર્થ પર ચઢવા લાગી.

દક્ષા પટેલે થેલીમાંથી એક પુસ્તક કાઢ્યું અને ખોલીને ચહેરા સામે કર્યું.

પ્રો. આત્મારામ પણ પોતાની બર્થ પર લંબાયા હતા. એમણે જોયું, પુસ્તકની પાછળ એ રડતી હતી. ડબ્બો હાલવામાં ડૂસકાં દબાવવાને કારણે ઉત્પન્ન થતું કમ્પન ખોવાતું હતું.

રાતે મોડે સુધી એ દક્ષા પટેલને રડતી જોઈ રહ્યા. એમને થયું કે દક્ષાના માથે હાથ ફેરવું, એના ભીના ચહેરાને પોતાના સ્કંધે ટેકવીને એનાં આંસુઓથી તર થઈ જાઉં...પણ તેઓ માત્ર જોઈ રહી શકતા હતા...

એ માત્ર જોતા રહી શકતા હતા એક અભિનેત્રી, એક ચેમ્પિયન, એક વક્તા અને એક ટૉપરને પુસ્તક પાછળ મોઢું છુપાવીને રડતી. પ્રો. આત્મારામે નીચે ડોકિયું કરીને જોયું. એની લૂંગી ઘૂંટણ સુધી ઊંચે ચઢી ગઈ હતી. કાળા રૂંવાડાથી ભરચક પગ ડબ્બાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મગરની જેમ બર્થ પર પડેલા હતા. ઍરબૅગનો પટો એક પગ સાથે બાંધીને એ નિરાંતે ઊંઘતો હતો, એનો સામાન સંપૂર્ણપણે સલામત હતો.

તું કઈ યાત્રાએ છે દક્ષા પટેલ? તારી કોલેજ અને તારા ભાવનગરની સડકો મેં પણ જોઈ છે, છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં. તારી

જિંદગીનાં વીતેલાં તમામ વર્ષ અને એ દિવસોનો તારો સંઘર્ષ શું એક દિવસ રેલવેના ડબ્બામાં પુસ્તક પાછળ મોઢું છુપાવીને અને રડતાંરડતાં ઊંઘી જવા માટે હતાં?

હું અનુમાન કરી શકું છું કે આ પ્રવાસ પૂરો કરીને તું જ્યાં પહોંચશે ત્યાં ઇન્તેજાર બગાસાં ખાતો તારી રાહ જોતો હશે —બગલમાં તકિયો દબાવીને સૂતેલી તું, પ્રવાસ પૂરો થવાની પ્રતીક્ષામાં સૂઈ ગઈ છે, સાવ એમ જ. આ સફર તો પૂરી થઈ જશે, પરંતુ...

મને ક્ષમા કરજે દક્ષા પટેલ કે આ અગાઉ હું ભાવનગર આવી ન શક્યો—

મધરાતે ટ્રેન કોઈ પુલ પરથી પસાર થઈ રહી હતી. ભારે ખડખડાટથી પ્રો. આત્મારામની તંદ્રા તૂટી. એમણે જોયું કે સૂતેલી દક્ષા પટેલના ચહેરા પરથી સરકીને પુસ્તક એની છાતીએ આવી ગયું હતું. એના ચહેરા પરનું ઉદાસ વાદળ વરસીને વેરાઈ ગયું હતું, એનો ચહેરો ફરી સ્વચ્છ આકાશ જેવો થઈ ગયો હતો.

સૂતેલી દક્ષા પટેલને જોઈને પ્રો. આત્મારામને કોઈ ચીજ ન મળવાથી રડતાં રડતાં ઊંઘી જતાં બાળક યાદ આવવા લાગ્યાં પોતાનો પુત્ર સાંભરવા લાગ્યો, એનાં લગ્ન હજી થયાં નહોતાં.

□

મૃત્યુ

કાંઠે ઊતરી વર્ષો સુધી અંદરની ભૂમિ પર ચાલવા માંડ્યું ત્યારથી એક જહાજ મારા પાછા ફરવાની રાહ જોતું કિનારે ઊભું છે.

—રતિલાલ 'અનિલ'

સરેરાશ / રતિલાલ 'અનિલ'

અબ યેહ આલમ હૈ કિ મેરી જિંદગી કે રાતદિન,
સુબહ મિલતે હૈ મુઝે અખબારમેં લિપટે હુએ.

—નસ્તર ખાનકાહી

રોજિંદું વ્યક્તિગત જીવન પણ લગભગ સરેરાશ થતું જાય છે. બહુ વખણાતી નિયમિતતા અનિવાર્ય એવી ઘરેડ બની ગઈ છે. એની કોઈ પ્રશંસા કરતું નથી; સૌએ સમજૂતી કરી લીધી છે. સમયસરનો અર્થ યંત્રવત્ પણ થઈ શકે! પેલી લાલ બસ એક દોડતું યંત્ર છે, છતાં તે જાણે યંત્ર નથી, કારણ કે એ સમયસર આવતી નથી અને ઊભેલા ઉતારુને લેવા જ એવો કોઈ નિયમ નથી. પણ ઑફિસે જનારો સમયસર શું, એ પહેલાં સ્ટેન્ડ પર પહોંચી જશે – પણ પેલી બસ, યંત્ર સમયસર નથી આવતું, નિયમ પાળતું નથી એવી ફરિયાદ કરે છે! તો ટ્રેન પણ આ દેશમાં એક તોતીંગ યંત્રતંત્ર હોય એ કરતાં એક સ્વતંત્ર મનમોજી વ્યક્તિત્વ હોય એવું અનુભવાય છે. શહેરમાં અકસ્માત એ નિયમ અને નિયમ એ જાણે અકસ્માત છે. યંત્રોને ખોટકાઈ જવાની કે અમુક સમય ન ચાલવાની સ્વતંત્રતા છે અને માણસને કદાચ ખોટકાઈ પડવાની ફરજ છે! સમાન માપના બ્લોકોમાં લોકો રહે છે — મોટા બિલ્ડીંગમાં, માપસરનું જીવન જીવે છે. રસના વિષયો સરેરાશ છે, જીવવાના પ્રયત્નો અને હેતુ તથા પ્રાપ્તિનાં નિશાન લગભગ સમાન છે. લોકો કાલે શહેરને પાણી ન મળે કે આટલા કલાક વીજળી નહીં મળે એ સમાચાર, બધા જ સામાન્ય માણસો એકસરખી ચિંતામાં વાંચે છે.

આભાર પણ માને છે કે પહેલાંથી જાણ કરી! બાકી વીજળી કે પાણી બંધ થઈ જાય એ તો સામાન્યપણે લોકો સ્વીકારી લે છે! આજે ડેરીનું દૂધ નહીં મળે એવા સમાચાર વાંચીને કંઈક સંતોષ થાય છે કે દૂધ મેળવી લેવાની આપણને સ્વતંત્ર તક આપવામાં આવી છે! સગાંમાં સરેરાશ કોઈ ને કોઈ હોસ્પિટલમા હોય જ છે. દર્દીને મળવાના સમયે તો જઈ શકાય નહીં, એટલે બે રૂપિયા આપીને આપણા સમયે જવાના કેસ પણ હોય છે, તો રવિવારે ફ્રૂટ્સ લઈને જવાનું સામાન્ય જ હોય. મોટા થયા પછી સિનેમા થિયેટરે નહીં, હોસ્પિટલે કોઈની ખબરઅંતર કાઢવા માટે રવિવારની રજા સારી રીતે કામ આપે છે. બધું લગભગ સરેરાશ એકધારું હોય છે. ઑફિસ-સમય પહેલાં જમી લેવું, પછી બહાર નીકળી બસ ન મળે તો રિક્ષાભાડું ખર્ચી નાખવું સામાન્ય છે. કશું જ થ્રિલ આપનારું હોતું નથી. કંકોતરીની સીઝનમાં ગણપતિનાં દર્શન કરવાં ને ચાંદલાનાં કવર તૈયાર કરવાં અને છાપામાં લગ્નસમારંભ મુલતવી રખાયાની જાહેરખબર વાંચવી અને આજની કસોટી કાલ પર ઠેલવામાં આવી છે એ સહજપણે સ્વીકારી લેવું પણ સામાન્ય છે. સ્ત્રીવર્ગ કામ કરવા સાથે લગ્ન કેમ મુલતવી રહ્યાં તે અંગેની ચર્ચા અને કલ્પના કરે, એવી ફાવટ પુરુષને નથી હોતી. તે ડાયરીમાં એક નોંધ પર ચોકડી મારે એટલું જ. હવે તો જાહેર અશાંતિ શહેરમાં સામાન્ય છે. ગજવામાં ઇમર્જન્સી રિક્ષાભાડાના પૈસા અનામત રાખીને ઘર બહાર જવાનું અને કરફ્યુમાં ઘરે બેસી રેડિયો સાંભળવો, ટી.વી. જોવું અને આજે કરફ્યુ છે એટલે દિવસે એક-બે ફિલ્મ જોવા જોવા મળશે—એ પણ સામાન્ય છે—એમાં થ્રિલ જેવું છે જ નહીં. ફિલ્મો મારામારીપ્રધાન કે હિંસાપ્રધાન થઈ ગઈ છે તે સ્વીકારી લેવાયું છે અને શહેરી જીવન પણ હિંસાપ્રધાન થઈ ગયું હોવાનું સ્વીકારી લેવાયું છે. બધું જ સરેરાશ અને સાહજિક છે. ટેલિફોન નથી ચાલતો કે રોંગનંબર આવે એ પણ સહજ છે. હવે તો શાણા

અને અનુભવી લોકો ફરિયાદ પણ કરતા નથી. કામ કે કહેવાતી ફુરસદના સમયમાં એ સંભારવાનો વિષય બને, — એ પણ સહજ અને સ્વાભાવિક છે! થ્રિલ તો હવે વિદેશી, 'હોરર' કહેવાતી ફિલ્મમાં પણ ક્યાં છે! લગભગ હોરર જ જીવીએ છીએ છતાં થ્રિલ જેવું કશું નથી. 'આતંકવાદી 'અને 'ત્રાસવાદી' શબ્દો ગઈકાલના 'કચરાલાલ' અને 'ગાંડાલાલ' જેવા છે. ગઈ કાલે એ શબ્દોથી તે પરાવનારને પણ આશ્ચર્ય થતું નહોતું, તો હવે ત્રાસવાદી–આતંકવાદી શબ્દોથી યે કશું આશ્ચર્ય થતું નથી. હકરજાસાં હડતાળના દિવસનો સત્તાવાર સમાવેશ નથી થયો–પણ તે રજાનો દિવસ જ હોય છે, તે જરા જુદો લાગે છે કે તે ઘણા માણસો માટે સરખી હોવા છતાં એમાં સ્વેચ્છાનું તત્ત્વ હોવાથી તે વધારે સારી રજા ગણાય. રેલીઓ નીકળ્યા જ કરે છે એટલે રાજ-માર્ગ પર ચાલવાને બદલે આડીઅવળી શેરી ગલીમાં ચાલવાનો અભ્યાસ વધે છે. રેલી અને વરઘોડા રાજમાર્ગેથી જ પસાર થાય અને રેલી વખતે અથડામણ થાય કે વરઘોડો તો ઠીક, બીજા રાહદારી અને વાહનો પણ મોડાં પડે એ સામાન્ય છે. પછી અખબારમાં પરસ્પર વિરોધી નિવેદનો આવવાનાં છે એ પણ સમજી શકાય છે.

સુબહ હોતી હૈ, શામ હોતી હૈ,
જિંદગી યૂં હી તમામ હોતી હૈ.

આ શે'રમાં કવિએ કંઈ કહ્યું નથી, એવું વિવેચક કહેશે એ પણ ધારી શકાય એટલે વિવેચનમાં કશી થ્રિલ નથી રહેતી. કવિએ ગુસ્સો, ઉગ્ર આક્રોશ કેમ વ્યક્ત કર્યો નથી, એવું વિવેચક પૂછે એનુંય આશ્ચર્ય નહીં, એ એમ જ કહેશે એવું આપણે જાણીએ જ. સવાર-સાંજ આ શે'ર લખાયો ત્યારે કહે છે કે જુદી પડતી હતી! એટલે કે ત્યારની ઘરેડ ત્યારની હતી, હવેની ઘરેડ આજની છે — સરેરાશનું તત્ત્વ સૂત્રરૂપે હતું ને રહ્યું છે. સવારે ગાય ચરવા ઊપડતી, હવે સ્કૂટર ઊપડે છે અને સાંજે આવે છે. ત્યારે ભીંત-ઘડિયાળ સ્વતંત્રપણે ઘંટારવ કરતી એટલું ચમત્કારનું તત્ત્વ હતું તે

ટાળવા આપણે કલાક, અડધો કલાકના ટકોરા ન કરે એવી ઘડિયાળ રાખીએ છીએ. રેડિયો કે ટી વી. સાથે ઘડિયાળનો સમય મેળવી લઈએ છીએ — મિલનાં ભૂંગળાં હવે નથી વાગતાં એટલે એમ કરવું પડે એ તો દેખીતું છે.

લગભગ ધારી શકાય એવું બોલાય છે. મરણ અનિશ્ચિત છતાં તે અંગેના બધા ક્રિયાકાણ્ડ નિયમિત અને ઘરેડિયા નહીં, 'યોગણ-સરના' હોય છે! કોના મરણ વિશે રાષ્ટ્રપતિ શોકસંદેશ આપશે અને કોના મરણ વિશે આપણે જ શોક વ્યક્ત કરવા જવું પડવાનું છે એ નક્કી હોય છે.

જીવન રામનામની માળા ફેરવવા જેવું છે! ૧૦૮ મણકા પછી ફુમતું આવે ને એક માળા પૂરી થયાનું લાગે એમ દિવસ પૂરો થયાનું લાગે છે. આમ કંઈ જાણવા જેવું હોતું નથી, છતાં સવારે અવશ્ય છાપું જોઈએ છીએ, વિમાન તૂટી પડ્યું, આગગાડી ભટકાઈ, એવું સામાન્યપણે હોય જ એ માની લીધું છે. માત્ર છાપું મોડું આવે કે ન જ આવે એ આપણા માટે 'સમાચાર' બને છે. આપણામાં કશુંક ઉત્સુકતા જેવું જાગે છે! પણ પછી તો એનુંયે આશ્ચર્ય રહેતું નથી. આપણી સ્થિતિ પેલા સહદેવ જેવી હોય છે. ઘરે પહોંચીએ અને કોઈ પૂછે, ફલાણી જગ્યાએ તોફાન થયું? તો આપણે હા કહીએ! પૂછે તેને કહેવું એ સહદેવધર્મ પાળીએ છીએ! મહાભારત–યુદ્ધમાં શું થવાનું છે તે સહદેવ જાણતો હતો અને રોજિંદાં કામોય કરતો હતો — આપણું યે લગભગ એવું જ! આગ-ગાડીના ડબ્બામાં ઊભા રહેવું પડે, બોલચાલ થાય, એકાદ લાફો લાગી જાય કે મારીએ ને તેમ નહીં તો બોલીને મૂગા થઈ જઈએ અને સરકસમાં ખેલ કરતા હોઈએ એમ ભીડ વચ્ચે ઊભા રહીને કપ અને તેમાંની ચાને સલામત રાખીને તેનું પાન કરીએ એ પણ સામાન્ય છે. પછી રસ્તા વચ્ચે ટ્રેન ઊભી રહે, ખાસ્સી થોભે ત્યારે "શું થયું' એવું પૂછવું સામાન્ય અને વધારે થોભે તો ડબ્બામાંથી

ઊતરીને નીચે આંટા મારીએ, કાંઈ ચિંતા વ્યક્ત કરે તો ભાગીદાર થઈએ છતાં સહદેવ જેવી સ્વસ્થતા યે હોય. 'વહેલી રાત્રે મરેલાંને કયાં સુધી રડશો?' એવું અનુભવી વડીલો સ્ત્રિઓને કહેતા, 'હવે કયાં તો વડીલો રહ્યા નથી, કયાં લોકો કહ્યા વિના જ છાના રહેવાનું શીખી ગયા છે.

એક મુસ્લિમ મિત્ર સાંજે ઘેર આવે ત્યારે અખબારમાં પાઉં-રોટી લપેટીને લાવે. તે સાંજના અખબારમાંયે લપેટલી હોય! હવે મોટાં ગજવાંવાળા લાંબા કોટ લોકો પહેરતા નથી એટલે છાપામાં વીંટાળીને ઘણુંબધું લાવે છે. અને એ વીંટાળેલા છાપામાં સરેરાશ બને છે તે બધું વીંટાળેલું હોય છે. આપણો સાંપ્રત-સમય 'છાપેલો' હોય છે. ઘણુંબધું બન્યાનું એ કહે છે. વાતોડિયો માણસ એક કલાક વાત કરે અને એમાં કંઈ હોય નહીં અથવા હોય તે હોય એવું લાગે જ નહીં, એમ અખબારમાં ઘણુંબધું હોય પણ ન હોય એવું લાગે.

અખબારમાં દરરોજ ઝીણું ઝીણું કાળું ઘાસ ઊગે છે — એમાં 'ગુલે-પોલાંડ'માં આવતાં ઘાસિયાં મેદાનોમાંથી ઘોડા પર બેસીને લટાર મારવાનો આહ્લાદ નથી. આવડો મોટો સમાજ આખો દિવસ શું કરે છે? સવારના અખબાર માટે કાળું ઘાસ ઉગાડે છે – એમાં દુર્વા જેવું ઋજુ કોમળ કંઈ ખરું? તે તરફ કોણ ધ્યાન રાખે છે? પેલો રાવજી પટેલ કહે છે:

> હેડ ન્યૂઝના ફેંટા બાંધી,
> વ્યંઢળ બેઠા માથે જોને!

એ વ્યંઢળો પર જ નજર જાય છે. આપણા માથે વ્યંઢળો છે, એ ઓછું આશ્વાસન છે? કોઈ એલાન કરે છે, તો કોઈ શુદ્ધ હિન્દી હોવાથી 'ઘોષણા' કરે છે, અને પડકાર કરવા એ તો હોંશે હોંશે હાથતાળી આપવા જેવું હોય છે! આપણે ચા પીતાં ઘોષણા વાંચીએ છીએ. કોઈ કવિતા આંખ, કાન અને નાકની હોય છે, આ છાપકળા શેને માટે છે? નિવૃત્ત ન્યાયાધીશનું પંચ બેસાડવું,

ચડે. એ નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ લાકડી લઈને બેચાર પેન્શનર મિત્રો સાથે વૈષ્ણવમંદિરે કે જાહેર બાગમાં સાંજ ગુજારવા જતા દેખાય એ કંઈ સારું નહીં. છાપું ઘણા ઉકેલો બતાવે છે!

આખું વિશ્વ આઠ કૉલમનાં કાળા ઘાસનાં ખેતરોમાં સમાઈ જાય છે. મારા ઘરે ચોરી થશે, તો એની જાણ મને અખબાર દ્વારા થશે. આ જગતનાં ઘણાં દૃશ્યો સુંદરી કે જુવાનથી શોભતી જાહેરખબરોમાં જોવા મળશે. મારી ટી.વી., ચા, સાબુ સૌની પસંદગી અને જાણ એનાથી જ થાય છે. **આધુનિક કવિતા એ હોય કે મારા બેસણા-ઉઠમણાંની અખબારમાં આવેલી જાહેરખબર વાંચવા હું આ જગતમાં નહીં હોઉં!** મારું જન્મવું, સાક્ષર થવું આમ નિષ્ફળ જવાનું છે, પણ મારું મૃત્યુ અખબારમાં કાળા ઘાસનાં થોડાંક તરણાં ઉગાડશે એટલું કલ્પી શકાય છે. હવે ઉત્તરક્રિયામાં એવી જાહેરખબર છપાવવાનો પણ સમાવેશ થઈ ગયો છે. સુબ્હ હોતી હૈ, શામ હોતી હૈ, સવાર-સાંજનાં છાપાં બહાર પડ્યા કરે છે...લ્યો, પેલી પડોશણ છાપાના કાગળ પર શિશુને 'છિ' કરાવી લીધા પછી, તેને વીંટાળીને શૌચાલયમાં ફેંકી દે છે... □

તમે કાયમ પૂછો છો / ચાંગ હ્યુ હાંગ

તમે મને કાયમ પૂછો છો
હું પ્રેમ-કવિતા કેમ નથી લખતી
પ્રેમ સ્વયં છે એક કવિતા
પણ એ એટલી સહેલી નથી
ઉત્સુક અને તપતી આંખે
તમે મને એકીટસે જુઓ છો
પણ હું બારી બહાર ઝાંખવા માંડું છું
ત્યાં છે પેલી બે લતા
એકબીજામાં એવી કસીને ગૂંથાઈ છે
કે એકને બીજાથી અલગ ઓળખાવવી મુશ્કેલ છે.

અને વિવેચકોના મનમાં પણ છે. ત્યારે સ્પષ્ટરૂપે એ જાણવું જરૂરી છે કે જેમ ટૂંકી વાર્તા અને લાંબી ટૂંકી વાર્તા એક–સ્વરૂપ નથી, જેમ લાંબી નવલકથા અને બૃહન્નવલ એક–સ્વરૂપ નથી. તેમ કદનું સામ્ય દેખાતું હોવા છતાં ટૂંકી/લઘુ નવલકથા અને લઘુનવલ બંને એક નથી. બંનેનાં પ્રયોજન અને કાર્યમાં ઘણું જુદાપણું છે. આ વાત આપણે દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ રૂપમાં સમજીએ.

ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલની 'મળેલા જીવ', ક. મા. મુનશીની 'પૃથિવીવલ્લભ', જયંતિ દલાલની 'પાદરનાં તીરથ', હરીન્દ્ર દવેની 'ગાંધીની કાવડ' અને રમેશ દવેની 'પૃથિવી' કદમાં ટૂંકી રચનાઓ છે અને એટલે એમને ઘણા સામાન્ય વાચકો લઘુનવલ સમજે છે. ગુજરાતના કેટલાક અભ્યાસીઓ પણ એમને લઘુનવલ સમજે છે અને એ સંજ્ઞાથી જ એમને ઓળખાવે છે! કદમાં ટૂંકી કે લઘુ હોવાને કારણે કોઈ રચના લઘુનવલ ન ગણી શકાય. જે ભૂલ થતી રહે છે તે લઘુનવલ અને લઘુનવલકથા એવી લગભગ સમાન જણાતી સંજ્ઞાઓને કારણે. નવલકથા ટૂંકી હોય કે લાંબી, આખરે એ નવલકથા છે; એ નથી લઘુનવલ; એ નથી બૃહન્નવલ.

લઘુનવલનું પ્રયોજન છે સમાજનિરપેક્ષ કોઈ એકાકી અને આત્મકેન્દ્રી માણસના જીવનમાં ઊભી થયેલી ભાવપરિસ્થિતિમાં તે માણસ મનઅંતરની ભૂમિકાએ કેવાં દ્વિધા, દ્વંદ્વ, સંઘર્ષ અનુભવે છે તે બતાવવાનું અને તેથી તેનું કાર્ય છે કોઈ અસાધારણ, વિલક્ષણ, પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા માણસના મનઅંતરમાં ઊઠતી પ્રતિક્રિયાઓનું આત્મલક્ષી ભૂમિકાએ આલેખન કરી તેના મનોગતનું મર્મદર્શન કરાવવું, આંતરસત્ત્વનો પરિચય કરાવવો, એ જે અસ્તિત્વમૂલક સંઘર્ષ અનુભવી રહ્યો હોય તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક અથવા દાર્શનિક સત્ય/રહસ્ય પ્રગટ કરી આપવું.

જ્યારે નવલકથાનું પ્રયોજન છે સમાજની વચ્ચે રહી તેની સાથે સુમેળ, સમાધાન કે સંઘર્ષ સાધી માનમોભો પામતો માણસ પ્રગટ

કરવાનું. તેથી તેનું કાર્ય છે સામાજિક પરિપાર્શ્વમાં મુકાયેલા માણસના જીવનના અંદર-બહારના સંજોગોનું પ્રતિબિંબ, વાસ્તવિક ભૂમિકાએ આલેખન કરી તેના જીવનનું દર્શન કરાવવાનું. વ્યક્તિના જીવન સાથે સમીપતા કેળવી તેના જીવનનું અદલ અને યથાર્થ ચિત્ર રજૂ કરી તેના જીવનનું નિદર્શન અને પ્રતિવિધાન કરી માનવજીવનનો આસ્વાદ કરાવવાનું કામ છે. લઘુનવલ કોઈ વ્યક્તિના જીવનની ક્ષમતાપૂર્ણ એકાદ ભાવપરિસ્થિતિ (Single potential situation)-ની કળા છે તો લઘુનવલકથા કે ટૂંકી નવલકથા જીવનની રીતભાત અને નીતિમત્તાની કળા છે. લઘુનવલ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિજીવનના ગૂઢ રહસ્યને આત્મલક્ષી મિજાજ વડે પ્રસ્તુત કરવા માટે અનુકૂળ સ્વરૂપ છે, તો ટૂંકી/લઘુનવલકથા માનવસંબંધ અને વ્યવહારની યથાર્થતા અને સંકુલતાને અમુક સ્વાભાવવિશેષ દ્વારા પ્રગટીકરણ કરવા માટે યોગ્ય સ્વરૂપ છે.

લઘુનવલનો fictional mode આગવા રૂપનો છે. એની પૂરી ઓળખ ન તો આપણા સર્જકને છે, ન તો ભાવક વિવેચકને. વળી શું અહીં કે શું પશ્ચિમમાં, આ સ્વરૂપનો અભ્યાસીઓ વિવેચકો વડે ખાસ અભ્યાસ કે વિચાર થયો નથી. આ કારણે કેટલીક રચનાઓ વિશે આપણા અભ્યાસીઓ હજુ દ્વિધામાં છે. દા.ત., કનૈયાલાલ મુનશીની 'પૃથિવીવલ્લભ' (૧૯૨૧),પન્નાલાલ પટેલની 'મળેલા જીવ' (૧૯૪૧) અને જયંતિ દલાલની 'પાદરનાં તીરથ'(૧૯૪૬)ને કેટલાક અભ્યાસીઓ લઘુનવલ તરીકે ઓળખાવે છે, કેટલાક નવલકથા તરીકે. સ્વરૂપ અંગેની ધૂંધળી સમજને કારણે આમ બને છે. આ સ્વરૂપની વિભાવના સ્પષ્ટ થયા પછી નિઃસંકોચપણે કહી શકાય તેમ છે કે આ ત્રણ પૈકીની એક પણ રચના લઘુનવલના સ્વરૂપની નથી.

'પૃથિવીવલ્લભ'માં મુનશીનો હેતુ મુંજની પૃથિવીવલ્લભતાને ઉપસાવવાનો છે. તેથી તેઓ મુંજનો પ્રભાવ તેજપ, તેની પ્રજ્ઞા

અને વિશેષ કરીને મૃણાલ પર કેવો પડે છે તેનું ચિત્ર આપવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. કથા છે મુંજની, પણ તેમાં વિગતે ચરિત્ર-ચિત્રણ થયું છે મૃણાલનું. જો તેઓ કેવળ મુંજ અથવા મૃણાલના ચરિત્રને લઈ તેની મનોભૂમિમાં ઊતર્યા હોત અને એનાં આંતર-સત્ત્વને એકાંતિકપણે અને તીક્ષ્ણતાથી પ્રગટ કરવા મથ્યા હોત તો આ રચના જરૂર લઘુનવલ બની હોત. એના બદલે મૃણાલનું જીવન-કારુણ્ય અને મુંજની પ્રભુતા ઉપસાવતી આ રચના એક નવલકથા બની છે.

પન્નાલાલ પટેલની 'મળેલા જીવ'નો કથાપટ અને સમયફલક ટૂંકો છે. પંદર માસની કથાઘટનામાં પૂરા પંદર બનાવો પણ બનતા નથી. પરંતુ એ રચનામાં એક વ્યક્તિના આંતરગહ્વરને અવલોકવાને બદલે સર્જકે કાનજી અને જીવી બેઉ પાત્રોના આંતરલોકનું અવગાહન કર્યું છે. જીવીને ચાહવા છતાં પરણી ન શકતાં, જીવનમાં જ્ઞાતિભેદ અને કૌટુંબિક કારણે ઊભી થયેલી એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં મુકાતાં કાનજી; ઉપરાંત જીવીના જીવનમાં ઊભી થતી ઘટનાઓ અને તેમાંથી સરજાતી ઉભયના જીવનની ટ્રૅજેડીને નિરૂપવા તરફ લેખકનું લક્ષ રહ્યું છે. એટલું જ નહીં, એ બંને પાત્રો જેનાં અંગભૂત ઘટકો છે એ ગ્રામીણ સમાજને લેખકે વેગળો રાખ્યો નથી. હીરો અને ભગત ભલે કાનજીના second self જેવાં પાત્રો છે, પણ એ સિવાયનાં પાત્રોની અને એ જાનપદી સૃષ્ટિના પ્રાકૃતિક સામાજિક પરિવેશની વાત કથામાં સારું એવું મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેથી એ સમાજસાપેક્ષ કથા છે તેમાં scio-psychological realityનું ચિત્રણ છે અને માટે એ લઘુનવલ નહીં, નવલકથા છે.

જયંતિ દલાલની 'પાદરનાં તીરથ' પ્રજાલડતના એ બનાવનું લઘુફલક પર આલેખન કરતી રચના છે. બેતાળીસની લોકલડતમાં સામેલ થવા નંદપરા ગામના લોકોએ સ્ટેશન બાળી, પાટા ઉખેડી આંદોલનને પોતાને ત્યાં નિમંત્ર્યું. એ એક ઘટના એ નાના ગામની

જુદી જુદી કક્ષાના માણસોના જીવનમાં કેવા છાંટા ઉડાડયા તેની કથા તેમાં કહેવાઈ છે. સાત દિવસના સીમિત સમયાવધિમાં એ ઘટનાએ જે પરિસ્થિતિ ઊભી કરી તેનું એક જ સ્થળે તેમાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કેવું વર્તન દાખવે છે એ જોવા–જાણવાની ઇંતેજારીથી લેખકે એ કથા લખી હતી, તેથી તેમાં ઘણાં પાત્રો છે અને તેમાંનું એક પણ પાત્ર રચનામાં કેન્દ્રીયતા પ્રાપ્ત કરતું નથી. પાત્રો સારાં–નરસાં એવા વર્ગોમાં વહેંચાઈ જાય છે. વળી એ બધાં પાત્રોમાંથી ડૉક્ટર, જગુ, ફોજદાર વગેરેનાં પાત્રો કથામાં વિકસે છે. વ્યષ્ટિ કરતાં સમષ્ટિ પર નજર, એક કરતાં વધારે પાત્રોનો વિકાસ, પોલીસના અત્યાચાર અને ફોજદારના ભ્રષ્ટાચારનું છબીરાગી નિરૂપણ અને રચનાનિર્માણમાં વ્યક્ત થતો કર્તાનો આશય આ કૃતિને લઘુનવલ નહીં, નવલકથા ઠેરવે છે.

હરીન્દ્ર દવેની 'ગાંધીની કાવડ' એ રચના એના રાજકીય વિષય-વસ્તુને કારણે વાર્તારસિયા વાચકોનું જેટલું ધ્યાન ખેંચી શકે એમ છે તેટલું એની કલાત્મકતા કે સ્વરૂપસિદ્ધિને કારણે વિવેચકોનું ખેંચી શકે તેમ નથી. એનું મુખ્ય કારણ એક સારું વિષયવસ્તુ યોગ્ય માવજતના અભાવમાં રોળાઈ ગયું છે તે છે. આજના ભ્રષ્ટ વાતાવરણની ભીંસમાં અટવાઈ ખરડાઈ અને પતન પામતા એક સંવેદનશીલ માણસની વાત તેમાં રજૂ થઈ છે. કૃતિના લેખન સમયે લેખકના મનમાં લઘુનવલનું સ્વરૂપ રહ્યું જણાય છે. અનાત્મીકરણનો કૃતિવિષય પણ આ સ્વરૂપને અનુકૂળ છે છતાં ય આ રચના લઘુનવલ બની નથી. કેમ કે અહીં સંવેદનની ઘનતા હાંસલ કરવાને બદલે વાર્તારસની ખિલવણી વિશેષ થઈ જણાય છે. લેખકના પત્રકારી સ્વભાવે આ કૃતિને વણસાડી છે. રચનાના વસ્તુ–સંયોજન અને ભાષાપ્રયોજનમાં સઘનતા અને સૂક્ષ્મતાનો અભાવ છે.

રમેશ ર. દવેની 'પૃથિવી' લઘુનવલની એક સ્પર્ધા નિમિત્તે

લખાયેલી, તેમાં નોંધપાત્ર ઠરેલી, પ્રસ્તાવના–લેખક રઘુવીર ચૌધરી અને અન્ય સમીક્ષકો દ્વારા લઘુનવલ કહીને ઓળખાવાયેલી હોવા છતાં લઘુનવલ નથી! તેમાં સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ નિમિત્તે માનવ-વ્યવહાર અને માનસસંબંધોની સમસ્યા નિરૂપવાનો ઇરાદો છે. પૃથિવી, અનિકેત અને સદન જેવાં ત્રણ મુખ્ય અને અન્ય કેટલાંક ગૌણ પાત્રો લઈ એક સ્ત્રીના બે પુરુષ સાથેના યૌનસંબંધોનું ચિત્રણ અહીં થયું છે. લેખકે પસંદ કરેલી સમસ્યા બહુપરિમાણી છે. એને સમાજિક, નૈતિક, કાનૂની વગેરે આયામો છે. એવી એ ઘણી નાજુક, જટિલ અને સંકુલ સમસ્યા છે. એનું સ્વાભાવિક અને પ્રતીતિકર નિરૂપણ કરવા જતાં લેખકને અનિવાર્યરૂપે ચરિત્ર, પરિ-વેશ, ભાષા અને સમયનાં ઘટકો સાથે એવી રીતે કામ લેવું પડ્યું છે કે એમાંથી માનવજીવનની જટિલતા, સંકુલતાનો ખ્યાલ નીપજે છે અને એ કામ લઘુનવલનું નથી, નવલકથાનું છે.

આમ, લઘુનવલ અને લઘુનવલકથા બંને એક વસ્તુ નથી. લઘુનવલકથા તત્ત્વતઃ નવલકથા જ છે, લઘુનવલ નવલકથાથી વ્યાવ-ર્તક, પોતાનું આગવું સંવિધાન ધરાવતું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. ગુજ-રાતીની કેટલીક લઘુનવલકથાઓને એમના ટૂંકા કદને અનુલક્ષીને કેટલાક અભ્યાસીઓ લઘુનવલ ગણે છે એ બરોબર નથી. લઘુનવલ અને લઘુનવલકથા બંને જુદાં સ્વરૂપો છે, એમને એક સમજવાની ભૂલ કોઈએ કરવી જોઈએ નહીં. □

- સાચું બોલવાની હિંમત ભેગી થાય છે ત્યારે આપણે એકલા શેષ રહીએ છીએ.
- સદીઓથી ઊડતાં અસંખ્ય પક્ષીઓ થાકથી ચૂરચૂર, ઊતરે છે મારા મનમાં વિશ્રામ કરવા માટે.

—મંજુલ દીવાન

એક અભિનેય લઘુઆલેખ / ડૉ. દીપક રાવલ

પ્રસ્તુત લેખમાં ડૉ. સતીશ વ્યાસની કૃતિ "કૅબિનની અંદરનો માણસ" વિશે વાત કરવાનોનો ઉપક્રમ છે, પરંતુ એ પહેલાં "એકાંકી" સંજ્ઞા વિશે થોડી વાત.

"એકાંકી" આપણે ત્યાં રૂઢ થયેલી સંજ્ઞા છે પરંતુ આજના વિકાસશીલ યુગમાં સમૂહમાધ્યમોનો પ્રભાવ વધ્યો છે, રંગભૂમિ પણ વિકસી રહી છે ત્યારે ઘણાં બધાંને લાગે છે કે આ સંજ્ઞા હવે અપ્રસ્તુત થઈ ગઈ છે. 'એકાંકી'ના વિકલ્પે અન્ય સંજ્ઞા શોધવાના પ્રયાસો તો પહેલેથી જ થતા રહ્યા છે. જયંતિ દલાલને અંગ્રેજી 'One act'નો ખ્યાલ આપી શકે તેવો પૂરો ગુજરાતી શબ્દ 'વેશ' અનુકૂળ લાગેલો. પણ એ સ્વીકારાયો નહીં. જયંત કોઠારીએ એમના સંપાદન 'એકાંકી અને ગુજરાતી એકાંકી'માં એકાંકીને બદલે 'લઘુ-નાટક' સંજ્ઞા પ્રયોજવા સૂચવ્યું હતું : "હા, તો 'એકાંકી' નહીં પણ 'લઘુ-નાટક.' 'એકાંકી' પોતાની રૂઢ સીમાઓને વટી ગયું હોય, એકાંકીને નાટકનું રચનાવિધાન હાથવગું થયું હોય, તો એને 'એકાંકી' કહેવું એ ખોટું નામાભિધાન છે. એનો પટ નાટકથી નાનો માટે એ લઘુનાટક ટૂંકમાં નાટકથી એનો સ્વરૂપગત કોઈ પાયાનો ફર્ક નહીં."

હિન્દી નાટ્યસાહિત્યમાં "લઘુનાટક" સ્વીકારાયેલી સંજ્ઞા છે. ડૉ. નેમિચન્દ્ર જૈને 'नये हिन्दी लघुनाटक' નામે સંપાદન પણ કર્યું છે. એ સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં એમણે કહ્યું છે કે "इस

बीच रंगमंच और नाटक-रचनाके बीच सक्रिय और जीवंत संपर्क फलस्वरुप नाटक और एकांकीके बीच विभाजन एक हद तक निरर्थक हो गया है। अब ऐसे कई नाटक लिखे जाते हैं जिनकी प्रदर्शन अवधि डेढ-दो या कई घंटेकी होने पर भी उनमें कोई अंक विभाजन नहीं होता और कार्यव्यापार शुरु से अंत तक अबाध चलता जाता है। इससे भिन्न कई छोटी अवधिके नाटक ऐसे हैं जिनमें कई-कई अंक या दृश्य जिनका कार्यव्यापार एक से अधिक स्थलों पर चलता है। ऐसे भी कई छोटे नाटक लिखे गये हैं जिनकी प्रदर्शन अवधि एक से डेढ़ घंटे के बीच ही होती हैं पर जिनमें कार्य-व्यापार अपनी सघनता और बहुस्तरीयता के कारण सम्पूर्ण नाट्यानुभव प्रस्तुत करता है।

इस दृष्टि से यह उपयुक्त लगाता है कि एकांकी की कोई अलग कोटि या वर्ग मानने की बजाय छोटी अवधि के नाटकोंको लघुनाटक ही कहा जाय।"

ડૉ. ઉત્પલ ભાયાણીએ 'નાટકોનો જીવ'માં 'એકાંકી' અને 'લઘુનાટક' સંજ્ઞાઓથી થોડી આગળની વાત કરી છે. એમણે કહ્યું છે કે "'એકાંકી' સંજ્ઞાનું આજે આગવું મહત્ત્વ કેટલું? અલબત્ત, આ મુદ્દો નવો નથી. ઘણા સમકાલીનોએ આ વિશે ચર્ચા કરી છે. અને 'એકાંકી'ના વિકલ્પે 'લઘુનાટક' જેવી સંજ્ઞાનો પણ વિચાર કર્યો છે. પરંતુ લાંબા નાટકથી છૂટા પાડતા તાંત્વિક ભેદની મુશ્કેલીનો આથી ઉપાય મળતો નથી. ઇષ્ટ પરિસ્થિતિ માત્ર 'નાટક'થી અટકી જવામાં છે." ૧૯૮૩નાં એકાંકીઓ વિશે વાત કરતાં એ ૮૪ પુસ્તકમાં ઉત્પલ ભાયાણી કહે છે કે "'૧૯૮૩નાં એકાંકીઓની વાત કરતાં પહેલાં યાદ રાખવું જોઈએ કે ભલે હજી આપણે એકાંકીને કે રેડિયો કે ટેલિવિઝનના નાટકને જુદાં પાડીએ, અને પ્રસ્તુત લેખમાં 'એકાંકી' સંજ્ઞાનો જ ઉપયોગ થયો છે, પણ આવા કોઈ

પ્રકારનું ચોક્કસ લક્ષણોવાળું જુદું પાડી શકાય એવું સ્વરૂપ આજે રહ્યું નથી.''

ઉત્પલ ભાયાણીની વાતમાં તથ્ય છે. આજે એકાંકી એના સ્વરૂપના રૂઢ થયેલા ખ્યાલોને ઓળંગી ગયું છે ત્યારે અન્ય કોઈ સાર્થક સંજ્ઞા વિશે વિચારવું પડે. ડૉ. સતીશ વ્યાસે 'નાટક'ને બદલે 'આલેખ' સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કર્યો છે એ અંગે વિચારવા જેવું છે. ડૉ. સતીશ વ્યાસ એમના નાટ્યવિવેચનસંગ્રહ "નૂતન નાટ્ય-આલેખો"ના ટૂંકા નિવેદનમાં કહે છે કે "આ રચનાઓ માટે મેં 'આલેખ' સંજ્ઞા સહેતુક પ્રયોજી છે. જ્યાં સુધી નાટકનું મંચન થતું નથી ત્યાં સુધી એ પરિપૂર્ણ બનતું નથી. નાટ્યપ્રયોગ માટે સર્જાયેલી આ બધી રચનાઓ એ દૃષ્ટિએ પ્રત કે આલેખ છે.'' અહીં નાટકના મંચન પર ડૉ. વ્યાસે યોગ્ય રીતે જ ભાર મૂક્યો છે. નાટક તો ભજવાય ત્યારે નાટક. આલેખ તો નાટકનું એક અંગ માત્ર છે. અભિનેતા અને પ્રેક્ષકો નાટક માટે અનિવાર્ય છે. આલેખની મદદ વિના પણ નાટક ભજવી શકાય છે. ઇમ્પ્રોવાઈઝેશનના એવા પ્રયોગો થયા છે જેમાં નાટક પહેલાં ભજવાયું હોય અને પછી લખાયું હોય. એ અર્થમાં નાટ્યયોગ માટે નાટકનું લિખિત સ્વરૂપ એ માત્ર આલેખ છે. વળી એક જ આલેખનું મંચન થાય, રેડિયો-પ્રસારણ થાય કે દૂરદર્શન પર એને પ્રદર્શિત કરવામાં આવે ત્યારે એનાં જુદાંજુદાં રૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે એકાંકી કે ત્રિઅંકી જેવી સંજ્ઞાઓ નિરર્થક બની રહે છે. 'આલેખ' સંજ્ઞા પ્રયોજવાથી મંચનનું કે પ્રસ્તુતિનું મહત્ત્વ આપોઆપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે માટે 'આલેખ' સંજ્ઞા સ્વીકાર્ય લાગે છે. સમયનું પરિમાણ સ્પષ્ટ કરવા માટે લઘુઆલેખ કે દીર્ઘઆલેખ સંજ્ઞા પ્રયોજી શકાય.

પ્રસ્તુત લેખમાં 'કેબિનની અંદરનો માણસ' કૃતિ માટે લઘુ-આલેખ સંજ્ઞા પ્રયોજી છે.

આ લઘુઆલેખનાં પ્રારંભમાં પડદો ખૂલે છે ત્યારે મંચ પર

સરકારી ઑફિસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એની ડાબી બાજુની વીંગમાં એક કેબિન છે. કેબિનમાં પ્રકાશ જણાય છે. એ વખતે જ તાળું ખૂલવાનો અવાજ સંભળાય છે અને હાથમાં ચાવીનો ઝૂડો રમાડતો પટાવાળો પ્રવેશે છે. કેબિનમાં પ્રકાશ જોઈ પટાવાળાને સહેજ આશ્ચર્ય થાય છે. એને થોડો ભય પણ લાગે છે. એ સાવધાનીથી કેબિનમાં જાય છે અને તરત જ જાણે કોઈએ 'ખદેડચો' હોય તેમ બહાર આવે છે. વિમાસણમાં ઊભો રહે છે, થોડીવાર બેસે છે. પછી પાણીનો પ્યાલો ભરી આવી ટ્રેમાં લઈને કેબિનમાં જાય છે. ક્ષણવાર પછી બહાર આવે છે. કેબિનની બહાર વિચારમાં ઊભો રહે છે. ત્યાં સુલેમાન વોરાનો પ્રવેશ થાય છે. ભીખો પટાવાળો સુલેમાનને સાહેબના આવી ગયાની જાણ કરે એ પહેલાં જ સુલેમાન ઑફિસમાં મસ્ટરમાં સહી કરવા જાય છે અને સાપના રાફડા પર પગ મુકાઈ ગયો હોય અને તરત પાછો ખેંચી લઈએ તેમ બહાર આવે છે. સુલેમાન વોરા પછી ઑફિસના અન્ય કર્મચારીઓ મનસુખ પટેલ, રશ્મિ શાહ, મોહનકાકા, સગર્ભા મિસિસ મેઢ આવે છે, કેબિનમાં માસ્ટરમાં સહી કરવા જાય છે અને તરત જ બહાર આવે છે. સૌને એ વાતનું આશ્ચર્ય છે કે ઑફિસને તાળું હતું, ચાવી ભીખા પાસે હતી છતાં સાહેબ કેબિનની અંદર કેવી રીતે હતા? સૌને એ પણ પ્રશ્ન થાય છે કે વહેલા કેમ આવ્યા હશે? એ અંગેના તર્ક સૌ સૌની રીતે કરે છે. એમના પછીના સંવાદોમાંથી બે બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે: (૧) બધાં કર્મચારીઓ સાહેબથી ડરે છે (૨) સાહેબનો ચહેરો કોઈએ જોયો નથી. કેબિનની અંદરની પ્રકાશરચના જ એવી છે કે સાહેબનો ચહેરો દેખાય જ નહીં! એટલે હવે સૌને સાહેબનો ચહેરો કેવો હશે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. એક મુલાકાતી આવે છે. એ મુલાકાતી કેબિનમાં જઈને બહાર આવે ત્યારે મનસુખ એમને પૂછે છે "સાહેબનો ચહેરો જોયો છે?" મુલાકાતી ઉત્તર આપે છે "એવી નવરાશ કોને છે?" અને

એ ચાલ્યો જાય છે.

મનસુખને સાહેબ કેબિનમાં બોલાવે છે. રશ્મિ, મોહનકાકા, સુલેમાન મનસુખને 'લેમ્પને જરા સાહેબના ચહેરા તરફ ફેરવતા આવવા' કહે છે. પરંતુ કેબિનમાંથી મનસુખ નરમ થઈને જ બહાર આવે છે. અલબત્ત એ ડર્યો નહીં હોવાનો દેખાવ કરે છે પણ એની વાતચીત અને એના હાવભાવમાં ડર વ્યક્ત થાય છે જ. એવામાં સાહેબની દીકરી અને પત્ની ઑફિસમાં પ્રવેશે છે. પ્રારંભની ઔપચારિક વાતો પછી મેઢબહેન સાહેબની દીકરીને પૂછે છે "બહેન હમણાં અમારી વચ્ચે વાત ચાલતી હતી, આપણા સાહેબ કેવા દેખાય છે?" યુવતીને આશ્ચર્ય થાય છે. એ કહે છે "એ તો હેન્ડ-સમ છે હેન્સમ! એટલે તો મમ્મીએ લવમેરેજ કરેલાંને, મમ્મી?" સાહેબની પત્ની સાહેબનો ફોટો હંમેશાં પર્સમાં જ રાખે છે. પર્સમાંથી એ ફોટો કાઢે છે. બધા ટોળે વળીને ફોટો જુએ છે. સુલે-માન કહે છે "વાહ! સાહેબ તો સૂટ–ટાઈમાં હીરો લાગે છે!" યુવતીની વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સાહેબ હેન્ડસમ છે. અપ–ટુ–ડેટ કપડાં પહેરે છે. સ્ફૂર્તિથી ભરેલા છે. કદી ગુસ્સો નથી કરતા અને ઘરમાં સતત બોલ બોલ કરે છે. યુવતી જ્યારે જાણે છે કે ઑફિસમાં એના પપ્પા મોઢું ન દેખાય એવી વિશિષ્ટ પ્રકાશવ્યવસ્થા રાખે છે ત્યારે એ કેબિનમાં જઈ લેમ્પ પપ્પાના મોં તરફ ફેરવવા તૈયાર થાય છે. મિસિસ મેઢ પણ એની સાથે જાય છે. થોડી વારે કેબિનમાં પ્રકાશ વધે છે. એક મોટી ચીસ સાથે યુવતી ડઘાયેલી, ભયત્રસ્ત 'પાછા પગલે' આવે છે. એની પાછળ લથડતી ચાલે મિસિસ મેઢ પણ બહાર નીકળે છે. એમનાં અધોવસ્ત્રમાંથી લોહીની ધારા વહેતી દેખાય છે. એ તમ્મર ખાઈને નીચે પડવાની તૈયારીમાં હોય છે અને બધાં કર્મચારીઓ એની ફરતે કેબિનની ચાર દીવાલ બની વીંટળાઈ વળે છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિના 'અંદર'ના વ્યક્તિત્વને પામવાનું મુશ્કેલ

હોય છે. સતત સાથે રહીને કે પાસે રહીને પણ ખરા અર્થમાં કોઈ વ્યક્તિનો પરિચય મેળવવાનું અઘરું હોય છે. આધુનિક વ્યક્તિના આંતરબાહ્ય વ્યક્તિત્વ વચ્ચે બહુ મોટું અંતર સર્જાયેલું છે. એટલે જ જ્યારે તદ્દન પાસેની વ્યક્તિના 'અંદર'ના ખરા વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે ત્યારે આઘાત લાગે છે. ડૉ. વ્યાસે આ જ વસ્તુનો આધાર રાખીને આ આલેખનું સર્જન કર્યું છે. જો કે આ આલેખમાં ડૉ. વ્યાસે જે પ્રયુક્તિ ખપમાં લીધી છે તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોઈને અશક્ય લાગવાનો સંભવ છે. વિશિષ્ટ પ્રકાશ-આયોજનથી 'સાહેબ' પોતાનો ચહેરો છુપાવીને કેટલો છુપાવે ? ઑફિસમાં વર્ષોથી નોકરી કરતા કર્મચારીઓને સાહેબને મળવાના અનેક પ્રસંગો ઑફિસ બહાર પણ આવ્યા જ હોય. અને ધારો કે એવો પ્રસંગ આવ્યો જ ન હોય તો આટલાં બધાં વર્ષો સુધી કોઈનેય સાહેબના ચહેરા વિષે પ્રશ્ન જ ન થાય એવું બને ખરું ? આ કારણે જ આ પ્રયુક્તિ અસ્વાભાવિક લાગે. પરંતુ જરા ઊંડાણથી જોઈએ તો તરત જ સમજાય કે અહીં વાત 'કૅબિનની અંદરના માણસ'ની છે, રોજ મળતા સાહેબની નહીં. સાહેબની પત્નીએ અને સાહેબની દીકરીએ તો સાહેબને જોયા જ છે, અને તેમને રોજબરોજનો પરિચય છે તેમ છતાં સાહેબના કૅબિનની અંદરના વ્યક્તિત્વની જાણ થતાં બંનેને આશ્ચર્ય અને આઘાત લાગે છે. સાહેબ એમની કૅબિનમાં લગભગ અંધારું જ રાખે છે એ જાણીને સાહેબની પત્નીને આશ્ચર્ય થાય છે. "નવાઈ કહેવાય ! એમને અંધારું જરાયે ગમતું નથી. ઘરની બધી લાઇટો મોડે સુધી ચાલુ જ રાખે. રાતે પણ ભાગ્યે જ ઘરમાં અંધારું હોય !"

સાહેબના વ્યક્તિત્વ વિશે ગૌરવથી બોલતી સાહેબની દીકરી કૅબિનમાં અંદરથી ચીસ પાડીને ભયત્રસ્ત બનીને બહાર આવે છે. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એ જ છે કે રોજ એણે જે એના પિતાનો સોહામણો ચહેરો જોયો છે એના કરતાં જુદો જ, કદાચ ડરામણો

ચહેરો, એને અંદર જોવા મળ્યો. આ બાબતો સૂચવે છે કે લેખક વાત કેબિનની અંદરના માણસની જ કરે છે અને આલેખમાં કુશળતાપૂર્વક એ અંગેના સંકેતો મૂકયા જ છે.

'કેબિન'નું પ્રતીક સાહેબનાં અંદરના અને બહારના વ્યક્તિત્વના અંતરને વ્યકત કરવા માટે સફળતાપૂર્વક પ્રયોજાયું છે. સાહેબે કેબિન દ્વારા જ પોતાના અંદરના વ્યક્તિત્વને સુરક્ષિત રાખ્યું છે. આલેખને અંતે મિસિસ મેઢ તમ્મર ખાઈને પડવાની તૈયારીમાં હોય છે ત્યારે બધા કર્મચારીઓ એમની ફરતે જાણે કેબિનની ચાર દીવાલ બનીને વીંટળાઈ વળે છે, એમાં પણ કેબિનના આકારમાં ગોઠવાઈને કર્મચારીઓ દ્વારા સાહેબના 'અંદર'ના સ્વરૂપને જાણે ઢાંકવાનો જ પ્રયાસ છે.

પ્રસ્તુત આલેખનું પ્રત્યેક પાત્ર સતત સક્રિય રહે છે. આરંભથી અંત સુધી આલેખમાં કયાંય શિથિલતા જણાતી નથી. પ્રત્યેક પાત્રને લેખકે આગવી વ્યક્તિતા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક પાત્રને એની વિશિષ્ટ બોલી છે, વિશેષ ગુણ-અવગુણ છે. આને કારણે કયાંય એકવિધતાનો અનુભવ થતો નથી. આ આલેખમાં સૌથી મહત્ત્વનું અને સૌથી વિશિષ્ટ પાત્ર 'સાહેબ'નું છે. 'સાહેબ'નું પાત્ર ઑફિસના કર્મચારીઓની અને સાહેબનાં પત્ની અને દીકરીની વાતો તેમજ તેમના ભાવ-પ્રતિભાવોમાંથી જ ઊપસે છે. એક પાત્રને મંચ પર લાવ્યા વિના જ એના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વના સર્જનમાં જ લેખકની સર્જક તરીકેની ક્ષમતાનો પરિચય મળે છે. એટલી જ ક્ષમતાથી લેખકે કર્મચારીઓના સંવાદો દ્વારા જ ઑફિસનાં વાતાવરણને હૂબહૂ સર્જી આપ્યું છે. ઑફિસમાં ચાલતી વાતો, મજાક-મશ્કરી, દ્વિઅર્થી શબ્દ-પ્રયોગો આ આલેખમાં ખૂબ જ સાહજિકતાથી આલેખાયાં છે. અલબત્ત રશ્મિના પાત્ર દ્વારા બોલતો "કાંદા" જેવો શબ્દ અસ્વાભાવિક લાગે છે અને રસક્ષતિ કરે છે.

નાટક માટે સંઘર્ષ અનિવાર્ય છે. એટલે જ કહેવાયું છે કે: "No conflict, no drama!" પરંતુ આ કૃતિમાં સંઘર્ષ નથી અને તેમ છતાં આ એક સફળ કૃતિ છે. આ કૃતિમાં સંઘર્ષ નહીં પરંતુ કુતૂહલ કેન્દ્રમાં છે; સાહેબના ચહેરા અંગેનું કુતૂહલ. કોઈ ખાસ મનોમંથન કે સંઘર્ષ જન્માવે તેવી પ્રયુક્તિનો પણ લેખકે ઉપયોગ કર્યો નથી અને તેમ છતાં આ સફળ કૃતિ છે. આ માટે લેખકની માધ્યમ-સભાનતા અને રંગભૂમિની સૂઝને જ કારણભૂત ગણવી પડે. લેખકે આરંભથી અંત સુધી આલેખ ચુસ્ત દેહવાળો બને તેની કાળજી લીધી છે. તદ્ઉપરાંત આ આલેખની મુખ્ય-વિશેષતા છે એની અભિનેયતા. આ આલેખ અભિનયની ભરપૂર શક્યતાથી ભર્યોભર્યો છે. દરેક પાત્રને એની વિશિષ્ટ બોલી અને વિશિષ્ટ ટેવો છે, એમાં તો અભિનયની શક્યતા છે જ પરંતુ કૌંસમાં મુકાયેલ નોંધો પણ અભિનયની કેટલી બધી શક્યતાઓ સૂચવે છે તે જોવા જેવું છે. આ આલેખનાં પ્રારંભમાં જ કૌંસમાં મુકાયેલી નોંધ જુઓ: પટાવાળાનું હાથમાં ચાવી ઝૂલાવતાં પ્રવેશવું. કેબિનમાંના પ્રકાશને જોઈ આશ્ચર્ય પામવું, પછી ડરવું. ચીવટ દાખવી કેબિનમાં જવું, કોઈએ ખદેડયો હોય એમ બહાર આવવું, વિમાસણમાં ઊભા રહેવું, કેબિન પાસેના સ્ટૂલ પર બેસી પડવું, વળી ઊભા થઈ વીંગ બહારથી પાણી લાવી કેબિનમાં જવું, ક્ષણવાર પછી બહાર આવવું, કેબિન બહાર વિચારમાં ઊભા રહેવું. બે ડગ આગળ ચાલવું, પાછા ઊભા રહેવું અને તે વખતે જ સુલેમાનનું પ્રવેશવું – આ બધી પ્રક્રિયાઓમાં અભિનયની કેટલી બધી શક્યતાઓ છે! પ્રારંભથી જ લેખક પ્રેક્ષકોમાં કુતૂહલ જન્માવવામાં સફળ રહે છે.

આ આલેખના મંચનને વૈવિધ્યપૂર્ણ બનાવવા માટે લેખકે મૂકેલી પ્રકાશ–આયોજનની સૂચનાઓ પણ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. આરંભમાં જ પટાવવા ભીખાને અનુસરતી સ્પોટ લાઈટ પ્રેક્ષકો પર

પક્કડ મેળવવામાં સહાયભૂત બને છે. કેબિનમાં સાહેબ અને મનસુખની વાતચીતમાં સાહેબનાં ક્રોધ અને મનસુખની નરમાઈને લાઈટની વધઘટ દ્વારા જ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. કૃતિને અંતે સુવતી જ્યારે કેબિનમાં જાય છે ત્યારે પણ પ્રકાશ વધતો બતાવ્યો છે. એ દ્વારા જ 'સાહેબ'ના 'અંદર'ના વ્યક્તિત્વની પ્રતીતિ સુવતીને અને મિસિસ મેઢને થઈ છે, એ સૂચવાયું છે. આમ પ્રકાશ–આયોજન દ્વારા આ આલેખનું મંચન વધુ પ્રભાવક બને એની લેખકે કાળજી લીધી છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આપણે ત્યાં નાટકની કોઈ નિશ્ચિત દશા કે દિશા રહી નથી એમ કહેવાતું રહ્યું છે. નાટકો ઓછાં ભજવાય છે એવી પણ ફરિયાદ છે. સાચી છે. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે ભજવી શકાય એવાં નાટકો લખાય છે ક્યાં? આ બંને પરિસ્થિતિઓ આપણા દારિદ્ર્યને જ વ્યક્ત કરે છે. નાટ્યસર્જન માટે લેખન અને મંચન બંને એકબીજાની પૂરક પ્રવૃત્તિઓ છે. નાટક ભજવવાનાં થાય તો નાટ્યલેખનને પ્રોત્સાહન મળે અને અભિનયક્ષમ આલેખ મળતા થાય તો ભજવનારાઓનો પણ ઉત્સાહ વધે. પણ દુર્ભાગ્યે આમ થતું જણાતું નથી. આવા સમયે જે કેટલાક જૂજ સર્જકો સક્રિય છે એમાં ડૉ. સતીશ વ્યાસનું પણ નામ છે. નાટ્યલેખન, નાટ્યવિવેચન અને નાટ્યદિગ્દર્શન એમ ત્રણેય ક્ષેત્રે તેઓ સક્રિય છે અગાઉ "નો પાર્કિંગ" નામનો લઘુ આલેખસંગ્રહ એમણે આપ્યો છે. એમનાં 'આધુનિક એકાંકી' અને 'નૂતન નાટ્યઆલેખો' એમ બે નાટ્યવિવેચનનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ થયાં છે. અને દિગ્દર્શન ક્ષેત્રે તો તેઓ લગભગ છેલ્લાં વીસેક વર્ષની સક્રિય છે. એટલે એમની પાસે આપણે નાટ્યક્ષેત્રમાં વિશેષ અપેક્ષાઓ રાખી શકીએ.

□

ડાયરી / નરોત્તમ પલાણ

૧ એપ્રિલ ૧૯૯૧, સોમ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને પ્રાધ્યાપકોને લગતા ત્રણ સમાચારો આજના 'ફૂલછાબ'માં છે. પરીક્ષા દરમિયાન જામનગરના પ્રાધ્યાપકોને માર પડચો, બધાએ હવે પછી સુપરવિઝન માટે ના પાડી, આથી ઊભા થયેલા પ્રશ્નો, સિન્ડિકેટની ચૂંટણી અને સેનેટની બેઠકમાં ધમાલ — આ ત્રણે બાબતો, ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ ગંદા બની રહેલા શિક્ષણ-ક્ષેત્રની ગવાહી આપે છે. આ પક્ષે કે તે પક્ષે જે કોઈ આગેવાની કરી રહેલ છે તે બધા જ ગુનેગાર જણાય છે.

*

મણિલાલ હ. પટેલ દ્વારા 'દસમો દાયકો' નામનું ત્રૈમાસિક શરૂ થયું તેનો પહેલો અંક આજે જોઈ ગયો. અનિવાર્ય લાગે એવું કશું અહીં નથી. એમણે નામ સારું શોધ્યું છે. આના તો વધુમાં વધુ ચાલીશ અંકો જ નીકળે! આ મર્યાદા પણ સારી જ છે. મણિલાલમાં સ્પર્ધાનો જુસ્સો છે એટલે એ કામ તો કરશે જ. નવું સામયિક કોઈ નવી હવા ઊભી કરે અને નવી કલમોને બહાર લાવે તો જ એનો જન્મ સાર્થક ગણાય. મણિલાલ આ રીતે પ્રામાણિક છે અને તેથી આશાસ્પદ.

*

સદીનો જેમ જેમ અંત આવતો જાય છે તેમ તેમ માનવ-અહંકાર જાણે માઝા મૂકતો અનુભવાય છે. નવા નવા પૈસાદાર

બનેલા માણસો કેવી બેજવાબદારીથી વર્તે છે! શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ 'હુંપણા'ની ટકરામણ છે. જાહેર જીવનને કલુષિત થતું અટકાવવા માટે સમર્થ આત્માઓએ, આવા સમયમાં, પ્રત્યક્ષ નિષ્ક્રિયતા સ્વીકારી લીધાના દાખલા છે. એમ લાગે છે કે આ સમય, શ્રી અરવિંદની માફક એક બાજુ બેસીને અંદર ઊતરવાનો સમય છે.

૨ એપ્રિલ ૧૯૯૧, મંગળ

આજે આંગડિયા સાથે ભુજથી 'પ્રિય પન્નાળ સાથેની નિસબત' લખીને ધીરેન્દ્ર મહેતાએ પોતાનો કથાવિવેચનનો સંગ્રહ ભેટ મોકલ્યો છે. મોટા ભાગના લેખો સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી નવલકથાને તપાસે છે, જ્યારે છેલ્લા બે લેખો નવલકથામાં વાસ્તવ અને ટેકનિક વિશેના છે તે આજે વાંચી ગયો. આ પહેલાં હમણાં જ જયંત ગાડીતનો નવલકથા વિશેનો એક મનભર લેખ 'પરબ'માં વાંચવા મળેલો. ધીરેન્દ્ર પણ નવલકથાના એક જબ્બર અભ્યાસી છે. એમનાં સ્વાધ્યાય, સભાનતા અને સ્વસ્થતા, અહીં સુખડની મંદ સુગંધ જેવાં સર્વત્ર છે, પરંતુ ક્યાંક વાક્યરચના અથવા વિચાર – એકબીજાની સામે પડતાં કે પડઘટતાં લાગે છે. 'વાસ્તવનાં રૂપો'નો આ પહેલો ફકરો: આ જગતમાં જે કંઈ ઇન્દ્રિય-પ્રમાણિત છે તે સઘળું વાસ્તવિક તો છે, પરંતુ એથી કરીને કંઈ એ સઘળું નવલકથાની સામગ્રી બની શકતું નથી. વાસ્તવનું વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં પ્રતીત થવું આવશ્યક છે. એક રીતે આ વાસ્તવને વાસ્તવિકતામાં પલટવાની વાત છે, એટલે કે જે ઇન્દ્રિય-પ્રમાણિત છે તેને બુદ્ધિ-પ્રમાણિત બલકે અનુભવ-પ્રમાણિત કરવાની વાત છે. વાસ્તવને નક્કર રૂપ આપવાની આ પ્રક્રિયા છે, આમાં સુવર્ણમાં તાંબુ ઉમેરવું જરૂરી બને છે." (પૃ. ૨૫૪) જે કંઈ ઇન્દ્રિય પ્રમાણિત છે તે સઘળું શા માટે નવલકથાની સામગ્રી ન બની શકે? 'વાસ્તવ'નું પ્રતીત થવું એટલે શું? પ્રતીત થાય છે માટે જ તો તે વાસ્તવ છે! ઇન્દ્રિય-પ્રમાણિત અને બુદ્ધિ-પ્રમાણિત એકમેકનાં વિરોધી છે? વાસ્તવને

નક્કરરૂપ આપવાની પ્રક્રિયાને વળી સોનામાં તાંબુ ઉમેરવાની પ્રક્રિયા શા માટે કહેતા હશે?

વાસ્તવ વિશેનો આ લેખ ધીરેન્દ્રથી બહુશ્રુતતા જરૂર રજૂ કરે છે, પણ રઘુવીરની બાબતમાં સમતોલપણું સ્હેજ આમ થઈ જતું લાગે છે.

'નવલકથામાં ટેક્નિક'ની ચર્ચા સારી બની આવી છે, પણ 'શીરીન મડમ'ને નવલકથા ગણી (પૃ. ૨૮૩) તેની ચર્ચા હજુ પણ થાય છે તેનું આશ્ચર્ય થયું! મધુસૂદન પારેખે શીરીન મડમનું નામ ફરામજી દાદાભાઈ પાંડે આપ્યું તે માહિતી પણ પાછળનાં શોધ-કાર્યોથી ફરી છે.

એમ લાગે છે કે ધીરેન્દ્ર માટે વિવેચન, બીજી પસંદગી છે. મૂડ હોય તો સર્જન અને સામાન્ય હાલતમાં વિવેચન, પરિણામે અહીં ભાષા પણ ઠંડી છે.

*

'નિસબત'માં નજર ઝુકાવું ત્યારે એક અને ઉઠાવું ત્યારે ઘર સાથેની નિસબત, આજે આખો દિવસ બીજો રંગ દાખવતી રહી છે. જમતી વખતે બેના અને વીલુના પ્રશ્નો લઈને રસીલા તૂટી પડી: 'તમારા ભાઈ મારા છોકરાના કારણે મોઢું બતાવી નથી શકતા તો એના પોતાના છોકરાના પ્રશ્નો થયા ત્યારે શું થયેલું?"/"તમે બીજા વિશે આટલું જાણો છો તો જેની સાથે સંસાર જોડવો હતો તેના વિશે કેમ કંઈ જાણ્યું નહિ?"

સવારથી સાંજ પુનિત અને પુનિતે ભરેલાં પગલાંની આજુ-બાજુ ઘરમાં ગરમી રહી છે. હું મનોમન ધીરેન્દ્રને પૂછું છું: "આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન અને તેનાથી કુટુમ્બમાં ઊભા થતા સંઘર્ષની કથા, આપણી કેટલી બધી નવલકથાઓનો વિષય છે, કેમ?"

૩ એપ્રિલ ૧૯૯૧, બુધ

વેરાવળની આઈસ ફેક્ટરી માટે સંતાનો બધા પૈસા તાણી

જાય છે. આજે સિઝનના ઘઉં આવ્યા તેના એક હજાર અને પુનિતે લીધેલી રમકના વ્યાજ પેઠે નવસો ચૂકવ્યા. સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, સૂરતને સભ્ય ફીના અઢીસો; રમેશ પારેખ અભિવાદન સમિતિ, અમરેલીને દોઢસો; સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીને એનાં બન્ને સામયિકો માટેના ત્રણ ત્રણ વર્ષના એકસો પાંસઠ તથા પંચોતેર રૂપિયા 'ગદ્યપર્વ'ને આગોતરા કાવ્યસંગ્રહ માટે ભર્યા ત્યાં આ માસની બચત પૂરી થઈ ગઈ છે. નોકરિયાતની આવક નક્કી હોય છે, જ્યારે સંતાનો, ભવિષ્યની આવકના કાલ્પનિક ખ્યાલથી ખર્ચા કર્યે જાય છે.

મને કે રસીલાને પૈસાદાર થવાની કોઈ ઇચ્છા નથી. અમે અમારી આવકમાં સંતુષ્ટ છીએ પણ પુનિત અને પપ્પુ ધરતીથી ઊંચા ઊડે છે. એમની આવતી કાલ માટે અમે અમારી આજને કરકસરથી જીવીએ છીએ. કબાટનાં બારણાં બાકી છે, ઉપરની બે ટ્યૂબ ઊડી ગઈ છે, ઘરવપરાશની અમુક વસ્તુઓ જે પહેલાં આખા વર્ષની સાથે આવતી તે હમણાં છૂટક લઈએ છીએ, સંજવાળી-પોતું હવે રસીલા હાથે જ કરી લે છે. કદાચ દરેક મધ્યમવર્ગીય ઘરમાં આમ બનતું હશે. સંતાનો માટે માબાપે શું વેઠ્યું એની ખબર જ્યારે સંતાનોને થાય છે ત્યારે 'આ દાદા-દાદી' એવા શબ્દો સાથે માબાપની તસવીરો સુખડનો હાર પામતી હોય છે!

૪ એપ્રિલ ૧૯૯૧, ગુરુ

આવી રહેલા શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાકટ્યોત્સવ નિમિત્તે પાઠશાળા તરફથી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો ગોઠવવા વિચારણા થઈ રહી છે. મારો ઉત્સાહ અંદરથી ભાંગી પડેલો છે, પણ પાઠશાળાની બહેનોનો ઉમંગ જોઈને એમની પાછળ ઘસડાઉં છું. મહારાજશ્રીના હજુ કોઈ સમાચાર નથી પણ બહેનોની ઇચ્છા છે તો રાસ-ગરબા ભલે કરે.

એક વિદ્યાર્થીને શ્રીમહાપ્રભુજી વિશે વ્યાખ્યાન તૈયાર કરાવતાં આજે લગભગ આખો દિવસ ગયો. ગુજરાત પૂરતી બેઠકો અને ત્યાં

સર્જાયેલાં સાહિત્ય વિશે ઉમેરણ કરવાની ઇચ્છાથી થોડાં પુસ્તકો ફેરવ્યાં. આ તો શક્ય ન બન્યું પણ એક નવી વાત નજરમાં આવી: શ્રીમહાપ્રભુજીના જીવન સાથે કેટકેટલી લોકવાર્તાઓ, ચમત્કારોનું રૂપ ધારણ કરીને વણાઈ ગયેલી છે। સૂરતમાં તાપી નદી અને ભરૂચમાં નર્મદા, નારીનું રૂપ લઈને કથા સાંભળવા આવે – મૂળમાં આ લોકવાર્તાઓ (નદી કથા) છે। લોકવાર્તાની તરતી રહેલી પરંપરાને આવી રીતે જે તે ધર્મસંપ્રદાયના કથાસાહિત્યમાં વાળી લેવામાં આવેલ છે. બધી જ ધર્મકથાઓ અને સંતમહંત–ધર્મગુરુ–આચાર્ય સાથે સંકળાયેલી ચમત્કારકથાઓ અસલમાં લોકવાર્તા હોવાની સંભાવના છે.

*

આપણી લોકવાર્તાઓમાં નદીકથાનો એક વિશાળ વર્ગ છે. એક બાજુથી નદીને દેવીરૂપે કલ્પી તેની પૂજા થાય છે અને મંદિરો બંધાયાં છે તો બીજી બાજુથી નદીને નારી રૂપે કલ્પી કોઈ સમર્થ પુરુષ સાથે તેને પરણતી બનાવી છે. અમુક નદીઓ શાપિત અપ્સરાઓ છે, તો અમુક નદીઓની આજુબાજુ રોમાંચક પ્રેમકથાઓ પણ છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ સૂર્ય શનિ જેવા દેવોની પુત્રી તરીકે અનુક્રમે સરસ્વતી, વિણોઈ, નર્મદા, તાપી, સસોઈની નદીકથાઓ છે, સૂર્યપુત્રી ભાદર શ્રીકૃષ્ણને પરણી, ગોમતી દ્વારકાધીશને તો મેમતી એક ચારણને ગળે વળગે છે 'સાગરને મળતી નદીઓ 'પરણેલી' મનાય છે, તો નહિ મળતી નદીને 'કુંવારકા' કહે છે। બે નદીઓને પરસ્પર માદીકરી, બે બહેનો, દેરાણીજેઠાણી, સાસુવહુ કે શોક્ય માનીને તેની કથા છે. જૂનાગઢ જિલ્લાની નોળીનદી, પ્રેમકથાનું ભગ્નપાત્ર છે તો જામનગર જિલ્લાની સસોઈ અને પુનુ, સિન્ધની સરસી–પુન્નુની સમાંતરે વહેતી પ્રેમકથા છે. નાગમતી સાથે જેસલમેરના રાજકુમારની કરુણ પ્રેમકથા, જેની યાદમાં નાગપંચમીનો મેળો પણ ભરાય છે.

પૌરાણિક કથાસાહિત્યનાં ઘણાં પાત્રો પણ નદી રૂપે લોક-માનસમાં જીવે છે: જામનગર જિલ્લાની રેણુકા, પરસુરામની માતા, એની રેતી લાલ છે, કારણ કે સહસ્રાર્જુનના સૈન્યના સંહારથી એમાં લોહી વહેલું! જૂનાગઢ જિલ્લાની મચ્છુન્દ્રી તો કહે છે કે પ્રસિદ્ધ નાથયોગી મચ્છેન્દ્રનાથની કામરુદેશની ગણિકાથી થયેલી પુત્રી છે, મચ્છેન્દ્રનાથનો મોહભંગ કરવા ગોરખનાથે તેના પગ પકડીને પછાડીને પછાડીને મારી નાખી હતી! ગીરની પિંગળા જે વેશ્યા છે અને દત્તાત્રેયની ગુરુ છે! ઋગ્વેદમાં હાથપગ બાંધીને આપઘાત કરવા નદીમાં પડતા વસિષ્ઠને નદી બહાર કાઢી નાખે તેથી નદી 'વિખ શા' કહેવાય, એવી જ કથા બાપનું વેર લેવા તલસતા કિશોર ગોડિયાને, શત્રુથી બચાવવા નદી સામે પાર મૂકી દે અને તેથી નદીનું નામ 'ગેડી' પડે!

અજબગજબનું છે નદીઓનું આ કથાસાહિત્ય! લગભગ દરેક ધર્મગુરુ સાથે તેના અંશો મળે છે. શ્રી મહાપ્રભુજી સાથે તાપી, નર્મદા, ગોમતી તો સહજાનંદ સાથે ઘેલો અને આપા ગીગા સાથે આંબાઝર! આશ્ચર્ય છે કે આવી નદીકથાઓ જગતભરમાં મળે છે! સ્ટિથ થોમસન પોતાના 'મોટિફ ઇન્ડેક્ષ'માં નદીકથાનાં મોટિફો પણ આપે છે. આપણે હજુ આ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત ભિન્ન ભિન્ન સાંપ્રદાયિક કથાઓનો અભ્યાસ કર્યો નથી. કોઈ યુનિવર્સિટીએ 'ગુજરાતનું નદી-સાહિત્ય' ઉપર કામ કરવા જેવું છે.

૫ એપ્રિલ ૧૯૯૧, શુક્ર

સ્વાધ્યાય અને સંસારના આજના રંગ આ પ્રમાણે રહ્યા: 'સંજયદૃષ્ટિ'નાં પ્રૂફ જોવામાં સારો એવો સમય ગયો. આમતેમ ઘણું વાંચન ચાલ્યું પણ યાદ રહી ગયું છે દિલ્હીની સંગીત નાટક અકાદમીના અધ્યક્ષ તરીકે આવેલા ગિરીશ કર્નાડનું આત્મકથન! ગિરીશ કર્નાડ સુપ્રસિદ્ધ અભિનેતા ઉપરાંત કન્નડ સાહિત્યકાર પણ છે અને ખાસ કરીને હિન્દી, કન્નડ અને અંગ્રેજીમાં એક નાટ્યલેખક તરીકે પણ

એમનું નામ છે. અત્યાર સુધીમાં સ્વતંત્ર નાટકો અને ઇતર સાહિત્ય-કૃતિઓનાં એક ડઝન પ્રકાશનો એમનાં નામે છે. તેમનો જન્મ ૧૯૩૮માં માથેરાનમાં અને ગણિત સાથે ધારવાડથી બી.એ. તથા અર્થશાસ્ત્રમાં ઑક્સફર્ડના એમ.એ. છે. નાટકનો શોખ, માતાપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યો અને એ. કે. રામાનુજના સંપર્કથી વિકસ્યો. પોતે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે રામાનુજનની અંગ્રેજી કવિતા 'ચીકલી'માં વાંચતા અને જ્યારે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસના ક્ષેત્રીય વ્યવસ્થાપક બન્યા ત્યારે રામાનુજનનો કાવ્યસંગ્રહ ઑક્સફર્ડથી પ્રકાશિત કરાવ્યો. પોતાને પ્રભાવિત કરનાર પુસ્તકોમાં તે યુ. આર. અનંતમૂર્તિની નવલ-કથા 'સંસ્કાર'ને પ્રથમ ગણાવે છે, પાછળથી 'સંસ્કાર' નામથી તેની ફિલ્મ પણ બનાવી.

નાટ્યસર્જનમાં પહેલી રચના મિથનો આશ્રય લઈને બનાવી તે 'યયાતિ', ઇતિહાસના આધારે 'તુગલક' અને લોકકથાનો આધાર લઈને 'હયવદન' મુખ્ય મૌલિક નાટકો છે. વૈદિકકથા પર આધારિત 'બલિ' નાટક લખવામાં તેમણે પંદર વર્ષ લીધાં! કોઈ પણ નાટક ચાર-પાંચ વર્ષની મથામણ વિના તો નથી જ લખાયું! નાટક પૂરું લખાઈ ગયા પછી 'જાણે હું ખાલી થઈ ગયો હોઉં' એવો અનુભવ કરે છે.

ગિરીશ કર્નાડનું આ આત્મકથન વાંચતાં, મને વારંવાર આપણા નાટ્યલેખકો સ્મરણે ચડતા રહ્યા છે. આપણા મિત્રો કેટલી ઝડપથી નાટક લખી નાખે છે! ગુજરાતીમાં જાણે કોઈ પણ સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રતિ સાધના નથી.

* * *

ઘરમાં આજે કડવા-મીઠા બે પ્રસંગો બન્યા. સવારે દર્શનને શાક લેવા મોકલ્યો. તે એકદમ ઝડપથી શાક લાવી ચાલ્યો ગયો! રસીલાએ 'ટમેટાં નથી લાવ્યો'નો કકળાટ કર્યો. મને પણ દર્શનની ઉતાવળ અને બેધ્યાનપણું કઠતાં હતાં. કાન્તાબહેનને પાંચ હજાર

આપવા અગિયાર વાગ્યા પહેલાં પહોંચવાનું હતું પણ સાડા દસ સુધી દર્શન દેખાણો નહિ. રસીલાને સુપરવિઝનમાં જવાનું હતું તે બબડતી રહી. મેં પણ મારું કામ છોડીને દર્શનને શોધવા બહાર ચક્કર માર્યું. ન મળ્યો એટલે ગુસ્સે થયો : 'જો બે તમાચા ઠોક્યા હોય તો સીધો રહે.' મારું વાક્ય હજુ પૂરું પણ ન થયું અને રસીલા ઉછળી! એ આમ દર્શન ઉપર ચીડ કાઢતી હતી અને આમ મારો વિરોધ કરતી હતી! પુનિતની વચ્ચે પણ તું જ આવી હતી નહિતર આપણો છોકરો આપણા કીધામાં શા માટે ન હોય?' અને રસીલા જમતી જમતી ઊભી થઈ ગઈ! એનો ચહેરોમહોરો, શરીરનાં વળાંક ફરી ગયા અને એક ઝંઝાવાતની જેમ રસોડાની બહાર ભાગી! હું અનુભવતો હતો કે આ એના સ્વભાવથી જ દુઃખી થઈ રહી છે, પણ ઉપાય ન હતો! એ જમ્યા વિનાની લગભગ ધા થઈને ગઈ!

થોડીવારે મેં પાછળની ગલીમાં અવાજ સાંભળ્યો. દર્શન અને એનો એક મિત્ર ગલુડિયાં રમાડતા હતા! "એલા, ઘરમાં આટલી ગાજવીજ થઈ અને તેં સાંભળી નહિ?"

અઢી વાગ્યે રસીલા આવી ત્યારે વાંચવાનું છોડી, એની પાછળ પાછળ ફરી એને મનાવી લીધી. જોકે હું મનાવવાના મૂડમાં છું એ જાણીને એ થોડી મોંઘી થઈ હતી! સ્ત્રીની આ ખૂબી છે: આપણે મૌન રહો કે સામા થાવ તો એ કાબૂમાં આવે પણ રંક બનો તો એ બેફામ બને! □

- મૂગો થવા માટે હું દર્પણ પાસે જાઉં છું અને રડી પડું છું.
- લગ્નની વીંટીમાંનો નાનો હીરો પેલા યુગો જૂના નક્ષત્ર જેવો જ, એકધારો કેમ ઝળહળતો રહેતો નથી?

—રતિલાલ 'અનિલ'

એકલ નૃત્ય / એન. એન. ફિલિપ્સ

એ લાંબા સમયથી ઘેર ગઈ નહોતી. એના પિતાનું કૅન્સરનું ઑપરેશન થયું ત્યારે એ ઘેર ગઈ હતી. દર બીજા દિવસે એ હૉસ્પિટલ જતી અને કલાકો સુધી એમના પલંગ પાસે બેસી રહેતી. પિતા એને બુઝાતા દીવાની ચંચળ જ્યોત જેવા લાગતા. એ દરમ્યાન એ બહુ દૂબળા પડી ગયા હતા. એમના પગની ચામડી પાતળા કાગળ જેવી પારદર્શી લાગતી.

એને યાદ આવ્યું કે જ્યારે એ ગુસ્સે થતા ત્યારે કહેતા, 'બસ, હવે સહન નથી થતું.' કોઈ વાર મજાકમાં પણ કહેતા, 'હે ઈશ્વર, હવે બસ. હવે સહન થતું નથી.' જોકે એકદમ કહેતા નહીં. પણ જે કંઈ કહે, એની પાછળ આ ઉદ્‌ગાર હોય જ. એ એના પિતાને એમની તંદુરસ્તીની મંગળ કામનાનો પત્ર વાંચી સંભળાવતી હતી. એ માના પિયેરથી આવ્યો હતો.

'ચાલો, એમાં એનો શો દોષ.' એ બોલ્યા. એમનો સંકેત એની મા સાથે બે વર્ષ પહેલાં તલાક તરફ હતો.

એ દરમ્યાન એણે હૉસ્પિટલના ગ્લાસમાં સાબુનું ફીણ બનાવી દીધું હતું. હવે શેવ કરવા માટે એમને મદદ લેવી પડતી હતી. પાણીથી ભીના કરીને આંગળીઓથી પાછળના વાળ સરખા કર્યા. છ સપ્તાહ હૉસ્પિટલમાં રહેતા પિતાના રૂપેરી વાળ વધી ગયા હતા. એણે ટેકો દઈને તકિયાના આધારે સુવામાં મદદ કરી. લાંબા થઈને એ હાંફતા રહ્યા. 'હવે તો મારું થોડું વજન વધી જાય એની રાહ

જોઉં છું. એમ થાય તો કોર્ટના આંગણે કૂતરાના બચ્ચા પેલા વકીલને બે લાફા મારી શકું...હાંફને રોકતા એ બોલ્યા, તલાક અપાવનાર વકીલને એ ભૂલી શક્યા નહોતા.

એ બેઠી બેઠી એમને જોતી રહી. એમના ગાઉન પર ઘોડા અને અસ્તબલની રેલિંગ છાપેલી હતી. એક દિવસ એના નૃત્ય-શિક્ષકે એને પોતાનો એક પગ સીધો સાવ માથાની અડોઅડ સપાટ કરતાં શીખવ્યું હતું. એણે પ્રથમ વાર પગ સાવ સીધો ઊંચો કરીને માથા પાસે દીવાલ પર ટેકવ્યો અને શિક્ષક સામે જોયું. એણે શિક્ષકની લુખ્ખી આંખમાં જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો – મનમાં એ બોલતી હતી–મને દર્દ થતું નથી, જરાયે નહીં.

પિતા હાથ મસળતા હતા. 'હવે તારી મા કેવી છે?' પૂછ્યું 'એ એકલી રહેવા ચાહતી હતી ને! લે, હવે પોતે જ એકલી રહેશે.'

□

ચૂંબન / લૂપિંગ

બે અનુરૂપ ગોળાકારથી પૈડાંની ગાડી બનાવી
એક પુરાતન કથા આપોઆપ પ્રગટ થવા લાગી
માને કહ્યા વિના
પ્રેમનું મધુ મેં ચાહીને પીધું, એકલા
હું ત્યારે ઉકેલી રહી હતી
નક્કર જ્યોમેટ્રીની એક સમસ્યા
એવી રીતે!

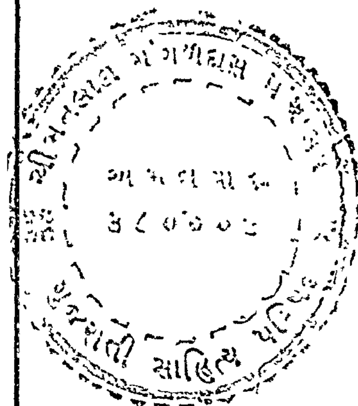
વ્યક્તિ પહેલાં, પ્રજા પછી / મહાત્મા થોરો

સરકારના સ્વરૂપના નિર્ધારણનું એક વ્યવહારુ કારણ એ છે કે સત્તા જ્યારે લોકોના હાથમાં આવી જાય છે તો બહુમતની વાત ચાલે છે. બહુમતીવાળા લોકોની સરકાર લાંબો સમય ચાલે છે. એનું કારણ એ નથી કે બહુસંખ્યક લોકો અલ્પસંખ્યક લોકો પ્રત્યે ન્યાયપૂર્ણ નીતિઓ અપનાવે છે, બલ્કે બહુસંખ્યક શારીરિક અને ભૌતિક રૂપે સર્વાધિક શક્તિશાળી હોય છે. બહુમતીથી બનેલી સરકાર સર્વાંશે ન્યાય-આધારિત નથી હોતી – લોકો સમજે છે એટલા ન્યાય પર પણ નહીં. શું કોઈ એવી સરકાર હોઈ શકે છે, જેમાં બહુમત સત્ય અને ગલતના નિર્ણય કરનારું તત્ત્વ ન હોય, બલકે નિર્ણાયક તત્ત્વ હોય આત્માનો અવાજ? એમાં બહુમતથી એટલું જ નક્કી કરી શકાય કે, એવા કયા પ્રશ્નો છે, જેના પર અનિવાર્ય નિયમનની વ્યવસ્થા લાગુ પાડવામાં આવે. શું કોઈ નાગરિકને એક ક્ષણને માટે પણ પોતાના આત્માના અવાજનો એક અંશ પણ સાંસદ કે ધારાસભ્ય પર છોડી દેવો જોઈએ? જો હા, તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના આત્માનો અવાજ હોય છે જ શા માટે! હું સમજું છું કે આપણે વ્યક્તિ પ્રથમ હોવું જોઈએ, પ્રજા પછી. કાનૂન પ્રત્યે એટલો જ આદર હોય, જેટલો અધિકાર પ્રત્યે હોવો જોઈએ, એ વાંચ્છનીય નથી. મને એ માનવાનો અધિકાર છે કે પોતાના અધિકાર પ્રત્યે મારું દાયિત્વ એટલું જ હોય કે કોઈ સમયે હું જે ઉચિત અને યોગ્ય સમજું તે કરી શકું. □

ઇકબાલી મુક્તકો

અંજુમ વાલોડી

કંકાવટી

ઓગસ્ટ : ૧૯૯૧

નાસિર કાઝમી
હેમંત ધોરાડા
અંજુમ વાલોડી
હિમાંશુ પટેલ
સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ
લૂ-હાઈ છયાઓ
રતિલાલ 'અનિલ'
જયન્ત કોઠારી
ચતન્ય દેસાઈ
ઇલા નાયક
ભરત મહેતા
પરવિન શાહિર

કંકાવટી

ઑગસ્ટ ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૮૧ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝીન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર રતિલાલ 'અનિલ' ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫૦૦૨ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ૧૯, ભગવતી મુદ્રણાલય, દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ–૪

તેરે આનેકા ધોખા સા રહા હૈ
દિયા સા રાતભર જલતા રહા હૈ

અજબ હૈ રાતસે આંખોંકા આલમ
યે દરિયા રાતભર ચઢતા રહા હૈ

સુના હૈ રાતભર બરસા હૈ બાદલ
મગર વો શહર, જો પ્યાસા રહા હૈ

વો કોઈ દોસ્ત થા અચ્છે દિનોંકા
જો પિછલી રાતસે યાદ આ રહા હૈ

કિસે ઢૂંઢોગે ઉન ગલિયોં મેં 'નાસિર',
ચલો, અબ ઘર ચલે, દિન જા રહા હૈ

□ નાસિર કાઝમી

ભારે થયેલા શ્વાસ હવામાં ઉછાળીએ
આંખોમાં ભરીએ આભ તણખલાંઓ ચાવીએ

વીતે ન એક ઘડીથી એક ક્ષણથી ક્ષણ
હું ઓગળી ન જાઉં અને રાત પણ કઠણ

ઊઘડતા હોઠના સ્પંદનમાં વિસ્તરી જાઉં
તને ચૂમું તો હું વાતાવરણ બની જાઉં

□ હેમંત ધોરડા

રક્તમાં જાણે તપે તારી બપોર,
લાલ માટી પર ખરેલાં ગુલમહોર.

જાણે અંજાવું જલનનું રાતભર,
ધીમે ધીમે આંખમાં ફૂટે પહોર.

પળ, પ્રતિપળ એક ઉઝરડો સાથસાથ,
તારું હોવું પણ ન હોવું પણ નહોર.

દાઝવાનું, દાઝતા રહેવાનું બસ,
એકદા ચંપાયલી કાઠીની દોર.

ખીલનું ફૂટી નીકળવું મુખ ઉપર,
રક્તમાં જાણે તપે તારી બપોર.

રેતીમાં દટાવાનું ગળા લગ,
બપોર તમારી તપે શિર પર.

પથ્થર વધુ મોટા થતા લાગે,
એવામાં નજર આવો તમે પણ.

લંબાયા કરે થોરના કાંટા,
હમણાં અડી, હમણાં અડી પાંપણ.

રગરગ કે ઊઠયા સોળ તરસના,
ભિંજાવે ભીના હોઠની અટકળ.

શું દાહનું ચોમેર ઉમટવું,
શું એક શીતળ નામનું વાદળ.

ઇકબાલી મુક્તકો / અંજુમ વાલોડી

સાદ દઈને કહે છે શાંત સ્થિર પર્વત :
મર્મ જીવનનો છે કરાર મહીં !
પણ કહે છે આ કાર્યરત કીડી :
છે મઝા ઓર આ લટાર મહીં !

છે કઠિન એવો પ્રેમનો મારગ,
જ્યાં નથી કોઈ કોઈનો સહચર;
કિન્તુ જો હોય આરઝૂ ઉત્કટ,
જઈ શકાય એની શક્તિના બળ પર.

કેટલોયે હો વિકટ મારગ ભલે;
પહોંચશે નિઃશંક તે નિજ મંઝિલે;
ઘોર કાળી રાતમાં જે માનવી
દીપડાની આંખથી પણ કામ લે !

શું ખબર, દરિયાના મોજાને નથી
કે, વસે છે મોતી પણ પેટાળમાં ?
તોય કાંઠે લાવીને મૂકે છે એ
માત્ર કચરો ને નકામાં છીપલાં !

ડૂબકી મારીને નિજ અંતર મહીં
ભેદ આ જીવનના પામી જા બધા;
ના થવું જો હોય મારો, તો ભલે
પણ ભલા માણસ, પોતાનો તો થા !

વરસાદ સાથે / હિમાંશુ પટેલ

પાણી સાથે પાણી
અથડાઈ, ફૂલી, ફાટી શાંત થાય છે,
નાદ અવાજ વગર
પવન સાથે ઢસડાઈ
સપાટી પર થરથરી લસરી જાય છે,
ખાલીપો
માર્ચના ઉજ્જડ વૃક્ષમાં
વરસાદ સાથે હચમચી
ટીપે ટીપે ખર્યા કરે છે.

GODOTISM / હિમાંશુ પટેલ

આ દરેક રસ્તા શાંત છે.
દરેક ગલીઓ, ખૂણા,
દરેક બારણાં તથા પગલાં
એક જ દિશામાં ફંટાય છે,
પ્રત્યેક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં
આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ.
હું મને પાછળ મૂકી ચાલ્યા કરું છું,
પછી પાછો ફરી મને જોઉં છું :
હું ત્યાં જ છું,
હું ત્યાં જ હતો,
હું ત્યાં જ હોઈશ
દરેક શ્વાસોચ્છ્વાસમાં આપણે મૃત છીએ.

જિંદગીના 'વેઇટિંગરૂમ'માં / સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

જિંદગીના 'વેઇટિંગરૂમ'માં બેઠાં આપણે
'નેક્સ્ટ કનેક્શન' મળવાની રાહ જોતાં
એક મંઝિલથી આવ્યા ને પહોંચવાનું બીજી મંઝિલે.
જોડે બેઠેલ વ્યક્તિઓ સાથે કરી દઈએ એટલો ઘરોબો કે
કનેક્શન મળતાં છોડી નથી શકતાં તેમને !
ફસાઈએ, ફરી ક્યારેય નહીં મળે તેવી વ્યક્તિઓ કરતાં
વધારે સમૃદ્ધ થવાની મહેચ્છાનાં ચક્કરમાં,
ને એનાથી જુદા તરી આવી, ગર્વ અનુભવીએ આપણે.
શું આપણે જિંદગીનાં 'વેઇટિંગરૂમ'ને
મંઝિલ તો નથી સમજી બેઠાં ને !

આકાશના ખડિયામાં / સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ

આકાશના ખડિયામાં
રાત્રિની શાહીમાં બોળીને
લખું છું હું કવિતા.
ખાલી થવાનો નથી કોઈ દિવસ ખડિયો
ને ઝાંખી પડવાની નથી શાહી.
એટલે જ કોરાકટ્ટ સફેદ કાગળ ઉપર
ધારદાર કાળી શાહીથી લખેલી
સ્ફટિક સમાન રહેશે યાદ
દિવસની ભૂરી શાહી કરતાં
રાત્રિની કાળી શાહી
ગમે છે મને વધારે.

ગિટારનું સ્વપ્ન / લૂ હાઈ-છયાઓ

મારી કાયમ એવી ઇચ્છા રહી છે કે મારી પત્ની આચન માટે એક ગિટાર ખરીદું.

એ આ ગામમાં પોતાની સાથે કાંગચઓમાં ગિટાર ખરીદી લાવી હતી – ત્યાં અમને શિક્ષિત યુવાનો તરીકે વસાવવામાં આવ્યાં હતાં. રાત્રે એકાંતમાં, પોતાના ઓરડામાં એ વગાડતી. કદી સઘન, કદી શિથિલ સરગમ સ્વચ્છ ઝરણાની જેમ વહી આવતી. એ કેટલી કર્ણપ્રિય હતી! સાચું કહું તો આચન પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ એ સંગીતને કારણે જ જાગ્યો હતો.

પછી એક દિવસ એના બૉસે એને બોલાવી અને ભારે ઠપકો આપ્યો. એની ગિટાર જપ્ત કરી લેવામાં આવી, એના કટકેકટકા કરી નાખવામાં આવ્યા કારણ કે સાંસ્કૃતિક ક્રાન્તિ પહેલાં એ લોકપ્રિય સંગીતની બહુ શોખીન હતી. એણે એ વાત અનેક વાર ખૂબ કડવાશથી કહી પણ હતી અને એમ લાગતું હતું કે એને માટે એ વ્યાકુળ હતી. મેં 'લાગતું હતું' એટલા માટે કહ્યું કે એણે ક્યારેય એમ ખુલ્લેખુલ્લું કહ્યું નહોતું કે મારે કશું જોઈએ છે, કદાચ એને લાગ્યું હોય કે પતિને એ અટપટું લાગશે, અને હું પણ કદાચ જ કહી શકતે કે બે હૃદયોના મિલનનું સંગીત એ સંગીતનો વિકલ્પ ન બની શકે – જે અત્યારે આપણી આસપાસ નથી, જો કે ઠીક ઠીક કહું તો પોતાના પ્રેમ અને વિચારમાં એવી ભાવનાનું હું સ્વાગત જ કરતે.

છતાં, એ નાનકડી ઇચ્છા પણ પૂરી ન થઈ. અમારા લગ્નનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તો એ વાત સાવ અશકય જ લાગતી હતી. ત્યારે અમે ગામમાં જ રહેતાં હતાં. તે પછી અમે જિલ્લાના શહેરમાં ચાલ્યાં ગયાં. એ કપડાંની ફેકટરીમાં કામદાર હતી અને હું પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક. એવી ગુલાબી કલ્પનાઓની કોઈ ગુંજાયશ જ નહોતી. ૬૫ ટવાન(૧ ટવાન લગભગ ૪ રૂપિયા)નો માસિક પગાર. એમાંથી અમારે સૌથી પહેલાં ચરૂી, ગંજીફ્રાક અને રોજિંદી જરૂરિયાતની ચીજો ખરીદવાનો વિચાર કરવાનો હતો. સમય પસાર થવા સાથે ગિટાર ખરીદવાનું અમારું સ્વપ્ન ધીરે ધીરે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

એ પછી કોઈ એક મહિના પહેલાં જિંદગીએ એક નવો, સારો વળાંક લીધો. આચનની ફેકટરીમાં ચીજોનું નવીનીકરણ શરૂ થયું. દિવસે એ કપડાં પર ઈસ્ત્રી કરતી, અને કપડાં પર બટન ટાંકવાનું કામ એ રાત્રે કરવા લાવતી. એ દિવસરાત લગનીથી કામ કરતી. મહિનાની આખરે એ ૧૦૧ ટવાન લાવી.

'હવે આપણી પાસે સાડા આઠ ટવાન બચ્યા છે', એણે રાજી થઈને કહ્યું. ઉધારી ચૂકવી દીધા પછી એણે પૈસા સામે મૂકયા, 'હવે તમે આપણે જેને માટે ઝૂરીએ છીએ એ ચીજ લઈ આવો.' એણે કહ્યું.

એણે એ વાત યુવાનીસહજ એવી નજાકતથી કહી કે જાણે એ મારી વફાદારીની પરીક્ષા ન લેતી હોય! મેં ખરીદી કરવાનું સ્વીકારી લીધું.

બહાર હું ગિટાર વિશે વિચારતો હતો. સ્ટેશનરીની દુકાને હું શાહીનો ખડિયો ખરીદવા ગયો ત્યાં કન્સેશન દરે એક મેંડોલિન વેચવા માટે મૂકી હતી – માત્ર ૮ ટવાન કિંમત હતી.

હું ગિટાર લઈને પાછો ફર્યો ત્યારે આચન કપડાં પર બટન ટાંકવામાં તલ્લીન હતી. મેજ અને નેતરની બે ખુરશી પર અર્ધ–પારદર્શી લાલ વસ્ત્રોનો ઢગલો પડયો હતો. જેવી એની નજર ગિટાર પર પડી તો એ ઉછળીને ઊભી થઈ ગઈ.

'એક ધૂન સંભળાવને આચન?' મેં કહ્યું, 'તું એટલું સરસ વગાડે છે કે તે સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે. લાંબા સમયથી મેં કોઈ ધૂન સાંભળી નથી. હવે આપણે રાત્રે કોઈ કોઈ વાર સંગીતનો આનંદ લઈ શકીશું.

'જરા જોઉં તો ખરી!' એ ઘૂરકી, 'હવે આ રીતે સમય બરબાદ કરવા ચાહો છો?'

'મને લાગ્યું કે તને એની જરૂર હતી!' મેં ગભરાઈને કહ્યું.

'શું કોઈ વાર મેં તમને એ વિશે કહ્યું હતું ખરું? બનવાજોગ છે કે ક્યારેક કહ્યું પણ હોય, પણ એ તો વર્ષોજૂની વાત છે! મને અત્યારે જેની ખાસ જરૂર છે, એક સારા, મજબૂત ગુણપાટની એક મોટી સારી ગુણ, જેમાં હું બટન ટાંકવાનાં વધારે કપડાં ભરીને લાવી શકું. રાત્રીના ફાજલ સમયમાં વધારે કામ કરી શકું. અને એટલા પૈસા તો કમાઈ લઉં કે આપણી તરફ કોઈ 'બિચારા ગરીબ'ની નજરે જોઈ ન શકે. મારે એક ગુણપાટ જોઈએ. કોઈ વાર મારે કપડાં ભરવા માટે થેલો ઉછીનો માગવો પડે છે, ત્યારે બહુ ખરાબ લાગે છે. મેં ઘણી વાર એ માટે તમને યાદ દેવડાવ્યું છે, પણ તમે સાંભળો તો ને!'

'એકસો ટવાન મળ્યા પછી પણ તું અસંતુષ્ટ છે?'

'સો ટવાન વળી શું હોય છે? કંઈ નહીં!' એણે ફરીને જવાબ આપ્યો, મારી પાળીમાં ૧ મહિને દોઢસો ટવાન કમાનારા પણ છે. ફેક્ટરીએ નિર્ણય કર્યો છે કે જે બટન ટાંકશે તે જ કપડાં પર ઇસ્ત્રી કરશે. દરેકના પતિ અને બાળકો એમના એમના કામમાં મદદ કરે છે. પણ તમે તો તમારામાં જ મસ્ત છો!' એટલું કહીને એ ડૂસકાં ભરવા લાગી.

'એટલે કે હું તારે માટે મોટો થેલો ખરીદી લાવું અને હું મારા ભણાવવાના વિષયોનો અભ્યાસ કરવાને બદલે તને બટન ટાંકવામાં મદદ કરું, બરાબર ને?'

'તમે ઉદાસ મૃત્યુની જેમ લખવા–વાંચવામાં ચોંટેલા રહેશો, કેમ? કોણ જાણે કેટલાં વર્ષોથી તમે એ કરો છો, એથી તમારું શું ભલું થયુ? બટન ટાંકશો તો તરત એનું ફળ જોશો!'

સામાન્યપણે સાવ ઓછું બોલનારી, બલકે મોટા ભાગે ચૂપ રહેનારી પોતાની પત્નીના મોઢે આવો વિસ્ફોટ—મને જરાયે ગમ્યો નહીં, મને ક્યારેય એવી આશા નહોતી. દેખીતું છે કે પોતાની તકલીફો પોતામાં જ સમેટીને રાખી. મેં ડોલિનનો સોનેરી આકાર અને આચનના ચહેરા પરનો થાક અને નિરાશા જોઈને મને તકલીફ થઈ. મેં વિચાર્યું: અમારા બંનેના હૃદયમાં આવી ગેરસમજ શી રીતે આવી? શું હું નકામો છું કે પછી એ બદલાઈ ગઈ છે? જ્યારે અમે ગરીબી દૂર કરવામાં મશગુલ છીએ, તો શું એનો અર્થ એ છે કે અમે ગરીબીની સાથે બીજી ચીજોને પણ દફનાવી દઈએ? જેમ કે, ગિટારનું સ્વપ્નું? □

સંવેદનશૂન્યતા એટલે ઘટનાલોપ / રતિલાલ 'અનિલ'

આ આકાશ પણ ઋતુઓના આગમનને કારણે આકાશ છે, નિત્યનૂતન આકાશ છે, જીવન્ત આકાશ છે. એમાં સૂર્ય ઊગે છે, એનો પ્રકાશ દિશાઓને ભરી દે છે, ક્ષિતિજને ચમકાવી દે છે, એટલે જ એ માત્ર આકાશ નથી, એ સદાય એકસરખું ભૂરું હોત તો આકાશ હોત? ના, એ એક અતિવિસ્તારી પોત હોત, આપણી આંખો એ પોત તપાસવાનું કદાચ છોડી દેત...આપણે ક્યારેક ભીંત ધોળવાનું વિચારીએ છીએ, ધોળેલી ભીંત પર કંઈક શોભા કરવાની મથામણ કરીએ છીએ, કેમ કે ઘટનાવિહોણું જીવન, નીરસ અનુભવાય છે. સપાટ ભીંત પર કશુંક લટકે છે અને એ એક ઘટના બને છે. એવી લટકેલી ચીજને આપણે કાયમ ત્યાં રાખતા નથી, કાયમ; કાળે કરીને ઘટના મટી જાય છે, એક નિર્જીવ વાસ્તવિકતા બની જાય છે.

એક કેલેન્ડર આખું વરસ ભીંત પર સહ્ય બને છે, એના પર ઋતુચિત્ર હોય છે એટલે. આ પૃથ્વી કેવડું મોટું લૅન્ડસ્કેપનું આલબમ હતી! પારસીઓના ઘરે એમની ભીંત પર લટકતા લૅન્ડસ્કેપચિત્ર જેવો દૃષ્ટિનો પ્રત્યેક ખૂણો હતો. માણસે સંસ્કારી થઈને શું કર્યું? એણે લૅન્ડસ્કેપચિત્રોનો વિલય કર્યો! આપણી ચારે બાજુ લૅન્ડસ્કેપ હતાં. એમાં વૃક્ષો હતાં. વૃક્ષોની પાછળ લંબાયેલી ધરતી અને આકાશ હતાં. ઋતુઓ આવી આવીને એમાં નવા નવા રંગ ભરતી અને લૅન્ડસ્કેપ નિત્યનૂતન બની રહેતાં.

આપણે માણસોએ આપણા જગતમાંથી લૅન્ડસ્કેપ ગુમાવ્યાં છે અને આસપાસ માનવસર્જિત ડિઝાઈનો ઊભી કરી છે. સપાટ ધરતી પર આપણે સ્વસર્જિત ચિત્રો નહીં, ડિઝાઈનો રચી છે. પણ ડુંગરો આજેય અજેય છે. ત્યાં તમે ગમે તેવી રચના કરો પણ ડુંગરો સાથે જોડાયેલાં લૅન્ડસ્કેપ દૂર કરી શકો નહીં. હા, એને બોડા બનાવો ત્યારે તે ઉદાસ લૅન્ડસ્કેપ બની રહે છે. માણસ ડુંગરાળ પ્રદેશોમાંથી લૅન્ડસ્કેપો દૂર કરી શક્યો ત્યારે એ પ્રદેશને બોડો બનાવવાનું દુ:સાહસ આરંભ્યું અને ઋતુઓ પણ ડુંગરવાટ ભૂલી જતી હોય એમ લાગ્યું. ઊંચા ઊંચા પર્વતો પર ઋતુઓ સહેલાઈથી પહોંચી જાય છે. સપાટ મેદાનોમાં જવા માટે હવે એના પગ જ ઊપડતા નથી...શહેરમાં આવતાં પહેલાં જ એ વગડામાં બેસી પડતી હોય એવું લાગે છે.

જીવનની ગતિ એ ઋતુચક્રની ગતિ છે! ઋતુઓ આવતી નથી ત્યાં જીવન સપાટ, સ્થિર, નિર્જીવ થઈ ગયેલું છે. માનવના જીવનમાં અને સમયના જીવનમાં ઋતુચક્રની જ ગતિ છે, એટલે એ જીવન્ત, પરિવર્તનશીલ લાગે છે. આમ તો વેપાંગણિતની સરળતાથી ટાઢ, તાપ અને વરસાદ કહીને ઋતુચક્ર સમાપ્ત કરી દઈએ છીએ, પણ એ તો ઋતુઓના ત્રિદેવ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ છે. ઋતુઓને કારણે જ જીવનમાં અને પ્રકૃતિમાં ઘટના છે. જીવન અને પ્રકૃતિ સ-રસ છે.

વૃક્ષની ટોચે વિજયોત્સવની કલગી જેવી રતુમડી કૂનગી મલકી રહી છે એ ઘટના છે. પાસે એક પક્ષી આવીને બેઠું, ટહુક્યું, એ એક ઘટના છે. નવી ઋતુ જ મોસમના પક્ષીને નોતરી આવી એ ઘટના છે. સંજે વૃક્ષો આખા દિવસ ઊભાં રહ્યાનો થાક તેમની ગંધરૂપે છોડે છે એ ઘટના છે. પેલું રમતું બાળક ઘટનાને ઓળખે છે. ચકલી આવે છે, તો તરત એ તરફ જુએ છે. ઘટનાને બાળક ઓળખે છે અને એ ભૂલવા માટે એ ઉંમરે મોટો થતો જાય છે.

એ જન્મદિવસની ઉજવણીની ઘટના પ્રયોજે છે, એને ઘટના પ્રયોજવી પડે છે. અનાયાસપણું એને પોતાના કર્મયોગનું વિરોધી લાગે છે.

રણમાં પવન જ માત્ર ઘટના છે. ત્યાં ઋતુ નથી એટલે એ ઘટનામા વૈવિધ્ય નથી, રંગદર્શિતા નથી. ત્યાં લૅન્ડસ્કેપ બદલાતા નથી. પવન રેતીનો ટેકરો એક સ્થાનેથી ખસેડી બીજે ઢગલો કરે છે, પોતાના ચીલા ભૂંસી નવા ચીલા રેતી પર આંકે છે. એ રમત પછી એ થાકી જાય છે—એને ભાન થઈ જાય છે કે ઋતુના સહકાર વિના પરિવર્તન અશક્ય છે. એકના એક સિક્કાની જુદી જુદી ઢગલી કરી બહુ તો ગણિતની કરામતનો શોખ પૂરો કરી શકાય, પણ એથી પરિવર્તન સિદ્ધ થતું નથી. પ્રબળ પુરુષાર્થ પછી પણ પવન રણનું લૅન્ડસ્કેપ બદલી શકતો નથી. રણની ધરતી જ નહીં, એનું આકાશ પણ દુર્ભાગી છે. ત્યાં આકાશમાં આવેલો પૂનમનો ચન્દ્ર પણ પોતાને એકાકી અનુભવે છે. ત્યાં ચાંદની છે, પણ એનું ગીત બનતું ન હોવાથી એ ઘટના બનતી નથી.

અરે, પણ અહીં તો ધરતી છે, માટી છે, છતાં અહીં ઋતુ નથી આવતી! એમ કેમ? શહેરને દરવાજા હોત તો ત્યાં જઈને જોઈ આવત કે, દરવાજા બંધ તો નથી? પણ હવે તો આખું શહેર ઓપન છે—છતાં ઋતુ આવતી નથી! કોઈએ શું ઋતુની ધરપકડ કરી છે? રાહમાં કોઈએ ફોસલાવીને એને રોકી રાખી છે કે પછી એના પગે કોઈએ બેડી નાખી છે? **આ શહેર ઋતુઓની પેદાશોની આયાત કરે છે, પણ ઋતુને શહેરની બહાર રાખે છે!**

બેસતા વર્ષે લૅન્ડસ્કેપના દૃશ્યવાળાં અભિનંદન કાર્ડ આવે છે અને આસપાસથી ગુમ થયેલા લૅન્ડસ્કેપની કરુણ યાદ આવે છે. લૅન્ડસ્કેપને કારણે વાતાવરણમાં અનાયાસપણે ઘટના બન્યા કરતી હતી તે બંધ પડી અને લૅન્ડસ્કેપ–કાર્ડ આવ્યાની ઘટના બને છે!

કેલૅન્ડર કહે છે કે નવેમ્બર ચાલે છે, અને માથે ઇલેક્ટ્રિક પંખો ફરે છે! પાપડી રંધાતી હોય છે તેની ગંધ આવે છે અને મગજ કચરાય છે. કશી ઘડ બેસતી નથી. કશુંક ઊલટફેર થઈ ગયું છે.

ઋતુઓએ આકાશને કરુણાળુ બનાવ્યું છે. નર્યું વ્યાપક આકાશ ચિરંતન ભવ્ય બની શકતું નથી. ખોડા પહાડની યાત્રાએ જવું ગમતું નથી, તે યાત્રા નથી બનતી એટલે. આકાશ કરુણાનો વિસ્તાર છે. એ ઝાકળ વરસાવે છે, વર્ષાનાં છાંટણાં કરે છે, સૂર્ય જેવા સૂર્યને ભીનેવાને કરી મૂકે છે. એ વાદળોને તેડે છે. વીજળીને તેડે છે. ઘટનાનો ઉત્સવ મંડાય છે. સૂર્ય સંતાકુકડી રમે છે. ગાયના ધણ જેવાં સફેદ વાદળાં નિરાંતે આરામ કરે છે. ક્યારેક કોઈ તેડાં–નોતરાંની જાણ થતાં ઝડપભેર દોડે છે અને ઉત્સાહમાં અધમાર્ગે જ વરસી પડે છે. નિરભ્ર આકાશ પણ જીવનની એક સ્થિતિ નિર્દેશે છે, અને ઋતુચક્ર કહે છે કે એ કાયમી નથી, એ આશ્વાસને ઉનાળો વીતે છે અને આકાશ ઘટનાભરપુર બની રહે છે. દ્રવિત આકાશમાં વળાંક લઈને પાંખ વીંઝતું, કિલકાર કરતું પક્ષી એ કવિતા છે. એ પોતે પણ એક ઘટના બને છે. કરુણા અને શાંતિ સિવાય કોઈ ઘટના બનતી નથી. 'ઘટનાલોપ' શબ્દ સુરેશ જોષીએ આપ્યો ત્યારે કેટલાકે ટિખળ કર્યું, ટિખળ ઠેકડી સુધી યે પહોંચ્યું. સુરેશ જોષીએ ગુજરાતી સાહિત્યની એક ઘટના હતી એનો ઇન્કાર કરવાનો મોટો ચાળો થયો, પણ સુ. જો. ગયા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ ઘટના બને છે એવું લાગે છે? વ્યવહાર અને રીતાચાર, ઔપચારિકતા તો ચાલ્યા કરે છે, પણ કોઈ ચેલેન્જ જેવી ઘટના બને છે? ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ નવી જીવન્ત ઋતુ ચાલતી હોય એવું અનુભવાય છે? સ્ટુડિયોમાં ગોઠવેલા ચીતરેલા લૅન્ડસ્કેપ જેવો ગુજરાતી સાહિત્યનો સમગ્ર દેખાવ છે.

અહીં કોઈ અસ્તિત્વનો અહેસાસ કરાવે એવી ઘટના બનતી નથી, અને વિશ્વસાહિત્યમાં યે કોઈને સાહિત્યનું નોબેલ પ્રાઈજ

મળ્યાના સમાચાર મળે છે, ઘટના બનતી નથી – કારણ કે એ સર્જકની કોઈ ઔપચારિક ચર્ચા પણ નથી થતી ! આ 'ઘટનાલોપ' વિશે શું કહેશો ? જીવન્ત સહૃદયતા, વ્યાપક સંવેદનના અભાવે ઘટના બને છે છતાં માણસે એનો લોપ કરી દીધો હોય છે – એટલે બને છે તેય, આપણને માટે બનતું નથી ! પંજાબ, કાશ્મીરમાં દરરોજ હત્યાઓ થાય એનું કશું આશ્ચર્ય-અરેરાટી થતાં નથી—આ ઘટના-લોપ નથી તો શું છે? મૃતસંસારનું ભાન પણ દુર્ઘટના બને છે પણ આપણને સંવેદન જ નથી રહ્યું એટલે ક્યાંય કોઈ ઘટના જ રહી નથી ! રણમાં પવન રેતીને રેતી સુધી પહોંચાડ્યા કરે છે, એને તમે રોજિંદી ઘટના સમજી એની નોંધ લેતા નથી—એ ઘટનાલોપ આપણી સુન્ન ચેતનાએ સર્જ્યો છે. સંવેદનલોપ એ જ ઘટનાલોપ છે. ક્યાંય કોઈ ઋતુ છે ?

ઋતુસંહારમાં સંહાર પણ ઘટના બનતી નથી ! આપણા પર અકર્મણ્યતાનો દોષ ન આવે, આપણી આળસ ઉઘાડી ન પડે તે માટે આપણી સુપ્ત સંવેદનાને જાગ્રત કરવા આપણી સંવેદનના આકાશ જેવી વ્યાપક અને ઘટનાપ્રચુર બનાવવા માટે કોઈ આવે છે ત્યારે આપણી ચેતના નહીં, આપણો ભય જાગી પડે છે અને પ્રતિકારકશક્તિ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને કહેવાતો ભય મટી ગયા પછી આપણી આળસ પોતાના અનુકૂળ દરમાં આરામ કરવા માટે પાછી ફરી છે. પછી બેસણાં, ઉઠમણાં અને ઉજવણીનો વ્યવહાર ચાલે છે. એવું અટકી પડે તે વહેવારીઆઓ માટે ઘટના નહીં, દુર્ઘટના બને છે ! ચેતના અટકી પડે તે નહિ, રીતાચાર અટકે તે વહેવારીઆ માટે દુર્ઘટના બને છે !

ઋતુઓ માત્ર કેલેન્ડરમાં આવે છે, આપણા સંવેદનશૂન્ય જીવનમાં આવતી નથી. આવો, આવો, જે મૃત અમારા અસ્તિત્વને વળગી રહેલું છે, નવી કુંપળને અવરોધતું વળગી રહ્યું છે, તેને ખંખેરી નાખવા માટે ઝંઝાના હે દેવ, આવો ! □

૧૭-૧૧-'૯૦

કવિતા અને હું / જયંત કોઠારી

રઘુવીર ચૌધરીએ એક વખતે નવીન વિવેચકોમાં મને અગ્રસ્થાને મૂકવા સાથે એમ લખેલું કે "કવિતાની નજીક જતાં એ થોડોક સંકોચ અનુભવે છે."[1] મારી વિવેચનપ્રવૃત્તિ જોતાં કોઈ પણ આમ જ કહે અને મને જોતાં, કોઈ પણ, કદાચ, એમ જ કહે કે આ કવિતાનો માણસ નથી, ગદ્યાળુ માણસ છે.

રઘુવીરે અજાણતાં જ મારા એક નાજુક પ્રકૃતિલક્ષણ પર આંગળી મૂકી આપી છે. એમને કહેવું તો એટલું જ હતું કે જયંતભાઈ કવિતાનું કંઈક ઓછું વિવેચન કરે છે. પણ આવું સાદુંસીધું વાક્ય લખે તો એ રઘુવીર શાના? સ્મૃતિમાં જડાઈ રહે અને ઉદ્ધરણક્ષમ બને એવાં વાક્યોમાં એ માનનારા. એટલે એ જાણે મારા સ્વભાવની વાત કરતા હોય એમ એમણે છટાપૂર્વક લખી નાખ્યું, "કવિતાની નજીક જતાં એ થોડોક સંકોચ અનુભવે છે."

મારાં વિવેચનોમાં કવિતા વિશેના લેખો ઓછા છે ને સર્જાતી કવિતા વિશેના તો એટલાબધા ઓછા કે 'થોડોક સંકોચ' એ વિવેકભરી અલ્પોક્તિ લાગે, વધારે તીખા વિધાનને પણ અવકાશ રહે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત સાહિત્યના ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં મારે બે કવિઓ વિશે જ લખવાનું આવ્યું – એક મધ્યકાળના ઉત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ અને બીજા અર્વાચીન કાળના ઉત્તમ કવિકાન્ત – પણ એ તો એક અકસ્માત હતો. સંપાદક ચિમનભાઈ

---

૧. ઉદ્ગાર, સપ્ટે. ૧૯૭૧

ત્રિવેદીને ભીડ પડી ને મારે મિત્રદાવે સંકટસમયની સાંકળ બનવું પડ્યું હતું. (મને સોંપાયેલો વિષય તો, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, પ્રવાસસાહિત્ય હતો, ત્યાં સુધી તો એ ગ્રંથશ્રેણી પહોંચી જ નહીં.) કૉલેજમાં કાવ્યસંગ્રહો ભણાવવાના ઘણી વાર આવ્યા, પણ એ તો સાથીઓ નવલકથા-વાર્તા પસંદ કરી લે પછી મારે માટે બચેલી વસ્તુ હતી. કવિતા ભણાવવામાં કે એના વિશે લખવામાં મને રુચિ નહોતી એવું તો નહોતું જ, પણ એ વસ્તુ મારી પાસે આવેલી હતી એમ કહેવાય, હું એની પાસે ગયો હતો એમ ન કહેવાય. એટલેકે એ પ્રાપ્ત કર્તવ્યો હતાં.

એમ તો કવિતા સિવાયનું ઘણું વિવેચન પણ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય લેખે જ થયું ગણાય. 'ગ્રંથ' શરૂ થયું અને એણે મને વિવેચનના ગ્રંથો અવલોકનાર્થે મોકલવા માંડ્યા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ સંપાદિત 'ઝવેરચંદ મેઘાણી' જેવી કોઈ ચોપડી તૈયાર થતી હોય તો મને વિવેચનપ્રવૃત્તિ વિશે જ લખવાનું કહેવામાં આવે. આમ વિવેચનનું વિવેચન એ જાણે મારો ઇજારો થવા માંડ્યો. પછીથી કેટલીક વાર એમાંથી છૂટવાની કોશિશ પણ કરવી પડી. ખરેખર તો વિવેચનક્ષેત્રે કે અધ્યાપનક્ષેત્રે જ નહીં, મારી કારકિર્દીમાં અને જીવનમાં પણ, મેં મારા પ્રયત્નથી ઘણું ઓછું ઊભું કર્યું છે, ઘણુંખરું એમ જ ઊભું થતું આવ્યું છે.

કવિતાનું વિવેચન ઓછું કર્યું હોય તેથી કંઈ કવિતાનો રસ ઓછો છે એમ નક્કી થતું નથી. વસ્તુતઃ કવિતાનો રસ ન અનુભવ્યો હોય, કવિતાથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યો હોય એવો કોઈ માનવી હોઈ શકે? મને શંકા છે. માણસને કોઈ ને કોઈ પ્રકારના કવિતા/ગીત/સંગીત વિના ચાલતું નથી – પુરાતન કે અદ્યતન, પરંપરાગત ભજન, લોકગીત કે છેવટે ફિલ્મી ગીત પણ. એ કવિતા ગાય નહીં તો ગણગણતો તો હોય છે. ગણગણવું એટલે હૃદયના તારનું રણઝણવું અને

હૃદયના તારનું રણઝણવું એટલે હૃદય હોવાની સુખદ અનુભૂતિમાં સરવું. કવિતાનો સંબંધ હૃદય સાથે છે.

મેં તો, તમે ભડકો નહીં તો જણાવું કે, કવિતા ગાઈ છે ને લખી છે પણ ખરી. કિશોરવયે ગાયેલાં તે તો મેઘાણીનાં, સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામનાં, લોકસાહિત્યનાં ને પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવતાં ગીતો. ફિલ્મી ગીતો તો હોય જ. પછીથી ગાવાનું મનોમન જ થતું ગયું અને એમાં સુંદરમ્‌ના 'એક સવારે' જેવાં ગીતોનો પણ સમાવેશ થયો. મનગમતાં કાવ્ય-ગીતની નોટ બનાવવાની આદત કિશોરવયથી જ હતી તે ઠીકઠીક વરસો સુધી રહી. એમાંની સામગ્રી, અલબત્ત, બદલાતી ગઈ. હવે તો ઘણા વખતથી આ બધું છૂટી ગયું છે.

રાજકોટમાં અમારું નવવિધાન મિત્રમંડળ હતું તેનું હસ્તલિખિત સામયિક 'નવવિધાન' નામે અમે પ્રગટ કરતા. આ 'નવવિધાન'માં કવિતા આપનારા, 'નવવિધાન'ના અંતરંગ મંડળમાંથી અમે બે જ — જયંતીભાઈ દવે અને હું. અમારા શિક્ષક ને માર્ગદર્શક ઇન્દુકુમાર વૈદ્ય ખરા, પણ એ તો અમારા વડીલ. બીજાં કાવ્યો તો અમારે બહારથી ઉઘરાવવાં પડતાં. જયંતીભાઈ, બેશક, મારા કરતાં સારા કવિ, પણ એ પૂરેપૂરા કવિમિજાજના. મારા પર તો એ વખતેયે વિવેચકબુદ્ધિ થોડીક સવાર થઈ ગયેલી. એટલે એમનાં કાવ્યોમાં લય, શબ્દ, ભાવ વગેરેની દૃષ્ટિએ દોષો જોવાનું અને એમની પાસે સુધરાવવાનું ને કેટલીક વાર સુધારી પણ આપવાનું કામ મારું. આ સેવા પછીથી પણ ઓછીવત્તી ચાલુ રહી છે. કવિતા કંઈ 'નવવિધાન'ને માટે જ લખાતી હતી એવું નહોતું, એનો સહજ રસ મારામાં હતો. એટલે 'નવવિધાન'માં પ્રગટ ન થઈ હોય એવી કવિતાઓ પણ હતી જ, જે આજે પણ ક્યાંક સચવાયેલી પડી હશે.

કૉલેજમાં અધ્યાપક થયા પછી વિવેચકબુદ્ધિનો વિકાસ થતો ગયો અને મારી જેવીતેવી સર્જકબુદ્ધિનો હું જ કડક પરીક્ષક બનતો ગયો. કવિતાનો આયાસ તો ગયો જ, પણ કવિતા કંઈ હૃદયનો

કઅજો છોડે? 'નવવિધાન'માં કવિતા સિવાયના કેટલાક સાહિત્ય-પ્રકારો ખેડેલા – ચરિત્ર, વાર્તા, હાસ્યલેખ વગેરે. પણ એ તો જાણે 'નવવિધાન'ને માટે. 'નવવિધાન'ની સાથે જ એ પ્રકારના લેખનનો અંત આવ્યો. પણ કવિતાની વાત જુદી હતી. પ્રસંગોપાત્ત અંદરથી ધક્કો આવતો રહ્યો, કંઈકંઈ લખાતું રહ્યું અને કોલેજોનાં મેગેઝિનોનું સંપાદન હું કરતો હતો તેમાં મારી રચનાઓને છદ્મનામોથી હું મૂકતો રહ્યો – કોલેજ-મૅગેઝિનને યોગ્ય એ ગણાય એવા ખ્યાલથી જ. પછીથી તો આ જેવી-તેવી કાવ્યલેખનપ્રવૃત્તિ પણ વિલય પામી ગઈ. માત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં હતો ત્યારે એક વખત કંઈક આવેશ આવી ગયો અને કવિતા જેવી કેટલીક રચનાઓ થઈ ગઈ. મેં એ વખતના મારા સાથી કવિમિત્ર ચંદ્રકાંત શેઠને એ સમર્પિત કરી દીધી – નકલ પણ રાખ્યા વગર. એ રચનાઓએ ચંદ્રકાંતને ઠીક કૌતુકાનંદ આપેલો – માત્ર કૌતુકાનંદ.

મુગ્ધ વયે ને પછી પ્રસંગોપાત્ત કાવ્યરચનાઓ કરનાર મારામાં સર્જકતા હોવાનો અહેસાસ મને થયો નથી. એ આછીપાતળી કાવ્ય-લેખનપ્રવૃત્તિ સ્વાન્તઃસુખાય – મનની એક જરૂરિયાત લેખે જ ચાલી છે. એથી જ આ કાવ્યનામી રચનાઓને સાહિત્યની દુનિયામાં મૂકવાનો ઉત્સાહ મેં કદી અનુભવ્યો નથી.

કવિતા સાથેના આ અલપઝલપ બાહ્ય કે વ્યક્ત સંબંધની કથા એટલા માટે કહી છે કે જોનારને એમાં કવિતા સાથેના અવ્યક્ત આંતરસંબંધનો, કવિતા પ્રત્યેના મારા ગૂઢ આકર્ષણનો સંકેત દેખાશે. કવિતા સાથેનો મારો આંતરસંબંધ કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારનો રહ્યો છે. એક બાજુથી સારું ચિત્ત કવિતાનું ગૂઢ આકર્ષણ અનુભવે છે – સુંદર કવિતા મારા ચિત્તને જેવું ભરી દે છે એવું ભાગ્યે જ બીજી કોઈ સાહિત્યિક રચના ભરી શકે છે. પણ બીજી બાજુથી રઘુવીરે નોંધ્યું છે તેમ, કવિતાનો હું કંઈક સંકોચ પણ અનુભવું છું, જેમ સ્ત્રીઓનો સંકોચ અનુભવવાનું મારા સ્વભાવમાં છે. પણ

પછીથી સંકોચભેદ થતો રહ્યો છે અને સ્વજનસમુદાયની સ્ત્રીઓ, સહાધ્યાયી અને સહકાર્યકર બહેનો તથા વિદ્યાર્થિનીઓમાંથી ઘણાંના વિશ્વાસ અને સ્નેહના ભાજન બનવાનું સદ્‌ભાગ્ય મને સાંપડ્યું છે તેમ કેટલીક કવિતા સાથે હૃદયસંબંધ બંધાયાનું સુખ પણ મને પ્રાપ્ત થયું છે. આ સંકોચભેદમાં મારી પહેલવૃત્તિ ભાગ્યે જ. કોઈ ને કોઈ નિમિત્તોએ કામ કર્યું. અને યશ આપવાનો હોય તો બહુધા સામા પક્ષને જ આપવાનો થાય. ભણતો હતો ત્યારે ગુજરાતી વિષયમાં વિદ્યાર્થિનીઓ જ વધારે અને એ જ વર્ગમાં વધારે નિયમિત તથા અભ્યાસનિષ્ઠ. ભણાવવાનું આવ્યું ત્યારે ઘણાં વર્ષો તો બે ગર્લ્સ કૉલેજોમાં જ કામ કરવાનું થયું ને એક કૉલેજમાં તો અધ્યાપકોમાં પણ બહેનોની સંખ્યા મોટી. કંઈક એવી પ્રવૃત્તિઓ, જવાબદારીઓ સ્વીકારવાની આવી કે સૌની સાથે સંપર્કમાં આવવાનું થાય. આ પરિસ્થિતિઓ જેમ સ્ત્રીઓ પરત્વેના મારા સંકોચને ભેદવામાં નિમિત્ત બની, તેમ આગળ નોંધ્યું તે મુજબ કૉલેજમાં મધ્યકાલીન-અર્વાચીન કવિતા ભણાવવાના પ્રસંગો ઊભા થયા તેથી કવિતા સાથે ઘરોબો બાંધવાની તક ઊભી થઈ.

અધ્યાપનના (કે વિવેચનના કે એવા કોઈ) નિમિત્ત વિના આખા કાવ્યસંગ્રહમાંથી પસાર થવાનું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. સામયિકનાં પાનાં ઉથલાવતાં-ઉથલાવતાં કવિતા વાંચવાનું મને બહુ ફાવતું નથી. કવિતાનું વાચન નિરાંતની પળો અને ધૈર્ય વિના ન થઈ શકે એમ મને લાગે છે. રઘુવીરના વિધાનના અનુસંધાનમાં એક વખતે મેં લખેલું તે ઉદ્‌ધૃત કરું તો, “કવિતાને ઊભી બજારે અલપઝલપ મળવાનું મને ફાવતું નથી, એની છેડતી કરવાનું મને ગમતું નથી. કવિતાને હું સમજીને પામવા ઇચ્છું છું. એટલે કવિતા સાથે ઓળખાણ કરવામાં હું ધીમો હોઉં છું અને પ્રમાણમાં ઓછી કવિતા સાથે હું ઘનિષ્ઠ સંબંધ કેળવી શકું છું. કવિતાનો આનંદ લેવાની આ ખરી રીત છે એવું નથી, પણ એ મારી રીત છે. એના

કેટલાક લાભ છે, કેટલાક ગેરલાભ છે."[2]

કેટલીક કવિતા અવશ્ય એવી હોય છે કે જે વાંચતાંવેંત મનમાં વસી જાય. પણ ઘણી કવિતા એવી હોય છે કે જે પહેલે વાચને આપણી સમક્ષ ઊઘડે નહીં. વાંચતાંવેંત મનમાં વસી જતી કવિતાનો સઘળો અર્થબોધ ને સૌન્દર્યબોધ પણ કંઈ એ જ વખતે સ્ફુટ થતો નથી હોતો. મને હમેશાં એમ લાગ્યું છે કે કવિતા વનિતા જેવી છે. એનું હૃદય સંવનન વિના ઊઘડતું નથી. કવિતાનું સાન્નિધ્ય સેવવાનું હોય છે, એને સર્વાંગે હળુહળુ સ્પર્શવાની હોય છે. ત્યારે જ પોતાના આંતર-ઐશ્વર્યનો એ આવિષ્કાર કરે છે. માટે જ કવિતાની પ્રીતિ એ તો એકાંતપ્રીતિ. અને ઉત્તમ કવિતાનું આંતરઐશ્વર્ય અખૂટ હોય છે. એને તમે જ્યારેજ્યારે સ્પર્શો ત્યારે કશોક નવીન રસ, કશીક નૂતન સૌન્દર્યાનુભૂતિ આવિષ્કૃત થાય છે.

કવિતા સૌ રચનાપ્રકારોમાં સૌથી વધુ સઘન રચનાપ્રકાર છે. એ અનેકપાર્શ્વી રચના છે. એમાં વર્ણ, શબ્દ, વાક્ય, લય, શ્લોક, ચિત્ર, ભાવ – વગેરેનાં પોતપોતાનાં સંયોજનો હોય છે અને એ સંયોજનો પરસ્પરોપકારક બની એક અખંડ પુદ્ગલ રચતાં હોય છે. કવિતા જેટલી ઘૂંટાયેલી, એટલી આપણે પણ એને મનમાં ઘૂંટવાની રહે છે. એમ થાય ત્યારે જ આપણે એનો પરિપૂર્ણ રસાનંદ અનુભવી શકીએ છીએ. કવિતાને અલપઝલપ, ઉતાવળે મળવાથી તો એનો પાલવ પકડીને આપણે પુલકિત થઈએ એવું બને. એની ખરી રસછટાઓથી આપણે દૂર જ રહીએ.

કાવ્ય વિશે લખવા માટેની પહેલી શરત મને એ લાગે છે કે કાવ્ય મનમાં ઘૂંટાયેલું હોવું જોઈએ, એનો ખરો અને ઊંડો અનુભવ આપણી પાસે હોવો જોઈએ. ફરમાયશી આસ્વાદ લખવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હોય છે. એમાં તો ખેળખેળે રસ નિચોવવાની સ્થિતિ

---

૨. વ્યાસંગ, પૃ.૧૩૦

આવે છે. બલવંતરાયની શતાબ્દી વખતે 'શાંતિ' કાવ્ય વિશે લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં જણાવેલું કે આ કાવ્ય મારા મનમાં ઘૂંટાશે પછી યોગ્ય લાગશે તો લખવાનું હું સ્વીકારીશ. કાવ્ય પ્રસિદ્ધ હતું પણ મારો ગાઢ અનુભવ કેળવાયો નહોતો. નિરંજન ભગત સાથે આ વાત થઈ એટલે એમણે તરત કહ્યું, "ખરી વાત છે. યૂ મસ્ટ બી પઝેસ્ડ. (તમે કાવ્યને વશ થયેલા હોવા જોઈએ.)" મેં ઉમેરેલું, "ઍન્ડ યૂ મસ્ટ પઝેઝ ઇટ. (તમે કાવ્યને પામેલા હોવા જોઈએ.)" 'શાંતિ' કાવ્યને મનમાં વાગોળ્યા પછી એના અનુભવમાં મુકાયા પછી જ મેં એના વિશે લખવાનો ઉદ્યમ કર્યો. 'નરસિંહ મહેતા: આસ્વાદ અને સ્વાધ્યાય' (સંપા. રઘુવીર ચૌધરી) માટે તેમજ સુરેશ દલાલના કાવ્ય માટે તો મારે લખવાની ના કહેવાના પ્રસંગ આવ્યા. સંપાદકે મોકલેલા ગમે તે કાવ્ય વિશે હું એમ જ એકાએક કેમ લખી શકું?

કવિતાનો અનુભવ લેવો, આસ્વાદ કરવો એ એક વાત છે ને એ અનુભવ કે આસ્વાદનો આલેખ આપવો, કવિતાનું વિવેચન કરવું એ બીજી વાત છે. આસ્વાદનો આલેખ આપવામાં તો આપણા અનુભવને આપણે ખોદવાનો હોય. છે. કવિતાનો અનુભવ, એક અનુભવ લેખે, અવ્યાકૃત હોય છે. એને આપણે વ્યાકૃત કરવાનો હોય છે. આપણા જ અનુભવને આપણે સમજવો પડે છે, એને તાર્કિક પીઠિકા આપવી પડે છે. આ માટે કવિતાનો ફરીને મુકાબલો કરવાનો આવે છે ને એમ કરતાં આપણો અનુભવ ચકાસાતો હોય છે, બદલાતો હોય છે અને વધુ સમૃદ્ધ પણ બનતો હોય છે.

મને પોતાને આસ્વાદનો આલેખ આપવાની આ ક્રિયા સર્જનાત્મક લાગી છે – ભાવયિત્રી પ્રતિભાને સંકારનારી, કવિતાની સંનિકટ લઈ જનારી અને એનો ઉત્કટ પ્રત્યક્ષબોધ કરાવનારી. અવ્યાકૃત અનુભવ વ્યાકૃત બન્યાનો ચમત્કાર પણ અનુભવાય છે. કોઈ વાર એમ પણ લાગે છે કે ઉત્તમ કવિતાનો આપણો આસ્વાદ તીક્ષ્ણ-

તીવ્ર બને એ માટે એનું જેમ પુનઃપુનઃ સેવન કરવું જોઈએ તેમ એ આસ્વાદને શબ્દબદ્ધ કરવાની કોશિશ પણ કરવી જોઈએ.

સુન્દરમ્‌નું નાનુંસરખું કાવ્ય 'મેરે પિયા' વસી તો વર્ષોથી મનમાં ગયું હતું. સુન્દરમ્‌ના કોઈ કાવ્ય વિશે આસ્વાદલેખ કરવો એમ વિચાર્યું એટલે આ કાવ્ય જ પહેલું યાદ આવ્યું. પણ થયું કે આવડાક અને આવા સાદાસીધા કાવ્ય વિશે શું લખાય? વળી થયું કે જો ન લખાય તો કાવ્યના મને થયેલા પ્રગાઢ અનુભવનું શું? ચાલો, કોશિશ તો કરીએ જ. લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે કોઈ નકશો મારી પાસે નહોતો. એક તૃપ્તિકર અનુભવ અને એકબે સર્વસામાન્ય વિચારબિંદુઓ સિવાય ભાગ્યે જ કશું મારી પાસે હતું. લખતો ગયો તેમ વિચારતો ગયો કે કાવ્યનો મારો આ અનુભવ ખરેખર શું છે, એ શાને આભારી છે? કાવ્યનો એકેએક શબ્દ ને એકેએક પંક્તિ મારા મનમાં કેમ રમી રહે છે? એમાં એવું શું ભર્યું છે? કાવ્ય ચમત્કારિક રીતે ઊઘડતું આવ્યું, એના અંતરતમમાં પ્રવેશ થતો ચાલ્યો અને અનનુભૂત કશુંક-કશુંક જાણે ઉદ્‌બુદ્ધ થતું આવ્યું. અંતે એમ થયું કે કાવ્યનો પૂર્વે મેં કરેલો અનુભવ શું આ જ હતો?

મારી પદ્ધતિ કાવ્યનો સીધો અને નક્કર મુકાબલો કરવાની છે. કાવ્યના અનુભવમાં દાખલ થયા વિના એની આજુબાજુ ઘૂમવું, કાવ્યને નિમિત્ત બનાવીને વિચારવિહાર કે કલ્પનાવિહાર કરવો કે અંગત લાગણી વહાવવી, કાવ્યથી ઊફરા ચાલ્યા જવું – એ મારા સ્વભાવમાં નથી. સમગ્ર આસ્વાદનું કેન્દ્ર તો કાવ્ય જ, એ કેન્દ્ર તો ન જ ચુકાવું જોઈએ અને કાવ્યના અંશેઅંશને આસ્વાદમાં સ્થાન હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ. પણ કાવ્યનો અંશેઅંશ હમેશાં આપણી પકડમાં આવે એવો નથી હોતો. તેથી કાવ્યના આસ્વાદનો આલેખ આપવાનું ક્યારેક કપરું પણ બની જાય. ફરીને મેં અગાઉ લખેલું તે યાદ કરું તો, "કવિતાની અડોઅડ જવું એ વિષ્ય

વળોટવા જેવું કામ નથી શું? એમાંયે કવિતારસમાં ડૂબવું એ એક વાત છે. એમાં તો કવિતા જ પોતાનું કામ કરે. પણ કવિતાનું વિવેચન કરવા બેસીએ ત્યારે કવિતા અક્કડ, અણનમ થઈને ઊભી રહે. એક શિખર પછી બીજું શિખર માથું ઊંચું કરતું આગળ આવે. કવિતાનું વિવેચન, એક સાહસયાત્રા બની રહે."[3]

છતાં આ સાહસયાત્રાનો અદ્ભુત આનંદ છે. કવિતાની જેટલા અડોઅડ જઈ શકાય તેટલાનો પણ રોમાંચક અનુભવ હોય છે. કવિતાને અનેક બાજુઓ હોય છે અને બધી બાજુથી કવિતાની અડોઅડ જવાનું આ વિવેચનયાત્રામાં હમેશાં શક્ય હોતું નથી. તો જે બાજુથી જેટલા અડોઅડ જઈ શકાયું તેટલાની પણ તૃપ્તિ અનુભવી શકાય છે. કાવ્યના ભોગીઓ માટે આ સદ્ભાગ્ય પણ ઓછું નથી. અને કોઈ કાવ્યનો આસ્વાદ આપણે કરીએ પણ એ આસ્વાદનો આલેખ આપવાનું અશક્યવત્ રહે, કાવ્યનો અનુભવ શબ્દબદ્ધ થવાનો ઇનકાર કરે તો એમાંયે કાવ્યપ્રેમીઓ કવિતાનો મહિમા લેખી એ ઘટનાને પોતાને શિરે ચડાવવાના અને કાવ્યના રસબોધમાં મસ્ત રહેવાના.

કાવ્યના વિવેચનના પ્રયાસો કરવા છતાં, ને વિવેચનની કાવ્યના રસબોધમાં ઉપકારકતા પ્રમાણવા છતાં એ સમજ તો હમેશાં રહી છે કે કાવ્યના રસબોધથી ઊંચું કશું નથી. વિવેચન દ્વારા અને વિવેચન પછી પણ કાવ્ય પાસે જ આપણે પહોંચીએ એમાં એ વિવેચનની સાર્થકતા છે.*

જયંત કોઠારી

૯ જુલાઇ ૧૯૯૧

---

૩. વ્યાસંગ પૃ.૧૩૦

* ટૂંક સમય પ્રસિદ્ધ થનાર પુસ્તક 'આસ્વાદ અષ્ટાદશી'નો ભૂમિકાલેખ.

અન્ડર ધ સેન્ટ્રલ બંકર / પ્રા. ચૈતન્ય દેસાઈ

'અરે કેટલો સામાન લઈશ તું? આપણે જીવ બચાવવાનો છે. જગતને નથી બચાવી શકવાના, આપણે! ચાલ જલદી કર...'

'હા, હા, પણ મારે હાલ લેવાની દવાઓ વિના તો દુનિયાના કોઈપણ પડમાં થોડું જ ચાલવાનું છે? અને નવાગંતુક માટે બનાવેલાં આ ઝભલાં—ગોદડી જ અહીં રહી ગયાં તો બંકરમાં હું મૂર્ખી ઠરીશ...'

'આ તમેય કેટલાં થોથાં ભર્યાં છે, પપ્પા! બંકરમાં આ બધું સમાશે કે માણસો? ચાલો, તમે જીપ સ્ટાર્ટ કરો. હું સામાન મૂકવા માંડું છું. સાયરન વાગ્યાને પંદર મિનિટ થઈ ગઈ છે.'

અને યુદ્ધના ભયત્રસ્ત વાતાવરણને ચીરતી તેમની જીપ દોડવા માંડી. બોમ્બવિસ્ફોટથી જ્યાંત્યાં રસ્તાઓ ઉપર ખાડા પડી ગયા હતા. બધાંને જ જીવ બચાવવા બંકર ભણી ભાગવાનું હતું તેથી ખૂબ સંભાળીને ડ્રાઇવિંગ કરવું પડતું હતું. નગરના મુખ્ય ચોક પાસે પડેલું મિસાઈલનું શબ જીપસવારોના અંગમાં ભયનું લખલખું પ્રસરાવી ગયું. ઘણાં મકાનો, માર્ગો, મહાલયો વિનાશ વેઠી ચૂક્યાં હતાં. સૌથી રળિયામણા શહેરને સૌથી ઘાતક રીતે ખતમ કરવાનો જાણે યુદ્ધનો ઇરાદો હતો. નગરની જીવંતતાને તો લકવો થવાની શરૂઆત થઈ જ હતી. જોકે હવાઈ યુદ્ધે અત્યાર સુધી માનવજીવનને ઝાઝું હણ્યું નહોતું. પણ હવે તો ભૂમિયુદ્ધના ભારે ભણકારે કટોકટી જાહેર કરાઈ હતી. આકાશમાં વખતવખતે તેજના

લિસોટા ચમકી જતાં વાયુમંડળ ધૂમાડિયું બની જતું હતું અને એમનો હાથ સ્ટીયરીંગને વધુ મજબૂતીથી પકડયે જતો હતો.

યુદ્ધ જાહેર થયું ત્યારથી જ રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન અનુસંધાન પરિષદના આ મંત્રી ડૉ. અબ્દુલ હુસેનના જીવને ચેન નહોતું. વિજ્ઞાન વિનાશ કે વિકાસ માટે હોઈ શકે? આમ તો વિકાસ માટે જ, પરંતુ તેનો વિનાશક પક્ષ જ્યારે બિહામણો બની, માનવ ઉપર મોત વરસાવે છે ત્યારે સંવેદનશીલ વૈજ્ઞાનિકને આવી વ્યથા થાય જ. વિજ્ઞાન મૂળે તો માનવીનાં સુખ, સુવિધા, સમૃદ્ધિ માટે જ હોય – પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરતાં કરતાં કેવા ઋજુ અને સૌમ્ય ભાવો મારા મનમાં ઘડાતા હતા! કંઈ નવીન પ્રક્રિયા, સમીકરણ શોધાતું ત્યારે મારા આનંદનો પાર નહોતો રહેતો. વૈજ્ઞાનિક શોધની જન્મની પળ ઋજુ અને હર્ષવર્ધક હોતી હશે જ. તો પછી એવા વિજ્ઞાને આ સંહારક વળાંક કેમ લીધો હશે? વિશ્વમાં કે કુદરતી ક્રમમાં યા નિયંતાની વ્યવસ્થામાં કંઈક ખામી હશે – કે શરૂઆતની ઋજુતા આગળ જતાં રુક્ષતામાં પરિણમે છે! સ્ટીયરીંગ ઉપરના પોતાના હાથની કરચલીઓ ઉપર તેમનું ધ્યાન ગયું. અનાયાસે જ હાથ અન-શેવ્ડ દાઢી ઉપર ફર્યો. આ યુદ્ધકળાઓ પણ વિજ્ઞાન ટેકનોલોજીના વિકાસની મદદથી પોતાનો વિકાસ સાધી લે છે પરંતુ તે વિજ્ઞાનની વિકાસપ્રક્રિયાનું પણ ગળું ઘોંટી દે ત્યારે? મનુષ્ય માટેનું વિજ્ઞાન, મનુષ્યનો જ કોળિયો કરવા ધસે ત્યારે માર્ગ શો? વર્ષોથી તેમને સતાવતી આ વ્યથા આજે સાક્ષાત જાણે દેહ ધારણ કરી તેમની સામે ઊભી હતી. છતાં એમાંયે વિજ્ઞાનની શોધખોળને તો અટકાવી દેવાય નહિ! મનુષ્યની સાથે સાથે માનવપેઢીઓએ જે જ્ઞાન અર્જિત કર્યું છે તેને સાચવવાની પણ તેમને એટલી જ તીવ્રતા હતી. તેથી જ તેઓએ પ્રયોગશાળાઓ, પુસ્તકાલયો શૈક્ષણિક–સંશોધન સંસ્થાઓએ ફરી ફરીને અતિ કીમતી સામગ્રી, સંદર્ભો, ગ્રંથો બંકરમાં રખાવવાની જહેમત તેમણે ઉઠાવી હતી. આ દિશામાં હજી ઘણું

કરવાનું બાકી હતું. પોતાના પરિવારને બંકરમાં ઉતારી ડૉ. અબ્દુલ હજી ગ્રંથો લેવા દોડવાના હતા.

ધણધણાટી બોલાવતું વિમાન માથેથી પસાર થઈ ગયું. ને સૌનાં રૂંવાટાં ઊભાં થઈ ગયાં. અબ્દુલે જીપના કાચમાંથી ક્ષિતિજે નજર નાખી તો આકાશ ધૂંધળું થઈ ચૂક્યું હતું. આ દૃશ્યે તેનું દિમાગ પણ ધૂંધળું કરી મૂક્યું. ઝાહિરાની નાજુક ઘડી અને પોતાની પ્રયોગશાળાની, ગ્રંથાલયની અમૂલ્ય સાહિત્ય-સામગ્રી બંકરમાં પહોંચાડવાની ચિંતા! જીવ તાળવે હતો. પોતાનું વસાવેલું જગત ચપટીમાં રાખ થવાની તૈયારીમાં લાગતું હતું બધાંને. ઉબડખાબડ રસ્તાઓ કાપીને જીપ આખરે નગર બહાર આવેલા બંકર ગેઈટ આગળ ઊભી. ત્યાં તો કીડીયારું...! બારસો-પંદરસો માણસોને સમાવવાની જ તેની ક્ષમતા. બે કલાકમાં નગર ખાલી કરવાની ચેતવણી પ્રસારિત થઈ ચૂકી હતી. ઘરમાં ખાલી ડબ્બાનો અવાજ થતાં જેમ ઉંદરો દર તરફ ભાગે તેમ લોકો ભાગી બંકર આગળ ભેગા થયા હતા. ઘર છોડી ભૂ-ઘરમાં ભરાઈ જવાનું હતું. ધરતીના લાલે ધરતીને લાલ કરી નાખી હતી અને ભાંડુઓ બેહાલ થવાની તૈયારીમાં હતાં, ત્યાં જાણે ધરતીમાતાએ તેને સમાવવા પેટાળ ખોલ્યું હતું. ડૉ. અબ્દુલે બંકરમાં પ્રવેશવા માટેનું આઇડેન્ટીટી કાર્ડ સલામતી અધિકારીને બતાવ્યું. પ્રવેશ મેળવ્યો. અંદર પણ પડાપડી. સંભાળીને તેમણે વી. આઈ. પી. લૉન્જમાં થઈ ઝાહિરાને મેટરનીટી વૉર્ડમાં ઉતારી બેડ ઉપર સુવડાવી. સમગ્ર પરિસ્થિતિથી તે ઘણી જ ભયભીત હતી. થોડું આશ્વાસન તથા સૂચનાઓ આપી અબ્દુલ રવાના થવા માગતો હતો. ઝાહિરાએ તેમની પાસે પાણી માગ્યું. અબ્દુલે બેડની પાસે સ્વીચ દબાવવાથી ઝૂલતી એક ટ્યૂબ-માંથી પાણી અને બીજીમાંથી પ્રવાહી આહાર આવશે એવું સમજાવ્યું. ઘન ખાદ્યપદાર્થો બેડ નીચે સ્ટોરેજમાં તથા અન્ય જરૂરિયાતો તેને બતાવી દીધી. અબ્દુલ બંકર-નિર્માણમાં પોતાની સેવાઓ આપી

ચૂક્યો હતો તેથી પરિચિત હતું બધું એને. બસ, હવે જલદી પોતાના મિશન માટે ભાગવું છે એને. દીકરા–વહુએ ખૂબ વીનવ્યા, જીદ છોડીને જલદી અંદર આવી જવા માટે, પરંતુ વિજ્ઞાનપ્રેમીને જંપ નહોતો. પિતાજીને વંદન, ચરણસ્પર્શ કરી તેઓ ભારે હૈયે ઊભાં! લોચન અશ્રુભીનાં! કદાચ, કદાચ મિલન...?

અને તેમની જીપ ધૂળના ગોટા પાછળ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મનમાં સતત રૉબર્ટ ફ્રોસ્ટ રમે...Miles to go before I sleep...Miles to go before I sleep! તન ધરતી ઉપર, મન ધરતી ભીતર!

તેણીની તબિયત તો અંદરના વાતાવરણમાં સારી રહેશેને? દાક્તરી સહાય યથાસમય મળશેને? ખૂબ નાજુક તબિયતે બિચારી અંદર ગઈ છે. પેલો બરાબર સંભાળતો હશે કે? હવે તો ખટરાગ નહિ રહ્યો હોય તેમની વચ્ચે...બધા એને સહકાર આપશે તો આ જોખમી ક્ષણ પણ હેમખેમ પસાર કરી જવાશે તેણીથી...હે પ્રભુ, કૃપાનિધાન, હે ધરતીમા, માતા બનવાના એના આ પ્રથમ પ્રસંગને સુખરૂપ પાર પાડજો...આનંદોત્સવ મનાવીશું...બબલુ કોના જેવું આવશે? કેવું રડશે? હુલ્લુ...લુ...લુ...લુ!! તેના નાજુક નાજુક હાથપગ, મુલાયમ મુલાયમ ચહેરો...! અહા, ઘણાં વર્ષોથી પ્યાસી છે આ આંખો, એવા બાળરૂપને પોતાનામાં ભરી લેવા માટે! હું તેના ફૂલ–શા હાથોમાં ફૂલ પકડાવીશ. પણ બંકરમાં બગીચો ક્યાંથી? પોતાના બંગલાનાં ફૂલોનો તાજો ગુલદસ્તો જીપના ફ્લાવર–વાઝમાં શોભતો હતો. આ નાનીશી ખીલતી કળી જેવી જ તેની આંખો હશે. પાતળાં ગુલાબી પોપચાંમાં ભૂરી ભૂરી કેશવાહિનીઓ જાણે નજાકતનું કાવ્ય! હું ઝાહિરાને પૂછીશ, 'બેટી, બાળક બોલતાં કેટલા મહિને શીખે છે?' કદાચ તે કહેશે, 'મને શું ખબર, અત્યારે આ તો મારો પહેલો જ અનુભવ!' 'લે કર વાત! આજ સુધી કોઈનાં બાળકોનેય જોયાં કે રમાડ્યાં તો હશે જ ને? જો ..જો

...એના હોઠ જાણે હમણાં બોલું બોલું કરે છે...અને એની આંખની ચમક તો જો !'

અચાનક આકાશે એક તેજલિસોટો...! અને...ધણુણુણ...ધમ્મ ! ઈકબાલ ચોકમાંથી પસાર થઈ ગયા બાદ અબ્દુલે પાછળ જોયું તો મિસાઈલ ત્રાટકી હતી. માણસોની ચિચિયારીઓ...ભાગમ-ભાગ દૃષ્ટિસીમાની અંદર જ માણસોનાં હવામાં ફંગોળાતાં અંગો જોયાં ! જાણે માટલાં ફૂટીને તેની ઠીકરીઓ વેરાતી હોય...! ઘવાયેલાં કણસતાં માણસો...તેમનાં તૂટેલાં, છૂટાં પડેલાં અંગો... અરેરે કમકમાટી ! ડૉ. અબ્દુલે તેમને મદદ કરવા જીપ રીવર્સ લેવાનું વિચાર્યું ત્યાં પાછળ એમ્બ્યુલન્સ જણાઈ. આથી પુનઃ પોતાના મિશન પ્રતિ વળ્યા.

આ ચિચિયારી પણ માનવઅવાજ જ ! ભયત્રસ્ત, મરણોન્મુખ ...! પણ મારા કાન તો તરસે છે 'દાદા' શબ્દ કાલીઘેલી જબાનથી બોલાતો સાંભળવા માટે. હું તો એની પાસે પહેલો શબ્દ 'દાદા' જ બોલાવીશ. મારી 'દાદાગીરી,થી નહિ પણ 'દાદાપણા'ના વહાલ-વર્તનથી તેને નવરાવી નાખીશ. એને ખૂબ રમાડીશ. એ મારા એકલવાયાના આધાર ! જલદી મળું તને ! અરે, મારો હાથ ફેર-વીશ હું તારા ઉપર...સ્ટીયરીંગની આંગળીઓએ પકડ વધુ મજબૂત બનાવી. તારી ઋજુતાને જાળવીશ હું, કેળવીશ હું...તારી જન્મગત કોમળતા કાળક્રમે કદાચ ન જળવાય તોયે મૃદુભાવો, સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહાર, સૌમ્ય વાણી, શાંત-સ્થિર-સ્વસ્થ ચિત્ત તો ઘડી શકાય છે ને ? તને એક આદર્શ વ્યક્તિ તરીકે ઘડીશ. કુંભાર એક માટીના નરમ લોંદાને મનગમતા ઘાટ આપે છે તેમ. વિજ્ઞાનીનું જ્ઞાન તારામાં આવવું ઘટે, આ યુદ્ધખોરોની ક્રૂરતા નહિ. તું જ્ઞાનપિપાસુ હશે, રક્તપિપાસુ નહિ. પ્રકૃતિના કે વિશ્વક્રમના એ અગમ્ય રુક્ષપક્ષને હું તારામાં ખૂલવા જ નહિ દઉં ને ! જોઈએ મારું વિજ્ઞાન એમાં સફળ થાય છે કે નહિ ! બસ, હવે તારા આગમનનો જ ઇન્તજાર !

તેઓ પણ બંકરમાં મારો ઇંતજાર કરતાં જ હશે. કદાચ સ્ક્રીન ઉપર ધરતીનાં દશ્યો જોતાં પણ હશે. હું યે જઈને ભૂમિ પરની હિલચાલો જોતો રહીશ, નિહાળીશ મારી માતૃભૂમિને વેદનાથી કણસતી, અને જોતો રહીશ લાચાર બનીને બંકરમાંથી! બસ, હવે મારું મિશન પૂર્ણતાને આરે જ છે. આ યુદ્ધ કેટલું ચાલશે તેનો તો ભરોસો નથી. મહાસત્તાઓ વાટાઘાટો તો કરી રહી છે, પણ કોઈ ને કોઈ મુદ્દે તેમના અહમ્ ને સ્વાર્થો ટકરાઈ જાય છે. અને હવાઈયુદ્ધ લંબાતું જાય છે. ભૂમિયુદ્ધની ધમકી પણ અપાઈ ચૂકી છે છતાં હજી કોઈ શત્રુના સૈન્યની ટેન્ક આપણા પ્રદેશમાં પ્રવેશી નથી, એવું લાગે છે છતાં એનો ભરોસો નહિ. સલામતી સાયરન થઈ છે તો ગંભીરતા હશે જ.

જીપના સ્પીડોમીટરના કાંટાથી યે ફાસ્ટ તેમના વિચારમીટરનો કાંટો ફરતો હતો. ભાદર્યો ભૂતકાળ, વિષાદગ્રસ્ત ને વેદનામય વર્તમાન અને ભેંકાર ભાવિની પરિધિમાં! જિજીવિષા અને નિષ્ઠાના ઝોન વચ્ચે ટકરાયા કરતો'તો એ કાંટો! રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન અનુસંધાન પરિષદની ઑફિસેથી ખૂબ મહત્ત્વની ફાઈલો લીધી તેનો થેલો પોતાની કમરે જ કસીને બાંધ્યો. વળી મિસાઈલની વર્ષાની કલ્પના કરતાં જીપમાં લટકતું ગેસમાસ્ક પણ પહેરી લીધું. હવે આગળ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીએ જાઉં કે આટલું પહેલાં બંકરમાં પહોંચાડું? જતો રહીશ તો જીવ બચશે, પરિવાર મળશે. પરંતુ હજી બે જગ્યાએ જવાનું છે તે છોડી દઉં? ના...ના...ભલે એક વૈજ્ઞાનિક જશે, પણ હજારો વૈજ્ઞાનિકોની મહેનત – જ્ઞાનસંચય – તો જળવાઈ ગયાનો સંતોષ સાથે હશે.

અને એક યમદૂત સમી ટેન્ક દૂ...રથી આ તરફ ધસતી દેખાઈ. તેમના ભયનો કાંટો, જીપના મીટરના કાંટાની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યો. તેમણે બંકર ભણી ટર્ન લઈ જ લીધો. બીજી થોડી મોટરગાડીઓ પણ તે તરફ ભાગતી હતી. એક તોપમારાથી વાતાવરણ ધણધણી

ઊઠયું. ધરતીકંપ-શો આંચકો અનુભવ્યો. પણ કદાચ તેની પ્રહાર-સીમાથી તેઓ બહાર હતા તેથી બચી ગયા. ચાર-પાંચ વળાંકો પસાર કરી, ટેન્કનું ધ્યાન ચુકાવી બંકરનો મુખ્ય માર્ગ તેમણે પકડ્યો. વળી બંકરની ગુપ્તતા પણ જોખમાય નહિ તે ય જોવાનું હતું. અરે ગમે તે ઘડીએ જીપ ગમે ત્યાં છોડીને છુપાઈ જવું પડે કે ભાગવું પડે તેનીયે માનસિક તૈયારી અબ્દુલે કરી લીધી હતી. અસાધારણ સ્પીડે સ્ટીયરીંગ બેકાબૂ થવાનોયે ભય હતો. બસ, બધે નાસભાગ...શત્રુસેનાઓએ નગરને ઘેરી લીધું લાગતું હતું. ડૅા. અબ્દુલનો આસિસ્ટન્ટ અફઝલ નજીવી સામગ્રી સાથે ભાગતો દેખાયો. અબ્દુલે ગાડી રોકી રીવર્સ લઈ તેને સાથે લીધો. તેમણે ગંતવ્ય-સ્થાને ઝડપથી પહોંચવું હતું.

અને અચાનક...ધડા...મ...!! એક વિનાશક પેટ્રોલ મિસાઈલ તેમની જીપને અગનજ્વાળામાં લપેટી ગયું. બન્ને જીપમાંથી માંડ જીવ બચાવી બહાર નીકળ્યા. પણ આગથી તેઓ બચી ન શક્યા. દઝાયેલા, કણસતા તેઓ ધરતી પર આળોટયા, સળગેલાં વસ્ત્રો બુઝાયાં, ને તેઓ બંકર ભણી ઘસડાયા. અબ્દુલના પગ ભયંકર દાઝી ગયા હતા, અફઝલને છાતીમાં માર લાગ્યો હતો. અન્ય મોટરગાડીઓના પણ ફુરચેફુરચા ઊડી જતા તેમણે જોયા હતા. અબ્દુલને તેનું અડધું અંગ નિશ્ચેતન થઈ રહ્યું હોવાનું લાગ્યું. તેઓ બંકરથી હજારેક ફૂટ દૂર પડ્યા હતા. તેણે હાથ ઊંચો કરી સંત્રીને બોલાવવા ઇશારો કર્યો પણ વ્યર્થ. અફઝલ, કંઈક ઘસડાઈને પણ જઈ શકે તે હાલતમાં હતો. તેને ફાઈલનો થેલો બંધાવી બંકરમાં જતા રહેવા અબ્દુલે ઇશારો કર્યો. બંકર સલામત હોવાનો સંતોષ તેને હતો. અફઝલને તે તરફ જતો તેની આંખો નિહાળી રહી. જરા ઊંચું માથું કરી બંકરને નજરમાં સમાવી લેવા એવો અંતિમ પ્રયત્ન કર્યો. ઝટકાથી ઊભા પણ થઈ જવાની પણ કોશિશ કરી.

બુઝાતા દીપકનો આ આખરી ઝબકાર હતો...ઊભા થવા ગયા પણ તરત જ ધરતી ઉપર ઝીંકાયા...આંખો આકાશ ભણી...ને નયન સદાકાળ માટે બિડાયાં !!

આકાશની આંખો ખુલ્લી હતી. તેણે જોયું. પર્ણહીન શીમળાના ઝાડ ઉપર લાલ ફૂલ...કોમળ કોમળ !!

વિશેષણો મેકઅપ કર્યા વિના જાહેરમાં આવતાં નથી !

સાંકળ એ કડીઓના સંબંધનું ગીત નથી.

વૃક્ષો ઘાસની બહુમતીની ઇર્ષ્યા કરતાં નથી.

ઘેટાંને એકબીજા વચ્ચે અંતર રાખવું ગમે નહીં.

ગરીબની હોળીમાં કચરો બળે અને કચરો પડે !

એકની ગતિ બીજાની આંખનો ઘસરકો ન બને !

બધાં જ સૌન્દર્યો બધા જ અરીસાની બહાર છે.

ઘરેલુ વાતમાં ગોખલાના દેવ પણ આવી જાય !

રતિલાલ 'અનિલ'

અનુઆધુનિકતાનો પરિવેશ રચતી સહજસરલ અભિવ્યક્તિ / ઇલા નાયક

આધુનિક ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના લગભગ નિઃશેષ થયેલા સ્વરૂપને ફરીને અનુપ્રાણિત કરવાના પ્રશસ્ય પ્રયત્નો કરનારા અનુ-આધુનિક વાર્તાકારોમાં બહાદુરભાઈ જ. વાંક એમના 'પીછો' વાર્તાસંગ્રહથી કેટલાકનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ–નિખારમાં એમના બીજા વાર્તાસંગ્રહ 'વિનાયકવિષાદયોગ'નું પ્રદાન પણ નોંધપાત્ર છે. આ વાર્તાસંગ્રહ એમાંની તથ્યાંતર્ગત મનોઘટનાની વિલક્ષણતા દાખવતી કૃતિઓને કારણે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનાં ગૃહિતોનાં વળગણથી મુક્ત એવી તેમની વાર્તાઓ ઘટનાની બાદબાકી કરતી નથી કે પ્રયોગોની સભાનતા દર્શાવતી નથી. તેમની આ સ્વાયત્તતાએ કેટલાંક લાક્ષણિક પરિમાણો અને કલાપરિમાણો નિપજાવ્યાં છે. તેની પ્રતીતિ આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓ કરાવે છે. આ રચનાઓમાં ઘટનાને નિમિત્ત બનાવી પાત્રોનાં મનોગત રહસ્યોને સૂચિત કરવાનો ઉપક્રમ કેન્દ્રસ્થ હોય એમ જણાય છે. એમાંનાં રોજબરોજની સામાન્ય જણાતી ઘટનાઓના અંતસ્તલમાં પડેલાં માનવમનનાં તથ્યો આપણને વિસ્મયચકિત કરે છે. આમ એમની વાર્તાઓનું રસબિંદુ ઘટનામાં નહીં પણ પાત્રોની આંતર-ક્રિયાઓમાં રહેલું જણાય છે. અને આ આંતરક્રિયાઓમાં પાત્રોની સંકુલ ચેતના પ્રતિબિંબિત થતી જોવાય છે

આ દૃષ્ટિએ 'વિનાયકવિષાદયોગ', 'લેફ્ટ...રાઈટ...લેફ્ટ...',

'એક ન કહેવાયેલી વાત' વિશેષ આસ્વાદયોગ્ય છે. 'વિનાયકવિષાદ-યોગ' રોગભ્રમી (Hypochondriac) વિનાયકની વિક્ષિપ્ત ચેતનાની કથા છે. શારીરિક તકલીફોથી પીડાતા વિનાયકના રોગનું કોઈ ચોક્કસ નિદાન ડૉક્ટરો કરી શકતા નથી. કોઈ ડૉક્ટરની દવા અસરકારક નીવડતી નથી. મનોચિકિત્સક પણ ખાસ મદદરૂપ થઈ શકતા નથી. આથી કંટાળેલો, વિષાદગ્રસ્ત થયેલો વિનાયક આત્મહત્યા કરવા ઇચ્છે છે પણ મૃત્યુભય તેને આત્મહત્યા કરવા દેતો નથી. તેથી અંતે પંખા સાથે નાઈલોનની દોરીથી ખચકાવીને ગળેથી બાંધેલી પ્લાસ્ટિકની ઢીંગલી લટકાવી પોતે માથે ચાદર ઓઢીને શબની જેમ સૂઈ જાય છે. ઢીંગલી પર આત્મહત્યાનું પ્રક્ષેપણ કરવાની આ ઘટનામાં જ વાર્તાનો અંત છે. અહીં જણાય છે કે વિનાયકની માંદગી મનોદૈહિક (Psychosomatic) છે. સંવાદોને આગળ કરતી એકાધિક સ્તરો પ્રગટાવતી આ વાર્તામાં આત્મરતિ, ભય, લઘુતા, હતાશા જેવી ગ્રંથિઓથી ઘેરાયેલા વિનાયકની અનભિજ્ઞ ચેતનાની સંકુલતા જ આસ્વાદનો વિષય બને છે. વિનાયકનાં વાણીવર્તનમાં પ્રચ્છન્નપણે નિર્દેશિત થતાં મનોગત રહસ્યો એના વિષાદયોગને સરસ ઉપસાવે છે. ઇપ્સિતની અપ્રાપ્તિને કારણે ઉદ્ભવેલા વિષાદનો સંકેત વિના-યકના સ્વપ્નમાં મળે છે. વિનાયકની ડૉક્ટરની મુલાકાતો, કેસકાગળોની ચોકસાઈભરી ફાઈલની વિગતો, હંસા સાથેના સંવાદોમાં પ્રગટ થતી અકળામણ વગેરે દ્વારા વિનાયકની મૂંઝવણ, કંટાળો, ભય, અધીરાઈ, હતાશા જેવાં સંવેદનો આછા વ્યંગવિનોદ સાથે સ્પર્શક્ષમ બન્યાં છે. અન્ય વાર્તા 'લૅફ્ટ...રાઈટ...લૅફ્ટ...'માં વ્યતીતની ક્ષણોમાં જ જીવતા ડી. એસ. પી. પ્રેમસિંઘનો નિવૃત્તિ પછીનો સઘળો જીવન-વ્યવહાર અતીતને પકડી રાખવાના ઉધામા સ્વરૂપે નિરૂપાયો છે. એનું આ પ્રકારનું વર્તન એના ભીતરી પ્રદેશોને અનાવૃત્ત કરી આપે છે. પ્રેમસિંઘનો ડી. એસ. પી. તરીકેનો ઠસ્સો, રોફ, રૂઆબ, માન-સન્માન, અધિકાર, ધાક, વર્ચસ્વ – બધું જ નિવૃત્ત થતાં ખરી પડે

છે પણ એની અસરમાંથી તેઓ નિવૃત્ત થતા નથી. એમના મનની નિરાશા પત્ની-બાળકો સાથેના સઘળા વ્યવહારમાં ગુસ્સા દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સત્તાચ્યૂતતાની કટુ વાસ્તવિકતા સ્વીકારી ન શકાતાં વર્તન વિપરીત બને છે. અંતે ધ્વજવંદન કરતાં કરતાં પત્ની શાંતાને માથેથી સરી પડેલી સાડી સરખી કરતી જોઈને તેઓ ઘરે આવી તેને તમાચો ચોડી દે છે એ ઘટના વાસ્તવિકતા સાથે સમારાધન ન સાધી શકાતાં ઉત્પન્ન થયેલી મનોવિકૃતિની દશાનું સૂચન કરે છે. 'એક ન કહેવાયેલી વાત' આ સંગ્રહની ઉત્તમ વાર્તા છે. અહીં કશાય ઊહાપોહ કે ઘોંઘાટ વિના અમલદારશાહી(burequcracy)નો ભોગ બનનાર નાયકની નગણ્યતા કલાત્મક માવજત પામી છે. અમલદારશાહીનું બીભત્સ રૂપ અહીં ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં પ્રતિબિંબિત થયું છે. એક બાજુ પોતાની નાનીસરખી વાતને વ્યક્ત કરી શકવા અસમર્થ એવો લઘુનાયક છે તો બીજી બાજુ તુમારશાહીનો પ્રતિનિધિ એવો અધિકારી છે. આ બન્નેની સહોપસ્થિતિ નાયકના જંતુવત કરુણ અસ્તિત્વને કળામય રીતે પ્રગટ કરે છે. નાયકનું કોઈ વિશેષ નામ ન આપીને કથાકારે તેની હસ્તીની તુચ્છતા દઢાવી છે. નાયકનાં ન કહેવાયેલાં આંતરસંવેદનો વાર્તાકારની સર્ગશક્તિનો અચ્છો પરિચય કરાવે છે. સાહેબની ચેમ્બરની બહાર બેઠેલા નાયકની અંદર જવાની પ્રતીક્ષા, ચેમ્બરમાં પ્રવેશ્યા પછી સાહેબના ઉશ્કેરાટનો અનુભવ, વચ્ચે વચ્ચે આવતા ફોનનો વિક્ષેપ, બીજા અધિકારીનો અચાનક ચેમ્બરમાં પ્રવેશ, ફરીથી પ્રતીક્ષા, ફરી અંદર જવું અને છેવટે સાહેબના, 'સોરી મિસ્ટર, હું આજે તમને સાંભળી શકું એમ નથી.' એ વાક્યથી રોળાઈટોળાઈ જતી પ્રતીક્ષા, અંતે સાહેબની મોટરને ધક્કો મારવામાં જોડાવું...આ બધી ક્ષણોમાં ઝિલાયેલી નાયકચિત્તની ગતિવિધિની ચિત્રણાથી જ આ વાર્તાનું ગઠન થયું છે. 'એક ન કહેવાયેલી વાત' દ્વારા 'એક કહેવાયેલી વાત'ની વેધકતા ભાવકને તળેઉપર ન કરે તો જ નવાઈ.

'અપહરણ' વાર્તામાં ઑફિસમાં સહુ ઉપરીઓના હુકમો ઉઠાવતો છતાં સહુનો ઠપકો સાંભળતો મગન પટાવાળો પોતાની આ પરિસ્થિતિથી ક્ષુબ્ધ થયેલો છે. તબિયત સારી ન હોવાથી રજા મંજૂર થવાની વાત તો દૂર રહી પણ ઇન્સ્પેકશનને કારણે રાતે પણ આવવું પડે એમ હતું. ઑફિસેથી ઘરે આવે છે ત્યારે, 'તો થાવું'તુંને ફોજદાર' જેવું પત્નીનું, મેણું સાંભળવા મળે છે. અંતે દવા લેવા જતાં, 'હવે કોઈની તાબેદારી સહન નથી કરવી, રજા ના આપે તો એમને એમ જ ગેરહાજર રહેવું છે...' વગેરે વિચારમાં ને વિચારમાં તે દવાખાનાને બદલે ઑફિસના દરવાજે આવી પહોંચે છે ત્યારે તેને લાગે છે કે કોઈએ તેનું અપહરણ કર્યું છે. સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત મનની ખેંચતાણના પરિણામસ્વરૂપ આ અંત ચમત્કૃતિપૂર્ણ અને તેથી રસપ્રદ બને છે. 'બળાત્કાર' પોતાની ઓળખ ગુમાવી બેસતા વિરૂપ શાહની વિક્ષિપ્ત ચેતનાની કથા છે. પણ વાર્તાકાર અહીં કશું વિશેષ નિપજાવી શક્યા નથી. અંતે પત્ની સાથે સહશયનની સવારે જાણ થતાં નાયકની 'તું રાક્ષસણી છે, રાત્રે તેં જ મારા ઉપર બળાત્કાર...' ઉક્તિ ચાતુરીભરી કૃતક ચમત્કૃતિ જ બની રહે છે. 'ગોખવું'માં કિશોરવયે ઉદ્ભવતા સ્ત્રી-પુરુષસંબંધો અંગેના કુતૂહલનું સંવેદન જિજ્ઞેશની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયામાં અસરકારક રીતે વ્યક્ત થયું છે. પુત્રના અકસ્માતનો તાર આવતાં ધીરુભાઈ 'નોનસ્ટોપ' બસમાં બેસી નોનસ્ટોપ ગતિએ વિચારોમાં અટવાય છે તેની વાત 'નોનસ્ટોપ' વાર્તામાં રજૂ થઈ છે. અધીરાઈભરી પળોમાં અંતે બસના વ્હીલમાં પંક્ચર પડવાની ઘટના નિરૂપી ચીલાચાલુ અંતનો દોષ લેખકે વહોરી લીધો છે. બાલ્યવયમાં લડતાંઝઘડતાં ભાઈ-બહેન, બહેનની સગાઈ થતાં એકબીજા માટે અજાણી વ્યક્તિ બની રહે છે, એવું ભાઈ-બહેનનું સ્નેહસંવેદન 'અજાણી વ્યક્તિ'માં કલાછાપ ઊપસાવતું નથી. તો 'મંથન' વાર્તામાં પત્નીના મૃત્યુ પછી બીજી વાર લગ્નોત્સુક અનિલનું મંથન મંથન બન્યું નથી. અને 'વાતો'નો

વાર્તા તરીકે આ સંગ્રહમાં કરાયેલો સમાવેશ આશ્ચર્ય પમાડે છે. વેરવિખેર ઉક્તિઓને એક સાથે કણિકારૂપે મૂકી દેવાથી વાર્તા થઈ શકે ખરી? આમ અહીં કેટલીક કૃતિ વાર્તાની કાચી સામગ્રી રહીને જ અટકી ગઈ છે. પરંતુ 'એક ન કહેવાયેલી વાત', 'વિનાયક-વિષાદયોગ', 'લૅફ્ટ...રાઈટ...લૅફ્ટ', 'અપહરણ', જેવી રચનાઓ વિરચના તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે. યંત્રથી જેને તાગી ન શકાય કે ગણિતથી જેનો જવાબ શોધી ન શકાય એવા માનવી-મનના ભીતરી પ્રદેશોના વિસ્તારો અહીં કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. મહદ્અંશે સંવાદભોંય પર ઊભેલી આ વાર્તાઓમાં કથનવર્ણનનો આધાર અલ્પ હોઈ એમાં કલ્પનો, પ્રતીકો કે કાવ્યમય વર્ણનો નહિવત્ જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. પાત્રોની સંવાદભાષા એમના મનોગતમાં સોંસરો પ્રવેશ કરાવે છે. સંવાદોની ભાષાસંરચના પાત્રોની આંતરસંરચનાની વિવિધ કલાની સૂચક છે. આ દૃષ્ટિએ પાત્રોનાં ગુરુતા, લઘુતા, અકળામણ, રોષ, ક્રોધ, સ્નેહ, ઔપચારિકતા, મુમૂર્ષા વગેરે ભાવો તેની ઉક્તિઓમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તેનો જુદો અભ્યાસ થઈ શકે.

અંતે, લેખક પોતે જ કહે છે તે પ્રમાણે 'નવીનતાના વ્યામોહમાં પડ્યા વગર' રચેલી આ રચનાઓ એક પોતીકી મુદ્રા ઉપસાવે છે. કૃતક સંદિગ્ધતાથી કે ખચિત દુર્બોધતાથી આધુનિકતાનો પરિવેશ રચ્યા વિનાની સહજસરલ અભિવ્યક્તિ અને ઘટના પાછળનાં આંતરસ્તરો જ અહીં વાર્તાનું સત્ય બને છે. □

અજાણ્યા રહેવું એ પોતાને અન્યાય કરવામાંથી બચી જવા જેવું હોય છે.

રતિલાલ 'અનિલ'

'લેવેટરીની બાજુમાં ફસાઈ ગયેલો માણસ' /

ભરત મહેતા

[જૂન–૮૮'ના 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં પ્રગટ થયેલ જયન્ત ગાડીતની 'એક ટૂંકી યાત્રા' વાર્તા વિશે...]

કથાસાહિત્યના સર્જક માટે અનિવાર્ય છે દર્શન. વાર્તા કે નવલકથાના આ દર્શનના અભાવે લેખકની સર્જકતા રોળાઈ જતી હોય છે. દર્શનને ઉપરથી લાદવામાં આવે તો વળી એનાથી પણ વરવું પ્રદર્શન થતું હોય છે. દર્શનનો અભાવ કે દર્શનના લપેડા જેવી બંને મર્યાદાથી શ્રી જયન્ત ગાડીત ખાસ્સા દૂર છે. કૃતિમાંથી નીપજતું દર્શન જયન્ત ગાડીતની પ્રગટ થયેલી છ નવલકથાનો વિશેષ છે. આ દર્શનના સંદર્ભે એમની એકમાત્ર ટૂંકીવાર્તા – એક ટૂંકી યાત્રા'ની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત છે.

દ્વિરેફની વાર્તા 'જમનાનું પૂર' જ્યારે પ્રગટ થયેલી ત્યારે એ વાર્તા જમાના કરતાં ઘણી આગળ હતી. એમાં વાર્તાન્તે આવતી લેખકની વાચાળતાને બાદ કરતાં આત્મરતિરત નાયિકાનું સચોટ ચિત્ર ઊપસેલું છે. એમાં નાયિકાને નામ નથી, વાર્તામાં અત્યંત ઓછા સંવાદ છે, ગદ્ય સચોટ છે અને નિરૂપણરીતિ પણ ધ્યાન ખેંચે છે; તો 'એક ટૂંકી યાત્રા'માંથી પસાર થતાં આપણે અનુભવીએ છીએ કે આ વાર્તામાં નાયકને નામ નથી, વાર્તામાં અત્યંત ઓછા સંવાદ છે, ગદ્ય અને નિરૂપણરીતિ પણ વાર્તાને ઉપકારક હોય એ રીતે જ આવે છે. માત્ર આટલી જ સરખામણી કળાકૃતિઓને નજીક

નથી લાવતી. આ બંને વાર્તાઓ નાયક/નાયિકાના માનસવલણ પર આધારિત અને લેખકના દર્શનના સંદર્ભે સચોટ વાર્તાઓ છે. 'જમનાનું પૂર' વાર્તામાં આત્મરતિરત નાયિકાને પોતાનો દીવો સૌથી આગળ જાય એ વાસના એટલી તીવ્ર છે કે પોતાનું મોત પણ નોતરી બેસે છે! પણ ત્યાં બીજા કોઈને દુઃખ પહોંચાડતી નથી. જ્યારે 'એક ટૂંકીયાત્રા'નો નાયક તો બીજા તમામના ભોગે પોતાને હેમખેમ ઇચ્છતો અત્યંત સ્વકેન્દ્રી માણસ છે. મરણાસન્ન મૂડીવાદી (capitalist) સમાજને જયન્ત ગાડીતે આવા પાત્ર દ્વારા ખૂલ્લો પાડ્યો છે. નવમા દાયકાની ઉપેક્ષિત નવલકથા 'ક્યાં છે ઘર?' (જયન્ત ગાડીત)નો નાયક સુબંધુ દોશીને પણ આ નાયકની જોડાજોડ મૂકી શકાય. 'એક ટૂંકી યાત્રા' લાંબી ટૂંકીવાર્તા છે. એમાં ખપ લેવાયેલી ઘટના નાનકડી જ છે. આ, નામ વગરનો નાયક આણંદ પાસે કોઈ નાનકડા ગામમાં રહે છે ત્યાંથી કોઈ 'મોટી' ઓળખાણ-વાળાને મળવા અમદાવાદ જવા નીકળે છે. એને આશા છે કે એ માણસની મદદથી પોતે પૈસાવાળો બની શકશે. એને મળવા જવા માટેનો એનો રઘવાટ, ઉતાવળ ભાષામય બનીને આવે છે. અમદાવાદ પહોંચતાંવેંત જ એને ખ્યાલ આવે છે કે પોતે જેને મળવા નીકળેલો એ માણસ તો બીજા ચોથા શનિવારે મોટેભાગે બહારગામ જાય છે! વાર્તા ત્યાં કાચો નખ કપાઈ ગયો હોય એમ પૂર્ણ થાય છે. યાત્રા દરમિયાનની નાયકની પ્રતિક્રિયાઓ અને એ દ્વારા ઊભો થતો વિશિષ્ટ માનવીય ચહેરો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. આથી જ વાર્તામાં નાયકનું નામ ન હોવું એ કેટલું પ્રતીકાત્મક બની જાય છે! આ જ લેખકની પ્રથમ નવલકથા 'આવૃત્ત'માં પણ અધ્યાપકોને ક-૧, ક-૨, ક-૩...ઓળખાવવાની રીત નવલકથા પ્રારંભે ચબરાકી લાગે પણ નવલકથામાં પસાર થતાં, અંત સુધી પહોંચતાં કેટલી કાર-ગત નીવડી છે!

બધું જ ફટાફટ માત્ર પોતે જ ભોગવી લેવાની વૃત્તિ ધરાવતા આ નાયકના બે ગુણો ભાવકનું તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે. એક તરફ એ તદ્દન અનિર્ણાયક સ્થિતિઓમાં ઝૂલે છે તો બીજી બાજુ એ પૂરેપૂરી ગણતરી કરવામાંથી ક્યારેય નવરો નથી પડતો! એનો આ વિરોધાભાસી સ્વભાવ વાર્તાને ગતિ અર્પે છે. આથી જ દર્શનસભર વાર્તાની ઢીલાશ કે ટાઢાપણાનો ભોગ આ વાર્તા બનતી નથી. આથી જ 'તે લોકલ પકડવા એકાએક જ નીકળી પડયો હતો. જમવા બેઠો ત્યાં સુધી તો ફાસ્ટમાં જવું એમ જ મનમાં હતું.' તો ટ્રેનમાં બેઠા પછી વિચારે ચડે છે—

'આજે નહીં ને કાલે, પરમ, ચોથે દહાડે ગમે ત્યારે નીકળી શકયો હોત. ઘેર અત્યારે નિરાંતે બારીબારણાં પેક કરી, ફુલસ્પીડે પંખો મૂકી ધીમે અવાજે લતાના હોટિંગ સોંગ્સની કેસેટ સાંભળતા બે કલાક ઊંઘ ખેંચી નાખી હોત.' એક તરફ 'પગમાં પરસેવાના રેલા ઊતર્યા. કફની અને પાયજામો પહેરીને નીકળ્યો હોત તો ગરમી ઓછી લાગત. શર્ટ–પેન્ટ પહેરવામાં ભૂલ લાગી.' તો બીજી તરફ 'કફની અને પાયજામો ગરમીમાં ખરાબ થઈ જાય. શર્ટ–પેન્ટમાં વધારે પ્રભાવ પડે. એને ખબર હતી કે એ વ્યક્તિ કપડાંની શોખીન હતી. સારો ડ્રેસ હમેશાં એની નજરમાં આવે.' એક તરફ 'પેન્ટપીસ ખરીદે એટલે પત્નીને અમદાવાદનો ધક્કો નિરર્થક ન લાગે.' પણ ત્યાં તો – પેન્ટપીસની ખરીદી એ મહત્ત્વની નથી પેલી વ્યક્તિને મળવું વધારે અગત્યનું છે એમ વિચારે છે. પેન્ટપીસ ખરીદવું એ આવ્યા ભેગાનું કામ છે. પેલી વ્યક્તિને મળવા પાછળની એની ગણતરી પણ જબરજસ્ત છે. એની મદદથી 'બિઝનેસમાં ગોઠવાઈ જવાય તો ફર્સ્ટકલાસ જ. આ નકામી બુર્ઝ્વા પબ્લિકથી છૂટકારો. ઑલ એટિકેટ. ઑલ મેનર્સ નો સચ ફુલિશ બેગિંગ.' આ સરકારી કર્મચારી એવા માણસને ધંધામાં જવું છે. મધ્યમ વર્ગના (midcult) પાત્રોના માનસના સંદર્ભે પણ આ નાયકનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે.

ગાડીત પાસેથી આપણને શહેરીસંસ્કૃતિના મધ્યમવર્ગીય પરિવારોનું ચિત્ર ઝીણવટભર્યું મળ્યું છે. આથી જ આ નાયકની ઇચ્છાઓ પણ – 'આ સેકન્ડક્લાસિયા મુસાફરીઓ! ક્યારે છૂટશે? નિરાંતે ચડવાનું. નરમ નરમ સીટ પર બારી પાસે ગોઠવાવાનું...કાચની બારીમાંથી રંગીન દૃશ્યો જોવાનાં. ઇચ્છા થાય ત્યારે આંખો મીંચીને તંદ્રામાં સરી પડવાનું.' આ નાયકનો ગણતરીબાજ સ્વભાવ છેક ક્યાં સુધી વિસ્તરે છે – સહજ, આકસ્મિક ઝોકું પણ બાકાત રહી શકતું નથી. જુઓ—

'મહેમદાવાદ પર છઠ્ઠા નંબરેય બેસવા મળી જાય! એક ઝોકું ખાઈ લેવાય. ઝોકું ખાઈ લેવું બહુ જરૂરી હતું. તો મગજ ફ્રેશ થશે. મગજ ફ્રેશ હોય તો એ વ્યક્તિ સાથે વાત કરવાની અનુકૂળતા રહે. તેણે હમેશાં નોંધેલું કે મુલાકાતીઓનો મિજાજ એ વ્યક્તિ પર ખૂબ અસર કરતો.'

એની આ ગણતરીપ્રિય વૃત્તિ જ એનાં પાસે 'સોરી', 'પ્લીઝ' અને 'થેંક યુ' જેવાં શબ્દચોસલાં તૈયાર રખાવે છે. એ જ્યારે આ શબ્દો બોલે છે ત્યારે એ શબ્દોને 'વાપરે છે' એમાં ભાવ નથી હોતો. જુઓ :

'એનો હાથ ઢગલો વાળીને મૂકેલાં ફળની લારી સાથે જોરથી અથડાયો. બે-ત્રણ ચીકુ ઢળીને નીચે પડ્યાં. "અરે ભઈ, સોરી લોકલ ચલા જાયગા" કહીને તે આગળ ધસ્યો.'

'ઝડપથી પગ ઊંચો લઈને બેસવા જતાં તેનો બૂટ એક માણસના ગોઠણ સાથે જોરથી અથડાયો. 'સોરી' બોલી તેણે મનમાં નિરાંતનો અનુભવ કર્યો.

આ વ્યક્તિ બીજાને ગમે તે નુકસાન કરે ત્યારે આવા શબ્દો બોલી કાઢે છે પણ પોતાને થતું સ્હેજપણ નુકસાન એ સહન કરવા તૈયાર નથી. આથી જ ટ્રેનમાં જગા થતાં જ બાળકને તેડીને ઊભેલાં બેન અને ટોપીકાળા કાકા બંનેને બનાવીને ગોઠવાઈ જાય છે ત્યારે

સામે બેઠેલી એક શ્વેતવસ્ત્રા આધેડ સ્ત્રી એની સામે તિરસ્કારથી જુએ છે એ સહી શકતો નથી. તે મનમાં જ બબડ્યા કરે છે. 'શું સમજો છો ? ગૃહસ્થ છું. ક્વોલિફાઈડ છું. વેલ પ્લેઈસ્ડ છું. પ્રેસ્ટિજ છે. ઓનર છે. સ્ટેટસ છે.' આવા બબડાટ માત્રથી અટકતો નથી. નાયક સામે બેઠેલી શ્વેતવસ્ત્રા આધેડ સ્ત્રીના તિરસ્કારનો બદલો પણ વાળે છે. વાર્તાન્તે ટ્રેનમાંથી બધા જ મુસાફરો બહાર નીકળી જાય ત્યારે – 'તેણે સામે જે સીટ પર શ્વેતવસ્ત્રા આધેડ સ્ત્રી બેઠી હતી તે **સીટ પર પગ લંબાવી** આરામથી ખીસામાંથી સિગારેટ કાઢી મોંમાં મૂકી.' એની આ પ્રતિક્રિયામાંથી એનું બદલાખોર માનસ પ્રતિબિંબિત થાય છે. બીજી રીતે પણ એના આવા સ્વભાવનો ભાવકને પરિચય થાય છે. અમદાવાદ પહોંચતાવેંત જ એને યાદ આવે છે કે પેલી વ્યક્તિ તો બીજા ચોથા શનિવારે મોટેભાગે બહારગામ જાય છે. એના મુલાકાત માટેના ધમપછાડા પાણીમાં ? ના, ભાવક હવે જાણી ચૂક્યો છે કે આ નાયક એવો છે કે ક્યારેક ખોટો પડે તો પણ પોતાની વાત કોઈપણ રસ્તેથી સાચની દીવાદાંડી પર પહોંચાડીને જ ઝંપતો. આથી એ નિરાશાને ઢાંકવા, આત્મવંચના આદરે છે.

'કંઈ નહીં એ વ્યક્તિ ન મળે તો...ઢાલગરવાડમાં જઈશ, એ બંધ હશે તો ગમે ત્યાં જઈશ. પેન્ટપીસ ખરીદીશ ક્યાંકથી. વાડીલાલ આઈસ્ક્રીમ ઝાપટીશ. પછી ટહેલતો ટહેલતો કાળુપુર આવીશ. કંઈક કામ તો કર્યું કહેવાશે ને ? જખ મારે એ વ્યક્તિ અને તેની સાથેનો સંબંધ.' પરન્તુ સહૃદય ભાવકને ખાતરી છે કે એનો આ છુટકારો તો ક્ષણિક છે. ફરી પાછી શરૂ થવાની છે પેલી સુખાળવી દોટ અને એનો રઘવાટ. આ સંદર્ભે આ કૃતિનો આ અંત કળાત્મક છે.

આ વાર્તામાં લોકલ ટ્રેનની ગતિ ભલે ધીમી હોય પણ વાર્તાના ગદ્યમાં પ્રવેગ છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોથી ઘડાતી નિરૂપણરીતિ ધ્યાન

ખેંચે છે. ક્યારેક તો એક, બે કે ત્રણ શબ્દોનાં વાક્યો છે। સરળ ગદ્યનું વેધક રૂપ અહીં છે. ટ્રેનમાં બેઠેલો આ નાયક ઘડીમાં ટ્રેનમાં તો ઘડીમાં વિચારથી ક્યાંને ક્યાં પહોંચી જાય છે. આમ, વાસ્તવિક યાત્રા અને માનસયાત્રાના વારાફેરા વાર્તાને રસપ્રદ પરિમાણ આપે છે. એ ગદ્યના નમૂનાઓ :

'મોટા ઢગલામાંથી કોઈ નાની પણ કીમતી વસ્તુ ઝડપથી શોધવા ઘાંઘો બની કોઈ માણુસ ઢગલાની ચીજો આમથી તેમ ખસેડતો જાય તે રીતે આસપાસના લોકોને બે હાથથી ખસેડતો...તે સ્ટેશન બાજુ આગળ વધ્યો.'

'કોઈ મિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ હોય એમ ત્વરાથી દોડતી સામસામે પરસ્પર સાથે અથડાતી કીડીઓની હાર જેવી માણસોની આવનજાવન.'

'ડબો સ્થિતિસ્થાપક બની નવાંગુતકોને અંદર સમાવતો ગયો.'

'નડિયાદ આવ્યું તેની સાથે ડબો અવળસવળ થવા માંડ્યો.'

'નડિયાદ પર ઊતરનાર કરતાં ચડનારની સંખ્યા વધારે હતી. પરંતુ ડબાની ધીરજનો અંત ન આવ્યો.'

વાર્તાનાયક માટે જ્યાં ઊભું રહેવું પણ અસહ્ય છે ત્યાં ચડી આવતા પાણીવાળા છોકરાનું ચિત્ર સજીવ છે.

'ગાડી સાવ ઊભી રહી ગઈ હતી. એક માટલીવાળો છોકરો ડબામાં ચડ્યો. ખભે માટલી મૂકી એક ઉસ્તાદની અદાથી તે ડબામાં માર્ગ કરતો ચાલ્યો. "અરે જગા નહીં હૈ, કહાં જાતા હૈ ?", "એય, ફાડચા, આમાં ક્યાં જવાનો ?" એવા શોરબકોર વચ્ચે સાવ બધિર બની નિજમાં પરિતૃપ્ત મનુષ્યની જેમ તે માનવસમુદ્રમાં તરતો ગયો. શરૂ થયેલો બુમારો ધીરેધીરે ઓસરી ગયો. ઘણા હાથ માટલી તરફ લંબાયા. નડિયાદ પહેલાં માટલી ખાલી થઈ ગઈ.'

પોતાને જગા મળ્યા પછી મસમોટી ફિલસૂફી હાંકતો નાયક, એની ભાષા સૂક્ષ્મ કટાક્ષવાળી છે.'

'હવે બે જ સ્ટેશન બાકી. અમદાવાદ આવશે એટલે કોણ કાકા ને કોણ બહેન! મોટા માનવસમુદ્રમાં હિલોળે ચડેલાં બુદ્બુદે. આટલી ટૂંકી યાત્રામાંય કેટલા ગમા ને અણગમા? અગણિત મુસાફરીઓ. અગણિત ગમાઅણગમા. પછી યાર્ડમાં ધૂળગરમીથી, વરસાદથી કટાતા ખવાતા ભૂડાંભખ ભંગારની જેમ ક્યાંક મૂકી જ રાખો. ન ફેંકો, ન ઉપયોગમાં લો. છટ્ ફુલિશ સેન્ટીમેન્ટાલિટી.'

આ વાર્તાનો નાયક આજના ઉતાવળિયા માણસોનો પ્રતિનિધિ છે. એને તમામ વસ્તુઓ એકીસાથે ભોગવી નાખવી છે. વાર્તાનું પ્રથમ વાક્ય '**ઝપાઝપ** બસમાંથી કૂદી તે **શ્વાસભેર સ્ટેશન** તરફ દોડ્યો.' વાર્તાન્તે ભાવક જુએ છે તો બધા જ મુસાફરો ડબામાંથી નીકળી ગયા પછી એ નિરાંતે બેસીને સિગારેટ ફૂંકે છે! અહીં પણ એનો વિરોધાભાસી સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. વાર્તામાં નાયકની સ્થિતિ–વર્ણનમાં આ ઝપાઝપ, કૂદવું, દોડવું, ધસવું, ફટાક દઈને બેસી જવું આવ્યા જ કરે છે.

'લગભગ તે **દોડવાની** સ્થિતિમાં આવી ગયો.' / 'ચાલને બની તેટલી **ઉતાવળી** કરવા મથતો / '**દોડતાં દોડતાં** એણે ચંદ્રિકાબહેનને ક્યાં જવું છે એ પૂછી લીધું' / 'ભ્રુકુટિ સંકોચતો, પરસેવાથી નીચે સરકી આવતા ચશ્મા નાક પર વ્યવસ્થિત ગોઠવતો...' / 'છેલ્લે કોળિયે તરત જ તે ઘેરથી **દોડચો** હતો. / 'બે જણને **કુદાવીને** તે બેઠો હતો.'

નાયકને પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાંથી ભાગી છૂટવું છે તે આવાં ક્રિયાપદો દ્વારા સહજપણે પ્રતીત થાય છે.

જ્યોર્જ લુકાચે કહેલું કે—'modernism is not the enrichment of art, but the negation of art' પરન્તુ એમની પરંપરાના જ ગોલ્ડમાન આદિ વિવેચકોએ અધુનિક સર્જકોની મૂલવણી એ સંદર્ભે કરી કે ભલે એ સર્જકોએ પરિસ્થિતિના ઉકેલો ન બતાવ્યા પણ મૂડીવાદી સમાજરચનાના કારણે

રુગ્ણ મનોદશામાં મુકાઈ ગયેલા માનવસમાજને અભિવ્યક્ત કર્યો છે. 'એક ટૂંકી યાત્રા' એ સમાજની રુગ્ણ મનોદશાને સચોટ ઉપસાવે છે. વાર્તામાંથી ઊભો થતો દૃષ્ટિકોણ, એને અનુરૂપ ગદ્ય અને નિરૂપણના કારણે આ વાર્તા આપણી મહત્ત્વની વાર્તા છે. સર્જકની પ્રથમ વાર્તા હોઈને આપણે તો કહીએ કે એમની વાર્તાયાત્રાનો પથ પ્રલંબ હો. □

અજ્ઞાની માટે હજી ઘણા સૂરજ ઊગવાના બાકી છે.

□

પછીતના પડકારોમાં ઘડપણ આવી જ જાય!

□

મુત્સદ્દી છાંયડો શોધે છે, વૃક્ષ નહીં!

□

શહેરમાં ગાયનો શોધનારો કચરાપેટીએ પહોંચી જાય!

□

કોઈ પણ ભડકો પોતાની ઊંચાઈ જાળવી શકતો નથી.

□

પાણી પાણીમાં ડૂબે એ આપઘાત ન કહેવાય.

□

ઘાસનો સરવાળો ઘાસ જ થાય!

□

દરેક નિષ્ણાત વાડવાળા કોમ્પાઉન્ડમાં રહે છે.

□

સેવકોને ઊંઘવા માટે પણ ખુરશી જ જોઈએ!

□

પીંછાંનો બોજ એટલો વધી ન જાય કે ઊડી જ ન શકાય!

□

રતિલાલ 'અનિલ'

After years of being watched
and listened to
I have learned to pray dark prayers.

Now I can anticipate
the scream of a rabbit,
and hight birds fly through me
ar if I were a Shadow
thrown by the moon
over these foded stones

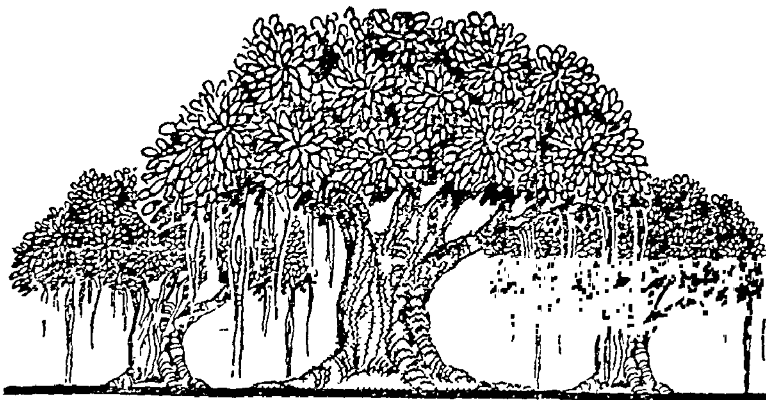
□ Richard Shelton

તુમ્હારે શહરકી કર છાંવ મહેરબાંથી, મગર
જહાં પે ધૂપ કડીથી વહીં શજર હી ન થા

રક્સ જિનકા હમેં સાહિલસે બહા લાયા થા
વો ભંવર આંખ તક આએ તો કિનારે નિકલે

કદમોં મેં ભી થકાનથી, ઘર ભી કરીબ થા;
પર કયા કરે કે અબકે સફરભી અજીબ થા.

□ પરવિન શાકિર

આવો, આ વર્ષે વૃક્ષારોપણનું લોક-અભિયાન સફળ બનાવીએ

ગુજરાતને હરિયાળું રાજ્ય બનાવવા આ વર્ષે સઘન વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમને વ્યાપક લોક-અભિયાનરૂપે હાથ ધરવામાં આવશે.

પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે જાગૃત ગુજરાતનો એકેએક નાગરિક વૃક્ષ-ઉછેરની પ્રક્રિયામાં જોડાય **એ હેતુથી ''પ્રત્યેક પરિવાર ઓછામાં ઓછું એક વૃક્ષ ઉછેરે'' એવો આપણો સંકલ્પ પાર પાડીએ.**

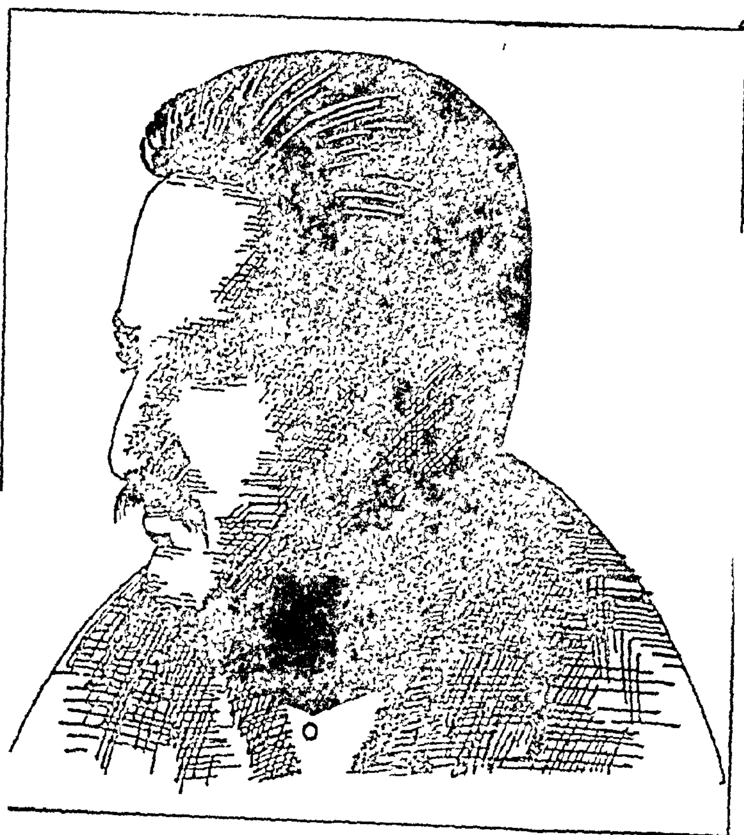
જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં- રસ્તા, રેલ્વે-નહેરોની બંને બાજુએ, ખેતરો, તળાવો કૂવાઓના કાંઠે, ગામની પડતર અને ગૌચર જમીનોમાં, શાળા-કોલેજો અને રમત-ગમતોના પટાંગણોની સરહદી વાડોમાં આપણે વૃક્ષો વાવીએ અને ઉછેરીએ.

શાળા-કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ, યુવક-યુવતીઓ, પંચાયતો, ખેડૂતો, ઉદ્યોગગૃહો અને સ્વૈચ્છિક-સામાજિક સંગઠનો સૌ કોઇ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે વૃક્ષ-ઉછેરના કાર્યક્રમમાં જોડાય એવી હું જાહેર અપીલ કરું છું

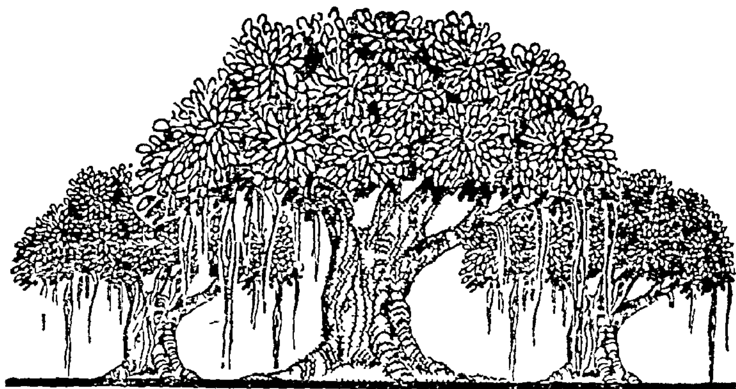
– ચીમનભાઇ પટેલ
મુખ્ય મંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

ધડકતી મુહબ્બતે

ચાંદ પાલોડી

આવો, આ વર્ષે વૃક્ષારોપણનું લોક-અભિયાન સફળ બનાવીએ

ગુજરાતને હરિયાળું રાજ્ય બનાવવા આ વર્ષે સઘન વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમને વ્યાપક લોક-અભિયાનરૂપે હાથ ધરવામાં આવશે.

પર્યાવરણની સુરક્ષા માટે જાગૃત ગુજરાતનો એકેએક નાગરિક વૃક્ષ-ઉછેરની પ્રક્રિયામા જોડાય **એ હેતુથી 'પ્રત્યેક પરિવાર ઓછામાં ઓછું એક વૃક્ષ ઉછેરે'** **એવો આપણો સંકલ્પ પાર પાડીએ.**

જ્યાં જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં- રસ્તા, રેલ્વે-નહેરોની બંને બાજુએ, ખેતરો, તળાવો કૂવાઓના કાંઠે, ગામની પડતર અને ગોચર જમીનોમાં, શાળા-કોલેજો અને રમત-ગમતોના પટાંગણોની સરહદી વાડોમાં આપણે વૃક્ષો વાવીએ અને ઉછેરીએ.

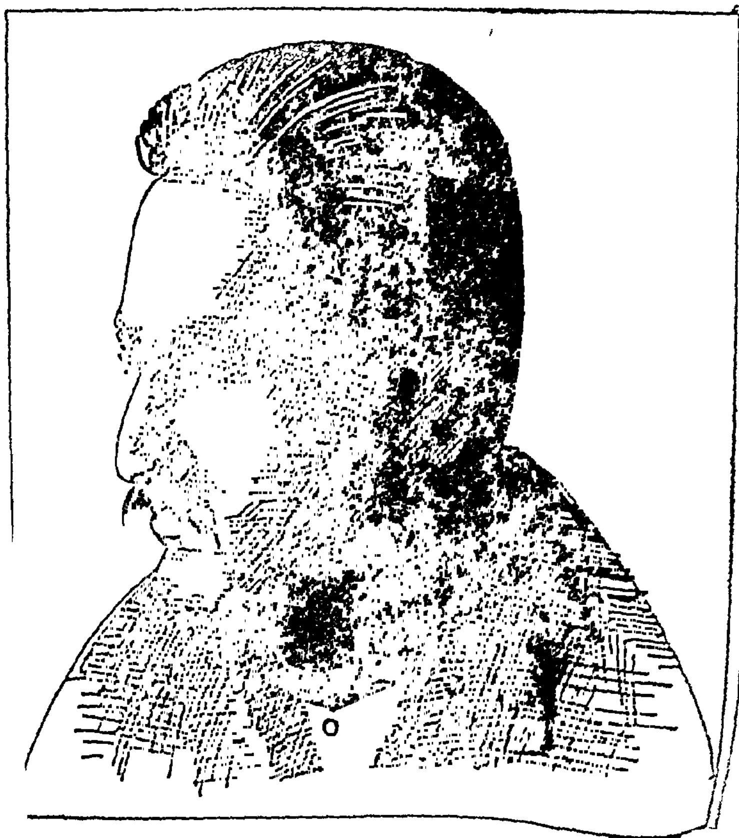
શાળા-કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ, યુવક-યુવતીઓ, પંચાયતો, ખેડૂતો, ઉદ્યોગગૃહો અને સ્વૈચ્છિક-સામાજિક સંગઠનો સૌ કોઇ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે વૃક્ષ-ઉછેરના કાર્યક્રમમાં જોડાય એવી હું જાહેર અપીલ કરું છું

– ચીમનભાઇ પટેલ
મુખ્ય મંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

માહિતી

ઝડવાલી મુકતકો

ચંદુમ વાલોડી

કંકાવટી

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૯૧

અબૂ મહમૂદ

ફિલિપ જેકોતે

જ્યોત્સ્ના મિલન

(પવનકુમાર જૈન)

હુ સુન

(અંજુમ વાલોડી)

નગીન મહફૂઝ

યેગોર ઇસાયેવ

જયન્ત કોઠારી

હેરલ્ડ ફ્લેંડર

(શરીફા વીજળીવાળા)

કંડાવટી

સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૮૨ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા છ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝિન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર આર. આર. રૂપાવાલા, ૨૪, રીવર બૅંક સોસાયટી, રીવર ટાવર પાસે, અડાજણ પાણીની ટાંકી, સૂરત-૩૯૦ ૦૦૯ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી-મુદ્રક-પ્રકાશક

રતિલાલ સૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત-૩૯૫ ૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી મુદ્રણાલય, ૧૯, અજય એસ્ટેટ, અમદાવાદ-૪

સ્વપ્નની સપાટી પર / અલ્ મહમૂદ

એક દિવસ અમે નીકળી પડ્યા ભળભાંખળે જ
થોડીવાર પછી અંતરિક્ષ પર ઝળકતા અજવાળાની ચમકમાં
પ્રકાશિત અમારો માર્ગ, હવામાં આવી
મહક ધાન્યની, અને વનપ્રાંતર ગુંજી ઊઠ્યાં
પક્ષીઓના કિલકારથી.
મુગ્ધ કરનારાં દૃશ્યો પ્રકૃતિનાં....

નદી....નદી....
બાળકોની ખુશીઓથી આંગળીઓ
લંબાઈ હતી ધારા તરફ, એ તો અમારો પ્રાણ છે
એ તે જ ધારા છે, જેના નમૂના આપણી સ્ત્રીઓ
કાઢે છે પોતાનાં કપડાં પર, જેના વળાંકોની આપણી બહેનો
નકલો ઉતારે છે પોતાનાં શરીરોમાં,
જુઓ એ મહિમાવંતી નદીને, જેનો કોમળ સ્વર
ડુબાડે આપણને સંગીતમાં, જુઓ, જરા એને જુઓ !
જ્યાં અમે જઈ રહ્યા છીએ, ચિત્ર છે વિરાટ ખીણનું
તત્પર છે અમને પોતાનાં હૃદયમાં સમેટવા માટે
પરીદેશથી વહી આવેલી હવાથી ફરફર થાય છે અમારો વાવટો

અને ભવિષ્ય, સોનેરી લોકેટની જેમ
ઝુલાવે છે અમારી આશાઓને આમથી તેમ
વારંવાર
ખુશીભર્યું અમે આગળ વધીએ છીએ અમારા સ્વપ્નાની દિશામાં
અંધારી રાતનો શોક થકવતો નથી અમને
આગળ વધીએ છીએ ઊજળા દિવસ તરફ
અડચણો ભયભીત નથી કરતી અમને
અમે બહાર નીકળી શું ઝાડઝંખાડમાંથી
ઘોંઘાટના, ચીસોના, નિરાશાના
મોત અમને સ્પર્શવાની હિંમત તો કરે!

વેરીશું અમે બીજ અનાજોનાં
સ્નિગ્ધ સપાટી પર સ્વપ્નોની
અમારી જમણી બાજુએ વહે છે રૂપેરી જલધાર નદીની,
અને અમારી ડાબી બાજુએ ઊભરશે
દુરારોહી તરસી પર્વતમાળા. □

બોજ પથ્થરોનો, વિચારોનો / ફિલિપ જેકોત

બોજ પથ્થરોનો, વિચારોનો
પર્વત અને સ્વપ્નોનો
વિષમ સંતુલન
રહીએ છીએ અમે હજી સુધી બીજા જ સંસારમાં.
કદાચ અંતરાલમાં.

ત્રણ કવિતા / જ્યોત્સ્ના મિલન

અનુ. પવનકુમાર જૈન

૧. અર્થ

રોટીના
એવા દુઃખ સાથે
ક્યારેય પનારો નથી પડ્યો
કે જ્યારે
જીવનનો રોટી સિવાય
કોઈ અર્થ ન રહ્યો હોય.

હા, હું એવા દુઃખને
ઓળખું છું ખરી
કે જ્યારે
શરીરમાં પાંગરેલો આત્મા
ઊખડવા માંડે છે
અને ઝઝૂમતા શરીર માટે
રોટીનો કોઈ જ
અર્થ નથી રહેતો.

૨. સવાર સવારમાં

પોતાની ચાંચમાં
દરિયો ભરીને
ઊડતી એક ચકલી
પીપળાના ઝાડ ઉપર
બેઠી ન બેઠી કે મેં
એને ગોફણથી વીંધી નાખી —
એ લોભે કે એની
નાનકડી ચાંચમાંનો દરિયો
હું તફડાવી લઉં.

કોઈ અંધારી ખોહની જેમ
પક્ષીની ચાંચ ખુલ્લી
રહી ગઈ છે
અને જો હું સતત
એમાં ગબડતી જાઉં
તોય હું દરિયા સુધી
ક્યારેય નહીં પહોંચી શકું.

૩. સપનામાં દરિયો

સપનામાં હતો
દરિયો
દરિયામાં લહેરો
લહેરોમાં હતી માછલીઓ
લહેરો પહેરીને
હિલ્લોળતી હવામાં.

ઊભરાતું આકાશ
લહેરોથી
કેટલાં આકાશ
કેટકેટલી લહેરો
દરિયામાં !

(હિંદી ઉપરથી અનુવાદ : પવનકુમાર જૈન)

*

એક સ્વપ્ન / લુ સુન

અનુ૦ **અંજુમ વાલોડી**

સમણામાં મેં જોયું :
ચીંથરેહાલ દશામાં હું એક સાંકડી શેરીમાંથી
પસાર થઈ રહ્યો હતો.
અચાનક એક કૂતરો મારી પાછળ ભસવા લાગ્યો.
પાછળ વળી તિરસ્કારપૂર્વક મેં તેને કહ્યું :
'બંધ કર તારું ભોં-ભોં. નાલાયક ક્યાંનો.'
અને નફ્ટાઈપૂર્વક હસતાં કૂતરો બોલ્યો :
'ના ભાઈ! એ બાબતમાં હું માનવીઓ જેવો નથી!'
એના એ શબ્દોમાં મને માનવજાતનું અપમાન થતું લાગ્યું
અને ગુસ્સામાં આવીને મેં કહ્યું :
'તને ભાન નથી તું શું બકે છે!'
તો કૂતરો બોલ્યો : 'માફ કરજો. પણ ત્રાંબા અને સોનામાં,
રેશમ અને ખાદીમાં, અફસર અને સામાન્ય નાગરિકમાં,
શેઠ અને નોકરમાં તફાવત કરવાનું હું નથી શીખ્યો;
અને....'
અને પાછા વળીને મેં ભાગવા માંડ્યું.
'અરે, જરા થોભો તો ખરા. આપણે જરા વાતો કરીએ...."
તેણે મોટા સાદે મને કહ્યું.
પણ શક્ય એટલી ઝડપે ભાગીને મારા સમણામાંથી
હું બહાર આવ્યો તો હું સીધો મારી પથારીમાં હતો. □

દુર્ઘટના / નગીબ મહફૂજ

એ દુકાન પરના ટેલિફોન પર મોટેથી બોલતો હતો. 'શારા–એ–હબીશ'ના કોલાહલ છતાં એનો અવાજ સંભળાતો હતો. એનું ધડ દુકાનની અંદરની બાજુએ ઝૂકેલું હતું, શોરબકોરથી શક્ય એટલું દૂર રહે એ રીતે. પછી એણે આમ કહીને વાત પૂરી કરી, 'મારી રાહ જુઓ. હું હમણાં જ આવું છું.' રિસીવર મૂકીને એણે મેજ પરથી 'હોલિવૂડ સિગારેટ'નું પેકેટ ઉપાડ્યું, દુકાનદારને એના અને કૉલના પૈસા ચૂકવી ફૂટપાથ પર થઈને રસ્તા તરફ ગયો.

વય હશે સાઠેકની. લાંબું કદ, એકવડું શરીર, માથું અને આંખો ઝૂકેલી, દાઢી ગોળાકાર. અરીસા જેવી ટાલ પર માત્ર થોડા વાળ હતા. એટલા જ સફેદ વાળ એની દાઢી પર હતા. એના રંગ-ઢંગ પરથી એ બેપરવા લાગતો હતો, તે ઉમર અને આત્મવિસ્મૃતિનું પરિણામ હતું. તો પણ એ જીવનશક્તિથી ભરપૂર માણસ હતો. એની આંખો ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતાથી ચમકતી હતી. એણે સિગારેટ સળગાવી અને ઊંડો કસ લીધો. એવું લાગતું હતું કે એ રસ્તાની દિશામાં નહીં, પોતાના અંતરની દિશામાં જોતો હતો. પછી એ લારીઓની કતારની સાથે; ફૂટપાથ બાજુએ જમણી તરફ સડક પર આવી ગયો ત્યાં સુધી ચાલવા લાગ્યો.

એણે હસીને સિગારેટનો ગુલ ખંખેર્યો. રસ્તો પસાર કરવા આગળ વધ્યો. છેલ્લી લારી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે એને લાગ્યું કે એક ફોર્ડ કાર મારી તરફ પૂરઝડપે આવી રહી છે. પછી નજરે

જોનાર એક માણુસે કહ્યું કે એ ઝડપથી પાછળ હટવા માંગતો હતો, અને તે એમ કરી શકયો હોત તો, કારની સ્પીડ છતાં એ બચી ગયો હોત, છતાં એને સંજોગ કહો કે પછી એની ધારણા ખોટી પડી. એ 'ઇલાહી ખેર' કહેતો આગળ ગયો.

પછી ઘટનાઓનો ક્રમ ચાલ્યો. એ વ્યક્તિના અસ્તિત્વમાંથી એક હેવાની સાદને મળતી આવતી ચીસ પ્રગટ થઈ, તે સાથે જ રાહદારી, ફૂટપાથ અને ટ્રામસ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મ પર ઊભેલા લોકોની ભયભીત ચીસો સંભળાઈ. એ માણુસ હવામાં કેટલાય ગજ ઊંચે ઊછળ્યો અને અમાનવીય રીતે ધરતી પર પટકાયો. ફૉર્ડના સડક પર ઘસાયેલાં પૈડાંની ચીસ સંભળાઈ. થોડીક ક્ષણોમાં કબૂતરોની ટોળીઓની જેમ માણુસોની ટોળીઓ દુર્ઘટનાનો શિકાર થયેલા તરફ વળી. આખા વિસ્તારમાં બેચેનીનું મોજું ફરી વળ્યું.

એ વ્યક્તિના શરીરે એક આંચકોય ન ખાધો. એ ઊંધા મોઢે પડ્યો હતો. એને હાથ લગાડવાની કોઈનીયે હિંમત ન ચલી. એક પગ લંબાયો હતો, બીજો વળેલો હતો. પાટલૂનનો પાયજો ઊંચે ચઢી જવાથી વાળભરી એની પિંડી દેખાતી હતી. એના પગમાંનો જોડો પણ નીકળી ગયો હતો. આસપાસની પ્રત્યેક ચીજથી સાવ અલગ એ ખામોશ હતો — જાણે એ સ્થિતિ સાથે એને કોઈ સંબંધ જ ન હોય.

કારનો ડ્રાઇવર સાવધાનીથી નીચે ઊતર્યો અને કારને ટેકે ઊભો. ચારે તરફ ભેગા થયેલા લોકોને કહેવા લાગ્યો:

'મારો કશો જ વાંક નથી. એ ઓચિંતો લારી પાસેથી બહાર આવ્યો, એણે ડાબી તરફ જોયું પણ નહીં. કાયદા પ્રમાણે એણે એમ કરવું જોઈતું હતું.'

કોઈએ કશો હકાર ભણ્યો નહીં ત્યારે એ વક્તાની જેમ બોલ્યો, 'ટકરાવથી બચવું મારે માટે અશક્ય હતું.'

દુર્ઘટનાનો શિકાર થયેલાની છાતીમાંથી કણસાટનો સાદ

આવ્યો. ક્ષણેક આખા શરીરમાં ચેતન આવ્યું, તે પછી અવશપણે પડી રહ્યો.

'મરી ગયો નથી, જીવતો છે.'

'સંભવ છે કે ઘા જીવલેણ નહીં હોય.'

'પણ એ તો હવામાં ઊંચે ઊછળ્યો હતો...અલ્લાહ બચાવે...'

'ગમે તે હોય, અલ્લાહ બચાવે તેને કોણ મારી શકે.'

'લોહી તો નથી નીકળ્યું ?'

'મોઢા પાસે છે, જુઓ.'

'રસ્તે આવા અકસ્માતો થતા જ રહે છે.'

પોલીસ આવી પહોંચ્યો. લોકોએ ખસીને માર્ગ કર્યો. એણે ઘાંટો પાડીને લોકોને ખસી જવા કહ્યું. લોકો પાછળ હટ્યા. સૌની નજર જમીન પર પડેલા પર હતી, એમનું કુતૂહલ અને તીવ્ર ભય ઓછાં થયાં નહોતાં. એક બોલી ઊઠ્યા, 'આ આમ જ પડ્યો પડ્યો મરી જશે અને આપણે કંઈ જ કરી નહીં શકીએ.'

પોલીસે સૌને ધમકાવ્યાં, 'જરા હાથ લગાડવાથી યે એનો જીવ નીકળી જાય એમ છે. મદદ માટે પોલીસ અને એમ્બ્યુલન્સ આવે છે.'

અકસ્માત રસ્તાની કોરે થયો હતો. એટલે લોકો ભેગા થતા ગયા અને ટ્રામ ગયે એના માર્ગ પર ઊભી રહી. ત્યાં પણ જગ્યા ન રહી. કારો કતારમાં ભોં ભોં, પોં પોં કરતી ધીરે ધીરે સરકવા લાગી. કારમાં બેઠેલાં કુતૂહલથી પડેલા માણસને જોતાં, તો કેટલાક વળી તરત જ નજર વાળી લેતા. એવામાં ફરતા સાયરન સાથે પોલીસ આવી. લોકોએ ખસીને જગ્યા કરી. પોલીસ વાહનમાંથી નીચે ઊતરી અને જમીન પર પડેલા માણસની નજીક ગઈ. પોલીસ ઑફિસર તત્કાળ નિર્ણય કરનારો હતો. એણે લોકોને વિખેરી નાખવાનો આદેશ આપ્યો. પડેલા માણસ પર બરાબર નજર નાખી. પોલીસને પૂછ્યું, 'એમ્બ્યુલન્સ નથી આવી ?' એ પ્રશ્નની કોઈ જરૂર

જ નહોતી એટલે એણે, બીજો પ્રશ્ન કર્યો, 'કોઈ સાક્ષી છે?'

એક બૂટપૉલિશવાળો, એક લૉરી-ડ્રાઇવર અને કમાબ વેચનારો છોકરો, ખાલી થાળ લઈને ફરતો હતો તે આવ્યા અને પોલીસ ઑફિસરને એ ટેલિફોન પર વાત કરતો હતો ત્યાંથી તે પટકાઈ પડચો ત્યાં સુધીની વાત કરી. ઍમ્બ્યુલન્સ આવી અને પોલીસ-સ્ટાફ પડેલા માણસની આસપાસ ફરી વળ્યો. ઇન્ચાર્જે ઊભડક બેસીને ધ્યાનપૂર્વક સાવધાનીથી નિરીક્ષણ કર્યું; ઊઠીને પોલીસ ઑફિસર તરફ વળ્યો, બોલ્યો: 'મારા મતે એને ફર્સ્ટએડ માટે લઈ જવો જોઈએ.'

બીજાનો અવાજ સાયરન કરતાં જુદો ન હતો તે બોલ્યો, 'એને દમરદાશ હૉસ્પિટલે લઈ જવો જોઈએ.'

પોલીસ ઑફિસર એના કહેવાનો મતલબ સમજી ગયો.

ઍમ્બ્યુલન્સવાળો બોલ્યો, 'હાલત બહુ ખરાબ છે.'

દમરદાશ હૉસ્પિટલમાં એને તપાસ માટેના ઓરડામાં સુવડાવ્યો. વિભાગના ઇન્ચાર્જે તપાસ કરીને મદદનીશને કહ્યું, 'જમણાં ફેફસા પર ભારે ચોટ લાગી છે, એથી દિલ પર સીધો ભય આવે છે.'

'ઑપરેશન?'

એણે માથું હલાવ્યું, 'છેલ્લા શ્વાસ ગણે છે.'

ડૉક્ટરનું અનુમાન સાચું પડ્યું. પડેલી વ્યક્તિના શરીરમાં ધ્રુજારી વ્યાપી ગઈ, ગળામાંથી આવતા અવાજ સાથે છાતી સહેજ ફફડી, આછી ચીસ નીકળી અને એ શાંત થઈ ગઈ. બંને ડૉક્ટર ધ્યાનપૂર્વક જોતા હતા. ઇન્ચાર્જે મદદનીશને કહ્યું: 'ખતમ.'

થાણેદાર આવ્યો ત્યારે પેલી વ્યક્તિ એક પગમાં જોડો નહોતો તે સિવાય પહેરેલા લિબાશે પડી હતી. ડૉક્ટર બોલ્યો, 'આ અકસ્માતોનો કોઈ અંત જ નથી.'

થાણેદારે મરેલી વ્યક્તિ તરફ ઇશારો કરતાં કહ્યું, 'સાક્ષીઓની સાક્ષી એની તરફેણમાં નથી.'

પછી એના બિછાનાની નજીક આવતાં બોલ્યો, 'આપણે એની ઓળખની તપાસ કરવી જોઈએ.'

એણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. સાથેના સાર્જન્ટે એક કાગળ ખોલી મેજ પર મૂક્યો અને સૂચિ તૈયાર કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. થાણેદારે નરમાશથી જેકેટના અંદરના ગજવામાં હાથ નાખી મધ્યમ આકારનું જૂનું પાકીટ કાઢ્યું. એના એક ખાનાને તપાસતાં એણે સાર્જન્ટને લખાવવા માંડ્યું, 'પિસ્તાળીસ કુર્શ, નોટોના રૂપમાં.'

'ડૉક્ટર ફૌજી સુલેમાનનું પ્રિસ્ક્રિપ્શન.'

એણે દવાઓનાં નામ પર અછડતી નજર નાખી. સૂચના વાંચી: 'આલ્કોહોલિક પદાર્થો, ઈંડાં અને ચરબીવાળો ખોરાક બંધ કરવો. ચા, કૉફી અને ચોકલેટ જેવા ઉત્તેજક પદાર્થોથી પરહેજ રહેવાય તો તે સારું છે.'

થાણેદાર મનમાં ને મનમાં હસ્યો, કેમ કે એ જ મહિને એના ડૉક્ટરે પણ એવી જ સલાહ આપી હતી. એણે ફરી લખાવવા માંડ્યું ત્યારે એની આંગળીઓ પોકેટમાં ફંફોસતી હતી.

'કુરઆનની આયતોની નાની પુસ્તિકા.'

પોકેટમાંથી બીજું કંઈ ન નીકળ્યું ત્યારે એણે ખિન્નતાથી કહ્યું, 'ઓળખપત્ર નથી.'

પછી એણે અંદરના નાના ગજવાને તપાસ્યું. તરત કંટાળા-ભર્યા સાદે બોલ્યો, 'સાડા ત્રણ કુર્શના સિક્કા.'

એક નાનકડી ડબ્બી મળી. તે ખોલી તો એમાંથી એવી ગંધ આવી કે એણે છીંક ખાધી. એની આંખો ભીની થઈ ગઈ. એણે ડબ્બી બંધ કરતાં કહ્યું, 'તપકીરની ડબ્બી.'

તલાશ ચાલુ રહી અને એ લખાવતો રહ્યો...એક રૂમાલ, હોલિવૂડ સિગારેટના પેકેટ, ચાવીનો ઝુમખો, કાંડા ઘડિયાળ...અને જે છેલ્લી ચીજ મળી તે ગડી વાળેલો કાગળ હતો. ખોલ્યો તો તે પત્ર હતો. કવરમાં બંધ કરવાનો રહી ગયો હતો. એ પરથી એની

'ક્ષમા કર સમાજવાદ !' / યેગોર ઇસાયેવ

'આ સમાજવાદની ક્ષમા અને વિદાય માગવાનો સમય છે'– બંને હાથ ઊંચા કરી અતીતમાં જોતાં યેગોર ઇસાયેવ કહે છે, 'આવો, આપણે સમાજવાદની ક્ષમા માગીએ.' સાઠી વટાવી ચૂકેલો એ માણસ હજુયે જોશીલો છે. કવિતા પણ ફોઝી અંદાજે વાંચે છે. જોરજોરથી, ઘનગર્જનની જેમ, ઉન્મુક્ત, હવામાં હાથ લહેરાવતા, ગર્દનને વારંવાર ઝોક આપીને. એ કવિતા વાંચે છે ત્યારે તેમાં સંપૂર્ણપણે ગરકાવ થઈ જાય છે, આસપાસને વીસરી જાય છે, કવિતામાં ઊંડે ઊતરતા જાય છે, અને એમની કવિતા કોઈ અતલ ઊંડાણમાં.

લેનિન પુરસ્કારથી સન્માનિત ચોસઠ વર્ષના યેગોર ઇસાયેવ મોસ્કોથી ટ્રેનમાં અડધા કલાકે પહોંચાય એવા ઉપનગર ઈલોકમાં રહે છે. લેખક સંઘ તરફથી એમને એક સુસજ્જ કોટેજ મળ્યું છે. એપ્રિલની એક ટાઢી સાંજે, બરફ પીગળવાની ઋતુ ખાસ દૂર નહોતી, અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે એ પ્લેટફોર્મને છેડે રાહ જોતાં મળ્યા. બરાબર ભેટચા, કુશળક્ષેમ પૂછચા. કોટેજ સુધી પહોંચ્યા તે દરમ્યાન પોતાના ભારતપ્રવાસની વાત કરતા રહ્યા.

ઇસાયેવ અઢાર વર્ષની વયે સોવિયેત સૈન્યમાં દાખલ થયા હતા. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એમને મોરચે મોકલી દેવાયા. નાઝી સેનાને પરાસ્ત કરીને જે રશિયન સૈન્યોએ બર્લિનની એક સડક પર વિજયકૂચ કરી તેમાં યુવાન યેગોર પણ હતા. એ અવિસ્મરણીય દિવસોને તેઓ આજે પણ ભૂલ્યા નથી. એમની તમામ કવિતાઓ પર ઊંડી, અમીટ

છાપ છે.

યેગોર ઇસાયેવ લાંબી કવિતાઓના વિશિષ્ટ કવિ છે. યુદ્ધની સ્મૃતિઓના સહારે લાંબી કવિતાને કુશળતાથી વણે છે. એમની કવિતાઓમાં સ્મૃતિ એક સ્વતંત્ર, જીવંત સત્તાની જેમ ઊભરે છે. તેઓ સ્મૃતિઓના સહારે સમય અને પ્રવૃત્તિ સાથે આથડે છે. 'યુદ્ધ-કાળમાં બે કરોડમી વાર હું ધરતી પર ઢળી પડું છું, રાષ્ટ્રપતિ મહોદય' આવી પંક્તિ તેઓ જ લખી શકે—હાથમાં બંદૂક લઈને યુદ્ધમાં મોરચે લડ્યા હોય તે.

લગભગ સો પેજની લાંબી કવિતા 'સુદ પામિતી' યેગોરે ૧૯૫૬થી ૧૯૬૨, છ વર્ષના ગાળામાં લખી. યુવાન સૈનિકરૂપે યેગોરે એડોલ્ફ હિટલરના થર્ડ રાઈખનું પતન સગી આંખે જોયું હતું. વર્ષો પછી તે 'સુદ પામિતી' અર્થાત્ સ્મૃતિગાથા દ્વારા યુદ્ધ અને શાંતિ સાથે જોડાયેલા માનવીય સંબંધના પ્રશ્નોને લોકો સામે 'ન્યાય' અને 'ફેંસલા' માટે ઊભા કરે છે. વાસ્તવમાં યેગોર ગ્લોબલ ચિંતાઓની અભિવ્યક્તિ માટે લાંબી કવિતા સિવાય બીજું માધ્યમ સ્વીકારી ન શકે.

યેગોર ઇસાયેવ પોતાના વ્યક્તિત્વથી આજે પણ કોરશેવો ગામના ગામઠી વ્યક્તિત્વથી અલગ થઈ શક્યા નથી. એ કહે છે કે હું મૂળે ખેડૂત છું. ફોઝમાં રહ્યો, મોરચે લડ્યો અને બાલનવિજયમાં સામેલ થયો તે છતાં એક ખેડૂત છું, તમે મારા વ્યક્તિત્વમાંથી ખેડૂતને બાદ કરી શકો નહીં. હું મોસ્કોમાં રહી શકતો નથી. ત્યાં મને ગૂંગળામણ થાય છે. અહીં હું કોટેજમાં રહું છું. ઉન્મુક્ત ખુલ્લા આકાશ નીચે ધરતીની ગોદમાં ખેડૂતના દીકરાની જેમ રહું છું. સમાજવાદ પ્રત્યે યેગોરને ઊંડો આદર છે અને નેતૃત્વ દ્વારા સમાજવાદને નામે કરવામાં આવેલી ભૂલોનું ઊંડું દુઃખ અનુભવે છે. સમાજવાદી વ્યવસ્થાનો કરુણ અંજામ એમને વિચલિત કરે છે. એટલે તો એ કહે છે: 'અમારે ઘૂંટણિયે પડીને સમાજવાદની વિદાય માગવી જોઈએ, માફી માગવી જોઈએ. અમે તારી સાથે છળ કર્યું'

છે. સમાજવાદમાં ભલમનશાઈનો વિચાર હતો, પણ માણસજાતના હિતમાં અમે એનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરી શક્યા. બલ્કે, ખોટો ઉપયોગ કર્યો. જો કે પૂંજીવાદ પોતે સમાજવાદની દિશામાં આગળ વધી રહ્યો છે, પણ સમાજવાદની વિદાય અને ક્ષમા માગવાનો સમય આવી લાગ્યો છે.' એટલું કહેતા એમનું ગળું રૂંધાય છે. એ કહે છે: 'દુનિયામાં નેકીથી મોટું કંઈ જ નથી, એનાથી મોટી બીજી કોઈ મહાનતા નથી. હવે નેકીનો સમય આવવો જોઈએ. સમાજ-વાદમાં માણસની ભલાઈનો વિચાર હતો. પણ જુદી રીતે એનો ઉપયોગ થયો—વાસ્તવમાં અમે સમાજવાદને બરાબર સમજી શક્યા નહીં, તને યોગ્ય બીબામાં ઢાળી ન શક્યા. સમાજવાદની સૌથી મોટી તાકાત અને ગર્વિલી ઉપલબ્ધિ એણે ફાસીવાદને પરાસ્ત કર્યો એ છે.

યેગેરની એ વાત વિચારવા જેવી છે કે સમાજવાદ જ્યારે ભયમાં હતો ત્યારે એની સામે કોઈએ બળવો ન કર્યો, કોઈએ સ્વાયત્તતા ન માગી, કોઈએ અલગ થવાની વાત ન કરી. આર્મેનિયા, બેલોરૂસ, જ્યોર્જિયા — કોઈએ નહીં. આપણે એ કેમ ભૂલી જઈએ છીએ કે ફાસિઝમને પરાસ્ત કરી વિજય મેળવ્યો તે માત્ર આપણા ઇચ્છવાથી મળ્યો નથી. એને માટે અમે ઘણું ગુમાવ્યું. ફાસીવાદ પરના સમાજવાદના મહાન વિજયે દુનિયાના નકશામાંથી સંસ્થાન-વાદને દૂર કર્યો. હું વિચારું છું અને કમ્પી ઊઠું છું, અમે જીત્યા ન હોત તો દુનિયાનું શું થતે? સાચું એ છે કે વીતેલા સમયમાં ત્રાસ સાથે થોડું પવિત્ર અને પાવન પણ હતું. મારા વિચારે લશ્કરી વ્યવસ્થાને નાગરિક વ્યવસ્થામાં બદલવી જોઈતી હતી. એનું દુ:ખ છે કે અમે ગતિશીલ રહી શક્યા નહીં, જડતાએ અમને ગ્રસી લીધા.

લાંબી કવિતાઓનો આ કવિ માનવજાતિના ભવિષ્ય અંગે ખૂબ ચિંતિત છે – એ કહે છે કે આજે અંતરિક્ષ સામ્રાજ્યવાદની

બોલબાલા છે. આ સ્ટારવૉરનો જમાનો છે, અને એક ચતુર્થાંશ સ્ટારવૉર વિશ્વના વિનાશ માટે પૂરતી છે. મોસ્કો પર એક ગ્લોબ ટાંગી દેવામાં આવે, એમાંથી લેસર કિરણ નીકળે અને મોસ્કોમાં બધું સમાપ્ત થઈ જાય. ચાળીસ કિલોમીટર ઊંચેથી અચાનક એક કિરણ છૂટે છે અને ક્ષણવારમાં કીડીથી માંડીને હાથી સુધી, ઘાસથી માંડી ઊંચામાં ઊંચા વૃક્ષ સુધી બધું નાશ એ વિચાર જ કેવો અજાયબ થવા જેવો લાગે છે. આજે કીડીથી માંડીને આદમી સુધીની ગરદન પર પિસ્તોલ તકાયેલી છે. આ પરિસ્થિતિમાં માણસનો આત્મા અને નૈતિકતા જ એક માત્ર આધાર છે.

ઇસાયેવને ભારત અને ભારતીય દર્શનમાં ઊંડી આસ્થા છે. ગાંધી અને ટોલ્સ્ટોયને તેઓ યુગપુરુષ માને છે, અને માને છે કે એ બંનેનું દર્શન જ વિશ્વને બચાવી શકશે. વિશ્વને બચાવનારી એ નૈતિકતાની શરૂઆત પણ ભારતથી થશે. જર્મન જાતિ અનુશાસનમાં માને છે, અમેરિકનો દમ્ભી છે. તેઓ પોતાની આઝાદી પર આફરીન છે — એની આઝાદી કેન્સર જેવી છે. રાષ્ટ્રપતિ મિખાઈલ ગોર્બાચોવ સાથે બ્રિટન ગયો અને એમના કહેવાથી બ્રિટિશ સંસદમાં ભાષણ આપ્યું. મેં જરાયે તારીફ ન કરી. મેં કહ્યું કે આજનો વિકટ પ્રશ્ન એ છે કે આ ધરતી પર આપણે જીવતા રહીશું કે કેમ ? વાસ્તવિકતા એ છે કે, આપણામાંનો દરેક માણસ જીવનમાં એકાદ વાર મરી ચૂકેલો છે. માણસે પોતાને પૂછવું જોઈએ કે શું અમે વિવેકશીલ અને સુશિક્ષિત લોકો છીએ ? આણવિક આગનો ભય આપણી સામે છે. આજે આપણને નિઃશસ્ત્રીકરણ અને મેળમિલાપની રાજનીતિની જરૂર છે.

રાષ્ટ્રપતિએ મને કહ્યું હતું કે, તમારે કહેવું હોય તે કહી શકો છો. હું બ્રિટિશ સંસદમાં એક કવિ તરફથી બોલ્યો. મેં કહ્યું, તમે ટાપુ પર રહો છો, તો અમે મહાદ્વીપ પર. તમારી પાસે શેક્સપિયર છે તો અમારી પાસે પુશ્કિન છે, પરંતુ શેક્સપિયર તમારા

કરતા અમારો વધારે છે. આપણી સહિયારી હસ્તી છે, સહિયારી ભાવનાઓ છે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે અમે અને તમે એક જેવા માણસો છીએ.' મેં ભારપૂર્વક કહ્યું, પરંતુ હજીયે મને લાગે છે કે સ્વસ્થવિચાર – માવતાના કલ્યાણનો મહાન વિચાર અમેરિકા કે બ્રિટનમાં નહીં, ભારતમાં પેદા થઈ શકે છે. એ વિચાર ફ્રાન્સમાં જન્મ્યો હતો, પણ દુર્ભાગ્યે એનું અકાળ અવસાન થયું. સચ્ચાઈનાં બીજ ભારતની ધરતીમાં છે. ભારત ભવિષ્યના પ્રકાશ માટેનું કિરણ છે. વાસ્તવમાં માણસ થવું અઘરું છે, પોતાને માણસ જાહેર કરવાનું તો સહેલું છે. માણસે પોતે પોતાને અમાનુષ થતો રોકવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. ગાંધી નાના-મોટા નહીં, બલકે કોઈ નદી જેવા, વોલ્ગા કે ગંગા જેવા ઊંચા કદના ક્રાંતિકારી છે. વિચારકના વિચાર પોતાને માટે નથી હોતા, તે સમાજ માટે વિચારે છે, ગૃહિણી પોતાને માટે નહીં, આખા ઘરના માણસો માટે લોટ કેળવે છે અને રોટલા ઘડે છે એમ.

—સુધીર સક્સેના

સાભાર સ્વીકાર

અનૌરસ સૂર્ય : કિસન સોસા

આંગળાનાં આંસુ : જીવણ ઠાકોર

સ્વતંત્ર કેકારવ : શંકર બુ. પટેલ

ઇતિહાસરેખા : ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી, પ્ર. પોતે, ૪/૪, શ્રી સાંઈ એપાર્ટમેન્ટ્સ, ઉવાડિયા ચકલા પાછળ, સૂરત–૩

ખેલપટુતા – વાજસુરવાળાની પણ? / જયંત કોઠારી
('દોરંગી દુનિયા'ને સંદર્ભે)

ડૉ. રમેશ શુકલ 'કલાપી અને સંચિત'માં (પૃ.૩૮૭) કલાપીનો તા. ૨૩-૧૦-૯૪નો પત્ર ઉદ્‌ધૃત કરે છે અને જણાવે છે કે એમાં "કર્તૃત્વની સંદિગ્ધતા વિશે અનુમાનની જરૂર ન રહે એટલી સ્પષ્ટતાથી ઘણું કહેવાયું છે." પત્ર સંબોધાયેલો છે "વ્હાલા ભાઈ, વ્હાલા 'મુનશી'જી"ને. 'ભાઈ' એટલે વાજસુરવાળા અને 'મુનશી' એટલે સંચિત. પત્ર બન્નેને સંયુક્ત રીતે લખાયો છે. એમાં એક વાક્ય આવે છે: "દોરંગી દુનિયા – નવ રંગી – ઘણા રંગી – તેનું ચિત્ર આપવા ભાઈએ સારું યત્ન કર્યું છે." આ વાક્ય રમેશભાઈને મુનશીજીની બિરાદરી કેટલી ઉદાર હતી તે બતાવનાર લાગ્યું છે, કેમકે "'દોરંગી દુનિયા' સંચિતના કાવ્યસંગ્રહમાં છે. આ જ નવ રંગ – નવ કડી તેમાં છે. અને તેનાં અભિનંદન 'ભાઈ'ને – વાજસુરવાળાને અપાયાં છે!!!" ત્રણ ત્રણ આશ્ચર્યચિહ્નોથી જેની આશ્ચર્યમયતા ઘૂંટવામાં આવી છે તે રમેશભાઈને અભિપ્રેત રહસ્ય એ છે કે કાવ્ય સંચિતનું છે અને વાજસુરવાળાના કાવ્ય તરીકે એ કલાપીને મોકલાયું છે. વાજસુરવાળા પણ સંચિતના કવિતા-ખજાનામાંથી તફડંચી કરનાર ખેલપટુ રાજવી!

મને તો સમગ્ર ઘટના ભારે કૌતુકભરી લાગે છે. કલાપી, વાજસુરવાળા ને સંચિત્ ત્રણે એકદમ અંગત મિત્રો. એટલા બધા અંગત કે પત્રો પણ સંયુક્ત રીતે લખાય. છતાં કલાપી અને વાજ-

સુરવાળા બન્ને સંચિતના કવિતાખજાનામાંથી તફડંચી કરે અને એકબીજાને મોકલે, એકબીજાને ખરી હકીકતથી અજાણ રાખે. સંચિતનો પણ આમાં પૂરો મૂંગો સહકાર. વળી પાછા સંચિત વાજસુરવાળાને આપી દીધેલું કાવ્ય પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં છાપે. અજબ પ્રકારની છે આ બિરાદરી!

ખેર! આ તો રમેશભાઈનું વાચન છે. મારું વાચન એવું નથી. એમને જે સ્પષ્ટતાથી કહેવાયેલું લાગે છે તે મને એવું લાગતું નથી. 'દોરંગી દુનિયા' એ કાવ્યશીર્ષકનો કૉપીરાઇટ શું સંચિતનો જ છે? વાજસુરવાળા પણ આ શીર્ષકથી કાવ્ય ન લખી શકે? મને વહેમ છે કે તપાસ કરીએ તો આ શીર્ષકનાં ઘણાં કાવ્યો ગુજરાતીમાં મળી આવે. કહાનજી ધર્મસિંહનું આ શીર્ષકનું એક પદ તો મને જોવા મળેલું જ છે (નથુરામ શર્માપ્રણીત શ્રી પરમપદબોધિની, પ્ર. કહાનજી ધર્મસિંહ, ૧૮૯૯, પૃ. ૨૦૬). વળી, વાજસુરવાળા કવિયશના એવા આકાંક્ષુ હતા કે એમણે બીજાનાં કાવ્યો તફડાવવાની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે? વાજસુરવાળાને નામે કોઈ કાવ્યસંગ્રહ તો નથી જ, એમનાં કાવ્યો સામયિકોમાં પણ ઝાઝાં છપાયાં હોવાનો સંભવ નથી. માત્ર કલાપી પાસે કવિયશ ખાટવાનું એમને શું પ્રયોજન? વસ્તુતઃ કલાપીએ તો એમને કવિતા લખવા માટે પ્રોત્સાહન આપવું પડે છે. કલાપીનો વાજસુરવાળા પરનો તા. ૧૦-૯-૯૭નો પત્ર જુઓ:

"'ઘણો કાળ નહીં વપરાયેલી શક્તિ' પણ પ્રબળ શક્તિ, હંમેશાં વપરાતી નિર્બળ શક્તિથી કેટલું સારું કરી શકે છે તેનો 'સહજ ચિતાર' આપતાં આપનાં કાવ્યો મળ્યાં...

...આ કાવ્યો સંબંધે કંઈ બોલવા કરતાં આપ કાવ્યો શા માટે નથી લખતા એ બોલવાનું મન થઈ જાય છે. આપ આવાં જ ભલે લખો. લાંબા લખવાની કાંઈ જરૂર નથી...

...કૃપા કરી આપ જેટલું લખો તેની મારી માફક કોઈ એકાદ

નોટબુકમાં સંભાળથી તારીખ સાથે નકલ કરી રાખતા જશો. ભલે થોડાં જ પાનાંનું પણ કોઈ સમયે એક બહુ સુંદર પુસ્તક આપ બહાર પાડી શકશો." (કલાપીની પત્રધારા, પૃ. ૧૮૪–૮૫).

આમ છતાં, કલાપીના વાજસુરવાળા પરના પત્રોમાંના ઉલ્લેખો બતાવે છે કે વાજસુરવાળાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૯૪ની સાલમાં તો નિયમિત ચાલી છે. (જુઓ કલાપીની પત્રધારા, વાજસુરવાળા પરના પત્ર ક્રમાંક ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮) અને 'દોરંગી દુનિયા' એ સમયનું જ કાવ્ય છે. ઉપરાંત, કલાપી વાજસુરવાળા સાથે ઘણી કાવ્યચર્ચાઓ કરતા પણ જણાય છે. સંચિત પરના પત્રોમાં છે એનાથી એ વધારે હોય એવું દેખાય છે. વાજસુરવાળાની કાવ્યરસજ્ઞતા વિશે શંકા કરવા જેવું કંઈ નથી.

હવે કેટલીક નક્કર હકીકતો. 'સંચિતનાં કાવ્યો' (પૃ.૩૨–૩૩)માં "દોરંગી દુનિયા"ની રચનાસાલ ૧૮૯૩ અપાયેલી છે. કલાપીને વાજસુરવાળાને નામે 'દોરંગી દુનિયા' મોકલાય છે છેક ઓક્ટોબર ૧૮૯૪માં. વળી સંચિતની 'દોરંગી દુનિયા' એક ભજન છે, જ્યારે વાજસુરવાળાને નામે મોકલાયેલ 'દોરંગી દુનિયા' ગઝલ હોવાનું કલાપીના પ્રતિભાવો પરથી સમજાય છે. કલાપીનું એ કૃતિ વિશેનું ઘણું વિવેચન (જે રમેશભાઈએ ઉદ્ધૃત કર્યું નથી) સંચિતની 'દોરંગી દુનિયા' સાથે બંધબેસતું જણાતું નથી. સંચિતની કૃતિ આ પ્રમાણે છે:

દોરંગી દુનિયા

(ભજન)

દોરંગી દુનિયાંના ખેલની ખુબી આ :
શઠ સંસારી જનને ભૂલાવે, સાચાં સાથી મનાવે,
ઊપરથી કહે વ્હાલાં, દુનિયાં૦

ઇઝાક-બાશેવિસ સિંગર સાથે એક મુલાકાત

□ હેરલ્ડ ફ્લેંડર

□ અનુ. શરીફા વીજળીવાળા

(સાંપ્રત યિદ્દીશ સર્જકોમાં સહુથી વધુ જાણીતા થયેલા ઇઝાક બાશેવિસ સિંગર પોલેંડના રેડઝામીનમાં ૧૯૦૪ની ૧૪ જુલાઈએ જન્મ્યા હતા. (અવસાન ૨૪ જુલાઈ ૧૯૯૧). તેમના પિતા રબાઈ, યહૂદી ધર્મગુરુ, હતા અને મોટાભાઈ આઈ. જે. સિંગર જાણીતા નવલકથાકાર હતા. ભાઈના પગલે લખવા તરફ વળેલા સિંગર હંમેશાં પોતાનું બધું જ લખાણ યિદ્દીશ ભાષામાં જ લખતા રહ્યા. 'ગિમ્પેલ ધ ફૂલ અને બીજી વાર્તાઓ' અને 'એ ક્રાઉન ઑફ ફિધર્સ અને બીજી વાર્તાઓ' જેવા વાર્તાસંગ્રહો તથા 'ધી મેજિસિયન ઑફ લવલીન', 'ધી સ્લેવ', 'ધી મેનોર', 'એનિમિઝ, એ લવસ્ટોરી' અને 'શોશા' જેવી નવલકથાઓના લેખક સિંગર પોતાના જીવન દરમિયાન સાહિત્યનાં બધાં જ પ્રતિષ્ઠિત પારિતોષિક મેળવી ચૂકયા હતા. રાષ્ટ્રીય ચંદ્રકો ઉપરાંત ૧૯૭૮માં એમને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક પણ મળ્યું હતું.

અમેરિકન નાગરિક બનેલા આ યિદ્દીશ સર્જકની કથાસૃષ્ટિ કંઈક વિચિત્ર, અજબગજબની, ભયાવહ અને છતાં જિજ્ઞાસારસવાળી છે. તેની મોટાભાગની વાર્તાઓમાં રબાઈ, ભૂત–પ્રેત, શેતાન, મરી ગયેલી વ્યક્તિના આત્મા, વેશ્યાઓ વગેરે હોવાનાં જ. યહૂદી પરંપરામાંથી પોતાના વિષયવસ્તુને શોધી કાઢતા આ લેખકની

વાર્તાઓની આધુનિક સંવેદના તેને બીજા યિદ્દીશ સર્જકોથી જુદા પાડે છે. યહૂદી પરંપરામાં વિદ્રોહી ગણાયેલા આ લેખક પર ભૂત–પ્રેત ને શેતાનની સૃષ્ટિ ફરી ખડી કરવા બદ્દલ પ્રતિક્રિયાવાદી જેવું દોષારોપણ પણ થયેલું. સિંગરની વાર્તાઓની એક ખાસ લાક્ષણિકતા છે એમની વાર્તા કહેવાની રીતિ, એમની નિરૂપણશૈલી. સદીઓથી માણસજાત જે વાર્તારસ માટે કથાઓ વાંચતી, સાંભળતી આવી છે તે રસ સિંગરમાં ભરપૂર ભરેલો છે. યહૂદી પરંપરા સાથે નિકટતાથી સંકળાયેલા સિંગરનાં લખાણોમાં આધુનિક સંવેદના સ્પષ્ટ દેખાય છે. યિદ્દીશ સાહિત્યજગત જેમની સામે શંકાની નજરે જુવે છે એવા સિંગર પોતે શું માને છે — પોતાના વિશે, વાર્તા વિશે, સાહિત્ય વિશે અને વિશ્વ વિશે.. શું માને છે તે જાણવા હેરલ્ડ ફ્લેન્ડરે ૧૯૬૮માં લીધેલ એક મુલાકાતના અમુક અંશોનો ભાવાનુવાદ અહીં આપ્યો છે.)

હેરલ્ડ : ઘણા લેખકો જ્યારે લખવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે કોઈ આ કે તે લેખકને આદર્શ તરીકે રાખીને લખે છે.

સિંગર : હા, મેં પણ આદર્શ રાખ્યો હતો. મારા માટે મારા મોટાભાઈ, જાણીતા નવલકથાકાર આઈ. જે. સિંગર આદર્શ હતા. મને એમનાથી સારો કોઈ આદર્શ લેખક દેખાયો જ નહીં. મેં એમને લખવાની શરૂઆત કરતા, ધીરે ધીરે પ્રકાશિત કરતા, માતા–પિતા સાથે સંઘર્ષ કરતા જોયેલા એટલે સ્વાભાવિક જ છે કે મારા પર એમની અસર પડે જ. વાત અસર સુધી જ નથી અટકતી. મેં જ્યારે મારાં લખાણ પ્રકાશિત કરવા માંડ્યાં ત્યારે મારા ભાઈએ મને લખવા માટેના કેટલાક નિયમો કહેલા જે આજે ય મારા માટે એટલા જ પવિત્ર છે. એમાંનો એક નિયમ એવો હતો કે હકીકત (Fact) ક્યારેય જૂની કે વાસી થતી નથી. હા, તેની વિશેની

સમજ (કૉમેન્ટરી) વાસી થઈ શકે છે. જ્યારે પણ કોઈ લેખક વધારે પડતી સમજાવવાની કોશિશ કરે, મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરવાની કોશિશ કરે ત્યારે તે પોતાના સમયથી બહાર નીકળી જાય છે. કલ્પના કરો કે હોમર પોતાના નાયકોનાં કાર્યોને પુરાણી ગ્રીક ફિલસૂફી પ્રમાણે, એના સમયના માન પ્રમાણે વર્ણવે છે. તો કોણ વાંચશે હોમરને? પણ સદ્નસીબે હોમરે આપણને માત્ર હકીકતો અને કલ્પનો જ આપ્યાં છે. અને એ જ કારણે આજે ય ઇલિયડ અને ઓડિસી આપણને આપણા જ લાગે છે. અને મારી દૃષ્ટિએ આ વાત બધા જ પ્રકારનાં લખાણ માટે સાચી છે. જેવો લેખક પોતાના નાયકના હેતુઓ મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી સમજાવવા બેસે એ સાથે જ તે ખલાસ થઈ જાય છે, લેખક તરીકે. એનો એવો અર્થ નથી કે હું મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથાઓની વિરુદ્ધ છું. ઘણા બધા પ્રતિભાશાળી સર્જકોએ આ દિશામાં સારી કામગીરી બજાવી છે. પણ હું પોતે, લેખકો માટે, ખાસ કરીને તો નવા લેખકો માટે આનું અનુકરણ કરવું તે ઇષ્ટ નથી ગણતો. દા. ત., તમે દોસ્તોવસ્કીને મનોવૈજ્ઞાનિક ધારાનો લેખક કહેશો. પણ હું નહીં કહું. આગવી શૈલી જાળવી રાખીને તે પ્રસંગોને વર્ણવતો, પણ તોય એની મૂળભૂત લાક્ષણિકતા તો હકીકતોના આલેખનમાં જ છે.

હે.: મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ અને લખાણ વચ્ચેના સંબંધ વિશે તમે શું માનો છો? ઘણા લેખકો આવા વિશ્લેષણ કર્યા પછી પછી કહે છે કે તેનાથી તેમની જાતને અને પાત્રોને સમજવામાં મદદ મળે છે.

સિં.: જો લેખકનું મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ ડૉક્ટરની ઑફિસમાં થાય તો એ એક ધંધો છે. પણ લેખક પોતે એના લખાણમાં આવું કરવાની કોશિશ કરે એ તો ભયાનક કહેવાય. હું તો

માનું છું કે લેખક જ્યારે આવા મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કરવા બેસે છે ત્યારે તે પોતાના જ સર્જનનું સત્યાનાશ કરે છે.

હે. : તમે મને એક વખત કહેલું કે તમે જિંદગીમાં પહેલું વાંચન શેરલોક હોમ્સના પરાક્રમોથી શરૂ કર્યું હતું.

સિ. : હા, હું દસ કે અગિયાર વર્ષનો હતો ત્યારે મેં એ વાંચ્યાં હતાં. અને મને એ અદ્દભુત લાગેલાં. પણ હું શેરલોક હોમ્સ ફરી વાંચવાની હિંમત નથી કરતો, એ બીકે કે રખેને આજે મને એ નિરાશ કરે!

હે. : તમને લાગે છે કે આર્થર કોનન ડૉયલની તમારા પર કોઈ રીતે અસર પડી હોય?

સિં. : હં...મને નથી લાગતું કે શેરલોક હોમ્સની વાર્તાઓએ મારા પર કોઈ પણ પ્રકારની અસર પાડી હોય. પણ હું એક વાત જરૂર કહીશ કે બાળપણથી જ મને વાર્તામાં તનાવ આવે તે ગમતું. મને વાર્તા વાર્તા જેવી હોય એ ગમતું એટલે કે તેમાં શરૂઆત હોય, અંત હોય અને અંતે શું થશે તે જાણવા માટે આતુરતા હોય. આ નિયમને મેં આજે પણ જાળવી રાખ્યો છે. હું માનું છુ કે આજે વાર્તા કહેવાની કળા લગભગ ભુલાઈ જવા માંડી છે. પણ હું આ પરંપરાગત કથનશૈલી ભૂલી જવા માગતો નથી. મારા માટે આજે પણ વાર્તા એ વાર્તા જ છે, જેમાં વાચક વાર્તા સાંભળે છે અને 'હવે શું થશે?' એ જાણવા આતુર છે. વાચક પહેલેથી જ બધું જાણતો હોય એવી વાર્તાને હું વાર્તા નથી કહેતો. ભલેને પછી ગમે એટલી સારી રીતે તે વર્ણવાઈ હોય.

હે. : નોબેલ પારિતોષિક આપતી સમિતિએ નક્કી કર્યું કે તેઓ ઇઝરાયલનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા બે યહૂદી લેખકોને પારિતોષિક આપશે. મને આ વાતથી આશ્ચર્ય થયું હતું કે તમે

યહૂદી લેખક જેવી વ્યાખ્યા કઈ રીતે નક્કી કરો?

સિં.: મારા માટે તો માત્ર યિદ્દીશ, હિબ્રૂ, અંગ્રેજી, સ્પેનિશ લેખકોનું અસ્તિત્વ છે. યહૂદી લેખક કે કેથોલિક લેખક જેવો વિચાર જ મને તો વિચિત્ર લાગે છે. પણ આ વિશે તમે મારી પાસે ફોડ પાડીને કહેવડાવવા માગતા જ હો તો હું એવું કહું કે, જેને હિબ્રૂ, યિદ્દીશ આવડતી હોય જેણે તાલ-મૂડ, મિદ્રાશ અને હાસિદિક સાહિત્ય વાંચેલાં હોય તો તે યહૂદી પરંપરાનો છે એમ કહી શકાય. પછી તે યહૂદી વિશે, યહૂદી-જીવન વિશે લખે ત્યારે કદાચ આપણે તેને યહૂદી લેખક કહી શકીએ, પછી ભલેને તે ગમે તે ભાષામાં લખે. જોકે આપણે તેને માત્ર લેખક તરીકે પણ ઓળખી શકીએ.

હે.: આજે ખૂબ ઓછી વંચાતી યિદ્દીશ ભાષામાં તમે લખો છો. તમારાં પુસ્તકો આમ તો ૫૮ ભાષામાં અનુવાદિત થઈ ચૂકયાં છે પણ તમે એકવાર કહ્યું હતું કે તમારા મોટાભાગના વાચકોએ અનુવાદ જ વાંચવા પડે છે. આ વિશે તમને ચિંતા છે. આ પરિસ્થિતિ તમને ગમતી પણ નથી. તમને એવું લાગે છે કે અનુવાદમાં ઘણુંબધું ખલાસ થઈ જાય છે?

સિં.: હા, એ હકીકત છે કે મારા વાચકો મને સીધા નથી વાંચી શકતા એનું મને દુઃખ છે. અને જ્યાં સુધી અનુવાદને લાગે-વળગે છે, તો દરેક લેખક અનુવાદમાં કંઈક ગુમાવતો જ હોય, કવિ અને હાસ્યલેખક તો ખાસ. વળી જે લેખકોનું લખાણ ચુસ્તપણે લોકવિદ્યા–લોકસાહિત્ય સાથે સંકળાયેલું હોય તેને તો ઘણુંબધું ગુમાવવું પડે. મારી જ વાત કરું તો અનુવાદમાં મારે ઘણું વેઠવાનું થાય છે. પણ પછીથી મેં પોતે અનુવાદમાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું, પ્રશ્નો જાણ્યા અને મારા લખાણને બહુ હાનિ ન પહોંચે તે માટે કાળજી લેવા માંડી. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો માટે બીજી ભાષામાં અર્થ

શોધી કાઢવો એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે. પણ સાથે સાથે એય. હકીકત છે કે આપણે બધા સાહિત્યને અનુવાદ દ્વારા જ પામીએ છીએ. મોટાભાગના લોકોએ બાઇબલનો અનુવાદ જ વાંચ્યો હશે. હોમર કે આવા કોઈપણ પ્રશિષ્ટ લેખકને આપણે અનુવાદ દ્વારા જ વાંચીએ છીએ. અનુવાદ લેખકને નુકસાન જરૂર કરે છે, પણ એને ખલાસ નથી કરી નાખતો. જો તે ખરેખર સારો સર્જક હશે તો તે અનુવાદમાં પણ નિખરી ઊઠશે. મેં મારા પોતાના કિસ્સામાં આ જોયું જ છે. મને તો અનુવાદે ઊલટાની મદદ કરી છે. જ્યારે હું અનુવાદને બરાબર કરતો હોઉં, અનુવાદકને મદદ કરતો હોઉં ત્યારે ફરી ફરી મારા લખાણમાંથી પસાર થાઉં છું. આ દરમિયાન મને કેટલીયે ખામીઓ દેખાય છે. એટલે મને તો અનુવાદે મારી કેટલીયે ખામીઓ દૂર કરવામાં મદદ કરી છે મેં જો અનુવાદ ન કર્યા હોત, વાંચ્યા ન હોત તો ક્યારેય મારી ભૂલો નજરે ન પડત.

હે. : એ વાત સાચી છે કે વચ્ચે ચાર-પાંચ વર્ષ માટે તમે બિલકુલ જ લખવાનું છોડી દીધું હતું? કારણ કે તમને એવી લાગણી થઈ કે જેના વિશે લખી શકાય એવું કોઈ નથી, કશું નથી.

સિ. : હા, એ વાત સાચી છે. જ્યારે હું અમેરિકા આવ્યો ત્યારે થોડાંક વર્ષ મેં લખવાનું છોડી દીધું હતું. વાચકો ન હતા એ કારણે નહીં, એ તો અઢળક હતા. પણ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું એ એક પ્રકારની કટોકટી ઊભી કરે છે જીવનમાં. મને એવું જ લાગતું કે હું મારી ભાષા ગુમાવી બેઠો છું. મારાં કલ્પનો ખલાસ થઈ જતાં હતાં. હું એવી હજારો વસ્તુઓ જોઈ રહ્યો હતો જેના માટે કોઈપણ શબ્દ મને વિદ્દીશમાં નહોતા મળતા. દા. ત. 'સબવે' જેવો શબ્દ લો. અમારા પોલેંડમાં 'સબવે' જેવું કશું છે જ નહીં. એટલે એના માટે

અમારી યિદ્દીશમાં કોઈ શબ્દ જ નથી. અચાનક આવી અગણિત વસ્તુઓ સાથે કામ પાડવાનું આવ્યું અને હું મારી ભાષા ખોવા માંડયો. વળી, આજુબાજુની વસ્તુઓ માટેની લાગણી પણ ખતમ થવા માંડી. આ બધાં કારણોસર વર્ષો સુધી મારું લખવાનું ઠપ્પ થઈ ગયેલ.

હે. : યિદ્દીશ ભાષાને પોતાનું કોઈ ઊજળું ભાવિ હશે કે પછી થોડાંક વર્ષોમાં જ તે એક મૃત ભાષા બની જશે? તમારું શું માનવું છે?

સિં. : એ કયારેય મૃત ભાષા બની શકે જ નહીં. કારણ કે, યિદ્દીશભાષા પાંચસો–છસ્સો વર્ષના યહૂદી ઇતિહાસ સાથે જોડાયેલી છે.– એક મહત્ત્વના ઇતિહાસ સાથે. એટલે જેને આ ઇતિહાસ જાણવો હશે તેણે યિદ્દીશ શીખવી જ પડશે. હું તો મજાકમાં કહું પણ છું કે આજથી સો વર્ષ પછીની પેઢીને જ્યારે સંશોધન કરવું હશે ત્યારે યિદ્દીશ કેટલી બધી કામ લાગશે! હું નથી માનતો કે આ ભાષા કયારેય ભુલાઈ જાય. તમે એરામિક ભાષાનો જ દાખલો લોને? લગભગ બે હજાર વર્ષથી યહૂદીઓ આ ભાષા નથી વાપરતા પણ તોય આજેય એ ભાષા છે જ.

હે. : યિદ્દીશમાં લખતા સમકાલીન લેખકો વિશે કોઈ વિચારે તો તમારું જ નામ હોઠે ચડે છે. પણ પછી એક જ નામથી અટકી જવાય છે. બીજું કોઈ યાદ નથી આવતું. તમે જેને માનથી જોતા હો એવા કેટલા સર્જકો યિદ્દીશમાં છે?

સિં. : એક કવિ છે – એરોન ઝેઇટલીન જેને હું અતિશય આદરથી જોઉં છું. એ મારા મિત્ર છે એટલે નથી કહેતો પણ તે ખરેખર એક મહાન કવિ છે. થોમસ હાર્ડી જેનો હું અતિ આદર કરું છું, એમના જેટલી જ ઉમદા કવિતા એરોનની છે. બીજા...બીજા પણ ઘણાં યિદ્દીશ લેખકો છે. એમાંના કેટલાક જાણીતા પણ છે. જેવા કે શોલેમ એસ્ચ, ડેવિડ

બર્ગેલ્સન, એ. એમ. ફ્યુચ...પણ આ બધા લેખકો માટે એક વાત કહેવી પડે કે તેમની કૃતિઓ અસરકારક છે પણ જુનવાણી હોય છે; કારણ કે આધુનિક યિદ્દીશ લેખક વાસ્તવિક યહૂદી સંસ્કૃતિ વિશે નથી લખતો – તે પોતે પ્રબોધનની પેદાશ હોવા છતાં. યહૂદી પરંપરામાંથી મુક્ત થઈને વૈશ્વિક બનવાનો વિચાર આ બધાના ભેજામાં પહેલેથી જ ભરાવવામાં આવે છે. અને તેઓ બધા વૈશ્વિક બનવા માટે એટલો બધો શ્રમ કરે છે કે તેઓ વધારે પ્રાદેશિક બની જાય છે. આ એક મોટી કરુણતા છે. ઈશ્વરનો આભાર કે મેં જ્યારે લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે આ અભિશાપથી દૂર રહ્યો. મને સતત ટોકવામાં આવતો, નાહિંમત કરવામાં આવતો. હું ભૂત-પ્રેત અને શેતાન વિશે શા માટે લખું છું એવું પૂછતાં. હું શા માટે યહૂદીઓની સાંપ્રત પરિસ્થિતિ વિશે, સમાજવાદ વિશે, એકતા વિશે, એક દસ્યુ જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ કેવી રીતે ઉપર ઊઠે...આ બધા વિશે નથી લખતો? પણ મારી અંદરનો અવાજ મને આવું કરવા ના પાડતો. તેઓ 'હું જુનવાણી છું' એવી ફરિયાદ કરતા. જે પેઢીઓ ખતમ થઈ ગઈ છે ત્યાં હું કેમ પાછો જઈ રહ્યો છું? હું પ્રગતિવિરોધી છું...વગેરે વગેરે...પણ ઊગતા લેખકો ક્યારેક વધુ જિદ્દી હોય છે. એમના રસ્તે ચાલવાની મેં ના પાડી. અને પાછળથી હું એ બદલ ખુશ પણ થયો. તેઓ મારી પાસે જે પ્રકારનું લખાવવા માગતા હતા તે લખવાનું મારા સ્વભાવમાં ન હતું એનો મને આનંદ થયો. આ પ્રકારનું સાહિત્ય એટલું બધું જરીપુરાણું, કાળગ્રસ્ત થઈ ગયું છે. એટલે યિદ્દીશ ભાષામાં અનુવાદકો નથી મળતા એ પ્રશ્ન નથી પરંતુ અમારી પાસે અનુવાદ કરવા જેવું બહુ ઓછું છે.

હે. : તમે જ્યારે 'આ પ્રકારનું સાહિત્ય' કહો છો ત્યારે તમારો

કૃપામાં માનું છું. પણ હું લખવા સિવાય જિંદગીના બધે જ પાસામાં ચમત્કારને માનું છું. મારા અનુભવે મને સમજાયું છે કે સર્જનમાં કોઈ ચમત્કાર મદદ કરતો નથી. માત્ર સખત પરિશ્રમ જ સારું લખાણ નિપજાવી શકે છે. સસલાના પગને ખિસ્સામાં રાખવાથી સારી વાર્તા લખી ન શકાય.

હે.: તમે વાર્તાઓ કઈ રીતે લખો છો? પત્રકાર માફક તમે બધું નિરીક્ષણ કરતા રહો છો? તમે નોંધ લખો છો?

સિં.: વાર્તા માટે હું ક્યારેય બહાર દૃષ્ટિ નથી નાખતો. હું નોંધ લખું છું પણ પત્રકાર માફક ક્યારેય નહીં. મારી બધી જ વાર્તાઓ બહાર ભટક્યા વગર જ મારી જિંદગીમાં પ્રવેશી હોય, એવી વસ્તુ પર જ આધારિત હોય છે. હું માત્ર વાર્તાના વિચારબીજ વિશે નોંધ લખું છું. પણ વાર્તામાં પરાકાષ્ઠા તો હોવી જ જોઈએ. હું કંઈ જીવનનો અંશ એટલે સાહિત્ય એમ માનનારો લેખક નથી; આવો કોઈ વિચાર ઝબકે તો હું મારી સાથે હંમેશ રહેતી નોંધપોથીમાં ટપકાવી લઉં છું. અંતે જ્યારે અંદરથી વાર્તા લખવાની ફરજ પડે ત્યારે હું વાર્તા લખું છું.

હે.: વાર્તા અને નવલકથાઓ લખવા ઉપરાંત તમે જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષો પત્રકારત્વમાં ગાળ્યાં છે. આજે પણ તમે 'ફોરવર્ડ'માં પત્રકાર તરીકે કામ કરો છો ને?

સિં.: હા, હું પત્રકાર છું. દર અઠવાડિયે હું બે કે ત્રણ લેખ છાપામાં લખું છું. પણ યિદ્દીશ પત્રકારત્વ બીજી ભાષાના, ખાસ કરીને અંગ્રેજી પત્રકારત્વથી ઘણું અલગ પડે છે. અમેરિકામાં તો પત્રકાર એટલે એવો માણસ જે યા તો માત્ર હકીકતો સાથે કામ પાડે અથવા રાજકીય સ્થિતિ વિશે અહેવાલ આપતો રહે. યિદ્દીશ વર્તમાનપત્ર દૈનિક હોવા છતાં એ દૈનિક સામયિક જેવું છે. હું 'ફોરવર્ડ'માં જિંદગીના અર્થ વિશે, આત્મહત્યા ને

સિ : હું માનું છું કે શું વૈજ્ઞાનિક અને શું નહીં એવો વિજ્ઞાનનો અભિપ્રાય સમય સાથે બદલાય છે. એવી કેટલીયે હકીકતો છે જેને તમે પ્રયોગશાળામાં સાબિત ન કરી શકો અને તો પણ એ હકીકતો છે જ. આને વીજળીનો પ્રવાહ કહેવાય એવું તમે પ્રયોગશાળામાં સાબિત કરી શકો પણ એક સમયે નેપોલિયન હતો એવું ન બતાવી શકો. અને છતાંય નેપોલિયન હતો જ એવું આપણે જાણીએ છીએ. આજે તમે જેને ભૂત-પ્રેત, આત્મા કે અંતર્દૃષ્ટિ કહો છો તે પણ આવી જ હકીકતો છે જેને તમે પ્રયોગશાળામાં બતાવી ન શકો, એના પર પ્રયોગ ન કરી શકો. પણ એનો અર્થ એ નહીં કે આ હકીકતો સાચી નથી.

હે : અને શેતાન વિશે તમે શું માનો છો? તમારા કેટલાંયે લખાણમાં શેતાન મુખ્ય પાત્ર હોય છે.

સિં : સ્વાભાવિક છે હું શેતાન અને ભૂત-પ્રેતને સાહિત્યિક પ્રતીક તરીકે વાપરું છું. એનું કારણ છે, મને એમના પ્રત્યે એક પ્રકારનો લગાવ છે. જો એવું ન હોત તો કદાચ આ તત્ત્વોને મેં ન વાપર્યાં હોત, હું આજે પણ માનું છું કે આપણે બધા આ પ્રકારનાં તત્ત્વોથી ઘેરાયેલા છીએ. હું આવી માન્યતાઓ વચ્ચે ઊછર્યો છું, અને આજે પણ હું તેને વળગી રહ્યો છું. એવું નથી કે હું એને માટે પ્રયત્ન કરું છું, પણ તે બધા મને વળગેલા છે. રાતે જો તમે લાઇટ બંધ કરી દો તો અંધારા ઓરડામાં મને બીક લાગે. મને સાતઆઠ વર્ષની ઉંમરે લાગતી એવી જ બીક. આ બધાને તૂત કહેતા કેટલાય બુદ્ધિજીવીઓ સાથે મેં વાત કરી છે. પણ જ્યારે મેં તેમને શિયાળાની રાતે એક ઓરડામાં લાશ સાથે સૂવા માટે કહ્યું, તેઓ ધ્રૂજી ઊઠેલા. એટલે આ અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનો ડર દરેકમાં હોય જ છે. હવે જો બધા જ આ તત્ત્વોથી ડરતા હોય તો

પછી તેમનો ઉપયોગ શા માટે ન કરવો એ મને સમજાતું નથી. તમે ફરાકથી ડરો છો એનો અર્થ એ કે તમે એ તત્ત્વોના અસ્તિત્વને સ્વીકારો તો છો જ. જેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેનાથી આપણે શા માટે ડરીએ?

હે.: તમે એક જ યહૂદી લેખક છો જે શેતાન વિશે લખે છે. હિબ્રૂ સાહિત્ય પણ આ પૈશાચિક સૃષ્ટિની વાતને અવગણે છે.

સિં.: એ સાચું છે કે યિદ્દીશ અને હિબ્રૂ સાહિત્ય પ્રબોધનની અસર તળે છે. એ બંને આધુનિક સાહિત્યના રસ્તે જઈ રહ્યા છે. આપણે બહુ વર્ષો સુધી મધ્યયુગમાં સબડતાં રહ્યા છીએ, અને આધુનિક સાહિત્ય વધુ તાર્કિક અને બૌદ્ધિક હોવાથી વાસ્તવિક વિશ્વ સાથે કામ પાડે છે – વગેરે વિચારો સાથે જ લેખકો લખવાનું શરૂ કરે છે. એટલે આ બધા માટે તો હું પ્રત્યાઘાતવાદી લેખક હતો. જ્યારે મેં લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે પાછા પગલે અંધારયુગમાં જઈ રહ્યો હતો એવો લેખક હું હતો. પણ મેં પહેલાંય તમને કહ્યું એ પ્રમાણે યુવાન લેખકો જિદ્દી હોય છે. તમારા માટે જે અજ્ઞાત છે એ જ મારા માટે વાસ્તવિક છે. આવાં બધાં લખાણ માટે તેઓએ મને દોષિત ઠરાવ્યો. પણ હવે આજે જ્યારે આ પ્રકારના લખાણને સફળતા મળી છે ત્યારે તેઓ સમાધાનનો સૂર કાઢી રહ્યા છે. કારણ કે તમે તો જાણો જ છો કે આ દુનિયામાં બધા ઊગતા સૂરજને જ પૂજવાના. ખરેખર તો ક્યારેક કોઈને પણ મારી જેવાં લખાણોમાં રસ પડે એવું હું માનતો જ ન હતો. મને રસ પડતો હતો અને મારા માટે એ પૂરતું હતું.

હે.: તમે જે રીતે ધાર્મિક વિધિઓ અને અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોમાં રસ ધરાવો છો – તો તમારા પોતા માટે – ખાસ કરીને તમારા કામ સાથે આવું કંઈ સંકળાયું છે?

સિં.: એ સાચું છે કે હું ચમત્કારોમાં માનું છું. અથવા તો ઈશ્વરની

કૃપામાં માનું છું. પણ હું લખવા સિવાય જિંદગીના બધા જ પાસામાં ચમત્કારને માનું છું. મારા અનુભવે મને સમજાયું છે કે સર્જનમાં કોઈ ચમત્કાર મદદ કરતો નથી. માત્ર સખત પરિશ્રમ જ સારું લખાણ નિપજાવી શકે છે. સસલાના પગને ખિસ્સામાં રાખવાથી સારી વાર્તા લખી ન શકાય.

હે.: તમે વાર્તાઓ કઈ રીતે લખો છો? પત્રકાર માફક તમે બધું નિરીક્ષણ કરતા રહો છો? તમે નોંધ લખો છો?

સિં.: વાર્તા માટે હું ક્યારેય બહાર દૃષ્ટિ નથી નાખતો. હું નોંધ લખું છું પણ પત્રકાર માફક ક્યારેય નહીં. મારી બધી જ વાર્તાઓ બહાર ભટક્યા વગર જ મારી જિંદગીમાં પ્રવેશી હોય, એવી વસ્તુ પર જ આધારિત હોય છે. હું માત્ર વાર્તાના વિચારબીજ વિશે નોંધ લખું છું. પણ વાર્તામાં પરાકાષ્ઠા તો હોવી જ જોઈએ. હું કંઈ જીવનનો અંશ એટલે સાહિત્ય એમ માનનારો લેખક નથી. આવો કોઈ વિચાર ઝગે તો હું મારી સાથે હંમેશ રહેતી નોંધપોથીમાં ટપકાવી લઉં છું. અંતે જ્યારે અંદરથી વાર્તા લખવાની ફરજ પડે ત્યારે હું વાર્તા લખું છું.

હે.: વાર્તા અને નવલકથાઓ લખવા ઉપરાંત તમે જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષો પત્રકારત્વમાં ગાળ્યાં છે. આજે પણ તમે 'ફોરવર્ડ'માં પત્રકાર તરીકે કામ કરો છો ને?

સિં.: હા, હું પત્રકાર છું. દર અઠવાડિયે હું બે કે ત્રણ લેખ છાપામાં લખું છું. પણ યિદ્દીશ પત્રકારત્વ બીજી ભાષાના, ખાસ કરીને અંગ્રેજી પત્રકારત્વથી ઘણું અલગ પડે છે. અમેરિકામાં તો પત્રકાર એટલે એવો માણસ જે યા તો માત્ર હકીકતો સાથે કામ પાડે અથવા રાજકીય સ્થિતિ વિશે અહેવાલ આપતો રહે. યિદ્દીશ વર્તમાનપત્ર દૈનિક હોવા છતાં એ દૈનિક સામયિક જેવું છે. હું 'ફોરવર્ડ'માં જિંદગીના અર્થ વિશે, આત્મહત્યા ન

કરવા વિશે, ભૂત–પ્રેતના સંશોધન વિશે લેખો લખી શકું છું. અમારા વાચકો રેડિયો કે ટી. વી. પરથી અથવા તો અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાંથી સમાચાર મેળવી લેવા ટેવાયેલા છે. એટલે જ્યારે તેઓ સવારમાં છાપું ખરીદે છે ત્યારે તેમને સમાચારની નથી પડી હોતી, તેઓ આવા લેખ જ વાંચવા માગતા હોય છે. એટલે જો તમે મને પત્રકાર કહેતા હો તો હું 'ધી ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ'ના પત્રકારથી ઘણો અલગ પડું.

હે.: તમને એવું લાગે છે કે જેને વાર્તાઓ કે નવલકથા લખવી હોય તેને ટાઇમ્સ જેવા વર્તમાનપત્રમાં પત્રકાર તરીકે કામ કરવાથી સારો એવો ફાયદો થાય?

સિં.: હું તો માનું છું કે માણસને, ખાસ કરીને લેખકને કોઈપણ પ્રકારની માહિતી કામ લાગે જ. હું નથી માનતો કે પત્રકાર થવાથી લેખકને કંઈ નુકસાન જતું હોય.

હે.: તમે બીજા લેખકોને ઓળખો છો?

સિં.: બહુ જ ઓછાને. કારણ કે અહીં અમેરિકામાં એવું કોઈ સ્થળ નથી જ્યાં એ બધાને મળી શકાય. જ્યારે પોલેંડમાં તો લેખકોની ક્લબ હતી, જ્યાં હું રોજ જતો. એવું કંઈ અહીં અમેરિકામાં નથી. હું અહીં કોઈ લેખકને નથી ઓળખતો એનું મને દુઃખ છે. ઘણાબધા લેખકો સાથે દોસ્તી કરવી મને ગમે.

હે.: ઘણા સમકાલીન લેખકો યુનિવર્સિટી સાથે સંકળાયેલા છે. લખતા લખતા આ રીતે ભણાવવાને જીવનનિર્વાહનું સાધન બનાવવા અંગે તમે શું માનો છો?

સિં.: હું પત્રકારત્વને શિક્ષણ કરતાં વધુ સારો વ્યવસાય માનું, ખાસ કરીને સાહિત્ય-ભણાવવા કરતાં. સાહિત્ય ભણાવવાને કારણે લેખક દરેક સમયે પૃથક્કરણ કરતો થઈ જાય છે. એક વિવેચક મને કહેતો હતો કે, 'હું ક્યારેય કશું પણ લખી

નહીં શકું, કારણ કે જેવી હું પ્રથમ પંક્તિ લખું છું કે હું એ વિશે નિબંધ લખવાં માંડું છું. હું મારા જ લખાણનું વિવેચન કરતો હોઉં છું.'

જ્યારે લેખક સર્જક અને વિવેચક બંને હોય ત્યારે આ સારું નથી. ક્યારેક એકાદ અવલોકન કે વિવેચન વિશે નિબંધ લખે એમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ પછી જો આ પ્રકારનું પૃથક્કરણ ચાલતું જ રહે બધો સમય અને એ જ એનો રોટલો બની જાય તો પછી એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે તે આવું જ લખી શકતો હશે. અને એ બહુ ખરાબ હાલત છે જ્યારે લેખક અધો સર્જક અને અર્ધો વિવેચક રહી જાય. તે પોતાના નાયક વિશે વર્તા કહેવાને બદલે પછી નિબંધ લખે છે.

હે. : તમારી કામ કરવાની પદ્ધતિ વિશે કંઈ કહેશો? તમે રોજ કામ કરો છો? અઠવાડિયાના સાતેય દિવસ?

સિ. : મારું એવું છે કે હું જ્યારે પણ સવારે ઊઠું છું ત્યારે હંમેશાં કંઈક લખવાની ઇચ્છા થાય છે. અને મોટાભાગના દિવસોએ હું લખું પણ છું. પણ પછી વચ્ચે ફોન આવે, 'ફોરવર્ડ' માટે લેખ લખવાનો થાય, ક્યારેક અવલોકન લખવાં પડે, કોઈ મુલાકાત લેવા આવે અને આમ દરેક સમયે મને ખલેલ પહોંચતી રહે. પણ તોય આ બધા વચ્ચે હું લખવાનું ગોઠવી લઉં છું. એના માટે મારે ક્યાંય ભાગવું નથી પડતું. કેટલાક લેખકો કહે છે કે તેઓ એકાંત ટાપુ પર જ લખી શકે. એમ તો ખલેલ ન પહોંચે તે માટે તેઓ ચંદ્ર પર પણ જઈ શકે છે. હું તો માનું છું કે આ રીતે ખલેલ પડવી એ જિંદગીનો એક ભાગ છે. અને ક્યારેક તો આ રીતે અવરોધ પહોંચે તેનાથી ફાયદો પણ થાય છે. જ્યારે તમે બીજા કશાકમાં વ્યસ્ત હો છો ત્યારે તમારો પરિપ્રેક્ષ્ય બદલાય છે, કે તમારી

ક્ષિતિજ વિસ્તરે છે. એટલે હું જો મારી જ વાત કરું તો બીજા લેખકો જેની વાત કરે છે એવી શાંતિમાં મેં ક્યારેય લખ્યું નથી. પણ તોય હું એ કહેતો રહીશ કે ગમે તેટલા અવરોધ વચ્ચે લખવાથી કંઈ ફરક પડતો નથી.

હે.: તમારી દૃષ્ટિએ લખવાનું સૌથી અઘરું પાસું કયું છે?

સિં: વાર્તાની ગૂંથણી. મારા માટે આ સૌથી અઘરું પાસું છે. વાર્તાને કઈ રીતે ગૂંથવી જેથી એમાં રસ પડે? વાર્તા ખરેખર લખવી એ મારા માટે સૌથી સહેલી વાત છે. એક વખત મારી પાસે ગૂંથણી આવી જાય પછી વર્ણનો અને સંવાદ તો બહુ સરળતાથી લખાઈ જાય છે.

હે.: મોટાભાગે પશ્ચિમી લખાણમાં નાયક અતિમાનવ, પૌરાણિક કથાનાં દેવ સદશ પાત્રો હોય છે. પણ યિદ્દીશ કથાસાહિત્યનાં યહૂદી લખાણોમાં નાયક મોટાભાગે સામાન્ય માણસ હોય છે. તે ગરીબ પણ હંમેશા સંઘર્ષ કરતો ગૌરવશાળી માણસ હોય છે. તમારું પોતાનું જોઈએ તો સામાન્ય માણસનું આદર્શ ઉદાહરણ તમારો મૂરખનો સરદાર ગિમ્પેલ છે. મોટા ભાગના યિદ્દીશ કથાસાહિત્યના નાયક આવા જ સામાન્ય માણસ હોય છે. એ વિશે તમારે શું કહેવાનું છે?

સિં.: હકીકત જોવા જઈએ તો યિદ્દીશ લેખક નાયકની આવી કોઈ વિભાવનાઓ વચ્ચે રહ્યો જ નથી. મારો કહેવાનો મતલબ છે કે યહૂદી પરંપરામાં આવા બહુ ઓછા નાયક છે. બહુ ઓછા રાજા કે ઉમરાવ લોકો દ્વંદ્વયુદ્ધ લડ્યા હશે. હવે જો મારી વાત પર આવું તો મને નથી લાગતું કે હું યિદ્દીશ લેખકોની 'સામાન્ય માણસ'ની પરંપરા પ્રમાણે લખતો હોઉં. કારણ કે તેઓનો 'સામાન્ય માણસ' છે એ તો યહૂદીવિરોધ, આર્થિક પરિસ્થિતિ વગેરેનો શિકાર બનેલો હોય છે. મારાં પાત્રો ભલે દુનિયાને બદલી શકે એવાં મોટા માણસો ન

એ આખો વિચાર જ ધાર્મિક છે. અને યાદ રાખો કે ધર્મગુરુઓએ પણ આપણો ઉદ્ધાર આ ધરતી પર થશે એવું ક્યારેય નથી કહ્યું. તેઓ માને છે કે જો આપણે અહીં સારાં કામ કરશું તો આપણો આત્મા સ્વર્ગમાં જશે. એટલે આ ધરતી પર સ્વર્ગ ઊભું કરવાનો વિચાર નથી તો યહૂદી પરંપરાનો કે નથી ખ્રિસ્તી પરંપરાનો. એ સંપૂર્ણપણે ગ્રીક પરંપરામાંથી આવેલ છે. યહૂદી તો કહેશે, 'કુક્કરની પૂંછડીમાંથી તમે રેશમનું પાકીટ ન બનાવી શકો.' તમે જિંદગીને અચાનક રળિયામણી, આનંદસાગર જેવી ન બનાવી શકો. હું ક્યારેય એમાં નથી માનતો અને એટલે જ્યારે પણ લોકો 'સુંદર વિશ્વ'ની વાતો કરે છે ત્યારે ભલે આપણે યુદ્ધ બંધ કરીએ તોયે વિશ્વમાં એટલી રુગ્ણતા અને કરુણતા છે જ જેથી માણસે હંમેશ માફક વત્તીઓછી યાતના ભોગવવી જ પડવાની. નિરાશાવાદી બનવાનો અર્થ હું વાસ્તવવાદી બનવું એવો કરું છું.

મને લાગે છે કે આપણી બધી યાતનાઓ છતાં, જીવનમાં આપણી ઇચ્છા મુજબનું સ્વર્ગ ક્યારેય નથી ઊતરવાનું એ હકીકત જાણ્યા છતાં જીવવાનું મન થાય એવું કંઈક છે. માણસને સૌથી મોટી ભેટ મળેલી છે.— મુક્ત પસંદગીની. એ સાચું છે કે આપણી આ મુક્તિપસંદગી સીમિત છે તોયે જેટલી પણ મળે એના લીધે જ તો જિંદગી જીવવા જેવી લાગે છે. એક રીતે ભાગ્યવાદી હોવા છતાં પણ હું માનુ છું કે આપણે અત્યારે જ્યાં ક્યાંય પહોંચ્યા છીએ તે આ મુક્ત પસંદગીના કારણે જ. માર્કસવાદીઓ માને છે તેમ પરિસ્થિતિ બદલવાના કારણે નહીં.

હે. : કેટલાય વાચકો તમને મહાન વાર્તાકાર માને છે. બીજા કેટલાક માને છે કે તમારી પાસે વાર્તા કહેવા સિવાય ભાગ્યે જ બીજો હેતુ હોય છે.

સિ. : હું પોતે માનું છું કે સારી વાર્તા લખવી એ લેખકની ફરજ છે. વાર્તા સારી બને એ માટે તેણે બધા જ પ્રયાસ કરી છૂટવા જોઈએ. મારી દૃષ્ટિએ 'સારી વાર્તા' એટલે જેની ગૂંથણી બરાબર હોય, વર્ણન બરાબર હોય, સ્વરૂપ અને સામગ્રી વચ્ચે સમતોલન હોય વગેરે વગેરે...પણ માત્ર આ બધું જ અગત્યનું નથી. દરેક વાર્તામાં હું કંઈક કહેવાની કોશિશ કરું છું. હું જે કંઈ કહું છું તે વત્તાઓછા અંશે મારા વિચારો સાથે સંકળાયેલ હોય છે. જેવા કે આ વિશ્વ અને આ પ્રકારની જિંદગી જ બધું નથી. આત્મા, ઈશ્વર અને મૃત્યુ પછીની જિંદગી પણ હોઈ શકે. હું ધર્મચુસ્ત નહીં હોવા છતાં હંમેશાં આ બધાં ધાર્મિક સત્યો પર વળી વળીને પાછો ફરું છું. હું ધર્મના બનાવેલ નિયમો નથી પાળતો પણ એના પાયાનાં સત્ત્વોને માનું છું. એટલે જ હું બીજા કોઈ પણ યિદ્દીશ લેખકની સરખામણીમાં મારી જાતને વધુ ચુસ્ત યહૂદી લેખક માનું છું. કારણ કે તે બધા કરતાં યહૂદી સત્ત્વોમાં હું વધુ માનું છું. એ બધા તો પ્રગતિમાં માને છે. પ્રગતિ એમની દેવી બની ગઈ છે. તેઓ બધા પ્રગતિને કારણે યહૂદીઓની પરિસ્થિતિ સારી થશે એવું માને છે. જ્યારે હું માનું છું કે આપણી સૌથી મોટી આશા આત્મા છે, શરીર નહીં. એટલે આ રીતે હું મારી જાતને ધાર્મિક લેખક ગણું છું.

હે. : ક્યારેક તમારાં લખાણ વાંચતાં મને દૂર પૂર્વના ફિલસૂફો યાદ આવે છે. દા.ત. ભારતના ફિલસૂફ કૃષ્ણમૂર્તિ. તમે ક્યારેય બુદ્ધ કે હિંદુ લખાણોથી પ્રભાવિત થયા છો?

સિ. : એમની અસર ઝીલવા હું બહુ મોડો પડ્યો હતો. પણ જ્યારે થોડા જ સમય પહેલાં આ બધું વાંચ્યું ત્યારે મેં મારી જાતને

એ આખો વિચાર જ ધાર્મિક છે. અને યાદ રાખો કે ધર્મ-ગુરુઓએ પણ આપણો ઉદ્ધાર આ ધરતી પર થશે એવું ક્યારેય નથી કહ્યું. તેઓ માને છે કે જો આપણે અહીં સારાં કામ કરશું તો આપણો આત્મા સ્વર્ગમાં જશે. એટલે આ ધરતી પર સ્વર્ગ ઊભું કરવાનો વિચાર નથી તો યહૂદી પરંપરાનો કે નથી ખ્રિસ્તી પરંપરાનો. એ સંપૂર્ણપણે ગ્રીક પરંપરામાંથી આવેલ છે. યહૂદી તો કહેશે, 'કુકકરની પૂંછડીમાંથી તમે રેશમનું પાકીટ ન બનાવી શકો.' તમે જિંદગીને અચાનક રળિયામણી, આનંદસાગર જેવી ન બનાવી શકો. હું ક્યારેય એમાં નથી માનતો અને એટલે જ્યારે પણ લોકો 'સુંદર વિશ્વ'ની વાતો કરે છે ત્યારે ભલે આપણે યુદ્ધ બંધ કરીએ તોયે વિશ્વમાં એટલી રુગ્ણતા અને કરુણતા છે જ જેથી માણસે હંમેશ માફક વત્તીઓછી યાતના ભોગવવી જ પડવાની. નિરાશાવાદી બનવાનો અર્થ હું વાસ્તવવાદી બનવું એવો કરું છું.

મને લાગે છે કે આપણી બધી યાતનાઓ છતાં, જીવનમાં આપણી ઇચ્છા મુજબનું સ્વર્ગ ક્યારેય નથી ઊતરવાનું એ હકીકત જાણ્યા છતાં જીવવાનું મન થાય એવું કંઈક છે. માણસને સૌથી મોટી ભેટ મળેલી છે.— મુક્ત પસંદગીની. એ સાચું છે કે આપણી આ મુક્તિપસંદગી સીમિત છે તોયે જેટલી પણ મળે એના લીધે જ તો જિંદગી જીવવા જેવી લાગે છે. એક રીતે ભાગ્યવાદી હોવા છતાં પણ હું માનું છું કે આપણે અત્યારે જ્યાં ક્યાંય પહોંચ્યા છીએ તે આ મુક્ત પસંદગીના કારણે જ. માર્કસવાદીઓ માને છે તેમ પરિસ્થિતિ બદલવાના કારણે નહીં.

હે. : કેટલાય વાચકો તમને મહાન વાર્તાકાર માને છે. બીજા કેટલાક માને છે કે તમારી પાસે વાર્તા કહેવા સિવાય ભાગ્યે જ બીજો હેતુ હોય છે.

સિ. : હું પોતે માનું છું કે સારી વાર્તા લખવી એ લેખકની ફરજ છે. વાર્તા સારી બને એ માટે તેણે બધા જ પ્રયાસ કરી છૂટવા જોઈએ. મારી દૃષ્ટિએ 'સારી વાર્તા' એટલે જેની ગૂંથણી બરાબર હોય, વર્ણન બરાબર હોય, સ્વરૂપ અને સામગ્રી વચ્ચે સમતોલન હોય વગેરે વગેરે...પણ માત્ર આ બધું જ અગત્યનું નથી. દરેક વાર્તામાં હું કંઈક કહેવાની કોશિશ કરું છું. હું જે કંઈ કહું છું તે વત્તાઓછા અંશે મારા વિચારો સાથે સંકળાયેલ હોય છે. જેવા કે આ વિશ્વ અને આ પ્રકારની જિંદગી જ બધું નથી. આત્મા, ઈશ્વર અને મૃત્યુ પછીની જિંદગી પણ હોઈ શકે. હું ધર્મચુસ્ત નહીં હોવા છતાં હંમેશાં આ બધાં ધાર્મિક સત્યો પર વળી વળીને પાછો ફરું છું. હું ધર્મના બનાવેલ નિયમો નથી પાળતો પણ એના પાયાનાં સત્ત્વોને માનું છું. એટલે જ હું બીજા કોઈ પણ યિદ્દીશ લેખકની સરખામણીમાં મારી જાતને વધુ ચુસ્ત યહૂદી લેખક માનું છું. કારણ કે તે બધા કરતાં યહૂદી સત્ત્વોમાં હું વધુ માનું છું. એ બધા તો પ્રગતિમાં માને છે. પ્રગતિ એમની દેવી બની ગઈ છે. તેઓ બધા પ્રગતિને કારણે યહૂદીઓની પરિસ્થિતિ સારી થશે એવું માને છે. જ્યારે હું માનું છું કે આપણી સૌથી મોટી આશા આત્મા છે, શરીર નહીં. એટલે આ રીતે હું મારી જાતને ધાર્મિક લેખક ગણું છું.

હે. : ક્યારેક તમારાં લખાણ વાંચતાં મને દૂર પૂર્વના ફિલસૂફો યાદ આવે છે. દા.ત. ભારતના ફિલસૂફ કૃષ્ણમૂર્તિ. તમે ક્યારેય બુદ્ધ કે હિંદુ લખાણોથી પ્રભાવિત થયા છો?

સિ. : એમની અસર ઝીલવા હું બહુ મોડો પડ્યો હતો. પણ જ્યારે થોડા જ સમય પહેલાં આ બધું વાંચ્યું ત્યારે મેં મારી જાતને

કહ્યું, 'આ બધું લખાણ વાંચ્યા વિના હું પણ કંઈક આવું જ વિચારતો હતો.' જ્યારે મેં 'ભગવદ્ ગીતા' વાંચી ત્યારે એ મને ખૂબ જ આત્મીય લાગી. જો આરંભના કાળમાં મેં એ વાંચી હોત તો શું થાત એનું કુતૂહલ થયું. આવું જ કુતૂહલ બુદ્ધનાં લખાણ વિશે પણ થયું. એટલે આપણે જેને શાશ્વત સત્ત્વ કહીએ છીએ તે ખરેખર આંતરિક છે. એ આપણા લોહીમાં, આપણા અસ્તિત્વમાં જ હોય છે.

હે. : ટીકા લખનારાઓમાંના કેટલાક – ખાસ કરીને માર્શલ મેકલ્યુહનને લાગે છે કે આપણે હજારો વર્ષથી જે સાહિત્યને જાણીએ છીએ એ હવે ખતમ થવાને આરે છે. રેડિયો, ટી.વી., સિનેમા, ટેપરેકોર્ડર જેવા પ્રત્યાયન માટેના વીજળીક યંત્રોને કારણે વાર્તા, નવલકથાનું વાચન બહુ થોડા સમયમાં ભૂતકાળની વાત બની જશે. તમે આ વાતને સત્ત્વ માનો છો?

સિં. : જો આપણા લેખકો સારા સર્જક નહીં હોય તો એ સાચું ઠરશે. પણ જો આપણામાં વાર્તા કહેવાની તાકાત હશે તો હંમેશા વાચક મળી જ રહેવાના. હું નથી માનતો કે માણસનો સ્વભાવ એટલી હદે બદલાઈ જાય કે એ કલ્પનાના વિશ્વમાંથી રસ ગુમાવી દે. હકીકત, વાસ્તવિક ઘટનામાં હંમેશાં રસ પડે જ. જો લોકો ચંદ્ર પર જશે તો પત્રકારો આપણને કહેશે જ. ત્યાં શું થયું, શું છે એ હકીકતો સિનેમા દેખાડશે. એક કથાલેખક લખી શકે એ કરતા આ બધું વધારે રસિક હશે જ એમાં શંકા નથી. પણ તોયે દોસ્તોવસ્કી, ટોલ્સટોય કે ગોગોલે કરી દેખાડયું તે કરી શકે એવું કોઈ મશીન, અહેવાલ કે સિનેમા નથી. એ સાચું છે કે આપણા સમયમાં કવિતાને સૌથી મોટો ધક્કો પહોંચ્યો છે. પણ એનું કારણ ટી.વી. કે એવી કોઈ ચીજ નથી. એનું કારણ છે કવિતા પોતે જ નબળી

પડી છે. આપણે જો ઢગલાબંધ એકબીજાની નકલ કરતી, નબળી નવલકથાઓ લખ્યે જઈએ, જેમાં ન તો રસ પડે કે ન સમજ પડે તો સ્વાભાવિક છે કે એ બધું નવલકથાને ખતમ કરી નાખશે. ભલેને થોડા સમય માટે પણ ખતમ તો કરશે જ. પણ હું નથી માનતો કે સાહિત્યે, સારા સાહિત્યે ટેકનોલોજીથી જરાપણ ડરવા જેવું હોય. ઊલટાનું જેટલી ટેકનોલોજી વધુ પ્રગતિ કરશે એટલા પ્રમાણમાં લોકો વધુ સાહિત્ય તરફ વળશે. જ્યાં કોઈ પણ મશીનની મદદ વગર માણસના ભેજાએ કંઈક પેદા કર્યું છે.

હે.: એટલે તમે નવયુવાન લોકોને સાહિત્યને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકારવાનું પ્રોત્સાહન આપો ખરા ?

સિ.: સાહિત્યની સાથે વ્યાવસાયિક કારકિર્દી સાંકળો ત્યારે તો હું પણ સાવ અજાણ્યો જ. બાકી જો કોઈ યુવાન મારી પાસે આવે અને મને એનામાં શક્તિઓ દેખાય, અને જો એ મને પૂછે તો હું એને લખવાની સલાહ આપું છું. કોઈપણ પ્રકારની શોધખોળથી કે પ્રગતિથી ડર્યા વગર લખ્યે જાઓ. પ્રગતિ જેમ ધર્મને નથી મારી શકી એવી જ રીતે સાહિત્યને પણ નહીં મારી શકે. □

(પારિસ રિવ્યૂ ઇન્ટરવ્યૂઝ સિરીઝ–૫
'રાઇટર્સ એટ વર્ક'–૧૯૮૩, પેંગ્વિન)

સાયુજ્ય

ફરી એક વાર કપરા સંજોગો, ટાંચાં સાધનો હોવા છતાં 'સાયુજ્ય'–૩ પ્રગટ કરવાનો સંકલ્પ અમે સૌએ કર્યો છે. એ વાત સાચી કે ગુજરાતમાં સાહિત્યનાં સામયિકો છે, બધાં જ પોતપોતાની રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે પરંતુ એક વ્યાપક ભૂમિકાએ, જરા વધુ વ્યવસ્થિત રીતે 'સાયુજ્ય' વાર્ષિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું રહે એ પણ ઇચ્છનીય છે. અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં તો આવાં વાર્ષિક સામયિકોનો ભારે મહિમા છે.

માનવીની સાચી ઓળખ પામવા માટે કલા અને સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સતત અનિવાર્ય છે કારણ કે માનવીના અંતરતમને પ્રગટ કરવાનું, સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવાનું કામ કલા અને સાહિત્ય કરે છે. માનવીનું જતન કરવું હોય તો કલા ને સાહિત્યનું જતન પણ કરવું પડે. એ જવાબદારી જેટલી સર્જકની છે એટલી જ સમાજની પણ છે. સુરેશ જોષીએ આથી જ 'સાયુજ્ય'ના પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનામાં સર્જનાત્મક આવિષ્કારો તરફ ધ્યાન દોરવા પર, સૌહાર્દની આબોહવા રચવા પર ભાર મૂક્યો હતો. સર્જક અને સમાજ વચ્ચે સેતુ બનીને 'સાયુજ્ય' સૌહાર્દની એક આબોહવા રચવા માગે છે ને એ સર્જનની જુદી જુદી તરાહો, સાહિત્ય ને કલાનાં આસ્વાદમૂલ્યાંકનના વિવિધ અભિગમો, જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં ચાલતા વિમર્શ–પરામર્શનો બહુમુખી પરિચય કરાવવાની નેમ રાખે છે.

આપણાં જુદાં જુદાં સામયિકો સર્જન, વિવેચન ને બૌદ્ધિક ઊહાપોહને પોષક આબોહવા રચવાનું કાર્ય છૂટક છૂટક રૂપે તો કરે જ છે; એ રીતે એમનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. પણ 'સાયુજ્ય' વધુ ઊંડાણથી અને વ્યાપક રીતે આ પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે. કોઈ એક વિચારધારા કે રુચિને નહીં પણ દરેક પ્રકારના વાતાવરણને; અનુ-ભૂતિજગતનાં વૈવિધ્યોને આવકારીને આપણા સૌની સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવવા 'સાયુજ્ય' તત્પર છે.

૧૯૯૧ના ડિસેમ્બરના અન્ત સુધીમાં પ્રગટ થનારા, ડબલ ક્રાઉન સાઈઝનાં બસો-અઢીસો પૃષ્ઠના આ વાર્ષિકમાં સર્જન-વિવેચન અને લલિત કલા વિભાગ રહેશે. તેની કિંમત આશરે સવાસો રૂપિયા રહેશે. વ્યવસ્થા અંગે બકુલ ટેલરનો સંપર્ક સાધવા વિનંતી (૯૫, નાંદોલિયા નિકેતન, જયપ્રકાશ માર્ગ, ગોરેગાંવ–પૂર્વ, મુંબઈ–૪૦૦ ૦૩૬).

— **જયંત પારેખ, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, શિરીષ પંચાલ, ભરત નાયક, અજિત ઠાકોર (સંપાદકો)**

— **હરિવલ્લભ ભાયાણી, રસિક શાહ (પરામર્શકો)**

વાંચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય–માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્યમાસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને આ સાહિત્યિક બની રહેવાના ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી: ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, **સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨**

ઇકબાલી મુક્તકો

અંજુમ વાલોડી

કંકાવટી

ઑક્ટોબર ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૮૩ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા ૭ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝિન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર આર. આર. રૂપાવાલા, ૨૪, રીવર બૅંક સોસાયટી, રીવર ટાવર પાસે, અડાજણ પાણીની ટાંકી, સૂરત–૩૯૫ ૦૦૯ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

સુરીનામ હાન્સનાં બે કાવ્યો

રજૂકર્તા : સુમન શાહ

૧

અચાનક મને મારું પેલું બ્લૂ બુશશર્ટ યાદ આવી ગયું
થયું ક્યાં ગયું જોયું જ નથી કંઈ કાળથી
પહેરવાનું કેમ ભૂલી ગયો એને
ઉપેક્ષિત બચારું મારું એ બ્લૂ બુશશર્ટ
ક્યાં હશે હાલ
ચાલ ફંફોસું શોધું ને વ્હાલથી પહેરું એક વાર
આમ તો હુ બેઠો હતો ભૂત જેવો બૂત જેવો
અથવા
સમાધિસ્થ બુદ્ધ જેવો
ત્યાં મારા જોડા નથી પડયા દ્વાર પાસે — તેના જેવો
પણ
જોકે
અન્યમનસ્ક.
એમની જેમ પદ્માસન લગાવી શ્વાસ રોકી
ધ્યાન ધરુંને તો તો
અકળાઈ ઊઠું ને મૂંઝારો એવો થાય
જાણે નીચેથી ઉપર વહેતી એક આખી નદી—
હવેળીથી રૂંધી રાખો તોય કેટલું ને ક્યાં લગી
શૂન્યમાં જોવાની મને ટેવ નથી નથી જ
અન્યમાં જોવાની ખરી

ને અન્ય એટલે?
હાલ તો મારું ભુલાયેલું એ બ્લૂ બુશ્શર્ટ
એની સિલાઈના દોરા બધેથી ધોળા થઈ ગયા છે
એની બાંયો થોડી ચડી ગઈ છે ખભેથી
એનો ટેનિસકૉલર મને જૂનવાણીછાપ લાગે છે
બહુ ચુસ્ત પડે છે બધેથી
જાડો થયો હોઈશ – બીજું શું
આપણને ક્યાં ખબર છે કે
માંસ આપણામાં ક્યાં કેમ ને કેટલું જામે છે
ને રક્તસંચાર
જવા દો
ત્યાં પેલો પાણીભર્યો કાચનો ગ્લાસ નથી ઊભો.
તેના જેવું
અંદર બધો કેવોય ટ્રાફિક છે જામ
ગુલાબીભૂરોલીલો ફ્ળોનો પેશીઓનો ને તન્તુઓનો
ત્યાં પેલી મોટર નથી બાંધી તાંબાનાં વાયરિન્ગથી—
તેના જવું
ચરબીના કાદવમાં લચપચ ચાલવું
ફૂટપાથ કેડીઓ ને રસ્તા ઊડતા
હવા – ઊડતી
ઉપર ચામડી ને ચામડી પર બ્લૂ મારું બુશ્શર્ટ
ઉપર આકાશ ને—
ચાલો હસીએ ખડખડાટ

અદબપલાંઠી છોડી દો
સ્વિચ પાડો.
૨
આ એક ક્ષણ છે દીવાલની કાંકરી જેમ ખરતી સરતી
ભૂખરા પણ પહાડો
એટલે સારા
શૃંગ શૃંગ એનાં જ્વાળામુખ
મેકિસકન મેન્ગો હોય તો કંઈ ખોટું નહીં
વલસાડી આમ ચાલે
મને કેરી ચૂસીને ખાવાની ટેવ છે કેરીના મોંએથી
ડીંટી હું થૂ કરીને ઉડાડું હવામાં
ને પછી લાંબુ ચૂસું
સામે ઊંચું ટાવર
પગ મારા ઓગળે સામસામેથી આવતી નદીઓના આટાપાટામાં
આંખ પર ક્ષિતિજ તૂટી પડ્યાનો ભાર
કશી છત કશું ધનુષ કે કશી કમાન
એવું ઘેન
છતાં અપલક લથડતો જોઉં ભરતી
ઊછળતી આવતી
નૌકા
પેલે પાર સમડી
પરપોટા
ગોટલો
આવું તો આટલાં વરસોમાં મબલખ વાર બન્યું છે. □

ગઝલ / અમૃત ઘાયલ

હોઠ પર જ્યારે જામ આવે છે,
ઓર હૈયામાં હામ આવે છે.

ઓર હૈયામાં હામ આવે છે,
રામમાં જાણે રામ આવે છે.

ઠરવા જેવું યે ઠામ આવે છે,
માર્ગમાં એનું ગામ આવે છે.

હોય હૈયે છતાં ઘણી વેળા,
શીઘ્રના હોઠે ના નામ આવે છે.

શ્યામનાં નામ – રૂપ છે જૂજવાં,
'સાધુ રૂપે ય' શ્યામ આવે છે.

ખેપિયો શું છે, ખોટો સિક્કો છે,
જાય છે આમ, આમ આવે છે.

આ જ માણસ ને દોસ્ત માણસ પણ,
ક્યાં વિના દામ, કામ આવે છે!

છે હકીકતમાં એ જ લાંબા હાથ,
જે દુઆઓમાં કામ આવે છે.

એમ આવે છે મંચ પર 'ઘાયલ',
જાણે કોઈ નિઝામ આવે છે.

ગઝલ / રતિલાલ 'અનિલ'

સુબ્હ આવે છે, શામ આવે છે,
સૂર્યને, દીપને જ કામ આવે છે.

કોણ જાણે વધુ છે શું એમાં,
વાર વાર એક નામ આવે છે.

કેંક વર્ષોથી હું ફરું છું, પણ–
માર્ગમાં ક્યાં એ ધામ આવે છે....

દૂરતા સૂચવે છે માઈલસ્ટોન....
ક્યાં સફરનો વિરામ આવે છે....

શૂન્ય માર્ગો જુએ છે મંઝિલો,
વાયરા માત્ર આમ આવે છે....

માનવી છે જ 'કામનો માણસ',
એ જ ઈશ્વરને કામ આવે છે!

ચાલ મળીએ, મેં સાંભળ્યું છે કે,
મોત વેળા તમામ આવે છે!

છે 'સુરાહી ને જામનો માણસ,'
એને 'ઘાયલ' શું નામ આપે છે!

તું 'અનિલ ક્યાં સવારીનો માણસ?'
ચાલ પાછો કે, 'નેકનામ' આવે છે.

કીડીઓને કહું છું .... / યોગેશ પટેલ

કીડીઓને કહું છું
આ મારા કણુકણુનો
સૂર્યબોજ
સોફા પરથી
કાર્પેટના ખૂણે થઈને
કો' અગમ્ય ગર્તે લઈ જા....
ધરબી દે
ધરબી દે
યુગો પછી
એક બાળકને હાથ લાધવા....
કારણ
અહીં તો
ઈશ્વરોની
ચક્કી જેવી ભીડમાં
પરસેવાની ફેદફેદતી વાસમાં,
દળદાર પુસ્તક બની બેઠેલ શબ્દોનાં
પાનાં વચ્ચે
દબાઈ પડેલું પતંગિયું
સ્વપ્ન થઈ
આમેય ક્યારે ઊડી શકવાનું છે?
કીડીઓને કહું છું....

વાસંતી વસ્ત્રોમાં કન્યાઓ / ઇરવિન શૉ,

અનુ. શરીફા વીજળીવાળા

તેઓએ જ્યારે બ્રેવૂર્ટ છોડયું ત્યારે ફિફ્થ એવન્યુ સૂર્યપ્રકાશમાં ચમકી રહ્યો હતો. ફેબ્રુઆરી મહિનો હોવા છતાં સૂર્ય હૂંફાળો હતો અને બસો, સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ યુગલો તથા બંધ બારીઓવાળાં શાંત મકાનોથી ઓપતું આખું વાતાવરણ રવિવારની સવાર જેવું લાગતું હતું.

સૂરજના તડકામાં વૉશિંગ્ટન સ્ક્વેર તરફ ચાલતાં માઈકલે ફ્રાન્સીસનો હાથ દાબીને પકડયો હતો. તેઓ ધીરે ધીરે મસ્તીથી ચાલી રહ્યા હતા, કારણ કે એક તો તેઓ મોડેથી સૂતેલા, વળી સવારે સરસ નાસ્તો કરેલ અને આજે રવિવાર હતો. માઈકલે પોતાના કોટનાં બટન ખોલી નાખ્યાં અને હળવા પવનમાં કોટને ફરફરવા દીધો.

આઠમી ગલી પસાર કરતાં જ ફ્રાન્સીસ બોલી, "જોજે સંભાળજે. તું તારી ગરદન તોડીશ." માઈકલ હસ્યો. સાથે ફ્રાન્સીસ પણ હસી પડી.

"તે કંઈ એટલી સુંદર નથી." ફ્રાન્સીસે કહ્યું. "અને એટલી સુંદર તો નથી જ કે જેને માટે તું તારી ગરદન તોડવા તૈયાર થાય." માઈકલ ફરી હસી પડયો. "તને કેવી રીતે ખબર પડી કે હું તે છોકરી તરફ જોઈ રહ્યો હતો?"

ફ્રાન્સીસે માથાને એક તરફ ઝટકો આપી પતિ સામે સ્મિત

ફરકાવતાં કહ્યું, "રહેવા દે માઈક, બોલાવ નહીં મને."

માઈકલ બોલ્યો, "ઠીક ઠીક, જવા દે એ વાત."

ફ્રાન્સીસે તેનો હાથ જરાક થપથપાવ્યો અને જરાક ઝડપથી તેને વૉશિંગ્ટન સ્ક્વેર તરફ ખેંચી જવા લાગી. "ચાલ, આજે આખો દિવસ આપણે કોઈ તરફ જોઈશું નહીં. આજે આખો દિવસ આપણે બે જ ફરતા રહીએ. હું અને તું. રોજ તો આપણે આખો દિવસ લોકોથી ઘેરાયેલા હોઈએ છીએ. કાં તો આપણે એમને ત્યાં જઈએ છીએ, યા તેઓ આપણે આવતા હોય છે ખાવા-પીવા માટે. જ્યારે મારી તો બધા જ દિવસ મારા પતિ સાથે બહાર જવાની ઇચ્છા હોય છે. હું ઇચ્છું કે મારો પતિ માત્ર મારી સાથે જ વાત કરે અને મારી જ વાત સાંભળે."

"આજે કોણ રોકવાનું આપણને એમ કરતા?" માઈકલે પૂછયું.

"અરે પેલા સ્ટીવન્સન દંપતી, તેઓ ઇચ્છે છે કે આપણે બપોરે એક વાગ્યાની આસપાસ તેમને ત્યાં જઈએ. પછી તેઓ આપણને ગામડે લઈ જશે."

"ખરા વિચિત્ર છે એ લોકો પણ" માઈકલ બોલ્યો, "તેઓને જવું હોય ગામડે તો જાતે જઈ શકે છે."

"તો પછી આજે આપણું બંનેનું સાથે જ રહેવાનું પાકું ને?"

"અરે એકદમ પાકું."

ફ્રાન્સીસે તેના પર ઢળી તેના કાનની બૂટ પર ચુંબન કર્યું.

"અરે, અરે ફ્રાન્સીસ! આ ફિફ્થ એવન્યુ છે."

"હવે મને જરાક આજનો કાર્યક્રમ બનાવવા દે." ફ્રાન્સીસ બોલી. "જેની પાસે વેડફવા માટે પૈસા છે એવા યુવાન યુગલ માટે ન્યૂયોર્કના રવિવારનું આયોજન કરી લેવા દે."

"હું હું...જરા ધીરે, જરાક આરામથી."

"સૌથી પહેલાં તો ચાલ આપણે, 'મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ

ઑફ આર્ટ' જઈએ." માઈકલે ગયા અઠવાડિયે આ જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી એટલે ફ્રાન્સીસે આ સૂચન કર્યું. "હું છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી ત્યાં નથી ગઈ અને ત્યાં લગભગ દસ ચિત્રો એવાં છે જે હું ફરીથી જોવા ઇચ્છું છું. ત્યાર પછી બસ પકડી આપણે રેડિયો સિટી જઈ શકીએ અને ત્યાં લોકોને સ્કેટ કરતા જોઈ શકીએ. પછીથી આપણે કેવનાઘ જઈએ. ત્યાંથી ખાવાનું પતાવી દારૂની એક બાટલી લઈ ફિલ્મઆર્ટ જઈએ. ત્યાં એક ફ્રેંચ સિનેમા ચાલે છે જેના વિશે બધા લોકો કહે છે કે...અરે, પણ તું મારી વાત સાંભળે છે કે નહીં?"

"હા, હા ચોક્કસ," માઈકલે તેમની બાજુમાંથી પસાર થતી ટોપી વગરની, ફેશનમાં કાપેલા કાળા ભમ્મરવાળી છોકરી પરથી નજર હઠાવી લીધી.

ફ્રાન્સીસે સપાટ અવાજે કહ્યું, "આ છે રવિવારનો કાર્યક્રમ, અને તારી ઇચ્છા ન હોય તો ફિફ્થ એવન્યુમાં જ ચાલ્યા કરીએ."

"અરે ના ના, એવું તે હોતું હશે?" માઈકલ બોલ્યો.

"તું હંમેશાં બીજી સ્ત્રીઓ તરફ જ જોતો હોય છે. બધાં જ સ્થળે — આપણે જ્યાં પણ જઈએ ત્યાં."

"એવું નથી પ્રિયે, હું તો ચારેબાજુ બધું જોઉં છું. ભગવાને મને આંખો જોવા માટે આપી છે અને એટલે હું રસ્તા પર ચાલતાં-ચાલતાં સ્ત્રી, પુરુષ, ખેતરમાં ખીલેલાં નાનાં ફૂલડાં, બીજાં દૃશ્યો જોયા કરું છું. હું અમસ્તો જ સૃષ્ટિને નિહાળતો હોઉં છું."

"તું અમસ્તો જ ફિફ્થ એવન્યુની સૃષ્ટિ અવલોકતો હોય છે ત્યારે તારી આંખમાંના ભાવ જોવા જોઈએ તારે."

"અરે ભાઈ, હું ખુશહાલ પરણેલ વ્યક્તિ છું." ફ્રાન્સીસની કોણીને કોમળતાથી દબાવતા માઈકલ બોલ્યો. "આપણે તો વીસમી સદીના સુખી દંપતીનું આદર્શ ઉદાહરણ છીએ." ઊભા રહી જતાં તે બોલ્યો, "ચાલને કંઈક પીએ."

"હજુ થોડીકવાર પહેલાં તો આપણે નાસ્તો કર્યો છે."

"જો ફ્રાન્સીસ, સાંભળ." કાળજીથી શબ્દો પસંદ કરીને માઇકલે કહ્યું, "આજે મજાનો દિવસ છે. આપણે બંને પણ મસ્તીમાં છીએ. તો પછી આજના દિવસને વેડફી દેવાનું કંઈ કારણ ખરું? ચાલ એક સરસ રવિવાર ઊજવી નાખીએ."

"ઠીક, જવા દે બધું. મને પણ ખબર નથી પડતી કે મેં આ બધું શા માટે શરૂ કર્યું. ચાલ હવે, આ બધું અહીં જ પડતું મૂકીએ અને આજના દિવસને માણી લઈએ."

વૉશિંગ્ટન સ્ક્વેરના પાર્કમાં – બાબાગાડીઓ, રવિવારના વસ્ત્રોમાં સજ્જ ઘરડો ઇટાલિયન પુરુષ, યુવાન સ્ત્રી આ બધાની વચ્ચેથી એકબીજાના હાથમાં હાથ પરોવી, કંઈ બોલ્યા વગર તેઓ ચાલવા લાગ્યા. સવારે નાસ્તાના સમયે અને ચાલવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે જે સૂર હતો તેની સરસ નકલ કરતી ફ્રાન્સીસ બોલી, "વર્ષમાં દરેક વ્યક્તિએ એકવાર તો મેટ્રોપોલિટન મ્યુઝિયમ ઑફ આર્ટ જોવા જવું જ જોઈએ અને રવિવારે તો ખાસ મજા પડે. કેટલાં બધાં લોકો ચિત્રો જોતાં હોય છે? એ જોઈને તમને સારું લાગે છે કે ચાલો હજુ ન્યૂયોર્કમાં કળાની પડતી નથી થઈ."

માઇકલ અતિશય ગંભીરતાથી બોલ્યો, "મારે તને એક વાત કહેવી છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં મેં બીજી કોઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ સુધ્ધાં નથી કર્યો. એકવાર 'પણ નહીં'."

"ઠીક છે." ફ્રાન્સીસ બોલી.

"તું એ માને છે. માને છે ને તું?"

"અરે ભાઈ, માનું છું."

તેઓ શહેરના બગીચામાં ઘટાદાર વૃક્ષો નીચેની, લોકોથી હકડેઠઠ ભરેલી પાટલીઓ વચ્ચે થઈને ચાલવા લાગ્યા.

ફ્રાન્સીસે કહ્યું, "હું એ તરફ ધ્યાન ન આપવા પૂરા પ્રયત્નો કરું છું. પણ જ્યારે પણ આપણે કોઈ સ્ત્રીની નજીકથી પસાર

થઈએ અને તું એ સ્ત્રી તરફ જુએ ત્યારે તારી આંખમાં એ જ ભાવ હોય છે, જે ભાવ તેં મને પ્રથમવાર જોઈ ત્યારે તારી આંખમાં હતો. અને એ જોઈને મારા કાળજામાં કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે. યાદ છે એલિસ મેક્સવેલના ઘરમાં તેં મને પ્રથમવાર જોયેલી? તેના બેઠકના ઓરડામાં લોકોના ટોળા વચ્ચે, રેડિયોની બાજુમાં લીલી ટોપી પહેરી તું ઊભો હતો!"

"મને એ ટોપી યાદ છે." માઈકલ બોલ્યો.

"બસ, એ જ દૃષ્ટિ. અને તારી એ દૃષ્ટિ મને વ્યાકુળ કરી દે છે. હું અકળાઈ જાઉં છું."

"બસ કર ફ્રાન્સીસ. મહેરબાની કરી એ વાત છોડ."

"મને લાગે છે કે હવે મને પણ કંઈક પીવું ગમશે." ફ્રાન્સીસે કહ્યું.

કંઈપણ બોલ્યા વગર ચૂપચાપ તેઓ પાંચમી ગલીમાં આવેલા પીઠા તરફ ચાલ્યા. માઈકલે યાંત્રિક રીતે જ તેનો હાથ પકડી રસ્તો ઓળંગવામાં તેને મદદ કરી.

પીઠામાં એક બારી પાસે તેઓ બેઠા. પીઠામાં સૂર્યનો પ્રકાશ ડોકાઈ રહ્યો હતો. એક નાનકડું તાપણું સળગી રહ્યું હોવાથી વાતાવરણ હૂંફાળું હતું. એક નાનકડો જાપાની વેઇટર સ્મિત વેરતો તેમની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો.

"સવારના નાસ્તા પછી તું શું લેવાનું પસંદ કરીશ?" માઈકલે પૂછ્યું.

"મને લાગે છે બ્રાન્ડી ચાલશે."

માઈકલે વેઇટરને કહ્યું, "બે બ્રાન્ડી લાવજે."

વેઇટર ગ્લાસ લઈ આવ્યો. સૂર્યપ્રકાશમાં બેઠા બેઠા તેઓ બ્રાન્ડી પીવા લાગ્યા. અર્ધો ગ્લાસ પૂરો કરી માઈકલે પાણી પીધું.

"હું સ્ત્રીઓ તરફ જોઉં." માઈકલે કહ્યું, "હું જોઉં છું એ સારું છે કે ખરાબ એ હું નથી કહેતો. પણ હું સ્ત્રીઓ તરફ જોઉં

છું. હું ગલીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોઉં અને તેમની તરફ ન જોઉં તો હું તને ઉલ્લુ બનાવી રહ્યો હોઉં અને મારી જાતને પણ મૂરખ બનાવતો હોઉં."

પોતાના બ્રાન્ડીના ગ્લાસ સાથે રમત કરતા ફ્રાન્સીસે કહ્યું, "તું એમની સામે એવી રીતે જોતો હોય છે જાણે કે તું એમને ઇચ્છતો હોય – જેને પણ જુએ તે દરેકને."

માઈકલ એકદમ હળવા અવાજે પોતાની જાતને કહેતો હોય તેમ બોલ્યો, "એક રીતે જોઈએ તો એ સાચું પણ છે. હું એ બાબત કશું કરતો નથી, પણ એ વાત સાચી છે."

"હું એ જાણું છું અને એટલે જ તો મને ખરાબ લાગે છે."

"વેઇટર, બીજા બે ગ્લાસ બ્રાન્ડી લાવજે." માઈકલે બૂમ મારી.

નિઃશ્વાસ નાખી, આંખો બંધ કરી, આંગળીના ટેરવા વડે હળવેકથી માઈકલે તેને ચોળી.

"મને સ્ત્રીઓનો દેખાવ બહુ જ ગમે છે. ન્યૂયોર્કની એક વાત મને સૌથી વધુ ગમે છે તે તેનો સ્ત્રીઓનો વિશાળ કાફલો. જ્યારે ઓહાયોથી પહેલીવાર ન્યૂયોર્ક આવ્યો ત્યારે સૌથી પહેલી વસ્તુ મેં આ જ નોંધેલી. આખા શહેરમાં હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ! મારું હૃદય ઊછળીને ગળા સુધી આવી જતું ચાલતાં ચાલતાં."

"બાલિશ, સાવ બાળક જેવી વાત છે આ." ફ્રાન્સીસ બોલી. માઈકલે કહ્યું, "તું અનુમાન તો કર. હવે તો હું મોટો થઈ ગયો છું. લગભગ આધેડવયે પહોંચેલ પુરુષ છું. થોડો જાડો પણ થયો છું. અને તોપણ આજેય ત્રણેક વાગે ફિફ્થ એવન્યુમાં પચાસમી અને સત્તાવનમી ગલીઓની વચ્ચે થઈને પૂર્વદિશા તરફ ચાલવું મને એટલું જ ગમે છે. બધી જ સ્ત્રીઓ આ સમયે તેમની વિચિત્ર ટોપીઓ અને ફરકોટમાં નીકળી પડે છે. એવું લાગે કે જાણે આખા જગતની સૌથી સુંદર સ્ત્રીઓ. સુંદર ફરકોટ અને સરસ વસ્ત્રોમાં પૈસા વેડફવા અને તે બદલ ખુશ થવા અહીં જ એકઠી થતી હોય."

જાપાની વેઇટરે બ્રાન્ડીના બે ગ્લાસ મૂકી ખુશીથી છલકાતાં અવાજે પૂછ્યું, "બધું બરાબર છે ને?"

"બધું એકદમ સરસ છે." માઇકલે જવાબ આપ્યો.

"જો એ ફક્ત થોડા ફરકોટની કે જરાક મોંઘી ટોપીઓની વાત હોય તો પછી..." ફ્રાન્સીસ બોલી.

"એ માત્ર ફરકોટ કે ટોપીની વાત નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્ત્રીઓની એ તો માત્ર બાહ્ય ઓળખ છે. પણ જવા દે...તારે એ બધું સાંભળવાની કંઈ જરૂર નથી."

"પણ મારે સાંભળવું છે."

"મને ઑફિસમાં સ્ત્રીઓની હાજરી ગમે છે. એકદમ સ્વચ્છ, સ્ફૂર્તિલી, આસપાસનાં માહોલ વિશે જાગ્રત. મને ચુમાલીસમી ગલીમાં બપોરે ખાવા નીકળેલી છોકરીઓ, સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ અભિનેત્રીઓ ગમે છે. દુકાનોમાં સેલ્સગર્લ તરીકે કામ કરતી છોકરીઓ ગમે છે, જેઓ સ્ત્રી-ગ્રાહક કરતાં પુરુષ-ગ્રાહક પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપે છે. આ બધું મારા મગજમાં ખડકાયેલ છે, કારણ કે છેલ્લાં દસ વર્ષથી હું આ બધા વિશે વિચારતો રહ્યો છું. અને હવે આજે તેં પૂછ્યું એટલે કહી દીધું."

"વાત ચાલુ રાખ આગળ." ફ્રાન્સીસ બોલી.

"જ્યારે પણ હું ન્યૂયોર્ક શહેર વિશે વિચાર કરું છું, મને શહેરમાં ટહેલતી છોકરીઓ જ યાદ આવે છે. મને એ નથી ખબર કે શહેરમાં ચાલતા દરેક પુરુષને મારી જેવી જ લાગણી થતી હશે કે પછી આ બાબતમાં હું કંઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છું. પણ મને તો એવું લાગે કે જાણે હું શહેરમાં પિકનિક પર નીકળ્યો હોઉં. સિનેમાઘરમાં મને સુંદર છોકરીઓ પાસે બેસવું ગમે છે, છ–છ કલાક જે પોતાના શરીરને શણગારતી હોય તેવી છોકરીઓ સામે જોવું ગમે છે. ફૂટબોલની રમતમાં લાલ લાલ થઈ ગયેલા ગાલવાળી તરુણીઓ -અને હૂંફાળા વાતાવરણમાં વાસંતી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી છોકરીઓ

છું. હું ગલીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોઉં અને તેમની તરફ ન જોઉં તો હું તને ઉલ્લુ બનાવી રહ્યો હોઉં અને મારી જાતને પણ મૂરખ બનાવતો હોઉં."

પોતાના બ્રાન્ડીના ગ્લાસ સાથે રમત કરતા ફ્રાન્સીસે કહ્યું, "તું એમની સામે એવી રીતે જોતો હોય છે જાણે કે તું એમને ઇચ્છતો હોય – જેને પણ જુએ તે દરેકને."

માઈકલ એકદમ હળવા અવાજે પોતાની જાતને કહેતો હોય તેમ બોલ્યો, "એક રીતે જોઈએ તો એ સાચું પણ છે. હું એ બાબત કશું કરતો નથી, પણ એ વાત સાચી છે."

"હું એ જાણું છું અને એટલે જ તો મને ખરાબ લાગે છે."

"વેઇટર, બીજા બે ગ્લાસ બ્રાન્ડી લાવજે." માઈકલે બૂમ મારી.

નિઃશ્વાસ નાખી, આંખો બંધ કરી, આંગળીના ટેરવા વડે હળવેકથી માઈકલે તેને ચોળી.

"મને સ્ત્રીઓનો દેખાવ બહુ જ ગમે છે. ન્યૂયોર્કની એક વાત મને સૌથી વધુ ગમે છે તે તેનો સ્ત્રીઓનો વિશાળ કાફલો. જ્યારે ઓહાયોથી પહેલીવાર ન્યૂયોર્ક આવ્યો ત્યારે સૌથી પહેલી વસ્તુ મેં આ જ નોંધેલી. આખા શહેરમાં હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ! મારું હૃદય ઊછળીને ગળા સુધી આવી જતું ચાલતાં ચાલતાં."

"બાલિશ, સાવ બાળક જેવી વાત છે આ." ફ્રાન્સીસ બોલી.

માઈકલે કહ્યું, "તું અનુમાન તો કર. હવે તો હું મોટો થઈ ગયો છું. લગભગ આધેડવયે પહોંચેલ પુરુષ છું. થોડો જાડો પણ થયો છું. અને તોપણ આજેય ત્રણેક વાગે ફિફ્થ એવન્યુમાં પચાસમી અને સત્તાવનમી ગલીઓની વચ્ચે થઈને પૂર્વદિશા તરફ ચાલવું મને એટલું જ ગમે છે. બધી જ સ્ત્રીઓ આ સમયે તેમની વિચિત્ર ટોપીઓ અને ફરકોટમાં નીકળી પડે છે. એવું લાગે કે જાણે આખા જગતની સૌથી સુંદર સ્ત્રીઓ. સુંદર ફરકોટ અને સરસ વસ્ત્રોમાં પૈસા વેડફવા અને તે બદલ ખુશ થવા અહીં જ એકઠી થતી હોય."

જાપાની વેઇટરે બ્રાન્ડીના બે ગ્લાસ મૂકી ખુશીથી છલકાતા અવાજે પૂછ્યું, "બધું બરાબર છે ને ?"

"બધું એકદમ સરસ છે." માઇકલે જવાબ આપ્યો.

"જો એ ફક્ત થોડા ફરકોટની કે જરાક મોંઘી ટોપીઓની વાત હોય તો પછી..." ફ્રાન્સીસ બોલી.

"એ માત્ર ફરકોટ કે ટોપીની વાત નથી. વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્ત્રીઓની એ તો માત્ર બાહ્ય ઓળખ છે. પણ જવા દે...તારે એ બધું સાંભળવાની કંઈ જરૂર નથી."

"પણ મારે સાંભળવું છે."

"મને ઓફિસમાં સ્ત્રીઓની હાજરી ગમે છે. એકદમ સ્વચ્છ, સ્ફૂર્તિલી, આસપાસનાં માહોલ વિશે જાગ્રત. મને ચુમાલીસમી ગલીમાં બપોરે ખાવા નીકળેલી છોકરીઓ, સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ અભિનેત્રીઓ ગમે છે. દુકાનોમાં સેલ્સગર્ લ તરીકે કામ કરતી છોકરીઓ ગમે છે, જેઓ સ્ત્રી-ગ્રાહક કરતાં પુરુષ-ગ્રાહક પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપે છે. આ બધું મારા મગજમાં ખડકાયેલ છે, કારણ કે છેલ્લાં દસ વર્ષથી હું આ બધા વિશે વિચારતો રહ્યો છું. અને હવે આજે તેં પૂછ્યું એટલે કહી દીધું."

"વાત ચાલુ રાખ આગળ." ફ્રાન્સીસ બોલી.

"જ્યારે પણ હું ન્યૂયોર્ક શહેર વિશે વિચાર કરું છું, મને શહેરમાં ટહેલતી છોકરીઓ જ યાદ આવે છે. મને એ નથી ખબર કે શહેરમાં ચાલતા દરેક પુરુષને મારી જેવી જ લાગણી થતી હશે કે પછી આ બાબતમાં હું કંઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છું. પણ મને તો એવું લાગે કે જાણે હું શહેરમાં પિકનિક પર નીકળ્યો હોઉં. સિનેમા-ઘરમાં મને સુંદર છોકરીઓ પાસે બેસવું ગમે છે, છ-છ કલાક જે પોતાના શરીરને શણગારતી હોય તેવી છોકરીઓ સામે જોવું ગમે છે. ફૂટબોલની રમતમાં લાલ લાલ થઈ ગયેલા ગાલવાળી તરુણીઓ અને હૂંફાળા વાતાવરણમાં વાસંતી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી છોકરીઓ

મને ગમે છે. બસ, આ છે મારી આખી વાત." પીણું પૂરું કરતાં તે બોલ્યો.

ફ્રાન્સીસે પોતાનું પીણું પૂરું કરી બે-ત્રણ વાર ગળે થૂંક ઉતાર્યા પછી પૂછ્યું, "તું કહે છે કે તું મને ચાહે છે?"

"હા, હું તને ચાહું છું."

"અને હું સુંદર પણ છું. આમાંની કોઈપણ સુંદર સ્ત્રી જેટલી જ."

"તું સુંદર છે જ." માઈકલ બોલ્યો.

ફ્રાન્સીસ આગળ બોલી, "હું તારા પ્રત્યે માયાળુ પણ છું. એક આદર્શ પત્ની, આદર્શ ગૃહિણી અને સરસ દોસ્ત છું તારી, તારા માટે હું કંઈપણ કરી શકું છું."

માઈકલે તેનો હાથ દબાવીને કહ્યું, "મને આ બધી ખબર છે."

"તારે આમાંથી આઝાદ થવું હોય તો..." ફ્રાન્સીસ બોલી.

'શી...સ...એવું ન બોલ."

માઈકલના હાથ નીચેથી પોતાનો હાથ સેરવી લેતાં ફ્રાન્સીસ બોલી, "સાચેસાચું કહી દે."

માઈકલ આંગળી વડે ગ્લાસની ધારને ઠબકારતા ધીમેથી બોલ્યો, "સારું, તારે સત્ય જાણવું છે ને? તો સાંભળ. ક્યારેક મને એવું લાગે છે કે આઝાદ થવું મને ગમે."

"સારું. તું કહે એ સમયે હું તૈયાર છું."

"મૂરખ જેવી વાત ન કર." માઈકલે પોતાની ખુરશી તેની બાજુમાં ખસેડી તેના સાથળને થપથપાવતાં કહ્યું.

પીઠામાં કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે માથું ઢાળી રૂમાલમાં મોં છુપાવી અવાજ વગર તે રડવા લાગી. "કોઈક દિવસ" રડતાં રડતાં તે બોલી, "કોઈક દિવસ તું મને છોડીને જતો રહેવાનો છે."

માઈકલ કંઈ બોલ્યા વગર લીંબુની છાલ ઉખેડતાં વેઈટર સામે તાકી રહ્યો.

ફ્રાન્સીસ એકદમ, કડવા, રૂક્ષ અવાજે બોલી, "મારી વાત

ખરી છે ને? કશુંક તો બોલ. સાચી વાત કહે. છોડી જવાનોને તું મને ક્યારેક?"

માઈકલે પોતાની ખુરસી મૂળ જગ્યા પર લેતાં કહ્યું, "એ મને અત્યારે કેવી રીતે ખબર પડે? કદાચ એવું બને પણ ખરું."

"તને ખબર છે, સાચું કહે તને નથી ખબર?"

થોડીકવાર રહી માઈકલ બોલ્યો, "હા, મને ખબર છે." ફ્રાન્સીસે રડવાનું બધું કર્યું. રૂમાલથી બે-ત્રણ વાર નાક સાફ કરી લીધું. હવે કોર્કને ખબર પણ ન પડે કે તે રડી હતી. "કમસેકમ, તું મને એક વાતમાં મદદ કર" તે બોલી.

"અરે ચોક્કસ."

"મહેરબાની કરી આ સ્ત્રી કે પેલી સ્ત્રી સુંદર છે એવી વાતો કરવાનું બંધ કર." તેના અવાજની નકલ કરતાં તે બોલી, "સુંદર આંખો, સુડોળ સ્તન, સરસ બાંધો, મધુર અવાજ...

તારી આવી બધી વાતો તારી પાસે જ રાખ. મને એ બધામાં જરાપણ રસ નથી."

માઈકલે વેઇટર તરફ હાથ હલાવતાં કહ્યું, "હું એ બધું મારા સુધી જ રાખીશ, બસ."

ફ્રાન્સીસ આંખના ખૂણા ઝપકાવતી વેઇટર તરફ ફરી, હજુ એક બ્રાન્ડી."

"એક નહીં, બે." માઈકલે કહ્યું.

"હમણાં લાવ્યો સાહેબ, મેમસાહેબ." એવું અદબથી કહેતો વેઇટર ગયો.

ફ્રાન્સીસે ઠંડકથી માઈકલને પૂછ્યું, "તને લાગે છે કે સ્ટીવન્સન દંપતીને ફોન કરવો જોઈએ? ગામડે ખરેખર મજા પડશે."

"હા, હા, ચોક્કસ. તું ફોન કરી દે."

તે ટેબલ પરથી ઊભી થઈ, ટેલિફોન તરફ ચાલી. માઈકલ તેને ચાલતી જોઈ રહ્યો અને વિચારતો રહ્યો, "શું સુંદર સ્ત્રી છે! અને કેવા સરસ પગ!" □

એક વિરલ ઉદાસીન જીવ / મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

"ફ્રાન્સમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન આવવાના છે. તું એમને મળજે."

"શો ફરક પડશે? – અહીંના ભારતીય દૂતાલયના માણસો ઓળખાણ આપશે—'ડૉ. ભટ્ટ. ફ્રેન્ચ ભાષાના સ્કૉલર છે'—ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહેશે; 'અચ્છા!' – અને, વાતનો અંત આવશે. હું એમને મળીશ નહીં." – સલાહ આપનાર છે કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ. સલાહ અપાઈ છે હરિશ્ચંદ્રના નાનાભાઈ ડૉ. પ્રબોધચંદ્ર ભટ્ટ (ડૉ. પી. બી. ભટ્ટ—લાડકવાયું કૌટુમ્બિક નામ 'નાનુભાઈ'). કવિ હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટે ૧૯૫૦માં ચુમ્માળીસ-પિસ્તાળીસ વર્ષે આત્મહત્યા કરી. ૧૯૫૯માં હરિશ્ચંદ્રના કાવ્યસંગ્રહ 'સ્વપ્નપ્રયાણ'નું મરણોત્તર પ્રકાશન કરી શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ એક અનન્ય પ્રકારનું મિત્રતર્પણ કર્યું – હરિશ્ચંદ્ર વિશે એકવાર ઉમાશંકરે કહ્યું હતું કે "પાંચ મિનિટ સાથે ચાલીએ અને હરિશ્ચંદ્રના કોઈ પરિચિત ન મળે એવું બને જ નહીં." હરિશ્ચંદ્રના નાનાભાઈ નાનુભાઈ (ડૉ. પી. બી. ભટ્ટ) એથી તદ્દન ઊલટા સ્વભાવના. ૧૯૩૮ થી ૧૯૫૦ લગભગ બાર વર્ષ ફ્રાન્સ રહી ભારત આવ્યા. એક સ્વજને વાતવાતમાં પૂછ્યું, "તમે જયહિંદ કૉલેજમાં પ્રોફેસર છો તો ફલાણાને તો ઓળખતા જ હશો." નાનુભાઈનો પ્રત્યુત્તર લાક્ષણિક હતો; "તમારા સહિત હું માત્ર વીસ વ્યક્તિને ઓળખું છું." નાનુભાઈ જેટલા ભારોભાર ઉદાસીન, આન્તર્દષ્ટિ ('ટિરિબલી વીથડ્રૉઉન') વ્યક્તિ ખરેખર વિરલ.

કૌટુમ્બિક સંજોગોને કારણે હરિશ્ચંદ્ર ઇન્ટર આર્ટ્સથી આગળ

... ડરી શકે એ સંભવ નહોતું. પણ હરિશ્ચંદ્રની જ્ઞાનપિપાસા અદ્ભુત, અખૂટ. 'સ્વપ્નપ્રયાણ'ની ભાવનાસૃષ્ટિ વિશે ઉમાશંકરે લખ્યું છે: "બીજા કવિઓ, કલાકારો આદિ સાંસ્કૃતિક કાર્યકરોમાં રસ લેતા તે જાણે પોતે જે નથી કરી શકતા – કદાચ (એમને એમ પણ હોય કે) કદી નથી કરી શકવાના – તે તેઓ મારફત સિદ્ધ થવાની આશા બંધાતી હોય એથી." તેઓ અનેક સાહિત્યિક સહૃદયોના સહપાન્થ કલાપ્રવાસી બન્યા. હરિશ્ચંદ્રના ચિરપિપાસુ જીવે "નાનકડી ઓરડીમાં વિશ્વવિદ્યાનું આવાહન કર્યું. કીમિયો તો એ થયો કે પોતાની તરસ છિપાવવા નીકળેલ પિપાસુ પરબ માંડી બેઠો." જ્ઞાન માટેની આ ઘેલછા, આ તાલાવેલી એટલી તો પ્રબળ કે નાનુભાઈ પાસે બી. એ.માં ફ્રેન્ચ વિષય લેવડાવ્યો. આ ચાળીસીનાં પ્રારંભનાં વર્ષોની આ વાત છે. નાનાભાઈને ફ્રેન્ચ વિષય લઈ સ્નાતક તો બનાવ્યો પણ એટલાથી પરિતોષ થાય તો હરિશ્ચંદ્ર શેના? નાનુભાઈને પારી(સ)ની 'સોર્બોન' યુનિવર્સિટીમાં વધુ અભ્યાસ માટે ફ્રાન્સ મોકલ્યા. પોતે તો એક પેઢીમાં કામ કરતા મહેતાજી! હરિશ્ચંદ્રની આ ઘેલછાથી ઘણાં સગાંવહાલાં (?) છંછેડાયાં. "ઘરબાર વેચવા પડશે." એવી કટાક્ષયુક્ત ભવિષ્યવાણી પણ ઉચ્ચારાઈ. પણ હરિશ્ચંદ્રની આકાંક્ષા અક્ષુણ્ણ હતી, મહત્ત્વાકાંક્ષા માતબર હતી. નાનુભાઈ ફ્રાન્સ જાય છે. કદાચ ૧૯૩૮ની એ સાલ હતી. ફ્રાન્સ સહિત સમગ્ર યુરોપ વિશ્વયુદ્ધની વિક્ષુબ્ધ જ્વાળામાં ભરખાઈ રહ્યું હતું. વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષો દરમ્યાન નાનુભાઈએ ફ્રાન્સનો, યુરોપનો, યુરોપના તત્કાલીન સર્જકોનો સારો એવો પરિચય થયો, સંકોચ-શીલ સ્વભાવને કારણે એ પરિચય પરોક્ષ જ હતો છતાં યુરોપના ઘણાં સાહિત્યકારો અને કલામર્મજ્ઞોના સર્જનકાર્યનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સાર્ત્રને અનેક વાર સાંભળ્યાની વાત એમણે કર્યાનો ખ્યાલ છે. બાર વર્ષ ફ્રાન્સમાં રહ્યાં—દરમ્યાન 'સોર્બોન' યુનિવર્સિટીમાં –ફ્રેન્ચ થિયેટર પર, ફ્રેન્ચ ભાષામાં—પીએચ. ડી કર્યું. ભારતમાં

કદાચ ડૉ. ભટ્ટ જેટલું, જેવું ફ્રેન્ચ જાણનાર, ફ્રેન્ચ ભાષા પર પ્રભુત્વ ધરાવનાર બહુ ઓછા હશે. ધાર્યું હોત તો એમની ડિગ્રીને કારણેય સારી એવી નોકરી મેળવી શક્યા હોત: પણ પોતાની જાત વિશે આટલા બધા ઉદાસીન માણસ, નાનુભાઈ સિવાય, બહુ ઓછા! પૈસા માટેય આસક્તિ ઓછી. પ્રોફેસર હતા ત્યારે સેવિંગ બેંકના ખાતામાં અમુક પૈસા પડી રહ્યા હતા. બેંકના ક્લાર્કે સૂચન કર્યું, "ભટ્ટસાહેબ, આમાંથી થોડા પૈસા ફીક્સ ડિપોઝિટમાં મૂકો તો વ્યાજ વધુ મળે!"

જે મોટાભાઈએ પેટે પાટા બાંધી ફ્રાન્સ વધુ અભ્યાસ માટે મોકલ્યા હતા એમને, ઘરડી માતાને અને અન્ય કુટુમ્બીજનોને મળવા બાર વર્ષે નાનુભાઈ ભારત પાછા આવ્યા. હરિશ્ચંદ્રનો આનંદ અસીમ પણ અભાગિયો નીવડ્યો. હરિશ્ચંદ્ર અણધારી, અકલ્પ્ય માનસિક બીમારી('નર્વસ બ્રેક ડાઉન')ના ભોગ બન્યા. કદાચ કુટુમ્બને મળવા જ ભારત આવેલા નાનુભાઈ પોતાની ઘરડી મા અને અનાથ બનેલ મોટાભાઈના પરિવારના સૂત્રધાર થવા ભારત કાયમ રોકાઈ ગયા. ફ્રાન્સમાં એક ફ્રેન્ચ સ્ત્રી સાથે પ્રણયસંબંધ થયો હતો. પાછા ફ્રાન્સ જવું શક્ય નહોતું. ફ્રેન્ચ પ્રેયસી(થેરીસા)ને ભારત બોલાવી. બન્નેએ ભારતમાં લગ્ન કર્યાં. કાલબાદેવીની નાનકડી (બે) ખોલીમાં સંયુક્ત કુટુમ્બમાં સહજીવન માંડ્યું. પાંચમા દાયકાના પ્રારંભનાં વર્ષોમાં એક ફ્રેન્ચ સ્ત્રી કાલબાદેવીની બે ખોલીમાં, ભારતીય પરિવારમાં ભળી જઈ રહે એ થોડુંક અકલ્પિત અવશ્ય હતું. છતાં થોડાં વર્ષો ડૉ. ભટ્ટનું સહજીવન એમ ચાલ્યું. જયહિંદ કૉલેજમાં ફ્રેન્ચ ભાષાના પ્રાધ્યાપક તરીકે નોકરી મળી—ત્યારે તો પ્રાધ્યાપકોના પગારો ખૂબ ઓછા. સારી એવી આર્થિક લાચારી ભોગવી પણ મોટાભાઈનાં બાળકોને, અભ્યાસ માટે અન્ય સંસ્થા પાસે 'સહાય' ક્યારેય ન લેવા દીધી. કુટુમ્બનાં બાળકોને, અભ્યાસની કુશાગ્રતાને કારણે શિષ્યવૃત્તિ મળે તોય કહે: "ભલે કોઈ વધારે ગરીબ છોકરાને

એ લાભ મળે."

ખૂબ મહેનત કરી. વિદ્યાર્થીઓ માટે ગાઈડો પણ લખી! ફ્રેન્ચ પત્નીને અનુકૂળ આવે એવી જગ્યા (પતિ-પત્નીના અથાગ પરિશ્રમને કારણે) લીધી. પણ, નસીબ બે ડગલાં પાછળ હતું! લગ્ન-જીવનમાં કોઈક અકળ તનાવ આવ્યો અને જે લગ્નજીવન કાલબાદેવીની સાંકડી ખોલીમાં પાંગર્યું તે સાહિબના મહેલ જેવા ફ્લેટમાં કરમાઈ ગયું! ફ્રેન્ચ પત્ની થેરીસા એક બાળકને મૂકી ફ્રાન્સ પાછી ફરી. એ બાળક(કિરણ)ના સાચા અર્થમાં મા-બાપ બની એને સરસ રીતે ઠરીઠામ કર્યો. જયહિંદ કોલેજમાંથી મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગયા. વર્ષો સુધી ફ્રેન્ચ ભાષાના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક ('હેડ ઑફ ધ ફ્રેન્ચ ડીપાર્ટમેન્ટ') રહ્યા. આમ અત્યંત સંકોચશીલ સ્વભાવના પણ ફ્રેન્ચ લઈ પીએચ. ડી. થનાર ઘણાં (મહત્ત્વના) વિદ્યાર્થીઓના સન્માનનીય પ્રાધ્યાપક અલબત્ત એમના અત્યંત નિકટતમ મિત્ર (ભારતના પ્રથમ કક્ષાના કલાકાર) કે. કે. હેબ્બાર હંમેશાં કહેતા કે "આવા મૂંગા અને શાંત સ્વભાવના માણસે પ્રોફેસર નહીં થવું જોઈએ." પણ, એક મહારાષ્ટ્રીયન પડોશીએ એકવાર કહ્યું હતું; "ડો. ભટ્ટ બોલતા ખૂબ ઓછું પણ એમના અવાજમાં પ્રજ્ઞાનો પ્રભાવ સહજ વરતાતો—"

યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી 'પાર્કિન્સન'ના રોગનો ભોગ બન્યા. આમેય શરમાળ—વધુ અંતર્મુખ થઈ રહ્યા. એમના જેટલા એકાંતપ્રિય માનવી ઓછા. પણ મૌનનો મહિમા એમના જેટલો ઓછા લોકો કરી શકતા હશે. એકાંતના એમના મિત્રો હતાં ફ્રેન્ચ સાહિત્યસ્વામીઓ (ફ્રેન્ચ ભાષામાં), ફ્રેન્ચ સંગીત અને ક્યારેક ફ્રેન્ચ વાઇન.

ગયે મહિને એમને ફ્રેક્ચર થયું. હું એમનો સ્વજન છતાં ક્યારેય દિલ ખોલીને અમે એકબીજા સાથે સંવાદ કર્યો જ નહોતો એમની આજુબાજુ એમણે એક એવી અભેદ્ય દીવાલ રચેલી કે

દીવાલની ભીતર પ્રવેશવું શક્ય જ નહોતું. ફ્રેક્ચર અને ત્યાર બાદના ઑપરેશન દરમ્યાન એમની સાથે સારો એવો સમય ગાળ્યો. સાહિત્યની વિવિધ વાતો કરવાની કિંચિત્ તક મળી. બૉદલેરના પ્રદાન વિશે કહે, "એની મહત્ત્વની કવિતા તો માંડ પચ્ચીસેક, પણ એ પચ્ચીસેક કવિતાએ સમગ્ર સાહિત્યનો નકશો બદલી નાંખ્યો."

ગુજરાતી સાહિત્ય અને કલાજગતની પણ થોડીક વાતો થઈ. હરિશ્ચંદ્રના નાનાભાઈ એથી ઉમાશંકર, નિરંજનથી અને એમની સર્જનલીલાથી તો સ્વાભાવિક રીતે પરિચિત. સુરેશ જોષીએ આણેલા સાહિત્યક વા-વંટોળથી પુલકિત થયા. ગુજરાતી સાહિત્ય વિશ્વના સમકાલીન પ્રવાહો સાથે તરે છે એ વાત સાંભળી એમને આનંદ થયો. સુરેશ દલાલના 'કાવ્યવિશ્વ'ની અનુક્રમણિકા જોઈ કહે; "આમાં વિશ્વના બધા જ મહાન કવિઓ સમાઈ ગયા છે." સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતાની વાત થઈ એથી એમને લાભશંકર ઠાકર જે રીતે શબ્દના 'અર્થ'ને ઓગાળીને, કલ્પન કે પુરાકલ્પનનો છેદ ઉડાડી કાવ્યસર્જન કરે છે તેની વાત કરી. એમના મોઢા પર સમજણનો સંતોષ હતો. સિતાંશુની કવિતા, એ કવિતાનાં અનન્ય પરિમાણો અને સિતાંશુના જ્ઞાનપરિઘના વિસ્તારની વાતથી એમની આંખમાં અનન્ય ચમકારો થયો—કારણ, સિતાંશુ તો ધોળકિયા પરિવારનો જમાઈ—અને ધોળકિયા પરિવાર એમના વર્ષોજૂના પડોશી. અલબત્ત એમનો આનંદ સાહિત્યિક સાધના કરતાર એક સ્વજનની સિદ્ધિ માટેનો જ હતો. વડોદરાના શેખ અને ભૂપેનને મળેલ વ્યાપક સ્વીકૃતિથી પણ એમને ખાસ્સો આનંદ થયો.

લગભગ ૭૫ વર્ષની વયે – ૨ ૭ ઑગસ્ટે વહેલી સવારે એમણે અત્યંત શાંતિથી દેહત્યાગ કર્યો. ઑપરેશન પછી મને કહે: "તને મારી દયા નથી આવતી? મારા માટે, 'મર્સી કીલીંગ'નો કોઈ માર્ગ નથી સૂઝતો?"—સારે નસીબે એ સમય આવે તે પહેલાં ભારોભાર તનહાઈમાં જીવેલો આ વિરલ ઉદાસીન જીવ પંચમહાભૂતમાં

વિલિન થઈ ગયો. ધાર્મિક કે રૂઢિગત પરંપરાના તો એ પ્રખર વિરોધી—એથી અસ્થિવિસર્જ નથી માંડી કોઈ પણ પ્રકારની મરણોત્તર રૂઢિ માટે તો અવકાશ જ નહોતો અને એવો કશો 'ભાર' પણ સ્વજનો કે સમાજ પર નાખ્યા વિના એકલવાયા મૌનમાં એ જીવ ઓગળી ગયો.

એ વિરલ ઉદાસીન જીવ આ લખનારના કાકા, ગુરુ અને આદર્શ...અને એથી જ આ એકલવ્યના અંગૂઠા જેવી વિનમ્ર ભાવાંજલિ. □

[૨-૮-'૯૧]

ગુલાબની પાંદડીને પીઠ નથી હોતી.

□

શિખરોને નજીકનો પાડોશ ન હોય

□

જીવન, સમાસમાં રહેલી વિભક્તિ છે।

□

મોભી મુરબ્બી થઈને આડો થાય!

□

મોટો માણસ નાનામાં નાનું પગલું પોતાની સંપૂર્ણ લંબાઈથી ભરે છે.

□

ગુરુત્વાકર્ષણ ગુંબદના પડઘાને પણ હોય।

□

સ્મોકિંગ રૂમની રમૂજો ધુમાડાના આચ્છાદનમાંયે નગ્ન દેખાય।

— રતિલાલ 'અનિલ'

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈની સાહિત્યસૃષ્ટિ

જયંત કોઠારી

જૈન સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈનું સાહિત્યસર્જન વિપુલ છે. એમાં વીસેક નાનામોટા ગ્રંથો, સંખ્યાબંધ અગ્રંથસ્થ લેખો ને સંપાદિત કૃતિઓ, થોડાંક કાવ્યો તથા કોઈક અપ્રગટ ને કેટલાંક અપ્રાપ્ત લખાણોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં મોહનભાઈના આ સઘળા સાહિત્યનો પરિચય કરવાનો ઉપક્રમ છે.

આકરગ્રંથો

મોહનભાઈના ગ્રંથોમાં શિરમોરરૂપ તો છે એમના બે આકરગ્રંથો – 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' અને 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' વિક્રમ બારમા શતકથી વીસમા શતક સુધીના જૈન ગુજરાતી સાહિત્યની સૂચિ છે. એમાં મુદ્રિત સાહિત્યની નોંધ લેવામાં આવી છે ખરી, પણ મુખ્યત્વે તો એ હસ્તપ્રતભંડારોમાં સચવાયેલા જૈન સાહિત્યની સૂચિ છે. મોહનભાઈએ ૧૯૧૧થી આની યાદી કરવાનું શરૂ કરેલું અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો પહેલો ભાગ ૧૯૨૬માં, બીજો ૧૯૩૧માં અને ત્રીજો ૧૯૪૪માં બહાર પડ્યો તે જોતાં મોહનભાઈનો આ જ્ઞાનયજ્ઞ ૩૩ વર્ષ ચાલ્યો કહેવાય. સાહિત્યસૂચિ માટે ૨૫૦ જેટલા હસ્તપ્રતસંગ્રહો — સંસ્થાગત કે વ્યક્તિગત, મોટે ભાગે જાતે જોયેલાં તો કેટલીક વાર સૂચિ રૂપે પ્રાપ્ત કરેલાં — એમણે ઉપયોગમાં લીધાં છે અને મુદ્રિત કૃતિઓ માટે તથા પૂરક માહિતી કે સંદર્ભ આપવા માટે એમણે જે ગ્રંથો, સામયિકોમાંના

લેખો વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બધાંની યાદી કરીએ તો મોહનભાઈએ ઉપયોગમાં લીધેલાં સાધનોનો આંકડો ૫૦૦ સુધી કદાચ પહોંચી જાય. આનો અને ગ્રંથશ્રેણીના ૪૦૦૦ ઉપરાંત પાનાંનો વિચાર કરીએ ત્યારે મોહનભાઈના અસાધારણ શ્રમની કંઈક ઝાંખી થાય.

મોહનભાઈનાં શ્રમ અને સૂઝની પૂરી ઝાંખી થવા માટે તો ગ્રંથની સામગ્રીમાં થોડુંક ઊંડે ઊતરવું પડે. મોહનભાઈએ કૃતિઓની માત્ર સૂચિ કરી નથી, વર્ણનાત્મક સૂચિ કરી છે. કૃતિના આરંભ-અંતના ભાગો ઉતાર્યા છે – કંઈક વિસ્તારથી ઉતાર્યા છે એમ કહેવાય. જરૂરી લાગ્યું ત્યાં વચ્ચેના ભાગો પણ આપ્યા છે, સુભાષિતો જેવી સામગ્રી આવી તો એના નમૂના ઉતાર્યા છે, ક્યાંક છંદો ને દેશીઓની યાદી આપી છે અને કૃતિઓની હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ પણ વીગતે ઉતારી છે. ક્યારેક કૃતિઓની ગુણવત્તા વિશેની નોંધ મળે છે ને આ સામગ્રીમાંથી મળતી દેશીઓની લાંબી સૂચિ મોહનભાઈએ આપી છે તે જોતાં મોહનભાઈએ ઘણી કૃતિઓ વીગતે જોઈ છે એમ ફલિત થાય છે. વસ્તુતઃ આ કૃતિ મેં ઉતારી લીધી છે એવી નોંધ પણ કેટલેક સ્થાને મળે જ છે. કૃતિઓની સૂચિ કરતી વખતે એમાં આટલાબધા ઊંડા ઊતરવાનું કેમ બની શકે એ કોયડો જ છે. ૧૧૫૦ જેટલા કવિઓને, એમની ૩૦૦૦ જેટલી કૃતિઓને અને એ કૃતિઓની વિવિધ ભંડારોમાં રહેલી હસ્તપ્રતોની માહિતીને એકસાથે લાવી મૂકવી, એને સમયના ક્રમમાં ગોઠવવી એ કેવી ઝીણવટભરી ચુસ્ત કાર્યપદ્ધતિ માગે એ તો આવું કામ કરનાર જ સમજી શકે.

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' જૈન સાહિત્યની વિપુલતા અને વિવિધતાનું રોમાંચક દર્શન આપણને કરાવે છે અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈનોનું અર્પણ કેટલું મોટું અને મૂલ્યવાન છે તે સ્થાપી આપે છે. આ ઉપરાંત, એ ગ્રંથશ્રેણીએ મધ્યકાળના સાતસો વરસના સાહિત્યિક-સામાજિક ઇતિહાસની ગંજાવર સામગ્રી પોતામાં સંઘરેલી છે – એવી ગંજાવર કે બીજી સંશોધિત આવૃત્તિમાં આ સામગ્રીની

અનુક્રમણીઓ ને સાલવારી અનુક્રમણિકાનો ૮૫૦ પાનાં સુધી વિસ્તરતો ગ્રંથ થયો.।

મોહનભાઈ માત્ર જૈન સાહિત્યસૂચિ આપીને અટક્યા નથી; એમણે જૈન ભંડારોમાં પ્રાપ્ત થયેલી જૈનેતર કૃતિઓની નોંધ પણ આપી છે. ઉપરાંત, એમણે કેટલીક પૂરક સામગ્રી પણ જોડી છે – જૂની ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ (વસ્તુતઃ અપભ્રંશનો ઇતિહાસ), જૈન કથાનામકોશ, જૈન ગચ્છોની ગુરુપટ્ટાવલીઓ, રાજાવલી, દેશીઓની સૂચિ વગેરે. શતકવાર કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી આપવાની ઇચ્છા હતી (એ તૈયાર પણ થઈ હતી એમ જણાય છે) એ તો વણપૂરી જ રહી. બીજી પણ ઇચ્છાઓ એમના મનમાં ઊગી હશે જ પણ ત્રીજો ભાગ તો એમની લથડતી તબિયતે પૂરો થયો જણાય છે. એટલે ઘણું મનનું મનમાં રહ્યું હશે.

પંડિત સુખલાલજીનું ધારવું સાચું જણાય છે કે "તેમની તબિયત ઉપર જીવલેણ ફટકો મારનાર કૃતિ એ તો 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' છે." નાગકુમાર મકાતી પણ નોંધે છે કે "શ્રી મોહનલાલ દેશાઈએ પોતાની તબિયતની પણ પરવા કર્યા વિના એકલે હાથે આ ગ્રંથો માટે જે અમૂલ્ય સામગ્રી એકત્ર કરી હતી અને તેની પાછળ લોહીનું પાણી કર્યું હતું તેનો સામાન્ય માણસને એકદમ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ વર્ષોની જહેમત, ઉજાગરા અને સતત અધ્યયનના પરિપાક રૂપે આ ગ્રંથો તૈયાર થયેલા છે. તૈયાર ભોજનની પતરાળી ઉપર બેસનારને રાંધનારની તકલીફનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે છે." (શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સનો ઇતિહાસ, પૃ.૧૧૫)

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' મોહનભાઈની કેવી ઉત્કટ લગનનું પરિણામ હતું તે મુનિ જિનવિજયજીના આ ઉદ્‌ગારો આબાદ રીતે બતાવે છે: "આ ગૌરવભરેલા ગ્રંથના સંપ્રયોજક શ્રીયુત મોહનલાલ દ. દેશાઈ આ વિષયમાં અમારા સમવ્યસની અને સમસ્વભાવી

ચિરમિત્ર છે. જૈન સાહિત્ય અને જૈન ઇતિહાસના પરિશીલનનો એમને જૂનો રોગ છે. જે વખતે અમને કલમયે ઝાલતાં નહોતી આવડતી તે વખતના એ જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્યના વિચારઘેલા અને અનન્ય આશક બનેલા છે. કોઈ ૨૦-૨૨ વર્ષથી જે એક પોતાના પ્રિય વિચારરૂપ સુપુત્રની એ પ્રતિપાલના કરતા આવ્યા છે તેના લગ્નોત્સવ સમાન સૌભાગ્યભરેલા સુપ્રસંગ જેવો, આ ગ્રંથને પ્રકાશમાં મૂકવાનો તેમને માટે સુઅવસર આવેલો ગણાય. અને એ સુઅવસરને જોવા મોહનભાઈ સફળ થયા તે માટે અમે એમને વધામણી આપીએ છીએ.

આ યુગના જૈન વ્યવસાયી ગૃહસ્થોમાં મોહનભાઈ જૂના જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે સર્વાગ્ર છે...મોહનભાઈ જો ન જન્મ્યા હોત તો કદાચ જૈન ગૂર્જર કવિઓની ઝાંખી કરવા જગતને એકવીસમી સદીની વાટ જરૂર જોવી પડત." (જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ફાલ્ગુન સં.૧૯૮૩)

'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નું ગુજરાતના વિદ્વત્સમાજે અને પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોએ ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રે મોહનભાઈને "અંધારી ગૂફામાં મસાલ લઈ જનાર" કહ્યા તથા એમના આ સાહસને "અપૂર્વ" કહ્યું. (તા.૫-૨-૨૭) અંબાલાલ જાનીએ આ ગ્રંથને "સંયોજન તેમજ સંવિધાનપુરઃસર રચી પ્રકટ કરેલો મહામૂલો મહાભારત સૂચિગ્રંથ", મધુસૂદન મોદીએ "સર્વોત્તમ કીર્તિસ્તંભ સમો સૂચિગ્રંથ" તો નાનાલાલ મહેતાએ "ગ્રંથકારો માટેનો ગ્રંથ" કહ્યો. નરસિંહરાવે જણાવ્યું કે "આવા આકરગ્રંથનું અવલોકન લખવું એ મારા સામર્થ્યની બહાર છે", તો કેશવલાલ હ. ધ્રુવે મોહનભાઈના શ્રમની અનન્યતા એમ કહીને બતાવી કે 'તમે જૈન સાહિત્યની જેવી સેવા બજાવી છે તેવી જૈનેતર ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવનાર કોઈ નથી." અને કહાનજી ધર્મસિંહ કવિએ તો ભાવભરી કાવ્યાંજલિ અર્પિત કરી :

જૈન કાવ્યસાહિત્યના મહાભારત બે ભાગ,
અવલોકનથી ઊપજ્યો અંતરમાં અનુરાગ. ૧
જતિ સતી ગુરુ જ્ઞાનીનો અનુપમ જ્ઞાનવિલાસ,
અચળ કર્યો ઇતિહાસથી, એ નહિ અલ્પ પ્રયાસ. ૨
ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન કવિ વર વીર,
શુદ્ધ સ્વરૂપે દાખવ્યા, મોહન મતિ ગંભીર. ૩
શ્વેતાંબર મંડળી મલી તેનો કર્યો પ્રકાશ,
ફૂલાન અભિવંદન કરે, ઈશ્વર પૂરે આશ. ૪

'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાવાયેલો પણ હજાર ઉપરાંત પાનાંમાં વિસ્તરતો **'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'** શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયથી સં.૧૯૬૦ સુધીના શ્વેતામ્બર જૈન સાહિત્યનું કાલક્રમબદ્ધ દિગ્દર્શન કરાવે છે. સમકાલીન વ્યક્તિઓ પરત્વે તટસ્થ રહી શકાતું નથી એ સમજથી પોતે સગીર મટયા ત્યાં સુધીમાં અવસાન પામેલા લેખકો આગળ અટકી જવાનો મોહનભાઈએ ઉપક્રમ રાખ્યો છે. દિગમ્બર સાહિત્યનો પોતાનાં સાધનશ્રમની મર્યાદાને કારણે એ સમાવેશ કરી શક્યા નથી, પણ શ્વેતામ્બરમાં મૂર્તિપૂજક પરંપરા સાથે સ્થાનકવાસી પરંપરાના સાહિત્યની પણ તેમણે યત્કિંચિત્ નોંધ લીધી છે.

આ ગ્રંથ પાછળ મોહનભાઈનો સાતેક વર્ષનો અથાગ પરિશ્રમ પડેલો છે. મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસની યોજના કરી તેમાં મધ્યકાળના જૈન સાહિત્ય વિશે એક પ્રકરણ લખવાનું મોહનભાઈને સોંપવામાં આવ્યું અને કેટલીક ચર્ચાવિચારણા પછી એમણે ૧૯૨૬ના આરંભમાં આ પ્રકરણ લખવું આરંભ્યું. 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ નામના આ લેખમાં મોહનભાઈને પૃષ્ઠ-મર્યાદાને કારણે ઘણી સંકડાશ અનુભવવી પડી – મધ્યકાલીન સાહિત્યનો વારો આવે તે પહેલાં જ ૫૬ પાનાં થઈ ગયાં અને

જેને માટે લખવાનું હતું તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને ગૌણ કરી નાખવું પડ્યું, માત્ર નામનિર્દેશથી ચલાવવું પડ્યું ને શતકવાર જૈન કવિઓનાં કાવ્યોના નમૂનાઓ તૈયાર કરેલા તે બાદ કરવા પડ્યા. આમ છતાં 'મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ' એ ગ્રંથમાં મુકાયેલા આ લેખે ઘણા વિદ્વાનોનું સારું ધ્યાન ખેંચેલું.

આ પછી મોહનભાઈએ આ લેખ એના યોગ્ય સ્વરૂપમાં 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તરીકે મૂકવાનું વિચાર્યું. દરમ્યાન એમાં આગમસાહિત્યનો ઇતિહાસ ઉમેરવાનું સૂચન આવ્યું. ૧૯૨૮માં ભારે પરિશ્રમપૂર્વક એ ભાગ તૈયાર કરી પ્રેસમાં પણ સામગ્રી મોકલવા માંડી, 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો ભાગ બીજો છપાઈ રહ્યો હતો તેનું પ્રકાશન અટકાવ્યું. પરંતુ ૧૯૩૦ સુધીમાં આ લેખમાં હીરવિજયસૂરિ સુધી પહોંચતાં જ ૫૬૦ પાનાં થઈ જવાથી એનો જુદો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું. જે ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત થયો. વચ્ચે બાળપુત્રે લગડેલી નાનકડી આગમાં ઘણી નોંધો બળી ગઈ હતી તે ફરીને તૈયાર કરવી પડી હતી.

મોહનભાઈએ પોતે સ્પષ્ટતા કરી છે કે આ ગ્રંથને એક સંગ્રહગ્રંથ એટલેકે સમયાનુક્રમમાં કૃતિઓ, કર્તાઓ વગેરેના કોશ તરીકે પ્રકટ કરવાની મર્યાદા સ્વીકારવી પડી છે. એ સ્વરૂપને લક્ષમાં રાખી બની શકે તેટલી વિષયમાહિતી ને ટૂંક ચર્ચા દાખલ કરી છે પણ સાહિત્યની સિલાસિલાબંધ તપાસ ને સર્વ મુદ્રિત ગ્રંથોની વિષયમાહિતીને સમીક્ષા આપી શકાઈ નથી. એટલે જ તો એ 'સંક્ષિપ્ત' તરીકે ઓળખાવાયેલો છે. આમ છતાં મોહનભાઈએ એટલાંબધાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે કે આ ગ્રંથ કેવળ 'કોશ' રહી શક્યો નથી, એમાં ઘણી ઐતિહાસિક ને ચરિત્રાત્મક માહિતી આમેજ થઈ છે – મહત્ત્વની વ્યક્તિઓ પરત્વે તો ઘણી વિસ્તૃત – તથા ઘણી વાતો પહેલી વાર પ્રકાશમાં આવી છે. છેલ્લાં પ્રકરણોમાં જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો, તેની સંસ્થાઓ, તીર્થો વગેરે વિશે કેટલીક પ્રાથમિક

મૂકતી અને પોતાના વિચારો જોડયા વગર મોહનભાઈ રહી શકયા નથી. ઉપરાંત, ગ્રંથમાં જિનમૂર્તિઓ, જિનમંદિરો, અન્ય સ્થાપત્યો, ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ, પ્રાચીન પ્રતોમાંનાં રંગીન ચિત્રો, પ્રતોમાંના હસ્તાક્ષરો, લેખો વગેરેની મળીને ૫૯ છબીઓ મૂકી છે અને તેનો સવિસ્તર પરિચય ૬૨ પાનાંમાં આપ્યો છે. પોતાના નિવેદનમાં પણ ભંડારો, પ્રદર્શનો, વિહારો – આશ્રમો, કેળવણી, ભાષા, જાતિ-ભેદ આદિ અનેક વિષયો પર ચર્ચા કરવાની તક એમણે લીધી છે. આમ, અનેક રીતે મોહનભાઈએ પોતાના ગ્રંથને સમૃદ્ધ કર્યો છે.

મોહનભાઈના સાહિત્યરસ, ઇતિહાસરસ, ધર્મરસ અને ગુણા-નુરાગ આ સંગ્રહગ્રંથમાં વ્યક્ત થયા વિના રહ્યા નથી. દરેક પ્રકરણને આરંભે મુકાયેલાં એક કે વધુ ઉદ્ધરણો જુઓ એટલે એ ઉદ્ધરણો આપનારના વ્યક્તિત્વનો ઉષ્માભર્યો સ્પર્શ થયા વિના રહેશે નહીં. ગ્રંથસામગ્રીમાં પણ મોહનભાઈએ કલમને મોકળી વહેવા દઈ ચરિત્રનાયક કે ઐતિહાસિક પ્રસંગનો યોગ્ય મહિમા સ્થાપિત કર્યો છે. કર્તા-કૃતિની કોરી નોંધોના ખડકલા વચ્ચે આ બધું પડેલું છે તેથી પહેલી નજરે આ ગ્રંથના વાચકનું ધ્યાન એ ન ખેંચે એવો સંભવ છે, પણ ધૈર્યથી આ ગ્રંથમાંથી મળે તેના કરતાં ઘણું વધારે મળશે એમાં શંકા નથી.

મોહનભાઈના આ ગ્રંથમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની નોંધ છે. હિંદી કૃતિઓ જૂજ હોવાથી એની નોંધ પણ આવવા દીધી છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય પરત્વે મોહનભાઈને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'નો હવાલો આપી કેવળ કવિનામ-યાદીથી સંતોષ માનવો પડયો છે.

એ. એન. ઉપાધ્યેએ આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતાઓની સુંદર નોંધ લીધી છે: "આ ગ્રંથ લગભગ પચીસસો વરસના સમયગાળાના જૈન સાહિત્યનું – ખાસ કરીને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના સાહિત્યનું સર્વેક્ષણ આપવાનો એક અભૂતપૂર્વ પ્રયત્ન છે...અહીંતહીં રસપ્રદ

કથાનકો સાથે, સગવડભર્યા ફકરાઓમાં વિભાજિત કરીને તમે જે સુસંગતિભર્યું વૃત્તાંત આપ્યું છે તેની હું ઊંડી કદર કરું છું. તમે તમારી કૃતિથી સાબિત કરી આપ્યું છે તેમ સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ પુસ્તકસૂચિ કરતાં કંઈક વિશેષ છે; અને પગલેપગલે તમે જુદાજુદા ગ્રંથકારો વિશે ચર્ચા કરી છે ને તેમાં સર્વ ઉપલબ્ધ સામાજિક અને રાજકીય પશ્ચાદ્‌ભૂમિકાની કદી ઉપેક્ષા કરી નથી. આ ચર્ચાઓ ક્યારેક લાંબી થઈ છે છતાં સામાન્ય જનને પણ એ આસ્વાદ્ય બનશે. આ ચર્ચાઓ જૈન સંપ્રદાયને, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, જે સામાજિક અને રાજકીય ઊથલપાથલોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એનું સારું ચિત્ર આપે છે...

આધુનિક જૈન ધર્મ પર આપનાં છેલ્લાં પ્રકરણો સર્વે જૈનોએ અભ્યાસી જવા યોગ્ય છે. કોક મુદ્દા પર વૈયક્તિક મતભેદ હોય પણ જે પ્રામાણિકતા, નિખાલસતા અને સરલતાથી તમે વિષયને ચર્ચ્યો છે તેનો હું આદર કરું છું."

મેઘાણીની દૃષ્ટિએ કેટલુંક ઇતિહાસદર્શન, અન્ય કેટલીક ચર્ચાઓ, શિલ્પાદિક વિશેનું વિવરણ ઇત્યાદિ વાતો સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી "પરંતુ જૈનોના સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસનો આપણે ત્યાં સર્વથા અભાવ હોઈ, જૈન ધર્મ ને જૈન પ્રજા સંબંધે બહુધા અજ્ઞાન વર્તતું હોઈ કર્તાએ મોકળી કલમે આખા પ્રદેશમાં ઘૂમાઘૂમ કરી છે એ એકંદરે ઠીક થયું છે." વસ્તુતઃ બળવંતરાય ઠાકોરે ગ્રંથમાંની સામગ્રીના ૯૦–૯૫ ટકા વિશે પોતે અજાણ હોવાનું સ્વીકારેલું અને આ ગ્રંથનું એક પ્રકરણ 'જૈનયુગ'માં છપાયેલું તેમાંયે વિજયરાય વૈદ્યને વસ્તુપાળ વિશેની પોતે નહીં જાણેલી ઐતિહાસિક હકીકત જાણવા મળેલી. એમણે તો આ પ્રકરણ પરત્વે પણ એવો ઉદ્‌ગાર કર્યો કે "શો જીવનપર્યંત કર્યા જ કરેલો સાહિત્યસંચય!"

પંડિત સુખલાલજીના અભિપ્રાય અનુસાર "ભારતીય ભાષાઓમાં આધુનિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધક વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય એ

પ્રકારના સાહિત્યના ઇતિહાસનો અતિ અલ્પ પણ મહત્ત્વનો પાયો શ્રી મોહનભાઈએ નાખ્યો." એ પછી એ દિશામાં નવીન પ્રયત્નો શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરામાં શરૂ થયા, પણ તેમાંયે, સુખલાલજીની દૃષ્ટિએ, મોહનભાઈના ઇતિહાસગ્રંથનું સ્થાન છે જ. વસ્તુતઃ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનું એ વચન સાચું પડ્યું છે કે "ભવિષ્યના લાંબા સમય સુધી આ ગ્રંથ એની સામાસિકતા અને વિસ્તીર્ણતાને કારણે અજોડ રહેશે."

કેશવલાલ કામદાર આ ગ્રંથની વિશાળ ઉપયોગિતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે આ ગ્રંથ "માત્ર જૈન સાહિત્ય માટે જ નહીં, માત્ર ગૂર્જર સાહિત્ય માટે જ નહીં, પણ હિંદના મધ્યયુગના સાહિત્ય માટે પણ પ્રમાણભૂત ગણાશે." મોહનલાલ ઝવેરી પણ એવું જ મંતવ્ય દર્શાવે છે: "જૈન સાહિત્યના કે પશ્ચિમ હિંદના સાહિત્યના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના ભવિષ્યના ઇતિહાસલેખકને આ ગ્રંથ વગર પગલું ભરવું પણ ચાલે એમ નથી કારણકે તે-તે ઇતિહાસનાં મૂળો અને ઉપયોગી સાધનો કયાકયા રૂપમાં કયેકયે સ્થળે છે તે માહિતી આ ગ્રંથ પૂરી પાડે છે." ઉપરાંત તેઓ આ ગ્રંથની અઢળક સામગ્રીનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે "આ ગ્રંથ સામાન્ય વાચકો માટેનો જ નહીં, પણ ગ્રંથકર્તાઓ, સાહિત્યકારો ને ઇતિહાસકારો માટેનો ગ્રંથ છે. તેમની પ્રચંડ ક્ષુધાને યોગ્ય આહાર આવા જ ગ્રંથ સમર્પે."

મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી તો મોહનભાઈના આ ગ્રંથને શકવર્તી ગણાવે છે: "ગુજરાતી ભાષામાં આ દસકામાં ઘણા જ ઉત્તમ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, જે પુસ્તકો એવાં છે કે અજૈન સમાજમાં પણ આપણે ગર્વપૂર્વક માથું ઊંચું કરી કહી શકીએ કે અમારા સમાજમાં પણ અપૂર્વ પુસ્તકો બહાર પડે છે. તેમાંય પાંચેક પુસ્તકો તો આ દશકાનાં જ નહીં કિન્તુ આ સૈકાના ભૂષણરૂપ છે એમ કહું તો ચાલે. તેમાંય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સૌથી સુંદર પુસ્તક ગુજરાતી

ભાષામાં બહાર પડયું હોય તો તે છે 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'"

અગરચંદ નાહટાએ પણ "આ ગ્રંથ સાહિત્યસંસારમાં અપૂર્વ, અદ્વિતીય, અસાધારણ પ્રકાશમાન રત્ન સમાન છે" એમ કહી એનું અત્યંત ગૌરવ કર્યું છે. પૂર્ણચંદ્ર નાહરે ગ્રંથનું મૂલ્ય ઉચિત રીતે ને પૂરેપૂરું સમજાય એ માટે એને અંગ્રેજીમાં ઉતારવાનું સૂચન કરેલું.

આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલી મોહનભાઈની વિવિધ શક્તિઓ પણ અવલોકન કરનારાઓના ધ્યાન બહાર રહી નથી. પૂર્ણચંદ્ર નાહર આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થતી મોહનભાઈની 'હરકયૂલિઅન' (ભગીરથ) શક્તિથી આશ્ચર્ય પામ્યા, કેશવરામ શાસ્ત્રીને મોહનભાઈમાં ગુજરાતીઓએ ખાસ માન લેવા જેવું, ઊંડું પુરાતત્ત્વજ્ઞાન જણાયું, ધીરજલાલ ટોકરશી શાહે એમની તીક્ષ્ણ વિવેચનશક્તિ, અપૂર્વ શાસ્ત્રાધ્યયન અને પ્રૌઢ વિચારશક્તિની પ્રશંસા કરી, તો વિજયરાય વૈદ્યે એમનાં અખંડ વિદ્યાભક્તિ અને અવિરત ઉદ્યોગ પ્રત્યે આદર વ્યક્ત કર્યો.

(ક્રમશઃ)

ઇતિહાસ એ પૂર્વજોએ આપેલો ઉત્તરાધિકાર છે.

*

ભીંત પર જ નહીં, મંચ પર પણ જાહેર ખબર છે!

*

ભૂતકાળનાં ટેરવાં વર્તમાનને બારણું સમજે છે.

*

દાઢમાં દુઃખનો સ્વાદ રહી ગયો છે!

— રતિલાલ 'અનિલ'

'અંધારું' / શરીફા વીજળીવાળા

(લઘુનવલ) — મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, કિં. રૂ. ૨૫/-

લેખકના પોતાના જ અવલોકન સાથેની લઘુનવલ 'અંધારું' વિશે એક બાજુ ગુજરાતી વિવેચન પ્રશંસાના પૂલ બાંધે છે (બાબુ દાવલપુરા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક), તો બીજી બાજુ એને સાવ નકારી કાઢે છે. ('પ્રત્યક્ષ' પ્રથમ અંકમાં ભરત મહેતા). તદ્દન વિરોધી અવલોકનોથી વિમાસણમાં પડતા મારા જેવા સામાન્ય વાચકને નાછૂટકે કૃતિ પાસે જવું જ પડે. લેખકની આ ત્રીજી નવલકથાએ જગાવેલી ચર્ચાઓથી પ્રેરાઈ વાર્તા વાંચી ત્યારે 'ગાજ્યા મેહ વરસ્યા નહીં' જેવો અનુભવ તો થયો જ, ચર્ચાઓ માટે આશ્ચર્ય પણ થયું અને ભાવક તરીકે થોડાક પ્રશ્નો પણ થયા જેની બહુ ટૂંકાણમાં વાત કરવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પૂર્વોત્તર પંચમહાલના નાયકા કોમના આદિવાસીઓના જીવનમાં અને આસપાસના પરિવેશમાં ડોકિયું કરાવતી આ કથાનું પોત સાવ પાંખું છે. નાયકાની ન્યાતમાં કણબીની કન્યાનું રૂપ લઈને આવેલી રેશમ નબળા માટીને પડતો મૂકી છેલછબીલા રૂમાલનું ઘર માંડે છે અને પિયરમાં આવી છાપરું બાંધી રહે છે. ગામના મુખીની આંખમાં રેશમનું રૂપ અને રૂમાલની અકડાઈ કણાની જેમ ખૂંચે છે એટલે એ રૂમાલની ખેધે પડેલો છે. સહન કરવાની હદ આવી જાય છે ત્યારે થાકીને રૂમાલ, મુખીને જિંદગીભરની ખો ભૂલી જાય

એવો ઢોરમાર મારી ગામ છોડી જાય છે. આટલા વાર્તાતંતુને ૧૧૪ પાનાં સુધી વિસ્તરવાં લેખક જરૂરી બધા જ પ્રયત્નો કરી છૂટયા છે.

'અંધારું' શીર્ષક વાપર્યા પછી માથે આવી પડેલ જવાબદારી નિભાવતા હોય એમ લેખકે વારંવાર 'અંધારું' શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. નથી તો આ શબ્દ પ્રતીક બની રહેતો કે નથી આલેખાયા અહીં અજ્ઞાનનાં અંધારાં. ભિખટાનું રૂમાલ જેવા પાત્રમાં નવા જમાનાનો પ્રકાશ ઉદય પામતો જોઈ શકાય છે. અંધારાને પ્રતીક બનાવવાની કોશિશ કરવા ગયા છે ત્યાં લેખક ઉઘાડા પડી જાય છે. (૧૦૭) હા, 'ભૂખ અને કામ માનવમાત્રની નિયતિ છે' એવું કહેતા લેખક કામનું કાળુંડિબાંગ અંધારું જરૂર આલેખી શકયા છે. (અતિરેક લાગે એટલી હદે)

પાંચ આંગળીએ દસ વસ્તુ પકડવા ફાંફા મારતો સર્જક ઘણી-વાર બેઠો હોય એ જ ડાળ પર કુહાડી ફટકારતો હોય છે. અહીં પણ કંઈક આવું જ થયું છે. સર્જકે પોતે જ પોતાનાં પાત્રોની ગરિમા ખલાસ કરી નાખી છે. નહીં જેવા કારણે મૂળજી પટેલને શરીર સોંપતી રેશમ વાચકના મનનું ભાગ્યે જ સમાધાન કરી શકશે વર્ષો પહેલા મૂળજી પટેલની પત્નીએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા તે આ રસ્તે જાય છે એવી છીછરી દલીલ ભાગ્યે જ ટકી શકે. તો રેશમ પર વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલ રૂમાલ એને મૂળજીને ત્યાં જવા જ કેમ દે છે? મૂળજીની ટંકણખાર જેવી પત્ની રેશમને ફળિયામાં ટાંટિયો કેમની મૂકવા દે છે? આવા કોઈ પ્રશ્નનું સમાધાન સર્જક આપી શકયા નથી. સામા પક્ષે જેવી રૂપાળી પત્ની હાથમાં રમતી હોવા છતાં ઠકરાણાની ભૂખને શરણે જતો રૂમાલ પણ માટીપગો જ પુરવાર થાય છે. એક પણ આડસંબંધને લેખક વાસ્તવની ભોંય પરથી પ્રતીતિજન્ય લાગે એ રીતે આલેખી શકયા નથી, તો પાત્રના આંતર-સંવિદ્‌ને અવલોકી, આલેખવામાં પણ તેઓ સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ રહે છે.

'અંધારું' / શરીફા વીજળીવાળા

(લઘુનવલ) — મણિલાલ હ. પટેલ, પ્રથમ આવૃત્તિ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, કિં. રૂ. ૨૫/-

લેખકના પોતાના જ અવલોકન સાથેની લઘુનવલ 'અંધારું' વિશે એક બાજુ ગુજરાતી વિવેચન પ્રશંસાના પૂલ બાંધે છે (બાબુ દાવલપુરા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક), તો બીજી બાજુ એને સાવ નકારી કાઢે છે. ('પ્રત્યક્ષ' પ્રથમ અંકમાં ભરત મહેતા). તદ્દન વિરોધી અવલોકનોથી વિમાસણમાં પડતા મારા જેવા સામાન્ય વાચકને નાછૂટકે કૃતિ પાસે જવું જ પડે. લેખકની આ ત્રીજી નવલકથાએ જગાવેલી ચર્ચાઓથી પ્રેરાઈ વાર્તા વાંચી ત્યારે 'ગાજ્યા મેહ વરસ્યા નહીં" જેવો અનુભવ તો થયો જ, ચર્ચાઓ માટે આશ્ચર્ય પણ થયું અને ભાવક તરીકે થોડાક પ્રશ્નો પણ થયા જેની બહુ ટૂંકાણમાં વાત કરવા અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પૂર્વોત્તર પંચમહાલના નાયકા કોમના આદિવાસીઓના જીવનમાં અને આસપાસના પરિવેશમાં ડોકિયું કરાવતી આ કથાનું પોત સાવ પાંખું છે. નાયકાની ન્યાતમાં કણબીની કન્યાનું રૂપ લઈને આવેલી રેશમ નબળા માટીને પડતો મૂકી છેલછબીલા રૂમાલનું ઘર માંડે છે અને પિયરમાં આવી છાપરું બાંધી રહે છે. ગામના મુખીની આંખમાં રેશમનું રૂપ અને રૂમાલની અકડાઈ કણાની જેમ ખૂંચે છે એટલે એ રૂમાલની ખેધે પડેલો છે. સહન કરવાની હદ આવી જાય છે ત્યારે થાકીને રૂમાલ, મુખીને જિંદગીભરની ખો ભૂલી જાય

એવો ઢોરમાર મારી ગામ છોડી જાય છે. આટલા વાર્તાતંતુને ૧૧૪ પાનાં સુધી વિસ્તરવાં લેખક જરૂરી બધા જ પ્રયત્નો કરી છૂટયા છે.

'અંધારું' શીર્ષક વાપર્યા પછી માથે આવી પડેલ જવાબદારી નિભાવતા હોય એમ લેખકે વારંવાર 'અંધારું' શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. નથી તો આ શબ્દ પ્રતીક બની રહેતો કે નથી આલેખાયા અહીં અજ્ઞાનનાં અંધારાં. ઊઘટાનું રૂમાલ જેવા પાત્રમાં નવા જમાનાનો પ્રકાશ ઉદય પામતો જોઈ શકાય છે. અંધારાને પ્રતીક બનાવવાની કોશિશ કરવા ગયા છે ત્યાં લેખક ઉઘાડા પડી જાય છે. (૧૦૭) હા, 'ભૂખ અને કામ માનવમાત્રની નિયતિ છે' એવું કહેતા લેખક કામનું કાળુંડિબાંગ અંધારું જરૂર આલેખી શક્યા છે. (અતિરેક લાગે એટલી હદે)

પાંચ આંગળીએ દસ વસ્તુ પકડવા ફાંફા મારતો સર્જક ઘણીવાર બેઠો હોય એ જ ડાળ પર કુહાડી ફટકારતો હોય છે. અહીં પણ કંઈક આવું જ થયું છે. સર્જકે પોતે જ પોતાનાં પાત્રોની ગરિમા ખલાસ કરી નાખી છે. નહીં જેવા કારણે મૂળજી પટેલને શરીર સોંપતી રેશમ વાચકના મનનું ભાગ્યે જ સમાધાન કરી શકશે વર્ષો પહેલા મૂળજી પટેલની પત્નીએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવા તે આ રસ્તે જાય છે એવી છીછરી દલીલ ભાગ્યે જ ટકી શકે. તો રેશમ પર વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલ રૂમાલ એને મૂળજીને ત્યાં જવા જ કેમ દે છે? મૂળજીની ટંકણખાર જેવી પત્ની રેશમને ફળિયામાં ટાંટિયો કેમની મૂકવા દે છે? આવા કોઈ પ્રશ્નનું સમાધાન સર્જક આપી શક્યા નથી. સામા પક્ષે જેવી રૂપાળી પત્ની હાથમાં રમતી હોવા છતાં ઠકરાણાની ભૂખને શરણે જતો રૂમાલ પણ માટીપગો જ પુરવાર થાય છે. એક પણ આડસંબંધને લેખક વાસ્તવની ભોંય પરથી પ્રતીતિજન્ય લાગે એ રીતે આલેખી શક્યા નથી, તો પાત્રના આંતરસંવિદને અવલોકી, આલેખવામાં પણ તેઓ સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ રહે છે.

ફોસ્ટર કહે છે, 'All that is prearranged is false.' અહીં લગભગ ઘટનાઓ ગોઠવાયેલી હોય એવી ગંધ આવે છે. રૂમાલને મારવાની મુખીની ચાલ હોય કે મુખીને મારવાની રૂમાલની ચાલ—લેખકને ભાવકની સજ્જતા પર જરાય ભરોસો ન હોય એમ આગળપાછળના અંકોડાઓ વર્ણવતા જાય છે. સંવિધાનના પ્રશ્નોની સાથે કથનકેન્દ્ર પણ અમુક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ત્રીજા પુરુષમાં વાર્તા કહી રહેલા લેખક પાત્રોને પ્ર.પુ.માં બોલવા દે છે ત્યારે પોતાની ભાષા શિષ્ટ રાખે છે અને પાત્રોની તળપદ, પણ ક્યાંક લેખક આ ક્રમ ચૂકી જાય છે. દા. ત. પાના નં. ૩૪ પર રૂમાલના વિચારોને શિષ્ટ ભાષામાં જ માંડી બેસે છે. પાના નં. ૨ પર રેશમનું રૂપ આલેખતા લેખક '...જમણે હાથે મોર અને ડાબે વાંસળી વગાડતા કાનજી ખૂંદાવેલા.' જેવો શબ્દપ્રયોગ કેમ કર્યો હશે? 'ખોદાવવા' કે 'છુંદાવવા' સિવાયનો કોઈ પ્રયોગ શિષ્ટ ગુજરાતીમાં ખરો?

પાના નં. ૨૬ પર રૂમાલ અને તળશી વચ્ચે થતી વાતચીત પછી તરત જ લેખક વચ્ચે આવી કહી જાય છે, "નાયકાઓ માંહ્ય-માંહ્ય વાતો કરતા ત્યારે એમની ભાષા અસલ આદિવાસી લ્હેકામાં આવી જતી. લ્હેકા, મરોડ ને ભાર એમાં વધારે ભળતાં.' આવો ખુલાસો આવતા લેખકને ગુજરાતી ભાવક પર એટલો ભરોસો નથી કે એ કોઈની પણ આંગળી પકડ્યા વગર પોતાની જાતે જ આ લહેકા માણી લેશે? મરોડ પકડી શકશે?

તળપદ ભાષા પ્રયોજવા માત્રથી આપણે કૃતકતાથી પર થઈ જશું એવી માન્યતામાં રાચવાનું શરૂ કરનારાઓ શિષ્ટ ભાષાના જોખમ કરતાં મોટું જોખમ નથી વહોરી રહ્યા? તળપદ સાથે નાભિનાળ સંબંધ અને સર્જકતા હોવા છતાં (લેખકનો પોતાનો દાવો) મણિલાલ પટેલ 'અંધારું'માં ઊણા ઊતરે છે એ વાત વિવેચકો ભલે ન સ્વીકારે, વાચકે તો સ્વીકારી લીધી છે. 'નવલકથા વિશેના અ-સંતોષમાંથી આ પરિષ્કૃતિ પ્રગટી છે' લેખકની આ પૂર્વધારણાનું

કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. લેખક ભલે આને 'કથાસર્જનનો જુદો જ પ્રયાસ કહે' પણ અહીં ભાગ્યે જ કશું જુદું છે, નવું છે.

"...શોષણસંદર્ભે કૃતિને પ્રપંચોની ભોંય બનાવવાનું મુનાસિબ માન્યું નથી. એવાં 'પ્રેપેગેન્ડિસ' વલણોને સાહિત્યકૃતિનો ભોગ લેતાં મેં જોયાં છે." આવું કહેતા, કબૂલતા લેખક ક્યા પ્રપંચથી દૂર રહી શક્યા છે? મધ્યાહ્ન ભોજનના ગોટાળા, બૅન્કલોન માટેની લાંચ, રેશનકાર્ડ – રેશનની વસ્તુઓ ન મળવી, ઇન્દિરા આવાસ યોજનાની કટકી, ઘરની ફાળવણીમાં લાગવગ જેવાં ઘણાં બધાં દૂષણોને એમને એકીસાથે આલેખી દેવા છે. એટલે આ બધું વાર્તામાં પરાણે, ઉપરથી ઉમેરેલી કહેવતોની જેમ જ એકરસ થયા વગર સપાટીએ તર્યે રાખે છે.

ક્યારેક લેખકની ભાષા ગમી જાય છે. દા. ત. પાના નં. ૯૦ પર. 'શ્રાવણની રાતો – કાળીમેંશ, આંધળીભીંત, કોયલકાળું અંધારું, વાદળ લીંપેલા આભલામાંથી રાતભર રાઈના દાણા જેવો વરસાદ વરસતો, ના, જાણે અંધારું જ વરસ્યા કરતું, ગામ એમાં દટાઈ જતું.' આ કાવ્યસદશ ભાષા ગમી જાય પણ કૃતિને કેટલે અંશે ઉપકારક એ પ્રશ્નનો જવાબ ભાગ્યે જ મળશે.

કૃતિને પ્રમાણવા લેખકને પ્રસ્તાવના કેમ લખવી પડી એ પ્રશ્નને બાજુ પર મૂકીએ તોય એક દલીલ કર્યા વગર નથી રહેવાતું. વાર્તાને પ્રમાણવી હોય તો તટસ્થ થવું જ પડે. જે ખૂટે છે તેની સામે આંગળી ચીંધવી જ પડે. સારું છે એ તો આપણો સજ્જ ભાવક તારવી લેશે, આંગળી પકડ્યા વગર, પ્રસ્તાવના નહીં લખેલ હોય તો પણ. □

ફોર્સ્ટર કહે છે, 'All that is prearranged is false.' અહીં લગભગ ઘટનાઓ ગોઠવાયેલી હોય એવી ગંધ આવે છે. રૂમાલને મારવાની મુખીની ચાલ હોય કે મુખીને મારવાની રૂમાલની ચાલ—લેખકને ભાવકની સજ્જતા પર જરાય ભરોસો ન હોય એમ આગળપાછળના અંકોડાઓ વર્ણવતા જાય છે. સંવિધાનના પ્રશ્નોની સાથે કથનકેન્દ્ર પણ અમુક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ત્રીજા પુરુષમાં વાર્તા કહી રહેલા લેખક પાત્રોને પ્ર.પુ.માં બોલવા દે છે ત્યારે પોતાની ભાષા શિષ્ટ રાખે છે અને પાત્રોની તળપદ, પણ ક્યાંક લેખક આ ક્રમ ચૂકી જાય છે. દા. ત. પાના નં. ૩૪ પર રૂમાલના વિચારોને શિષ્ટ ભાષામાં જ માંડી બેસે છે. પાના નં. ૨ પર રેશમનું રૂપ આલેખતા લેખકે '...જમણે હાથે મોર અને ડાબે વાંસળી વગાડતા કાનજી ખૂંદાવેલા.' જેવો શબ્દપ્રયોગ કેમ કર્યો હશે? 'ખોદાવવા' કે 'છુંદાવવા' સિવાયનો કોઈ પ્રયોગ શિષ્ટ ગુજરાતીમાં ખરો?

પાના નં. ૨૬ પર રૂમાલ અને તળશી વચ્ચે થતી વાતચીત પછી તરત જ લેખક વચ્ચે આવી કહી જાય છે, "નાયકાઓ માંહ્ય-માંહ્ય વાતો કરતા ત્યારે એમની ભાષા અસલ આદિવાસી લ્હેકામાં આવી જતી. લ્હેકા, મરોડ ને ભાર એમાં વધારે ભળતાં.' આવો ખુલાસો આવતા લેખકને ગુજરાતી ભાવક પર એટલો ભરોસો નથી કે એ કોઈની પણ આંગળી પકડ્યા વગર પોતાની જાતે જ આ લહેકા માણી લેશે? મરોડ પકડી શકશે?

તળપદ ભાષા પ્રયોજવા માત્રથી આપણે કૃતકતાથી પર થઈ જશું એવી માન્યતામાં રાચવાનું શરૂ કરનારાઓ શિષ્ટ ભાષાના જોખમ કરતાં મોટું જોખમ નથી વહોરી રહ્યા? તળપદ સાથે નાભિનાળ સંબંધ અને સર્જકતા હોવા છતાં (લેખકનો પોતાનો દાવો) મણિલાલ પટેલ 'અંધારું'માં ઊણા ઊતરે છે એ વાત વિવેચકો ભલે ન સ્વીકારે, વાચકે તો સ્વીકારી લીધી છે. 'નવલકથા વિશેના અ-સંતોષમાંથી આ પરિષ્કૃતિ પ્રગટી છે' લેખકની આ પૂર્વધારણાનું

કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. લેખક ભલે આને 'કથાસર્જ'નનો જુદો જ પ્રયાસ કહે' પણ અહીં ભાગ્યે જ કશું જુદું છે, નવું છે.

"...શોપણુસંદર્ભે કૃતિને પ્રપંચોની ભોંય બનાવવાનું મુનાસિબ માન્યું નથી. એવાં 'પ્રેપેગેન્ડિસ' વલણોને સાહિત્યકૃતિનો ભોગ લેતાં મેં જોયાં છે." આવું કહેતા, કબૂલતા લેખક કયા પ્રપંચથી દૂર રહી શકયા છે? મધ્યાહ્ન ભોજનના ગોટાળા, બૅન્કલોન માટેની લાંચ, રેશનકાર્ડ – રેશનની વસ્તુઓ ન મળવી, ઇન્દિરા આવાસ યોજનાની કટકી, ઘરની ફાળવણીમાં લાગવગ જેવાં ઘણાં બધાં દૂષણોને એમને એકીસાથે આલેખી દેવા છે. એટલે આ બધું વાર્તામાં પરાણે, ઉપરથી ઉમેરેલી કહેવતોની જેમ જ એકરસ થયા વગર સપાટીએ તર્યે રાખે છે.

ક્યારેક લેખકની ભાષા ગમી જાય છે. દા. ત. પાના નં. ૯૦ પર. 'શ્રાવણની રાતો – કાળીમેંશ, આંબળીબીંત, કોયલકાળું અંધારું, વાદળ લીંપેલા આભલામાંથી રાતભર રાઈના દાણા જેવો વરસાદ વરસતો, ના, જાણે અંધારું જ વરસ્યા કરતું, ગામ એમાં દટાઈ જતું.' આ કાવ્યસદૃશ ભાષા ગમી જાય પણ કૃતિને કેટલે અંશે ઉપકારક એ પ્રશ્નનો જવાબ ભાગ્યે જ મળશે.

કૃતિને પ્રમાણવા લેખકને પ્રસ્તાવના કેમ લખવી પડી એ પ્રશ્નને બાજુ પર મૂકીએ તોય એક દલીલ કર્યા વગર નથી રહેવાતું. વાર્તાને પ્રમાણવી હોય તો તટસ્થ થવું જ પડે. જે ખૂટે છે તેની સામે આંગળી ચીંધવી જ પડે. સારું છે એ તો આપણો સજ્જ ભાવક તારવી લેશે, આંગળી પકડ્યા વગર, પ્રસ્તાવના નહીં લખેલ હોય તો પણ. □

'મગનની હઠ' – એક ઠઠ્ઠાકાવ્ય / ભરત સોલંકી, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનો 'ઓડિસ્યુસનું હલેસું' કાવ્યસંગ્રહનો મગન વિશેનાં કાવ્યોનો પાંચમો ખંડ પ્રયોગલક્ષી છે. કવિનો આ યાદગાર રહી જાય તેવો સાહસિક પ્રયોગ છે. આમ જોઈએ તો આ ખંડમાં મગનવિષયક છ કાવ્યો છે છતાં એને એક સળંગ કાવ્ય તરીકે પણ જોઈ શકાય. આ કાવ્યોની રચનામાં મગનનાં અનેક બહુરૂપી ચિત્રો રજૂ થયાં છે અને એ દ્વારા મનુષ્યનાં બહુરૂપી વાસ્તવોને કવિએ પ્રત્યક્ષ કર્યાં છે. મનુષ્યની વિભિન્ન પ્રકારની વિડંબનાઓને અહીં કવિ મગનને નામે છતી કરે છે. વિવિધરંગી વિડંબનાનો ઉપહાસ કરતાં કરતાં કવિ મગનનાં વિવિધરૂપોને આપણી સામે લાવે છે.

સિતાંશુના મગનને અમુક ચોક્કસ મગન તરીકે અહીં સમજવાનો નથી. મગન અહીં નામવાચક સંજ્ઞા મટીને જાતિવાચક સંજ્ઞા બને છે આથી મગન એટલે હું – તું – તમે – આપણે, માણસમાત્ર – ખુદ કવિ પણ આ 'મગન'ની સંજ્ઞામાં આવી જાય છે. આમ મગનને અહીં માણસજાતના પ્રતીક કહો કે નિમિત્ત તરીકે જોવાનો છે.

આધુનિક કવિતામાં કવિઓ કેટલીકવાર પ્રાચીન મિથ, પ્રાચીન કલ્પનો વગેરેને નવા અર્થમાં પ્રયોજતા હોય છે. આવા મિથ-કલ્પનોનો એક અર્થ જે છે તે અને બીજો અર્થ કલ્પિત વ્યક્તિ તરીકેનો પણ થાય છે. આ પ્રકારની મિથ સર્જક પોતાની કલ્પનાથી – સર્જક પ્રતિભાથી ઊભી કરતો હોય છે જેમકે લાભશંકરનો લઘરો, જયંત પાઠકનો ભલાજી, હરિકૃષ્ણ પાઠકનો અડવો, ચિનુ મોદીનો

અમથો, રમેશ પારેખનો આલા ખાચર અને સિતાંશુનો મગન આ પ્રકારનાં કાલ્પનિક મિથ છે.

સિતાંશુની 'મગનની હઠ' રચના સાહિત્ય અને શિક્ષણજગતની પોલોને પ્રગટ કરે છે. આ કવિતામાં મગનની કેટલીક હઠો છતી થઈ છે. વળી આ હઠોય કેવી? ન કરાય એવી, ન સંતોષાય એવી, જુઓ :

"એટલે હઠે ભરાયેલો મગનિયો કે
મારે તો જીવવું છે"

મગનની આ હઠ સાહિત્યજગતમાં હાહાકાર મચાવી દે છે. આખુંયે ગુજરાતી સાહિત્યજગત છક્ક થઈ જાય છે. પછી મગનની હઠને ગુનાના રૂપે ઓળખી બધા સાહિત્યકારો ભેગાં મળી એને ન્યાતબહાર – ગામબહાર મૂકવાનું નક્કી કરે છે. પ...ણ ત્યાં તો સરસતીમા સાક્ષાત પ્રગટ થાય છે ને મગનનો પક્ષ લે છે ને 'જ્યાં મગન ત્યાં જ હું' એમ કહી દે છે.

હવે, જ્યારે સાક્ષાત સરસતીમા પ્રગટ થઈ આમ બોલે એટલે કંઈક વાજબી કરવું પડે. આથી સાહિત્યકારો સજાને થોડી હળવી કરી એકાદ ખૂણો પડચો રે'વા આપે છે, જેમ કે :

"તો ઠર્યું કે ઠીક મગનિયા
પડચો રે પેલે ખૂણે"

હજી તો સાહિત્યજગતમાં રહેવાની માંડ છૂટ મળી અને એય સરસતીમાને કારણે, ત્યાં પાછી મગનને બીજી હઠ ઊપડે છે એ હઠ છે પ્રેમની. એ કે, કે મારે પ્રેમ જોઈએ છે. હવે રહેવા દીધો છે તો પછી જે માગે તે આપવું તો પડે જ. એટલે સેફ ડિપોઝિટ વૉલ્ટમાં જ્યાંથી બધાં સાહિત્યકારો જરૂર પડચે, જરૂર જેટલો પ્રેમ લઈ આવે છે ત્યાં લઈ ગયાં. ત્યાં પાછો મગનિયાને વાંધો પડે છે એ કે આ પ્રેમ નથી. પછી ?

'પ્રેમ નથી તો શું છે સાલા? હરામી!'
મોટા મોટા ઇનામવિજેતા ને ચંદ્રકધારીઓ પણ અહીંથી
પ્રેમ લઈ જાય છે વાર્તા ને નાટક ને કવિતા

બધું લખવા
ને તમે નીકળ્યા કેવા આ પ્રેમ જ નથી.'

પણ આ તો મગન છે, માને તો તો મગન શાનો? આખરે વડીલોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારને જે સજા થાય તેવી સજા મગનિયાને થાય છે. તેને ઘટમાં પૂરી દેવામાં આવે છે. પણ આ ઘર કેવું છે:

"એમાં પરદેશી ઢબના જાજરૂ
બધાંય સવારના ઊઠીને કાગળ જ વાપરે
બઉ કાગળ જોઈએ, પણ એ તો ટાઇમ્સોફીંડિયાના
સરદારજી મોટા મોટા ગોળ વીંટા
આપી રાખે તે લટકાવી રાખીએ
ને પછી બધા સાહિત્યસમ્રાટો જૂના ને નવા બધા
વાપરી રચા પછી કાગળ નીચે પોતાની સહી કરે
એટલે
છાપાં – સામયિકોમાં ને આકાશવાણી પરથી
એને વાંચે કે છાપે, ખાવામાં કંઈ આવી
ગયું હોય તો ચાલુ નવલકથા પણ છાપી શકાય."

આમ સાહિત્યજગત અને શિક્ષણમાં ચાલતી ગેરરીતિઓને કવિએ સૂક્ષ્મતાથી પિછાની છે અને એ રીતે કેટલાંકની કવિ થવાની જીજીવિષાને, તંત્રીઓની નવું છાપવાની તાલાવેલી અને અધ્યાપકોની વરસોવરસ એક જ નોટ ઉતરાવી ભણાવ્યે રાખવાની વૃત્તિને કવિએ કટાક્ષપૂર્ણ ભાષામાં વ્યક્ત કરી છે.

આમ સિતાંશુની આ રચના સાહિત્યજગત પ્રત્યેની ઉપેક્ષામાંથી જન્મેલી એક કટાક્ષપ્રધાન રચના છે. કટાક્ષને કારણે અહીં હાસ્ય સારા પ્રમાણમાં રેલાય છે. ડૉ. રમેશ ઓઝા કહે છે તેમ "આ નિમિત્તે સિતાંશુએ બધા વાદો, પ્રવાહો, શૈલીઓની જબરી ઈહા કરી છે." કાવ્ય માટે તે બરાબર બંધબેસતું છે. આમ સિતાંશુની આ એક પ્રયોગલક્ષી યાદગાર રચના બની રહે છે. □

આગોતરા સર્જકો! / અળગારી

કાસિદ કે આતે આતે ખત ઇક ઔર લિખ રખું,
મૈં જાનતા હૂં, ક્યા વો લિખેંગે જવાબમેં!

—ગાલિબ

'ન જાણ્યું જાનકી નાથે સવારે શું થવાનું છે' એવી અનિશ્ચિતતાને ગાનાર સાહિત્યપ્રેમી પણ કોઈ પુસ્તકોના સેટના આગોતરા ગ્રાહક થાય છે। સાહિત્યમાં પ્રગતિવાદ ક્યારથી આવ્યો? આગોતરા ગ્રાહકો થવાની શરૂઆત થઈ ત્યારથી! 'ન જાણ્યું જાનકી નાથે' એ કવિતા પ્રગટ થઈ હશે તે માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ ભરીને પણ ભવિષ્ય અચોક્કસ હોવા છતાં અમારી પ્રગતિશીલતા અફર છે એવું ઘણાએ પુરવાર કર્યું હશે. સાહિત્યિક સામયિક સાથે તે પ્રગટ થવાથી અનિશ્ચિતતા જોડાયેલી રહે (એથી તે રહસ્યવાદી પણ બની રહે છે) એવી પરંપરા ગુજરાતમાં રહી છે. આમ છતાં પોતાની શ્રદ્ધા નહીં, પણ પ્રગતિશીલતા પુરવાર કરવા માટે બેચાર અંક પછી બંધ પડી જતાં સાહિત્યિક સામયિકોનું વાર્ષિક લવાજમ ભરે છે, અને કેટલાક તે પ્રગટ થાય તે પહેલાં તેના આગોતરા ગ્રાહક થઈ જાય છે, એમાં મહત્ત્વ પ્રગતિશીલ વિચારનું હોય છે.

એમ તો પ્રત્યેક જાહેરખબર પ્રગતિશીલ તેમ સ્વપ્નિલ પણ હોય છે. પ્રગતિ અને સ્વપ્નિલતાને ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે, એથી આપણે પ્રગતિ માત્ર સ્વપ્નમાં કરી છે એવું પ્રતીત થાય તે પણ સહજ ગણાય. 'હોઈ શકે તે છે' એવું જાહેરખબરો કહેવાનો ઉપક્રમ

કરે છે. સ્વપ્ન જોનાર હોય ભવિષ્યકાળમાં છતાં તે સદેહે હોય છે વર્તમાનમાં, એ દૃષ્ટિએ પ્રગતિશીલ જાહેરખબરોનો વિચાર થવો જોઈએ.

આપણે એડવાન્સ વિચારના લોકોને જોષી કે પંચાંગ–ટીપણાંવાળા કહીએ છીએ એમાં આપણે એડવાન્સ વિચારના નથી એટલું જ પુરવાર થાય છે. જોશી હોય છે જ આગોતરા વિચારક, દ્રષ્ટા. એમના વિચાર અને દષ્ટિ ભવિષ્યમાં જ ગતિ એટલે કે પ્રગતિ કરે છે, પરંતુ, કેટલાકને 'પ્રગતિશીલ' શબ્દની જ ભડક હોય છે. ચાલવું તો ભાતાનો ડબ્બો લઈને. આગળ લૉજ કે પ્રસાદ મળે એવું મંદિર આવશે ને જમી લઈશું એવી અધ્ધર બાબતમાં માનતા ન હોવાથી 'પ્રગતિશીલ' કે 'અધુનાતન' શબ્દથી તે ભડકે છે એથી ઉમાશંકરભાઈની સ્કૂલના એમને 'જોશી' અને સુરેશ હ. કુટીરના એમને 'જોષી' જ કહે છે. વાસ્તવમાં જોશી કે જોષી આપણને આવનારા સમયના 'આગેતરા ગ્રાહક' બનાવે છે.

કોઈ લેખકનું પુસ્તક છપાતું હોય કે બાઇન્ડ થતું હોય ત્યારે તે તેના આત્મીયને, સહપાન્થને પ્રસન્નવિભોર થઈને કહે કે એ પુસ્તક કૉલેજની અમુક વિદ્યાશાખામાં નવા શૈક્ષણિક વર્ષથી પાઠ્યપુસ્તક થશે, અથવા અવયવ 'જ'નો વજનદાર ઉપયોગ કરીને કહે કે થશે જ – ત્યારે તે જોશી નહીં, આગોતરો વિચારક હોય છે! બાળકના જન્મ સાથે તે ત્રણ વર્ષે બાળમંદિરમાં વિના ડોનેશને પ્રવેશ પામશે એમ નહીં, એ અત્યારે જ વિદ્યાર્થી તરીકે નોંધણુકમાં પ્રવેશી ગયો છે એમ કહેનારો આગોતરો, દૂરનું જોઈ શકતો 'દ્રષ્ટા' હોય છે.

કોઈ લેખક કહે કે આજે પ્રગટ થવા સાથે વિમોચન પામનારા મારા નિબંધસંગ્રહને સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ મળશે, તે પૂર્વયોજિત સાંસ્કારિક કાવતરું કે આત્મીયતા, સગાઈસૂચક સમજૂતી

નહીં.—આગોતરો દ્રષ્ટા હોય છે. આગોતરા ગ્રાહક હોય તો 'આગોતરા' નિર્ણાયકો પણ હોય!

કેટલાક લોકો આજને માટે નહીં, આવતીકાલ માટે લખે છે એવું પણ કહેવાય છે. આજના પ્રૌઢ પુરુષો કરતાં આવતી કાલનાં બાળકો વધારે સમજણાં હોવાનો વિચાર પણ ઍડવાન્સ, આગોતરો કે પ્રગતિશીલ છે! આવતીકાલે જન્મીને આવતીકાલનું સાહિત્ય રચે તો તે વાસ્તવવાદી કે મેચિંગ 'સાહિત્ય' બની જાય! આવતી પેઢીનું કુટુંબ રહે એ માટે અત્યારે મકાન બંધાવનાર પ્રગતિશીલ કહેવાય! પ્રગતિશીલ લેખક, ક્રાંતિકારી કવિ બાપદાદાએ બંધાવેલા મકાનમાં રહે એવું પણ બને છે. એમને માટે તંબૂની વ્યવસ્થા થાય તો વધારે સારું. આમ તો તંબૂ માણસને રહેવા માટેની બહુ જૂની વ્યવસ્થા છે, પણ મૂળે આત્મા જ આદિ પુરુષને હતું તેવા શરીરમાં જ હજી રહે છે—એવી સનાતન મુસ્કેલી રહેલી જ છે.

આપણી સમજશક્તિની ફસામણ એ છે કે પ્રગતિશીલ સર્જક વિશે કહેવાય છે કે તે એક સદી વહેલો જન્મ્યો! એ તો પુરાતન પ્રેમ થયો! વીસમી સદીમાં જન્મે અને એ લખે તે ઓગણીસમી સદીની કલાસિક કૃતિ હોય તો એ પણ એક રીતે લેખકે એક સદી જેટલી પ્રગતિ કરેલી ન કહેવાય? ઉપગ્રહ છોડતાં ઊલટી ગણતરી થાય છે, તે જ તેને અવકાશમાં દૂર દૂર લઈ જાય છે, એ ઉદાહરણ અહીં યાદ આવે છે.

આ શે'ર જોઈએ તો ગાલિબ પ્રગતિશીલ શાયર નહીં તો યે પ્રગતિશીલ લેખક પુરવાર થાય છે। પ્રિયાનો જવાબ આવે તે પહેલાં જ તેનો જવાબ લખવાનો મનસુબો એ કરે છે. ભાવિના ગર્ભમાં જોનારા લેખકો પણ હોય છે, પરંતુ ગાલિબ બંધ પરબીડિયું જે હજી આવવાનું છે તેમાં શું છે તે જોઈ શકતો 'દષ્ટા' છે! અમુક લેખકનું પુસ્તક પ્રગટ થવાનું છે એ જાણીને આપણે ત્યાં કેટલાક પ્રગતિશીલ વિવેચકો તેમાં શું હશે તેનું આગોતરું

વિવેચન કરે જ છે!

કોઈ કોઈ પ્રગતિશીલ કે આગોતરા વિવેચક પુસ્તક જોયા વિના આમુખ લખી આપે છે! લેખકને જાણે તે તેના સર્જનને, અરે ભાવિ સર્જનને પણ જાણે કવિ જ દ્રષ્ટા હોય અને વિવેચક નહીં, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે! કવિ ઉપરાન્ત વિવેચક એવા કોઈ મનિષીએ પોતાને તો ગેરલાભ થતો નથી, કવિ તરીકે તો હું 'દ્રષ્ટા' છું જ, એવા વિચારે વિવેચક દ્રષ્ટા નથી એવી ગેરસમજનો પરિહાર નહીં કર્યો હોય!

પ્રગતિશીલ લેખકો, કવિસર્જકોનો એક વર્ગ એવો છે, જે પોતાના પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં પ્રગટેલાં અને પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની ફેહરિસ્ટ આપે છે! વંશવૃક્ષની દષ્ટિએ એ જાહેરાત જોઈ ન શકાય, કારણ કે અમુક પિતાસ્વરૂપ પુસ્તકે બાળસ્વરૂપ પુસ્તકને જન્મ આપ્યો એવી ગેરસમજ એથી પેદા થાય!

આમ તો બક્ષીસાહેબને ગુજરાતના ટોચના પ્રગતિશીલ સર્જક કહી શકાય, કારણ કે એમનો પોતાનો દાવો છે કે મારાં આટલાં (બધાં) પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. આંકડાની પ્રગતિ એ પણ પ્રગતિ હોય છે જ. પણ આપણે પ્રગતિને ભવિષ્યના સંદર્ભે વિચારીએ એ જ ઠીક છે.

પ્રિયાનો પત્ર લઈને હલકારો આવે તે પહેલાં કાગળનો જવાબ લખનારા ગાલિબની જેમ પ્રકાશક આવવાનો છે અને તે શું માગવાનો છે એ જાણનારા 'દ્રષ્ટા' મોટા કદની નવલકથા લખી નાખે કે મુશાયરાનું આમંત્રણ આવે તે પહેલાં કોઈ શાયર નવી ગઝલ લખી નાખે કે આ વર્ષે પંદરમી ઓગસ્ટના સરકારી એટલે જ રાષ્ટ્રીય, કવિસંમેલનમાં મને આમંત્રણ મળશે જ એવું આગોતરું દર્શન કરીને દેશપ્રેમ કે કોમી એકતાની કવિતા લખી નાખનારો કવિ પણ આગોતરો, એડવાન્સ, પ્રગતિશીલ કવિ છે! □

ડાયરી / નરોત્તમ પલાણ

૬ એપ્રિલ ૧૯૯૧, શનિ

નવલકથાના વિવેચનમાં Theme – 'થિમ'ને માટે 'વિષય' શબ્દ પ્રયોજવામાં ગોટાળો થાય છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને અનુસરીને ધીરેન્દ્ર મહેતાએ 'ઉપેય' શબ્દ પ્રચારમાં મૂકયો તે વધુ સ્પષ્ટ છે. સામગ્રી એકની એક હોય તોય ઉપેય (દષ્ટિબિન્દુ) ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે. નવલકથામાં વાસ્તવની ચર્ચા પણ આપણે આ કક્ષાએ તાણી જવી જોઈએ.

મને એમ લાગે છે કે નવલકથાનું વાસ્તવ અને પ્રત્યક્ષ જગતનું વાસ્તવ અલગ અલગ છે – એમ કહેનાર મિત્રો ભૂલ કરે છે. એક સૂક્ષ્મ હકીકત અહીં ધ્યાન બહાર રહી જાય છે. નવલકથાની જેમ પ્રત્યક્ષ જગતનું વાસ્તવ પણ આપણે ભાષા દ્વારા જ અનુભવીએ છીએ! ફેર એટલો છે કે નવલકથામાં લિપિ છે અને અહીં લિપિ નથી. બાકી વાસ્તવનો અનુભવ – અહીં કે ત્યાં – ભાષા દ્વારા જ થાય છે. આંખે જોયું કે હાથે સ્પર્શ્યું પણ એનો અનુભવ તો ભાષા દ્વારા જ પહોંચ્યોને? જેને 'વિચાર' કહીએ છીએ તે શું ભાષા વિનાનો છે? એ સ્પષ્ટ છે કે નવલકથા અને જીવનના વાસ્તવમાં ફેર નથી, બન્ને ભાષા દ્વારા જ છે. એને અલગ અલગ ગણાવી શકાય નહિ. તત્ત્વદર્શનની ટર્મ વાપરીને કહીએ તો જ્યાં ભાષા નથી ત્યાં વાસ્તવ પણ નથી.

ગુજરાતી વિવેચનને હજુ આપણે આ ઊંચાઈએ લઈ ગયા

નથી તે લઈ જવું ઘટે. આજે મધુ રાયની 'કલ્પતરુ'ના સંદર્ભે 'વાસ્તવ'ની ચર્ચા નવા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે એમ મને લાગ્યું. જોકે 'કલ્પતરુ'ની સર્વાંગી કહેવાય એવી પ્રાથમિક આલોચના પણ હજુ સુધી થઈ નથી. વાસ્તવમાં આ 'કલ્પતરુ' સામાન્ય નવલકથા નથી. મધુ રાય સાચું તળ ધરાવતો એક જબ્બર સર્જક છે, એ દ્વારકાનો ગુગળી બ્રાહ્મણ છે, એ 'કલ્પતરુ' શબ્દ યોજે ત્યારે માત્ર પેલું ચમત્કારી વૃક્ષ જ નહિ, 'કલ્પ'ના અને 'તરુ'ના થાય તેટલા અર્થો ઉપર આપણે નજર ફેરવી લેવી જોઈએ। દ્વારકાનું, આદ્યશંકરાચાર્ય સ્થાપિત, છેલ્લાં બારસો વરસનું વાતાવરણ મધુ રાયના લોહીમાં છે, એનાં ચબરાંકિયાં સપાટી ઉપરનાં ન હોય। અહીં 'કલ્પતરુ'માં પણ 'કલ્પ' સાર્થ પ્રયોજાયેલો હોવાની શંકા કરવી જોઈએ. બ્રાહ્મણ પરંપરામાં 'કલ્પ' એક વેદાંગ છે. એનો વિષય માણસના વ્યક્તિગત જીવનની જરૂરિયાતો, ગૃહસંસારની આવશ્યકતાઓ અને સામાજિક વહેવારના અનુષ્ઠાનો તથા નિયમો છે. આ દૃષ્ટિએ 'કલ્પતરુ'નો વિચાર, નવલકથાના વિષયવસ્તુ ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ ફેંકનાર બની રહેશે.

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા શરતચૂકથી 'કલ્પવૃક્ષ' શબ્દ પ્રયોજે છે, વાસ્તવમાં 'કલ્પતરુ' છે અને 'તરુ' પણ 'કલ્પ' સાથે અર્થ લઈને જોડાયેલ જણાય છે. એમાં જે તરલતા અને રહસ્યનો ભાવ છે તેને પણ કથા સાથે સંબંધ છે.

ખેર, આ આખી ચર્ચા એક ગંભીર પરિપ્રેક્ષ્યથી કરવી જોઈએ એટલું જ.

૭ એપ્રિલ ૧૯૯૧, રવિવાર

હિન્દી નવલકથા 'મિત્રો મરજાની'નું નાટ્યરૂપાંતર કેવી રીતે થયું તથા કેમ ભજવાયું તેની કેફિયત 'સમકાલીન સાહિત્ય'માં આજે વાંચવામાં આવી તે ભારે રસપ્રદ બની રહી. આપણે ત્યાં આવું કેમ નથી બનતું? એમ લાગે છે કે કૃષ્ણા સોબતી જેવી સ્ત્રીલેખિકા

આપણી પાસે નથી અને ચર્ચાસ્પદ કૃતિને રંગભૂમિ ઉપર રજૂ કરવા થનગની ઊઠે એવા નટ કે નાટ્યકાર આપણી પાસે નથી, કદાચ ખાટલે મોટી ખોટ કે આવો ઓડિયન્સ નથી! ગુજરાતી સમાજ એ રીઢો સમાજ છે. અહીં જાણે કંઈ નવીન ઘટના નથી!

*

સાંજે ફરવા નીકળ્યા ત્યારે રસીલાને મેં આ વાત કરી. એણે મને હલાવી નાખે એવો પ્રશ્ન કર્યો: 'પુનિતે આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કર્યા તે આપણે સહન કરી શકીએ છીએ?' આ વાત સાચી છે. મને ઘણી જગ્યાએ હું કાયર અનુભવ કરું છું. – મિત્રો મરજાની જેવી કામુક સ્ત્રી આપણા પરિવારમાં હોય તો આપણે સહન કરી શકીએ? એમ લાગે છે કે સાહિત્યનું વાસ્તવ અને જીવનનું વાસ્તવ અહીં જુદું છે! જેના જીવનમાં આવું બન્યું હશે તેણે જ આવું સાહિત્ય સર્જ્યું હશે અને તો એ સર્જકની વેદના ખરેખર એ જ જાણે એવી હશે!

૮ એપ્રિલ ૧૯૯૧, સોમ

પિતાપુત્રના સંઘર્ષની કોઈ પ્રશિષ્ટ કૃતિ છે? આ ભારે ઘેરો અને ઠંડો સંઘર્ષ હોય છે. એમાંય સંતાનો આવેગી હોય તો પિતાનો જીવ ક્યાંય શાંતિ પામી શકતો નથી. એ સ્કૂટર લઈને નીકળે તોય ચિંતા 'મારંમાર ચલાવશે અને ક્યાંક અથડાશે તો?' જ્યાં સુધી પુત્ર પાકો ન આવે ત્યાં સુધી કેવી વીતે છે? પિતા-પુત્રમાં એક બાજુ લાપરવાહી હોય છે અને બીજી બાજુ હિતચિંતા. વિશેષ સંઘર્ષમય તો એ છે કે હિતચિંતા કરનાર પિતાને, પુત્રો પોતાના દુશ્મન તરીકે જુએ!

*

અત્યારે રાતે આને જ પિતાપુત્રસંઘર્ષ આલેખતી નવલ-કથાની માહિતી મેળવવા ડૉ. માણેકલાલ પટેલનો શોધનિબંધ 'ગુજરાતી નવલકથામાં લગ્ન અને કુટુમ્બક્ષેત્રનાં આલેખનો' જોતો

મિત્તામાં શ્રીમહાપ્રભુજીના વિશાળ ચિત્રજી, પાછળ ધોળમંગલ ગાતું નારીવૃંદ! આગળ શાસ્ત્રીય રાગ, પાછળ સુગમસંગીત – અને આ પરંપરા સાચવી રાખવા જેવી લાગે છે.

શ્રીગોપીનાથજીની હવેલીનાં વિશાળ સભાનું આયોજન થયું. શ્રીમહાપ્રભુજીના સ્વરૂપ અને સાહિત્ય વિશે લાભશંકર પુરોહિત અભ્યાસપૂર્ણ બોલ્યા. આપણા આજના વિવેચકોમાં લાભશંકર પુરોહિત એક બહુશ્રુત વિદ્વાન છે. સાહિત્ય, સંગીત, ઇતિહાસ, પુરાણ અને ખાસ તો વૈષ્ણવ તત્ત્વદર્શન – લાભુભાઈ એક અઠંગ અભ્યાસી છે. પોતે સારા વક્તા પણ છે એટલે આજના ઉત્સવનો પરમ આનંદ સૌ કોઈએ એમના વક્તવ્યમાં માણ્યો.

દરેક ધર્મસંપ્રદાય, જો એને સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો જીવનની સુગંધ છે. □

થોરના ખેતરને વાડની જરૂર ન હોય!

*

વાંસનું અથાણું ખાનારા બંસી ન બજાવે!

*

માથે ઝાડની છાયા હોય તો કૂવો પોતાની છાયા પણ ન જુએ!

*

ધાણી માટે ગરમ કઢાયું જ સ્પ્રિંગબોર્ડ બની જાય!

*

બુદ્ધિશાળી ઊજળા અંધકારમાં ચાલે!

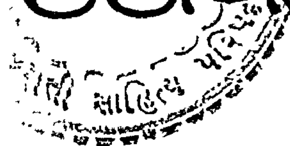
— **રતિલાલ 'અનિલ'**

□

ઈકબાલી મુક્તકો

રાંઝણ પાલોડી

નવેમ્બર : ૧૯૯૧

પ્રાણજીવન મહેતા

મફત ઓઝા

અમૃત ઘાયલ

રતિલાલ 'અનિલ'

હેનરિક બ્યોલ

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

(જયેશ ભોગાયતા)

સાંદીપનિ

જયન્ત કોઠારી

હરિમોહન

બકુલેશ દેસાઈ

સુભાષ મુખોપાધ્યાય

કંડારવટી

નવેમ્બર ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૦ : અંક ૩૮૪ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા ૭ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝિન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર આર. આર. રૂપાવાલા, ૨૪, રીવર બૅંક સોસાયટી, રીવર ટાવર પાસે, અડાજણ પાણીની ટાંકી, સુરત–૩૯૫ ૦૦૯ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૪૫૦૨૮

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સુરત–૩૯૫૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી મુદ્રણાલય, ૧૯, અજય એસ્ટેટ, અમદાવાદ–૪

પ્ર-પંચતંત્ર / પ્રાણજીવન મહેતા

હોલો માળામાં બેઠોબેઠો
કંઈ ઘૂંવાંપૂંવા થએ.
ઘડી ગળું ફુલાવે, પળ નાક ચડાવે;
ડોળા ફાડી આમતેમ ભમ્યા કરે.
કશું ભળાય કળાય નહીં;
એટલે પાછા પગ પછાડે.
થયું એવું
કે હોલી બે દિ'નું કહી
આજ બાર દિવસ થયા તોય
પિયરેથી પાછી વળી નહીં.
એક ફિકર, બીજી ચિંતા
ને ત્રીજી અકડામણમાં-હોલો
અસ્વસ્થ થઈ સાવ ઢીલોઢફ થઈ ગયો.
ગુસ્સે ભરાઈ હોલાએ
પટ્ટ કરતું પીપળપાન તોડ્યું.
ચાંચ ઘસી-મઠારી હોલીને પત્ર લખવા બેઠો.
લખતાં પહેલાં થોડું; મૂંઝાયો.

શું લખવું ને શું નહીં.
કેમ લખવું ને વળી શરૂઆત કેમની કરવી–
બધી પળોજણ પડખે મેલી
મૂંઝવણને માળે ગોઠવી
લખી નાખ્યું મનમાં હતું તે બધુંય એક ઘસરકે.
છેવટ થોડો શ્વાસ લઈ
પીગળતા ગુંદરના ગડ્ડે નહોર ઘસી
પરબીડિયું બંધ કર્યું.
માળામાં બેઠો બેઠો વિચારે – હવે શું ?

ત્યાં આમતેમ ડોક ફેરવતાં
ઉપલી ડાળે નિરાંતે બેઠેલા કબૂતર પર
એની નજર પડી.
કબૂતરને હેઠે બોલાવી બધી વાત કરી.
છેવટ ઉમેર્યું : લે આ પરબીડિયું.
મારો આ પ્રેમપત્ર હોલીને હમણેં જ પહોંચતા કર,
ભલાભાઈ, જા ઝટ્ટ ને કર કંકુના.

કબૂતરનું તો એ કામ.
પ્રેમ-પત્ર તો પહેલાં પહોંચતા કરવા જોઈએ
એ એનો મુદ્રાલેખ.
છતાં - કબૂતર હોલાના સ્વભાવથી પરિચિત
એટલે વળી પૂછી જ નાખ્યું :
એલા હોલા, આ પ્રેમ-પત્ર કે પછી....
હોલાએ કબૂતરની આશંકા દૂર કરતાં કહ્યું :

ભાઈ કબૂતર, તું જાણે.
આ નવરી હોલી, બે દિવસનું કહી
માવતરે મૂઈ છે.
તે હજુ લગણ પાછી ફરી નથી.
હું અહીં એકલો જીવ અડકાઉં.
પાછું સાંભળ, આ સમો બહુ ખરાબ છે.
કોઈના કૂંડાળામાં પાછી પગ મેલી દેશેને
તો હું વાટ જોતો બેસી રહીશ અહીં
સાથે હાથ મેલી જન્મારો આખોય
તે છોગામાં વળી.
એટલે થ્યું, લાવ આ કાગળ લખી
એને જાણ તો કરું
હું હજી અહીં જીવતો મૂવો એની.
લે હવે, વગર ઢીલ કર્યે
તું આ પરબીડિયું પહોંચતું કર ઝટ હોલીને.
હોલાની વાણીમાં ભળેલી કડવાશ
કબૂતર પારખી ગયું
એને હોલાના પ્રેમભાવ પર શંકા તો જન્મી.
છતાં એ તો ઊડ્યું હોલીના ગામ ભણી.
વાટમાં વહેળો આવતાં જરી વિસામો લીધો.
ગળું ભીનું કર્યું. વળી વિચારે:
આ હોલો પ્રેમ-પત્ર પાઠવે કે પછી—
કબૂતરનું મન વહેમવમળવચાળ ચકરાવે ચડ્યું.

કંઈક સૂઝયું તે ત્યાં બેસી
પરણીડિયું પડખે મેલી
ચાંચ ભીની કરી ગુંદર પલાળ્યો.
પછી હળવે રહી પરણીડિયું ખોલ્યું.
વાંચતું ગયું ને વિચારતું ગયું.
હોલાનું લખાણુ વાંચી–ઉકેલી–સમજી કબૂતરની મૂંઝવણ વધી.
પ્રેમ-પત્રમાં હોલાએ લખેલું : વાલા મૂઈ હોલી.
તું પિયરે હોળી કરવા ગઈ કે પછી દિવાળી
એ મારી સમજમાં ના બેસતું.
હું પૂછું : તું હોળીના રંગે રંગાઈ
કે પછી બીજા કોઈ સંગે ભીંજાઈ ?
અહીં તારા પાછા વળવાની વાટમાં
હું બાવળના સુક્કા ઠૂંઠા જેવો થઈ
સળગું છું દિ' રાત
તેની તને શાનભાન હોય તો
આ કાગળ મળ્યે વહેલી પાછી વળજે.
વેળાસર પાછી નહીં વળે તો નક્કી જાણ
કાંક કવેળાનું થાવામાં છે.
હોલા લખાણ વાંચી
ફેર કબૂતર હેગતાઈ ગયું.
આ પરણીડિયું વાંચી હોલીના તે શું ય હાલહવાલ થાશે–
તે વિચારી રહ્યું.
છેવટ એને કંઈક સૂઝયું તે પેલા પરણીડિયાને
વહેતા વહેળામાં તરતું મેલ્યું.

પાણી ભેળું પરખીડિયું દૂર ઠેલાતું જતું જોઈ
કબૂતર ત્યાંથી ઊડ્યું હોલીના ગામ ભણી.
હોલાના સંધાય સમાચાર મોઢામોઢ કહી
કબૂતરે હોલીને પાછી વળવા મનાવી.
હોલી પણ હોલા વિશેના કબૂતરકથન સાંભળી
પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી.
અંતે હોલી પણ
કબૂતર ભેળી હોલા ગામે પાછી ફરવા
એ જ ઘડીએ તૈયાર થઈ.
કબૂતરને દૂરથી પાછું આવતું ભાળી
હોલો જરી ઊંચોનીચો થયો.
હોલીના સમાચાર જાણવા.
ત્યાં તો કબૂતરની પૂંઠેપૂંઠે
હોલીને ઊડી આવતી દેખી હોલો મનોમન હરખાયો.
હરખમાં ગળું ફુલાવી ગાવા જતો હતો
પણ વળી
કંઈક વિચારી, ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરી
લમણે પંજો મેલી અવકાશમાં કશુંક તાકતો
બેઠો.

□

ખજાનાની છેલ્લી ગીની જેવું વિદાયનું સ્મિત…

□

રમતનો દડો બીજા દ્વારા જ ઉત્સાહી બને છે।

— રતિલાલ 'અનિલ'

કસ્માત્ / અમૃત ઘાયલ

નહોતો આમ જીવનનો, હૃદયનો ભાર હતો,
અને સમયનો કહો તો સમયનો ભાર હતો;
અકાળે એટલે તો વૃદ્ધ થઈ ગયા 'ઘાયલ',
અનેક વાતે વધુ પડતો વયનો ભાર હતો.

□

જીવવાના પ્રયાસનો હડદો,
યાને જીવનપ્રવાસનો હડદો;
દોસ્ત, વેંઢારવો નથી સ્હેલો,
આ બુઢાપો છે શ્વાસનો હડદો!

□

મળવા આવ્યું છે, ભલે આવ્યું; મિલન કરવા દે,
કરવા દે, પૂર્ણતયા ધન્ય જીવન કરવા દે;
જિંદગી! મારા કસમ, આજ મને રોક નહીં,
મોતથી આજ હસી હસ્તધૂનન કરવા દે!

□

તું નહીં સમજી શકે ક્યારેય એવી વાત છે,
કેવી રીતે તુજને સમજાવું કે કેવી વાત છે!
માની બેઠો છે તું જેને મોત, એ તો દરઅસલ,
બઢતી સાથે બદલી, 'ઘાયલ' એવી વાત છે!

□

ગઝલનો શે'ર / રતિલાલ 'અનિલ'

મારું સર્જન એનું સર્જન થઈ ગયું,
મેં જ સર્જ્યો મારા સર્જનહારને!

— અમીન 'આઝાદ'

માણસ પૃથ્વી પર અવતર્યો તે પહેલાં યે પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિ હતી. ડિસેનારનાં ઐતિહાસિક હાડપિંજરની છબિ આજે ય જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ હતી, કૃતિ નહીં. માનવેતર જીવોને આહાર-વિહાર, નિદ્રા, મૈથુન, અથડામણો સિવાય શું હતું? આદિ જીવોને માટે આ પૃથ્વી જીવનદાયી હતી જ, એમને જીવનનો આનંદ પણ હશે જ, એમના કૂદકા અને કિલકારી તે વિના સંભવે શેના! પૃથ્વી પ્રકૃતિ હતી, પ્રકૃતિને અદ્દભુત કૃતિરૂપે જોવા-વિચારવાની ત્રેવડ કે સ્પૃહા તેમને નહોતી. એ પ્રાકૃતિક જીવોનું જીવન પૃથ્વી પર સદીઓ સુધી ચાલ્યું. પણ એક આનંદદાયી કૃતિ જોતાં માણસને જ વિચાર આવે. આનો કર્તા કોણ? માનવેતર જીવોને એવી સ્પૃહા કે વૃત્તિ નહીં. કદાચ સ્રષ્ટાને જ પ્રતીતિ થઈ હશે કે આ પૃથ્વી પરની જીવ-સૃષ્ટિ તો આત્મરત કે સ્વરત છે, પોતામાં જ મગ્ન છે! આફત આવે છે તો ચીસો પાડી નાસભાગ કરે છે, પણ એક દયાળુ યે માથે બેઠો છે એનો તો આમને વિચાર જ આવતો નથી! એમને પોતાનું સર્જન અધૂરું લાગ્યું. જાણે સર્જન હતું પણ સર્જકના આંગળાંની છાપ નહોતી કે હતી તો તે વાંચનારું જ કોઈ નહોતું! અને સ્રષ્ટાએ માનવીને પૃથ્વી પર સર્જ્યો. એ આદિમાનવ પણ અન્ય જીવો જેવો

જ હતો. એની જીવનલીલા માનવેતર પ્રાણીઓ કરતાં શરૂઆતમાં જુદી નહોતી જ! પણ એનામાં પશુપ્રાણી–જીવજંતુમાં નહોતું એવું વિચારબીજ હતું. એમ લાગે છે કે પૃથ્વી પર માનવી સાથે જ અજાણપણે કારણવાદ આવ્યો! અન્ય પ્રાણીની જેમ જ એ પણ આકાશમાં વીજળીના કડાકા–ભડાકા સાંભળી, જોઈ ભય પામતો, કદાચ ચીસો ય પાડતો હોય અને એવે સમયે અન્ય પ્રાણીની જેમ ભાગદોડ પણ કરતો હોય. પણ એ કાળક્રમે કારણ અને બચાવ શોધે છે. ભય સામે માત્ર શારીરિક બળ અપૂરતું છે એવું આદિમાનવે જ અનુભવ્યું હશે. આ વીજકડાકા 'આનંદનો રૌદ્રરાસ' પણ હોય એવો વિચાર માણસને ન આવ્યો હોત તો તે અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ બની શક્યો નહોત, આગળ વધી શક્યો ન હોત. એ ભૂતપ્રેત પણ કલ્પે છે અને એને રીઝવવાની કે એમના કહેવાતા કોપમાંથી ઊગરવા તેમને પોતાની રીતે રીઝવવાની વાત અને રીત પણ એને જ સૂઝે છે. **માણસ ઈશ્વર સુધી ભૂતપ્રેતના પગથિયે થઈને પહોંચ્યો એમ કહીએ તો?** માનવેતર પ્રાણી-જીવો પૃથ્વી હતી, પ્રકૃતિ હતી, તે 'કૃતિ' નહોતી, એટલે એમને માટે કર્તા પણ નહોતો! સૂર્યપૂજા, અગ્નિપૂજાથી આગળ વધીને માણસ ઈશ્વરપૂજા સુધી પહોંચ્યો. માનવી પૃથ્વી પર નહોતો ત્યારે સ્રષ્ટા હોવા છતાં નહોતા! એમની શોધ માણસે કરી. તો એનો ઇન્કાર કરનારા પણ માણસ જ હતા, પણ એ બંને પક્ષને કારણે કર્તા અસ્તિત્વમાં આવ્યા! આમ તો તે હતા જ, પણ હોવા ન હોવા બરાબર, માણસે જ ઈશ્વરની જુદી જુદી છબિ વિચારી છે. 'તે આવો છે' કહેનારને "નેતિ, નેતિ, તે નથી નથી' કહેનારો ય મળ્યો! છે તે તું કહે એટલો જ અને એવો ન હોય એવો તેનો સંકેત હતો. આજે પણ એ જ લીલા માણસોમાં ચાલે છે, પણ ઈશ્વરને હવે એની ચિંતા નથી. પૃથ્વી પર માણસનો જન્મ ન થયો હોત તો ઈશ્વર હોવા છતાં યે નહોતા! અન્ય જીવોને એમના હોવા, ન હોવાની કશી પંચાત

શે'રના પ્રથમ વાચને તો લાગે કે કવિ મસ્તીએ ચઢી મસ્તીના કેફમાં બડાશ હાંકે છે. કવિનો કહેવાનો તોર, મિજાજ જ કંઈ એવો છે! પણ જેઓ સૂફીસંતને જાણે છે તેઓ આ મિજાજને પામી શકે છે. પૃથ્વી પરના ઇતિહાસને એ પોતાના મિજાજે વર્ણવે છે. અહીં 'પ્રભુ, તારા બનાવેલા તને આજે બનાવે છે' એ વાત નથી. સાવ સાદી વાત છે કે સૃષ્ટિ છે તો સ્રષ્ટા યે હોવા જોઈએ એવો વિચાર માણસને જ આવ્યો, પછી તો એણે લાંબી ખોજ આદરી અને એણે સ્રષ્ટાને ખોળી જ કાઢ્યા. ઈશ્વરે ભલે માણસને પૃથ્વી પર અવતાર્યો પરંતુ ત્યારે ઈશ્વર હશે ત્યાં જ હશે, પૃથ્વી પર નહીં, એમને પૃથ્વી પર અવતાર્યા માણસો અને અવતારવાદ તો કહે છે કે ઈશ્વરને પૃથ્વી પર માણસરૂપે જ અવતરવું પડ્યું! માણસે સૌ પ્રથમ પૃથ્વીને માત્ર પ્રકૃતિરૂપે નહીં, માત્ર આકૃતિરૂપે નહીં, વિશેષ કૃતિરૂપે જોઈ એટલે એને માટે કર્તાની શોધ અનિવાર્ય બની અને એણે પૃથ્વી પર ઈશ્વરને અવતાર્યા જ. કૃતિ દ્વારા કર્તા એ સાદી વાતમા કશી બડાશ કે અહમ્ દેખાય છે ખરાં? તો કવિ આ શે'રમાં બડાશ મારતા નથી, 'મેં જ' કહે છે તે એનો મુખર ઉલ્લાસ છે. કૃતિ વિના કર્તા વળી કેવો! પણ કૃતિ હોય તેને કૃતિરૂપે જોનાર, સ્વીકારનાર જ કોઈ ન હોય તો કર્તાનું હોવું ન હોવું બરાબર છે. કર્તા કૃતિ દ્વારા જ સર્જય છે એ કળાનું સત્ય છે અને માણસ નહોતો ત્યારે કળા યે નહોતી, જીવન હતું, તે 'સાપેક્ષ' હતું, 'વિશેષ' નહોતું. પ્રત્યક્ષમાં પરોક્ષને જોવા અને તેના સ્વરૂપને કંડારનાર શિલ્પી જ નહોતો! અને માણસે, માણસની મર્યાદા વટાવીને દેવ બનવાનું સાહસ કર્યું એ શું ઈશ્વરને જ પોતામાં અવતારવાનો પુરુષાર્થ નહોતો? આદિમાનવનું જીવન દાનવ જેવું નહોતું? તોયે એ સ્વાભાવિક જ મનાતું હતું, પરંતુ માણસે ઈશ્વરને અવતાર્યા પછી તેનાથી વિરુદ્ધ તે દાનવ એવી વાત આવી! દેવ દ્વારા માણસે

દાનવને ઓળખાવ્યો તેયે હતો, પણ **પશુજીવન હતું તેમાં ઈશ્વરને ય સ્થાન નહોતું તો શયતાનને પણ સ્થાન નહોતું!** કહેવું જોઈએ કે માણસ એક એવી કૃતિ છે, જે પોતે કર્તા પણ છે! આપણે પ્રકૃતિને માત્ર પ્રકૃતિ જ કહી છે. પશુને તો એટલું યે કહેવાની જરૂર નહોતી અને નથી, પણ તે સાથે કૃતિરૂપે ય સ્વીકારી કર્તાની શોધ દ્વારા અને ખુદ માણસે કર્તા બનવાના ઉત્સાહ અને ઉધમાતમાં પૃથ્વીને રૂપ આપવા માંડ્યું તે આપણી સામે છે. તેમાં ઘણી વિકૃતિ પેઠી છે એમ કહેનાર પણ માણસ છે, કેમકે સ્રષ્ટાનાં કર્તવ્યો એણે આંક્યાં છે, તે હિસાબે એની વિરુદ્ધ જતું દેખાય તે વિકૃતિ એવું જ્ઞાન પણ ઈશ્વરને પૃથ્વી પર અવતારવાથી જ આવ્યું. તો આ શે'ર માણસના સર્વોત્તમ એવા શૌર્યની વાત એવા જ જુસ્સામાં કરે છે. પૃથ્વીનો ઇતિહાસ તેનો સાક્ષી છે.

રાહ જોયા કરે છે મંઝિલો :
કાયરાઓ જ આમ આવે છે!

—ર. અ.

પૃથ્વી પર જે માર્ગો અને માર્ગો દેખાય છે તે તો સ્થૂળ છે, પણ સૂક્ષ્મ એવા માર્ગોય અપરંપાર છે. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં છે અને તેમનો દાવો વળી લક્ષ્ય સુધી પહોંચાડીશું તો માત્ર અમે જ —એવો છે! છતાં 'અહં દારિદ્રા' કરીને બેઠા છે તેમને ય ખબર નથી કે અમે અધવચ્ચે રસ્તા પર બેઠા છીએ! અને તે વળી જ્ઞાનમાર્ગીય હોય! માણસને પાંખ હોત તો માર્ગો જ ન હોત તો અજ્ઞાન જેવું જ્ઞાન ન હોત તો માર્ગો જ ન હોત! માણસને દિશા જ દેખાય છે પણ દિશા મને જુએ છે એ તો એ જોતો જ નથી! કોણ જાણે માણસનું સાહસ એટલે દૂર જવાનું દુઃસાહસ! દિશા કે દિશાઓમાં આવેલા માર્ગો દ્વારા જ મારે લક્ષ્યે, મંઝિલે પહોંચવાનું છે એવા તોરમાં જે દિશા પોતે એની પાસે આવી છે તે જોઈને પ્રસન્ન

થવાને બદલે મારે લક્ષ્યે પહોંચવાનું છે એવા ઉપાડે એ મોટી મોટી ડાંફો ભરે છે! એને ખ્યાલ પણ નથી હોતો કે આ દૂર જવાનો નહીં, દૂર થવાની સફર છે! એણે પૃથ્વી પર નજર રાખવાને બદલે આકાશમાં નજર નાખી હોત તો કહેવાતા માર્ગોની નિરર્થકતા એને સમજાઈ હોત! પક્ષી **પોતાના માર્ગને સાથે લઈને જ માળે** પાછું ફરે છે! એ તો વિહાર હતો, માર્ગ, પ્રવાસ અને પહોંચવાની વાત જ નહોતી! વિરાટમાં પોતાના શક્ય સાહસ જેટલું ભ્રમણ, ઉડ્ડયન! માણસ તો વિરાટ પાસે જવાને માટે પણ માર્ગ રચે છે! પણ પક્ષી જાણે છે કે મારા માળાની નજીક પણ વિરાટ છે અને ઊડીને દૂર દૂર જઈશ ત્યાં પણ વિરાટ જ હશે. અહીં નથી, અહીં નથી એવા શોરબકોરમાં માણસો પોતાથી દૂર જવા નીકળી પડવા છે તેમાં વળી દૂર જવું તો આ જ માર્ગે – એવી જીદ પણ છે!

આમ તો જ્ઞાનની શાખા–પ્રશાખા કેટલી બધી! માણસે દરેક ક્ષેત્રમાં એવાં ઝાડ ઉછેર્યાં છે. પણ આ ઉપમા યોગ્ય નથી. વૃક્ષો તો આકાશની દિશામાં શક્ય એટલાં આગળ વધે છે અને જેટલે પહોંચ્યાં એટલાથી એમને પ્રસન્નતા હોય એવું લાગે છે. પણ જ્ઞાનના માર્ગો, પેટામાર્ગો તો વિવિધ દિશાએ જાય છે અને લક્ષ્યે પહોંચવાની વાત છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અનેક વિચારસરણીઓ છે અને તે જ પોતાના માર્ગે આગળ વધે છે; વાયરા જ વાયરા આગળ વધે છે, કોઈ કાફલો તો દેખાતો જ નથી, ત્યાં કારવાંનો મીર તો હોય જ શેનો! પેલો વાયરો જ પોતાનો મીર માને છે! પેલો સામ્યવાદ લક્ષ્યે પહોંચવા જ ઊપડયો હતો, હવે અટકી ગયો છે. વાદ એટલે વિચારસરણી અને ઝનૂની વિચારસરણી તે તોફાની વાયરો – વાયરો મંઝિલની દિશામાં આગળ વધે છે, માણસ તો દેખાતો જ નથી! વાયરો કેટલુંક પહોંચ્યા પછી શમી જાય છે કે હોય ત્યાં જ વંટોળ બનીને ઘુમરાયા કરે છે, એ 'મુવમેન્ટ' કે 'આંદોલન' કહેવાય છે, લક્ષ્યે પહોંચવાનું આંદોલન! રાજકારણમાં તો માર્ગો અને ફાંટાઓનો

પાર નથી, તો ઈશ્વર પાસે જવાના પણ ધર્મો અને ધર્મોમાં વળી સંપ્રદાયો છે. એ બધા ફંટાતા માર્ગો છે અને માર્ગોનું ગોવાળું લક્ષ્યે પહોંચવા માટે એકબીજામાં ગૂંચવાયું છે. હું નથી જાણતો એવું કોઈ કહેતું નથી, જાણીએ છીએ મંઝિલ અને માર્ગ, અને ગોવાળું ઊપડે છે...પણ કોણ પહોંચ્યું ! સ્વર્ગ સુધી રસ્તા જ ગયા છે. કાંઈ ગયું હોય તો એની જાણ કરવા કોઈ આવ્યું નથી ! દૂર થવા માટે મંઝિલ/લક્ષ્યને બહાનું બનાવ્યાં છે. માણસ એટલો પ્રમાણિક નથી કે હું મારાથી વધારે ને વધારે દૂર જવા માટે આગળ વધું છું એમ કહે ! એ તો જે હોય તે 'મારી બહાર છે' એવું માનીને પોતાથી બને એટલો દૂર ને દૂર થતો જાય છે એ માટે એ દ્વૈત / અદ્વૈત / શુદ્ધાદ્વૈત એવા માર્ગો ને ફાંટાઓ બાંધે છે અને એ જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી પહોંચીને–'પહોંચી ગયા' એવું આશ્વાસન લે છે ! સાહિત્યમાં કેટલા બધા વાદો ! કેટલી બધી વિચારસરણી ! સાહિત્યકારો નહીં, એ વિચારસરણી, વિવાદના વાયરારૂપે આગળ વધે છે અને ઉદાસ નજરે મંઝિલ એ જોયા કરે છે ! □

મિલનનું સ્થાન છેવટે સ્મારક થઈ જાય છે.

શાંતિ મૂંગા જ્વાળામુખીના મોઢા જેવી છે

એકધારી કારકિર્દી કપડાં બદલતી નથી.

—રતિલાલ 'અનિલ'

લાંબા કેશવાળી મારી મિત્ર / હેનરિક બ્યોલ

અજબ થવા જેવી વાત. દરોડો પડ્યો તે પહેલાં જ મને એનો અણસાર મળી ગયો હતો. સાવધપણે મેં આમતેમ જોયું અને લાઇન પસાર કરીને સ્ટેશન તરફ આગળ વધ્યો. લાલ ટોપી પહેરેલા પોલીસોથી ભરેલી જીપો ઝડપભેર ધસી આવતી જોઈને મને આશ્ચર્ય ન થયું. પોલીસોએ એક બ્લોકને ઘેરી લઈને તલાશ કરવા માંડી. બધું બહુ ઝડપે થયું. હું ઘેરાની બહાર હતો. મેં નિરાંતે સિગારેટ સળગાવી. શાંતિથી તલાશ ચાલતી હતી. ઘરની બહાર સિગારેટો ફેંકાતી હતી. બહુ ખરાબ થયું – મેં વિચાર્યું...કેટલી કિંમતનો માલ ફેંકાયો એનો હિસાબ મેં મનોમન કર્યો. પોલીસની ટ્રક દરોડા દરમ્યાન પકડાયેલા લોકોથી ભરાઈ ગઈ. એમાં ફ્રાન્તસ પણ હતો. એણે મને દૂરથી ઇશારો કર્યો. જાણે એ કહેતો હતો કે જેવું મારું કિસ્મત! એક પોલીસે ફરીને મારી સામે જોયું. તે સાથે જ હું ત્યાંથી નીકળી ગયો, કશી જ ઉતાવળ વિના ધીરે ધીરે. એમણે તો મને ય પકડી લેવો જોઈતો હતો.

હવે જવાની ઇચ્છા નહોતી. હું સ્ટેશનની દિશામાં આગળ વધતો હતો. હાથમાંની લાકડીથી એક કાંકરાને મેં જમીન પરથી ખસેડ્યો. ખુલ્લો તડકો પડ્યો હતો. ર્‌હાઈન નદી પરથી ધીમે ધીમે ઠંડી હવા આવતી હતી. સ્ટેશનના ઉપાહારગૃહમાં બેરા ફ્રિત્સને મેં ૨૦૦ સિગારેટ આપી. મળેલા પૈસા મેં પાટલૂનના ગજવામાં મૂક્યા. હવે મારી પાસે વધારાની સિગારેટ રહી નહોતી. બસ, મારા પૂરતું

એક પૅકેટ હતું. ઉપાહારગૃહમાં ભીડ વધતી જતી હતી, પણ મેં બેસવાની જગ્યા શોધી લીધી. મેં સૂપ અને ડબલરોટીનો ઑર્ડર આપ્યો. મેં ફ્રિત્સને ફરી જોયો. એ મને ઇશારો કરતો હતો પણ મારી ઇચ્છા ત્યાંથી ઊઠવાની નહોતી, એ જોઈને એ પોતે મારી પાસે આવ્યો. એની પાછળ ઠીંગણા માઓસખાબને પણ આવતો જોયો. એનું કામ ગ્રાહકો લાવવાનું હતું. બંને ગભરાયેલા લાગતા હતા. 'યાર, તને ક્યારેય ગભરામણ નથી થતી?' ફ્રિત્સ બબડ્યો અને માથું હલાવતો ત્યાંથી ખસી ગયો. બાકીનું કામ માઓસખાબ માટે છોડી ગયો. એને શ્વાસ ચઢી ગયો હતો. 'દોસ્ત, ઈશ્વરને ખાતર!' એ બોલ્યો, 'અહીંથી ભાગી જા! એમણે તારા ઓરડાની તલાશી લીધી છે, ત્યાંથી એમને કોકેન મળ્યું છે.' મેં એનો ખભો થાબડ્યો, વીસ માર્ક આપ્યા, 'ઠીક છે' કહ્યું. તે ત્યાંથી ખસી ગયો. મને અચાનક વિચાર આવતાં એને બોલાવ્યો, 'સાંભળ હીઈની' મેં કહ્યું, 'શું મારા રૂમમાં પડેલાં પુસ્તકો અને મારો ઓવરકોટ સાચવવા કોઈ સુરક્ષિત જગ્યા શોધી શકે છે? હું ચૌદ દિવસમાં પાછો ફરીશ, મારી બાકીની ચીજો તું રાખી શકે છે.' એણે હકારમાં માથું હલાવ્યું. એ જાણતો હતો કે હું એના પર ભરોસો રાખું છું.

'બહુ ખરાબ થયું...' મેં ફરી વિચાર્યું, 'આઠ હજાર માર્ક ગયા. માણસ ક્યાંયે સલામત નથી, ક્યાંય નહીં...'

હું ધીરે ધીરે ફરી સીટ પર બેસી ગયો. બેપરવાહીથી ગજવામાં હાથ નાખ્યો ત્યારે કેટલાક ઉત્સુક લોકો ઉપલક નજરે મને જોતા હતા. પછી ભીડના ઘોંઘાટે મને ઘેરી લીધો. મને લાગ્યું કે વિચારોમાં ખોવાઈ જવા માટે ભીડભર્યા આ ઉપાહાર કરતાં વધારે સારી જગ્યા મને નહીં મળે.

એકાએક મેં અનુભવ્યું કે મારી નજર લગભગ યંત્રવત્ ઓરડામાં ફરે છે—જાણે કોઈ મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ સંમોહન કરી રહ્યું છે, ફરી ફરીને નજર એક વ્યક્તિ પર ઠરી જતી હતી. હું સભાન

થયો, જાણે ઘેરી નિંદ્રામાંથી એકાએક આંખ ઊઘડી ગઈ. હવે મેં એ દિશામાં ધ્યાનપૂર્વક જોયું.

મારા પછીના બે મેજ છોડીને એક છોકરી આછા રંગનો ઓવરકોટ પહેરેલી બેઠી હતી. એના કાળા માથે પીળી પડચે જતી કથ્થઈ રંગની ટોપી પહેરેલી હતી ને તે અખબાર વાંચતી હતી. મને એનો ચહેરો બહુ ઓછો દેખાતો હતો. આગળ ઝૂકેલા એના સ્કંધ, નાકનો થોડોક ભાગ તથા એના નાજુક સ્થિર હાથ. એના પગ પણ દેખાતા હતા – સુંદર, પાતળા, સ્વચ્છ. હું ક્યાં સુધી જોતો રહ્યો તે મને યાદ નથી.

ક્યારેક મને એનો ઈંડા આકારનો ચહેરો પણ દેખાતો – એ અખબારનું પાનું ફેરવતી ત્યારે. અચાનક એણે માથું ઊંચું કર્યું. ક્ષણેક એણે મોટી મોટી આંખોએ મને જોયો, ફરી અખબાર વાંચવા લાગી. એની નજર ઉદાસ અને નિર્લિપ્ત હતી. એની મારા પરની ક્ષણિક નજરે એનું કામ કર્યું.

મારું દિલ ઝડપભેર ધક્ ધક્ થતું હતું. મેં ધીરજથી એના પર આંખ માંડી. ક્યાં સુધી એને એકીટસે જોતો રહ્યો – એણે અખબાર વાંચી લીધું ત્યાં સુધી. પછી એણે પોતાનો હાથ મેજ પર ટેકવ્યો, નિરાશાભરી મુદ્રાએ ગ્લાસમાંથી બીયરનો ઘૂંટડો ભર્યો.

હવે હું એનો ચહેરો જોઈ શકતો હતો. એનો ચહેરો ઘણો ફિક્કો હતો. મોઢું નાનું પણ સુંદર. નાક અણિયાળું અને સુંદર, પણ એની મોટી આંખો ઉદાસ અને ગંભીર હતી. શ્યામ કેશની લાંબી લટો માતમ મનાવવા માટે ઓઢેલ ઝિલમિલ કપડાંની જેમ એના સ્કંધ પર પડી હતી.

હું એને જોતો રહ્યો. વીસ મિનિટ કે પછી કલાક સુધી. એણે મારા પર નજર કરી ત્યારે ત્યારે એ મને પહેલાં કરતાં બેચેન લાગી. હવે એની નજર મારા ચહેરા પર ઓછી ઠરતી હતી. પણ છોકરીના ચહેરે એવા સમયે ગુસ્સો દેખાય છે એવું એના ચહેરે ઝળકતું હતું.

"તેને વ્યવસ્થિત રીતે અંદર (પાણીમાં) મૂકો." ડીક બોલ્ટને બૂમ પાડી.

"તું તે શું કરી રહ્યો છે?" ડૉક્ટરે પૂછ્યું.

"વહેરવાના હેતુથી તેને રેતીથી સાફ કરવા માટે તે કોની માલિકીનું છે તે હું જાણવા માગું છું." ડીકે કહ્યું.

બીમ તળાવમાં પૂરેપૂરું સાફ આવ્યું. એડી અને બીલી ટેબશે સૂર્યમાં પરસેવે નીતરતી હાલતમાં તેઓના ત્રાંસા આંકડાઓ પર ઝૂકયા હતા. ડીક રેતીમાં ઘૂંટણિયે પડચો અને છેડેના ભાગમાં માપની નિશાની જોવા લાગ્યો.

'તે વ્હાઈટ અને મેકનેલીની માલિકીનું છે.' ઊભા થતા અને તેના લેંઘાના ઘૂંટણિયા સાફ કરતા તેણે કહ્યું.

ડૉકટર ખૂબ જ અસ્વસ્થ હતા.

'તે બતાવીને તેં સારું કર્યું નથી' તેણે ટૂંકમાં કહ્યું.

'ડૉક, ચિડાશો નહિ.' ડીકે કહ્યું, 'ચિડાશો નહિ. તમે કોની પાસેથી ચોરેલા છે તે વિશે હું ધ્યાન આપતો નથી. તે મારું કામ નથી.'

'જો તું એમ માનતો હો કે લાકડાનાં બીમ ચોરેલાં છે તો તેને પડતાં મૂકી દે અને તારાં ઓજારો કેમ્પમાં પાછાં લઈ જા.' ડૉક્ટરે કહ્યું. તેનો ચહેરો ગુસ્સાથી લાલ હતો.

'ડૉક. તમે અધવચ્ચે છોડો નહિ." ડીકે કહ્યું. લાકડાનાં બીમ ઉપર તેણે તમાકુની પિચકરી છોડી. પાણીમાં પાતળી થતી તે વહેવા લાગી.

'તે ચોરાયેલાં છે એ તમે જાણો છો, તેટલું જ હું જાણું છું. તેનાથી મને કશો ફેર પડતો નથી.'

'ભલે. જો તું માને છે કે લાકડાનાં બીમ ચોરેલાં છે તો તારો લબાચો ઉપાડી લે અને ચાલતો થા.'

'હવે, ડૉક—'

'તું તારો લગાગ્ગો લે અને ચાલતો થા.'

'સાંભળ ડૉક.'

'જો તું હવે ફરીવાર ડૉક. કહીને બોલાવીશ તો હું તારા રાક્ષસી દાંતને તારા ગળા સુધી અફળાવીશ.'

'અરે, નહિ, તારાથી નહિ થાય, ડૉક.'

ડીક બોલ્ટને ડૉકટર સામે જોયું. ડીક કદાવર માણસ હતો. તે જાણતો હતો કે તે કેટલો બળવાન માણસ હતો. તેને મારામારી કરવી ગમતી હતી. તે ખુશ દેખાતો હતો. એડી અને બીલી ટબશો તેઓના ત્રાંસા આંકડા પર ઝૂકયા અને ડૉકટર તરફ જોયું. ડૉકટરે દાઢીને નીચલા હોઠ પર ચાવતા ડીક બોલ્ટન તરફ જોયું. પછી તે દૂર ચાલ્યો ગયો અને ટેકરી પરના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલ્યો ગયો. તેની પીઠ દ્વારા તેઓ જોઈ શકયા કે તે કેટલો ગુસ્સે હતો. તેઓએ તેને ટેકરી પર ચાલતો અને નિવાસસ્થાનની અંદર જતાં જોયો.

ડીકે કટાક્ષમાં કશુંક કહ્યું. એડી હસ્યો પણ બીલી ટબશો ખૂબ જ ગંભીર લાગતો હતો. તે અંગ્રેજી ભાષા સમજતો નહોતો. પણ ગરબડ ચાલુ હતી ત્યારે તેને સતત પરસેવો વળતો હતો. ચીની માણસના જેવી આછા વાળની દાઢીવાળો તે જાડો હતો. તેણે બે ત્રાંસા આંકડા ઊંચકયા. ડીકે કુહાડીઓ ઊંચકી અને એડીએ ઝાડ નીચેથી કરવત લીધી. તેઓએ જવાનું શરૂ કર્યું. અને કૅાટેજની પાછળ ઉપરની તરફ ચાલ્યા અને પાછળના દરવાજે જંગલ તરફ નીકળ્યા. ડીકે દરવાજો ખુલ્લો છોડી દીધો. બીલી ટબશો પાછો ફર્યો અને બંધ કર્યો. તેઓ જંગલમાંથી જતા રહ્યા.

ઘરની અંદર તેના ઓરડામાં પથારી પર બેસતા ડૉકટરે ટેબલની પાસે જમીન પર પડેલા મેડિકલ જર્નલ્સનો ગંજ જોયો. તે તેના રેપરમાં હજુ અકબંધ હતાં. તેનાથી તે અસ્વસ્થ થયા.

'વહાલા, શું તમે ફરી કામ પર જતા નથી?' ડૉકટરની પત્નીએ ઓરડામાંથી પૂછ્યું જ્યાં તે ખેંચાયેલા પડદાઓ વચ્ચે

આપ્યો હતો. પછી અમે બંને ગાઢ ઊંઘમાં પડ્યા હોવાનું નાટક શરૂ કર્યું. પણ અધખૂલી આંખે મેં જોયું કે એ હસતી હતી. મેં ટિકિટચેકરને ધ્યાનપૂર્વક જોયો. ટોર્ચનો પ્રકાશ ફેંકી એ ટિકિટ તપાસતો હતો. એ પ્રકાશ મારા ચહેરા પર પડ્યો. હાલતો પ્રકાશ ચેકરનો ખંચકાટ સૂચવતો હતો. પછી પ્રકાશ એના ચહેરા પર પડ્યો. એના ચહેરાનો રંગ ઊડી ગયો હતો. એના લલાટ પર ઉદાસીનતા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

મારી પાસે બેઠેલી જાડી સ્ત્રીએ ચેકરનો હાથ પકડીને પોતાની પાસે ખેંચી કંઈક બબડી. કેટલાક શબ્દ મને સમજાયા, જેમકે અમેરિકન સિગારેટ...વિના ટિકિટ... ટિકિટચેકરે મારી પાંસળીમાં મુક્કો માર્યો.

ત્યારે ડબ્બામાં શાંતિ હતી. મેં છોકરીને ધીમેથી પૂછ્યું, તમારે ક્યાં જવું છે? એણે એક સ્થાનનું નામ લીધું. મેં એ સ્થાનની બે ટિકિટ લીધી. દંડ પણ ભર્યો. ટિકિટચેકરના ગયા પછી બીજા ઉતારુઓ ઉપેક્ષા કરતાં ચૂપ થઈ ગયા. એ છોકરીનો સાદ મને નિરાળો, સ્નેહાળ હોવા સાથે વ્યંગભર્યો લાગ્યો. એણે મને પૂછ્યું ત્યારે, 'તો, તમે પણ ત્યાં જવા માગો છો?'

'હા...હા...ત્યાં મારા કેટલાક મિત્ર છે. આમ તો મારું કોઈ કાયમી ઠેકાણું નથી.'

'સારું.' એ સિવાય એ કશું ન બોલી. પછી એ પાછળ સરકીને બેઠી. અંધકારમાંથી પસાર થતી ટ્રેન કોઈ બત્તી આગળથી પસાર થતી ત્યારે એનો ચહેરો જોઈ શકાતો.

અમે ટ્રેનમાંથી ઊતર્યા ત્યારે ચારેકોર અંધકાર હતો. અંધકાર વધારે, પણ ઠંડી ઓછી. અમે સ્ટેશનની બહાર આવ્યાં ત્યારે એ નાનું શહેર પહેલાંથી જ ગાઢ નીંદમાં હતું. સુંદર વૃક્ષો વચ્ચે બનેલાં નાનાં નાનાં ઘર શાંત અને નિશ્ચિંત લાગતાં હતાં. 'હું તમારી સાથે આવું છું' મેં ભારે સાદે કહ્યું, 'અંધારું ઘણું છે.'

એ એકાએક થોભી ગઈ. સ્ટ્રીટલાઇટની નીચે એણે મને ધ્યાનપૂર્વક જોયો, પછી દબાયેલા સાદે બોલી, 'મારે ક્યાં જવાનું છે એ હું જાણતી હોત તો કેવું સારું થાત...'

એનો ચહેરો હાલ્યો, પવનથી હાલતા સ્કાર્ફની જેમ. ના, અમે એકબીજાને ચુંબન ન કર્યાં. અમે ધીરે ધીરે ચાલતાં શહેરની બહાર આવ્યાં, પછી સૂકા ઘાસના એક ઢગલા પર સંકોચાઈને સૂઈ ગયાં. એ શાંત શહેરમાં મારો કોઈ મિત્ર નહોતો. બીજાં શહેરો જેટલું જ એ મારે માટે અજાણ્યું હતું. સવારે ઠંડી વધી ગઈ ત્યારે હું સાવ એર્ના પાસે ખસી ગયો. એણે પોતાના પાતળા, નાના ઓવરકોટના એક ભાગથી મને ઢાંક્યો એ રીતે અમે અમારા શ્વાસો અને પોતાના લોહીથી એકબીજાને ઉષ્મા આપી.

ત્યારથી અમે બંને સાથે છીએ – આ ખરાબ સમયમાં.

□

ઋત ન હોય તો ઋતુઓ માત્ર પંચાંગમાં જ હશે!

□

મારો પક્ષીમાર્ગ મારી સાથે જ પાછો ફરે છે.

□

માણસ માટે કોઈ દિશા નથી, બધી જ દિશાઓ માણસમુખી છે.

□

પોતાને પોતાથી દૂર લઈ જાય તે માર્ગ!

— રતિલાલ 'અનિલ'

કઠિયારાઓ તેને માટે ક્યારેક જ આવ્યા હશે કેમકે કેટલાંક બીમ ખલાસીઓ માટે ભેગા કરવા જેટલી યોગ્ય કિંમત ધરાવતાં નહોતા. જો તેને લેવા માટે કોઈ પણ ન આવ્યું હોત, તો તે પાણીનાં લાકડા સાથે છૂટા રહીને દરિયાકિનારે સડી ગયાં હોત.

આમ થાય એમ હતું એવું હમેશાં માનીને નીકના પિતા કેમ્પમાંથી આવતા ઇન્ડિયનોને મજૂરીએ રાખતા અને ત્રાંસી કરવતથી બીમ કપાવી ખુલ્લી ભઠ્ઠી માટે લાકડાના ફાડિયાને શંકુ આકારના ચિરાવી રાખતાં. ડીક બોલ્ટન ઘરેથી નીકળીને સરોવરની આસપાસ આંટા મારતો હતો. રેતીમાં બીચવૃક્ષનાં ચાર મોટાં બીમ લગભગ દટાયેલાં પડ્યાં હતાં. એડીએ ઝાડની ડાળીની ખાંચમાં કરવતને તેના એક હાથા વડે ટાંગી દીધી. ડીકે નાનકડી ડૉક (વનસ્પતિ) પર ત્રણ કુહાડીઓ મૂકી. ડીક વર્ણસંકર જાતિનો હતો, પણ તળાવ આસપાસના ખેડૂતો માનતા હતા કે ખરેખર ગોરો હતો. તે ખૂબ જ આળસુ હતો. પણ પૂર્વે તે અદ્‌ભુત રીતે ઉત્તમ કારીગર હતો. તેણે તેના ખિસ્સામાંથી તમાકુની પડીકી લીધી, થોડીક ચાવી અને એડી અને બીલી ટેબશોને તેણે કટાક્ષમાં કહ્યું.

તેઓએ ત્રાસા આંકડાઓ લાકડાના એક બીમમાં ધીમે ધીમે બેસાડ્યા અને તેને છૂટા કરવા માટે રેતીમાં હિલોળા લેવરાવતા હતા. તેઓ ત્રાંસા આંકડાની દાંડાની સામે પોતાના ભારથી હિલોળાતા હતા. બીમ રેતીમાં સરક્યું. ડીક બોલ્ટને નીકના પિતા તરફ ધ્યાન આપ્યું.

"સારું ડૉક" (ડૉકટરનું ટૂંકું રૂપ, ઉપેક્ષામાં) તેણે કહ્યું, "તમે ચોર્યાં છે તે લાકડાના ઢીમચાંનો મોટો જથ્થો છે."

"ડીક, તું આ રીતે વાત કર નહિ." ડૉક્ટરે કહ્યું.

'તે પાણીથી તણાઈ આવેલાં લાકડાં છે."

એડી અને બીલી ટેબશો ભીની રેતી પરથી બીમને ઝોલા ખવડાવતા હતા અને તેને પાણીમાં ગબડાવ્યું.

ડૉકટર અને ડૉકટરની પત્ની / અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

અનુ. જયેશ ભોગાયતા

ડીક બોલ્ટન નીકના પિતા માટે લાકડાના મોટા કકડા કાપવા માટે ઇન્ડિયન કેમ્પમાંથી આવ્યો. તે તેની સાથે તેના પુત્ર એડી અને બીજા ઇન્ડિયન બીલી ટેબશોને લાવ્યો. લાંબીત્રાંસી કરવત ઊંચકતા એડી સાથે તેઓ જંગલ પાછળનાં પ્રવેશદ્વારમાંથી આવ્યા. કરવત તેના ખભા પર આમતેમ લટકતી હતી અને તે જ્યારે ચાલતો હતો ત્યારે સંગીતમય અવાજ થતો હતો. બીલી ટેબશોએ બે ત્રાંસા લોખંડના ખીલા ઊંચકેલા હતા. ડીકના હાથ નીચે ત્રણ કુહાડીઓ હતી.

તે એક બાજુ વળ્યો અને દરવાજો બંધ કર્યો. બીજા તેનાથી આગળ જઈને સરોવરના કિનારા સુધી ગયા કે જ્યાં રેતીમાં લાકડાનાં બીમ દટાયેલાં હતાં.

કોઈ વિશાળ કદના લાકડાની આડમાંથી અલગ પડી ગયેલાં લાકડાનાં બીમ મેજિક નામની સ્ટીમર વડે તળાવના પાણી પરથી ઘસડાઈને મિલ તરફ લઈ જવાતા હતા. તે પ્રવાહથી દરિયાકિનારા તરફ તણાયાં હતાં. અને વહેલાં કે મોડાં જો કંઈ પણ ન કરવામાં આવે તો મેજિકનાં ખલાસીઓનું જૂથ દરિયાકિનારા તરફ હલેસાં-હોડીમાં આવત અને લાકડાનાં બીમ પર નિશાની કરીને દરેકના છેડે કડા સાથેના અણીદાર લોખંડી ખીલાથી ખેંચત અને પછી જુદાં બીમ બનાવવા માટે તેને તળાવમાંથી બહાર ખેંચી કાઢત. પણ

કઠિયારાઓ તેને માટે ક્યારેક જ આવ્યા હશે કેમકે કેટલાંક બીમ ખલાસીઓ માટે ભેગા કરવા જેટલી યોગ્ય કિંમત ધરાવતા નહોતા. જો તેને લેવા માટે કોઈ પણ ન આવ્યું હોત, તો તે પાણીનાં લાકડાં સાથે છૂટા રહીને દરિયાકિનારે સડી ગયાં હોત.

આમ થાય એમ હતું એવું હમેશાં માનીને નીકના પિતા કેમ્પમાંથી આવતાં ઇન્ડિયનોને મજૂરીએ રાખતા અને ત્રાંસી કરવતથી બીમ કપાવી ખુલ્લી ભઠ્ઠી માટે લાકડાના કાઢિયાને શંકુ આકારના ચિરાવી રાખતાં. ડીક બોલ્ટન ઘરેથા નીકળીને સરોવરની આસપાસ આંટા મારતો હતો. રેતીમાં બીચવૃક્ષનાં ચાર મોટાં બીમ લગભગ દટાયેલાં પડયાં હતાં. એડીએ ઝાડની ડાળીની ખાંચમાં કરવતને તેના એક હાથા વડે ટાંગી દીધી. ડીકે નાનકડી ડોક (વનસ્પતિ) પર ત્રણ કુહાડીઓ મૂકી. ડીક વર્ણસંકર જાતિનો હતો, પણ તળાવ આસપાસના ખેડૂતો માનતા હતા કે ખરેખર ગોરો હતો. તે ખૂબ જ આળસુ હતો. પણ પૂર્વે તે અદ્ભુત રીતે ઉત્તમ કારીગર હતો. તેણે તેના ખિસ્સામાંથી તમાકુની પડીકી લીધી, થોડીક ચાવી અને એડી અને બીલી ટેબશોને તેણે કટાક્ષમાં કહ્યું.

તેઓએ ત્રાંસા આંકડાઓ લાકડાના એક બીમમાં ધીમે ધીમે બેસાડયા અને તેને છૂટા કરવા માટે રેતીમાં હિલોળા લેવરાવતા હતા. તેઓ ત્રાંસા આંકડાની દાંડાની સામે પોતાના ભારથી હિલોળાતા હતા. બીમ રેતીમાં સરક્યું. ડીક બોલ્ટને નીકના પિતા તરફ ધ્યાન આપ્યું.

"સારું ડોક" (ડૅાકટરનું ટૂંકું રૂપ, ઉપેક્ષામાં) તેણે કહ્યું, "તમે ચોર્યાં છે તે લાકડાનાં ઢીમચાંનો મોટો જથ્થો છે."

"ડીક, તું આ રીતે વાત કર નહિ." ડૅાક્ટરે કહ્યું.

'તે પાણીથી તણાઈ આવેલાં લાકડાં છે."

એડી અને બીલી ટેબશો ભીની રેતી પરથી બીમને ઝોલા ખવડાવતા હતા અને તેને પાણીમાં ગબડાવ્યું.

"તેને વ્યવસ્થિત રીતે અંદર (પાણીમાં) મૂકો." ડીક બોલ્ટને બૂમ પાડી.

"તું તે શું કરી રહ્યો છે?" ડૉક્ટરે પૂછ્યું.

"વહેરવાના હેતુથી તેને રેતીથી સાફ કરવા માટે તે કોની માલિકીનું છે તે હું જાણવા માગું છું." ડીકે કહ્યું.

બીમ તળાવમાં પૂરેપૂરું સાફ આવ્યું. એડી અને બીલી ટબશે સૂર્યમાં પરસેવે નીતરતી હાલતમાં તેઓના ત્રાંસા આંકડાઓ પર ઝૂકયા હતા. ડીક રેતીમાં ઘૂંટણિયે પડયો અને છેડેના ભાગમાં માપની નિશાની જોવા લાગ્યો.

'તે વ્હાઈટ અને મેકનેલીની માલિકીનું છે.' ઊભા થતા અને તેના લેંઘાના ઘૂંટણિયા સાફ કરતા તેણે કહ્યું.

ડૉકટર ખૂબ જ અસ્વસ્થ હતા.

'તે બતાવીને તેં સારું કર્યું નથી' તેણે ટૂંકમાં કહ્યું.

'ડૉક, ચિડાશો નહિ.' ડીકે કહ્યું, 'ચિડાશો નહિ. તમે કોની પાસેથી ચોરેલા છે તે વિશે હું ધ્યાન આપતો નથી. તે મારું કામ નથી.'

'જો તું એમ માનતો હો કે લાકડાનાં બીમ ચોરેલાં છે તો તેને પડતાં મૂકી દે અને તારાં ઓજારો કેમ્પમાં પાછાં લઈ જા.' ડૉકટરે કહ્યું. તેનો ચહેરો ગુસ્સાથી લાલ હતો.

'ડૉક. તમે અધવચ્ચે છોડો નહિ.'' ડીકે કહ્યું. લાકડાનાં બીમ ઉપર તેણે તમાકુની પિચકારી છોડી. પાણીમાં પાતળી થતી તે વહેવા લાગી.

'તે ચોરાયેલાં છે એ તમે જાણો છો; તેટલું જ હું જાણું છું. તેનાથી મને કશો ફેર પડતો નથી.'

'ભલે. જો તું માને છે કે લાકડાનાં બીમ ચોરેલાં છે તો તારો લબાચો ઉપાડી લે અને ચાલતો થા.'

'હવે, ડૉક–'

'તું તારો લબાચો લે અને ચાલતો થા.'

'સાંભળ ડૉક.'

'જો તું હવે ફરીવાર ડૉક. કહીને બોલાવીશ તો હું તારા રાક્ષસી દાંતને તારા ગળા સુધી અફળાવીશ.'

'અરે, નહિ, તારાથી નહિ થાય, ડૉક.'

ડીક બોલ્ટને ડૉક્ટર સામે જોયું. ડીક કદાવર માણસ હતો. તે જાણતો હતો કે તે કેટલો બળવાન માણસ હતો. તેને મારામારી કરવી ગમતી હતી. તે ખુશ દેખાતો હતો. એડી અને બીલી ટબશો તેઓના ત્રાંસા આંકડા પર ઝૂકયા અને ડૉક્ટર તરફ જોયું. ડૉક્ટરે દાઢીને નીચલા હોઠ પર ચાવતા ડીક બોલ્ટન તરફ જોયું. પછી તે દૂર ચાલ્યો ગયો અને ટેકરી પરના નિવાસસ્થાન તરફ ચાલ્યો ગયો. તેની પીઠ દ્વારા તેઓ જોઈ શકયા કે તે કેટલો ગુસ્સે હતો. તેઓએ તેને ટેકરી પર ચાલતો અને નિવાસસ્થાનની અંદર જતાં જોયો.

ડીકે કટાક્ષમાં કશુંક કહ્યું. એડી હસ્યો પણ બીલી ટબશો ખૂબ જ ગંભીર લાગતો હતો. તે અંગ્રેજી ભાષા સમજતો નહોતો. પણ ગરબડ ચાલુ હતી ત્યારે તેને સતત પરસેવો વળતો હતો. ચીની માણસના જેવી આછા વાળની દાઢીવાળો તે જાડો હતો. તેણે બે ત્રાંસા આંકડા ઊંચકયા. ડીકે કુહાડીઓ ઊંચકી અને એડીએ ઝાડ નીચેથી કરવત લીધી. તેઓએ જવાનું શરૂ કર્યું. અને કૉટેજની પાછળ ઉપરની તરફ ચાલ્યા અને પાછળના દરવાજે જંગલ તરફ નીકળ્યા. ડીકે દરવાજો ખુલ્લો છોડી દીધો. બીલી ટબશો પાછો ફર્યો અને બંધ કર્યો. તેઓ જંગલમાંથી જતા રહ્યા.

ઘરની અંદર તેના ઓરડામાં પથારી પર બેસતા ડૉક્ટરે ટેબલની પાસે જમીન પર પડેલા મેડિકલ જર્નલ્સનો ગંજ જોયો. તે તેના રેપરમાં હજુ અકબંધ હતાં. તેનાથી તે અસ્વસ્થ થયા.

'વહાલા, શું તમે ફરી કામ પર જતા નથી?' ડૉક્ટરની પત્નીએ ઓરડામાંથી પૂછ્યું જ્યાં તે ખેંચાયેલા પડદાઓ વચ્ચે

સૂતી હતી.

'ના!'

'શું કંઈ બાબત બની હતી?'

'મારે ડીક બોલ્ટન સાથે બોલાચાલી થઈ હતી.'

'અરેરે' તેની પત્નીએ કહ્યું. 'હેન્રી, હું આશા રાખું છું કે તમે તમારો મિજાજ નહિ ગુમાવ્યો હોય.'

'ના.' ડૉકટરે કહ્યું.

'યાદ રાખો કે જે તેના અંતરાત્માને કાબૂમાં રાખે છે તે એક નગર જીતે છે તેના કરતાં પણ મહાન છે.' તેની પત્નીએ કહ્યું. તે ખ્રિસ્તી ધર્મના નીતિશાસ્ત્રની આગ્રહી હતી. અંધકારમય ઓરડામાં તેનું બાઈબલ, 'વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય' નામના પુસ્તકની નકલ અને તેનું પખવાડિક તેના બાજુના એક ટેબલ પર હતાં.

તેના પતિએ જવાબ આપ્યો નહિ. હવે તે બંદૂક સાફ કરતો તેની પથારી પર બેઠો હતો. તેણે ભારે, પીળા દારૂગોળાથી ભરેલી બંદૂકને હડસેલી અને પાછા તેને બહાર કાઢ્યો. તે પથારી પર વેરાયેલા હતા.

'હેન્રા.' તેની પત્નીએ બોલાવ્યો. ત્યાર પછી એક ક્ષણ માટે અટકી 'હેન્રી!'

'હા.' ડૉકટરે કહ્યું.

'તમે બોલ્ટનને ગુસ્સે કરવા માટે કશું કહ્યું તો નહોતું ને? કીધું'તું?'

'ના.' ડૉકટરે કહ્યું.

'વહાલા, કઈ બાબતે તકલીફ પડી હતી?'

'વધુ કંઈ નહિ.'

'મને કહો, હેન્રી. મહેરબાની કરીને (તેવો) પ્રયત્ન કરો નહિ અને મારાથી કંઈ પણ છુપાવશો નહિ. કઈ બાબતે તકલીફ પડી હતી?'

'ઠીક, ડીક પર તેની અમેરિકન પત્નીને ન્યુમોનિયામાંથી સાજી કરવા બદલનું મારા ઘણાં પૈસાનું દેવું છે. અને હું ધારું છું કે તે ગરબડ ઇચ્છે છે જેથી તેને તે (પૈસા) કામના બદલામાં ન આપવા પડે.'

તેની પત્ની મૂંગી હતી. ડૉક્ટરે સાવચેતીપૂર્વક તેની બંદૂક ચીંથરા વડે સાફ કરી. તેણે બંદૂકની સ્પ્રિંગ સામે ફરી પાછા ગોળા ધકેલ્યા. તે બંદૂક લઈને તેના ઘૂંટણ પર બેઠો. તે તેનો ખૂબ જ શોખીન હતો. ત્યાર પછી તેણે અંધારિયા ઓરડામાંથી તેની પત્નીનો અવાજ સાંભળ્યો :

'વહાલા, હું માનતી નથી હું ખરેખર માનતી નથી કે આ પ્રકારનું ખરેખર કોઈ કરે.'

'નહીં' ?' ડૉક્ટરે કહ્યું.

'ના, હું ખરેખર માની શકતી નથી કે કોઈ ઇરાદાપૂર્વક તે પ્રકારનો વિચાર કરી શકે.'

ડૉક્ટર ઊભા થયા અને બંદૂક છાજલીવાળા કબાટની પાછળ ખૂણામાં મૂકી.

'શું તમે બહાર જઈ રહ્યા છો ? વહાલા !' તેની પત્નીએ કહ્યું.

'મને લાગે છે કે હું ફરવા માટે જાઉં.' ડૉક્ટરે કહ્યું.

'વહાલા, જો તમે નીકને જુઓ, તો શું તમે તેને કહેશો કે તારી મા તેને મળવા ઇચ્છે છે ?' તેની પત્નીએ કહ્યું.

ડૉક્ટર ઘરના દરવાજાની બહાર ગયા. વચ્ચેનું બારણું તેની પાછળ ધડામ્ દઈને બંધ થયું. જ્યારે બારણું બંધ થયું ત્યારે તેની પત્નીએ નિસાસો મૂક્યો એ તેણે સાંભળ્યો.

તેની ખેંચાયેલા પડદાવાળી બારીની બહારની બાજુએથી કહ્યું, 'માફ કરજે.'

'બહુ સારું, વહાલા.' તેણે કહ્યું.

તે ગુસ્સામાં દરવાજાની બહાર ચાલ્યો અને હેમલોક (એક

ઝેરી વનસ્પતિ)ના જંગલમાં આગળ ગયો. ગરમીનો દિવસ હોવા છતાં જંગલમાં ઠંડું વાતાવરણ હતું. તેણે નીકને ઝાડની સામે પીઠ કરીને વાંચતો બેઠેલો જોયો.

'તારી મા તને મળવા માટે આતુર છે અને તેને મળી લે.' ડૉક્ટરે કહ્યું.

'હું તમારી સાથે આવવા ઇચ્છું છું.' નીકે કહ્યું.

તેના પિતાએ તેની સામે જોયું.

'ઠીક, ચાલ ત્યારે.' તેના પિતાએ કહ્યું. 'પુસ્તક મને આપી દે. હું મારા ખિસ્સામાં મૂકી દઈશ.'

'ડેડી, કાળી ખિસકોલીઓ ક્યાં છે તેની મને ખબર છે.' નીકે કહ્યું.

'બહુ સારું,' તેના પિતાએ કહ્યું. 'ચાલ, આપણે ત્યાં જઈએ.'

□

સીમાચિહ્નો નથી એટલે આકાશ અસીમ છે.

□

ઊંચે જતો માર્ગ અધ્ધરમાં અટકે છે.

□

આકાશ તો નહીં વરસનારાં વાદળાં માટે ય છે!

□

કેટલાંક આશ્વાસનો ચાંદનીમાં પડેલા ટાઢા પડછાયા જેવા હોય છે.

— રતિલાલ 'અનિલ'

પસંદગી ! સ્વતંત્રતા ! / સાંદીપનિ

'પસંદગી' શબ્દ પર નજર પડે છે ત્યારે હું સ્તબ્ધ થઈ જાઉં છું. ગૂંગળાઉં છું, વ્યાકુળ થઈ જાઉં છું. વાંઝિયો ગુસ્સો પણ ક્ષણિક ઊપજે છે અને ઉદાસ થઈ જાઉં છું. માણસની ઠેકડી આ શબ્દ ઉડાવે છે તે અસહ્ય છે. પસંદગી : શેની પસંદગી ? પાંચ હજાર વર્ષથી તો હકડેઠઠ ખડકલો કરી દીધો છે, એમ જ કહો કે ખાસ્સો સર્વચીજસંગ્રહભંડાર રચ્યો છે અને કહો છો કે પસંદગી કરો ? તમે તે કેવા અંતર્યામી કે મારી પસંદગી આ જ હોઈ શકે ? આમાંથી જ આને પસંદગી કરવાની હોય ? આને તમે પસંદગી કહો છો ? તમને કંઈ પણ પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા છે એમ કહીને મારી, મારા જેવાની હાંસી ઉડાવો છો ? બધા માટે વળી 'યોગ્યતા'ની બંદીશ છે ! એ 'યોગ્યતા' પણ પાંચ પાંચ હજાર વર્ષથી ઘડેલી છે. યોગ્યતાની એ કેદ, પછી તૈયાર માલમાંથી યોગ્યતાને ધોરણે શક્તિ અનુસાર લઈ શકો તે શરત પૂરી કરીને ઉડાવો – આ તો નર્યો બિઝનેસ છે ! જાણે તમે ઈશ્વર અને ધર્મથી માંડીને તે પહેરવાનાં કપડાં સુધ્ધાં રેડીમેઈડ રાખ્યાં છે, એનો હાટ માંડ્યો છે અને એ બધા તૈયાર અવેજ મને, માણસને વાપરે એ માટે એમનો ઉપયોગ પૂરો કરવા માટે મેં કે બીજાએ જન્મ લીધો હોય એવી કંડિશન રચીને કહો છો : પસંદ કરો, તમને પસંદગીની સ્વતંત્રતા છે।

પેલી ગઈ કાલની ચીની છોકરીના પગ જકડી લેવામાં આવતા, તેના પગના પંજા વિકસી જ ન શકે, એ દોડીને ભાગી જ ન શકે

એવો પ્રબંધ કરવામાં આવતો તે તો હવે રહ્યો જ નથી, પણ શું પણ શું હજારો વર્ષથી બધું રેડીમેઈડ રાખ્યું છે, માણસ માટે એમાંથી એ ભાગીને ક્યાંય જઈ શકે એમ છે? ભાગીને ક્યાં જશે? માણસ જ્યાં પણ, જ્યાં સુધી જઈ શકે ત્યાં બધું જ રેડીમેઈડ રાખવામાં આવ્યું છે અને કહેવાતી યોગ્યતાના આધારે કંઈ પણ પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા છે!

મબલખ નાણાં અને મિલકતો કોઈને મળે તે વહીવટદાર બની જાય છે, અને એ મૂડી અને મિલકતો વધે એ સિવાય એ બીજું શું કરી શકે છે? તે હોય તેને બહુ તો વધારવામાં જ જિંદગી પૂરી કરે છે. તે ક્યારેય સ્વતંત્રપણે વિચારે છે કે આ બધું મને મળ્યું તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? મારે તેનું શું કરવાનું છે? તેને તો માત્ર સ્વીકારીને તે જાળવવાના અને એ મૂડી દ્વારા જે કંઈ વધે તે વધારવાના તૈયાર માર્ગે ચાલ્યા જવાનું છે! આમ જ ચાલ્યું આવ્યું છે અને મારે એ જ ચલાવવાનું છે! મોટા ભાગના વારસદારો એમ જ કરે છે, ક્યાં તો પ્રમાદી અને વિલાસી બનીને વારસો વેડફે છે. પાંચ હજાર વર્ષના વારસાનું પણ આ માણસો, આ સિવાય બીજું શું કરે છે? આ પરંપરાએ જેમને અન્યાય કર્યો છે તે ક્યાં તો બબડતા બબડતા વેઠી લે છે અને એમ જ જિંદગી પૂરી કરે છે, કોઈ વળી એમાં ક્રાન્તિની વાત કરે છે, સાચો હોય તો ફના થઈ જાય છે, ક્યાં તો એ પણ ક્રાન્તિનો વેપાર-ધંધો કરે છે! ગુલામી યે અહીં વારસામાં મળે છે, અને ક્રાન્તિ પણ બીજાએ વિચારેલી મળે છે – અને આપણે ગુલામી વેઠી લેવાની છે કે આવેશમાં આવીને ક્રાન્તિની સામગ્રી બની જવાનું છે! લોકો કઈ 'પસંદગી'ની, કઈ સ્વતંત્રતાની વાત કરે છે! આપણને એટલું બધું વારસામાં મળ્યું છે, તે સાથે યોગ્યતાની (ગ્રાહક તરીકેની યોગ્યતાની) એટલી બધી શરતો જોડાયેલી છે કે એ તૈયાર શરતો અનુસાર બજારુ યોગ્યતા

મેળવીને જ જે કંઈ ગમતું હોય – અને ગમવાનાં ધોરણો પણ બજારુ છે, પદ–પ્રતિષ્ઠા–યશ–માન આપવાનાં ધોરણો જ જ્ઞાન સુધ્ધાં પસંદ કરવાની પાબંદી છે જ! ક્યાં તો પ્રસ્તરયુગને શોધવા ખોદકામ કરો કે પછી સ્કાયસ્ક્રેપર રચો – તે માટેની યોગ્યતા મેળવીને! ના, મને ગમે તે લઈ લેવાની કહેવાતી સ્વતંત્રતા અપેક્ષિત નથી. મને કંઈ પોતીકું 'પસંદ કરેલું' કરવાની સ્વતંત્રતા જ નથી – એની વાત કરું છું. પૂર્વજો વિશે મારા–તમારા મનમાં કાંઈ પૂર્વગ્રહ ન જ હોય, પણ આપણને ચારે બાજુથી ગ્રસી અને જકડી રહેલું છે – તે બધું જ પૂર્વનું, પહેલાનું છે. અને આ બંધનો એવાં સર્વગ્રાહી છે કે કોઈ પોતાને સ્વતંત્ર કહી શકે એમ નથી! એ બધાંથી પર રહીશ તો કોઈ મને વૈરાગી કહેશે, કોઈ દરિદ્ર કહેશે, કોઈ આદિ-વાસી કે અભણ કહેશે! બધાં જ લેબલો તૈયાર છે! પર્યાવરણવાદી થયા વિના હું નિસર્ગવાદી પણ ન થઈ શકું! અને સંસ્કૃતિ, સભ્યતા છે એટલે મારે એ ન ગમતાં હોય તો ફરજિયાત 'નિસર્ગવાદી' થવાનું! એ પણ બંધન! અહીં સ્વતંત્રતા અને 'પસંદગી' જેવા અટ્ટહાસ્ય કરતા શબ્દો સ્તબ્ધ કરી દે છે! 'પાગલ' શબ્દની ચબરખી યે તૈયાર છે અને 'વિદ્રોહી વિચારક'ની ચબરખી પણ તૈયાર છે! અને લેબલ હમેશાં પેકિંગ પર હોય છે અને પેકિંગ એ મર્યાદિત બંધન હોય છે, અને પેકિંગમાં પુરાયેલા કોઈ પણ દ્રવ્યને એમાં રહેવાની કે બંધ થવાની પસંદગી કે સ્વતંત્રતા નથી હોતી.

માનવસમૂહો થયા એટલે તમારે તૈયાર માળખું સ્વીકારવું જ પડે, તે રહેવાનું ઘર હોય કે નિશાળ હોય અને તે તમને નોકરી કે ધંધા માટેની તૈયાર યોગ્યતાને 'અનુકૂળ' બનાવે તેમાં ગોઠવાઈ જવાનું! અને વારસામાં દરિદ્રતા મળી હોય તો પાંચ પાંચ હજાર વર્ષના તમામ વારસાથી અસ્પૃશ્ય રહી, વારસામાં મળેલા શરીરને કોઈ મજૂરીમાં જોડી દેવાનું અને સંભવ છે કે તે તમને શરીર

સાચવવાની સ્વતંત્રતા આપે એટલો બદલો યે નહીં આપે! તમારે આદિવાસી પણ રહેવાનું અને આદિવાસી માટે સંસ્કૃતિએ જે કંઈ સર્જ્યું હોય તેનાં બંધનો પણ સ્વીકારવાનાં એટલે કે તમે આદિવાસી નહીં, નિસર્ગવાદી નહીં, માત્ર 'ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેનાર મજૂર' બની રહેવાનું! પાંચ પાંચ હજાર વર્ષનો વારસો કોને માટે? મને મળે તો એ સ્વીકારવા હું રાજી નથી, કેમ કે મને અને બીજાઓને બધી રીતે અસહાય બનાવી દેનારો આ વારસો જ છે! આપણે જે છે તે સ્વીકારી લેવાનું છે, અને એ અસહાયતામાં યોગ્યતા પ્રમાણે પસંદગી કરવાની છે! જે વારસદાર છે તે આપોઆપ જ યોગ્ય છે—અને એવી યોગ્યતા તો કેટલાને છે? એવો વારસદાર વહીવટદાર બનશે ક્યાં પ્રમાદી, વિલાસી ઉપભોક્તા! ઊંચામાં ઊંચી વિદ્યાઓનો પણ પ્રમાદી અને વિલાસી ઉપભોગ નથી થતો? કળાકારો યે 'મનોરંજન કરનારા કર્મચારીઓ' નથી બની જતા?

શરીરની પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા નથી મળી, પણ એમાં રહેલો આત્મા તો સ્વતંત્ર રહી શકે છે. પસંદગી અને સ્વતંત્રતાનો આધાર જ એ છે—એ માટે શરીર બંધન નહીં, આધાર છે. પણ ધર્મથી માંડીને તે જ્ઞાન સુધીની આત્માને લગતી બધી જ બાબતો રેડીમેઈડ છે! સ્થૂળ સંસારની કંડિશન પણ રેડીમેઈડ છે! અને મોટા ભાગના લોકોએ એક ઉપયોગ પૂરતી જ, બાહ્ય વળગણરૂપે સ્વીકારેલી છે! બધું સ્વીકાર–અસ્વીકારથી પર બનાવી દેવાયેલું હોય ત્યારે માણસ બાહ્ય સ્વીકાર કરી, આત્માથી એ બધાંને દૂર રાખીને પલાયન કરી જાય છે! **માણસે બધામાં રહીને બધાંથી પર રહેવાનું પરમહંસપણું પ્રાપ્ત નથી કર્યું, પણ સૌમાં રહીને બધામાંથી પલાયન થઈ જવાનું શીખી લીધું છે.** એટલે તો તમામ વારસો એ જીવન્ત દેહ નહીં, પણ એક વિશાળ હાડપિંજર લાગે છે. જે માત્ર પોતાનો જ વિચાર કરે છે તે અલિપ્ત થઈ જાય છે—કોઈ વૈરાગી કે ઉદાસી કે પલાયનવાદી કહે તો 'ના'

કહેવાની સ્વતંત્રતા યે એને નથી, અહીં પોતાને ઓળખવાનું મહત્ત્વ નથી; સમાજ, દેશ, દુનિયા ઓળખાવે તે મહત્ત્વનું છે અને એ સૌએ 'સગવડિયા ઓળખો' ઉપજાવી કાઢેલાં છે. જે સમાજનો વિચાર કરે છે, પોતાના સિવાયનો વિચાર કરે છે, તેને બંડખોર કે સમાજદ્રોહી કહી દેવાની, એ રીતે ઓળખવાની સગવડ પણ એ સૌએ તૈયાર રાખેલી છે! મને ખરેખર સગવડોનો અજંપો છે. સગવડોએ માણસની વિચારણાને કુંઠિત કરી નાખી છે. લાલસા, મોહ ઉપજાવી કેદી બનવાની એ સગવડ છે.

સ્થૂળપણે, પ્રાથમિક કક્ષાએ અનિવાર્ય બની રહ્યું છે એવું ઓછામાં ઓછું સ્વીકારવું એ પસંદગીનો સ્થૂળ અર્થ છે અને બાકી બધું છોડી દેવું એ મર્યાદિત સ્વતંત્રતા છે. જેમ કે લખું છું જેનાથી તે પેન, જેના પર લખું છું તે કાગળ, જે ભાષામાં લખું છું તે ભાષા, આટલું પસંદગીથી પર છે, પણ શું લખવું અને પરંપરિત અર્થોનાં વળગણોથી મુક્ત કહીને લખવું એ સ્વતંત્રતા છે, પસંદગી છે. □

ચન્દ્ર કોઈને ય ન મળવા માટે અભિસાર કરે છે!

ઇન્દ્રધનુનું આયુષ્ય ભાખવા બેસો ત્યાં તો તે અલોપ થઈ જાય.

રિવર્સ તો ઇન્દ્રધનુને ય હોય ને દાતરડાને ય હોય!

— રતિલાલ 'અનિલ'

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈની સાહિત્યસૃષ્ટિ

જયંત કોઠારી

(ગતાંકથી ચાલુ)

સંપાદનગ્રંથો

મોહનભાઈની એક મહત્ત્વની સાહિત્યસેવા તે પ્રાચીન સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનની છે. પોતાની પુસ્તિકા 'જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય' એ પુસ્તિકામાં પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશનની અગત્ય મોહનભાઈએ ભારપૂર્વક બતાવી હતી. પછી તો પ્રાચીન જૈન સાહિત્યની શોધ, નોંધ, અભ્યાસ અને પ્રકાશન એમનું જીવનકાર્ય બની ગયું. 'સુજસવેલી ભાસ' એ કૃતિ અખંડ રૂપે મળી આવતાં મોહનભાઈને થયેલા અતિ ઉલ્લાસની વાત સુખલાલજીએ નોંધી છે તે આ કામનો એમનો રસ કેટલો ઉત્કટ હતો અને એમાં એ કેટલા ખૂંપી ગયેલા તે બતાવે છે. અનેક કૃતિઓ એમણે ઉતારી લીધેલી તેમાંથી કેટલીક ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ થઈ છે, કેટલીક સામયિકોમાં દટાયેલી પડી છે ને ઘણી તો અજ્ઞાતવાસમાં ચાલી ગઈ જણાય છે.

મોહનભાઈને સૌથી વધુ ગૌરવ આપે એવું સંપાદન તે સિદ્ધિચન્દ્રગણિ-ઉપાધ્યાય-વિરચિત **'ભાનુચન્દ્રચરિતગણિ'** (સંસ્કૃત)નું. ગણાય. કેમકે એનું પ્રકાશન અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાલામાં થયું છે. પંડિત સુખલાલજી મોહનભાઈના આ એક જ સંપાદનને યાદ કરે છે, એને વિશિષ્ટ સંપાદન ગણાવે છે અને એ "કોઈ પણ સ્કૉલરનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહે તેમ નથી"

એમ જણાવે છે.

આ કૃતિની હસ્તપ્રત મોહનભાઈને અગરચંદ નાહટા પાસેથી પૂર્વે મળેલી અને પોતાના રસથી જ એમણે એને ઉતારી લીધેલી. મુનિ જિનવિજયજીએ એ કૃતિનું મહત્ત્વ સમજી સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા માટે એનું સંપાદન કરી આપવાની મોહનભાઈ પાસે માગણી કરી અને કૃતિમાં નિરૂપાયેલ વિષયનો મોહનભાઈનો ઊંડો અભ્યાસ હોઈ એને લગતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના અંગ્રેજીમાં તેઓ જોડે એવું પણ સૂચન કર્યું. મોહનભાઈએ ઉત્સાહથી અને નિઃસ્વાર્થભાવે આ કામ કરી આપ્યું.

ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચન્દ્ર મોગલ શહેનશાહ જહાંગીરના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા અને એના દરબારમાં સ્થાન પામ્યા હતા. એટલે આ કૃતિનું, સાધુચરિત તરીકે મહત્ત્વ છે તે ઉપરાંત, ઇતિહાસ-દૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વ ગણાય. આ કૃતિની શ્રદ્ધેય વાચના આપવા સાથે મોહનભાઈએ એમાંના વિષયનો અને એને સંબંધિત અનેક બાબતોનો કેવો સઘન અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો છે એ એમની ૭૫ પાનાંની પ્રસ્તાવનાના મુદ્દાઓની અને જોડેલાં પરિશિષ્ટોની નોંધમાત્ર લેવાથી આવી જશે : ૧. અકબરના દરબારમાં જૈન મુનિઓ; ૨. જહાંગીરના દરબારમાં જૈન મુનિઓ; ૩. કૃતિનો સાર; ૪. એના વિષયને લગતી અન્યત્રથી મળતી માહિતી; ૫. ભાનુચન્દ્રની શિષ્ય-પરંપરાનો પરિચય; ૬. ભાનુચન્દ્રની કૃતિઓનો ટૂંક પરિચય; ૭. સિદ્ધિચન્દ્રની કૃતિઓનો ટૂંક પરિચય; ૮. ભાનુચન્દ્રકૃત કૃતિઓની પ્રશસ્તિ વગેરે (સૂર્યસહસ્રનામ સ્તોત્ર આખું આપ્યું છે); ૯. સિદ્ધિચન્દ્રકૃત કૃતિઓની પ્રશસ્તિ વગેરે (સિદ્ધિચંદ્રના કેટલાક સુભાષિતો 'સૂક્તિરત્નાકર'માં મળે છે તો એ આખા ગ્રંથના સુભાષિતોની વિષયવાર યાદી, કર્તાનામ સાથે, આપી છે); ૧૦. અકબર અને જહાંગીરનાં શાહી ફરમાનોનો અંગ્રેજી અનુવાદ. મોહનભાઈની શાસ્ત્ર-બુદ્ધિ કયાં સુધી પહોંચે છે એનો ખ્યાલ એમણે પ્રસ્તાવનામાં

સમાયેલાં નામાદિની અને કૃતિ તથા પરિશિષ્ટમાં સમાયેલાં નામાદિની અલગ સૂચિઓ આપી છે તે પરથી આવશે.

મોહનભાઈનું બીજું મહત્ત્વનું સંપાદન 'જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા ભા. ૧' છે. એમાં 'શાંતિદાસ અને વખતચંદ શેઠનો રાસ' સિવાયની ૧૧ રાસકૃતિઓ તે જૈન મુનિઓ વિશેની છે. આગળ બધા રાસનાયક અને રાસકાર વિશે ઐતિહાસિક પીઠિકા સાથે સંશોધનપૂર્વક માહિતી આપવામાં આવી છે. શાંતિદાસ શેઠની વંશપરંપરાનો ઇતિહાસ કેટલાક ગ્રંથો ને સરકારી દસ્તાવેજોને આધારે અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળના નામથી આપવામાં આવ્યો છે તેમાં અન્યો સાથે મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈની મદદનો ઉલ્લેખ છે, પણ મોહનભાઈનું ઇતિહાસજ્ઞાન જોતાં એમની મદદ સવિશેષ હોય એવો સંભવ જણાય છે. કદાચ લખાણ પણ એમણે જ કર્યું હોય.

મોહનભાઈએ બધા રાસમાં વિષયવાર મથાળાં કરી એના વાચનને સુગમ બનાવ્યું છે અને અઘરા શબ્દોનો કોશ પણ આપ્યો છે. આ કૃતિઓનું મોહનભાઈ પોતે જ કેવું તટસ્થ, સ્વસ્થ અને સાચું મૂલ્યાંકન કરે છે એ જોવા જેવું છે. સંગૃહીત બધા રાસો, એ કહે છે કે, "કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રવેશે તેમ નથી પરંતુ તેમાંના કેટલાકમાં જે વર્ણન, દેશના આદિ ભાગો છે તે કાવ્ય તરીકે ખપી શકે તેમ છે." વિહાર આદિની વીગતોમાં નીરસતા, રુક્ષતા અને નિર્વિવિધતા છે પણ ઇતિહાસ માટે એ વીગતો કામની છે એમ એ દર્શાવે છે.

યશોવિજયજીવિરચિત 'ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા. ૧' પ્રથમ પંક્તિના પંડિત કવિની કૃતિઓનો સંચય હોઈ અત્યંત મહત્ત્વનું પ્રકાશન ગણાય. આ પુસ્તક પર સંપાદક તરીકે મોહનભાઈનું નામ નથી, પણ મોહનભાઈએ એને પોતાના સંપાદન તરીકે નોંધેલ છે. પુસ્તકમાં એવી નોંધ તો છે જ કે મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈએ અપ્રકટ કૃતિઓ આપી છે, પ્રેસકોપી શોધી આપી છે, ચાઠાંતરો ઉમેર્યાં છે, પ્રૂફોનું સંશોધન કર્યું છે, 'જશવિલાસ'ની

અને અન્ય કૃતિઓને મથાળાં આપ્યાં છે, નોંધો મૂકી છે, શુદ્ધિ-વૃદ્ધિપત્રક તૈયાર કર્યું છે અને પ્રતોનો પરિચય આપ્યો છે. એટલે વાસ્તવમાં મોહનભાઈ જ સંપાદક છે એમાં શંકા રહેતી નથી.

'ગુર્જર રાસાવલી'ના સંપાદનમાં મોહનભાઈનું નામ બલવંતરાય ઠાકોર અને મધુસૂદન મોદી જેવા સંમાન્ય વિદ્વાનો સાથે જોડાયું છે અને ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (વડોદરા) જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા દ્વારા એનું પ્રકાશન થયું છે એ મોહનભાઈને ગૌરવ અપાવે એવી ઘટના છે. આમાં મોહનભાઈએ જહેમતપૂર્વક કેટલીક ઉત્તમ પ્રાચીન પ્રતિઓ મેળવી આપવાની, મધુસૂદન મોદીની સાથે રહી કાવ્યોની પસંદગી કરવાની અને કેટલાંક કાવ્યોની નકલો પૂરી પાડવાની કામગીરી કરી હતી. મોહનભાઈએ જેની નકલો પૂરી પાડી હતી એ કાવ્યો ઉતાવળે ઉતારાયેલ અને તેથી ક્ષતિવાળાં હતાં એમ મધુસૂદન મોદી નોંધે છે. મોહનભાઈએ જે રીતે કામ ખેંચ્યું છે એ જોતાં એ સાચું હશે એમ મનાય પણ સાથેસાથ એમને મળેલી હસ્તપ્રતો ભ્રષ્ટ હોય એમ પણ બને. જોકે જેની હસ્તપ્રત મોદીને જોવા ન મળી હોય એવી મોહનભાઈએ ઉતારેલી એક જ કૃતિ 'અર્બુદાચલ વિનતી' સંગ્રહમાં છે એમાં કોઈક જ પાઠદોષ દેખાય છે. સંપાદન, શબ્દકોશ, ટિપ્પણ વગેરે બાકીની સર્વ કામગીરી મધુસૂદન મોદીએ કરેલી. ૧૯૨૭માં વિચારાયેલી આ સંપાદનયોજના ૧૯૩૭માં ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા સ્વીકારાઈ ને એનું છાપકામ એ અરસામાં શરૂ થયું, પણ શબ્દકોશ, ટિપ્પણ વગેરેનાં કામ તે પછી થયાં એટલે પુસ્તક તો ૧૯૫૮માં પ્રસિદ્ધ થયું. દરમ્યાન ૧૯૪૫માં મોહનભાઈનું અને ૧૯૫૨માં બલવંતરાયનું અવસાન થઈ ગયું હતું.

કવિવર નયસુંદરકૃત 'ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ અને તીર્થમાળા' મુનિશ્રી બાલવિજયજીની પ્રેરણાથી તૈયાર થયેલ છે. સમાવિષ્ટ બન્ને કૃતિઓની હસ્તપ્રત એમને બાલવિજયજી પાસેથી મળેલી

પણ નયસુંદરકૃત 'ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ'નું સંપાદન બીજી જૂની પ્રતો મેળવીને થઈ શક્યું છે, જ્યારે ન્યાયવિજયકૃત 'ગિરનાર તીર્થમાળા'ની બીજી કોઈ પ્રત મળી નથી. 'ગિરનાર તીર્થોદ્ધાર રાસ'ના સંપાદનને રાસસાર, શબ્દાર્થ અને ધાર્મિક, ઐતિહાસિક વગેરે પ્રકારની પૂરક માહિતીથી સમૃદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ બીજી કૃતિ સરળ હોઈ એમાં શબ્દાર્થ આપવાની જરૂર જોઈ નથી.

વાચના તૈયાર કરવામાં 'સંભારઇ'નું 'સંભારે' જેવા ફેરફાર કરેલા છે તે કૃતિઓના સાંપ્રદાયિક ઉપયોગને લક્ષમાં રાખીને થયું હશે એમ લાગે છે.

પુસ્તકનું પ્રકાશનવર્ષ સં.૧૯૭૬ છે પણ 'ગિરનાર તીર્થમાળા'ને આરંભે મુકાયેલી સંપાદકીય નોંધને અંતે સં ૧૯૭૮નું વર્ષ છે તેથી એવો વહેમ થાય છે કે બીજી કૃતિ પાછળથી જોડવામાં આવી છે, જોકે પૃષ્ઠાંક સળંગ જ ચાલે છે.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના જીવન માટેનો એકમાત્ર પ્રાચીન આધાર કાન્તિવિજયકૃત **'સુજસવેલી ભાસ'** છે. મહત્ત્વની માહિતી સમાવતી ચાર ઢાળની આ કૃતિનું સંપાદન ત્રણ પ્રત – જેમાંની એક તો ત્રુટક હતી – ને આધારે મોહનભાઈએ કર્યું છે. સાથે કૃતિનો ગદ્યાનુવાદ આપ્યો છે, કૃતિમાંની ઐતિહાસિક માહિતીની પૂર્તિ, સ્પષ્ટતા કે ચર્ચા કરતાં ટિપ્પણો જોડયાં છે ને પ્રસ્તાવનામાં યશોવિજયજીનો આલોચનાત્મક જીવનપરિચય આપ્યો છે. નાનકડું પણ ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ આ સંપાદન છે.

ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બન્ને ભાષામાં અલગઅલગ પ્રસિદ્ધ થયેલ વિનયવિજયકૃત **'નયકર્ણિકા'** (સંસ્કૃત)માં કૃતિની વાચના હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદિત કરીને આપી છે કે પ્રચલિત વાચનાને સ્વીકારી લીધી છે એની કોઈ માહિતી નથી. આ બન્ને પ્રકાશનોનો હેતુ જૈન ન્યાયના આ પ્રારંભિક પુસ્તકને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં ઉતારવા તથા સમજાવવાનો જણાય છે. બન્નેમાં કવિપરિચય, કૃતિનો અનુવાદ

ફતેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલનના સહકારમાં તૈયાર થયેલું છે ને એમાં અનુવાદ લાલનનો છે, જે મોહનભાઈએ સુધાર્યો છે. એમાં મોહનભાઈએ પારિભાષિક શબ્દો, વ્યક્તિનામો, ગ્રંથનામો, કૃતિનામો, સ્થળનામો, સંસ્થાનામો વગેરેની વિસ્તૃત વર્ણાનુક્રમણી જોડી છે. અંગ્રેજી પુસ્તક મોહનભાઈનું સ્વતંત્ર પ્રકાશન છે. મોહનભાઈ પોતે દર્શનશાસ્ત્રના માણસ નથી તેથી દાર્શનિક વિષય સાથેની એમની મથામણ તરીકે આ પુસ્તક ધ્યાનપાત્ર છે.

યશોવિજયજીકૃત '**સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલની સઝાય**'માં પણ હસ્તપ્રતનો આધાર લીધાની કોઈ માહિતી નથી. પરંતુ આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા તે સંપ્રદાયમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ કૃતિને વિષયાનુરૂપ ખંડ-વિભાજન, દરેક ખંડને શીર્ષક, સમજૂતી સાથેનો ગદ્યાનુવાદ, ટિપ્પણ વગેરેથી સુગમ-સમૃદ્ધ કરી છે તેમાં છે. આ કૃતિનું શાસ્ત્રીય સંપાદન પછીથી યશોવિજયજીકૃત 'ગુર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા.૧'માં મળે છે.

'**જૈન કાવ્યપ્રવેશ**' એક શૈક્ષણિક સંપાદન છે. એમાં બહુધા સ્તવન-સઝાય-પદ પ્રકારની લઘુ કૃતિઓ છે, પણ તે ઉપરાંત થોડીક છત્રીસીઓ ને 'સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સઝાય' જેવી કોઈ લાંબી કૃતિનો પણ સમાવેશ થયો છે. સંપાદનનું પ્રયોજન ધાર્મિક શિક્ષણની અંગભૂત કૃતિઓનો સંચય કરવાનું છે એટલે ગદ્યાનુવાદ, સમજૂતી, માહિતી ને શિક્ષકને માર્ગદર્શન એમાં જોડાયાં છે. દૃષ્ટાંતકથાઓ આપવામાં આવી છે ને કાવ્ય કયા રાગમાં ગવાશે એની નોંધ પણ છે. શિક્ષક કથાઓ કહી શકે તે માટે કથાસ્રોતોની યાદી પણ આપી છે.

પુસ્તકમાં આગળ કૉન્ફરન્સે તૈયાર કરાવેલો ધાર્મિક શિક્ષણનો ક્રમ આખોયે આપવામાં આવ્યો છે તે એમાંની વિશાળ દૃષ્ટિને કારણે લક્ષ ખેંચે એવો છે. કથાઓ માટે મોહનભાઈ પોતાના ટિપ્પણમાં 'ઈસપની વાતો' 'પંચતંત્ર' 'બાળવાર્તા' 'સુબોધક નીતિકથા'

'ઇન્ડિયન ફેઇરી ટેઇલ્સ' વગેરેની તથા અનેક મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને જૈન કથાગ્રંથોની ભલામણ કરે છે તેમાં એમણે આ વિષયનો કેવી વિશાળ દૃષ્ટિથી ને ઊંડો વિચાર કરેલો છે એ દેખાઈ આવે છે. પંચતંત્ર કે ઈસપની બધી વાતો બાળકોને કહેવા જેવી નથી એમ જણાવી એ કહેવા જેવી વાતોની યાદી પણ આપે છે! શિક્ષકો માટેના ખાસ ગ્રંથોની એ ભલામણ કરે છે. આમ, બાલ-શિક્ષણ વિશે મોહનભાઈનું વાચન નોંધપાત્ર હોવાનું દેખાઈ આવે છે. આરંભના 'નિવેદન'માં પણ જુદીજુદી કક્ષાનાં બાળકોની સમજ-શક્તિ, ગ્રહણશક્તિ વિશે મોહનભાઈએ વિચાર કર્યો છે તે પણ આપણને એવું દેખાડે છે.

આ શૈક્ષણિક પુસ્તકમાં 'દર્શન' નામથી મુકાયેલો એક અગ્ર-લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. એમાં સ્તવન-સ્વાધ્યાય પ્રકારના સાહિત્ય વિશે કેટલાક સુંદર વિચારો રજૂ થયા છે. મોહનભાઈ સ્તવનોની લોકપ્રિયતાનાં કારણો નોંધે છે – જીવનવેધકતા (તત્ત્વજ્ઞાન), વ્યક્તિગત આનંદ-શોકના ઉદ્‌ગાર, સંગીતધ્વનિ, આંતરિક કિંમત. સ્તવનના ચાર ભેદ બતાવે છે – યાંચાપૂર્વક, ગુણોત્કીર્તનપૂર્વક, સ્વનિંદાપૂર્વક, આત્મસ્વરૂપાનુભવ. હાલનાં સ્તવનો વિશે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે – "સાહિત્યદૃષ્ટિએ વિચારતાં કેટલાંક સ્તવનો કનિષ્ઠ માસિકમાં પણ આવવા યોગ્ય નહીં." સ્તવનમાં કયા દોષો ન જોઈએ તે દર્શાવે છે. સ્વાધ્યાયના પ્રકાર તથા એની ઉત્પત્તિનો ટૂંક ઇતિહાસ આપે છે અને મધ્યકાળના અન્ય સાહિત્યપ્રકારો – રાસો, પૂજા, પદ, ગહૂલી વગેરે – વિશે માહિતી આપે છે.

'જૈન કાવ્યપ્રવેશ' એ શૈક્ષણિક પુસ્તક, આમ, મોહનભાઈના કેટલાક મહત્ત્વના સાહિત્યવિચાર ને શિક્ષણવિચારને સંઘરીને બેઠું છે.

'જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદજી જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ' એ જુદા જ પ્રકારનું સંપાદન છે. એમાં આત્માનંદજી

વિશેના અને અન્ય ઉપયોગી વિષયો વિશેના લેખો સંગૃહીત થયા છે. લેખો અંગ્રેજી, હિંદી અને ગુજરાતી એમ ત્રણ વિભાગોમાં રજૂ થયા છે. મોહનભાઈની સંપાદકીય કામગીરી આ પ્રકારની છે–એમણે વિષયોની યાદી સાથે જૈન-જૈનેતર લેખકોને નિમંત્રણ પાઠવ્યાં છે, એ માટે સ્મૃતિપત્ર લખ્યા છે ને એવા શ્રમપૂર્વક આ લેખો મેળવ્યા છે; દરેક લેખને આરંભે લેખક તથા લેખના વિષયનો પરિચય મૂક્યો છે; ૧૪૭ જેટલાં ફોટાઓ અને રેખાંકનો પ્રાપ્ત કર્યાં છે ને એને છાપ્યાં છે. મોહનભાઈને આમાં 'સુશીલ'નો તથા સુંદરલાલ જૈનનો સહકાર મળેલો. ડબલ ક્રાઉન સાઇઝના લગભગ ૭૦૦ પાનાંનો, વરસ ઉપરાંતનો સમય લીધેલો એવો આ ગ્રંથ મોહનભાઈના સંપાદકીય શ્રમનું એક ઊજળું દૃષ્ટાંત છે.

વિચારાત્મક ગ્રંથો

મોહનભાઈના વિચારાત્મક ગ્રંથોમાં સૌથી મહત્ત્વનો ગ્રંથ તો અપ્રસિદ્ધ છે. એ છે **'બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ, સિદ્ધાન્તો અને વૈદિક ધર્મ સાથે તુલના.'** આ વિષયના નિબંધ માટે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ તા. ૩–૩–૧૯૧૩ની સભામાં નિર્ણય લઈ રૂ. ૫૦૦નું પારિતોષિક જાહેર કર્યું હતું. આ વિષયને કોઈ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ અને મર્મગ્રાહી વિદ્વાન જ ન્યાય આપી શકે, પોતાનો અધિકાર નથી એવી સમજથી મોહનભાઈએ નિબંધ લખવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો ન હતો, પરંતુ નિબંધ આપવાની સમયમર્યાદા (૩૦–૬–૧૯૧૪) હતી તે પૂરી થતાં પહેલાં ચાર માસે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના મંત્રીમહાશયે મોહનભાઈના એક મિત્ર દ્વારા સૂચના કરી અને એમના આગ્રહથી મોહનભાઈએ નિબંધ લખવાનું સ્વીકાર્યું. એમણે વિષયનો ગંભીર અભ્યાસ શરૂ કર્યો પરંતુ નિબંધની સમયાવધિ આવી ત્યાં સુધીમાં એ પૂરો થઈ શક્યો નહીં. સમયની સગવડ થશે તો પૂરું કરી આપીશ એમ જણાવી એમણે જે કંઈ

લખાયું હતું તે, તથા કરેલી સર્વ નોંધો સભાના મંત્રીશ્રીને સમર્પિત કર્યાં.

સભાએ તા. ૧૩–૧૦–૧૯૧૪ની બેઠકમાં મોહનભાઈને વધારે સમય આપવાનો ઠરાવ કર્યો અને નિબંધોના નિર્ણાયકો તરીકે કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તથા તનસુખરામ ત્રિપાઠીનાં નામ નક્કી કર્યાં. આ પછી મોહનભાઈએ નિબંધ પૂરો કર્યો, જેના ૧૫૦ને બદલે ૩૪૦ જેટલાં પાનાં (ફૂલસ્કેપ) થયાં. સભાની તા. ૪–૧૦–૧૯૧૫ની બેઠકમાં નિર્ણાયકોએ આવેલા બે નિબંધોમાંથી મોહનભાઈનો નિબંધ પસંદ કર્યાની નોંધ કરી અને એને પારિતોષિક આપવાનું ઠરાવ્યું. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ૧૯૧૮ના તૈયાર થતાં પ્રકાશનોમાં આ ગ્રંથની જાહેરાત થઈ છે, પરંતુ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો નથી. છેક નવેમ્બર ૧૯૩૨માં 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ના નિવેદનમાં મોહનભાઈ આ નિબંધને અદ્યતન કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, પોતે એ હજુ સુધી નથી કરી શક્યા માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે અને હવે એ કામ માટે અવકાશ મેળવશે એમ જણાવે છે. પણ આ પછીયે 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'ની ભગીરથ કામગીરી ચાલુ જ રહી તેથી મોહનભાઈની ઇચ્છા પૂરી થઈ જણાતી નથી.

સદ્‌ભાગ્યે આ નિબંધની હસ્તપ્રત મોહનભાઈના સુપુત્ર જયસુખભાઈને મળી આવી છે. એમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિશેનો ભાગ ૧૦૨ પાનાંમાં છે ને જૈન ધર્મ વિશેનો ભાગ ૨૩૮ પાનાંમાં છે. કેટલાંક ચિત્રો પણ આમેજ થયાં છે. બન્ને ધર્મના સર્વ સિદ્ધાંતોને આવરી લેવાનો એમાં પ્રયત્ન છે, કેટલીક આવશ્યક ઐતિહાસિક ભૂમિકા છે અને આજની દૃષ્ટિએ પણ બન્ને ધર્મોની કેટલીક ચર્ચા છે. બન્ને વિભાગો માટે ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોની યાદી મોહનભાઈએ ઉઠાવેલા અપાર શ્રમની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

'જૈનધર્મ' વિભાગના થોડાંક પ્રકરણો 'હેરલ્ડ'માં છપાયેલાં મળે છે. અનુક્રમણિકામાં દર્શાવેલું 'જૈન ધાર્મિક સાહિત્ય' એ પ્રકરણ મળેલી સામગ્રીમાં ગેરહાજર છે, પણ એનો ઉપયોગ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં થઈ ગયો હોવાની સંભાવના જણાય છે.

'સામાયિક સૂત્ર' અને **'જિનદેવદર્શન'** એ મોહનભાઈના સાંપ્રદાયિક વિધિવિચારના લોકભોગ્ય અને લોકોપયોગી ગ્રંથો છે. બન્ને ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિશ્રી ચારિત્રવિજયજી તરફથી મોહનભાઈને સામગ્રી અને સહાય મળ્યાં હતાં.

'જૈન સાહિત્ય અને શ્રીમંતોનું કર્તવ્ય' સાહિત્યસંરક્ષણ અને પ્રકાશનની અગત્ય બતાવતો, એની કાર્યદિશાઓ ચીંધતો નાનકડો પ્રાથમિક લેખ છે. (ક્રમશઃ)

જીવન એક એવી સરિતા છે, જે એક સાથે ઘણા સાગરને મળવા માટે વહે છે!

અચળ પહાડો પાસે ગતિશીલ ધોધ ને ઝરણાં છે!

આ સંસ્કૃતિ આપણે છોડી દીધેલાં ઉદાસ ઘરો જેવી લાગે છે...

—રતિલાલ 'અનિલ'

બે નાની ચંપલ/હરિમોહન

(૧)

શિશુ પોતાના નાના પગમાં ચંપલ પહેરીને ઊંઘી ગયું છે, મા એ પગમાંથી ચંપલ ઉતારી ખૂણે મૂકી દીધી.

મને બરાબર સંભળાય છે શિશુના રૂદનનો સ્વર, એ જરૂર સ્વપ્નમાં પોતાની ચંપલ શોધતું હશે.

મને ચિંતા છે એ કઈ રીતે ચાલી શકશે તપતી સડક પર ખુલ્લા પગે, નદીકાંઠાની રેતી પર, કાંટા, કાચના કટકા, અણિયાળા પથ્થર અને એવી ચીજોથી ભરેલાં કઠણ સ્વપ્નો પર.

એને માપવી રહેશે સમસ્ત ધરતી. હું એ નાના દૂધિયા પગમાં ફરી પહેરાવી દઉં છું એની ચંપલો.

(૨)

શિશુ નીંદમાં છે, એની ચંપલો જાગી રહી છે.

જ્યારે એ ઊંઘી જશે પોતે જ ચાલીને અને શિશુના પગ પહેરીને નીકળી પડશે દબાતે પગલે, બારણાની બહાર મૂકશે પોતાની છાપ અંધકાર પર. સવારે શિશુ જાગશે, ભારે આશ્ચર્યથી જશે: અરે! રાતભર આપણે ક્યાં ક્યાં ફર્યાં હતાં?

(૩)

ગમે ત્યાં મૂકી દો, કોઈ પણ દિશામાં, ચાલવા માંડશે.

વાત કરે છે અત્યારે લાપરવાહી અને નિશ્ચિંતતાથી થોડી આળસ મરડીને.

શિશુ રમતમાં મસ્ત છે ત્યાં સુધી.

(૪)

ધોધમાર વરસાદ પડે છે.
શિશુ છત્રી લઈને પાર કરે છે સામે વહેતા નાળાને.
શિશુએ હાથમાં લીધી છે પોતાની ચંપલ,
બંને સહીસલામત નાળું પસાર કરે છે.

(૫)

પુસ્તકોમાં ભારેખમ વિચાર, પુસ્તકોનો બોજ થેલા પર.
થેલામાં મોટાં મોટાં સ્વપ્નાં, થેલાનો બોજ સ્કંધ પર.
સ્કંધ પર લાદી છે અઘરી ચિંતાઓ, એના બોજ દિમાગ પર.
–અને એ તમામ ઉપાડીને ચાલી રહી છે બેનાની ચંપલ. □

પછીતે / બકુલેશ દેસાઈ

કળી લો : છુપાયું શું શબ્દો પછીતે?
રગતવરણું શું છે આ જખ્મો પછીતે?
હતાશાનો અવતાર હું કેટલામો?
કરો ડોકિયું પૂર્વજન્મો પછીતે!
ચહેરો નથી, ભુલભુલામણી, તુજ—
નયન અશ્રુભીનાં ને સ્મિતો પછીતે!
ચરણ, કેડી, મોસમ...પ્રતિકૂળ સઘળું,
સફર–અંત–તર્કો–વિતર્કો પછીતે.
તરંગો 'બકુલેશ', હળવાશ આપે,
કમરતોડ બોજો છે તથ્યો પછીતે.

વાચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્ય-માસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન, યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને સાહિત્યિક બની રહેવાના આ ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, સૂરત-૩૯૫ ૦૦૨

તસ્વીરની જેમ / સુભાષ મુખોપાધ્યાય

પગથી ધીરે ધીરે નાવને સરકાવતાંયે કોઈએ પૂછ્યું હોય, બે દિવસ નહીં રોકાઓ? અગર પહેલાં કહ્યું હોત તો જરૂર રોકાઈ જતે, આટલો આવકાર, માન-સન્માન છોડીને ભલા કોનું દિલ થશે આ રીતે ચાલ્યા જવાનું? પણ જેનું કામ જ છે ઘાટે ઘાટે વહેતા રહેવું, તે એક સ્થાને થોભે તે કેમ કરીને? ના, એ થોભી શકે નહીં.

હવા સૂસવાટા મારતી ફુંકાય છે. સઢ ફરફરે છે, મને વિશ્વાસ છે કે મારી વાત હવે કિનારા સુધી નહીં પહોંચતી હોય, હું હવે જોઉં છું કે મારા મિત્રો રેતાળ કિનારે કોઈ તસ્વીરની જેમ જડાઈ ગયા છે, પરંતુ હાથ હલાવી રહ્યા છે. □

સાભાર સ્વીકાર

સીમનાં અંધારાં: ભૂતવાર્તાઓ: શિરીષ પરમાર, પ્ર. પોતે, ૬૩૯, ખસીપુરા, રાયપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ–૩૮૦૦૨૨, મૂલ્ય ૨૪ રૂપિયા

શ્રદ્ધાંજલિ: પિતા ઉમિયાશંકર ઠાકરને: સં. જગદીશચન્દ્ર ઉ. ઠાકર, ટપાલખર્ચ રૂપિયા બે, જગદીશચન્દ્ર ઠાકર, ઘોરિફળિયું, નાનું અડધ, આણંદ.

વાચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્ય-માસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન, યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને સાહિત્યિક બની રહેવાના આ ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, **સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨**

ગુજરાતની ધરતીના પનોતા પુત્ર સરદાર પટેલના જન્મદિને
અખંડ અને સુદૃઢ ભારત માટે કાર્યરત બનીએ

- રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મેળવેલ સિદ્ધિ માટે રાજ્યના વધુમાં વધુ બે ખેલાડીઓને રૂ. ૨૫૦૦૦ના સરદાર પટેલ એવોર્ડ પ્રતિ વર્ષે એનાયત કરાશે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મેળવેલ સિદ્ધિ માટે રાજ્યના વધુમાં વધુ બે ખેલાડીઓને રૂ. ૫૦ ૦૦૦નો એકલવ્ય એવોર્ડ આપવાનો નિર્ણય.
- નર્મદા યોજનાના ૩૧૦૬ અસરગ્રસ્ત પરિવારોને ૬૪૧૮ હેક્ટર જમીન અપાઈ.
- ખરાબાની જમીનમાં વનીકરણ કરવા માટે એક લાખ જમીનવિહોણા આદિવાસી અને નાના સીમાંત ખેડૂતોને કુટુંબદીઠ એક હેક્ટર જમીન વૃક્ષઉછેર માટે આપવા ઘડાયેલું આયોજન.
- શહેરી ગરીબોના ઉત્કર્ષ માટે માર્ચ ૧૯૯૨ના અંત સુધીમાં એક લાખ પરિવારોને આવાસ બાંધવા માટે પ્રત્યેક મીટરના રૂપિયા દસના રાહત દરે જમીન અપાશે.
- આઠમી પંચવર્ષીય યોજનાના પ્રથમ વર્ષમાં જ કુટિર ગ્રામ અને ખાદી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે રાજ્યમાં રોજગારીની ૭૮ ૩૧૬ તકો ઊભી કરાઈ.
- ખેડૂતોને વીજળીદરમાં રાહત આપી ચાલુ વર્ષે રૂ. ૩૦૦ કરોડનો આર્થિક બોજ રાજ્ય સરકારે વહન કર્યો છે.

- નાના/સીમાંત ખેડૂતો અને ગરીબ વર્ગના લોકોને આવાસ બનાવવા માટે અપાતી સહાય રૂ. ૮ ૦૦૦થી વધારી રૂ. ૧૨ ૦૦૦ કરવામાં આવી.
- નવી ઉદ્યોગ નીતિ અન્વયે આ વર્ષે ૮૩ હજાર રોજગારીની તકો ઊભી કરવામાં આવી.
- રાજ્યના દુર્ગમ, ઊંચાણવાળા મહદ અંશે આદિવાસી વિસ્તારોને આવરી લેતી વનતિવાળા ૧૩ જિલ્લાઓમાં ૩૨ ફરતી દુકાનો કાર્યાન્વિત કરાઈ.
- પ્રવાસન પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા તથા પ્રવાસીઓની સુવિધા વધારવા નવી પ્રવાસન નીતિમાં ૫૦ જેટલાં પ્રવાસન સ્થળોને ઉદ્યોગ તરીકે વિકસાવાશે.
- મહિલાઓના ઉત્કર્ષ માટે તથા મહિલાઓના અત્યાચારો અને સમસ્યાઓ ઉપર ધ્યાન આપવા રાજ્યકક્ષાની મહિલા સુરક્ષા સમિતિની રચના.

માહિતી

આજના ગૌરવદિને અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના
રાષ્ટ્રીય અખંડિતતા અને લોકશાહીના આદર્શોને જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવાનો મક્કમ નિર્ધાર કરીએ.

ઇકબાલી મુક્તકો

અંજુમ વાલોડી

રાધેશ્યામ શર્મા

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

શિરીષ પંચાલ

જેમ્સ થર્બર

શરીફા વીજળીવાળા)

નીતિન મહેતા

જયન્ત કોઠારી

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

રતિલાલ 'અનિલ'

કંકાવટી

ડિસેમ્બર ૧૯૯૧

સાહિત્યસર્જન અને વિચારોનું સર્વલક્ષી માસિક

વર્ષ ૪૧ : અંક ૩૮૫ : મૂલ્ય : ૪ રૂપિયા

દર માસની પંદરમી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

વાર્ષિક લવાજમ

દેશમાં રૂપિયા ૩૦, બે વર્ષના રૂા. ૫૮. વિદેશી શિલિંગ ૪૦ (દરિયાઈ ટપાલથી), સાડા ૭ પાઉન્ડ (હવાઈ ટપાલ), મેગેઝિન એજન્સીઓ અને જાણીતા ગ્રંથવિક્રેતાઓને ત્યાં લવાજમ ભરી શકાય છે. કોઈ પણ માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર અવશ્ય લખવો. અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ તુરત જ કરવી. લવાજમ અને વ્યવસ્થા અંગેનો તમામ પત્રવ્યવહાર આર. આર. રૂપાવાલા, ૨૪, રીવર બેંક સોસાયટી, રીવર ટાવર પાસે, અડાજણ પાણીની ટાંકી, સૂરત–૩૯૫૦૦૯ સરનામે જ કરવો.

*

તંત્રી–મુદ્રક–પ્રકાશક

રતિલાલ મૂ. 'અનિલ'

માલિક : આર. આર. રૂપાવાળા

ફોન : ૨૮૬૪૩

*

પ્રકાશનસ્થળ : ૩, આનંદનગર, સગરામપુરા, સૂરત–૩૯૫૦૦૨

મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી મુદ્રણાલય, ૧૯, અજય એસ્ટેટ, અમદાવાદ–૪]

સાહિત્ય અને સૌંદર્ય / વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

'સાહિત્યકારે સૌન્દર્યસર્જન કરવાનું છે, વાચકે સૌન્દર્યસર્જન માણવાનું છે, અને વિવેચકે સૌન્દર્યસર્જન પારખવાનું છે. પણ એમાંનો કોઈ ન ભૂલે કે સાહિત્યને જીવન સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે જ. એ સંબંધ વસ્તુનો હોય, ભાવનાનો હોય કે કેવળ તરંગનો પણ હોય; પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, દેખાઈ આવતો કે સૂક્ષ્મ હોય, અને જીવન એ શું છે? જગતમાં પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ તે સૌ પદાર્થો તો ખરા જ; પણ તે ઉપરાંત મનુષ્ય અને મનુષ્ય-સમૂહની આકાંક્ષાઓ, પ્રયોગો ને કૃતિઓ; રાગો અને દ્વેષો; હર્ષ ને કલેશ; વિષાદ, માધુર્ય, ઓજસ્, પરાક્રમ; વિચારો, કલ્પનાઓ, સૂક્ષ્મ-અતિસૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓ, સંવેદનો, ઝાંખાં કે સ્પષ્ટ રહસ્યપ્રદર્શનો— આ સર્વના નિરૂપણમાં શ્રેય અને પ્રેય, હેય, અને ગ્રાહ્ય, ભવ્ય, ઉદાત્ત, અનુદાર કે હીન તાણાવાણા તરીકે કે તરેહો તરીકે આવ્યા વિના રહેતાં નથી. કોઈના સુખદુઃખના ચિત્રણમાં કવિ સ્ફુટ કે અસ્ફુટ રીતે તેનાં કારણોની ચિકિત્સા કરતો જ હોય છે; કારણ કે જીવનપરિસ્થિતિ અને સુખદુઃખનો, એની મતિ કે સમાજની દૃષ્ટિ પ્રમાણે, સંબંધ વિચાર્યા વિના એ પોતાના વિષયને આકાર આપી શકતો નથી. સાહિત્યકૃતિનાં અંગોને પરસ્પર સંબંધવાળો આકાર આપવામાં કોઈ રહસ્ય, કોઈ સૂત્ર, કોઈ દૃષ્ટિ રહેલી છે. સર્જન તરીકે અનેક અંગોનું મળેલું એક પુદ્ગલ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જો મનુષ્યવ્યવહારનું હોય, સુખદુઃખનું નિરૂપણ હોય, તો એ પુદ્ગલને

નિરૂપણ અખંડતા આપવામાં કોઈ જાતની સર્જકની સમજણ રહેલી હોય, અને એ સમજણમાં નીતિનું તત્ત્વ અનાયાસે પ્રવેશતું હોય છે. વાચકને કે વિવેચનને એ સમજણ માન્ય ના હોય, સમાજને હવે તે સ્વીકાર્ય ના હોય, એ અલગ વસ્તુ છે. વ્યવહારનાં મૂલ્યોની વાત કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં સાહિત્યમાં આવે છે, એ સમજી લેવું જોઈએ. □

કલમ ભુક્કી થાય તો કેપિટલ અક્ષર કાઢવા માંડે!

□

વિકાસયુગમાં પ્રત્યય જ પૂર્વગ થઈ જાય!

□

રૈયતની છબિના મોઢે પોસ્ટઓફિસનો સિક્કો ન હોય!

□

દશાંશ પદ્ધતિની શરૂઆત રાવણના દસ માથાંથી થઈ!

□

સ્વપ્ન એ આવતી કાલનું બજેટ છે!

□

અરીસાને પ્રકાશ આપો તો એ ઓછો કરીને પાછો આપે!

□

માણસની તરસ કૂંજાથી માંડી કળશ સુધી લંબાયેલી છે.

— રતિલાલ 'અનિલ'

□

ન હતાં. જ્યારે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી સૌન્દર્યશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રને અલગ પાડી શકતા નથી. જીવનનું એવું કોઈ પણ ક્ષેત્ર નથી જેની અસર સાહિત્ય કે કળા ઉપર પડતી ન હોય. પણ વિવેચન પ્રવૃત્તિની અસર સાહિત્ય ઉપર થાય એ વાતને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી વિવેચક હોવા છતાં સ્વીકારવા તત્પર નથી. મોટા, પ્રતિભાશાળી સર્જકો ઉપર વિવેચનનો એવો કશો પ્રભાવ પડતો નથી. જ્યારે જ્યારે વિવેચન પ્રભાવ પાડવા ગયું છે ત્યારે ત્યારે તે આદેશાત્મક બનીને સંકુચિત દૃષ્ટિનું જ વાહક પુરવાર થયું છે એટલે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીની આ વાત સ્વીકારવામાં ભાગ્યે જ કશી મુશ્કેલી નડે.

સર્જનના મૂળમાં આ તત્ત્વજ્ઞે કશાક અગોચર, અવર્ણનીય તત્ત્વને સ્વીકાર્યું હતું. સ્વાભાવિક છે કે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ આવા કોઈ તત્ત્વને ન સ્વીકારે. એટલે જ વિ. ત્રિવેદી વિવેચનનીપ્રવૃત્તિને વૈજ્ઞાનિક કહી શકયા ન હતા. કાવ્યસર્જન અને તેના પગલે પગલે ભાવનમાં પણ અનેક પ્રકારની વૈયક્તિક મુદ્રાઓ ભળેલી હોય છે; અને આ મુદ્રાઓને વસ્તુલક્ષી અભિગમ સંપૂર્ણપણે આત્મસાત્ કરી ન શકે. એવી વસ્તુલક્ષિતાનો યુગ તો ક્યારનો આથમી ગયો છે. એટલે આધુનિક-અનુઆધુનિક વિવેચનને પણ આ મત સ્વીકારવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન નડે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ આકાર, ટેકનિકને ઓછું મહત્ત્વ આપ્યાની ફરિયાદ છે. પણ ટેકનિક–આકાર જો સ્થૂળ કક્ષાએ જ રહી જવાના હોય અને રચનારીતિની જડ ચમત્કૃતિઓથી જ જો બીજાને પ્રભાવિત કરવાનો હોય તો એવા પ્રભાવને વિ. ત્રિવેદી સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય. ટેકનિકની સ્થૂળ ઉપાસના કરનારાઓની સામે પાછળથી ફિનોમિનોલૉજી અને એનાથી પોષાયેલી ચૈતન્યવાદી વિવેચનાએ વિરોધ નોંધાવ્યો હતો એ જોતાં હવે નવેસરથી આ પ્રકારની વિચારણાઓને સમજવી પડે. આ બધાની વાત બાજુ પર રાખીએ અને વિ. ત્રિવેદી વિવેચનાના પ્રયોજન, કાર્ય વિશે શું માને છે એનો વિચાર કરીએ.

તો ઘણાબધા મુદ્દા વિશે સંમત થઈ શકાય.

પ્રજાની રસવૃત્તિ કેળવવી, શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય પ્રત્યે વાચકને અભિમુખ કરવો, સર્જન અને ભાવન વચ્ચે મધ્યસ્થી કરવી અને એથીય વિશેષ પોતાના જમાનાની સમગ્ર પરિસ્થિતિનું ચિંતન કરીને સાહિત્યિક મૂલ્યબોધની સ્થાપના કરવી એ વાતને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી વિવેચકના પરમ કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારતા હતા. સુરેશ જોષીના શબ્દોમાં આ વાતને આ રીતે રજૂ કરી શકાય: 'એમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સાહિત્યમીમાંસામાં ઊંડું અવગાહન કર્યું છે ને કેટલાકે કર્યું છે તેમ આપણા આલંકારિકો જે કહી ગયા તેનું ભાષાંતર, તેનું રટણ એમણે કર્યા કર્યું નથી. રસસિદ્ધાંતને આજની સાહિત્યિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં પ્રયોજી જોતાં શી મર્યાદા નડે, આપણા આલંકારિકોએ પ્રયોજેલી સાધારણીકરણ ભાવના જેવી સંજ્ઞાઓના સંકેતોને તપાસીને, કદીક એમને નવા સંદર્ભના અનુલક્ષમાં વિસ્તાર્યા છે, કદીક એમની અપુષ્ટાર્થતાને સમજાવી છે, ને કદીક એવા સંકેતોનું આરોપણ કરવાનું સાહસ પણ કર્યું છે. શાસ્ત્રનિષ્ઠ બનવા કરતાં સત્યનિષ્ઠ બનવાનું એમણે પસંદ કર્યું છે.' સાથે સાથે આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે આધુનિક-અનુઆધુનિક કળાસાહિત્યને એમણે પોતાની પાસે ઢૂંકવા દીધું નથી. આ સાહિત્ય સાથે તેઓ ભાગ્યે જ કશો સંવાદ સ્થાપી શક્યા હતા. આ નવું સાહિત્ય તેમને દર્શન, રમણીયતા, તલ્લીનતાના સંદર્ભમાં લઈ જતું નથી. જેવી રીતે આધુનિકો પરંપરાનો અસ્વીકાર કરે છે તેવી રીતે વિષ્ણુભાઈ જેવા આધુનિકોનો અસ્વીકાર કરે છે. લઘુપરિમાણ ધરાવતી રચનાઓને બદલે તે બૃહદ્કાય ધરાવતી કૃતિઓને વધુ પસંદ કરે છે તેની પાછળ એક ખ્યાલ આવો જ છે કે જીવનને વધુ ઊંડાણ અને વ્યાપ સમેત આ પ્રકારની કૃતિઓ વધુ સરળતાથી આલેખી શકે છે. આજે ઘણાબધા આધુનિક કવિઓ દીર્ઘ રચનાઓની દિશામાં કેમ વળ્યા હશે એ પ્રશ્નને પણ નવેસરથી વિચારવો જોઈએ. દીર્ઘ કવિતાને એડગર પોએ વિરોધાભાસ તરીકે ઓળખાવી હતી અને

કરવો જોઈએ અને એ વિચારણા કૃતિમાં ક્યાં, કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે એ પણ જોવું જોઈએ.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીને પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું ઘેલું લાગ્યું હતું. તેમની આલંકારિક શૈલીમાં કહેવું હોય તો 'પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું સરસ્વતી-તીર્થ જ આપણું શ્રેષ્ઠ આશ્રયસ્થાન છે.' આજે આધુનિકતા સામે ઘણાબધા પ્રશ્નો પુછાઈ રહ્યા છે ત્યારે આ વાતની સ્વીકૃતિ એ ફરજ બની જશે. તેઓ એમ માનતા હતા કે આવી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓમાં જ સત્યની ઉપલબ્ધિ, જીવનનાં ઊંડાણમાં અને સંકુલતાની પ્રાપ્તિમાં થતી હોય છે. એટલે જ તેઓ નિઃશંક કહેશે: 'સાહિત્યની સારાસારતાના, ઉચ્ચાવચતાના, ઉત્તમ–અનુત્તમતાના નિર્ણયમાં પણ તેમાંનો જીવનદર્શનનો વિચાર એ ત્રીજું અને છેલ્લું સોપાન છે.'

વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદી વાદવિવાદ, દલીલોના ખંડનમંડન, ઊહાપોહ વગેરેથી સામાન્ય રીતે દૂર રહેનારા. પણ સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિના પ્રશ્નો વિશે અવારનવાર વિચારતા રહ્યા હતા. નિતાંત સાહિત્યની ઉપાસના કોઈ પણ માનવી કરી શકતો જ નથી. વિષ્ણુપ્રસાદની વિચારણાના કેન્દ્રમાં ખંડિત માનવી નહીં પણ એક સંપૂર્ણ માનવી બિરાજે છે. નાનામોટા પ્રશ્નો, પદ્ધતિઓ, તારણોના સંદર્ભે તેમની સાથે આપણને કેટલાક પ્રામાણિક મતભેદોનો અવકાશ છે અને એવો અવકાશ હોવો જોઈએ. પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના કારણે સુરત બહાર જવાનું તેમને અનુકૂળ આવતું ન હતું. પણ એને કારણે તેઓ વધુ વિદ્યાવ્યાસંગી બન્યા, વધુ સાહિત્યવ્યાસંગ કેળવતા રહ્યા. દુર્ભાગ્યે આ નિષ્ઠાવાન પેઢી ધીમે ધીમે હવે ખતમ થઈ જવા બેઠી છે. આવા અભાવોની વચ્ચે વિષ્ણુભાઈ ત્રિવેદીની ખોટ આપણને વધારે લાગશે. □

પછી તો નવ્ય વિવેચકોએ પોતાની આ વિચારણા સ્વીકારી જ લીધી હતી. પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે અને આ પલટાયેલા સંજોગોમાં વિ. ત્રિવેદીના અભિપ્રાયને ચકાસી જોવો પડે. એ ચકાસીએ એટલે વળી આ પરંપરાવાદી વિવેચનાનું ગૌરવ કરવાનો પ્રસંગ આવે. સત્ય, સૌન્દર્યની ચર્ચાવિચારણા છેવટે તો વિવેચનાને માનવતાવાદી દિશામાં લઈ જાય. વિ. ત્રિવેદીની માનવતાવાદી વિચારણા પ્રમાણે વિવેચકનું કાર્ય કંઈક આ પ્રકારનું અંકાય: 'અનુભૂતિના ચૈતસિક સંદર્ભને અને પ્રેરણાની તથા સૌંદર્યની અપૂર્વતાને એ પારખે છે અને આ રીતે સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને ધોરણોને વિકસાવવામાં અને સ્થિર કરવામાં એ સહાયભૂત થાય છે.' આનો અર્થ એવો નથી થતો કે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી રૂપરચનાને ગૌણ ગણે છે; કાવ્યનાં ઘટક તત્ત્વો અને તેમની વચ્ચેના અરસપરસના સંવાદ અંગેની વિચારણા તેમને પ્રખર રૂપરચનાવાદીઓની હરોળમાં મૂકી આપે છે...'કાવ્યના અવયવો એવા સૂક્ષ્મ, મુલાયમ ને સજીવ હોય છે કે પ્રત્યેક અવયવ પૂર્વગ અને અનુગ અવયવ સાથે એકરૂપ બની નૂતન અવયવ બને છે. ભૌતિક દ્વ્યણુક અને ત્ર્યણુકની માફક એ નવીન અવયવો બીજા ઘટક અંશો સાથે એકરૂપ થઈ સમગ્રતા સાધે છે. આમ એક કડી જ નહિ, અખિલ કાવ્ય એ વાક્ય જેવું સંશ્લિષ્ટ એકમ સૌંદર્યનું એકમ બને છે.'

બીજી બાજુએ આપણે જ્યારે કૃતિનો આસ્વાદ લઈએ છીએ ત્યારે જ્યાં સુધી સમગ્ર ચેતના એમાં ભાગ ન ભજવે ત્યાં સુધી એ આસ્વાદ સફળ થતો નથી. આપણે એટલે કે ભાવકે કૃતિ પાસે જતી વખતે જ્ઞાન, સ્મૃતિ, સંવેદનાની પૂરેપૂરી ભૂમિકાઓને લેખે લગાડવી પડે. તો જ કૃતિને આપણે પામી શકીએ. આનો અર્થ એ થયો કે કૃતિની સત્તાનો અહીં સ્વીકાર થયો છે. સાહિત્યકૃતિ અને પોતાની ચેતના – આ બે વચ્ચે જે આદાનપ્રદાન થાય એમાં તેમને રસ હતો. પણ આ આદાનપ્રદાનમાં સર્જકને અભિમત વિચારણાનો પણ પુરસ્કાર

પણ લખેલ હતો કે ક્યારેય અતિઝડપ કરવી નહીં. "બચ્ચું, તું દોઢ કલાકે પચાસ ફૂટ પણ નહીં ચાલે જ્યારે હું પાંચ સેકન્ડમાં પચાસ ફૂટ જઈ શકું છું." સસલાએ કહ્યું. "અને જા, તું કદાચ બીજી જ ક્ષણે હારી ગયો હોઈશ," કાચબો બોલ્યો. 'ઠીક છે, ચાલ, એ વિશે આપણે જોઈશું' સસલાએ કહ્યું.

પચાસ ફૂટ દૂર તેઓએ નિશાની કરી. બધાં જ પ્રાણીઓ આસપાસ ભેગા થઈ ગયાં. એક જાડાપાડા દેડકાએ નક્કી કરેલ નિશાન ઉપર તેમને ઊભાં રાખ્યાં. કૂતરાએ પિસ્તોલ ફોડી અને તેઓ દોડ્યાં.

સસલાએ જ્યારે નિયત કરેલ રેખા પાર કરી ત્યારે કાચબો હજી માંડ આઠેક ઇંચ ખસેલો.

બોધ: નવી સાવરણીથી કદાચેય કચરો સાફ થાય પણ જૂની કરવત પર કદી ભરોસો ન કરવો.

૨. પ્રખ્યાત બની ગયેલ સીલ

એક મોટા, સુંવાળા પથ્થર પર આડી પડી તડકો માણી રહેલી સીલ પોતાની જાતને કહી રહી હતી: "મેં આખી જિંદગી બસ તર્યા જ કર્યું છે. જો કે બીજી કોઈ પણ સીલ મારી જેટલું સરસ તરી શકતી નથી એ વાત સાચી. પણ એ બધી મારી જેમ તરી તો શકે જ છે ને?" તેના જીવનની નીરસતા અને એકવિધતા વિશે તે જેમ જેમ વિચારતી ગઈ તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ નિરાશ થતી ગઈ. એ રાત્રે તે તરીને દૂર નીકળી ગઈ અને એક સરકસમાં જોડાઈ ગઈ.

બે વર્ષમાં તો સીલે સમતોલન જાળવવાની અદ્ભુત કળા હાંસલ કરી લીધી. તે દીવાઓ, બિલિયર્ડની લાકડીઓ, દવાની ગોળીઓ, સિગારેટ...અરે, તમે જે આપો તે વસ્તુને મોં પર ટકવી તે સમતોલન રાખી શકતી. એક વખત એક પુસ્તકમાં તેણે અમેરિકાની મહાન સીલ સન્દર્ભે વાંચ્યું ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે એ તેને વિશે જ હતું. ત્રીજા વર્ષના શિયાળામાં તે પેલા મોટા, સુંવાળા

આપણા સમયની નીતિકથાઓ / જેમ્સ થર્બર

અનુ. શરીફા વીજળીવાળા

૧. કાચબો અને સસલું

એક વખત એક યુવાન અને શાણો કાચબો જૂના થોથામાંથી હરીફાઈમાં સસલાને હરાવનાર કાચબા વિશે વાંચી ગયો. મળી શકે એટલાં બધાં જ પુસ્તકો એ ઉથલાવી ગયો પણ ક્યાંય સસલાએ કાચબાને હરાવ્યો હોય એવી નોંધ જોવા ન મળી. એટલે પછી આ કાચબાભાઈએ સાધારણ તારણ કાઢ્યું કે તે પણ સસલાને હરાવી શકે. એટલે આવા એક સસલાની શોધમાં તે નીકળી પડયો. એની આ ભાગદોડમાં એને ઘણાં પ્રાણીઓ મળ્યાં, જે તેની સાથે હરીફાઈમાં ઊતરવા તૈયાર હતાં. જંગલી ઉંદર, ખિચકોલી, શેળો, લોંકડી, શિયાળ વગેરે. પણ જ્યારે કાચબાએ તેમને પૂછ્યું કે તેઓ સસલાને દોડમાં પાછળ રાખી શકે? ત્યારે તે બધાએ ના પાડી. 'હં...પણ હું એ કામ કરી શકું' કાચબાએ કહ્યું. 'એટલે તમારી જેવા સાથે સમય વેડફવાનો કોઈ અર્થ નથી.' આવું કહી તેણે પોતાની શોધ આગળ ચલાવી.

ઘણાબધા દિવસો પછી આખરે કાચબાને એક સસલું મળી ગયું. એણે તેને હરીફાઈ માટે પડકાર ફેંક્યો. "તું પગની જગ્યાએ શું વાપરવાનો છે?" સસલાએ પૂછ્યું. "તારે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આ વાંચી જો, લે." એવું કહી કાચબાએ સસલાને પેલા પ્રાચીન પુસ્તકમાંની વાતો આપી, જેમાં તેજ ગતિ માટે બોધ

પણ લખેલ હતો કે ક્યારેય અતિઝડપ કરવી નહીં. "બચ્ચું, તું દોઢ કલાકે પચાસ ફૂટ પણ નહીં ચાલે જ્યારે હું પાંચ સેકન્ડમાં પચાસ ફૂટ જઈ શકું છું." સસલાએ કહ્યું. "અણે જા, તું કદાચ બીજી જ ક્ષણે હારી ગયો હોઈશ," કાચબો બોલ્યો. 'ઠીક છે, ચાલ, એ વિશે આપણે જોઈશું' સસલાએ કહ્યું.

પચાસ ફૂટ દૂર તેઓએ નિશાની કરી. બધાં જ પ્રાણીઓ આસપાસ ભેગા થઈ ગયાં. એક જાડાપાડા દેડકાએ નક્કી કરેલ નિશાન ઉપર તેમને ઊભાં રાખ્યાં. કૂતરાએ પિસ્તોલ ફોડી અને તેઓ દોડયાં.

સસલાએ જ્યારે નિયત કરેલ રેખા પાર કરી ત્યારે કાચબો હજી માંડ આઠેક ઇંચ ખસેલો.

બોધ: નવી સાવરણીથી કદાચેય કચરો સાફ થાય પણ જૂની કરવત પર કદી ભરોસો ન કરવો.

૨. પ્રખ્યાત બની ગયેલ સીલ

એક મોટા, સુંવાળા પથ્થર પર આડી પડી તડકો માણી રહેલી સીલ પોતાની જાતને કહી રહી હતી: "મેં આખી જિંદગી બસ તર્યા જ કર્યું છે. જો કે બીજી કોઈ પણ સીલ મારી જેટલું સરસ તરી શકતી નથી એ વાત સાચી. પણ એ બધી મારી જેમ તરી તો શકે જ છે ને?" તેના જીવનની નીરસતા અને એકવિધતા વિશે તે જેમ જેમ વિચારતી ગઈ તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ નિરાશ થતી ગઈ. એ રાત્રે તે તરીને દૂર નીકળી ગઈ અને એક સરકસમાં જોડાઈ ગઈ.

બે વર્ષમાં તો સીલે સમતોલન જાળવવાની અદ્ભુત કળા હાંસલ કરી લીધી. તે દીવાઓ, બિલિયર્ડની લાકડીઓ, દવાની ગોળીઓ, સિગારેટ...અરે, તમે જે આપો તે વસ્તુને નાં પર ટેકવી તે સમતોલન રાખી શકતી. એક વખત એક પુસ્તકમાં તેણે અમેરિકાની મહાન સીલ સન્દર્ભે વાંચ્યું ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે એ તેને વિશે જ હતું. ત્રીજા વર્ષના શિયાળામાં તે પેલા મોટા, સુંવાળા

પથ્થર પાસે પોતાના મિત્રો અને કુટુંબીઓને મળવા પાછી ગઈ. પહોંચીને તરત જ તેણે બધાને શહેરની અવનવીન ચીજવસ્તુઓ આપવા માંડી. એમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ગાળથી માંડી સોનેરી બાટલામાં ભરેલ દારૂ અને જાતજાતની ફૅશનની વસ્તુઓ હતી.

બધાને બતાવવા માટે એ પથ્થર પર હાજર એવી બધી વસ્તુઓનું સમતોલન તેણે કરી બતાવ્યું. જોકે એ પથ્થર પર એવી વસ્તુઓ બહુ જ ઓછી હતી. પોતાના બધા જ ખેલ દેખાડી દીધા પછી તેણે બધી સીલને પૂછ્યું, "મેં જે કરી બતાવ્યું તે તમે કરી શકો?" પેલી બધીએ ના પાડી. 'ઠીક છે, ચાલો ત્યારે આપણે એવું કંઈક જોઈએ જે તમે કરી શકો પણ હું ન કરી શકું" તેણે કહ્યું. હવે આ બધા સીલ તો માત્ર એક જ કામ કરી શકે અને એ તરવાનું. એટલે બધી પથ્થર પરથી દરિયામાં કૂદી પડી. સરકસવાળી સીલ પણ એ બધા પાછળ કૂદી પણ એ તો તેનાં શહેરી વસ્ત્રો અને ૧૭ ડોલરના જોરથી એવી તો લદાયેલી હતી કે પડચા ભેગી જ ડૂબવા લાગી. ત્રણ વર્ષથી એનું તરવાનું છૂટી ગયેલું એટલે મીનપક્ષ અને પૂંછડીથી શું કરવાનું એ જ તે ભૂલી ગઈ હતી. બીજી બધી સીલ તેની પાસે પહોંચે તે પહેલાં ત્રીજી વખત તે ડૂબકી ખાઈ ગઈ. તે લોકોએ તેનો સાદો પણ ભવ્ય અંતિમ સંસ્કાર કર્યો.

બોધ: ભગવાને જેને તરવા માટે પાંખો આપી છે, તેણે વાંદરાની જેમ ડાંફો ન ભરવી જોઈએ.

૩. બાજ અને સસલું

એક જમાનાની વાત છે. એક સસલો અને સસલી જંગલમાં રહેતાં હતાં. સસલો માનતો કે શિંગોમાંથી દાણા ફોલ્યા કરવા, કેટલા ફોલ્યા એ ગણ્યા કરવા એ બધા કરતાં તેને કળાત્મક રીતે ગોઠવવામાં વધુ મજા પડે. સસલી જેટલી શિંગો ફોલાય એટલી ફોલવામાં મશગૂલ રહેતી તે સસલાને કહેતી કે જો તે દાણાને કળાત્મક રીતે ગોઠવવાનું બંધ કરે અને ફોલવા માંડે તો,

તેમની ગુફામાં એક ઓરડો દાણાથી ભરાઈ જાય. અ તો પછી આખા જંગલમાં તેઓ સૌથી ધનવાન બની જાય. પણ પેલો તેને પોતાની ગોઠવણીમાં માથું મારવા ન દેતો. એટલે પછી સસલી ગુસ્સે ભરાઈ અને તેને છોડીને ચાલી ગઈ. 'જોજેને બાજ તને પકડી લેશે, કારણ કે કોઈ તને મદદ કરનાર નથી અને તારી જાતે તો તું તારી સંભાળ પણ રાખી શકે એમ નથી.' એવું કહેતી ગઈ. અને સાચે જ, હજુ તો સસલીને ગયે ત્રણ રાત પણ નો'તી થઈ ને સસલાને એક ભોજનસમારંભમાં જવાનું થયું, ત્યારે તે કોટ, બટન કે ટાઈ કંઈ જ શોધી ન શક્યો. એટલે પછી તે ભોજનસમારંભમાં જ ન ગયો. પણ જોકે એ સારું જ થયું. કારણ કે જેટલા સસલા ગયેલા તે બધા પણ ઘોરખોદિયાએ હુમલો કર્યો અને મારી નાખ્યા.

બીજા દિવસે બાજ સસલાની ગુફાની આસપાસ તેની રાહ જોતું આંટા મારતું હતું. તે અંદર નો'તું જઈ શકતું, કારણ કે બારણું ગંદા વાસણ અને કપડાના ડૂચાથી જામ થઈ ગયું હતું. બાજે વિચાર્યું, 'તે નાસ્તો કર્યા પછી ટહેલવા તો નીકળશે જ, ત્યારે હું તેને ઝડપી લઈશ.' પણ સસલાએ તો આખો દિવસ ઘોર્યા જ કર્યું. અંધારું થયું ત્યાં સુધી ઊઠ્યો જ નહીં, નાસ્તો પણ ન કર્યો. નવી ડિઝાઇન શરૂ કરતા પહેલાં તે જરાક તાજી હવા લેવા બહાર આવ્યો. બાજે સસલાને પકડવા ઝાપટ તો મારી પણ અંધારાને કારણે તે બરાબર જોઈ શકતું ન હતું, એટલે એક જાડી, કાંટાળી ડાળી સાથે તેનું માથું અફળાયું અને તેના રામ રમી ગયા.

થોડા દિવસ પછી સસલી પાછી આવી. ઘરના ચિતરી ચડે એવા હાલહવાલ જોઈ સીધી ખાટલા પાસે ગઈ અને પતિને ઢંઢોળ્યો. "તમે મારી વગર શું કરો?" "મને લાગે છે કે બસ આમ જ જીવ્યે જાઉં," સસલાએ કહ્યું. "તું પાંચ દિવસ પણ ટકી ન શકે," તેણે પતિને કહ્યું. સસલીએ વાળીચોળીને ઘર સાફ કર્યું, વાસણ ધોયાં અને કપડાના ડૂચા ધોવા માટે મોકલી આપ્યા. પછી પતિને ઉઠાડી

નવડાવ્યો અને કપડાં પહેરાવ્યાં.

"તમે આખો દિવસ આમ ખાટલામાં જ પડયા રહો અને જરાય કસરત ન કરો તો તમે તંદુરસ્ત ન રહી શકો." એવું પતિને કહેતી સસલી તેને ચમકતા સૂર્યપ્રકાશમાં ફરવા લઇ ગઇ, અને રાહ જોઇ રહેલા બાજના ભાઇએ બંનેને પકડીને મારી નાખ્યાં.

બોધ : જો પુરુષ વહેલો સૂઇ વહેલો ઊઠે તો નિરોગી બને, ધનવાન બને અને મરી જાય.

૪. પતંગિયું અને તારો

એક વખત એક નાનકડું આકર્ષક પતંગિયું એક તારાને દિલ દઇ બેઠું. તેણે તેની માને આ વિશે વાત કરી. માએ તેને તારાને બદલે પુલ પરના કોઇ દીવા સાથે દિલ લગાવવાની સલાહ આપી. 'તારા પાછળ ભમવાનો કોઇ અર્થ નથી, ભમવું જ હોય તો દીવા પાછળ ભમ.' માએ કહ્યું. તેના પિતાએ કહ્યું, "દીવા પાછળ દિલ લગાવવાનો કંઇક પણ અર્થ સરશે, તારા પાછળ દોડવાથી તું ક્યાંયનો નહીં રહે." પણ પતંગિયાએ ન માની વાત માની કે ન બાપની. એ તો રોજ સાંજે અંધારું ઘેરાય અને તારો ઊગે કે તરત જ તારા તરફ ઊડવાનું શરૂ કરી દે અને રોજ સવારે નિષ્ફળ પ્રયાસ સાથે થાકી-હારી ઘસડાતું પાછું ફરે. એક દિવસ તેના પિતાએ કહ્યું, "મહિનાઓ વીતી ગયા છોકરા, હજી સુધી તે તારી પાંખ બાળી નથી. અને મને લાગે છે તું બાળવાનો પણ નથી. તારા બધા જ ભાઇઓએ શેરીના દીવા આસપાસ ઊડતાં ઊડતાં બહુ ખરાબ રીતે પાંખો દઝાડી છે. અને તારી બહેનોએ ઘરના દીવાઓ પર પાંખો દઝાડી છે. હવે હદ થાય છે. તું બહાર નીકળ અને જરા દાઝીને આવ. આટલું મોટું હટ્ટું કટ્ટું પતંગિયું અને શરીર પર દાઝવાની એકપણ નિશાની નહીં?"

પતંગિયાએ બાપનું ઘર છોડી દીધું પણ એ ન તો શેરીના દીવા આસપાસ ઊડયું કે ન ઘરના દીવા આસપાસ. ૨૫ કરોડ અબજ

માઈલ દૂર આવેલા તારા સુધી પહોંચ વાના પોતાના પ્રયત્નો તેણે ચાલુ જ રાખ્યા. તે વિચારતું કે તારો બસ આ ઝાડની ટૅાચની ડાળીએ જ છે. તે ક્યારેય તારા સુધી પહોંચી ન શક્યું પણ તે રોજ રાત્રિએ પ્રયત્નો કરતું જ રહ્યું. અને જ્યારે તે અતિશય ઘરડું થઈ ગયું ત્યારે તે વિચારવા લાગ્યું કે તે ખરેખર તારા સુધી પહોંચી ગયું છે. તે બધાને આવું કહેવા પણ લાગ્યું. આ માન્યતાથી તેને અતિશય આનંદ થયો. ઘણાં વર્ષો સુધી તે જીવ્યું. તેનાં માતા-પિતા અને ભાઈ-બહેન તો યુવાવસ્થામાં જ બળીને મરી ગયાં હતાં.

બોધ: જે આપણી વેદનાના વર્તુળને વટાવીને ઉડ્ડયન કરે છે તે આજે પણ અહીં છે, અને આવતીકાલે પણ અહીં હશે.

□

એક મહાજન એવો છે, જેની મૂડી આપણે વિના વ્યાજે વાપરીએ છીએ!

□

દીવો તો બીજા દીવાને જોઈને વધારે મલકાય!

□

પોતાનું યુદ્ધ પોતે લડતો માણસ ખરેખર 'આઝાદ' છે.

— રતિલાલ 'અનિલ'

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં બૉદલેર : એક નોંધ

/ નીતિન મહેતા

આઇ. એ. રિચર્ડ્સે તેના 'પ્રેક્ટિકલ ક્રિટિસિઝમ' નામના વિવેચનગ્રંથમાં એક જગ્યાએ નોંધ્યું છે કે અઠવાડિયામાં ચાર કવિતા વાંચવી એ પણ ક્યારેક ભારે પડે છે. ખાસ કરીને અભ્યાસક્રમ ઘડનારા ખેરખાંઓને આ કદાચ અસંગત લાગશે. તેઓ આખા વર્ષમાં સમગ્ર અંગ્રેજી સાહિત્ય શીખવી શકે છે. આઈ. એ. રિચર્ડ્સ્ મૂળ વાત તો એ કરતા હતા કે પ્રાદેશિક વાચકને અંગ્રેજી કવિતાના અભ્યાસમાં ઘણા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે. આપણે માટે પણ આ પ્રશ્ન માતૃભાષા સિવાયની કવિતાની વાત કરવાની હોય ત્યારે થોડો અણિયારો બને છે. ભાવન જોડે સંકળાયેલા સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ઇતિહાસના પ્રશ્નો પણ સામે આવે છે. આપણે એ કૃતિને કઈ રીત 'વાંચીએ' છીએ ? આપણે એ માટે સજ્જ હોઈએ છીએ ખરા ? ભાવના દરમિયાન સાંસ્કૃતિક પરમ્પરા, ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલું અર્થઘટન અને કૃતિની વર્તમાનતાનું શું કરીશું ? બીજું એ પણ વિચારવાનું રહે કે આસ્વાદ કે વિવેચનની ભૂમિકાએથી અથવા રસમીમાંસાની ભૂમિકાએથી આપણે શાની શોધ કરવા માગીએ છીએ ? પછી માત્ર અનુવાદપ્રવૃત્તિ જ વિવેચના બની રહે છે? ઇતિહાસ તથા આજના સંદર્ભમાં આ બધાનું મૂલ્ય શું ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો અલગ અલગ રહેવાના પણ તેની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત નથી.

શાર્લ બૉદલેરનું જીવન, કવિતા અને કલાવિચાર હમેશાં

પરંપરા અને પરિવર્તનો સાથે સંવાદ રચતાં આપ્યાં છે એ અર્થમાં બૉદલેર રોમેન્ટિક-આધુનિક છે. બૉદલેરની કવિતા, કલા-વિભાવના અને રસમીમાંસાને intertextuality(આંતરકૃતિત્વ)ના સંદર્ભમાં તપાસવાની રહે. એવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં બૉદલેરને પણ. આમ તો intertextualityની વિભાવનાને નવલ-કથા તથા કવિતાના સન્દર્ભમાં તપાસી શકાતી હોય છે તો ક્યારેક વિવેચનના સંદર્ભમાં પણ તેના વિશે વિચાર કરી શકાય. સાધારણ રીતે પરંપરામાં, ખાસ કરીને ઊર્મિકવિતામાં single voice કેન્દ્રમાં રહેતો, માત્ર કવિનો અંગત એકાકી અવાજ. સમય જતાં તેમાં બીજા અવાજો માટેનો અવકાશ રખાયો અને તેમાં બીજા અવાજો ભળ્યા પણ ખરા. ઊર્મિકવિતા એ સંકુલ તાણાવાણાવાળી રચના બનતી આવી. તેના આંતરિક સંદર્ભો વધ્યા. નાટ્યાત્મકતા, પ્રતીકા-ત્મકતા, મીથ ઇત્યાદિ પણ લિરિક સાથે ઓતપ્રોત થતાં ગયાં, ટૂંકમાં તે અનેક-કેન્દ્રી, અનેક અવાજો પ્રગટ કરતો કાવ્યપ્રકાર બન્યો. આ માટે કાવ્યની તપાસ દરમિયાન તેની બહાર જઈ, 'પ્રભાવ' તથા ઉગમસ્થાનની શોધ ચાલી. 'મૌલિકતા'નો પ્રશ્ન પણ સામા છેડાનો બન્યો એટલે કે મૌલિકતા જેવી, originality જેવી કોઈ વસ્તુ વાસ્તવમાં તો અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, એક counter world જ સર્જન માત્રમાં હોય છે એવા અંતિમે જઈ વાતો થઈ, હજી થાય છે.

ગુજરાતી કવિતા, વાર્તા, વિવેચન પર કયા કયા સર્જકો, કઈ કઈ વિચારધારાઓનો પ્રભાવ પડ્યો છે, અસરો થઈ છે એવો રસપ્રદ મુદ્દો આમાંથી જ ઊભો કરી શકાય. વિષય જ જુઓ 'ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં બૉદલેર'. યોજકે સમજી-વિચારીને જ કદાચ 'પ્રભાવ', 'અસર'ને અધ્યાહાર રાખ્યાં છે. અહીં 'પ્રભાવ' કે 'અસર' કે મૂળ ઉગમસ્થાન જેવા સરળ શબ્દાર્થ વ્યક્ત કરતા શબ્દો કરતાં intertextuality (આંતરકૃતિત્વ) જેવો સંકુલ વિભાવ યોજવો

જોઈએ. 'પ્રભાવ', 'અસર' જેવા વિભાવ ઘણીવાર એકાથી, યાંત્રિક અને એકમાર્ગી બની રહે છે. ભૂતકાળના કે અમુકતમુક સર્જકની આજના સર્જક પર અસર એવો સાદો વિનિમય બની રહે છે. જે માત્ર બની ગયું છે, તેની વાત કરી, નિર્દેશ આપી અટકી જાય તે 'પ્રભાવ' છે, 'અસર' છે, કેટલાક એને 'અનુકરણ' કે 'પડઘા' જેવા ખતરનાક શબ્દોથી ઓળખાવે છે એમાં એમની વિવેચનસૂઝ જ પ્રગટ થાય છે એવું આપણાથી કહી શકાશે નહીં. 'પ્રભાવ' દ્વારા નિષ્ક્રિયતાનો નિર્દેશ થાય. જ્યારે intertextuality દ્વારા principle of changeનો નિર્દેશ થાય, અલબત્ત intertextuality સાથે 'પ્રભાવ'–'અસર'નો વિભાવ સંલગ્ન થયેલો છે જ. પરંતુ intertextuality આગળ જતાં વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિ આપે છે, રચનાના વિશ્વ સાથે સંકળાયેલાં બીજાં તત્ત્વોની, તેના સંબંધોની ભૂમિકા પણ પૂરી પાડે છે. આ સંબંધ ત્રાંસો હોય છે, પરોક્ષ હોય છે, રૈખિક હોતો નથી. . ગુજરાતી સર્જન, સર્જક, વિવેચન સાથે બૉદલેરની સર્જકતા તથા રસમીમાંસાનો આવો સંબંધ છે તે નોંધીએ.

બૉદલેરના corrospondencess ('સંવાદ' સુ.જો., 'વિનિમયો' ચં.ટો.) કાવ્યની વાત કરતાં જોનાથન કલરે નોંધ્યું છે કે આ કવિતામાં લેમ્બરસ્ટાઇન, વિક્ટર હ્યુગો, સ્વીનબર્ગ, એડગર એલન પો ઇત્યાદિના વાચન-વિવેચનના, ખ્રિસ્તીધર્મના, બૉદલેરના અંગત જીવનના અનુભવો – સંસ્કારો જોવા મળે છે. આ સંસ્કારો પંડિતના જ્ઞાનની જેમ સીધા તેની રચનામાં ઝિલાયા નથી પણ પરોક્ષ રીતે આવ્યા છે. આમાંના મોટાભાગના સર્જકો બૉદલેરે વાંચ્યા છે, ક્યાંક એમના વિશે સાંભળ્યું પણ છે. આ બધાના સંસ્કાર તેના ચિત્તમાં છે એ સતત તેની વિચારણામાં પણ ઘૂંટાતા રહ્યા છે. આ રીતે બૉદલેરની 'સંવાદ' રચના Mediated by other text છે. જો કે આ બધાના સંસ્કાર બૉદલેર પર હશે ખરા એ શોધવું જરા અઘરું

છે, શોધીએ તો પ્રશ્નો પણ થાય, over-readingની ગાળ પણ ખાવી પડે. જો કે દરેક જમાનામાં અનુજોએ પૂર્વજોની textનું Misreading કર્યું જ છે. હેરોલ્ડ બ્લૂમ તો કહેશે એ અનિવાર્ય પણ છે. ઘણીવાર એવું બને કે લેખકે મૂળ વસ્તુ વાંચી ન પણ હોય, એ જે વાતાવરણમાં ઊછર્યો હોય એમાંથી એને સંદર્ભો તથા અનુસન્ધાનો મળી રહે આ રીતે પછીથી એનાં લખાણોમાં આ બધાંના સંસ્કારો વરતાય પણ ખરા. આપણે ત્યાં કવિ પ્રિયકાન્ત મણિયારનો જ દાખલો તપાસવા જેવો છે. પ્રિયકાન્ત મણિયારે, શક્ય છે કે સ્વનેત્રે બૉદલેર વાંચ્યો ન હોય, પણ નિરંજન ભગત, નલિન રાવળ કે હસમુખ પાઠક પાસેથી બૉદલેરની કવિતા, કવિતા વિશેની વાતો સાંભળી હોય અને કલ્પનપ્રતીકની લીલા અનાયાસે તેમની રચનાઓમાં પ્રગટી હોય. 'હેમંતની મધરાતે' જેવી રચનામાં 'જંપી ગયા રુગ્ણાલયે દર્દીતણા નિશ્વાસ વ્રણ'માં બૉદલેરની રચના 'Evening Twilight'ની પરોક્ષ છાયા આપણને જોવા મળે. હવે, ધારોકે સર્જકે મૂળ કૃતિ વાંચી ન હોય, પરન્તુ ભાવકે વાંચી હોય તો જ્યારે ભાવક કૃતિનું અર્થઘટન કરે ત્યારે અર્થઘટનના એક ભાગરૂપે ભાવક પોતે વાંચેલી કૃતિઓના સંસ્કારોનું પ્રત્યારોપણ સર્જક કૃતિ પર કરે ય ખરો. સમયે સમયે એનું કૃતિ વિશેનું reception બદલાય પણ ખરું.

રિલ્કેએ નિત્શેના વિચારોનો ક્યારેક ક્યારેક પોતાની રચનાઓમાં વિનિયોગ કર્યો છે એવી નોંધ એરિક હેલરે 'ધ ડિસઇનહેરિટેડ માઇન્ડ'માં લીધી છે. આપણે ત્યાં નિરંજન ભગતની 'પ્રવાલદ્વીપ'ની રચનાઓની વાત કરતાં નિરંજન ભગત પર રિલ્કે, બૉદલેર, એલિયટ તથા જ્હોન ડનની કવિતા તથા કાવ્યવિષયક વિચારણાના સંસ્કાર આપણા વિવેચકોએ જોયા-તપાસ્યા છે. શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ 'વાચના'માં 'રિલ્કે અને નિરંજન ભગત' નામના લેખમાં, રિલ્કેની કવિતા 'The Panther' અને નિરંજન ભગતની 'મ્યુઝિયમ' અને

'ઝૂમાં'ની તુલનાત્મક વિવેચના કરી છે. એક જગ્યાએ શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા નોંધે છે કે "બૉદલેરની 'Tableaux Parisiens'માં થયેલી આધુનિક નગરજીવનની અભિવ્યક્તિ તેના Apocalyptical Visionની શાખ પૂરે છે જ્યારે ભગતમાં સામાજિક સભાનતા પ્રધાન હોવાથી એ અહીં નહીં, કોઈ વાર તો અતિશય માત્રામાં જોઈ શકાય છે." (પૃ. ૮). શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે 'અધુના'માં 'પ્રવાલદ્વીપ'ની રચનાઓ તથા 'Tableaux Parisiens'ની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી છે અને 'પ્રવાલદ્વીપ'ની intertextuality રિલ્કે, એલિયટ, બૉદલેર તથા સ્ટીફન સ્પેન્ડરના સંદર્ભમાં તપાસી છે. નલિન રાવળે 'અનુભાવ'માં 'બૃહત્ છંદોલય'ની સમીક્ષામાં તુલનાત્મક ભૂમિકાએ રહી નિરંજનની કવિતાકળાનો વિશેષ દર્શાવ્યો છે. બન્નેનાં અવતરણ જોઈએ :

"નગરનિવાસી લોકોને જીવનની વાત કહેવામાં નિરંજન ભગત Tableux Parisiens'ના કવિ બૉદલેર કરતાં 'The Wasteland'ના કવિ એલિયટ સાથે વધારે સારી રીતે બેસી શકે છે." આગળ વાત કરતાં તેઓ કહે છે કે બૉદલેર પેરિસને aged working man કહે છે, નિરંજન મુંબઈને 'નગરદ્વીપ સુન્દરી' કહે છે. આ ઉપરાંત પેરિસની સન્ધ્યાનું વર્ણન તથા 'ગાયત્રી'માં આવતું મુંબઈની સંધ્યાનું વર્ણન તથા 'કોલબા પર સૂર્યાસ્ત' જેવી રચનાના કેન્દ્રમાં દેખાતી શહેરની સાંજ અને તેની સાથે સંકળાયેલી દુરિતની સૃષ્ટિ – આમ આ રચનાઓના કેન્દ્રમાં રહેલી રુગ્ણતા ભોળાભાઈએ સમાન્તરે તપાસી છે. પરન્તુ શ્રી સુરેશ જોષીના મત પ્રમાણે 'નિરંજન ભગતને આપણા યુગની comprehensive myth હાથ લાગી નથી. તેઓ આ યુગની patternને બરાબર ઓળખી શક્યા નથી.'

શ્રી નલિન રાવળે પણ 'પ્રવાલદ્વીપ'ની આંતરકૃતિઓ તપાસી છે અને એમના મતે નિરંજનનાં મુંબઈકાવ્યો વર્ણનાત્મક વિશેષ છે જ્યારે બૉદલેરનું પેરિસ બૉદલેરના વિવિધ માનસસ્વરૂપોને પ્રગટ કરે છે. "આ નગર આત્માને દહી નાખે એવી એકલતા લઈ ફરતા

પાત્રનું પ્રતીક છે—પાત્ર કે જેણે એક એવા વાસ્તવનો સ્વીકાર કર્યો છે જેમાં જગત અને જીવનમાં જે કંઈ દુરિત છે, જે કંઈ નિર્ઘૃણ, ભયાવહ, જઘન્ય, ત્રાસજન્ય, લિપ્સાપૂર્ણ અને નૈરાશ્યસભર છે તેનો સત્કાર થયો છે સંતને સહજ એવી ધુતિથી.'' ખુદ શ્રી નિરંજન ભગતે પોતાની કૃતિ સાથે સંકળાયેલી અનેક pre text ની વાત કરી છે. 'મારી પોતાની કવિતા અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર કવિતા' અહીં રાજેન્દ્ર શાહ, ચુનીલાલ મડિયા અને હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ સાથેના વાચન-વિચારવિનિમય વિશે વાત કરતાં તેઓ નોંધે છે કે ''હરિશ્ચંદ્ર હોય નહીં અને વિશ્વકવિતાનો પરિચય થાય નહીં એમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ હતો રિલ્કે–બૉદલેરનો.'' ગુજરાતી સાહિત્યને બૉદલેરનો પરિચય શ્રી હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ દ્વારા પ્રથમવાર થાય છે એ ઐતિહાસિક હકીકતનો પણ આપણે આનંદથી સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

'ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ'માં શ્રી સુરેશ જોષીએ ગુલામ મોહમ્મદ શેખની રચના 'પિત્તળની ચામડીનો બોદો રણકાર'નો આસ્વાદ કરાવતાં તેની સગોત્રતા સંસ્કૃત કવિતા સાથે નહીં પણ બૉદલેરની કવિતાના વાતાવરણ જોડે સાંકળી છે. મરણ તથા રતિના સંબંધની અહીં તુલનાત્મક ચર્ચા છે. શ્રી સુરેશ જોષીને 'બૉદલેરની સૃષ્ટિનાં હવાપાણીનો પૂરેપૂરો પ્રભાવ' ગુલામ શેખની કવિતામાં દેખાયો છે.

બીજી બાજુ શ્રી સુરેશ જોષીની રૂપરચનાવાદી અભિગમની વિવેચનશૈલીમાં શ્રી સુમન શાહ તથા શ્રી શિરીષ પંચાલને બૉદલેરનો પ્રભાવ દેખાયો છે. શ્રી સુમન શાહના મતે સુરેશ જોષીના વિચાર-ઘડતરમાં વીસમી સદીના મહાન સર્જકો, વિચારકો અને વિવેચકોનો પ્રત્યક્ષ–પરોક્ષ ફાળો રહ્યો છે. સાર્ત્ર, પ્રુસ્ત. કાફ્કા, બૉદલેર વગેરે વિદેશી સર્જકોના 'સાહિત્યસેવન તથા પરિશીલનને અંતે એમના કલાવિચારજગતમાં ભ.રે ઊથલપાથલ મચી જણાય છે.' કવિકર્મની સુરેશ જોષીની ચર્ચામાં સુમન શાહે અપ્રત્યક્ષપણે બૉદલેર–વાલેરીની

નિરાળું વિશ્વ જન્મે છે. નિરંજન ભગતની સાથે એ ગાળામાં રચના કરતા અન્ય કવિઓની રચનાઓમાં આ સૃષ્ટિનો પ્રતિભાવ ઠીક ઠીક ઝિલાય છે. ત્યારબાદ બૉદલેર, રિલ્કે, વાલેરી, નેરૂદા, કાફ્કા, સાર્ત્ર જેવા સર્જકોનું સઘન વાચન સુરેશ જોષી દ્વારા થાય છે. વૈશ્વિક સર્જકતાનો પરિચય અનુવાદ દ્વારા આપણને થતો જાય છે. આધુનિક કળાનો પરિચય ગુલામ મોહમ્મદ શેખ તથા અન્ય કલાકારો–ચિત્રકારો દ્વારા થાય છે. અને આગળની વિચારણાઓનો ધીમે ધીમે પ્રતિકાર થતો આવે છે એવું બૃહદ્ રીતે આપણે કહી શકીએ. આમ psycnic repression-માંથી મુક્તિ મળે છે. આ આખો ગાળો psycnic dramaનો છે. એક વ્યક્તિ, એક વિચારધારા, એક સર્જક ઇત્યાદિના પ્રભાવ નીચે બીજા સર્જકોની ચેતના કુંઠિત થઈ જાય છે અને પ્રત્યાઘાતરૂપે તીવ્રતાથી આઘાત આપવા એ આગળના યુગના સર્જકે રચેલા જગતમાં સુરંગો ફોડે છે. તેણે પ્રવર્તાવેલી સત્તાની સામે નવી સત્તા રચે છે. આ માટે શરત માત્ર એટલી કે એ નરી સર્જનાત્મક શક્તિથી જ સંભવે — નહીં કે નપુંસક ધમપછાડાથી. શબ્દો પણ એકધારા અર્થોની સંરચનાથી અંદર ને અંદર ઉબાઈ ઊઠયા હોય છે તેઓ ફરીથી આ પ્રક્રિયા દ્વારા અચેતનમાં જાય છે અને ભાષાને નવેસરથી જન્માવે છે. કવિતાના વિશિષ્ટ સંદર્ભો પ્રગટાવવા તેની ભાષા બહાર આવે છે. આને જ રિફાતેર 'semotics of poetry' માં 'unconscious of language' કહે છે. આપણા મીમાંસકો આને 'કાંતિગુણ' કહે જે દ્વારા અર્થોની સંરચના બદલાય. આ બધું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરેશ જોષીએ પ્રગટાવેલાં વિચારવલણો દ્વારા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પછી તો દરેક સર્જકે પોતાની શક્તિથી પોતાના જ માર્ગે આરંભ કરવાનો રહે છે. આ રીતે આગળના યુગની અસરની ચિંતા-માંથી મુક્ત થવા માટે સર્જક અભદ્ર, કુત્સિત, અનીતિમય દેખાતા આલેખન તરફ વળે છે અને સૌંદર્યની સાથે સાથે સામર્થ્ય પણ પ્રગટતું જાય છે. ભાષામાં એક પ્રકારની psysicallity આવે છે,

violance આવે છે. શારીરિક હિંસા આવે છે, મૂર્તતા, સઘનતા, નક્કરતા આવે છે. સંસ્કૃત પદાવલિને સ્થાને બોલચાલની ભાષા, તેનું જોમ આવે છે. વધારે પડતી સુષ્ઠુ, બોદી, પોકળ મંગળ-મયતાના અતિરેકનો વિરોધ થાય છે. વિધિ-નિષેધોની વાડમાં બંધાઈ રહેલી પ્રાકૃત-આદિમ સંવેદનાનું નિર્ભીકપણે આલેખન થાય છે. કુત્સિત શિષ્ટતાનો કુત્સિતના આલેખન વડે જ વિરોધ કેમ ન કરવો, નિર્ભ્રાન્તિનું આલેખન નિર્ભીક બનીને જ કરવું એવું પણ કેટલાક સર્જકો માને છે. બોદલેર જેવા સર્જકની કવિતા તથા વિચારણાનો અપગાઢ પ્રભાવ આપણા કેટલાક સર્જકો ઉપર પડે છે. બોદલેરનો વિચાર 'કવિતા એટલે દુરિતમાંથી સૌંદર્ય, દુરિતમાં જ સૌંદર્ય' એ આપણા સર્જકોએ સાંભળ્યો છે. આમ શ્રદ્ધાના અધ્યાત્મનું સ્થાન ક્રમશઃ સંશયનું અધ્યાત્મ લે છે. આધુનિ[illegible] જીવનની આધ્યાત્મિક રુગ્ણાવસ્થા એ બોદલેરનું ભાવવિશ્વ રૂપાન્ત[illegible] આપણે ત્યાં રચાતું આવે છે. ત્રણ રીતે આ કામ થાય છે: કવિતા[illegible] પ્રતીકોની યોજનામાં, ઇન્દ્રિયવ્યત્યય દ્વારા અને ગદ્યકવિતા દ્વા[illegible] વિષય-વિચાર તથા ભાષા પરત્વે સભાનતા કેળવાય છે. નગરસંવે[illegible] જુદા મોડ સાથે, આપણા સંદર્ભો સાથે કવિતામાં રૂપ પામતી [illegible] શકાય છે, કવિતા માત્રમાં સંદિગ્ધતા, સભાનતા, વિરોધાત્મ[illegible] હોય છે આની નવેસરથી આપણને જાણકારી થાય છે, કૃતક સરલ[illegible] ઉપાડાનો આ સાથે અંત પણ આવે છે. બોદલેરની કવિ[illegible] શૌર્ય તથા ધૈર્ય આધ્યાત્મિક કક્ષાનું છે. તેને મન નીતિ-અ[illegible] મુખવટો છે. તેનો 'સ્વ'-રોમેન્ટિકો જેવો ઊર્મિસાંદ્ર અને સ્વ[illegible] નથી. તેમાં વિરોધોનું સાયુજ્ય છે. વિશાળ જાગતિક પરિ[illegible] આપણો કવિ જાતને તથા જગતને જોતો થાય છે. ઘુવડ, દર્પણ, સન્ધ્યા, યાત્રાનાં પ્રતીકો નવોન્મેષ સાથે ગુજરાતી [illegible] આવે છે. નગરસંવેદના, નગરજીવનની નારકીયતા, કદર્ય નગ[illegible] યાંત્રિકતા, વ્યક્તિની હ્રસ્વતા આ બધું કવિતામાં રૂપ પા[illegible]

છે. ભૂમા તથા બીભત્સ ને એવી અનેક રીતે માણસની અનેક બાજુઓની, તેના અંદરના અવકાશની યાત્રાનો આરંભ પણ આ સાથે આપણો કવિ કરતો થાય છે. બૉદલેરની સર્જકતા તથા તેની સૌંદર્યમીમાંસાથી પરોક્ષ રીતે આપણો સર્જક પ્રભાવિત થાય છે.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે બૉદલેરની સીધી અસર, સીધો પ્રભાવ અમુક સર્જક-વિવેચક પર છે તે પુરવાર કરવાનો ઉદ્યમ જ વ્યર્થ છે. વિવેચક એ કંઈ ગુનાશોધક નથી. આ નિમિત્તે કોઈ સર્જકને ઉતારી પાડવાનો, તેને rundown કરવાનો પ્રયત્ન હાસ્યાસ્પદ બની રહે. દરેક સર્જક નિજી મુદ્રાથી, નિજી સર્જકતાની શક્તિસીમાથી, પોતાની આંતરિક જરૂરિયાતથી, હઠથી, પોતાની ગરજે લખે છે. બૉદલેર જેવા સર્જક અને સૌંદર્ય-શાસ્ત્રીના કાર્યનો પરોક્ષ સંબંધ કેટલીક સમાન સંરચનાઓના, આંતરકૃતિત્વના અનુસન્ધાનમાં જ જોવાનો હોય. સુરેશ જોષીનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર માત્ર બૉદલેર પર જ આધારિત નથી, વાલેરી અને મલેર્પોન્તિના સૌંદર્યશાસ્ત્ર સુધીની તેની ગતિ છે. મૂળ મુદ્દો એ છે કે ઉત્તમ સર્જકો, વિચારકોમાં કેટકેટલું સમાંતર ચાલતું હોય છે, મોટા સર્જકો કે વિચારકોનું અનુકરણ કરવા માટે ય પ્રતિભા જોઈએ. આ તો સહજ ટિખળથી કહી શકીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં બૉદલેરની સર્જકતા અને સૌંદર્યમીમાંસા અનુવાદરૂપે, રૂપરચનાવાદી વિવેચનના અનુસંધાનમાં, તેના વિશે લખાયેલા પરિચયાત્મક, વિવેચનાત્મક અને તુલનાત્મક લેખોના સંદર્ભમાં વિકસતી–વિસ્તરતી જોઈ શકાય છે. આપણે ત્યાં ગુજ-રાતીમાં બૉદલેરની લગભગ ૨૭ કવિતાના અનુવાદ થયા છે. મરાઠી, બંગાળી તથા કન્નડમાં અનુવાદોની સંખ્યા વિશેષ છે. 'પરક્રિયા'માં શ્રી સુરેશ જોષીએ, 'હદપારના હંસ...'માં શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ, 'ઊહાપોહ' તથા 'એતદ્'માં સુરેશ જોષીએ, 'કવિલોક'માં શ્રી નિરંજન ભગતે તથા 'કાવ્યયાન'માં શ્રી રાધેશ્યામ શર્માએ આ અનુવાદકાર્ય

કર્યું છે. પણ શ્રી સુરેશ જોષીએ તથા શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ બૉદલેરની કઈ કવિતાનો, કયા અંગ્રેજી અનુવાદકનો આધાર લઈ અનુવાદ કર્યો છે તેનો સંદર્ભ નોંધવાની તસ્દી લીધી નથી. અન્ય અનુવાદ, લેખ, પરિચય, વિવેચન આદિની નોંધ આ સાથે મૂકી છે.

આ રીતે બૉદલેરે વાસ્તવિકતાને આત્મસાત્ કરવાની નવી દૃષ્ટિ આપી, સર્જકભાષા જ બદલી નાખી, તેનાં નવાં પરિમાણો સિદ્ધ કરવાનો જે માત્ર સર્જક છે તેને પડકાર ફેંક્યો. બૉદલેરે પોતે જ નોંધ્યું છે કે ...yet Art is long and Time is short. આધુનિક જીવનની આધ્યાત્મિક રુગ્ણાવસ્થા એ જ બૉદલેરનું ભાવવિશ્વ છે. આમ જોઈએ તો એની કવિતા એ શિવમૂલ્ય સર્જનનો પર્યાય છે. વૉલ્ટર બેન્જામિને બૉદલેર વિશે એક પુસ્તક લખ્યું છે 'શાર્લ બૉદલેર – અ લિરિકલ પોએટ ઇન ધ એરા ઑફ હાઇ કેપિટાલિઝમ' તેમાં એક જગ્યાએ 'બૉદલેર ઓર ધ સ્ટ્રીટ ઑફ પેરિસ'માં તે બૉદલેરને એલેગરિકલ પોએટ તરીકે ઓળખાવતાં બૉદલેરની જ પંક્તિ ટાંકે છે: Everything for me, becomes allegory'. આ રીતે નગરજીવનની કવિતાનો તે પ્રથમ નિર્માતા છે, આંતર્ તથા બાહ્યવિશ્વની યાત્રાનાં જગત તેમણે ખોલી આપ્યાં છે એ અર્થમાં તે આધુનિક છે. આંતરજગતની યાત્રાની વાત પછી આપણને અતિવાસ્તવવાદમાં જોવા મળે છે. બૉદલેરના મતે તો 'જે સુંદર હોય છે તે ઉત્કટ અને ઉદાસ હોય છે, સંદિગ્ધ હોય છે ... રહસ્ય અને વેદના જ સુંદરતાનાં લક્ષણો છે' – આ રીતે પોતાના જીવન અને કાવ્ય દ્વારા ચેતોવિસ્તાર કરનાર આ કવિની રચનાઓની મુખોમુખ જેમ જેમ આપણે થતાં જઈશું એમ એક પછી એક નવાં – જુદાં અર્થઘટનોનાં દ્વાર ઊઘડતાં જશે. અંતે તો સર્જકને તેની સર્જકતાથી જ આત્મસાત્ કરવાનો છે, અન્ય ધોરણોથી નહીં.

હવે આપણે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં બૉદલેર વિશેના કેટલાક મહત્ત્વના સંદર્ભોની સૂચિ જોઈએ :

સ્વપ્નપ્રયાણ		હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ		સુરેશ જોષી
કિંચિત		,, ,,
કાવ્યચર્ચા		,, ,,
જનાન્તિકે		,, ,,
પરકિયા		,, ,,
ઊહાપોહ-૨૬		,, ,,
એતદ્-૬		,, ,,
મારી પોતાની કવિતા અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા	કવિલોક ડિસેંબર, ૧૯૭૭	નિરંજન ભગત
ફ્રેંચ કવિતામાં આધુનિકતા	કવિલોક મે-જૂન, ૧૯૮૧	,, ,,
ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ	કવિલોક નવે.-ડિસે. ૧૯૮૪	,, ,,
અપરિચિત અ, અપરિચિત બ		ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
હદપારના હંસ અને આલ્બેટ્રોસ		,, ,,
અધુના		ભોળાભાઈ પટેલ
અનુભાવ		નલિન રાવળ
વાચના		રાધેશ્યામ શર્મા
કાવ્યયાન	ચૂંગી કવિતાનો આસ્વાદ	રાધેશ્યામ શર્મા
		સંપાદક : ઉમાશંકર જોશી
ધ્વનિ		રાજેન્દ્ર શાહ
'યોગવિહોણો યોગ' કાવ્યના સંદર્ભમાં બૉદલેરની એક રચના A Passers by વિશે		નિરંજન ભગત
સુરેશ જોષીથી સુરેશ જોષી		સુમન શાહ

કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ — શિરીષ પંચાલ
એતદ્ ૪૨ — વિક્તર યુગો — અનુ. વિજય શાસ્ત્રી
એતદ્ — હીરો — અનુ. ,, ,,

સંદર્ભ: (1) Nineteenth-century French Poetry: Edited by Christopher Prendergast

□

(જુલાઈ ૬, ૭, ૧૯૯૨ના રોજ 'સુરેશ જોષી વિચાર ફોરમ'ના ઉપક્રમે અમદાવાદમાં આયોજિત પરિસંવાદમાં વંચાયું.)

કોરડો તેના માલિકની પીઠને નથી ઓળખતો!

□

અવિશ્વાસ તેના પોલાણમાં જ રહે છે!

□

પાદરના તીરથે વગડાનાં ફૂલ જ પહોંચે!

□

માણસનો સૂર્યાસ્ત બાર કલાકે ન હોય!

□

આશાને ખમીર ચઢે તો તે લોભ થઈ જાય!

□

મીણબત્તી આંસુ ન પાડે તો કહે કે તે ઓગળતી નથી!

— રતિલાલ 'અનિલ'

□

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈની સાહિત્યસૃષ્ટિ

/ જયંત કોઠારી

(ગતાંકથી પૂરું)

પ્રકીર્ણ ગ્રંથો

અંગ્રેજીમાં લખાયેલ **'શ્રીમદ્ યશોવિજયજી'** એક નાનકડો ચરિત્રગ્રંથ છે. મૂળ આ જૈન સ્ટુડન્ટ્સ બ્રધરહૂડ સમક્ષ ૧૯૧૦માં વાંચેલો નિબંધ છે ને તે ૧૯૧૨માં 'હેરલ્ડ'માં છપાયેલ છે. એમાં યશોવિજયનું જીવનચિત્ર, એમની સાહિત્યકૃતિઓનો પરિચય, એમની પ્રતિભાનું મૂલ્યાંકન તથા એમના જૈન-જૈનેતર સમકાલીનો વિશેની માહિતીનો સમાવેશ થયો છે. આ પુસ્તકની કેટલીક માહિતી આજે કાલગ્રસ્ત થઈ ગણાય. મોહનભાઈએ પોતે પછીથી 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં યશોવિજયજીનું અધિકૃત ચરિત્ર આપ્યું છે ને એમના સાહિત્યકાર્યનો વધારે વીગતથી પરિચય આપ્યો છે.

'સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો' એ અનુવાદગ્રંથ છે. પણ મોહનભાઈએ એમાં સંપાદનકર્મ પણ કર્યું છે, મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ 'એપિસ્ટલ્સ ઑવ્ સ્વામી વિવેકાનંદ' (બે ભાગ)માં પત્રો જેમ પ્રાપ્ત થતા ગયા તેમ છાપ્યા છે. મોહનભાઈએ એને મિતિ પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે, જેથી વિવેકાનંદના જીવનને – માનસિક જીવનને સમજવામાં મદદ મળે. વિવેકાનંદે માંસાહાર પ્રત્યે – હિંસા પ્રત્યે અનુકૂળ વલણ દર્શાવ્યું છે તે મોહનભાઈને યોગ્ય લાગ્યું નથી, તેથી એ ભાગ એમણે ભાષાંતરમાં લીધો નથી! મોહનભાઈનો આ નિર્ણય વિવાદાસ્પદ જ ગણાય.

આ પત્રોનો અનુવાદ એ કેટલું કપરું કાર્ય હતું એ મોહનભાઈએ મૂકેલી નોંધ પરથી સમજાય છે. ગુજરાતીમાં ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી તરફથી અનુવાદ તૈયાર થતો હતો તે મોહનભાઈએ જોયો હતો અને એમને લાગ્યું હતું કે "તે ભાષાશૈલી, વિચારવેગ અને મૂલભાવ સુંદર રીતે ઓછાં બતાવી શકશે." મરાઠીમાં અનુવાદ હતો તે અક્ષરશઃ નહોતો,– કઠિન લાગ્યું તે પડતું મૂક્યું હતું. મોહનભાઈનું ભાષાંતર સુવાચ્ય છે. ભાષા સરળ પણ શિષ્ટ અને ગૌરવભરી છે. વાક્યો અક્લિષ્ટ છે.

મોહનભાઈ વિવેકાનંદથી કેટલાબધા પ્રભાવિત હતા તે એમણે આ ગ્રંથમાં વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વનાં લક્ષણો વિસ્તારથી તારવીને, ૮૦ પાનાંની જીવનરેખા જોડી છે ને આ પત્રો વિશે નીચેના ઉદ્ગારો કર્યા છે તે પરથી દેખાઈ આવે છે:

"તે વાંચતાં તનમાં તનમનાટ અને મનમાં અપૂર્વ જુસ્સો પ્રગટ થાય છે. ભાષા એવી પ્રોત્સાહક (vigorous) છે, કલ્પના એવી મનોરમ્ય અને ચિત્તાકર્ષક છે અને આત્માનો વેગ એવો પ્રબલ અને શૌર્યાન્વિત છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ મંત્રમુગ્ધ થયા વગર રહે તેમ નથી." મોહનભાઈનો તનમનાટ એમના શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

હર્બર્ટ વૉરનનો **'જૈનિઝમ'** એ લેખ એના ભાષાંતર **'જૈનધર્મ'** સાથે મેસર્સ મેઘજી હીરજીની કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેમાં પૂંઠા પર ભાષાંતરકાર તરીકે મોહનલાલ દલીચંદનું નામ છે, પરંતુ પ્રકાશકના આમુખમાં "ભાષાંતર કરી આપનાર બંધુ મોહનલાલ દલીચંદ બી.એ. તથા બંધુ ઉમેદચંદ દોલતચંદ બી.એ.નો હમારા પર મોટો ઉપકાર થયો છે" એવો ઉલ્લેખ છે તે પરથી ઉમેદચંદ દોલતચંદ સહ-ભાષાંતરકર્તા હોય એવું સમજાય છે.

'જૈન રાસમાળા (પુરવણી)' એ મનસુખરામ કીરતચંદ મહેતાની 'જૈન રાસમાળા'ની પુરવણી છે. એમાં કક્કાવારીમાં કૃતિ-

યાદી છે ને સાથે પ્રત જ્યાં પ્રાપ્ત છે એ ભંડારનો પણ નિર્દેશ છે.

અગ્રંથસ્થ સાહિત્ય

મોહનભાઈનું ઘણું સાહિત્ય હજુ સામયિકો અને અન્ય સંગ્રહાત્મક ગ્રંથોમાં દટાયેલું પડ્યું છે. એ બેત્રણ હજાર પાનાંથી ઓછું નહીં હોય એવો અંદાજ છે. મોહનભાઈના અગ્રંથસ્થ સાહિત્યની સૂચિ તૈયાર કરવામાં આવી છે, પણ હજુ એમનાં કેટલાંક લખાણો નજર બહાર રહ્યાં હોય એવો પાકો વહેમ છે, કેમકે મોહનભાઈનાં લખાણો સામયિકો અને અન્ય સંગ્રહાત્મક ગ્રંથોમાં સતત જડતા રહ્યા છે તેમજ મોહનભાઈનાં લખાણો અન્યત્ર છપાયા હોવાનો સંભવ જણાય એવા ઉલ્લેખો સતત સાંપડતા રહ્યા છે.

મોહનભાઈનાં અગ્રંથસ્થ લખાણોની યાદી પર નજર ફેરવીએ તોપણ એમની વ્યાપક ફલકની અવિરત સાહિત્યસેવાની ગાઢ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. તત્ત્વવિચાર, ઇતિહાસ, સાહિત્ય – એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં મોહનભાઈની લેખિની નિર્વિઘ્ને ઘૂમતી દેખાય છે અને એમની શોધદૃષ્ટિ નવનવીન અણજાણ પ્રદેશો આપણી સમક્ષ ખુલ્લાં કરે છે. વિચારાત્મક લેખોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ જૈન તત્ત્વવિચારના લેખોનો સમાવેશ છે, પણ 'દીક્ષામીમાંસા' જેવો સુદીર્ઘ લેખ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભાવના અને વ્યવહાર એ સર્વ ભૂમિકાઓને સ્પર્શતી વ્યાપક પ્રકારની તત્ત્વવિચારણા રજૂ કરે છે, તો 'જૈન દૃષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધી' જેવો લેખ જૈન તત્ત્વને ગાંધીજીની વ્યાપક ધર્મભાવના સાથે જોગવવાના વિશિષ્ટ પ્રયાસરૂપ છે. 'સ્વામી શ્રી વિવેકાનંદના પ્રેરણાપ્રદ વિચારો' અને 'મહાત્મા ગાંધીજી – કેટલાક ધાર્મિક વિચારો' આપણે સીધી રીતે જૈનેતર વિચારસૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે તો 'આત્મઘાત – એક બહેન પ્રત્યે પત્ર' એ લેખ બિનસાંપ્રદાયિક જીવનવિચારનો એક નમૂનો બની રહે છે.

ઐતિહાસિક લેખો મુખ્યત્વે જૈન સાધનો પર આધારિત છે પણ એમાંની ઇતિહાસદૃષ્ટિ તો વિશાળ છે. એટલે જ 'ઇડરનો

ઇતિહાસ' જેવો લેખ આપણને સાંપડે છે. ખેડા, ઝીંઝુવાડા વગેરેના પોતાના જ્ઞાનપ્રવાસોને આલેખતા મોહનભાઈ ત્યાંના શિલાલેખોનો અભ્યાસ રજૂ કરવા સાથે સ્થાનિક ઇતિહાસ-ભૂગોળની અન્ય માહિતી પણ મેળવીને મૂકે જ છે. 'કાયસ્થ જાતિનો ટૂંક ઇતિહાસ' જેવો લેખ પણ મોહનભાઈને નામે ચડેલો છે એ એમની વિશાળ ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ બતાવે છે.

મોહનભાઈના ચરિત્રાત્મક લેખો પણ એમની ઇતિહાસદૃષ્ટિની નીપજ સમા છે. એ લેખો પ્રાચીન-અર્વાચીન સાધુવરો તથા જૈન શ્રેષ્ઠીઓ વિશેના છે. એ લેખો કેટલીક વાર સંશોધનાત્મક હોય છે, તો કેટલીક વાર મહાવીર સ્વામી વિશેના લેખમાં બન્યું છે તેમ પોતાની સાથે વિશાળ ઇતિહાસને ખેંચી લાવે છે.

સમયસુંદર, ઋષભદાસ વગેરે વિશેના લેખો તે-તે સાધુકવિના વિશાળ સાહિત્યસર્જનનો પરિચય કરાવતા હોઈ માત્ર ચરિત્રાત્મક લેખ બની ન રહેતાં સાહિત્યિક અભ્યાસલેખ બની રહે છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન કૃતિઓ વિશેના ઘણા લેખો છે, એમાં સંસ્કૃત, અપભ્રંશ ભાષાની કૃતિઓનો પણ સમાવેશ છે તથા 'શુકસપ્તતિ' જેવી જૈનેતર પરંપરામાં મળતી કથાકૃતિ તથા 'જ્વરપરાજય' જેવા વૈદકગ્રંથનો પણ સમાવેશ છે એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. મોહનભાઈના સાહિત્યિક લેખો સમીક્ષાત્મક હોતા નથી – મોહનભાઈની એ પ્રતિભા નથી – વધારે તો એ માહિતીની કક્ષાએ રહે છે પણ કૃતિઓના આસ્વાદ્ય અંશો કેટલીક વાર એ તારવી આપે છે કે ચીંધે છે એમાં એમની રસદૃષ્ટિનાં ઇંગિતો આપણને મળે છે, તો મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉલ્લાસ નથી એ મુનશીના મતને પડકારતો 'પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉલ્લાસ' જેવો લેખ મોહન-ભાઈની સાહિત્યિક અવલોકનની સૂઝનો આપણને પરિચય કરાવે છે.

પોતે ચલાવેલાં સામયિકોમાં 'સ્વીકાર અને સમાલોચના'ના વિભાગમા અનેક પ્રકાશનોનાં ટૂંકાં-લાંબાં અવલોકનો મોહનભાઈએ

લખેલાં છે તે સાહિત્યની દુનિયા સાથેનો એમનો ગાઢ નાતો દર્શાવે છે. એમાં જૈન ગ્રંથોના અવલોકનો સવિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ સાથેસાથે 'પ્રીતમદાસની વાણી', મંજુલાલ મજમુદારકૃત 'અભિમન્યુનું આખ્યાન અને અભિમન્યુનું લોકસાહિત્ય', કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ-અનુવાદિત 'સાચું સ્વપ્ન', કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી-અનુવાદિત 'કૃષ્ણચરિત્ર' વગેરેનો સમાવેશ થયો છે, અને એમાંનાં કેટલાંક અવલોકનો ખાસ્સાં લાંબાં છે તે બતાવે છે કે મોહનભાઈનો સાહિત્ય-અભ્યાસ જૈન સાહિત્ય પૂરતો મર્યાદિત નથી, એમની નજર જૈનેતર સાહિત્યપરંપરા તરફ પણ હંમેશાં મંડાયેલી રહી છે.

મોહનભાઈનાં લખાણોમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય વગેરેને લગતાં લખાણોનું પ્રાચુર્ય છે કેમકે એમના અભ્યાસનું મુખ્ય ક્ષેત્ર એ છે. પરંતુ અર્વાચીન જીવનથી એ અલિપ્ત રહ્યા નથી. પોતે ચલાવેલાં સામયિકોમાં મોહનભાઈએ આજના જૈન સમાજને લગતા ઘણા પ્રશ્નો વારંવાર ચર્ચ્યા છે તે ઉપરાત સમકાલીન રાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ ઉપર નોંધો લખી છે. સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારો વિશેના લેખો એ અર્વાચીન સમય સાથેની નિસબત જ વ્યક્ત કરે છે ને? 'સ્વીકાર અને સમાલોચના'માં 'પ્રસ્થાન'ના નાટક-અંકનો સમાવેશ થયો છે એ પણ મોહનભાઈનો રસ પ્રાચીન સાહિત્ય પૂરતો મર્યાદિત નહોતો તે બતાવે છે. એમનાં લખાણોમાં ઉમાશંકરના 'વિશ્વશાંતિ', લલિતનાં કાવ્યો વગેરેમાંથી ઉતારા મળે છે અને સમકાલીન સાહિત્યના ઘણા સંદર્ભો જડે છે એ જુદી જ વાત છે.

મોહનભાઈએ સંપાદિત કરેલી અનેક પ્રાચીન કૃતિઓ સામયિકોમાં પડેલી છે. એમાં ઐતિહાસિક કાવ્યો, રાસાઓ, ફાગ, બારમાસા, સ્તવનો, સુભાષિતો, હરિયાળીઓ, ઉખાણાં, બાલાવબોધ ઉપરાંત પત્રો, રાજવંશાવલિ, ઘરેણાખતનો દસ્તાવેજ, સ્વરોદય-વિજ્ઞાન જેવા વિષયો-પ્રકારોનો સમાવેશ થયો છે ને 'વિક્રમના પંદરમા સૈકાના કેટલાક જૈન કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી', 'પ્રાચીન

જૈન કવિઓમાં વસંતવર્ણન' જેવાં ચોક્કસ વિષયલક્ષી સંકલનો પણ છે. મોહનભાઈની વિશાળ સાહિત્યોપાસનાની ઝાંખી આમાંથી થાય છે.

અપ્રાપ્ય લેખો, અધૂરાં કાર્યો

મોહનભાઈ ભારે મોટા સંગ્રાહક ને સતત ઘણુંબધું નોંધ રૂપે લખતા રહેનાર સાહિત્યોપાસક હતા. એમનું જીવન અણધારી રીતે સંકેલાયું તેથી એમની ઘણી સામગ્રી અમુદ્રિત રૂપે પડી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સામગ્રી ક્યાં ગઈ એના સગડ મળતા નથી, પરંતુ એવી સામગ્રી હતી જ એના સંકેતો તો મળે જ છે. શતકવાર જૈન કવિઓની પ્રસાદી એમણે સંકલિત કરેલી ને પહેલાં 'મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ'માંના એમના લેખમાં અને પછીથી 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં એ મૂકવા એમણે વિચારેલું એવા એમના પોતાના ઉલ્લેખો મળે છે, પણ એ બની શક્યું નથી. આગળ નિર્દેશેલ 'વિક્રમના પંદરમા શતકના કેટલાક જૈન કવિઓથી કાવ્યપ્રસાદી' એ એમના એ બૃહત્ સંકલનનો એક ભાગ હોય એવો સંભવ છે. 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ'માં કેટલાક સ્થાને પોતે કૃતિ ઉતારી લીધી હોવાની નોંધ છે પણ એ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થયાની માહિતી મળતી નથી. સિદ્ધિચન્દ્રવિરચિત 'ભાનુચન્દ્રગણિચરિત' પોતે નાહટા પાસેથી મળેલી પ્રતમાંથી એમ જ ઉતારી લીધેલ ને પાછળથી મુનિ જિનવિજયની ગોઠવણથી પ્રસિદ્ધ થયેલ એ આપણે આગળ નોંધી ગયા છીએ.

જિનવિજયજીના સહકારથી લીધેલો આરાસણ તીર્થના પ્રતિમાલેખોનો સંગ્રહ જિનવિજયજી પાસે પ્રકાશન માટે પડી રહેલ છે એવો ઉલ્લેખ મોહનભાઈએ કરેલ છે (જૈન, ૨૬ માર્ચ ૧૯૪૯) પરંતુ આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયાનું જાણવા મળતું નથી. જિનવિજયજીસંપાદિત 'પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભા. ૨'માં આરાસણ તીર્થના લેખો છે, પણ એ દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મોકલેલા છે અને આ

પ્રકાશન મોહનભાઈના ઉલ્લેખથી ઘણું વહેલું, છેક ૧૯૨૧નું છે.

ઝઘડિયાના લેખો ઉતાર્યાનું મોહનભાઈએ લખેલ છે પણ એ લેખો પ્રસિદ્ધ થયાનું જણાતું નથી. યશોવિજયજીકૃત 'ન્યાયાવતાર' અંગ્રેજી પરથી ગુજરાતીમાં મોહનભાઈએ તૈયાર કરેલ ને એ તથા 'ન્યાયપ્રદીપ' અને 'નયકર્ણિકા' વિશે મનસુખલાલ કીરતચંદ મહેતા પાસેથી ટીકટિપ્પણ માગેલાં, 'ન્યાયવતાર' તો મનસુખભાઈ વિશેષ સ્ફુટ કરે તો સહકર્તા તરીકે છપાવવાની તૈયારી મોહનભાઈએ બતાવેલી. પરંતુ આમાંથી 'નયકર્ણિકા' જ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. બાકીના ગ્રંથો, કદાચ પૂરતા પરિપક્વ ન લાગવાથી, પ્રકાશિત કરવાનું માંડી વાળેલ હોય એમ દેખાય છે.

'ગુજરાતના જૈન સંપ્રદાયોનો ઇતિહાસ' લખવાની ભાવના મોહનભાઈએ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'ના નિવેદનમાં વ્યક્ત કરેલી છે, પણ એ ભાવના પરિપૂર્ણ થયેલી નથી.

કાવ્યો

સામયિકોમાં મોહનભાઈનાં કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં છે. કેટલાંક કાવ્યો 'વીરભક્તિ' એ એમના ઉપનામથી પ્રગટ થયેલાં છે[1] ને કેટલાંક અનામી કાવ્યો પણ એમનાં હોવાની શકયતા છે. કોઈ કાવ્ય સંયુક્ત રીતે લખાયેલું પણ મળે છે તથા અનુવાદરૂપ કાવ્ય પણ છે.

આ કાવ્યો પ્રાસંગિક છે, ભક્તિનાં છે, બોધાત્મક છે, સામાજિક વિષયોનાં ('વિધવા બહેનને આશ્વાસન') ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં પણ છે. ક્યાંક અંગત લાગણી પણ વ્યક્ત થઈ છે ('હૃદયની વાતો કોણ જાણે', 'સ્નેહીનાં સંભારણાં'). ખાસ સ્ત્રીઓ માટેનાં કાવ્યો

---

૧. ત્રિભુવન વીરજી હેમાણી 'ગુજરાતી તખલ્લુસો'માં મોહનભાઈનું એક અન્ય ઉપનામ 'એક ગ્રેજ્યુએટ' હોવાનું નોંધે છે, પરંતુ આ ઉપનામથી જે એકએ લેખો જોવા મળ્યા તે મોહનભાઈ ગ્રેજ્યુએટ થયા પહેલાંના છે, તો 'કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટેક્રિસ્ટો'ના અનુવાદક એક ગ્રેજ્યુએટ, અમદાવાદના છે. આ ઉપનામથી મોહનભાઈનું કોઈ લખાણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

પણ મોહનભાઈએ રચેલાં છે. આ કાવ્યો એ સમયે લોકપ્રિય થયાં હશે એમ જણાય છે. મોહનભાઈનું ટીકાકાર 'જૈન રિવ્યૂ' પણ એવું નોંધે છે કે "તેઓનું ભેજું સુંદર કવિતા રચી શકે છે. ખાસ કરીને ગરબીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં એકસરખી રીતે માન પામી છે." (મે-જૂન ૧૯૧૮) રણજિતરામ વાવાભાઈને પણ મોહનભાઈનાં કાવ્યો રસપ્રદ લાગેલાં અને એનો સંગ્રહ કરવાનું એમણે સૂચન કરેલું (હેરલ્ડ, સપ્ટે.-નવે. ૧૯૧૭). પરંતુ કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ આ રચનાઓ આજે ભાગ્યે જ લક્ષ ખેંચી શકે. એમાં ક્વચિત 'બગડેલું ઘડિયાળ' જેવી અન્યોક્તિ રચના મળે છે, મોહનભાઈના ભાવનાશીલ હૃદયનો સ્પર્શ અનુભવાય છે ને રાગ-ઢાળના નિર્દેશપૂર્વક ગેયતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે એ એનો ગુણપક્ષ છે. □

નવાં પ્રકાશનો

સમાધાન: પાંચ કવિઓનો ગઝલસંગ્રહ: સં. સોલિડ મહેતા, પ્ર. નિર્મળા મહેતા, અતિથિ પ્રકાશન, સલાટફળી, હળવદ–૩૬૩ ૩૩૦, જિ. સુરેન્દ્રનગર, મૂલ્ય ૨૦ રૂપિયા.

મોર પગલાં પાડે છે: બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ: મધુકાન્ત જોષી, પ્ર. પોતે, 'ગુલમહોર', અર્ચના પાર્ક, પંચાયતનગર પાસે, યુનિ. રોડ, રાજકોટ–૫, મૂલ્ય ૬ રૂપિયા.

અંધેરી નગરીના નવા રાજા / મેઘનાદ હ. ભટ્ટ
(લોકશાસનના થોડાક આગવા અનુભવો)

પડદો ઊપડે તે પહેલાં પાર્શ્વસંગીતની સાથે અનુક્રમે "પુરી એક અંધેરી" અને "તસ્કર ખાતર પાડવા ગયા વણિકને દ્વારા" ગવાતાં સંભળાય છે.

પાત્રપરિચય: સિંહાસન પર બેઠેલ અંધેરી નગરીના નવા રાજા; પ્રધાન (ચેલો); મહારાજા પાસે નગરના વિવિધ સમૂહો વારાફરતી પોતાના પ્રશ્નો લઈને આવે છે.

મહારાજા સ્વગત:

ગંડુરાજાની સ્મશાનયાત્રામાંથી ભાવિકજનો પાછાં ફરે તે પહેલાં મારા ચેલાને પ્રધાનપદની લાલચ આપી હું અંધેરી નગરીના રાજ્યાસને બેસી ગયો.

ભક્તજનો ભોળા અને મારો ચેલો માળો ગઠિયો તે મને તો રાજા તરીકે તરત જ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો.

પણ, રે મન!

આટલાં વર્ષોની એ મારી અનાસક્તિને કોની તો નજર લાગી હશે? પ્રભુભજન છોડી આ ટકે શેર દેશમાં હું ક્યાં ફસાયો? હજી તો મારો રાજ્યાભિષેક પણ થયો નહોતો ત્યાં તો મારા રાજ્યની વેપારી આલમ મને લાખલાખ જુહાર કરવા આવી. ધોળા દૂધ જેવો સાફો અને ચમચમતા જોડા પહેરી મારી પ્રજાનું આ સાચું હીર મને સન્માનવા હીરાનો

હાર સાથે લાવ્યાં. અહા, શું વાત કરું એ હારની? એમાંથી ગુલાબના પુષ્પોની સુગંધ આવતી હતી. મેં મારી પ્રજાના આ સમૂહને ભાવભીનો આવકાર આપ્યો—

રાજા : "પધારો, મહાજનો! શું આજ્ઞા છે તમારી? મારે તો આ અંધેરી નગરીમાં તમને માફક આવે એવું અજવાળું જ ફેલાવવું છે. બોલો, તમારી સલાહ મારે શિરોમાન્ય."

પ્રજા : "મહારાજ, આજે આવો લોકશાહીનો સેવક અમારો રાજા બન્યો જાણી અમારી તો છાતી ફુલાઈને ફાળકો થાય છે. અમને તો તમારા ડહાપણમાં પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે. છતાં, એક વિનંતી છે અમારા રાજાજા."

રાજા : "બોલો, બોલો. તમારી ઇચ્છાને મારા પહેલા વટહુકમનું સ્વરૂપ આપું."

પ્રજા : "મહારાજ, અત્યાર સુધી અહીં બધું ટકે શેર મળ્યું. પણ, હવે ખમૈયા કરો. એક વિનંતી રાજા સાહેબ. હવેથી આ નગરમાં બધું રૂપિયે શેર મળે એવો પ્રબંધ કરો. વેપાર કરવાની પૂરી તેવડ કરો."

રાજા : "ભાવિક પ્રજાજનો, આપણે આપણી જમાનની તાસીર ઓળખીને જ આગળ વધવું રહ્યું. We Must Read the writing on the wall. જાઓ, મારો હુકમ છે હવેથી ટકે શેરને બદલે બધું રૂપિયે શેર મળશે."

રાજા (સ્વગત) : વટહુકમ સાંભળીને વેપારી સિવાયની પ્રજામાં તો હાહાકાર વ્યાપી ગયો. "હવે શું કરવું?" એવો પ્રશ્ન દરેક મુખ પર કોરાઈ ગયો. પ્રજા તો દોડતી આવી મારી પાસે. લોકશાહીના શપથ લઈને રાજ કરવાના મારા નિર્ણય માટે મને સખત પસ્તાવો થવા માંડ્યો. શું કરવું તે સમજાતું નહોતું. પ્રજાના દરેક સમૂહને સંતોપવો એ મારો ધર્મ હતો. મારી વિમાસણમાં મને સુન્નેરી સલ્લાહ આપી મારા

પ્રધાને—યાદ છે ને મારો પટ્ટશિષ્ય? અંધેરી નગરમાં વર્ષોના વસવાટે હૃષ્ટપુષ્ટ થયેલ એ વિચક્ષણ પ્રધાને મને એક વિલક્ષણ સલાહ આપી.

પ્રધાન : "મહારાજ, ગુરુવર્ય! મૂંઝાવ છો શું મારા રાજ્જ? રૂપિયાનું કરી નાંખો અવમૂલ્યાંકન જેથી રૂપિયાનો અને ટકાની કિંમત એકસરખી થાય. પછી કોઈ જાતની ચિંતા નહીં રહે."
—મારા આ શિષ્યને પ્રધાન બનાવવાના ડહાપણ માટે મારા પોતા માટે માન ઊપજ્યું અને મારા રાજ્યમાં રૂપિયાનું અવમૂલ્યાંકન કરી નાખ્યું. હવે મારા રાજ્યમાં કશુંય ટકે શેર મળતું નથી—

૨

રાજ્યાભિષેકનો હજી તો માંડ બીજો જ દિવસ. સવારના પ્હોરમાં લાંબી એક કતાર મારા 'રાજભવન' તરફ આવતી હું જોઉં છું. "મંગળા"ના દર્શન માટે પડાપડી થતી સાંભળી હતી. પણ મારા દર્શન માટે આવો પરિશ્રમ અકલ્પ્ય હતો. કદાચ, જૂના રાજાની આવી પ્રણાલી લોકશાહી સ્વીકારી લે તો લોકશાહી પણ પ્રાણવાન બની જાય. "કોણ હશે આ ભાવિકજનો?" – એમ વિચાર કરતો હતો ત્યાં મારા વિચક્ષણ પ્રધાને મને મારા નિત્યકર્મ માટે તૈયાર કર્યો.—

ચેલો : "મહારાજ, ગુરુવર્ય! આ આવે છે તેને શિક્ષકો કહેવાય છે. સમાજનું તદ્દન નિરુપદ્રવી પ્રાણી છે આ. બાળ-શિક્ષણથી, પ્રૌઢ-શિક્ષણ સુધી બધા જ વર્ગો ચલાવવાનો એમને અભ્યાસ છે. એવી તો દબાયેલી આ પ્રજા છે કે કશીય ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ નથી."
[શિક્ષકોના નેતાએ સૂતરની એક આંટી મને ભેટ ધરી]

રાજા : "પધારો, પંડિતવર્ય! આપ તો પ્રજાનું ખમીર છો. બોલો શી વાત છે? મારા રાજ્યમાં સુખી તો છો ને, આપ સર્વે?"

સમૂહ : "મહારાજ. અમારી માંગ ખૂબ ઓછી હોય છે. અને અમારી

માંગ પૂરી કરવા અમે હડતાલો કે તોફાનોનો કદી આશરો લેતા નથી. આમેય અમે "બોલિયે ના કાંઈ"નો ગુરુમંત્ર સ્વીકારીને જ જીવનનાવ હંકારીએ છીએ અમારે તો માત્ર એક જ વાત કહેવાની છે."

રાજા : "બોલો, શી છે અપેક્ષા આપની ? આપ તો સમાજના સ્થાપત્યની નીંવ છો. અંધેરી નગરીના ભાવિની સર્વ યોજનાઓમાં આપની આકાંક્ષાઓને સાકાર કરવાનાં મારાં સ્વપ્ના છે. યોજનાઓની સફળતા માટે આપના પુરુષાર્થની યાચના રહેશે."

સમૂહ : "મહારાજ ! શિક્ષક એ એવું પ્રાણી છે જેના સમર્પણની સારાય સમાજને અપેક્ષા રહે છે. 'પંતુજી' અને 'માસ્તર'ના લાડકડા સંબોધને અમને બોલાવતા લોકો એમ જ માને છે કે અમારે આપવું ઘણું, લેવું કશું નહીં."

રાજા : "આપ તો જ્ઞાની છો. આપને ઇતિહાસ શીખવવાની ધૃષ્ટતા હું ન કરું. નાનામાં નાના માનવીના મોટામાં મોટા સમર્પણથી આ દુનિયાનું ગાડું ચાલે છે. આમ છતાં, આપની તકલીફ જણાવો. હું મારાથી બનતું બધું જ કરીશ."

સમૂહ : "અમારે પૈસા નથી જોઈતા, મહારાજ ! સાદગી તો અમારે કોઠે પડી ગઈ છે. માત્ર એક જ ચિંતા છે, મહારાજ ! ભણતરમાં આજકાલ વિદ્યાર્થીઓને રસ રહ્યો નથી. માબાપો એમ માને છે કે શિક્ષકો શીખવતા નથી. હકીકતમાં વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં આવવા જ ઇચ્છતા નથી. બાગ, બગીચામાં મનપસંદ વ્યક્તિના સાન્નિધ્યમાં ખોવાઈ જવું, પર્યટનોમાં કોઈ કોઈ અગોચર ખૂણામાં કોઈ અણજાણ મૂર્તિની પ્રણયલીલા જીવંત કરવી કે ફિલ્મો જોતાં જોતાં કલાકારોને બેકાર કરવાનાં સ્વપ્નાં જોવાં એ જ આ વિદ્યાર્થીઓને ગમે છે. અમારે આચાર્યનું કહેવું સાંભળવું પડે છે, આચાર્યોને વડીલોનું

સાંભળવું પડે છે, વડીલોએ બાળકોનું અને બાળકોએ કોઈનુંય નહીં. આપ જ ઉકેલ દેખાડો, મહારાજ!" પરિસ્થિતિ ચિંતાજનક લાગી. ઉકેલ સૂઝતો ન્હોતો. પણ, શું કહું મારા વિચક્ષણ પ્રધાનની વિલક્ષણ બુદ્ધિની વાત! મારા એ હૃષ્ટપુષ્ટ ચેલાએ મને સુન્નેરી સલ્લાહ આપી:

ચેલો: "ગુરુવર્ય, મહારાજ! – શીદને કરો છો આટલી ચિંતા? આ તો ખૂબ સરળ વાત છે. રાજ્યના બધા શિક્ષકોને માત્ર કાંતવાનું કામ આપી દો...અને, બધાં બાળકોને માત્ર ફિલ્મો દેખાડો. ફિલ્મ દ્વારા અભ્યાસ, ફિલ્મ દ્વારા મનોરંજન. બસ, પછી કોઈ પ્રશ્ન જ ન રહે." રાજાની શંકા નવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે: "પણ, શાળાઓનું શું કરીશું?"

ચેલો: "મહારાજ, આપનો પ્રશ્ન માત્ર અનુચિત જ નથી, અસ્થાને પણ છે. આમ ચિંતા કરવાથી ચિતા પર જલદી જવું પડે. અને આપનું મૃત્યુ એટલે લોકશાહીનું મૃત્યુ. દરેક શાળાને થિયેટરમાં બદલી નાખો અને શાળાના આચાર્યોને એ થિયેટરના દ્વારનિરીક્ષક બનાવી દો."

ધન્ય છે મારા એ હૃષ્ટપુષ્ટ ચેલાની વિલક્ષણ બુદ્ધિને. મારા રાજ્યમાં શિક્ષણનો કોઈ જ પ્રશ્ન જ રહ્યો નથી...કારણ, મારા રાજ્યમાં શિક્ષણ જ રહ્યું નથી.

૩

I wonder why they dress atall,
Who hardly dress at all.

રાજા: "શો ગણગણાટ શરૂ કર્યો છે, પ્રધાનશ્રી? તમારી વિચક્ષણ લીલા તો અપરંપાર છે, હં."

ચેલો: "મહારાજ, ગુરુવર્ય! આજે જે સમુદાય આપને મળવા આવવાનો છે તેમાંના એક વિભાગનો વિચાર કરતાં મને હમણાં બોલ્યો એ પંક્તિઓ યાદ આવી."

રાજા : "કોની સરભરા કરવાની છે આજે મારે ?"

સમૂહ : "આવીએ કે મહારાજ ? જય હજો અંધેરી નગરીના 'નવા રાજાજાની.' (રાજયની માતાઓ, ભગિનીઓ, અન્ય સ્ત્રી-સમુદાય).

રાજા : "પધારો, બહેનો પધારો. આપનું સ્વાગત એ તો અમારી સંસ્કારિતાની પારાશીશી. આપ તો સુખી હશો જ આપના પોતાના આ રાજ્યમાં ?"

સમૂહ : "મહારાજ ! અમે ક્યારેય સુખી હતાં જ નહીં. મનુ જેવા એક મૂરખે સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવા સરજાઈ જ નથી એમ લખ્યું અને બહુજનહિતાય એ સૂત્ર વર્ષો સુધી અમારી ગુલામીની સાંકળ બની રહ્યું."

રાજા : "આપ ગુલામ ? મેં તો સાંભળ્યું છે કે આપનું તો એકહથ્થુ શાસન ચ.લે છે. અને, આમેય આપને અલગ શાસન ચલાવ-વાની અપેક્ષા રહે એવું કારણ પણ ક્યાં છે ? મનુએ જે કહ્યું એ તો કદાચ એના સુપ્ત મનની પ્રતિક્રિયારૂપે કહેવાયું હોય. એ પોતે સ્ત્રીશાસનથી એવો ત્રાસી ગયો હોય કે એણે સ્ત્રીને ગુલામ બનાવવાનાં સ્વપ્ના જોયાં હોય."

ચેલો : "અને એવાં એ સ્વપ્નાં ક્યારેય ફળ્યાં નથી, નામવર !"

રાજા : "હા, જુઓને. દશરથ રાજાએ સ્ત્રીહઠ આગળ નમતું જોખ્યું –જયેષ્ઠ પુત્ર રામને વનવાસ આપ્યો. રાજા બિચારો ભોળો એટલે રઘુકુળરીતિને ન.મે પિતાની આમન્યા સાચવી. પણ જ્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે રઘુકુળરીતિ પ્રમાણે બીજી વાર લગ્ન ન કર્યાં પણ સીતાની મૂર્તિ ઘડાવી પાસે બેસાડી." (રાજા આ પ્રસ્તાવ રજૂ કરી પોતાનું સ્થાન સબળ કરે છે.)

સમૂહ : "જુઓ, મહારાજ ! આજના પ્રશ્નોને રામરાજ્યના કલ્પિત પ્રશ્નો સાથે સરખાવી અમારી મૂળ વાતને ટાળવાના પ્રયત્નો ઉચિત નથી."

[રાજાની ઉદારતાથી સારોય જનસમુદાય આનંદવિભોર થઈ ઊઠયો. રાજાનો આભાર માનવું ય ભૂલી જઈ; સમગ્ર જનસમુદાય રાજાના હૃષ્ટપુષ્ટ ચેલાએ ચીંધેલ "મદ્યપાનગૃહ"માં ધસ્યો. સુખનાં સ્વપ્નાં જોતો એ જનસમુદાય એના લાલ વાવટાઓ પાછળ ભૂલી ગયો. "ના, શિવાજી મહારાજ ભલે ભગવો ઝંડો એમના રાજ્યધ્વજ તરીકે સ્વીકારે, મારે એવા વેવલા થવું નથી. મેં એ લાલ ધજાઓ મારા રાજ્યના એક ભુલભુલામણા જંગલમાં છુપાવી દીધી. જોકે મારે સારે નસીબે હજી સુધી એ લાલ ધજા શોધવા કોઈ આગળ આવ્યું જાણ્યું નથી. આવે તો મારો ચેલો એનું શું કરે તે હું જાણતો નથી. પણ આપ તો અવશ્ય ધારી શકો છો એ પરાક્રમ પુરુષની પરમ લીલા" — રાજા પ્રેક્ષકોને સંબોધન કરે છે.

[ક્રમશઃ]

વાચકોને, સંસ્થાઓને

દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી વર્ષોથી પ્રગટ થતા એકમાત્ર સાહિત્ય-માસિક 'કંકાવટી'એ શુદ્ધ સાહિત્ય-માસિકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. કવિતા, વાર્તા, ગદ્યખંડ, નિબંધિકા અને વિવેચન, સાથે યથાશક્ય સમકાલીન સાહિત્યનો પરિચય, સહકાર આપતા કવિ, લેખકો દ્વારા અપાય છે. આપને અંગતપણે, આપની સંસ્થાને, સ્કૂલને સાહિત્યિક બની રહેવાના આ ધ્યેયથી પ્રગટ થતા 'કંકાવટી'ના ગ્રાહક બની સહકાર આપવાની અપેક્ષા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૩૦

કંકાવટી : ૩, આનંદનગર, સગરામપરા, **સૂરત–૩૯૫ ૦૦૨**

હડલાલી મુડદો

અંજુમ વાલોડી

Reg. No. G. (SR.

35614

કંકાવટી : વર્ષ-૪૦ અંક-૩૭૪
જાન્યુ'૯૧ થી વર્ષ-૪૧ અંક-૩૮૫
ડિસે'૯૧

કંકાવટી
વર્ષ: ૪૦-૪૧ અંક ૩૭૪-૩૮૫
જાન્યુ-ડીસે ૧૯૯૧
35614